KALIDASA'S ABHIJNANA-SAKUNTALAM

12327

SARADARANJAN RAY, M. A. Vidyavinode, Siddkanta-Vachaspati,

Late Principal, Vidyasagar College.

KALIDASA'S ABHJNANA-SAKUNTALAM

WITH AN ORIGINAL SANSKRIT COMMENTARY

AND

CRITICAL AND EXPLANATORY NOTES and Test & University questions, etc. etc.

 $\mathbf{BY}$

SARADARANJAN RAY, M. A.,

Vidyavinode, Siddhanta-Vachaspati, Late Principal, Vidyasagar College.

FOURTEENTH EDITION REVISED & EMARGED

BY

KUMUDRANJAN RAY, M. A., Ph. D (h),

Rs. 10/-Foreign 20s.

Beware Imitators

The suit Manoranjan Roy and others Vs. J. D. Chowdhury (Prof. of St. Xaviers College) being suit No. 2026 of 1927 instituted in the High Court of Calcutta by Kumudranjan Ray against Prof. J. D Chowdhury, for infringement by him of the Plaintiffs' copyright in their father's annotated edition of Kalidasa's Abhijnana Sakuntalam has been decreed in favour of the plaintiffs by the Hon'ble Mr. Justice Pearson on the 27th Nov. 1928; Prof. J. D. Chowdhury being ordered to pay damages and costs of the suit.

N. B.—Principal S. Ray and Dr. K. Ray too sued other local annotators for infringement of copyright in Bhatti, Kumara-Sambhavam, Gita, Swapna-nataka etc.

There exists now so many good editions of Kalidasa's Abhijnana Sakuntalam that a frish attempt to edit the book seems hardly called for. A word is therefore necessary to justify the appearance of the present work.

The Sakuntala (शक्ति) * is the masterpiece of India's greatest poet. Manuscripts of the book exist all over India. But they read differently. In the midst of this difference however general agreement is seen in certain manuscripts which has led European scholars to divide the manuscripts into three broad classes. These are—

^{*} This is the name under which the book is referred to in standard Sanskrit works. The प्रसावना however calls it अभिज्ञानअकृत्तल—a queer compound variously derived thus—अभिज्ञानअकृत्तल—a queer compound variously derived thus—अभिज्ञानअकृत्तला अभिज्ञानशङ्कत्तला—Sakuntala remembered by means of the token (Ring), शासपार्थ वादि। By transference of epithets this means the नाटक which tells us how Sakuntala is remembered by means of the ring. नाटकविश्रेषणलात नपु सक्तलम्। The final vowel is then shortened by thy rule "इस्त्रों नपु सक्त प्रतिपदिकर्स्य"। Or thus अभिज्ञानश्र शक्तलला च gives a दंद compound which is taken in the singular by the Varttika—"सर्वी दन्दी विभाषा एकवर्मवतीति वाच्यम्।" When singular (समाहार and एकवर्भाव), it is in the neuter by the rule "स नपु सक्तम्" giving the form अभिज्ञानशक्तल्यम् in the sense—"The token and Sakuntala." By transference of epithets this is applied to the drama the subject matter of which is—"The token and Sakuntala."

- (I) Manuscripts written in the Bengali character.
- (2) Those written in the Devanagari character.
- (3) Manuscripts written in Telugu.

These are known respectively as the Bengali Recension, the Devanagari Recension, the South India Recension.

Several eminent scholars have made a special study of the Bengali Recension.

In I860, Pandit Premchandra Tarkavagisha brought out his edition under the supervision of Prof. E. B. Cowell. This is a specially valuable edition embodying as it does the result of the co-operation of European research with the erudition and profoundity of indigenous scholarship. Dr. R. Pischel's edition appeared in 1877.

The Devanagari Recension is almost equally well represented. The excellent edition of Pandit Isvara Chandra Vidyasagara with a collation of readings from eight manusceipts is deservedly popular with Indian students. Prof. Monier-William prepared his edition from very trustworthy manuscripts. The subtlety and judgment of the editor has rendered this work indispensable to all readers of the Sakuntalam.

I have no direct knowledge of the South India Recension.

But the recensions are only a means to an end. They present processes of corruption—deviation from the poet's original. The utmost that can be said of them is that when they are finally determined, the hunt after manuscripts ceases. The Editor's problem with reference to any particular passage is to determine how the poet had put it and not how any particular Recension has it. Hence the work of editing enters into a new stage when the Recensions are complete.

The editor has now to compare the Recensions carefully to ascertain which of them, if any, represents the poet's original.

It is necessary that the editor approaches his work at this stage without bias for or against any particular Recension.

Dr. Pischel has little regard for the reliability of the South India Recension. He says "It is in South India that Sanskrit dramas have been adulterated." Prof. Monier-Williams' contempt for the Bengali Recension is equally pronounced. He explains his preference for the Devanagari Recension saying that Upper India "has produced copyists without scholarship, who have faithfully transcribed what they did not understand, and, therefore could not designedly alter"

I do not know what happens in South India. But in Bengal books are copied by the pupils when these commence reading them. They take down daily from the Professor's manuscript their lesson for the next day. At this stage they are not competent to add or alter "designedly." Indeed I do not think additions or alterations come from the copyists be they with or "without scholarship." These are due to the Professors. themselves and arise apparently from three causes:—

- (1) An idea strikes when reading through a passage and vanity prompts the reader to versify and incorporate it with the text.
  - (2) A passage seems obscure,* Unwilling to leave

^{*} Obscurities are expected considering that the poet lived at a remote period of antiquity. At one time it was customary to refer him to the sixth century A. D. Prof.

it obscure when reading with his pupils, the professor, notes down in the margain an emendation which in course of time as the manuscript passes from generation to generation is taken by later copyists as belonging to the poet's original.

(3) A few letters some how or other have become illegible, guess is hazarded which in course of time passes as the text.

Pandits are Pandits all over India and additions and alterations are expected to occur in all the three Recensions from the same cause. It is unfair to the other Recesion to suppose that the Devanagari is the only reliable one. A glaring instance of "omission and commission" occurs in the Devanagari Recension at the beginning of Act IV. Several others could be cited. Indeed no single Recension is pure. They are all corrupt more or less. Laborious silting and comparison alone will yield the correct text. The portion common to all the three Recensions may be safely taken as genuine. For the rest we have to depend upon the context, propriety, considerations of style and so forth.

I have derived my text from a comparison of those of Vidyasagara, Tarkavagisha, Nyayapanchanana, Raghava Bhatta, Pischel and Monier-Williams. The numerous quo-

Monier-Williams places him in the third century A. D. Prof. Macdonell is not definite, but he is inclined to assign 5th century as his probable date. On this point perhaps I may have to say something on a future occasion. At present I may note that there seem to exist strong reasons to assign the poet in the first century B. C. One of these reasons is the existence of internal evidence to suspect that Asvaghosha borrowed from Kalidasa and not Kalidasa from Asvaghosha as postulated by Prof. Cowell.

tations that occur in works on Rhetoric have also been of much service. In referring to them I have used the following abbreviations—fa for Vidyasagara, a for Tarkavagisa, an for Nyayapanchanan, u for Raghava Bhatta, fu for Pischel, a for Monier-Willams, at for Bhoja, at for Sahitya Darpana.

This volume contains the Text, Tika and Translation. The Tika is my own. I have tried to make it simple. It explains all the difficult passages of the text, briefly touches important grammatical points and refers to different readings. All other points such as discussion of the reading elucidation of character &c., I reserve for a second volume of notes.

My thanks are due to Mahamahopadhyaya Pandit Haraprasad Sastri, M. A. who very kindly placed the Library of the Sanskrit College at my disposal during the holidays, to professors Kaliprasanna Bhattacharyya, M. A., of the Presidency college, and Rajendranath Vidyabhusan of the Sanskrit College for loan of books and to professors Kalikrishna Bhattacharya and Radharamana Vidyabhusan of the Metropolitan College (now Vidyasagar College) for valuable suggestions and for correction of proof-sheets.

The Sakuntalam is a Text book for the B. A. Examination under the new University Regulation. I have tried my best in this edition to meet the altered circumstances, but—

नवाध्यापनवै दग्धी नवीऽध्ययनडम्बरः। नवं सारस्वतं सर्वं हन्त यातं नवं वयः॥

CALCUTTA, January, 1908

SARADARANJAN RAY.

PREFACE TO THE SIXTH EDITION

In 1920, prof. A. B. Gajendragadkar of the Elphinstone College, Bombay, brought out an edition of the Sakuntalam with notes and Commentary. This edition and that of mine possess a very large amount of matter in common. These are not common property which any one may make use of. Prof. Gajendragadkar has my special permission to retain them in his edition on certain conditions.

In his preface, Prof. Gajendragadkar says—"The Calcutta edition of Principal Saradaranjan Ray, however, appeared to us to be distinctly original and we have made full use of it. We generally point out where we differ from Ray or where we think he has gone wrong."

Unfortunately, in prof. Gajendragadkar's edition, I have been named while being criticised, but not mentioned where adopted in full. This is apt to leave an unfavourable impression of me with readers of Prof. Gajendragadkar's edition. Expressions like "full use of it", "Ray to whom our obligations are unbounded" &c. in Prof. Gajendragdkar's Preface are vague and will not correct the impression.

I have therefore in this edition tried to indicate the passages adopted by Prof, Gajendragadkar and to reply to his adverse criticisms.

Calcutta,
November, 1924

SARADARANJAN RAY.

PREFACE TO THE PRESENT EDITION

This is a thoroughly revised edition of our Sakuntalam. Many useful notes, criticisms, citations are inserted in suitable places. Thus I hope this edition will be most up-to-date and hence all the more interesting and useful to our readers.

May, 1953.

KUMUDRANJAN RAY.

INTRODUCTION

1. The Age of Kalidasa

ZRA DITION

The Indian learns in his childhood that Kalidasa, the greatest poet of India after Vyasa and Valmiki, was one of the "nine gems" of the court of a certain prince named Vikramaditya. Tradition also has it that the Samvat era, which is still current, was introduced by this prince to commemorate his accession to the throne of Ujjayini. It is the 2010th of the Samvat era to-day. Hence 2010 years ago in the first century B. C. Kalidasa wrote his immortal works,

FERGUSSON'S ATTACK

Again-t this we read—It has long been an open secret however... that there is absolutely no documentary evidence of the existence of such a king Vikramaditya in the first century BC. But the puzzle has always been, how the belief in such a king, living in the first century, B. C....could have arisen, and this puzzle has at last been solved...by...Mr. Fergusson...I cannot help thinking that in the main his solution will turn out to be correct-Thus writes Prof. Max Muller in his "India, what can it teach us." The solution is that king Harsa of Ujjayini surnamed Vikramaditya defeated the Mlechchas at the great battle of Korur in 544 A. D. expelled them from India, an in commemoration of the victory found the Vikrama era. He dated his new era 600 years back thus making it appear as if it commenced in 57 B. C. The Vikrama era "cannot therefore occur in any historical document before 544 A. D. Along with Vikramaditya, Kalidasa is brought down to the middle of the sixth century A. D."

CORROBORATION OF FERGUSSON

- (i) Prof. Max Muller belives that Mallinatha corroborates Fergusson's theory while commenting on the 14th verse of the Meghadutam. "Whatever we may think of the pointed allusion which Mallinatha discovers in Kalidasa's own words to Nichula and Dingnaga—and I confess that I believe he is right—there can be little doubt that mallinath must have knowledge of both Nichula and Dingnaga as contemporaries of Kalidasa, before he could have ventured on his explanations, we shall probably now feel more confident in placing Kalidas in the middle of the sixth century"—Max Muller. India, what can it teach us.
- (ii) An indirect corroboration is also seen by supporters of this theory in the fact that Kalidasa uses the Astronomical term Jamitra in Kumara VII sl. 1, This word they say is borrowed from the Greeks. The Sanskrit "Jamitra" and the Greek Diametron are the same. The great borrower in this respect was Aryabhatta whose approximate date is 499 A. D. Kalidasa therefore must have lived pretty long after 499 A. D.

CORROBORATION OF LITTLE VALUE

Before discussing the theory itself I shall take up the corroboration as noted above.

In the first place, Prof. Macdonell says on Mallinath's interpretation—This explanation is extremely dubious in itself. Then it is uncertain whether Mallinatha means the Buddhist teacher Dingnaga. Thirdly, little weight can be attached to the Buddhistic tradition that Dingnaga was a pupil of Vssubandhu, for this statement is not found till the sixteenth century. Fourthly, the assertion that Vasubandhu belongs to the sixth century depends chiefly on the Vikramaditya-theory, and is opposed to Chinese evidence, which indicates that works of Vasubandhu were translated in A. D. 404."

Secondly, I believe Kalidasa himself never thought of such an explanation. This is obvious from the verse itself. The text is—

स्थानादसात् सरसनिचुलादुत्पतोदङ्सुखः खं दिङ्नागानां पिघ परिहरन् स्यूलहलावले पान् ॥

I doubt if स्वृत्वस्तावलेप can be legitimately compounded to mean "foolish vauntings as expressed by gesticulation". Even if this point is allowed, the plural in दिङ्गागानाम् becomes indefensible when the word दिङ्गाग is not intended for many individuals; the plural will indicate respect (गौरव) for दिङ्गाग on the part of the poet. Would that be consistent in the case of a "hated rival" contempt for whom is already expressed by the ridicule in स्वत्वस्तावलेप?

[N. B.—खूलहलावलेप should rather refer to roughly cut inscriptions of Asoka's time].

Prof. Max Muller makes much to the fact that Mallinath believed Nichula and Dingnaga to be contemporaries of Kalidasa. In other words he accepts the belief of a single individual (Mallinath) against that of the whole of india that Kalidasa and Vikramaditya were contemporaries, in the first century B. C.

Referring to the astronomical argument, Prof Macdonell says—'Bnt it has been shown by Dr. Thibaut that an Indian astronomical treatise, undoubtedly written under Greek influence, the Romaka Siddhanta is older than Aryabhatta, and cannot be placed later than A. D. 400."

Max Muller refers with approval to the stress laid by Prof. Jacobi on the appearance of the word जानित in Kumara. This approval implies two things—

- (1) That the word is exclusively Greek.
- (2) That the Indians borrowed it not long before the 6th century after Christ.

Prof. Macdonell's reply quoted above demolishes the 6th century theory. But it does not go far enough; जानित and

Diametron may mean the same thing, yet neither need be the progenitor of the other. The supposition is possible that both come from a certain primitive word which like qa, माa, चाब, दिख्य &c. the nations possessed in common when they were together before the migrations. When the primitive Aryan house-holder after the day's toil sat chatting with his family, the vessel of drink (call it Soma or Amrita if you like) going round, he could not have helped noticing the utility of sitting all in a ring and the case with which every diametrically opposite pair can then speak to each other. It is not then unlikely that a name was given to diametrically opposite positions and along with it to the diameter also.

Again, even if we admit the borrowing, the word is so common that no one need be surprised if it was appropriated when the very first batch of Greeks set foot on India.

But I believe we are beating an empty bush here. In the present instance Mallinatha seems to afford us an illustration of the habit of seeing new idea in old expressions. The main, in fact, the only reason for taking जामित्र as derived from Greek Diametron is that the word is supposed to have no derivation in sanskrit. It is extremely hazardous to say that a purely Sanskrit derivation (:)। be found for जामित। जामि is known to mean "daughter." The वाचस्पत्य gives this meaning on the authority of the शब्दार्थाचन्तामणि—जामि दुहितर वायते gives जामित with the affix क attached to the root व to protect. The sense is 'That which guards the daughter from evil'. This derivation is sanctioned by the rule 'आतोऽनुपसर्गे कः"। No possible objection can de urged against it. If this is allowed, जानित्र derived thus, or in any other legitimate way, may exist side by side with the technical(let us say for argument's sake) Greek dérivative जामित without either interfering with the seope of the other's usage. Instances of such double existence are numerous. The words श्राख्यात, मंहिता &c. have special meaning in Grammar. They are constantly being used in other senses also. Even in scientific works the same word may be used techincally and in the ordinary sense as well, A Geometer in arguing with an adversary is not barred from exelaiming—"What is the point of your argument", though his science gives a special meaning to the word "point." All depends upon the context. 1 believe ज्ञामिन, as I have derived it actually suits the context better than ज्ञामिन in the sense of Diameter. I quote the sloka—

श्रथीषधीनामधिपस्य हडी तिथी च जामितगुणान्वितायाम । समित्वन्ध्हिं मवान् सुताया बिवाहदीचाविधमन्वतिष्टत्।।

In the first place, what is गुण of जानित? Mallinatha explains saying गुण means गुडि। Even then गुडि of जानित—"purity of the diametaically opposite place"—is unintelligible, because Astrology defines जानित with reference to the जग and not to the तिथि as the context has it here. Mallinatha's defence that what attaches to the जग may be attributed to the तिथि also does not seem satisfactory. This leads me to suspect that जानित is not here used in the sense Mallinatha attaches to it.

My suspicion is strengthened from another consideration. I am told—I speak under correct knowledge of Astrology that at marriages, the purity of विकीय (the two positions 90 degrees either way from the लग्न or चन्द्र) has to be considered, while the purity of the लग्न and चन्द्र itself is at least as important as that of the लग्न and चन्द्र itself is at least officed and अवविध—impurities of the लग्न and चन्द्र and the opposite place. Why then is the poet silent about impurities at विकीय and the लग्न? It will not do to say that if the जामन is pure, impurities elsewhere do not matter. For अवविध is as bad as लामितविध Besides who are the parties involved? The parents of the Universe are to be united; on the issue of the union depends the welfare of the whole host of gods and men Such an occasion has to be accompanied by a combination of

all auspicious circumstances and must not be burdened with such shortcomings of the लग्न or चन्द्र as an ordinary Bengali father of an अरचणीया कन्या has to put up with.

I therefore take जामिन here in the sense I have already explained. The sloka then means that—Himalaya performed the आभादिक ceremony for his daughter's marriage at a phase of the moon that was calculated to ward off evil influences from her married life.

Hence Jamitra offers no corroboration-

- (i) Because Jamitra in the sense of Diametron does not suit the context therefore it is a different word derived from Sanskrit.
- (2) Because even if Jamitra has the sense of Diametron, the supposition that the two come from a common primitive is possible. The Diametron has a Greek derivation does not bar the supposition; for পিন, মান, মান, হান্তন, &c. have sanskrit derivations.
- (3) Because, if borrowed, there is nothing to exclude the hypothesis that it came to India with Seleucus.

FEEGUSSON'S THEORY UNTENABLE.

These considerations show the character of the corroborations of Fergusson's guess. On the theory itself, Prof, Macdonell remarks—"The epigraphical researches of Mr. Fleet have destroyed Fergusson's hypothesis. From these researches it results that the Vikrama era of 57 B. C., far from having been founded in 544 A. D., had already been in use for more than a century previously under the name of Malava era."—History of Sanskrit Literature.

Victories are commemorated by pillars with inscriptions. These were called जयसमा in Kalidasa's time and are more than once referred to in the Raghuvamsam. An era commemorates the installation of a king. But be it the commemoration of a victory or of a coronation, the ante-dating fa iris ridiculous

1

The additional years joined will mislead people to make them forget the very date intended to commemorate. Mr. Fergusson's Vikramaditya could not have been in very enviable state of mind when he instituted the era and threw back its commencement 600 years to 57 B. C. to perpetuate the memory of his great victory at Korur in 544 A. D.

Vardhamana the author of the Ganaratna mahodadhi closes his work with the sloka—

सप्तनवत्यधिकेष्वे कादशस् श्रतेष्वतीतेषु। वर्षाणां विक्रमती गण्रवमहोदधिवि हित:॥

He does not refer to the Samvat. The aq in faman is very significant. It means "from the time of Vikrama," whether from the time of his coronation or from that of his death is not material. What would the advocates of "anti-dating" think of this "commemoration" if the Samvat era had misled Vardhamana into this statement! If not, on the other hand Vardhamana had independent means to calculate 1197 years "from Vikrama"; the value of the sloka cannot be over-rated.

Here is an instance of its utility. Mallinatha is supposed to belong to the 14th century. He frequently quotes the Ganaratnamahodadhi in his commentaries. If 1350 be taken as Mallinath's approximate date then supposing the Ganaratnamanodadhi to be at least a hundred years older than Mallinatha so that it could be considered by him an authority worth quoting from, the book was written not later than about 1250 A. D. Vikrama preceded the book by 1197 years. Hence Vikrama reigned before 53 A. D.

THE LATEST THEORY

Prof. Macdonell says in his History of Sanskrit Literature that Kalidasa flourished in the reign of king Chandragupta I at the beginning of the fifth century A. D. There is no evidence to connect this prince with our Kalidasa except that Chandragupta II was named Vikramaditya, and that the existence of an earlier Vikramaditya has not yet been traced. That is rathar a slippery ground to have a theory upon. In an essay read before the Sahitya-Sabha of Calcutta and subsequently sent up before a meeting of the Bhandarkar Research Society, Poona, I have discussed this theory at length. The essay will shortly be published*; I shall therefore state here only the results obtained omitting all details—

- 1. There is no reference to the Gupta kings in the works of Kalidasa.
- (a) Such reference (as nini etc) can be assumed in any passage, only when with such assumption the passage admits of a different interpretation, consistent with the reference.
- (b) Otherwise very awkward results follow bringing down the Mahabharatam, the Ramayanam and the Vedas all to the Gupta period and making a clumsy and thoughtless rhymester of our poet.
- (c) Assuming such reference to exist in the writings of the poet the circumstances of the first staging of the Malavikagnimitram become a highly incongruous affair.
- II. The presence of the Huns in Bactria at the time of the poet, does not follow from the description of the wars of Raghu.
- (e) Kshirasvamin's Vahlika is not Bactria. The Maha-bharatam places Vahlika where the modern district of Attock is with Sakala (Sialkot?) for its capital.
- (b) বভ্ৰনীৰ্বিইছ : should perhaps be মিন্নীৰ্বিইছ ল: which seems to be the reading of both Kshirasvamin and Mallinatha, Besides বহু ল and Oxus seem to be different. The former has its source close to that of লক্ষা and falls into the Arabian Sea. The source of Oxus is some 77 miles away from that of the Ganges, and this river falls into the sea of Aral. Moreover from descriptions furnished by the Vishnupurana and other books বহু ল and ধিন্ধ seems to be identical.*

^{*} Vide our Evolution of Gita.

Hence there is no basis for the supposition that Kalidasa lived in the fifth century A. D.

With the existence of more than one Vikramaditya * attempts to determine the age of Kalidasa through him must be more or less unsatisfactory. But independent evidence of his age, from outside as well as from the writings of the poet, is not altogether unobtainable. I note a few below.

EVIDENCE OF THE BHITA MEDALLION.

In the Report of the Archaeological Survey of India for 1909-1910 we read on page 40:—

"The most important work of research carried out in 1909-10 was, undoubtedly Mr Marshall's excavation at Bhita near Allahabad....The beautiful tera-cotta medallion found by Mr. Marshall...reminds us of a scene from...the Sakuntala. In the two men on the quadriga in the centre of medallion we may perhaps see King Dushyana a and his charioteer who are being entreated by a hermit not to kill the antelope which has taken refuge in Kanva's hermitage. We note also the hermit's hut and in front of it a girl watering the trees in which we may recognise Sakuntala. the heroine of the play."

The medallion is supposed to belong to the Sunga period. Now, the Sunga kings ruled at Pataliputra from 117 B. C. to 72 B. C. If any of them know of the Sakunta'am, then the drama and therefore its author Kalidasa must have existed before Christ.

^{*} From the Kathasaritsagara we learn that the Brihatkatha which is supposed to have been written in the 1st and 2nd century A. D. mentions a Vikramanitpa of l'ataliputra and also one of Ujjayini. The latter was recoutable exterminator of the Mlechchhas (See Kathasaritsagara, 7th Lambaka, 4th Taranga, and the whole of the 18th Lambaka). The Rajatarangini refers to a Vikramaditya in the 2nd Taranga.

This ought to be decisive. Unfortunately the Archaeological Department does not deem it as such It tries, though in a half-hearted manner, to dispute the identification of the scene. The Report continues:—

"The medallion, which must belong to the Sunga period, is no doubt much anterior to Kalidasa and on that account, the identification cannot be regarded as certain."

This is manifestly an obsession of the fifth-century theory, It amounts to saying that—

- (1) Some very old poet in one of his dramas had introduced a scene exactly like the opening scene of the Sakuntala.
  - (2 This scene Kalidasa has adopted in his drama.
- (3 The work of the older poet is extinct. The medallion represents one of its scenes, while we not being aware of the older poet, wrongly think that the scene is from Kalidas's Sakuntala.

But there are no grounds, at least none have yet been adduced, for these assumptions. No one has the right to question the identification without first establising the truth of these statements. So long as that is not done, the Bhita medallion has to be interpreted as showing that Kalidasa lived before Christ.

EVIDENCE OF STYLE

Kalidasa's prose, as we have it in his dramas, is charmingly simple. Yet it is remarkably terse and vigorous. Absence of diffuseness and long compounds is characteristic. It is natural prose. Now and then it reminds us of the prose of the Mahabhashya, and also, though less pointedly, of one or two of the prose pieces of the Mahabharata. The preference for the ল্যু মন্ত্রী স্থান where it is usual with others to have মার্লী আই the use of যাল্যানা words as attributives in disagreement with the gender of the corresponding substantive, Kalidasa has in common with Patanjali. Whether

these are personal or characteristic of his age it is difficult. to say. But it is to be noted that as we go back to older writers, the prose comes up more and more to this standard of natural as distinguished from artificial prose. Thus Bana, Subandhu, Dandin are less and less artificial in order. Prof. Macdonell notes artificiality of style in an inscription composed by Harishena in the 4th century. But of the Girnar and Nasik inscription of the 2nd century, the learned Professor says that they are altogether less artificial than the prose parts of Harishena's Kavya and a fortiori than the works of Dandin, Subandhu and Bana.

These considerations justify the inference that the older the writer the less artificial he is. We are however concerned with the converse proposition, viz the less artificial the writer the older he is. If converse is allowed, then Kalidasa is older than Girnar and Nasik inscriptions. As a rule, in such cases, the converse comes out to be true. Yet here we shall not to take it for granted without further proof.

EVIDENCE OF LANGUAGE

When a language is in the stage of formation, fresh words are imported; sometimes old words fall into disuse or change the meaning. Change of meaning may imply that the language is growing; it is certainly a sign that the language is not dead yet.

Now take the word परमेश्वन्। This word is not sanctioned किए पारिकान। Katyayana allows it. Amarasimha in the 6th century at the latest, declares it as रंग्न of बर्मन्। But Kalidasa dose not treat it a मन्नाश्रद । He speaks of Vishnu भूताष्ट्रवाहित: सा हिन साति: परमे छन:"। Of Rama as Vishnu परश्र-राम says "'पाहितो जयविषयं योऽपि मे साघा एव परमं छन। त्या " Referring to ब्रह्मन he says ''दिवसध्योग्य श्रीसनात प्रमिष्ठनः''। If प्रमिष्ठन were a walus at his time, he would not have used it promischoosly for बर्मन as well as निष्। The lexicographer recor

usage he does not invent meanings. Hence long before THE the word had acquired the character of HEII This would not have been possible if the Ianguage were dead at the time of Kalidasa

Again, Vamana the rhetorican writes in the 8th century that পালা is a word that involves an obscene idea (ম্প্রামার্থ) and should not find a place in polite literature. This is not Vamana's personal opinion. Popular verdict at his time must have been to the effect. Mammata towards the latter part of the 11th century, echoes Vaman's condemnation. The মাছিঅহম আ is of the same tenor.

It is strange however that पेला is one of Kalidasa's favourite words. Not only does he not hesitate to use it but
he actually prefers it to the usual word कामल in describing
delicate objects. Thus referring to Parvati's penance he
writes 'मणालकापेलवर्मवमादि भः" though मणालकाकामलमबना दिशः
preserves the meter as well and perhaps improves the diction. Some of his female characters in the highest society
have said "धनुषः पेल अपुष्पयाव गः", "भपर्ष यापेलवर्गापि तप्तम्" "नवकुम्मपेलवा लम्" 'प्रकारपेलवा प्रियसखी" &c. He makes the mother
address the daughter—'तपः क वन्से क च तावकं वपः पद सहेत धमरख
पेलवं शिरोषप्य न पुनः पत्वणः॥"

What a revolutionary change of meaning has overcome the word which was once so chaste in its signification! I believe this cannot be accounted for except on the supposition that Sanskrit was the spoken language of the learned when Kalidasa flourished. Without entering into the question—"At what time did Sanskrit cease to be the spoken language of the learned"—it may be safely said that this points to a time before rather than—after Christ.

EVIDENGE OF GRAMMAR

Kalidasa was a profound grammarian. The consummate skill with which he handles intricate points of grammar

declares the specialist. From among a host of instances we may refer to the distinction made between याही with two accusatives and the same with one accusative only (c. f. वं सुतां याद्रायतम् तं पाणिमयाद्रयतः, जायाप्रतियाद्वितगन्धमः ख्याम्. &c.), between the तदित चन causing चादिंडिंड and the same with उभयपद्री (c. f. चणभन्नभीष्टदः, समबगोद्यरमणीर भवतीनां भीहाइम् &c.), between the and affix in agreement with the substantive and the same in disagreement (c. f. कार्या माधिनी, शक्य पवन: &c.) between the प्रयोजन without जिच् and the same with जिच् (c. f. 'सबगै ला दुदृहर्घ रिवीम' "माता तां प्रणमग्रा" etc), and so forth. His deep insight into the Philosophy of Grammar is seen in the sloka "- चत्रसं खममीदिता। प्रवित्तरासी च्छलानां चित्रार्था चत्रधी ॥" Grammar was his favourite study as is evident from the number of similes he has derived from that science (c. f. "प्रत्ययप्रकृतियोगसंनिभः" "प्रयादध्ययनार्थस्य घातोर्धिर्वाभवत्" "घातोः स्थानेद्रश्-देश सुगीव र न्यवेगयत", etc). He begins his great work the Raghuvamsam with a simile from the science of Grammar —''वागर्थाविव सप्नी जगत: पितरी''। This is again seen in Kumara -- 'तमर्थमिव भारत्या सुत्रवा योज्ञाम्ह सि''।

Yet anomalous grammatical forms are common in his writings. In Kumara, Canto III he writes—वियम्बक संयोगन' He was not unaware of the usual form; for he writes व्यक्तीर्गत मामकपादमूने and elsewhere जड़ीक्ततस्त्राम्बक्तवीक्षणेन etc. Nor was the anomaly necessitated by the metre; for নিজাৰণ संयामन दरम agrees with the metre and avoids the anomaly. He knew that विलाचन was a name of Siva; he writes विलोचन-जास्वयक्रमे च · How then are we to explain this apparently wanton violation of Grammar? Only one answer seems reasonable. Kalidasa believed that he had the option to write विश्वनक or वालेक। In other words, विश्वनक came to be restricted to the Vedas after the time of Kalidasa.

In another place, he writes "मोहेनान्तवरतन्दिः" मुचामाना विभाति गृह्या रोधः पत्तनक्षण गच्छती व प्रमादम"। We can not say he did not know that the usual form was गच्छनी and not गच्छती। Compare "वभी तमनुगच्छना" "गच्छनीनां रमणवम तम्"। Nor was the metre in his way for he could have easily written "गृह्या रोधः पत्तनकत्त्वण विभानीव प्रमादम"। As before, here too he thought it was legitimate to write गच्छनी or गच्छनी।

Again we find him writing "मन्द मन्द नृदित पवन:"। Usually the duplicated form मन्द मन्दम is treated like a नामधारय compound and takes the shape मन्दमन्दम। Our poet knew this for he writes also "निहित्तममझद्रः खदखन गावम्" "श्रहर पत्रथं मन्द-मन्दातप स्थात"। The explanation is the same as before, viz, the poet thought he had the right to treat or not to treat the duplicated form like a नामधारय compound.

Here is another instance Kalidas writes 'तं पात्रगं प्रथममाम्' instead of the usual form पात्रगमाम; in place of प्रसंगया चकार he has प्रसंगयां यानहषं चकार'; for ग्याज्ञगमाम he writes मधीजगं विधिवदाम'। As before the explanation is that he believed the व्यव ान between the आम्प्रव्य and the अनुप्रोग was

legitimate.

Before quoting more instances I may note that the examples given above seem unmistakably to point to the inference that the rigour of Panini's grammar was not yet adopted in popular writings when Kalidasa flourished. It is very important to remember that not a single one of above is an example of grammatically incorrect usage. They are instances of विकास्प, of usages which Panini denies to जोजन writers, but to which दिका writers are fully entitled. The Mahabhasya recognises the principle—सर्व विभवन्द्रांस विकास पाना । Kalidasa here exercises rights of which पाणिन has deprived जीनन writers, rights which all enjoyed before पाणिन।

Hence at the time of the poet, the form of the language, i. e. of भाषा as distinguished from कदन was not yet cast in the unalterable mould forged by Panini.

When an उपसर्ग precedes a root we say after पाणिनि, that it is placed before that root—"न प्रान्धानी:" are Panini's words. But Kalidasa says it is after the root (c. f. ''पशादधार्यनाथेस्य धानोरिधःरवाभवन" quoted above). Indeed the great grammarian did not at all influence the poet. We say then that Kalidasa is a writer of the period of transition from the Vedic literature (ক্ৰন্) to the Sanskrit literature (দ'ৰা) ৷ Thus though Kalidasa writes in भाषा his भाषा has numerous points of resemblance with कन्दस ।

I note here a few more points of resemblance. The सुन preceding शानव is absent in 'कामगानावस्यो गाजा''। The root सह takes the वैदन affix to a in 'त्र माहं पुरीधाय" 'त्राषाडिव शार्ड णम्". धन is absent in "कुसुमावचयळगहसा"। उषम is used in the feminine in 'दहरागया नमाधमा''। Vedic metre is used in the verse—

श्रमा वेदं परितः कृप्तधित्र गाः सामदत्तः प्रान्तम सोणंदर्भाः।

अप्रमुक्ती दुरित इत्यगर्थे वैतिष्माक्षां बङ्गयः पावशन्तु॥

If we suppose that Panini flourished before or about 366 B. C. and that it took about 200 years for his system to establish a dominant influence over the language, we are brought to a period covering the 1st and 2nd ceuturies B.C. which may be taken as the period of transition at which भाषा may be expected to bear such a resemblance to कन्दस्। Hence Kalidasa probably lived some time in the 1st and 2nd centuries B. C.

EVIDENCE OF THE SAKUNTALAM

The Sakuntalam ends with a prayer. The poet first prays for princes - प्रवत्तां प्रक्राताहताय पाथि व:- Let rulers work for the good of the people. We note that he does not say प्रकृतिरञ्जाय—to please the people, but प्रकृतिष्ट्रिताय—for the good of the people. His prayer is-May kings in their undertakings consider if good will result to the people therefrom. Next comes the prayer for the people—सर्वती युग्तमस्ता महोवतान—Let the declarations of those that are learned in the Vedas gain respect, i. e. May people have implicit faith in what learned Brahmans declare. Last is the prayer for self—ममापि च चपग्न नोललां इतः पुनमं व पर्गतवर्शकरात्मभः— and let Siva remove my rebirth.

This is typical of the true Brahmana—the Brahmana to whom even when he is performing the बाई of his father the thought does not occur to offer the first share of पिष्ट to the soul of his sire, but to those who have "न मातन पितान वस:"—the Brahmana who even after this first share is disposed of, does not think of dedicating the rest to him for whom the ceremony is intended, but approaching the priest with the query जैषमद क देवन्—the Brahmana whose father goes without a share of the पिष्ट, until and unless the priest utters the permission देवन स्थान What an example of selfsacrifice! क देवन is the querry, not कमें देवन। Even the idea of an offer is absent not to speak of the departed dear one who is to receive the offer.

Such a Brahmana is praying. The last clause of the prayer suggests that to him the glow of life has faded. The time has come when he is reminded of a re-birth. At such a moment, with the noblest work of his life finished, the prayer must have proceeded from the bottom of his heart and embodied his dearest wishes, not to himself but to others—the princes and the people.* The verse deserves and will repay careful study.

The prayer सरस्ती य 'तसहता सहोगतास—Let the declarations of those that are learned in the Vedas gain respect—is out of place unless we suppose that it refers to current contempt of Vedic teaching. Along with this let us read the last line of the opening verse—प्रयचाभि: प्रवहसन् भ: &c—siva known by his directly perceived forms etc. A plain statement like भवत व: ईश:—May the Lord pretect you—is a perfect form of भा शम् । Why then this solicitude to tell people how ईश is

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar (Introduction and Notes p. 807)

known? An exactly similar anxiety is shown by the poet elsewhere where he says स स्थाण: स्थिरभित्तयोगसुलभी नित्रयेयसायास्त वः -May Siva who is easily reached by steady devotion, promote your welfare There too स्थाण: नि:श्रीयनायास्तू व: would have been a complete and welcome benediction. But the poet is not satisfied without telling in the same breath with the benediction that स्थाणः is स्थिगभ क्षिये मृत्तमः। Kalidasa never says anything superfluous. If any poet in India may boast of the avoidance of व्यर्थविभेषण it is he. I really do not see how to explain the presence of प्रत्यचाभि: प्रपन्नसन्भि: and स्थिर-भाक्तयं गसुनाभ: except on the supposition that when the poet lived the country was full of sceptics who ridiculed vedic rites and disputed the very existence of Gcd. His third drama is more explicit. There he says मन्त्र गांवलीकनाय व्यपनयतु स वसामभी वृत्तिमीश:-- May the Lord remove those propensities of you that are caused by ignorance so that you may discern the course followed by the wise (Or discern the righteous course). This seems to be a pretty broad reference to Buddhism under the influence of which pepole at the time of the poet, adopted an evil course (तामही मृत्त) and began to ridicule the ways, of the wise (समार्ट)। Even the lowest stratum of society must have been convulsed, or the simple fisherman would not have said it with warmth to the face of the head of the City-Police-

"सहजं किल यहिनिन्दिनं निष्ठितत् कर्म विवर्ज्ञानीयम्। पश्चमारककर्म दाककोऽनुकस्यासद्द्रि स्रोवियः"॥

- I am not going to give up my profession because of your ridicule, I kill fish no doubt; but that does not show that I am heartless. Why, the Brahman kills animals at sacrifices yet how kindly disposed he is! Who ever thinks he is cruel?

The poet here exposes his aching heart. The Sakuntalam as I shall show in detail in the next chapter, is the protest of injured Brahmanism against aggressive Buddhism.

It is not clear whether Kalidasa wanted to be offensive while protesting But even if he had wished and tried to be so he could not have made the opening lines of the Sakuntalam more aggressive towards Buddhist feelings He begins with the killing of an animal, not killing for food which, though extremely bad, has a sort of excuse, however lame it may be, but wanton killing for pleasure for killing's sake. Nay he makes his hero minutely describe the distress of the victim with evident relish—

ग्रीवाभंगा भरामं सहरन्पतित सन्दने दत्तदृष्टिः पश्चाह्रेन प्रविष्टः श्रपतनभयाद्भयसा पूर्वायम् । दभैरिङ्गीवलीढ़ैः समविवृतसुखस्र शिभः कीर्णवित्मी पर्यादग्रम तत्वाद्वियति वहतरं स्वाकसुद्यो प्रयाति ॥

Referring to the line प्रवत्तां प्रक्रातिहताय पार्धन: - Let the King work for the good of the people-I may say it would obviously sound ridiculous at the time of Rama or Yudhisothira, or any other good king. I believe, when the poet said so he had in his mind instances of kings who did not work for the good of the people. He says हिताय not रज्ञनाय। We know the poet holds the view that a king is a king because he pleases the people—'यथा प्रह्लादनाचन्द्र: प्रतापात्तपनी यथा अन्वर्धा राजा प्रकृतिरञ्जनात' - रञ्जन is the nature of राजा। Just as the বল ceases to be বল by not gladdening the heart of men, the तवन (Sun) is no longer तवन if it does not heat, so the राजा is not राजा without रञ्जन। When such a person omits रञ्जन in his prayer for the राजा and substitutes हित, it cannot be without a purpose. We have seen above the mood our poet is in, and what is preying on in his mind when he writes these lines. It is easy to see then what he considers হিন and what সাহন to the people. To him as to every devout Brahmana, the spread of Buddhism is an अहित। This line therefore is a prayer that princes may not interest themse-Ives in Buddhism.

Thus the sloka, taken as a whole, tells us that when Kalidsa flourished, the effect of Buddhist teachings was manifest all round and the memory of the efforts made by kings for the Spread of Buddhism was still fresh. We therefore place him after Asoka who reigned in the 3rd century B. C., but he did not come long after First to second century B. C., is a likely period.

EVIDENCE OF ASVAGHOSHA

Asvaghosha's Buddhachrita in an old book written in the 1st century A D. The language bears marked resemblance to the writings of Kalidasa. Words that are peculiar to Kalidasa such as furth in the sense of 'resting place", fraire to express "carrying away" etc. are found in the same sense in Asvaghosha also. Identically the same compounds are used in the same sense by the two poets, and this so frequently that it is difficult to believe that they were separated by a very long interval of time, unless one of them is a close and clever imitator of the other.

In spite of this close resemblance, however, there seem to exist grounds to say that Asvaghosha represents a later stage of the development of the language.

In the first place, from a cursory examination of the Buddhacharita, I could not detect in it a single वैदिस form except the अवधान between the आम्मान्य and the अनुम्रोग। But this अवधान alone cannot be decisive. For, though कात्यायन prohibits the अवधान in भाषा later grammarians do not respect the prohibition. The भाँद allows it. Haradatta refers to it with a sneer. I think, therefore, Asvaghosha came after the period of transition.

Secondly, the form of the language appears to be finally fixed already at the time of Asvaghosha. The Buddhist is thoroughly under the influence of Panini's grammar; so much so that he devotes a section of the second book of his

Buddhacharita to the illustration of certain rules of Panini in a way that makes it possible to pass them off as extracts from the Bhattikavyam. Thus 'बाङपरिक्षो रमः" is illustrated by "ग्रमंद्रभन्म 'बरराम पापान", "खरितां छत कर्व भिष्ठार्थ क्रियाफलों" by "भेजो इम' मंबिक्साज साधून्"। This is verse 33. 'विपराक्षों जिः" is illustrated by the next verse—

नाधीर वत कामसूखे समझी न संररश्ची विषयं जनन्यःस्। धूनिन्द्रवाश्वायपनान् विकारयी वस्तृ य पौरांय गुणी जंगाय ॥

The verse following is devoted to 'इणी गा लुङि'। Thus— नार्धीष्ट दु:खाय परस्य विद्यां ज्ञानं शिवं यह तदधागीष्ट ।

He proceeds till the end of Book II in this strain. For instance we find भानमं, जुहाब. दही in II 36: ससी, पर्पी in II 37; बभाषे, जन्मप. भगकत in II 38; प्रपेटं, मेने in II 39; भने कि दृष्ट, भने भिंदए in II 40; बिनिन्धे नुगाप, तत्यान, ररच, प्राप, बुबुधे, जन्नी, बनही in II 41; भनीधनत ददर्श. वन्न थ in II 42; भन्न रीत, भहासीत, भाषत in II 43; भनिहीषांत भन्नि विश्व विश्व ते, भदिभनीत in II 44; and so on

After this it is no matter for surprise, that his style is more artificial than that of Kalidasa. He does not hesitate to sacrifice sense to sound. He opens his book with a rhyme—

त्रियं पराद्यों विद्वधिष्ठितित् तमो निरम्ब्निभिष्त्भानुस्त्रत् । नुद्वद्वदाघं जितचाकचन्द्रमाः स बन्दान्ऽहं व्रिष्ठ यस्य नोपमा ॥

Slokas 14, 15, 16 of Book I are illustrations of अना and Instances like 'रवपभेदिमासि'न यव सं भे तमा न दा रद्रामियाव-काणम्,' ''भूभनपराद्वारिप सपचएर प्रश्नादानीऽपि मदानुपेत:" furnish us with the germ of that tendency to pun which subsequently attained full development at the hands of Bana and Subandhu. As an instance of fanciful description wemay note, among others, the following verse of Book I—

> रामासुखेन्द्रन् परिभृतवद्मान् यवापयातोऽप्य वसान्य भानुः। सन्तापयोगादिव वारि वेष्टुं पश्चात् ससुद्राभिसुखः प्रतस्यो।।

"The Moons of the faces of the females there had disgraced the lotuses. The sun, passing over these moon faces without punishing them, burns with pent up rage, and proceeds to the sea itself for good supply of water for a plunge to allay the burning!"

This reminds us of the following from Naishada—

निजाग्रांनद स्थाद सभस्तिभाषा विध्वक्रित लाव्छ नेत्रा, जाम्।

तदास्रता शास्त्रति तावतापि कि व्ध्वक्रित स्वाव्छ तः सस्क्रितः।।

"The moon requires a supply of good quality ash to remove his stain—Hence he is burning me up under his personal supervision with his own rays. But the fool does not see that even then he cannot resemble the face of Nala, because this very act of killing a woman will cause fresh stains to appear on him."

Thus at the time of Asvaghosha, Vaidika forms have disappeared from MM, the study of the grammar of Panini has become popular, so that Asvaghosa deems it necessary to add illustrations to facilitate the study. Popular taste is changing and artificiality is replacing the natural poetry as seen in the writings of Kalidasa. At least a century may be allowed to bring about these changes. Hence if Asvaghosha lived late in the 1st century A. D., Kalidasa may be placed at the latest, early in the 1st century B. C.

I am surprised to find that Prof. Cowell places Asvaghosha before Kalidasa. In the preface to his edition of the Buddhacharita, referring to slokas 5—12—Raghu VII he says "I can hardly doubt that Kalidasa's finished picture was suggested by the rough but vigorous outline in Asvaghosha...One verse certainly in Asvaghosha seems to me to have been directly taken and amplified by Kaiidasa."

Those who have followed me thus far will see the injustice of this charge. The physical impossibility of the sugge stion did not strike Prof. Cowell, because he was labouring under the delusion of the now exploded 6th-century theory.

The scholarship and erudition of the learned professor, however, demand an independent examination of the question.

The description in Raghu runs thus-

तत्स्तदालोकनतत्पराणां सौरेषु चामीकरजालवत्सु। वभृरित्य पु मुन्दरीणां त्यक्तान्यकार्थ्याणि विचेष्टितानि । पू ॥ ष्रालो क्रमार्गमहमा ब्रजन्ता। क्याचिट्हे प्टनवान्तमाल्य:। वन्धं सम्भावित एव तावत् करेण क्डोऽप च केशपाशः ॥ ६॥ प्रमाधिकालिकितसगणदमाचिष्य काचिद्ववरागसेव। उतसृष्टलीलागतिगागबाचादलक्षकाङ्कां पदशै ततान ॥ ७॥ विलोचनं दिचिणमञ्जनेन ममात्र्य तद्वश्चितवामनेवा। तथेव वातायनमंत्रकर्षं ययौ शलाकामपरा वहन्ती ॥ 🖛 ॥ जालान्तर्वे वितर्रिष्टरन्या प्रस्थान भन्नां न ववन्ध नीवीस। नाभिप्रविष्टाभरगप्रभेग हम्तेन तस्यावव्लम्बा वास:॥ १॥ श्रर्धाचिता मत्वरस्तियतायाः पटे पदे दर्गिमितं गलन्ती। कस्या यहासीद्रमना तदानी मङ्ग ष्ठस्ला पि तस्व शेषा ॥ १०॥ तामां मुखंरामव्याधगमें व्योप्तान्तराः सान्द्रवृत्हलानामः। विलीलनेतसमर्गेवाचा: सहस्रवतंभरणा द्रवासन्।। ११।। ता राधवं द्रष्टिभिराधिवन्त्री नायों न जग्मुर्विषयान्तराणि। तथाहि जीवे न्द्रयवः तरामां सर्गतमना चत्तु रव प्रविष्टा । १२ । स्थाने इता भपतिभिः परी जैः खय वरं साध्ममं साभी ज्या। पद्मीव नारायणसन्यथासी लभेत् कान्तं कथमात्मतुल्यम्॥ १३।।

Asvaghosha has the following-

ततः कुमार: खल् गच्छतीति श्रुत्वा स्तियः प्रेष्यजनात प्रवृत्तिम्।
दिइचया इम्पंतलान जग्मुजनेन मान्येन क्षताभानुत्राः॥ १४॥
ताः संस्तकाष्टीगुण्बि प्रताय सुप्तप्रवृद्धाकुललीचनाय।
इत्तान्तविन्यस्तविभूषणाय कौतूहलेनापि भृताः प्रीयः॥ १५॥,

प्रासादसोपानतलप्रसादी: काञ्चीरवीनुपुर्शन:खनीय । विश्वामयन्त्री ग्रहपाचिक्ष'नन्यान्यवेगाच समाचिपन्त्र:॥ १६॥ कासाधिदासान्तु वरांगनानां जातलराणामपि सीत्सुकानाम्। गति गुनलाक्चाग्रह व शाला: याणीरथा: पीनपर्योधराय ॥ १०॥ शीन्नं समर्थापि तु गन्तुमन्त्रा गतिं निजयाह ययौ न तूर्णम्। क्रिया प्रगत्भानि निगूहमाना रहः प्रयक्ताति विभूषणानि ॥ १८॥ परम्परीत्पौड़नःपिख्तानां संसर् संशीभितकुख्लानाम्। तामां तदा सखनम् षणानां वातायने व्यप्रशमी वसृब ।। १६ ॥ वातायने स्यस्त विनि:सृतानि परस्परापा सतकुग्इलानि। विरं जुसुंखपद्मजानि इसँ र खत्रपद्भजानि ॥ २०॥ तता विमानेयु वतीकलापः कीत्रहलाद्घाटितवातायकः। श्रीसन समन्तान्नगर' वमासे वियहिमानीरव सार्सरीभि:।। २१॥ वातायनानामां वर्णालभावादन्योन्यगण्डापि तकुण्डला । सुखान रजु: प्रमदोत्तमानां बद्धा:कलापा इव पङ्जानाम् ॥ २२ ॥ तिकान कुमार पथि बौचमाणाः ।स्त्रयो ग्मुर्गामव गन्तुकामाः । छध्वीन्मुख। यौनमुदोत्तमाणा नरा वसुद्यामिव गनुकामा: ॥ २३ ॥ दृष्टाचतर। जसुत स्तियसा जाञ्चल्यमानं व्युषा श्रिया च। धन्यास्य भागे ति शन रवीचन् गुडिम नीभि. खलु नान्यभावात् ।।२४।

In the lists above, Prof Cowell thinks sl. II of Kalidasa is directly taken from sls. 19 and 20 of Asvaghosha, and the entire description in the former is suggested by that in the latter. I see, however very little in common in the two descriptions except the fundamental idea that female rushed to have a look at the prince. The rush of females towards windows and terraces to witness marriage processions, is of every day occurrence to every city in India, and no Indian is in need of this idea of a rush of females being put into his head by another person. The details of the description will

of course vary with the writer. In the above, we have only two points of details that are common...the idea that with the female faces crowding there, each window looked as if decorated with so many lotuses and the ramark made by the females. We have to find out to whom these are due—to Asvaghosha or to Kalidasa.

Before proceeding further, we note that all the slokas quoted above from the Raghuvamsam, along with a very large number of other slokas not quoted, occur in the Kumarasambhayam also with slight verbal changes where necessary to suit the context Besides, there are several others in the two poems, Kumar and Raghu, which embody the same thought in different words. When an author repeats in one book what he has written in another, it is a sure sign that he is repeating his favourite ideas. On this consideration, the presumption is that Kalidasa is the author of these common ideas; if he were not, he would not have paraded them in this fashon. The thief does not make a display of stolen goods.

On the other hand, an examination of Asvaghosha's Buddhacharita shows that with all his mastery of the language the writer is poor in ideas. Fine ideas abound in his work it is true, but in almost every case I have been able to trace them to Valmiki or Vyasa, or Kalidasa, Asvaghosha is an expert in adapting other people's to serve his own purpose. His discription of the scene as quoted above is apparently a nice piece of poetry. But it does not contain a single idea which Kalidasa has not expressed in his works. The difference is that the ideas are scattered in Kalidasa but focussed in Asvaghosha. Let me try to prove what I say.

The 15th verse of Asvaghosha quoted above presents the picture of women with their jewellery misplaced (विमान्तिकास) through eagerness, and with their progress hampered by the waist-chain which has slipped down.

Kalidasa describes the misplacing of jewellery in Kumara. 1. 4.—"यशाप्सरीविधमण्डनानाम् &c." The waist-chain slipping and hence interfering with motion is described in Kumara III. 35-- 'स्रसां नितम्बादवलम्बमाना पुन: वेभरदामकाश्वीम्।'

The idea of haste expressed by this sloka of Asvaghosha does not seem to suit the occasion. Preparations for the prince's going out were going on for days as is obvious from verses 3, 4, 5. The time for the start was also fixed (see verse 6). Verses. 10, 11, 12 show that the prince's chariot was moving very slowly (भनै: भनै: राजपथं जगाहि) with a view to give an opportunityheit such of the citizens as wished to have a good look at him. The citizens too, males and femaaes, came out of tor houses and prostrated themselves before him. The fepositi of maleson waited upon their elders for permission to go up to the roofs of the houses to witness the prince pass (sl. 14). Up to this point, every thing was progressing leisurely. But all on a sudden people had to be roused from sleep; they had to dress dreamily and jewellery got misplaced (sl. 15). The prince did not pass at midnight and it is difficult to understand the sleep in high quarters.

Asvaghosha's verse 16 says—So many females rushed to-gether that the tumult and clinking of anklets frightened the birds in the house.

Exactly the same scene is given by Kalidasa, in Raghu XVI, 56—

> सा तीरसोपानपथावतारादन्गोऽन्यकेयूरविषष्टिनीभि:। सनुपुरचीभपदाभिरासीदुहियहंसा सरिदङ्गनाभि:।।

Here, in Asvaghosha the roof and -case size resounded with the noise of hasty footsteps. Does not this imply people, running up the step. But in the previous verse the are described as obliged to move slowly (असनाचीगुणविज्ञिता:)। Verse 16 assumes not only

speed but a jostling crowd also (अन्गोन्गवेगाच समाचिपना:)।
There was no occasion for the crowd. It was not
that every house was celebrating a marriage at the time to
account for the presence of so many females.

Kalidasa's sloka on the other hand describes the লালকীড়া of the inmates of the vast harem of prince ক্সম in the river ধুবু and suits the occasion very well.

(Asvaghosha—verse 17). The picture is that of females eager to run fast but unable to do so because of their heavy hips and breasts, This is just the picture we see in Kumara. I. II.—

च दे जयत्यङ्गु लिपाणि भागान् मार्गे शिलीभूतहिमेऽपि घव। न दुवे हत्रीणिपयोधरात्ती भिन्दन्ति मन्दां गतिमश्वमुख्य:।।

(Asvaghosha, verse 18). Obscene; for an exact parallel, however, see Kumara, VIII. 87. This too of Asvaghosha is incongruous. She should not have thought of this at a time when she was so eager to see the prince. Besides, with the eye of all on the prince, there was none there to notice her.

(Asvaghosha, verse 19). Crowd—Jingling of Jewellery— Tumult at the windows. This is almost a repetition of verse 16 and is fully met by the verse from Raghu XVI, 56.

(Asvaghosha, verse 20). Crowd was so great that earrings came into contact. The face thrust out through the windows looked like so many lotuses attached to the houses. Compare Kalidasa sl. 11. above.

(Asvaghosha, verse 21). The houses looked like so many heavenly cars, and the females like celestial nymphs in the car.

Kalidasa has a similar idea when he says in Raghu VI, 1. that the princes at the Svayamvara ceremony of Indumati, seated on stages, looked like so many gods seated on celestial cars—

स तव मखेषु मनोज्ञवेषान् सिं हासनस्थानुपचारवत्सु। वैमानिकानां मकतामपम्यदाक्त एकी लावरको कपालान्॥

(Asvaghosha, Verse 22). Crowding at the windows-Ear rings in contact—Faces like so many lotuses bound into a bundle. Compare Kalidasa sl. 11 above.

As I have already remarked the occasion was not one on which every house was expected to be overcrowded. Hence verses 19 to 22 of Asvaghosha will take a lot of explaining. Moreover, if we remember that the females had permission to get up the terraces (See verse 14), the necessity for overcrowding the windows is not clear.

Thus, though Asyaghosha's ideas considered singly, are fine; they either do not suit the occasion, or clash with one another. His entire scene is a piece of patch-work poetry, rather clumsily done up with the seams clearly visible.

The suspicion is unavoidable that the ideas are borrowed from Kalidasa in whose work they all occur; but the context being different, their combination in Asvaghosha has produced a heterogeneous mass.

(Asvaghosha, verse 23). All were so eagerly looking at the prince that the females appeared as if they wanted to go down and the males as if they wanted to go up.

Just now I do not recollect where I have seen this in Kalidasa, though the idea seems to be a familiar ong. However cp. "वसुन्धरा विश्वपद्मधाकरोहरजच्छृलेन" Rag. XVI. sl. 25.

(Asvaghosha, verse 24). Seeing the beauty of the prince the females exclaimed—"How lucky must be his wife."

See Raghu 12 above. Also compare Kumara VII. 65 स्थाने तपी दुस्रमेतदर्थमपर्णया पेखवयाऽपि तप्तम्। या दाखसप्यस लभेत नारी सा स्थात् क्रतार्था किसुता इत्रयास्।

The postscript in Asvaghosha ग्रहीं नीभि: खलु नानाभावातwith a chaste heart and not from any other motive—is suspicious. It looks like a fling at Kumara, quoted above, in which the remark या दासमध्यस etc., does not indeed appear to be wholly innocent. Kalidasa too has altered the second half in Raghu so as to leave no room any longer to doubt the motive of the females. Had Asvaghosha's book been before him to guide him as a model, as Prof. Cowell supposes it was, he would not have written या दासामध्यसा जीत in Kumara. This slip and the subsequent correction in Raghu seem to be in themselves proof positive that Kalidasa supplied the original which Asvaghosha copied.

EVIDENCE OF THE MALAVIKAGNIMITRAM

The concluding verse (মানবাকা) of the Malavikagnimitram perhaps the first drama by our poet, has in the half stanza—

"श्राशास्त्रमभ्यधिगमात् प्रभृति प्रजानां सम्पदाते न खलु गोप्तरि नाग्निमवे"।

It differs in character from the মবেৰাকা of all existing dramas those by the poet himself not excepted. The difference seems therefore to be intentional.

The points of difference are:-

- (1) It speaks of a particular king স্থানিৰ, while other dramas refer to society in general.
  - (1) It is not an आशिस् at all.

The language is—"Since the accession of Agnimitra no one can say that his prayer has not been granted," Compare this with the words of the Vikramorvasiya—' मर्व सर्तु दुर्गीण सर्वी भद्राणि पश्चतु। सर्व: कामानवाप्रोतु सर्व: सर्वत नन्दतु।" The change is remarkable and cannot but strike the most casual reader.

Add to this that the Malavikaganimitra speaks of Agnimitra here in the present tense—सम्बने is the word used, not समयन—one gets what one asks for—is strong enough. But the poet is not satisfied, he puts it in a stronger form with the addition of two negatives—সামান ৰ সম্বন ব। Even now he thinks a further strengthening is neccessary and adds the intensive word উন্ত। Really the whole thing looks like a challenge to the audience to send up any of its mem-

bers to say that such and such prayer of his was not granted on such and such occasion.

The language is obviously that of an ardent admirer of चग्रिमित ।

Well then we shall not be wrong perhaps to say that Kalidasa was the court-poet of ত্বায়িদিৰ and lived at বিহিমা in the second century B. C.

This explains the Bhita-Medallion and shows the groundlessness of the suspicion of the Archaeological department.

RECAPITULATION.

I conclude with a summary of the results I have tried to establish—

- (1) That the current theory which place Kalidasa in the fifth century A. D. is untenable;
- (2) That from the Bhita-Mellion it ought to be obvious that Kalidasa lived before Christ;
- (3) That from the absence of artificiality in his style he appears to be older than the Girnar and Nasik inscriptions of the 2nd century A. D. This corroborates (2);
- (4) and (5). That from the history of certain words, Sanskrit seems to have been the spoken language of the learned at the time of Kalidasa. From the free use of Vedic forms in his writings the poet seems not to have been influenced by Panini's grammar and to belong to the post-Paninian period of transition from Vedic to Sanskrit literature which probably extended from 300 B. C. to 100 B. C. This is another confirmation of (2);
- (6) That from allusions to Buddhism and its patronage by royalty in the Sakuntalam, the poet seems to have flourished soon after Asoka. This too points to the period 300 to 100 B. C. and confirms (2);

- (7) That from consideration of style, taste &c. our poet seems to have been older than Asvaghosha, the Buddhist poet of the lst century A. D. which again supports (2);
- (8) That the Malavikagnimitram seems plainly to indicate that Kalidasa was the court poet of king Agnimitra in the second century B. C.
- (9) N. B.—from the two slokas of Raghu VI. (e. g.— षयोरगाख्यस्य पुरस्य नायं देवसरूपमेत्य। इतस्रकोराचि बिलोकयेति पूर्वानुशिष्ठां निजगाद भोन्याम् ॥ पार्ष्योऽयमं सार्पि तलम्बहार: क्ष्रप्तारङ्गरागो हरिचन्दने न। ष्प्राभाति वालातपरक्तमानुः सनिभारोदगार इवाद्रिराजः ॥''), some modern critic remarks that in Kalidasa's days the capital of the Pandyas was a city called Uragapura. This Uragapura is Uraiyura in prakrit which as history says is the most ancient capital of the pandyas and Colas. Cola, Pandya, Kerala etc. are south Indian tribes. Chronicle also repeats that Pandyas were in supreme ascendancy up to first century A. D. till they were overthrown by Karikala. And there are also reasons to believe that Kalidasa in his description of the Pandyas as lord of the south with their capital at Uragapura must have referred to their prosperous reign during 1st century B. C.; for our poet does not mention Pallavas the supreme rulers of the south in the 5th century A. D. The following sloka of Raghu IV (c. g. 'दिशि मन्दायते तेन्त्रो दिचिणसां रवेरिप। तस्यामेव रघो: पाख्या: प्रतापं न विवेहिरे।') also shows that the Pandyas alone were supreme rulers in Kalidasa's time. Again in the same sarga of Raghu we learn that the king drove Yavanas from Afganishthan. Now it is wellknown that there were no Yavanas there in the 4th or 5th centuries. It is only in the first century B. C. that we have Yavana-kingdom in the North west. All these also irresitably point to the conclusion that Kalidasa flourished at a time before the beginning of the Christian era and corroborates (2) above-

11. AN ANALYSIS

LESSONS OF THE SAKUNTALAM

We have already remarked that the Sakuntalm is a protest of Brahmanism against Buddhism. It briefly touches the main points of popular Buddhism and places before the audience the Brahmana's opinion on them. It has nothing to do with the philosophy of Buddhism but concerns itself with its popular aspect. Thus the most important point for it to consider is the way in which Buddhism affects people's notion of the existence of God. Direct Perception (प्रवाद) is the only sort of proof admitted as satisfactory by the Buddhist. But the existence of God is a matter for Inference (अनुमान)! As such it is not indisputable. Hence it is waste of time to discuss whether God exists or not. The question is better left out of consideration altogether.

The poet's reply to this is that in the first place, there is unimpeachable Testimony (आधवाका) for the existence of God; note the word आह: i. e. declare—in यामाह: सर्व वीजप्रकृतिरिति and in वैदान्ते षु यमाहरे कपुरुषम्। The witnesses had direct Perception (प्रव्यच) of God. To us His existence is evident from the manifestations around us (c. f. प्रव्यचाभिसानुभि: प्रपन्न देश:; परिगत
णितानी बचोहित:)। Besides, such of us as are steady in their votion are allowed the privilege of having direct Perception of Him (c. f. स्थिरभित्तियोगमुखभ: स्थाण:)।

Again, the discussion of this question is a necessity. It is of vital importance both to the Buddhist and the Brahmanas. Re-birth (पुनजंस) is admitted by the Buddhist too. This evil—re-birth—can be avoided by the grace of God alone, who in the plenitude of His power, will sever the कार्य का कि devotee. Hence it is that the poet ends with the prayer "ममापि च चययत नीसखोडित: पुनभं व परिगतशक्तिरात्मभू:"—

Let Nila-Lohita cause the cessation of my re-birth. The prayer is put in the causative form. He does not say "Let re-birth cease."

The poet next combats the belief—due undoubtedly to Buddhist teachings—that renunciation of the world (यहत्याग) is a necessity to facilitate meditation (तपसा) ! Without this the devotee will not merit the grace of God and escape rebirth.

Kalidasa lays it down that the house-holder (ফর্ছা) who properly does his duty practises ব্যয়হা every day thereby merits Divine favour. This sentiment he very aptly puts into the mouth of one who has himself renounced the world. Thus a disciple of ব্যাৰ says of king—

अधाकाना वसितरमुनाप्याश्रमे सर्वं भोम्ये रचायोगादयमपि तपः प्रत्यहं सिं झनोति। अस्यापि द्यां स्पृश्चित विश्वनश्चारणहन्द्वगीतः पुर्यः शब्दो मुनिरिति सृष्ठः केवलं राजपूर्वः॥

Besides thus promoting the practice of penance, the ग्रह्मात्रम secures blessings that are in themselves of no mean value. No lovely sight on earth is comparable to the sight of the son's face. In Act VII we read...—

त्रालचादन्तम् कुलाननिमित्तद्वासैरव्यक्तवर्णं रमणीयवचः प्रवृत्तीन् । श्रद्धाश्रयप्रणियनस्तनयात् वहन्तो धनाम्बदङ्गरजमा मलिनीभवन्ति ॥

The thrill of pleasure from a son's touch is indescribable.
Says বৃত্যল—

अने न कस्यापि कुलांकुरे गम् पृष्टस्य गावेषु सुखं समीवम्। कां निवं तिं चे तसि तस्य कुर्याद् यस्यायमङ्गात् क्वतिनः प्रदृटः॥

Again Kalidasa continues, the man who renounces the world shifts for himself only. He has no thought for his forefathers. How selfish! Look at the plight he leaves his ancetors in. Thinking of his childlessness, Dushyanta exclaims—

श्रमात् परं यथात्रुतिसम्भृतानि को नः कुले निवपनानि करिष्यतीति। नुनं प्रस्तिविकलेन सया प्रसिक्तं धीतात्रुशेषसुदकं पितरः पिवन्ति॥

Leave apart the consideration for the ancestors; from selfish motives too one should think twice before renouncing the world. For instance what is to become of the ancestral wealth the would-be Sannyasin has to inherit. It goes to others who had never toiled for it. Dushyanta thus gives expression to this disquieting thought—

त्रनपत्यः किल तपस्ती । कष्टं स्वल्वनपत्यता · · · एवं भोः सन्तिच्छे दिनिरवलम्बना मूलपुरुषावसाने सम्पदः परसुपतिष्ठन्ते । समाप्यन्ते पुरुवंशित्रय एष इत्तान्तः ।

Here the poet meets a possible rejoinder of the Buddhist viz: Let one beget a son and then take up सन्नास as आकासिक did. Hold! says the poet. Have you thought of your dependants, the जुट्टून whom it is your duty to maintain? Apparently you have not. Considerations of self should come last to the Brahmana. Complete sacrifice of self should be the guiding principle of the Brahman's life. Learn to think of others. Rear your child, see that he is able to taka care of himself and to succour distressed relatives, then go out by all means. Thus Kanya says to Sakuntala—

भूवा चिराय चतुरन्तमहीसपत्री दौष्यन्तिमप्रतिरथं तनयं निवेश्य। भवा तदिपं तकुटुम्बभरेश शान्ते करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन्॥

Lastly the Buddists deny the efficacy of sacrifice and describes them as due to the desire of wily Brahmanas to secure a source of livelihood to themselves at the expense of a credulous society. Against this the poet place the testimony of no less a personage than मारीच the father of Indra who thus speaks of the utility of sacrifices—

तव भवतु विद्रौनाः प्राज्यहिष्टः प्रजासु त्यमपि विततयज्ञः स्वर्गि यः प्रीणयस्य । वुगमतपरिवत्तां ने वमनग्रीऽनाक्तत्यं ने यतमूभयलोकानुग्रहश्चाधनीयैः ॥ As to the cupidity of the Brahmanas, Dushyanta himself declares that he gets more from the ascetics than from the classes—

यदुत्तिष्ठति वर्णे भ्यो नृपाणां चिय तद्वनम्। तपःषड भागमचय्यं ददत्यारखका हिनः॥

Brahmanas, as a class instead of deserving contempt as the denunciation of the Buddhists imply, deserve the highest respect. Expression of this sentiment occurs frequently n the Sakuntalam. सरखती युत्तिमहतां महीयताम् is only one instance out of dozens. Disrespect towards a Barhmana, intentional or unintentional, leads to awful consequences as is seen from the sufferings of Sakuntala through the curse of Durvasas.

These are some of the teachings of the Sakuntalam in its capacity as an antidote to Buddhism. I purposely pass over illustrations of the law of क्यं and other things it has in common with Buddhism. The lessons are worked into the body of the text not merely without the obtrusiveness of a sermon, but with the highest dramatic skill that leaves lasting impressions with the reader though he is all along not even aware of their presence there.

THE CHARACTERS

(a) Dushyanta—Dushyanta is the principal male character in the drama. In him the poet gives us the Brahmanical ideal of a man and a king, He is a model both physically and morally.

His physique is impressive. The ascetics exclaim on seeing him—

नैतिचिवं यदयसुदिध्यामसीमां धरिवीम्। एक:क्रत्सां नगरपरिघप्रांग्रवाइभुंनिक्ति॥

His charioter compares him to Siva himself-

क्षणासारे ददश्चस्विय चाधिन्यकास् वे। स्गानुसारिणं साचात् पश्चामीव पिनाकिनम्॥

Even the gods look at him with wonders. Aditi says of his stature—सम्भावनीयानुभावा अस्य आक्षति:।

His body is capable of bearing great physical strain— रिवितरणमहिणा को शले शेरिभन्नम्। With all this he is of an uncommonly attractive appearance (c. f. "मध्रामीराक्तिः", "अष्टी दीप तिमतोऽपि विश्वसनीयतास्य वपुषः", "एवसृतसुकोऽपि प्रियदर्शनो देवः", "स्थाने सन्नु प्रत्यादेशविमानितापि श्रस्य क्रते शकुन्तला क्राम्यति" &e.)

Perfect mastery of the weapons of war is of course one of his accomplishments. He is a delightful conversationist too (c. f. "चतुर' प्रयञ्च आलपन् प्रभाववानिव लचासे")। Besides, he is a keen observer (c. f. "नीवारा ग्रुक्तगर्भ कोटरसुष्णस्थास्तद्वणामधः" &c. "यदाणोक सूचा अजित सहसा तिहपुलताम्" &c. "शैलानामवरीहतीव खिश्ररा-दुन्सच्चतां भेदिनी" &c), an appreciative lover of nature (c. f.—

कार्थासैकतलीन इंसिमधुना स्रोतीवहा मालिनी पादास्तामिभती निषण एइरिणा गौरीगुरी: पावना:। शास्त्रालिकतबल्कलस्य तरीनि मीतुमिक्छास्यघ: श्रक्ते क्षणसगस्य वामनय क्ष्युयमानां सगौम्।।" &c.)

and also an ardent admirer of the sublime (c. f. प्राणानामनिखेन इतिक्षिता सन्वल पहले वने &e.). He has thus the makings of a first class painter and practises that art with great success (c. f. "एवा राजर्नि पुणता जाने सखी मेश्रयतो वत्तते इति")।

Dushyanta's moral side is not less developed. Always ready to succour the distressed (c. f. 'भान वाणाय वः शस्त्रम्' &c. "भानोनां भयमपन तुमानधना" &c.), he takes special delight in removing hindrance to the rites of the virtuous (c. f. क्तो चमित्रवाविद्यः सता रचितरि लिथ" &c. "कि ताबद्रविनामुपोद्रतपसा विद्ये सपी द्वितन्" &c). A warm friend he does not hesitate even to risk his life in furthering the cause of his friend. Compare—

सुखपरस्य इरेक्भरैं: क्वतं विदिवसुद्धृतदानवकण्ठकम्। तव शरैरपुनानतपर्वं भि: पुरुषकेसरिण य पुरा नखैं:।।

He is a loving and considerate husband and an affectionate father. Practice of virtue and constant thinking of virtuous acts have banished dishonest ideas from his mind. So much so that not only does his mind not incline to what is not virtuous, but he can know with certainty that whichever way his mind inclines that must be the right course. He has reached that stage towards perfection when likes and dislikes regulate the moral code (c. f. असं गय' चनपरिग्रह चमा यदार्थमस्थामभिनाषि में मन:' cte, "काम' प्रत्यादिष्टां सरामि न परिग्रह' सुने सन्वाम्। वन्तवन्त दूयमान प्रत्याययतीव मां इदयम्।' His regard for the Brhmanas is unbounded,

Such is Dushyanta as a man and Kalidasa's ideal of a man.

As a king, Dushyanta does not brook the existence of a rival ruler (c. f. "—उद्धिखामसीमां धरिवीभ क: कृत्सां नगरपरिघपांग्रवाहु: भुनिक्त''etc.). He is upright, always guarding the good against the aggressions of the wicked (c. f. "नियमयसि विमागेपस्थितानाचरण्डः प्रशमयसि विवादं कन्पसे रचणाय'' etc). He considers his kingdom as a vast household of which he is the head; the subjects are the members. Compare—

"प्रजाः प्रजाः खा इव तन्त्रियता निषेवते श्रान्तममा बिविक्तम् । यूथानि सञ्जार्थ रिवप्रतप्तः शीतं दिवा स्थानिमव हिपेन्द्रः।" "येन येन वियुज्यन्ते प्रजाः सिग्धेन बन्धुना। स स पापादते तासां दुष्यन्त इति घुष्यताम्॥"

He personally supervises the daily administration of justice in his capital and does not leave it wholly to the ministers (c. f. "वेववती, महचनादमात्यमार्थिपिश्नं ब्रूहि चिरप्रवीधान्न समावितमसाभिधमीसनमध्वासित्म । यत् प्रत्यविचितं पौरकायामार्थे गण तत् पत्रमारोध्यदीयतामिति" ctc). There is evidence to show that he arranged tours to check the work of his representatives in the provinces. Thus when asked by अनस्या to explain his present

nce at the hermitage, that plea of a tour is offered and taken as a perfectly natural explanation (c. f. "य: पौरवेष राजा पर्माधिकारे नियुक्त: सांऽइमिंब प्रक्रियोपल भाय धमार व्यक्तियात: cte.). Hence everything goes right under his rule (c. f. 'न कश्चिद्यणानामपक्र छोऽपि भपयं भजते" etc.). He firmly believes that the wicked do not exist in his kingdom and is shocked to hear his friend माधवा overpowered by some wicked person.

His power was almost unbounded and was answerable to no one on earth, except his conscience, for what he did. In these circumstances the conscience must be well-nigh superhuman to keep its possessor in the path of virtue regardless of temptations. The poet has given two instances that appeal to two of the least resistible among the baser instincts of the human mind; and on each occasion his hero has come out with untarnished glory.

A millionaire dies childless; minister decides that his entire property reverts to the state, and reports accordingly. Dushyanta reverses the decision and directs that enquiries be made about the truth of a certain vague rumour that one of the wives of the millionaire was with child. Any modern court would laugh at Dushyanta and leave it to the child in the womb to come out and fight it with the state!*

A lady of distinguished parentage, nobler than of the king himself, of fresh youth and unparalleled beauty, is brought before him by relatives as his wedded wife. He however does not remember having married her. But her beauty deeply impresses him. Compare—

इदम् पनतमेवं इपमितिष्टकान्ति प्रथमपरिग्टहोतं खान्नवेति व्यवस्थन्। समर इव विभाते कुन्दमन्तस्तुषारं न खलु सपदि भोक्तुं ने व शक्तोमि हातुम् ॥

The lady herself declares the marriage. Her kinsmen, including among them a venerable sage bear witness to the

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkr, (P. 264. Notes.)

marriage. In fact, there is absolutely no room for scandal in admitting her as wife. Yet the king disowns her because his conscience does not say she is his wife. The strength of character astounds the simple Warder who exclaims "महो मना विचिता भतु:...कोऽनाः विचारयति"। When the lady is about to be thrust upon him by her relatives, the king proudly declares "भोः किमवभवतीं विष्रसभमें।

कुसूदान्येव शशांक: सविता वोधयति पङ्कजान्येव। विश्वनां हि परपारग्रहसंश्लेषपराङ्सुखी वृत्ति:॥

This is family-pride which makes him believe that a descendant of पुर is incapable of even thinking of vice (c. f. "वयस्य न परिहार्ये वस्तुनि पौरवाणां मनः प्रवर्त्त ते", "विनिपातः पौरवेः प्राप्यंति सति ग श्रद्धे यमेतत्" etc.)

(b) Kanva—Kanva is to a certain extent the complementary of Dushyanta, Filial love is only partly illustrated by the latter, Dushyanta's affection for Sarvadamana may be due to the absence of male issue to perpetuate his race, Kanva's tenderness towards Sakuntala, is however, is as genuine as it is remarkable; because he is merely her foster-father and not the true father.

As a sage, Kanva had prevision of what was going to happen to Sakuntala (c, f, तप:प्रभावात्प्रत्यचं सर्वभेव तवभवत:—प्रतः खलु मम नातिक हो मुनि:''etc,). Possibly this depeened his emotion at the time of her departure,—He is greatly moved when he says ''प्रनम्ये गतवती वां सहधमं चारिणी''*। The single word गतवती speaks volumes, His affectionate nature stands fully revealed in the words—

"शममिष्यांत मम् शोक: कथं नु वत्मे लया रिचतपूर्वं म्। उटजहारि विकटं नीवारविलं विलोकयत:॥"
गच्छ शिवास्ते पन्यान: सन्तु etc.*

^{*} गच्छ and गतवती here tax the actor's skill to the utmo and justify the words प्रतिपावमाधीयतां यव: etc.

Yet Kanva is not affected like an ordinary house-holder. He feels it like a sage. While he feels it, he analyses the feeling. Thus he notes that his heart throat and the senses are not what they were. This surprises him. He marks the changes and traces them to their origin. Thus—

यास्यत्य शक्तन्ति हृदयं संस्पृष्टमुत्त ख्या कष्ठः स्तिभतवाष्यवित्तक लुषियन्ता जड़ं दशं नम् । वैक्तव्यं मम तावदौ हशमहो स्नेहादर खौकरः पौडान्ते गृहिषः कथं न तनया विच्छे ददः खौनेवैः॥

This introspection while the emotion is in progress, marks the sage.

This sage is a perfect master of wordly affairs (c. f. वनीक-सोऽपि जीनिकचा वयम etc.). His advice to Sakuntala and message to Dushyanta are gems of wordly wisdom. Compare—

> यश्रुषख गुरून् कुर प्रियसखी हत्तं सण्वीजने भतुं वि प्रक्रतापि रोषणतया मा चा प्रतीपं गमः। भू विष्ठं भव दिचणा परिजने भोगेष्वनृत्से किनी याना वे गृहिणीपदं युवतयी वामाः कुलस्थाधयः॥

and

त्रसान् साध विचिन्ता संयमधनानुत्रै: कुलखातान: लय्यसा: कथमध्यवान्धवक्ततां स्रोहप्रवृतिश्व ताम्। सामानाप्रतिपत्तिपूर्वं कमियं दारेषु हृस्या लया भाग्यायत्तमत: परं न खलु तहाचां वधूवन्धुभि:॥

The study of the play of human feeling too is not neglected by him (c. f. अभिजनवती भर्तु: आध्ये स्थिता गृहयीपदे

विभवगुरुभिः क्रत्ये सस्य प्रतिचणमाकुला। तनयमचिरात् प्राचौवाकः प्रस्य च पावनः मम विरस्नां नतं वत्सं ग्रचं गण्यिस्यसि॥ He condemns the apathy of ordinary people towards a femals child. A daughter is to him a trust property; as trust property has to be looked after with greater care than one's own property, so a daughter has to be treated with greater tenderness than a son until she is united to a suitable husband. Compare—

अर्थों हि कन्या परकीय एव तामदा संप्रेष्य परिग्रहितः। जातो समायं विशदः प्रकामं प्रत्यपि तन्यास दवान्तरात्मा ॥।

(c) Madhavya—Madhavya is the jester, but he does not jest. He is not introduced with a view to illustrate any particular moral principle. A cripple and an idiot, he does very little work himself, but furnishes otherswith opportunity to do their work. For instance, when the king is in a fix and finds he has to disobey either, his mother or the ascetics, Madhavya acts as his deputy and indirectly helps the king in the pursuit of his love. When told by the king that the Sakuntala-affair, was joke (c. f. परिहासिकास्पर्त सखे परमार्थ न गरस्ततां वर:) he believes it, acts according to this belief, and thus indirectly becomes a material helper in the development of the plot.

Again, when sent to soothe Hamsapadika, through sheer idiocy he suffers himself to be seized by her and detained while Sakuntala is brought in by her relative and dis-owned by the king. The would not have been if Madhavya were present before the king at the time. The fool knew that there was the risk of detention. Yet he was taken (cf. गृहतीस तया पर-कीयेर स्ते: शिखास्के ताडामानस्य अधरसा इव बोतरागस्य नास्ति इदानीं में भीच: &c.)

Yet again at the approach of Vasumati it is Madhavya who runs away with the protrait of sakuntala and gives Matali an opportunity to rouse the king form his lethargy.

(d) Sarngarava—Sarangariva is the foremost of Kanva's disciples, He leads the party escorting Sakuntala. Kanva has confidence in him he delivers his message to Sarngarava.

This young anchroite thinks that the ascetic is the highest being on the earth, and has supreme abhorrence for every thing non-ascetic (c. f तथापीद शवन्परिचितविविक्त न मनमा जनाकी पं मन्बे इतवहपरीत गृहमिव)। The respect which others show to the ascetic is naturally his due from every good man (c. f. भी महाबाह्य न, काममेतदिभनन्दनीय तथापि वयमव मध्यस्था: etc).

Owing to this exalted notion of the superiority of his own order, he brooks no contradiction, not even from the lord of the earth. Nay, he does not besitate to hint that if he were Kanva, he would have made the king feel the power of asceticism the moment he came to know of his wedding. Compare—

क्रताभिमशीमनुमनामानः सृतां त्वया नाम मूनिवि मानाः। सृष्टं प्रतियाच्यता स्वमर्थं पावीक्रती दसुर्रादवासि धन ॥

He gives vent to his contempt of kings and courts while saying — य त' भवदभिरधरोत्तरम ।

पानमनः शाख्यमशिचितो यसस्याप्रमाणं वचनं जनस्य। परातिसन्धानमधीयते वैविदेशित ते सन्तु किलाप्तवाचः ॥

Thus with all his learning and asceticism he proves a bad peace-maker.

(e) Saradvata—Saradvata's position among the disciples of Kanva is second only to that of Sarngarava. He is of an entirely different disposition. He has no contempt for the people, he pities them. Compare—

"प्रथमिष छातः ग्रुचिरग्रचिमिव प्रवुद्ध द्रव सुप्तम् । वद्धमिव खैरगतिज निम्ह मुखसङ्गिनमवैसि।"

Cool and self-possessed, he is practical and to the point. When Sarngarava works himself up to a white heat, Saradvata at once puts a stop to the quarrel by the most relevant suggestion, possible at the time (c. f. बाइ रव विरम लिमदानीम्। बकुनाव, वक्तव्यमुक्तमधाभि: पश्चावभवानं वमाह। दीयतामध्ये प्रत्ययप्रतिवचनम्)। Again when Sarngarava a scond time joins issue with the

king, Saradvata with great decision of character comes to the rescue saying— शार्द्ध व किस्त्रिश । अनुष्ठितो गुरुनियोग:। प्रतिनिवर्त्तामहे वयम्। (राजन प्रति)

तदेषा भवतः पत्नी त्यज व नां गृहाण वा। उपपन्ना हि दारेषु प्रभुता रवंती मुखी।।

गोतमी गच्छायत:"। The lead is here wrested from Sarngarava's hands and it is Saradvata that practically leads the party in its homeward march.

(f) Sakuntala—Sakuntala is the poet's ideal of a woman. Her beauty is incomparable (c. f. 'मानुषीषु कथ वा खादख रूपस्य सम्भव:"etc. "चित्र निवेश्व परिकल्पितसस्त्रयोगा रूपोचयेन मनसा विधिना कता नु" etc.). But perfect beauty, as we have seen in the case of Dushyanta, has its physical as well as the mental side. Hence all the distinctive traits of the female mind are illustrated in Sakuntala. Her timidity gives the king an opportunity to introduce himself (c. f. अवसरोऽयमात्मानं दर्भा यत्म् etc). She is affectionate even to the inferior creation. The trees and shrubs of the hermitage are brothers and sisters to her; c. f. "अस्ति में सोदरस होऽपि एतेषु"

'पातुं न प्रथमं व्यवस्थित जलं युषास्वपीतेषुया नादत्ते प्रियमन्डनापि भवतां स्ने हिन या पञ्चवम्। अदा व: कुसुमप्रमूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः से यं याति शकुन्तला पितगृष्टं सर्वे रनुज्ञायताम्॥"

She is a tender and expert nurse. Compare—
"यस्य ल्या ब्रणविरोपणिमंगुदीनां तेलं नाषिच्यत सुखे कुशस्चिविद्धे।
स्थामाकसृष्टिपरिवर्द्धतको जहाति सोधं न प्रवस्ततकः पदधे सगस्ते॥"
"अचिरप्रस्तया जनना विना विविद्धित एव" etc.

She cannot leave the hermitage without bidding farewell to the creeper वनन्योत्सा। She weeps when parting with the little fawn. Her eagerness to meet her husband still leaves

room for an overpowering anxiey for the poor doe that is nearing the period of delivery.

So liberally endowed with the womanly virtues, she is unconscious of her merit (c. f. "श्रीय श्रात्मगुणावमानिनि" etc.), of her filial love, it is enough to say that she makes even Kanva exclaim—

''श्ममिष्यति मम शोकः कथं नुवत्से लया रचितपूर्वम् । उटजद्वारि विरुद्धं नीवारविर्ता विलोकयतः ॥

As wife, Sakuntala seems to have resolved to live up to the ideal held before by Kanva. We have no occasion to judge her in relation to her elders, co-wives, and attendants. But as regards her husband, the celebrated line—भन्त : विप्रज्ञतापि रोषणस्था ना स्म मतीप गनः—has never been since uttered before a more willing and capable pupil. In the face of the gravest insult, when she was apparently most meanly विप्रज्ञत, she could not use a word harsher than अनार्थ towards her husband. When the fatal decision was announced, she only said भगवित वस्त्यरेट्डि ने विवरम्'and blamed not her husband, the author of her misery, but her destiny (c.f. 'सा विन्दन्तो खानि भाग्यानि वाला वाह्रत्चेप कन्दितृष्ट प्रवत्ता' etc.) like another model woman, Sita, who—

"न चावदर्भतु रवर्ण मायर्रा निराकरिणोई जिनाहतेऽपि। श्रीत्मानभेव स्थिरदु:खभाजं पुन:पुनर्दु ष्क्वतिन' निनन्द।।"

Both observe austerities after being discarded—Sakuntala like a poor mortal "वसनेपरिधुसरे वसाना नियमचामसुखी इतंकवेणिः" but Sita with the divine resolve—

> "साइ' तपः स्या निविष्ट ष्टिक् प्रम्तेयति यतिष्ये । स्यो यथा में जननान्तरे ऽपि लसेव भर्ता न च विषयोगः ॥''

(g) Anasuya—Anasuya and Priyamvada are about the same age as Sakuntala and almost as beautiful (c.f. "पड़ी भध्र-मामां दश नम्" etc. "सम्वयोद्धपरमणीयंभवतीमां सीहाह म्"etc. 'तिस्वस्वसम्बद्धी

• इ. स्वां सर्वाया:'' etc). Mentally too the three resemble one another with just a shade of difference.

Priyamvada is the most sprightly, the most quick-witted of the three. Anasuya is the most reserved and the least shy and timid. Hence we find that on the sudden appearance of the king, Anasuya is the first to recover self-possession. She receives the king and arranges for the rites of hospitality. *

Priyamvada is more confiding. Anasuya more suspicious or rather circumspect. One is sanguine, the other apprehensive. Priyamvada thinks more of the present, Anasuya more of the future. Hence Anasuya is provident (c. f. एतन्निमत्तमेव कालान्तरचमा निचिप्ता तया केशरमालिका'' etc.). While Priyamvada is busy expressing her satisfaction at the union of Dushyanta and Sakuntala, Anasuya is negotiating with the king for the future happiness of her friend (c. f. "वयस्य वह्रवन्नभा राजान: श्रूयन्ती यथा आवयो: प्रियसखी बन्ध जनशीचनीया म भवति तथा निर्वाहय'' etc.); while Anasuya is apprehensive (c. f. "प्रिय'वदे यदापि गान्धवें ग विधिना... निर्हत में इदय' तथापि एताविचन्तनीयम्'' etc. 'श्रदा स रजर्षि :···नगर प्रविश्य ··· इतोगतं हत्तान्त' सारति वा न वा'' etc.), Priyamvada is confident (c.f. "विस्नब्धा भव। न तादशा आक्रतिबिशेषा गुणविरोधिनी भवन्ति" etc.). Priyamvada cares more for sentiment (c. f. ''तात इदानीमिम' बृत्तान्त य वा न जाने कि प्रतिपतस्यते इति" etc.). Anasuya is more practical (e. f. "गुणवते कना। प्रतिपादनीय। इति प्रथम: सङ्कल्प:। तं यदि दैवमेव सम्पादयति ननु अप्रयासीन क्रतार्थी गुरुजन:" etc). In this respect the friends compare well with the disciples शाक्षरव and शारदत।

By virtue of her self-possession Anasuya is more capable of acting at emergencies. We have an instance when Durvasas has pronounced his curse. Priyamvada is stunned and commences blaming destiny but Anasuya sees the value of time and at once sends off Priyamvada to pacify the sage (o. f "गच्छ पादयो: प्रयम्य निवर्ष ये नम्" etc.)

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

Both are devotedly attached to Sakuntala. But owing to the difference of temperament, Priyamvada is anxious that Sakuntala may for the present be able to bear her grief easily (c. f. "मुख्याध्वप्रक्षिका मकन्तवासकाम जाता" etc.) while Anasuya does not think of the present grief at all, but is busy thinking of means to remove the further accession of grief in the future (c. f. "तदित: अभिज्ञानमञ्जीयक्तमस्म विस्ताव:" etc.). Indeed Anasuya notices very little of the present. She does not observe with the solicitude of Priyamvada how Sakuntala is suffering or Dushyanta is getting emaciated. When Sakuntala says refering to the present "दुष्करमहं करोमि", Anasuya replies pointing to the future "गुर्विष विरहद:खमाभावम: साहयित"।

To Sakuntala, therefore Priyamvada is the more immediately helpful of the two friends. Consequently she thinks more of her. She refers to her friends saying "प्रिय' बदानिया: स्थः" not "भनस्यानियाः"। But precisely for the same reason Kanva has less confidence in Priyamvada and more in Anasuya. When the friends weep, he addresses Anasuya ignoring Priyamvada (c f. "भनस्ये भनः कदिला ननु भवतीभामे व स्थितिक व्या भक्ताना" etc). He gives the same prominence to Anasuya when calling the friends back to the hermitage after Sakuntala's departure (c. f. 'भनस्ये गतवती वा सहसमं चारिकी। निगृद्ध भोतमनुगक्कत' साम etc) *

- (b) Vasumati—Vasumati plays almost no part in the drama except that cwing to her, Madhavya falls in the hands of Matali. However, the poet preaches through her a valuable lesson to good wives (c. f. "कार्याजा कार्योपरोध में परिहर्ति")।
- (i) Sanumati—Sanumati is introduced to remove the suspense of the audience. Sanskrit dramatists avoid a tragic end. The Fifth act closes almost tragically with the disappearance of Sakuntata (c. f. "ভব্ৰিফাৰা না)বিং ক' ন্যান")। In the Sixth

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

Act Sammati informs the audience that Sakuntala is alive, and is stilled evoted to Dushyanta (c.f. "अस्य क्रते शकुन्तला क्रास्थित") that an heir is born to Dushyanta and the continuity of his race is assured (c. f. "चित खलु दीपे व्यवधानदीषेणायमन्धनारदोषमनुभवित" etc.), and lastly that Dushyanta will soon be reunited with Sakuntala (c. f. "देवा एव तथानुष्ठास्थिन यथा अचिर ण धर्म पत्नी भर्ताभिनिष्णितीत" etc.). Sanumati thus soothes the anxeity of the listeners and prepares them for the Seventh Act.

III. THE SOURCE OF THE STORY

(Containing substance of the drama)

(a) THE MAHABHARATAM.

The story of Sakuntala occurs in the Mahabharatam. King Dushyanta, aescendant of Puru, going out on a hunting excursion, reaches the hermitage of Kanva at a time when the sage is out in quest of fruits. His daughter, Sakuntala receives the king. Questioned by the king she tells him the story of her birth. The king proposes marriage under the Gandharva system. Sakuntala agrees on condition that the issue of the marriage becomes king after Dushyanta; the king then leaves before Kanva's return promising soon to remove Sakuntala to his capital. Kanva on his return learns every thing through his power of asceticism and approves of the marriage.

In the meantime Dushyanta forgets the marriage, Sakuntala is delivered of a boy in the hermitage. The child develops supernatural stature and strength and even when only six years old overcomes wild animal by his prowess. He is therefore named Sarvadamana.

When the boy was still a child Kanva sent him with Sakuntala to king Dushyanta at Hastinapura. Sakuntala reminds the king of his promise. The king instantly remembers all but pretends ignorane. Sakuntala resents the treatment

and as she starts to go back to the hermitage, a celestial messenger in the air confirms her story. The king draws the attention of all present to the voice and accepts Sakuntala with her child explaining to her that he rememberd everything the moment he saw her but was hesitating as to how people would take the story without confirmation.

Kalidasa has modified the story materially. Thus in the drama, at the time of Dushyanta's visit Kanva is absent from the hermitage not in quest of fruits as the Mahabharata has it, but on a pilgrimage (which keeps him away for days—a fact of vital importance to the story) to mitigate the severity of an impending calamity to Sakuntala (c. f. "देवमस्य: प्रतिकृत ग्रमधितुम्" etc.). This prepares us for anther modification the curse of Duryasas which is the calamity Kanva has in view.

Next, telling herself the story of her birth—the sort of brith she had—may not be incongruons in the case of a तापनी to whom the world is an illusion. But Kalidasa wants a model गृहस्थना। He sees the breach of decorum it implies and creates अनस्या to relate the story. Also with a view to bring the romantic element into prominence he has the scene of watering the shrubs.*

The meeting of the hero and the heroine and her proposal of marriage in the Mahabharata is rather abrupt. The poet finds it necessary therefore to make the king stay for a short time in the hermitage before making the proposal. Hence he introduces Acts II and III which offer him several opportunities to dilate upon the face of his heroine.

Again as a model गृहस्थलना it is not proper for Sakuntala herself to work out plans to meet Dushyanta. Nor is it prudent to place the whole burden of it upon one friend only—
अनस्या । The other friend प्रियं बहा is thus a necessity. Also to

^{*} Next shrubs—Adopted by Prof. Gajendragadkar.

sift the pros and cons carefully, to scrutinise thoroughly the dark side and the bright side of the question, it is necessary that the two friends should be of a different turn of mind so as to discuss matters together from different points of view.

The Sakuntala of the Mahabharata is a thorough and a Marriage to her is a mere question of duty (and) leaving no scope for feeling. Hence there is nothing improper in her dictating at the time of marriage the condition about the succession of her child. Kalidasa's Sakuntala can not do it. The poet however makes his hero childless and absolutely mad brooding over his childlessness. Thus Sarvadamana's succession to the throne is assured, the only question is how he is to be restored to his father.

The Mahabharata does not explain why Dushyanta forgets his marriage. This is a vital point. In explanation the poet introduces Durvasas who curses Sakuntala. At the entreaties of Priyamvada the sage declares that the curse will cease at the sight of some token of recognition. The poet provides for this token by making Dushyanta leave his signet-ring with Sakuntala at the time of his departure from the hermitage.

In the Mahabharata, Kanva wants more than nine years before he makes up his mind to send Sakuntala to Hastinapura. As a sage, he alone knew why he waited so long. Ordinary people are apt to suppose that he was indifferent to the welfare of his daughter. Kalidasa's Kanva sends ont Sakuntala the very day he learns of her marriage. The haste he explains saying—

अर्थों हि कन्या परकौय एवं तामदा सम्प्रैष्य परिग्रहितुः। जातो समायः विश्रदः प्रकासंप्रत्यर्पितन्यासः इवान्तरात्मा ॥

The Sakuntala of the Mahabharata is high-spirited तापसी। She has no hesitation in introducing herself to the king in the audience hall and personally demanding the legitimate rights on behalf of her boy. She wins her cause by her courage, of course she was greatly helped by the fact that Dushyanta was only feigning forgetfulness.

Kalidasa's Sakuntala ou the other hand was standing before a king who was hopelessly out of his mind at the time owing to the curse of Durvasas. To add to her confusion she discovered that the signet-ring was missing. By this means the poet provides for her disowning and removal by Menaka, and arranges for the beautiful scene of restoration in Act VII. Thus except the barest cutlines of the story (viz. the king's visit to the hermitage. marriage of Sakuntala in Kanva's absence, forgetting the marriage and Kanva's sending of Sakuntala) everything in the drama is Kalidasa's own.*

[N.B.—The significance thus of Durvasas's curse to explain Dushyanta's forgetfulness of marriage is to continue the story for restoration in Act VII and to prepare and to purify Sakuntala so as to surpass all the ladies of the harem. See para above also].

(b) THE PADMAPURANAM.

The story of Sakuntala occurs in the Padmapuranam also. The Purana as it is now is Vaishnava in its teachings and contains the legend of Radha who occupies a very important place in modern Vaishnavism. It is however worthy of note that the name of Radha does not appear in such well-known and professedly Vaishnava works as the Harivamsa, the Vishnupurana and the Bhagavat. The persent Padmapurana must therefore be later then these works. Now the present Bhagavata is believed to date from the 12th entury A. D. Hence the present Padmapurana coming so late as the 13th century naturally prefers to give the story of Sakuntala after Kalidasa.

Again from the stern asceticism of Sakuntalam as she is described in the Mahabharata we may guess what the ideal of

^{*} Thus etc.—Adopted by Prof. Gajendragadkar.

ascetic life was at the time of Vyasa. In Kalidasa's drama the ideal has changed. Asceticion has lost much of its sternness and indifference, and has become a compromise between its old self and elevated गाइं एग। The austere author of the original Puranas would not have stooped to paint the picture of asceticism we see in the Sakuntalam. The present Padmapurana with respect to this portion, is thus indebted to the dramatist and not he to the Purana.

IV, The (Religious) creed of Kalidasa

It will not be out of place to dilate in a detailed manner about the religious creed of Kalidasa as distinguished from that stout Vaishnavism of Bhavabhuti and Bhasa as discussed in our editions of Uttaracharita and Swapnanataka or Pratimanataka.

Every individual has a religion of his own and Kalidasa also as an individual specially as a staunch supporter of Brahmanical hierarchy and वर्णाश्रमधर्म had a religion of his own; from a deep study of his works let us now consider the characteristic religion the poet entertained in his mind-the religious sect to which he belonged i e. determination fo the God whom he worshipped and at whose devotional grace he rose to such an eminence and poured forth such melodious muse. Up to this time all critics have maintainted and will maintain that Kalidasa was an out and out Saiva. Manning with reference to the Vikramorvasiya writes—"The drama commences with what is called a Prelude. The Manager enters and pronounces an address or benediction which like Kalidasa's other preludes indicates that the author belongs to that modification of the Hindu-faith in which the abstract deism of the Vendanta is qualified by identifying the Supreme invisible and inappreciable spirit with a delusive form which was the person of Rudra or Siva."(Comp—"एकैवमूर्त्तिवि भिदे विधा" &c. in K. VII 44 etc.). We shall now examine the view that "Kalidasa was a true votary of Siva."

In the first place we see that the poet opens all his dramas with a salutation of Siva. These benedictory verses give unmistakable signs of his Saivaism. But may it not be urged, that as Kalidasa was to depict scenes of true love to his readers, he thought it worth while to worship Mahadeva the true type of ideal love (see Kumar. I sl. 53 and 54), and that the drama may be completed unobstructed. Again as people worship Ganesha to dispel obstacles, sun to get rid of diseases, so men worship Siva to acquire knowledge. The upanishads say ''ईशानः सर्व विद्यानामीश्वरः''। Then perhaps the poet worshipped Siva to add to his treasure—house of knowledge. But a close thinking will show that Kalidasa es a Saiva only had worshipped his ideal god Siva. Every poet begins his work by a true worship of his Istadeva? and worshipping one's own 'Ista-deva' is peremptory in the sastras. Just as the Vaishnava Bhattanarayan opened his Venisambhara belauding his Istadeva Vishnu, so also Kalidasa opened his drama worshipping Siva, his Istadeva. Though a saiva he was above narrow sectarianism; see Kum VII.

Kalidasa at the very beginning of his Raghu writes—' वागया विवसम्मृत्ती वागध्यतिपत्तथे। जगतः पित्तरी वन्दे पार्वतीपरमं अरी''। From
this we should not conclude that he worshipped Siva to attain
to words and their meanings only. Kalidasa was to write a
great poem and during his progress he should not be in want
of words—for this very cause he saluted his 'Ista-dava' to
have his wish. This as said above is the proper sastric rule
and Bhavabhuti too paid respect to it when we find him
compose his work with a devotion to his Istadeva.

Agaia Kalidasa makes Rudra the highest God of Vedanta; the Vikramorvasiya says—वेदान व यमाहर कपुरव व्याप्यस्थितंरोदमी while on the other hand Mahadeva himself says in his Mahanirvana Pantra that he worships the eternal Brahman, the God of upanishad or Vedanta which is nothing but consciousness. Thus still as Kalidasa makes Siva the great God of Vedanta, there can be no tinge of doubt that he was a Saiva.

The Vikramorvasiya further says that Siva is to be sought by those who are desirous of salvation—'अन्तर्य मुमुन्त भ-निर्धमितप्राणादिभिन्न ग्यते'। The two lines of the Sakuntalam 'ममापि च चपयत नीललोहित: पुनर्भव परिगतशक्तिरात्मभू:" give strong proof that Kalidasa was desirous of salvation. From these two premises again we come to the conclusion that Kalidasa is one who besought Siva—and we have a perfect syllogism in Darii, The side hint of this view of his is also borne out in his Malavikaguimitra where he says "एकैश्वरीस्थितीऽपि प्रणतबह फली"।

Kalidasa in his Sakuntala and Malavikagnimitra writes thus—"प्रत्यचामि: प्रपन्नसनुभिरवत्वसामिरष्टाभिरीश:," "व्यपनयतु सवसामभीं इत्तिभीश:"। And by Isa he cannot but mean the great God Siva, for Vikramorvasi and Kumar say:—

"यिक्सनीश्वर इत्यनन्यविषयः शब्दो यथार्था चरः" "तामगौरवभेदिन सुनीश्वापश्चद् ईश्वरः" ''ईश्रो हि जगतः पिता''—K. VI. Harivamsa also says Siva as Isa "यक्तादीश्रो महतामीश्वराणां भवानायः प्रोतिदः प्राणदश्च। तक्ताद्वि लामीश्वरं प्राष्ट्रिया सन्तो विद्वांसः सर्वे शास्त्रार्थविज्ञाः ॥'' In fact the eight Prakitis of Krishna is made the sole property of Siva by Kalidasa, so great was Siva to him. (For the 8 Prakrits of Krishna see Gita—भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिर व च। श्रह्यार द्रतीयं से भिन्ना प्रकृतिरप्रधा")॥

''श्रापृच्छस्व प्रियसखमसुं तङ्गमालिङ्ग्य शैलम्। वन्दौं: पु'सां रघुपतिपदैंरिङ्कत' मे खलासु॥—''

In this verse of the Meghaduta, Kalidasa says that Raghupatipada was प्रसंबद्धा which means 'worshipped by people' and not by him. When the speaker says 'people say or some say' he utters public opinion and not his own. Compare 'or as some sager would sing' &c.—in Milton "अन्यो तु...विकारीकी-रोच गहणमिन्द्यान्—Haradatta under "शक्तिसहीय", where 'some' and 'श्रच्य'do not include the speaker. Thus here our poet disclo-

ses his own religion. Had Raghupati been his 'Istadeva' he might as well have said in some such strain as "वन्दों हिंसे।"

Further in several places of the Meghaduta the poet makes Siva the preceptor of the three worlds and has given him such an eminence that we cannot but take Siva as Kalidasa's ideal God. Compare "पुरा यायास्त्रभुवनगुरीधां म चय्डीश्रस्थ" &c.

Kalidasa in his Raghu says that Raghu conquered all the countries and came to Mount Kailasa, the abode of Siva his Istadeva. Here the poet was in a fix. On the one hand if the place remains unconquered his hero's 'Dig-vijaya' will remain incomplete, on the other hand he could not tolerate that his 'Ista-deva' should admit defeat to a man. To avoid Scylla he came upon Charibdes. Thus to keep his hero unstained, and his 'Ista-deva' undefeated and supreme, he purposely said thus keeping both his purposes in tact—

तवाचीभा यशोराशि निव खावस्रोह सः।

पौलकातुलितसाद्रे रादधान द्रव क्रियम्।।

As Siva was Kalidasa's Ista-deva, he cannot but utter this ingenious remark in case of Mt Kalidasa.

Brahma, Visnu and Maheswara are the three embodied manifestations of the Eternal Brahman, of these again Maheswara is Kalidasa's pet god, so in Kumara he makes Brahma utter about Siya—

"स दि देव: पर' जोतिस्तम:पारे व्यवस्थितम्। परिष्क्रित्रप्रभावदि न मथा न च विश्वना॥

Further to his Mahadeva worldly things are of no value—he was beyond all senses (see Kumara V). Thus the existence of Cupid liked by all, was made non-existent by him. Compare—"तानत सन्तिभेषण जन्मा भव्यावर्षण सदनवार"। In fact the whole

of Kumara reverberates with the glory of Siva. Compare मनोर्थस्याबिषय' मनोबिषयमात्मन:","अन्तरात्मासि", श्रन्तरात्मासि देहिनाम्''&c.

Kalidasa was also aware of the fact that everyone looks upon his own beloved God as the highest one, as he himself looked upon Siva. Thus there is no inconsistency when he makes the gods distressed by Tadaka in Kumara resort to Brahma and extol him to the highest pitch. To the gods then Brahma was the highest Similarly the gods including Brahma even went to Vishnu to save them from the oppression of Ravana. Vishnu was the 'Sthiti-karta'; hence to win him over to their side the gods extolled him to the highest pitch.

"सहजं किल यहिनिन्दितं न हि तत् कर्म विवर्जनीयम। पग्रमारणकर्मदाक्णोऽनुकम्पासृदुरिप श्रोविय: ॥—"

Here again the poet supports the ever-current practice of 'Balidana' in vogue among the Saivas, against the attack of the Buddhists and the Vaishnavas. Kalidasa rightly supported it for customs handed down from generation to generation cannot be easily upset though smacking of wrong. Thus the Gita says ''सहज कम कौन्ते य सदीषमपि न लकीत्'। In fact Kalidasa as a Saiva felt the cutting remarks of the anti-party, and as an upholder of his sect supported the 'Balidana' in this passage. He perhaps tore off the shackles of sectarianism—knowing Bhakti as the way to Mukti, no matter for the path pursued—when he said in Raghu—वहुषाध्याम भिजा: पत्थान: सिडिहेतव: लेथाव निपतन्त्योघा जाज्ञवीया दवार्ण वे ॥

Ample opportunities were thrown in the Raghuvamasam for Kalidasa to propagate Vaishnava-ideals had he been so disposed; on the other hand he made Siva, the highest god wherever opportunity presented itself. Siva's wordly love for Parvati in kumara is perhaps the poet's early ideas. Even we find Kalidasa making Vyusitasva in Raghu, worshipping Siva

and beget a well-crowned son, compare 'आराध्य विश्वेश्वरमीश्वरेण'' &c. in Raghu xix.

Our estimate of the poet from his works is surely true, The poet is the creator of his poetic world, as God is the creator of this world, and we can rightly detect his personality from his works as we can that of the Almighty from his creations; just as we find John Milton in every-line of the Paradise Lost, so we find Kalidasa in all his kayyas.

The description which Kalidasa gives of Ujjaini in Meghaduta has led scholars to fix that Kalidasa must have lived there for a pretty long time, otherwise he could not have drawn such a picture of the place. And Ujjaini is the place of the Saivas alone. The poet himself says this and requests the cloud to serve as drum during evening worship of the Jyotirlinga of Mahakala established in the city. Compare—"अध्यनशिक्षक्षक्षर महाकालमासाद काले" &c.

The people of বুৰাৰৰ are Vaishnavas there the Saivas cannot live with ease. Similarly Ujjaini is the abode of the Saivas and not of the Vaishnavas, now as Kalidasa lived there so long and showed such a deep respect for the Mahakala there, he cannot but be a Saiva to the very core of this heart.

It will be no exaggeration to say that Kalidasa in the भरतवाका of his विक्रमोर्न शोय namely "सर्व करतु दुर्गाणि सर्वी भद्राणि प्रश्नतु" while said that may all get over difficulties" also had in his mind the idea that may Sarva (Siva) make you surmount difficultes. Thus everywhere in the sloka he had such ideas by भन्तभावित्वार्थ।

Kalidasa has sung of his Istadeva in the भरतवाका of Sakuntala and Vikramorvasiya. But why—'भाशास्त्रमीतिविगम-पंदति प्रजानां सन्पास्त्र ने गोप्तरि नाग्निमिन''— was this utterance in his Malavikagnimitra; why this lavish praise of king Agnimitra and not of his Istadeva? दें नी भाषत cannot be averted by men however powerful he may be and Kalidasa surely knew it.

Then why the verse is in such a strain? I think Kalidasa as a courtpoet of Agnimitra wanted to eulogise his patron in his drama as much as possible, at the sametime he did not forget his Ista-eva who alone had hands over all kinds of doings divine and mundane. The object of love may be called by any name and Kalidasa also called Mahadeva by the apellation of Agnimitra. And this is hinted in his Kumara where he says तवा ग्रिमाधायसमित्सभिक्षे स्वभेव मूना निरमस्मृत्ति:'I Thus in one verse, Kalidasa performed both his objects—and killed two birds with one stone. And this Bharat vakya is thus true in the case of Siva who can avert all danger of people, and an enlogy in the case of भिग्निन, the patron king.

From all these circumstances the irresistable conclusion comes home to our mind that he cannot but-be an out and out Saiva and a true Brahmana.

V. A chronological survey of Kalidasa's works

If we trace the gradual evolution of Kalidasa's religious ideas in his works then we can also arrive with some amount of certainty at the sequence of order in his well-known works.

Man is naturally led by his senses in his very early life so we see our poet depicting love-scenes only in his firs to work the 'Ritusamhara', Gradually as his religious ideas evolved and superseded his senses, he thought it adequate to write a book with a befitting laudation of his उपरेव।*

Thus he next began the Vikramorvasiya, beginning with the line—यमाहर नेपुरुष' व्याप्यस्थित' रोदसी—" etc. The poet also knew that wordly knowledge cannot be fully developed in young ages, thus he began now with affairs divine. The poet's love for Siva grew in intensity with the rolling of years and as his mind was alredy occupied with the ideas of में पदत, his next work was में पदत containing lavish eulogies of his pet god Siva.

^{*} See also foot-note pp 57-58.

Even while composing विक्रमीव भौय, Kalidasa's mind must have been occupied with the subject matter of मे घटूत for he writes in this drama-"अनेन पुनि हैं तानामप्रात्करहाकारिया मेघोदयेना-प्रतीकारोभविष्यति," 'शिमितेन खेलगमने विमानतां नय मां नवेन वसतिं पयोसुचां" etc; the subject of Meghaduta being his favouirite was repeated later also. But the poet's Meghaduta could neither give him true success nor was he satisfied with his praise of ष्ट्रें here. Thus he now undertook writing Kumarasambhavam which he thought will give him scope enough to belaud Siva and thereby also gain public praise by producing a beautiful poem. But the result was otherwise than happy. Siva's love etc., depicted in the light of ordinary human being, shocked people's religious faith. The work was thus not much apprecaited in spite of its merits. Kalidasa was mortified at this; but his intellectual and religious culture advanced in rapid strides with the advance of time | Thus now sanguine of success he came down in mundane affairs and wrote the drama entitled the "Malavikagnimitram" * where in a verse he evinces his previous failure—

"पुराणिनिलं वन साधु सवैं

न चापि काव्यं नविमत्यबद्यम्।" &c.]

With selfconfidence and self-knowledge gained and being successful to some extent he hoped to rise to the pinnacle of perfection and then determined to take salvation—for निहासि is good after प्रहरित। At this juncture he gave out his immortal

^{*} Other reasons also lead us to place this just before Vikramorvasiya. (See our Evolution of Gita—appendix).

Thus while having admiration for his seed the poet thought it worth while to belaud his patron first and thereby his seed as well), to gain wordly success and achievements;—the result was perhaps and achievements;—the result was perhaps and achievements.

poem, the Raghuvamsam where all his poetic skills are manifest. The poem swayed all and Kalidasa's success was overwhelming but still to regale the poetic sense of the learned he cannot but write his last monumental glory—the Sakuntalam. Here he was all-confident but all-modest; with the end of this drama his active life ended—he was now solely engrossed in the divine and his only aim then was मोच i. e. avoidance of re-birth. Thus his utterance at the end of the Sakuntala, e.g. ममापि च चपयत नीजलोहित: पुनभेव परिगतशक्तिरात्मभू:—' is a befitting saying of a विरागी।

टीकाकृतो मङ्गलाचरणम्

वाणीं शिवञ्च जनकञ्च गुरुश्च नता

पूर्वोक्तिमर्म च मया बहुधा विभाव्य।

शाकुन्तलस्य विव्वतिः क्रियते प्रयत्नात्

वालप्रबोधजननो मितभाषिणीयम् ॥१॥

गृहाश्चयं किल वचः किवकुञ्जरस्य

पाठान्तरैरिह पुनः पिहितस्वरूपम्।

मोधं श्वमं मितमतामिप पश्चतो मे

दुश्चे ष्ठितं जङ्धियो विवुधाः चमध्वम् ॥२॥

साधु विधातुमश्रक्यं

यदि क्रत्यं यतते जनस्त्यापि।

सारदारज्जनो वितनोति॥३॥

श्रममिष्ठ तेन सुदुगे

ADDENDUM :

सीहाद and सीहृद

An esteemed friend, a Prof. of Sanskrit is one of our first grade Colleges in the mofussil, draws my attention to the divergence of the views of Vamana and Bhattoji on the derivation of derivation and derivation asks me to amplify my notes on these two words in the Sakuntalam. The following is the outcome of his request. As my remarks on these words are scattered over the body of the book, it seems best, for ready reference to have a summary in one place instead of a word here, a line there and a para elsewhere.

I shall commence with सौहार । The usual derivation is with अण् attached to सहदय which changes into सहद by "हदयस हद—", and then "हदभग—" gives उभयपदग्रिंड yielding सौहार । This is sanctioned by the Vritti and adopted by Bhattoji.

The derivation, however is open to objection. The इ. द here is obtained by the application of a rule (जनण) viz. "इ. दयस इ. द—"—it is जाचिषक। But where an original word (प्रतिपदोक्त) exists, the जन्मिक is not recognised when applying a rule "जन्मपतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्य व ग्रहणम्"। Hence the rule "इ. दमग—" does not apply to सह दय as altered above. With जण, therefore we shall not here get उत्तरपद्य जि and result will be जोह द not सोहाद ! सह दय has thus to be abandoned and some other source tried for सोहाद !

The word सुद्द means सिव by the rule "सुद्द इंदी—"। Would this do? No, it fares worse than सुद्द्य। In the first place, the rule "सुद्द्द्व दी—" directs the substitution of दृद्द for दिव to obtain सुद्द्द in the sense of सिव। Hence the objection 'स्वयं तपदोक्तयो:—" applies here too, Secondly, the

meaning मिन of सहूद as obtained by the rule "सहूद् हुँ दी—" has no reference to the meaning of स or of हृदय। Even a vilehearted person is one's "सहृद् " if he is on'es मिन। The word is हृदि not यौगिन। The whole of it derives the meaning मिन by निपातन in the rule 'सहृद् हुँ दौ—", but its parts then become meaningless. स in it no longer means 'good' nor does हृद् mean 'heart' either. Well then हृद having no meaning here, the rule 'हृद्भग—" does not apply, because the maxim ''अर्थ-वद्यह्ये नानयंक्स' directs that if a word with a meaning (अर्थवत्) can be found, one without a meaning has to be avoided in applying a rule. Consequently सहूद + अय् with सहूद obtained as above, will not have उत्तरपदहांद्व and as before will yield सौह्द not सौहाई।

The word सुद्द, however, can be derived otherwise without reference to इदय। An independent word इद exists meaning 'heart.' Comp. 'खानां इन्मानसं मनः"। शोभनं इदस्य gives सुद्द्रा। In this इद is not जाचिषक and is अर्थवान्। Hence the objections noted above will not apply to सुद्द as derived, अष् ttached to this सुद्द gives उभयपद्दृष्टि and yields सौद्दाः। This derivation is attributed to Chandracharyya and is accepted by Vamana whose "अनिष इद्रभावान्" (?) perhaps contains the germ of the whole of the foregoing discussion.

The outcome of the discussion then is:

- (i) सीहाद = सुहृद + अण with the independent word हृद।
- (ii) सौहृद = सहृदय + अण् or सहृद + अण् when हृद comes from हृदय by निपातन in the rule "सहृद्द दो—"; or again = सहृद + अण् as in (i) but without उत्तरपद हि owing to the maxim "संज्ञापूर्व को विधिरनित्य:"। In the case of पद + घन, we get पाद with हि and पद without हि by this maxim. It is not therefore strange that सहृद + अण् should behave similarly, yielding two distinct forms सौहाद with उत्तरपद हि and सौहृद without it. This derivation is suggested by Saranadeva in his दुव टहिंत ।

अभिज्ञानशकुन्तलम्

या सृष्टि: स्रष्टुरावा वहित विधिद्धतं या हिवर्या च होती ये हे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम् । यामाद्य: सर्ववीजप्रक्षतिरित यया प्राणिनः प्राणवन्तः प्रत्यक्षाभि: प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीगः ॥१॥

May Isa (Siva) protect you—Isa known by (Or—protect you with) those eight perceptible forms—the form that is the first creation of the Creator—the form that carries the duly offered Ghee—the form that performs sacrifice—the two forms that regulate time—the form that pervades the universe and has the object of the sense of hearing for its characteristics, the form that is called the source of all germs—the form by which the living are endowed with life.

 'या' आकाश्रह्ण सूर्त्त': 'विश्व' ब्रह्माखं 'व्याप्य स्थिता' अनुप्रविश्य वर्त्त । 'या' पृथिवीहणं सूर्त्ति' सर्व वीजानां सर्व श्रस्थानां 'प्रकृति:' सूलकारणम् 'इति आहु:' क्ष्ययन्ति पिष्डिता इति श्रेषः ["ब्रुव:पश्चानामादितः आहो ब्रुव:' इति वर्त्त माने उस् आहोदेश्य]। 'यया वायुह्णया मूर्त्या प्राणिनः 'प्राण्यस्तः 'प्राण्यन्तः' प्राण्यस्तः ("वायुरायुः' इति श्रास्त्रात्)। 'तािभः' 'प्रत्यचािभः' इन्द्रियग्राद्यािमः 'अष्टािभः तनुभिः' मूर्त्ति भिः 'प्रपन्नः' प्राप्तः, लव्षः, अस्तिति ज्ञातः 'इश्वः' श्रिवः ["भूतार्कचन्द्र-यज्वानो मूर्त्ते थाऽष्ठौ प्रकीर्त्तिता' इत्यष्टमूर्त्तिः श्रिवः] 'वः' युषान् रङ्गागतान् सथ्यान् 'अवतु' रचतु। — इत्याशीः सूत्रधारेण पठिता॥ एते तु कालादयः साचादुपलभान्ते। अनुमीयते च एषामधिष्ठाता कश्चिदस्ति इति। स हि विश्वात्मा परमकाहणिकः श्विवः युषान् रचतु इति तात्पर्यं म्॥ ["प्रपन्न' (रा-, वि-, म-,)—"प्रसन्न' (त-, न्या)]॥

NOTES

- 1. श्रभिज्ञानशकुन्तलम्—For derivation see preface, also see note on श्रभिज्ञानशकुन्तलनामधियेन (Infra).
- 2. (a) या दृष्टि: etc.—My attention was drawn to the following explanation of या दृष्टि: मृष्ट्राद्या in the नान्दो। The explanation proposes to take आद्या as पूर्व वित्त नी antecedent. The statement then means—that creation which preceded even the Creator.

This is faulty, because—(i) आदी भवा इति आदि + यत = आदा means प्रथमा (first). (ii) It is not in common use in the sense पूर्व वित्तं नी (antecedent). Again with the proposed meaning of आदा the idea evidently lacks precision, for no reason is forthcoming why this should mean water exclusively and not fire, ether, or air. But the anomaly is easily avoided if we mean by आदा as antecedent to the universe, the creation of ब्रह्मा (the Creator). Thus Kulluka in Manu I, says "आदी खनाय भूतबहा ख स्पटे: प्राक्"। (b) ये हे नालं विधनः—Refers to the sun and the moon. These two by their revolution serve to

measure time (काल)। The day, month, year are all reckoned in India by both methods—Solar and lunar. (c) वहति cte.— विधानमिति वि + धा + कि भावे विधि: injunction शास्त्रानुशासनम्। इयते इति हु+इस (श्रीणादिक) कर्म णि – इवि: offering, not necessarily Ghee, anything thrown into the fire for some specific deity is इविस्। (b) या च होवौ-- जुहोति दति ह+ उच कर्त रि+ ङीण् स्त्रियाम् - होवी। Or--होतुं शीलमस्याः इति ह + छन् कत्तं रि स्त्रियाम् होती। (e) श्रतिविषयगुणा &c.— Refers to খাকাম। Ether which propagates sound is a गुस of पाकाश । तत्पुरुषगभी वहुब्रीहि: (See व्याख्या) । विसिनीति वध्नाति इन्द्रियमधैन युनिक्ति इति वि + सि + अच् कर्ता रि विषय: object of sense preception इन्द्रियार्थ: । "परिनिविभा: सेवसितसयसिवु--"इति सयग्रहणात् वलम् । (g) सबवीजः प्रक्रति.—This has become ভন্ন owing to its connection with इति। Hence उक्तार्थं लात् i.e., अभिद्वितलात् प्रथमा। कर्मधा—and ६तत्—(see व्याख्या)।(h) यया—Refers to वायु Air. वायु is called जगतप्रास। Hence naturally वायुना जीवा: प्राणवन्त:। This gives हतीया करणे। If we suppose that प्राच exists because of वायु, then यया, takes है ी हतीया। (i) प्रत्यचाभि:—Here अचि means इन्द्रिय sense. ''सविमन्द्रियं हत्तिविषये अचिश्रव्दो वित्तं दित कैयट:। प्रतिमुखलमच्याम् द्रत्यव्ययौभावे "प्रतिपर(?) समनुष्योऽच् यः" द्रतिटच् समासान्तः। प्रत्यचम् द्रन्द्रियाभिसुखलम् accessibility with respect to the sense: तत् अस्तासाम् इति प्रत्यच + अच मलघे खियाम् – प्रत्यचा: accessible to the sense. Or, प्रतिगता श्रचाणि इन्द्रियाणि प्रत्यचाः प्रादितत्—ताभि:। (j) प्रपन्न:—प्र+पद्+क्त कर्मे णि - प्रपन्न: known, i.e., inferred to exist. The existence of Isa is inferred from his eight forms (भष्टाभि: तनुभि: which are directly perceived प्रत्यवाभिः)। The षत्रमान is sound, based upon प्रत्यव। प्र+पद is प्राप्त्यच :—because it is गत्यर्थ। Instances of its गत्यर्थता are, numerous. Thus—"ताजनाने शैलवधूं प्रपदे" "तां प्रपेदिरे प्राप्तानन काविद्याः" "प्रपेदिरे चिरेण नाभिः प्रथमोदिवन्दवः" etc. Others take प्रपत्तन in the sense युकाः। Others again read प्रसन्त and explain प्रसन्न ईशः प्रत्यचाभिरष्टाभिसनुभिः वः चवतु—Let Siva be pleased and protect you with His eight Perceptible forms. But in this case, as well as when प्रयत्न is explained as युक्त, it is difficult to see what purpose is served by the epithet प्रयचाभि:। The sense does not suffer if प्रयचाभि: is omitted altogether, In our interpretation the reference to प्रयच is indispensable, serving as the basis of the अनुमान about the existence of Siva. (k) ईश:—ईप्टे इति ईश ऐश्रयों + क कचिर the Lord. A name of Sive. The epithet is a happy one coming after enumeration of the eight forms which amply testify to His ऐश्रयं। अव (रच्यो)+ खोट तु = अवत may protect.

- 3. Metre—The metre is सग्घरा defined as "मरभ्नेयोणां वयेण विम्नानियतियुतासग्धरा कीत्तियम्"—It is मृग्धरा if the triads म, र, भ, न, य, य fellow in order, with pause after every seventh syllable.
- 4. Remark—At the time of Kalidasa, Buddhism was on the decline and Brahmanism, once more in the ascendant. But baneful effects of the preaching of so called godlessness had not yet disappeard. Hence the poet deems it fit here to combat the prevailing scepticism (See Introduction).

(नान्दान्ते) सूत्रधारः (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य)—ग्राय्ये, यदि नेपथ्यविधानमवसितम्, दतस्तावदागमाताम् ।

(After the Nandi) Manager (Looking towards the dressing room)—Gentle Lady, if your dressing (lit.—making of your toilet) is over, do thou come over here.

(प्रविश्य) नटी — ग्रजाउत्त, द्रग्रह्मि [ग्रार्थ्युत्न, द्रयमस्मि ।] (Entering) Lady Manager—My noble Lord. here I am.

स्त्रघार: न्यार्थे, श्रामिक्षपभृधिष्ठा परिषदियम्। अध खलु कालिदासग्रिधतवस्तुना श्राभिन्नानशकुन्तलनामधेयेन नवेन नाटकेनोपस्थातव्यमस्माभिः। तत्प्रतिपात्रमाधीयतां यत्नः।

Manager—Gentle Lady, this assembly is mainly of learned men. We have today to attend with a new drama too,

Abhijnana Sakuntala by name, the matter of which has been composed by Kalidasa. So let special care be taken with all the Dramatis Personae.

नान्दान्ते इति। 'नान्दाः' पूर्वो त्तायाः श्लोकद्भपायाः आश्रिषः ["नान्दी आश्रीव चन — मंयुत्ता" इति भरतः] 'अन्ते' अवसाने स्वयमेव नान्दीश्लोकं पठित्वा इत्यर्थः सूतं कथास्त्रं धारयतीति 'सूत्रधारः' नटानां नेता रङ्गदेवतायाः पूजकः ["स्त्रधारः पठे नृनान्दोम्" इति भरतः]। 'नेपथ्यस्य' वेषरचनास्थानस्य 'अभिमुखम् अवलोक्य' कथयति—'आय्ये' हे सत्पत्ति, 'यदि नेपथ्यस्य' वेषरचनाया 'विधानं' कार्यम् 'अवसितं समाप्तं, तदा इतसावत्' अस्मिन् रङ्गमद्ये 'आगस्यताम्'।

प्रविश्वेति। 'नटी' स्वधाराखास्य नटस्य पत्नी 'प्रविश्वा' नेपस्थात् रङ्गमञ्चे आगत्य भाइ—''आर्थ्य'पुत'' भो: स्वामिन् 'दयम्' अहम् आगता 'अस्मि। [अत: परम्— "भाजापयतु आर्थ्य: को नियोग: अनुष्ठीयताम् द्रति'' (त-, न्या- म-)]।।

भार्य इति। 'आर्टें द्रियं परिषत्' एषा पुरः हस्यमाना सभा 'श्राम्हपः' पिछितेः 'भूयिष्ठा' वहुना 'श्रमिक्षपभूयिष्ठा' पिछितवहुना। "वहनः पिछिता अव समागताः। 'अद्य खलुं नूनम् 'श्रमाभिः कालिदासेन तदाखान प्रसिद्धं न किवना 'ग्रथितं' निवहं 'वस्तु' कथास्वरूपं यस्य तथाविद्येन 'श्रमिज्ञानशकुन्तम् इति नामधेय' नाम यस्य तेन 'नवेन' अनिभिनीतपूर्व य नाटकेन हश्यकाव्यविश्वेष उपस्थातव्यं से वितव्यम्। 'तत्' तेमात् 'प्रतिपातं' पात्रे पात्रे इति सर्वास्ति नाटकीयासु व्यक्तिषु 'यतः भाषीयतां'' कियतां भवता। विचारनिपुणा सभा दृष्टे अभिनये न तृष्येत्। अतिगृदाश्यः किल कालिदासः भावगाशीय्यात् अभिने तृन् कदथेयेत् इति न चित्रम्। नृतनस्य तन्नाटकं नास्त्राभिः अभिनीतपूर्वं म्। इति वह्नि श्रक्षास्थानानि समापिततानि। अतिऽहं अवितिन्दे श्रायां सावधाना सती नाटकीयान् जनान् सखं प्रापयं इति तात्पर्यं म्॥

NOTES

ि(अ) नान्दानों &c. — नन्दन' मन्द: Rejoicing, भावे चल् । मन्दे न परधारे इति नन्द । चर्षा वैषिक: स्त्रियाम् = नान्दी & benediction. "देविद्यानृपादीनामा-वैविद्याया । नन्दन्ति देवता यद्यात्तव्यान्नान्दी प्रकीतिशा ॥" The object of the नान्दी is to secure a happy termination of the acting. "तथाप्यवशंग कर्तं व्या नान्दी विद्योपशान्तये"। The preceding sloka is the नान्दी here, (b) स्वधार:—स्व+धार+श्रण कत्तरि। ''नाद्यस्य यदनुष्ठानं तत्स्वं स्थात् सवीजकम्। रङ्गदेवतापूजाक्वत स्वधार इति स्वृतः॥'' He is the first actor to enter the stage.

- 2. ने पथाभि &c.—ने पथा neans "Dreessing" slso "Dressing Room", "ने पथा तु प्रसाधनी रङ्गभूमी वेषभेदे" इति हैम:। Here it is "Dressing Room."
- 3. आयाँ &c.—The स्वधार here addresses his wife i. e. the Person who appears in the character of his wife. ''पवी आये ति सभाष्या''। Hence ने पद्माविधान may be taken to mean either the dressing, necessry to make him appear as his wife; or generally, the dressing of the different actors who are about to play their parts. Prof. Gajendragadkar accepts the first interpretation. Ragarding the second he says—'This is not correct. For the Nati could not be expected to look to these matters as she did not know what she was wanted for by her husband and hence could not have received any previous instructions.' It seems more natural to suppose that the actors are all together in the tiring room and each of them know what part every one else has to play. Prof G. makes the Nati say षाज्ञापयतु त्राया: की नियोगोऽनुष्ठीयतामिति। We omit it. In saying this the Nati is merely playing a part and this is no bar to her watching the dressing of the actors. अव + सो अन्तगमने + जा कर्तार अवसितम।
  - 4. आग्रंपुत—अयं ते गम्यते से व्यत्ने न आश्रीयते इति ऋ + एवत् कर्म णि = आर्थ: one of noble character. Here she refers to her 'father in-law' by it. तस्य पुत्र: i, e. the husband.
  - 5. (a) अभिक्प &c.—अभिल्खा दर्शनोयं कप्रमेषामिति अभिक्षाः पण्डिताः "प्रादिभ्यो धातुजस्य—" इति बहुत्रीहिः। 'अभिक्षी बुधे रस्ये"—इति मेदिनौ। अतिश्योन वह्नौ इति वहु + इष्टन् स्त्रियाम् = भूयिष्टा। Next सुपसपा।
    - (d) परित: श्रस्थाम् सौदन्ति इति परि + सद + क्विप श्रधिकरणे = परिषत् an

assembly. (c) अभिज्ञान &c.—श्रभिज्ञायते अनेन इति अभि+ज्ञा+लुाट्-करणे = चिमञ्चानम् a token. Here it means the ring. Now see Preface, Page i. नाम एव नामधेयम्। खार्घे घेयप्रत्यय:। Of the two derivations given in the Preface, the one with a दन्द compound is preferable. It makes अभिज्ञान and श्कुलला equally prominent which is quite proper considering the prominent part the Ring (স্থানিম্বান) plays in the drama.* (b) নাত্ৰীন &c.—নত त्रवस्तन्दने चुरादि + ण्वुल् कत्तरि = नाटकभ a drama. 'देवतानां मनुष्यणां राज्ञां खोके महात्मनाम्। पूर्वहत्तानुचरितं प्रख्यातोदात्तनायकम्। प्रवेशकविष्कक्षकादिभिः सिक्षिभिरिन्वतम्।…नानाभावरसैराक्यं नाटकं सूरयो विदु:।।" (c) तत् प्रतिपावम् &c.— पार्वे पार्वे इति वौप्सायां अव्ययौ—Here the स्वधार enumerates the difficulties. First, the assembly is of experts, so cannot be duped. The poet is no other than Kalidasa himself whose writings require patient and intelligent study to master. The drama again is new, i. e it is being acted for thefirst time today. Thus the test is extremely severe and every actor requires careful looking after. We find a similar repuest to the andience in Vikrmorvasi (see Act 1 Sl. 2)†

नटी—सुविह्दिप्पश्रोग्रदाए ग्रज्जसा न किम्पि परिहाइसादि [सुविह्तिप्रयोगतथा ग्रार्थस्य न किमिप परिहास्यते]।

LADY M.—Owing to my noble Lord's well directed arrangements, nothing will be found wanting.

स्वधार: आर्थ, कथयामि ते भृतार्थम् ज्या परितोषाद्विष्ठां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् । वलवदिष शिच्चितानामात्मन्यप्रस्थयं चेतः ॥ २ ॥

MANAGER—Gentle Lady, I tell you the truth. I do not deem the knowledge of acting perfect until the satisfaction of

^{*} The deriv and remark adopted by Prof. Gajendragadkar.

[†] The remark adopted by Prof. Gajendragadkar.

ग्रभिन्नानग्रकुन्तलम्

experts. The mind of the trained, though strong is without confidence in itself.

नटीति। 'त्रार्थं स्व' भवत: 'सुविहितः' साधुक्ततः 'प्रयोगः' त्रभिनयव्यवस्था येन। तत्ता 'सुविहितप्रयोगता' 'तया', त्रभिनयकी श्लीन [कत्तं रि वा हेती वृतीया] 'किमपि' किश्विदपि 'न परिहास्यते' परिहीण' भविष्यति। सर्वं मदोष' भविष्यति हत्यर्थः।

सूर्वेति। आयों ते तुभगं भूतं यथार्थम् "अर्थं' तत्त्वं कथयामि'। यत् तत्त्वती में मनिस धर्तते तत् कथयामि ग्रणु—

श्रा दति। श्रन्वय:—विदुषां परितोषात् श्रा, प्रयोगिवज्ञानं साधु न मन्ये, श्रिचि-तानां चितः वलवत् श्रिप श्रात्मिन श्रप्रत्ययम्॥ व्याख्या— 'विदुषां" पिष्डितानां परि-तोषात्' प्रोतेः "श्रा" यावत् न प्रोतिः तावत् "प्रयोगस्य" श्रीमनयस्य विज्ञानं विशिष्टं ज्ञानं 'साधु' निर्दोषं 'न मन्यं' न गणयामि। श्रिचितानाम्' श्रम्मद्विधानां निषुणानां 'चितः' चित्तं 'वलवत् श्रिप' हदमिप सत् श्रात्मिनं स्वविषये 'श्रप्रत्ययम्' सन्दिहानम् श्रदृढं भवति दत्यः। निषुणाः परकौयं वलावलं निश्चितं ज्ञानन्तोऽपि श्रात्मना श्रनृष्ठि-तेषु सफ्लाः भवेम न बा द्रति सदैव सश्रद्धा द्रति भावः॥

EOTES

1. (a) सुविहित ect.—पि + हा त्यांगे means to leave, to forsake. (b) न किमिप पिरहास्यते nothing will be forsaken (by सुचारता), the construction being—किमिप अभिनयाङ सुचारतया न परिहास्यते—सर्व सुचार सम्पत्स्यते इत्यथं:। Hence किम् in किमिप has उक्ते कर्म ण प्रथमा and परिहास्यते has कर्म भि ृट। If however सुविहितप्रयोगतया has हती दतीया then परिहास्यते has कर्म कर्त्त रि लृट। Here Prof. Gajendragadkar is misled by his theory that the Nati knows nothing about the arrangements. He therefore takes विहित as शिचित, a very unusual interpretation. He does not even hesitate to push his theory to the logical extreme and say "That the Sutradhara had not already assigned the parts or arranged the representation". How then could the king enter the stage

in a chariot? Neither the Sutradhara nor the Nati had left the stage to arrange for it. (e) This confidence of the नटी in the abilities of the स्वयार renders the latter's diffidence very pleasing.*

- 2. आर्थ &c—भूत means सत्य true. "भूतं सत्योपमानयोः" इति हैम:। ते has चतुर्थों सम्प्रदाने by the rule "कर्मणा यमभिप्रति—''; or चतुर्थों कर्मण by the rule 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मण स्थानिनः।"
- 3. (a) आ परितोषात् &c.—परितोषात् has पश्चमौ in connection with भा। ''विद: भतर्धेमु:'' इति विद+भत = बिदन् or विद्वान्। (b) वलवत् is taken by others along with খিলিবালান as খিলখালিখালিখা ; Thus, 'वलवत प्रत्यर्थ' भिचितानामपि'—even of those that are extremely learned. Prof. G. objects to my taking বলবন্ as an adjective to चैतस्। He says "Its use as an adjective is not Kalidasian" How so? Later, Kalidasa says "वलवान् खलु अभिनिवेश:" (Act III), again ''सुम्मोही में तदा वलवान्'' (Act VII). In both these वलवत् is an adjective. Prof. G. also thinks "वलवत चे त:''does not sound good Sanskrit." If वलवान् प्रभिनिवेश: ; समीहो वलवान्, वलवानिन्द्रियगाम:, विषयान् प्रत्येकार: (Bhasa) &c. are good Sanskrit there is no reason why बलबत चेत: should not be so, unless the implication be that the idea of a strong or weak mind or heart is foreign to Sans-But Vaysa himself speaks of the weakness of heart in "चुद्र' इदयदौर्व ल्यां त्यक्वानिष्ठ परन्तप"-Gita. Again the Gita has "चञ्चल हि मन: क्रण प्रमाणि वलवद्दद्धम्"—where the commentators construe मनो वलवत । Prof. G. evidently confounds the indeclinable वखवत with the ordinary attributive word वखवत which is not an indeclinable. (c) Remark-This is a gentle rebuke to the self-reliant नटा। The metre is भाया which is defined 'यसा: अदि प्रयमे हाद्रमावास्त्रया वतीय दिया। मुद्राद्र कितीये चतुर्यके प्रसद्ध साया।"। (d) The figure of apeach (अलंकार) is अर्थान्तरन्यास । "क्रीश: सीऽर्थान्तर-न्यासी वस्तु प्रस्तुत्य क्रियन। तत्साधन्समध्य न्यासी योऽन्यस्य वस्तुमः ॥" Here

^{*} The remark adopted by Prof. Gajendragadkar.

his own diffidence is the प्रस्तुतवस्तु; this is justified [साधन] by another वस्तु viz., शिचितानामप्रत्ययं चेत:।

नटी—एव्वं गोदम् ! अगन्तरकरणिज्ञं दाव अज्जो आणवेदु [एवमेतत् । अनन्तरकरणीयं तावदार्य्य आज्ञापयतु] ।

LADY M—So it is. Let my noble Lord but command what has to be done presently.

स्त्रधार: — किमन्यदस्या: परिषदः श्रुतिप्रसादनतः ? तदिम-मेव तावत् श्रचिरप्रवृत्तमुपभोगन्तमं ग्रोष्मसमयमधिक्कत्य गीय-ताम्। सम्प्रति हि—

स्रभगसिललावगाद्याः पाटलसंसर्गसुरभिवनवाताः। प्रच्छायसुलभनिद्रा दिवसाः परिकामरमणीयाः॥ ३॥

MANAGER—What else besides regaling the ears of this assembly? Do then sing, touching this enjoyable summer season that has not yet long commenced. Now indeed are the days pleasant towards the close when a dip into the water is agreeable, the sylvan breeze is fragrant from contact with Patala flowers, and sleep is easily obtained in wellshaded places.

नठीति। 'एतत्' भवदुक्तम् 'एवम्' ईष्टशमेव। शिचिताः सशङा एव इत्यर्थः। श्रार्थः भवान् 'अनन्तरम्' श्रस्मिन् एव चर्गे, यत् 'करणीय' कर्त्तं व्यं तत् श्राज्ञापयतु। प्रतिपावं यव श्राधिय एव इति नास्ति सन्दे हः। तत् ब्रुह्मि प्रथमं किं करिष्ये।

स्वीत । 'अस्या' समागतायाः 'परिषदः' 'अतः' अवयोन्द्रियस्य 'प्रसादनतः प्रीयनात् 'अन्यत्' अपरं 'किम्' अनमरकरणीयमस्ति ? आदौ सभायाः कर्णविनोदः कत्तं व्यः । 'तत्' तस्यात् 'अचिर' सम्प्रति 'प्रवृत्त' प्रारब्धम् 'उपभोगस्य' अवगादः नादिसुखस्य 'चम' योग्यम् 'इमम्' एतं 'ग्रीष्मसमयम् एव अधिक्रत्य' विषयीक्रत्य 'ग्रीयतां तावत्' त्या । 'सम्प्रति' अधुना आगते ग्रीष्मे 'हि—

सुभगिति। 'सुभगः' उदारः प्रीतिप्रदः 'सिलले' जले 'अवगाहः' निमज्जनं येषु ताहणाः, 'पाटलस्य' वनपुष्पविभेषस्य 'संसर्गेण सम्पर्कात् 'सुरभयः' प्राणतपं णा 'वनवाताः' 'वनवायवो' येषु ताहणाः, 'प्रच्छायेषु' छायाप्रधानेषु स्थलेषु 'सुलभा' सुखप्राप्या 'निद्रा' येषु ताहणा दिवसाः 'परिणामे' अवसाने 'रमणीयाः' प्रीतिकराः भवन्ति। स्नातः सुरभिना वातेन सेव्यमानः छायासु निद्रितः इति नातः परः उपभोगविधिरस्ति। स च प्रीणे एव दिनावसाने सम्भवति। अतो सुभगता गीषस्य इति भावः॥

NOTES

- 1. अनन्तर &c.—अविद्यमानम् अन्तरम् अवकाशः वालविप्रकर्षौ यिखान् , कर्षेषि तत् यथा तथा अनन्तरम् without delay. Qualifies करणीयम्। अनन्तरं करणीयम्। सुपापा।
  - 2. श्रुतिप्रसादनत: has पश्चम्यास्तर्। The पश्चमौ is owing to श्रन्यत्। Nothing else but treating them to a sweet song—this is the only श्रनन्तवरणीयं वर्म।
  - 3. (a) अचिर &c.—िहतीया तत्—by the rule "अव्यन्तसंयोगे च।" (b) गीपस्य समय: the time summer. तम्। It was summer at the time of acting and also when the play opens.
  - 4. (a) सुभग् &c.—सिलले सिललस वा अवगाए: सिललावगाए: immersion in water. सहस्पेति समास or इत् । Then वहुत्रीए:। (b) पाटल &c.—वमस्य वाता: वनवाता:। पाटलस्य रक्तवर्णपुष्पविश्वेषस्य संसर्ग: पाटलसंसर्ग: contact of the Patala (Rose?) flowers. तेन सुरभय: पाटलसंसर्ग-सभय:। सहस्पेति समास:—the द्वतीया being हेती। ताहशा वनवाता ये थु। (c) प्रकाय—&c.—सु+लभ्+खल् कर्मणि स्त्रियाम = सुलभा easily available. प्रकाश काया ये थु ते प्रकाश: प्रकाशकाया:। तेषु स लभा प्रकाशस लभा। सहस्य पिति समास:। ताहशी निहा ये थु। (b) परिणाम &c.—पित् + यम् + चल अधिकरणे = परिणाम: the end i. c., the afternoon. रम + णिच् + यनीयर कर्ज रि वाइ जकात = रमणीया: pleasing. Strictly speaking रमणीय डीठियोते mean, "capable of being pleased" in the कर्मवाचा। The यनीयर कर्जरि क्रिकेट क्रिकेट

रमणीयो ये वामिति वहन्नीहि: because that should give रमणीयपरिणामा:।
(c) Remark— The Sloka shows how the summer is उपभोगचम।*
The Meter is आर्थो as already explained.

नटी—तह [तथा]। (गायित)—
LADY M.—True [Or—Very well]. (Sings)—
इसीसिचुस्बियादं भमरेहिं सुडमारकेसरसिहादं
योटंसयिन्त दश्रमाणा पमदाओ सिरीसकुसुमादं॥ ४॥
[द्विदीविच्चुम्बितानि स्थमरे: सुकुमारकेशरिश्वानि।
यवतंसयिन्त दयमाना: प्रमदा: शिरीवकुसुमानि॥]

Women are tenderly handling and making into eardrops sirisha flowers, the tips of whose filaments are very delicate and which have been lightly kissed by black bees.

स्वधार:—ग्राय्यं साधु गीतम्। अही रागवद्वचित्तविति-रालिखित दव सवती रङ्गः। तदिदानीं कतमत् प्रकारणमाश्रित्य एनमाराध्यामः।

MANAGER—Well sung, gentle Lady. Ah! the house with the function of its mind rivetted on the melody, looks like one painted all round. Now then which drama shall we take up to serve it?

नटीति। 'तथा' तदेव भवतु। ग्रीषामेव षात्रित्य गायामि। इतुरक्का 'गायित'। ईगदिति। ष्रन्वय:—प्रमदाः सुकुमारकेश्वरशिखानि भगरैः ईषदीषच्चितानि श्रिरीषकुसुमानि द्यमानाः ष्रवतंसयन्ति॥ व्याख्या—'प्रमदाः' युवत्यः सुकुमारा' श्रितिस्ति। व्याख्या—'प्रमदाः' युवत्यः सुकुमारा' श्रितिस्ति। व्याख्या—'प्रमदाः' युवत्यः सुकुमारा' श्रितिसेक्तिस्ताः 'किश्वराणां' किश्वल्कानां 'श्रिखाः' श्रग्याणि येषां तानि, कोमललात्

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

'समरें: देवदीवत्' सन्दसन्दम् ["प्रकार गुणवचनस्य' दित प्रकारे दिक्तम्] न तु .
निर्भरं 'चुन्वितानि' पौतानि 'शिरीवज्ञसुमानि दयमानाः' सक्तपाः अकटोरं स्पृशन्ताः
द्रव्यर्थः, 'अवतंसयन्ति' अवतंसं कर्णभूषणं कुवं नि ["तत्करीति तदाचष्टे" दिति
चिच् । स्वभावकोमखानि कुसुमानि प्राक् समरेरनुकस्पितानि अधुना नारीभिः द्रव्यर्थः ।
अव 'सुकुमारकेश्वरश्रिखानि शिरीवकुसुमानि', दिति शकुन्तस्वा खचाते । "समरेरीवच्च निवतानि'' दिति दुधन्ते न तस्या सङ्गमः, "दयमाना—'' दिति अप्रोभिः रचणं च गम्यते
["देवदीवत्' (रा-, वि-, स-) "च्य' त-, न्या-)] ।

सूत्रीत । 'त्रायाँ साधु' त्रातमध्र यथा तथा 'गोतं भवत्या गानं क्रतम् [भावे क्षः] । 'त्रहो' त्रात्रयां 'रङ्गः' नाट्याखयः चचणया तवत्यो जनः 'रागेण' गौतरागेण 'वहा' गटहोता 'चित्तवितः' यस्य तथाभूतः सन् 'सर्वतः' सर्वासु दिन्तु, यत यत विलो-क्यामि तत तत इत्यर्थः 'त्राचिखित इव' 'चिवित इव' प्रतिभाति । नृनम् त्रभिसुखीक्रतो रङ्गः । 'तत्' तस्यात् इदानीम् त्रभिसुखीभूते रंगे 'क्तनमत् प्रकरणमात्रित्य' कि' खित् नाटकमवलम्बा 'एन' रङ्गम् [त्रन्वादेशे एनादेशः] 'त्राराध्यामः' 'हप्रशास्त्रासहै।

NOTES

- 1. तथा—This may be taken either as an approval of the sentiment expressed by the स्वधार, or as assent to sing. In his latter capacity compare "तथा [रथ' स्थापयति]"—Infra.
- 2. (a) देवत् &c.—Expresses प्रकार and qualifies चुन्निक्रया।
  The duplicated form behaves like a compound word by the
  rule "कर्म भारयबद्धतरेषु।" Hence the synonym is मन्दमन्दम् and not
  मन्द मन्दम्। (b) सङ्गार etc.—केगराणां शिखाः केगरिश्वाः tips of
  illaments. Then वर्ष—। (c) द्यमानाः etc.—Taking pity. Here
  Prof. G. comments—'Ray takes गिरीषज्ञसमानि दयमानाः which is
  wrong, as the root दय governs the genitive, according to
  'मधीनणद्यं मां कमणि।" This is not my construction. I construe
  दयमानाः भवतं सर्थाः। In the Tike—I render दयमानाः सक्रपाः।

This is absurd if the construction is शिरीषकुसुमानि दयमाना:; शिरीष-कुसुमानि सक्तपा: gives no sense; दयमाना: सक्तपा: अवतस्यन्ति is perfectly intelligible. I am sorry however being unable to agree with Prof. G. when he says that शिरीषक्तमुमानि दयमाना: is wrong. The rule "अघीगर्य—" 'governs the genitive only when the कर्म is taken as शेष (शेषलेन विविचिति)। If the कर्म ल is recognised we must have दितीया। Witness ''ब्रजन्ति तेषां दयसे न कस्मात्' with कर्म as शेष, and "न गजा नगजा दियता दियता:" with कर्म as कर्म। Here also if शिरीषनुस्म were taken prominently as कर्म of दय the construction शिरीषक्षस्मानि दयमाना: would be correct. The शिरीष flower being very delicate they are pitied by the bees who kiss them gently; the girls too pity them while they pluck them. * [d] Note that both सूत्रधार and नटी describe the summer, but with this difference that while the former notices facts only, the latter refers to feelings. The metre is নাখা—a variety of সাঠা noticed before.

- 3. Remark—The poet here seems to be hinting at the story of the drama. The delicate and flowers stand for Sakuntala; the gentle kissing by the bees represents the temporary union of Dushyanta and Sakuntala; and pitying by girls symbolises the protection afforded to Sakuntala by the celestial nymphs.
- 4. रागवड etc.—राग with घञ करणे and रंग with अधिकरणे घञ। चित्तस्य इति: चित्तइति: functions of the mind. The melody had captured all the functions of the mind of the whole house. The audience heard nothing but the exquisite strain, saw nothing, felt the touch of nothing, smelt nothing, and so on, hence it looked like a painted scene. Compare "ता: शंकर' दृष्टि- भरापिवन्ताने नार्थों न जग्सविषयानराणि। तथाहि भेवेन्द्रियव तिरासां सर्वात्मना

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

विद्वरिव प्रविष्टा ॥" (b) कतमत् प्रकरणम्—किम् + खतम् = कतमत्। तत्। प्रकरण and नाटक are varieties of इपक । "नाठकमध प्रकर्ण' भाणच्यायोगसमव-कारिंडमा:। ईहासगाङ्कवीषा: प्रहसनमिति रूपकाणि दश्र ।। Here the two are used synonymously.

नटी—गं अज्ञिमस्मेहिं पढ़मं एवा आणतं अहिनाग्-सउन्दर्ः नाम अपुन्वं णाड्अं पत्रोए ऋचिकरीअद् ति [ननु श्रार्धिमञ् : प्रथममेव श्रान्नप्तम् श्रिभिन्नानशकुन्नलं नाम श्रपूर्व नाटकं प्रयोगे ऋधिक्रियताम् द्रित ।]

LADYM-Well, even at the outset it has been ordered by your honoured self that the new drama named Abhijnana Sakuntala be put on the stage.

नटौति। 'नन्' निश्चितमर्हं सारामि 'श्रायां मिश्राः' मान्यः भवद्भिः 'प्रथममैव' प्रविष्टायामेव मिय रंगम्, अभिज्ञानशकुन्तलं नाम 'अपूर्व' नृतनं नाटकं 'प्रयोगे' षभिनये 'श्रिधिक्रियतां' प्रयुच्यताम् 'इति श्राज्ञप्तम्' षादिष्टम्। (श्रञ्जापितं वा, भ्रप चुरादि)।

NOTES

1. आर्थ निम् : &c.—भार्य is the usual form of addressing the स्वधार by नटी। "वाच्यौ नटीस्वधारावाय नासा परस्परम्"। सिश्र is a प्रशंसा-वचन word of the मतज्ञिकादि class. Hence प्रशस्या आयो आयो मित्राः the पूर्व निपात of भाग्रा being regulated by the rule 'प्रशंसावचनैश्व' । तै:। गौरवे वहुवचनम् i. e. the plural is intensive, the गौरव being already expressed by सिम्। (b) प्रयोगे—प्र+ युल + घल भावे—प्रयोग: acting. प्रयोगे अधिक्रियताम्—be taken up in acting.

स्वधार:-श्राय्यं सम्यगनुवोधितोऽसि । असिन् विस्तृतं खळ मया। कुतः ?—

तवासि गीतरागेण हारिणा प्रसमं इतः।

एष राजिव दुष्यन्तः सारमे गातिरं इसा ॥ ५॥ (निष्नाग्ती) . इति प्रसायना।

MANAGER—Noble Lady, I am rightly reminded Indeed; I forgot it at this moment. Do you ask 'why'? By the winning melody of thy song I have been forcibly carried away like this king Dushyanta by the speedy antelope. (Exeunt). Here ends the Prologue.

सूत्रेति। 'त्राया सम्यक' साध 'त्रनुवोधित:' स्नारित: 'त्रिसा'। 'त्रिसान् चर्ण'
एतिसान् सुहते 'विसाृतं खलु सया'। 'कुतः' कुतो विसाृतम् इति एक्छिस चेत्
प्रमु—

तवित । अन्वयः — हारिणा तव गीतरागेण अतिरंहसा सारङ्गेण एव राजा दृष्यन्त इव, प्रसभं हतः असि । व्याखाः — हारिणा मनोहरेण 'तव गीतरागेण' गानस्वरेण 'अति' अतिशायि रंहः' वेगी यस्य तेन प्रवलवेगेन 'सारंगेण चिवाङ्गेन स्वगेण 'एवः' अयं दृश्यमानः 'राजा दृष्यन्त इव प्रसभं '' वलात् 'हृतः' विषयान्तरं नीतः 'असि'। यहा — अस्य इति अहमर्थे अव्ययम् । सारं श्रवलमंगमस्य इति सारंगः क्षण्यसारः [अतन्वादः । भस्मलाञ्कनेन सुनिरिष श्रवलांगः, सुनौ तु पुनः सारांगः इति भेदः]। श्रोतिऽस्मिन् उच्चारणकीश्रलात्, सारंगः इति सारांगः इति वा उत्तम्, इति श्रोतृणां सन्देहः स्थात् । सारांग (सुनि) पच्चे — 'अतिरंहसा' तीव्रवेगेन चिप्रकारिणा इत्यर्थः 'सारांगेन सुनिना दुर्वाससा यथा 'दृष्यन्तो हतः' श्रकुन्तलारूपात् वस्तुनः अपनौतः तथा । इति दुर्वाससः श्रापः श्रकुन्तलायाः प्रत्याखानश्च ध्वन्यते ॥ ["दुष्यन्तः" [त-, न्या-]॥

निष्कान्ति। निष्कान्ती' र गमञ्चाद्दिर्गतौ। "एष राजा" इति वाचा पातप्रवेशं स्विधिता सभ्यान् उम्मूखीक्तत्य गतौ। निष्कान्त्य निष्कान्ता च इति "निष्कान्तौ ["पुमान् स्त्रिया" इत्ये कशेषः]। यदा—"निष्कान्तौ अभिनेतारौ जनौ इति वाक्यशेषः। अयमेव पचो ज्यायान्। एकशेषपचे तु प्रथमचतुर्थे-सप्तमानाम् अङ्गानामन्तो "निष्कान्ताः सर्वे" इति न संगच्छते। "निष्कान्ताः सर्वे अभिनेतारौ जना" इति वाक्यशेषे सर्वं मनवद्यम्।

प्रसाबनिति-प्रस्तुतस्य कथावस्तुन श्राचिपः द्रत्यर्थः-प्रसावना कथामुखम्।

NOTES

- I. (a) तवासि &c.—He too was like the audience under the influence of the melody. Hence he was forcibly (प्रसमम) dragged away from his subject. (b) हारिया—साधु हरति इति हूं + चिन साधुकारियों कर्ता र (बाहुनकात्), or आवश्यके खिन = हारी that which thoroughly overpowers, तेन; comp. Panini's use "समानतीय वासी"। Or हूं + चच = हार: । तत: मलवीय: इनि: । Or ग्रह्मादिलात चिन:—comp "मन्योन चेतसाम्"—Bh. VI 35; similarly explain कामिन, बादिन घं सिन् etc. एव राजेब &c.—Here he points with his finger at the dressing room whence are seen three actors coming out one dressed as king, another as his charioteer and a third as a stag. As there is nothing to tell the audience that this is king Dushyanta entering, the announcement is made by स्वधार himself. There is no anachronism in this because the reference is to what is present. The metre is श्लोक, defined as "श्लोक षष्ट" गृद श्लोब स्ववं व लघु पचमम । हिचतु:पादयो है खे स्वतम दीर्घ मन्ययो: ।"
  - 2. Remark—Here again future events are reflected. For सार गैन may be so pronounced by a skilful actor as to leave the audience in doubt whether सार गेच or सारांगेस is the word. But सार गैन = by the stag, and सारांगेस = by the sage. In the latter case, reference is to the fiery (अतिरहंसा) Durvasas whose imprecation forcibly carries away (प्रसम्हत:) Dushyanta from Sakuntala. * सार + भंग = सार ग (शक्तादि) when meaning सग, but सारांग when it means सनि।
  - 3. Reading—दुष्यन्त is to be preferred to दुषान । That is obvious from the alliteration in the sloka "येन येन वियुज्यन्ते प्रजाः कियोग वस्युना। स स पापाइते तासां दुष्यन्त इति घुष्यताम्॥" Act VI Inira. दुष्यम्न spoils the alliteration.
    - 4. विष्कान्ती—Qualifies प्रभिनेतारी understood. See व्याखा।

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

अभिन्नानप्रकुन्तलम्

5. प्रसावना—प+स्त+ शिच् युच् भावे स्तियाम्। The साहित्यदर्श्य thus defines प्रसावना—"नटो विद्वको वापि परिपार्श्व एव वा। स्वधारेण सहिताः संलापं यत कुर्वते। चित्रविक्यः स्वकायोश्यः प्रस्तुताचिपिभिर्मिषः श्रामुखं तत् विज्ञयं नामा प्रसावनापि सा॥" The same authority takes this as a प्रसावना of the श्रवगलित variety.—"यत कत समाविशात् कार्ध्यमन्यत् प्रसाध्यते। प्रयोगे खलु तज्ज्ञयं नाम्नावलिगतं वृषः॥"

प्रथमोऽङ्गः।

(ततः प्रविश्वति सृगानुसारी सग्ररचापहस्तो राजा रथेन स्तश्व)। स्तः (राजानं मृगश्वावलोक्य)—श्रायुषान्— क्षष्णसारे ददचचुस्विय चाधिज्यकामु के। सृगानुसारिणं साचात् पश्चामीव पिनाकिनम्॥ ६॥

(Then enter in a chariot, following an antelope, the king with a bow and arrow in hand and the charioteer).

CHARIOTEER—(Eyeing the king and the antelope)—O Long-lived One, casting my eye on the antelope and on thee with thy bow strung, I behold as it were, Pinakin 'Siva' himself chasing the deer.

तनः इति । 'ततः' तदनन्तरं प्रस्तावनाया अन्ते शरचापसहितौ हस्तौ यस स धतधनुर्वाणः इत्यर्थः ग्रगम् अनुसरतीति 'सगानुसारी राजा सूतश्र' सारिषश्च 'रथे न प्रविश्ति'।

क्रणाति। अन्वय: - क्रणासारे अधिज्यकासं के लिय च चत्तः ददत् अहं स्गानु-सारिणं साचात् पिनाकिनं पर्श्वामि इव। व्याख्या - क्रष् सारे पुरः पलायमाने अखिन् चिवांगे स्गे 'अधिज्यम्' आरोपितसौवैंकि 'कार्सं क'' धनुर्थस्य तिसान् 'लिय च भवति 'चत्तः' [जातावेक वचनम्] 'ददत्' पातयन् पर्यायेण हावपि पर्श्वन् (माथकाच्छतुः' द्वति नुमभावः) श्रष्ठ स्गानुगारिणं दचाध्वरे स्गरूपेण पलायमानं यामे दधार्थमनुसरन्तं 'साचातं' खयं 'पिनाक्तिनं पिनाकपाणिं शिवं 'पश्यामीव' प्रक्रिं वपुषा शिवमनुकरोति भवान् धनुष ते पिनाक दव भीषणम् दति भावः।

- I. Summary—षय कदाचित् पीरवी राजा दुष्यनः मृगयया विहरन् हिमागिरेक्पवार्षः प्राप। ष्यजानता तव तेनानुस्तः किष्यदित्जव श्राश्रममृगसं कुलपतेः कण्वस्य तपीवनान्तिनं निनाय। स हि श्रसित्तिहित सुनौ शिष्यौरनुरुद्ध एकलः परिहृतराजविष्ठसपीवनं प्रविष्टः तव तेन उपवनभूसौ वालपःदपेभ्यो जलं ददत्यसिसः कुल्यका दृष्टाः। स च ताभिः सतक्षतः। एका तासु श्रकुन्तला नाम तिस्मन् जात-रागा रूपेण तस्य चेतो विवेशः। वाल्यात् प्रश्वति लालनादियं कण्वस्य कन्या श्रीरसौ त विश्वामितस्य 'मेनकागर्भसभ्यवा' द्वति दतराभ्यामाखातः सोऽभूत तया श्रधौ। तदै व च "राजसैन्यौभौषितो वनगजसपीवनं विश्वति' द्वति तव ध्वनिरुद्गतः। तेन सम्धानाः कन्यकाः पुनदंशं नार्यं राजानसुपनिमन्त्रा पर्याशालां प्रविष्टः राजापि श्रिवरं प्रस्थागतः।
- 2. षड:—षडाते चिवाते खोकचरितमस्मिन् इति षड + घञ् षधिकरणे।
  An Act. Every period ending with "all the actors leading the stage" is an षड । "मन्तिन कान्ति खिलपाबीऽङ इति की ति त:—" Darpana.
  - 3. (a) मृगानुसारी—मृगं साध भनुसरति इति मृग + भनु + स् + णिनि साधकारिणि कर्मार closely following a stag, (b) सगरचापहसा:—श्रेरण सह सगर: (or सहगर:) together with an arrow. बहु—। ताहणशाप: ययोखी सगरचापी बहु:—। ताहणी हसी यस स वहु—। Both his hands were engaged; he was ready to draw the bow.
  - 4. भागुषान्—प्रशस्तामागुरस्य इति भागुस्+ मतुप् = भागुषान्। The charioreer has to address the warrior as भागुष्मन्। 'भागुष्मन् रिवन' सतः"—Darpana.
  - 5 (a) क्रणसारे क्रम्णय सारः शवलय क्रम्सार: black and spotted. "वर्णो वर्णो ने" पति कर्ममा । A kind of antelope. तसिन्। (b)

अभिन्नानशकुन्तलम्

ददत् not ददन् because of the prohibition "नाभ्यसाच्छतु:।" (e) अधिगता च्या गुण: अनेन, or अधिकृतं च्याम् अधिच्यम् strung, वहु—or प्रादि—। कर्मणे प्रभवति इति कर्मन् + उकञ्कामु कम् bow.

- 6. Allusion—Daksha, the father-in-law of Siva, once performed a sacrifice at which he invited every one except his son-in-law. Sati, the wife of Siva was present. In course of the sacrifice Daksha made some offensive remarks on Siva at which Sati was so incensed that then and there she renounced her body by बोग। In revenge, Siva killed Daksha, dispersed the guests, and Pinaka in hand, pursued the Yajna which assumed the form of a stag and fled.
- 7. Remark.—The metre is श्लोक। Here we have उत्पेचा which Dandin defines "अन्ययेव स्थिता इत्तिश्चेतनस्येतरस्य वा। अन्य-योत्पेत्त्यते यत तासुत्पेचां विदुवंधाः ॥" Here the इत्ति of दृष्यन्त in chasing the deer is taken as the इत्ति of पिनाकिन् in pursuing the sacrifice. Either of the two Vrittis is quite different (अन्यया) from the other.

राजा—स्त, दूरममुना सारङ्गण वयम् श्राक्तष्टाः। श्रयं पुनिरदानीमपि –

श्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतित स्थन्दने दत्तदृष्टिः पश्चाद्वे न प्रविष्टः श्ररपतनभयादुभृयसा पूर्व कायम् । दभैरद्वीवलीदृः श्रमविवृतमुखभ्नं शिभिः कीर्णवरमी पश्योदग्रमुतत्वाद्वियति वहुतरं स्तोकमुर्व्या प्रयाति ॥७॥ तदेष कथमनुपतत एव मे प्रयत्नप्र चणीयः संवृत्तः ?

KING—Charioteer, we are drawn far by this antelope. Yet see even now—with his look ever and anon cast on the pursuing chariot gracefully with a turn of his neck—having in a great measure entered the forepart of his body with the hinder part through fear of the descent of the arrow—and

with his track strewn with half-chewed kusha grass dropping from his mouth which is open through fatigue—he is moving more in the air and less on the ground because of his terrible jumps. How then has he become hardly visible to me though I am following to be sure?

राजिति। 'अमुना' 'हश्यमानेन' दूरस्थेन 'सारङ्गेन' चिवाङ्गेण मृगेण 'वयम्' ["मस्यदो ह्योस" द्रित वह बचनम्] 'दूरमाक्षष्टाः'। एतेन अस्य मृगस्य धावनखेदो भवितुमहं ति द्रत्यभिप्रायः।

अयमिति। अन्वयः—पश्य अयं पुनिरदानीमपि अनुपतित स्थान्दने सुहु: गीवा-भगाभिरामं दत्तदृष्टिः (सन्), शरपतनभयात् पशाद्वीन भूयसा पूर्व कार्य प्रविष्टः (सन्) त्रमविष्ठतमुख्यं शिभि: ऋडीवलीढ़ै: दर्भे: कीर्णवर्ता (सन्) उदग्र, तत्वात्वियति वहुतरम् उर्वा लोकं प्रयाति। व्याख्या—'पश्य' [वियति वहुतरं लोकसुर्वाः प्रयाति इति वाकार्थः कर्म । यहा-प्राय द्रत्याश्रये त्र अव्ययम्] 'श्रयं' पुरी दृश्यमानी मृगः पुनिदानीमपि अधनापि दूरं धावितोऽपि दत्यर्थः 'अनुपतित' अनुसरित 'सन्दने' र्षे 'सुइ:' वारे वारं 'ग्रीवायाः' कत्वरायाः 'भङ्गेन' भङ्गा 'श्रभिरामं' मनीहरं यथा तथा दत्तहिष्टः पातितचत्तुः सन्, 'श्ररख' वाणस्य 'पतनभयात्' पातशङ्खा। श्रपरः बही भागः 'पशार्वः' उत्तरकायः [''श्रपरस्थार्द्धे पश्रभावो वक्तव्यः'' इति श्रपरस्य पश्चादेश:]। तेन 'भूयसा' वाह ल्योन 'पूर्व काय' प्रविष्ट:' सन्। पश्चाद्वावित: प्रहर्ता उत्तरकाये एव प्रहरेत्, इतु।त्तरकायं पूर्वकाये सुदृरं प्रवेश्य इत्यर्थ:। 'यमेण' धावनश्रमेण 'विवृतं' व्यात्तं यत् 'मुखं' तसात् सम्यद्भि' पतद्भिः 'श्रर्थम्' श्रसम्यूणं' यदा तथा 'अवसीदः' भुत्तः 'दभः' कुर्यः 'कीर्णवर्ता' व्याप्तपथः सन उदयम्' उत्कटं इतं खम्फी यस्य तद्भावात् भीमलम्फलात् 'वियति' श्राकाशे 'वह तरम् अधिकम्' छव्यों 'भूमी 'सीकम्' अल्पं 'प्रयाति'। अधुना दूरधावनलात् चेद्रसन्तोऽपि देहक् प्रचण्डमस्य धावनम्। यहो भयानकता यस दति भाव:॥ िदेशहरिः (तन्या-) ... "वहादृष्टिः" (वि-, रा., स-)] ॥

तिहिति। 'तिहैष मृगः' 'घनुपतत एव' पश्चाद्वावितस्यैव 'मे' मम सम्बन्धे कथं 'प्रयवेन' पतिनिपुषद्यं ने न 'प्रेश्वणीय: दश्चीय: 'सं इतः' जातः। सत्यमयं धावति मृगः, किन् वहमपि पश्चात् पतामि । तत् कथं पूर्वं स्पष्टलाद्योपि अधुना कष्टलच्यो जातः—इति मृतं प्रति प्रश्नः ।

NOTES

- 1. म्त etc.—पुन: indicates भेद difference. The sense is—We are carried far, and the long run ought to have tired out the stag. But no (भेद) difference, he is still strong. The constructions is—अरं पुनिदानीमपि वियति वह तर' स्तोकसूर्यो प्रयाति—Even now he moves more in the air and less on the earth. The king praised the stamina of the stag.
- 2. (a) गीवा etc.—see Tika. Qualifies दृष्टिदानिक्रया in दत्तदृष्टि:। The grace in the दर्शनिक्रया comes from the turn of the neck— (गौवाभङ्ग)। (b) स्वन्दने—स्वन्दते धार्वात इति स्वन्द+ल्या कर्त्ता स्वन्दन: & The name is happily chosen as the chariot was moving very fast (धावति) at the time. (c) दत्तदृष्ट:-दृता दृष्टिये न that which has cast a look. "এৱহিছিহ:" implies that the look is riveted to the car, which is not the case because सुद्ध: implies cessation and renewal of the act. दत्तदिष्ट: is better. * N. B.—The frequent turing of the neck to watch the chariot hampers speed. Yet the stag इदानीमपि वियति वहु तरम् etc. O! the stamina of the stag! (d) पशाद्वीन …It is the पशाद्वी which has entered the पूर्व काय। But the poet says the stag has entered. This implies अभेद of the stag with the पशार्ड। Hence पशार्डीन दति अभे दे करणे दृतौया। (e) शर etc—शरस्य पतनं शरपतनम् the descent of the arrow. तसात् भयं शरपतनभयम्। तसात्। वाणपातशङ्गया। हितौ पञ्चमी। It is in the पश्चार्ड that the arrow will strike when shot from behind. The पशार्ड is therefore drawn in '; this drawing in, is natural through fright and not intentional (f) भूयसा—बह + ईयसन्। Qualifies प्रवेशक्रिया। क्रियाविशेषणानां कचित करणत्वमपि। Непсе करणे त्रतीया । (g) पूर्व कायम्—पूर्व कायस्य पूर्व कायः the fore-part of the body. तम्। एकदेशिसमास:—a variety of ततपुरुष।

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

The bars षष्ठीससमास । Hence पूर्व leads in the compound. Again though पूर्व is दिक्क ब्रह्म, still, barring पश्चमी, कायस्य takes षष्ठी as in "तस्य परमास दितम्"। N. B.—This is another impediment to the stag's speed. Yet the stag इदानीमि &c. (h) दमें: &c.—श्व + खिए + क कम थि—श्वलीदा: eaten सुक्ता:। Also cp. "श्वलीदसनाभिः" Kir. XIII. श्रद्ध म् श्वलीदा श्रद्धां वलीदा: half eaten, सहस्पित समासः। तै:। (i) श्रम &c.—श्रमेश विवृतं श्रमविवृत्तम्। ताह्य सुखं श्रम बृत्तसुखम्। तस्यात् साधु धश्चान्त इति श्रमविवृत्तसुख + संश् + श्विन साधुकारिश कर्त्तर। तै:। खिदव्यात्तवदनपातिभिः। (j) की श्रेष व्यम्नि क्तृ + क्त कम थि = की र्ष म् strewn. की स्थं वत्म येन सः। N. B.—He is fatigued. Yet इदनीमि &c. (k) स्वर्थ &c,—स्वर्गतमग्रमस्य स्वरंग terrible. The jumps are terrible covering immense ground. On the ground again there is just a touch and up again he goes. Hence वियति वह तर प्रयाति (owing to the long jumps) and स्रोकस्थाम्।*

3. Figure—The figure is खभावीति or जाति which Dandin defines thus—"नानावस्यं पदार्थानां रूपं साचादित्रण्वती। खभावीतिश्व ज्ञातिश्वः" We have here a picture (रूप) of flight and fatigue in a strong animal. The metre is साधरा (explained).

4. तहेव etc.—The stag was not very far off a moment before. But when the king was about to point it out to the charioteer (पण etc) he noticed great distance. Hence the surprise and question. *

सूतः—आयुष्मन्, उद्घातिनौ भूमिरिति मया रिमसंयमना-इयस्य मन्दीक्षतो वेगः। तेन मृग एष विप्रक्षष्टान्तरः सम्प्रति समदेशवर्त्ति नस्ते नं दुरासदो भविष्यति।

CHARIOTEER—O Long - lived one, the speed of the car has slackened, because, the ground being bumpy, the reins were tightened by me. Hence the deer has become separated by a long interval. Now that you are on a level ground, he will not be difficult to get at by you.

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

राजा-तेन हि मुचन्तामभीषव:।

KING—Then do loosen the reins.

मृत इति। 'भूमि:' अवत्या भू: 'उद्घातिनी' विषमा 'इति' हेतो: 'मया रफ्री: प्रग्रह्म क्वतं यत् 'संयमनम्' आकर्षणं, तसात् 'र्षस्य मन्दीक्वतो वेगः' 'तेन' हेतुना 'एष स्गः' विप्रक्षष्टं सातिश्यम् 'अन्तरम्' अवकाशो यस्य तादशः, अतिदूरवर्तीं जातः इत्य्षः। सम्प्रति समी देशे वर्त्तं यस्त्रधाविषसा 'ते' भवतः सम्बन्धे दुःखेन आसदाते दिति 'दुरासदो' दुष्पापो 'न भविष्यति'। [''समदेशवर्त्तिं नस्ते'' (रा-, वि-, म-)। "समदेशवर्त्तीं न ते" (त-, न्वा-)]॥

्राजिति। 'तेन हि' तसात्। यदि अनुद्धाते सुखलभ्योऽयं मृगः तत् 'अभीषवः' प्रग्रहः ("अभीषः प्रग्रहे रक्ष्मौं ' इत्यमरः) 'सुचान्ताम्' असंयताः क्रियन्ताम्। अयान् धावय मृगं हिना इत्यर्थः।

NOTES

- I. (a) उद्घातिनी—उन् ऊर्घं इन्तुं शोलमस्या इति उद्+हन्+णिनि कर्त्तार ताच्छील्ये that which gives upward shock i. e. uneven.
  (b) विप्रक्षष्टान्तर:—वि+प्र+क्षष्ठ+क्ष कर्तार = विप्रक्षष्टम् excessive श्रन्थिं कम्। See Tika now. (c) समदेश etc.—समी देश: समदेश: even ground, तस्मिन् साधु वर्त्त इति समदेश+हत + णिनि कर्त्तार = समदेशवर्त्ती occupying even ground. तस्म। (d) ते—This takes श्रेषे षष्ठी not कत्तर। कट-षष्ठी is prohibited by the rule "न लोकाव्ययनिष्ठास्वल्यं हनाम्" because द्रासद is derived with खल् कर्मण।
- 2. Reading—समदेशवतीं न ते etc, places the stag on even ground, which is the more reason for the interval (अन्तर) increasing still further. Our reading (समदेशवित्तन: ते) means the chariot moves on level ground, hence gives the king a chance to overrun the stag.

सूतः — यथान्नपयत्यायुष्मान् । (रथबेगं निरूप्य श्रायुष्न्, प्य, पश्य—

मुक्ते षु रिमषु निरायतपूर्व काया निष्कम्पचामरिश्वा निस्तोड कणीः। श्रात्मोडतैरिप रजोभिरसङ्घनीया धावन्त्यमी मृगजवाच्चमयेव रथ्याः।।ऽ॥

CHARIOTEER—As the Long-lived one orders. (Acting the speed of the car) O Long-lived one, behold!—The reins being loosened the steeds becoming unassailable even by the dust raised by themselves are running as if through! intolerance of the speed of the stag, with the forepart of their body outstretched, the tips of their chowries quiverless, their ears erect and steady.

भृत इति । 'त्रायुक्षान् यथा त्राज्ञापयित' त्रादिश्ति तथै व करोमि । अत्रान् धावयामि । "रथस्य वेगं' शीत्रगमनं निरुष्यं नाटियत्वा इस्तपादादिचालनेन त्रभि-नीय दत्यथं: । 'पश्च' इति विद्याये हिरुक्तम् । अत्रानां साधु धावनात् विद्याय: ॥ ["यथाज्ञापयित्तं" (त-,न्या-, स-)—"यदाज्ञापयितं" (वि-,रा-)]॥

मुक्ते षिति । श्रन्वयः — रिक्षिषु सुक्ते षु श्रमी रथाः स्गजवाचमयाण्डव निरायतः पूर्वे कायाः निष कम्पचामरिश्वाः निस्तोर्षं कर्णाः श्रात्मोद्वतेरिय रजोिभः श्रव्ह्वनीयाः (स्नः) धाविन्त ॥ व्याख्या—'रिक्षिषु' प्रग्रहेषु 'सुक्तेषु' श्रमं यतेषु सत्सु (भावे सप्तमी), 'श्रमी' प्रख्यातास्तं 'रथाः' रथवाद्विनः श्रश्याः ("तहहति रथयुगप्रासङ्गम्' द्वित यत्),'मृगस्य' पुरो धावितस्य थो 'जवः. वेगः, तत्र 'श्रचमया' श्रमवेषा 'दव नित-राम् श्रायतः' दीर्षः 'पूर्वं कायों' येषां तथाविधाः, वेगदीर्षीक्तताङ्गाः इत्यर्थः, निष्कम्या निश्वाः 'प्रामराश्यां' कर्णयोरन्तराखे भूषणार्थं दत्तानां श्रमरीपुच्छानां श्रिस्ताः श्रयाणि येयां तथाविधाः (श्रितवेगेन निश्वताश्रपुच्छादीनां प्रत्यत्तद्वश्रेष्व), 'निश्वते' स्थिरौ 'कर्षं गतौ च 'क्षणों' ये यां तथाविधाः, श्रात्मना स्वतेः 'श्रिय' न तु केवलं स्ननोद्वतेः 'रजोंभः' धूखिभः 'श्रवङ्गनीयाः' स्नतिक्रमनीयाः सन्तः 'धाविन्त' श्रतिवेगं गच्छिन्ति । मृगेन स्वदेग एते श्रृकुखमेतं वातमपि श्रतीत्य गच्छिन्ति इति भावः ॥ [सूलम् (रा-, वि-, स-)। "स्वेधानपि प्रसरतां रजसामखङ्गाः। निष् कम्पचामरिश्वाखनः क्ष्यंभक्ता धाविन्त वत्तांनि तरन्ति नु वाजिनस्ते ॥"—(त-, स्था-)]॥

श्रभिज्ञानशकुन्तलम्

NOTES

- 1. निरूप्य—नि + रूप + णिच् + ल्यप् having acted. The root रूप means 'to act' from which comes रूपक a drama. Compare "भगरवाधा रूपयति," 'भृयो रथवेग निरूपयति" etc.
- 3. Remark—The metre is बसन्तितलका or वसन्तितलकम्। "ज्ञेष' वसन्तितलकं तभजा जगौ गः"। The triads त, भ, ज ज appear in order followed by two heavy syllables. The figure is सभावीक्त in the first three lines and उत्रेचा in the last.

राजा—सत्यमतीत्य हरितो हरीं व वर्त्त वाजिनः।

यदाल के स्क्ष्मं ब्रजित सहसा तिहपुलतां यदडा विच्छित्रं भवति क्षतसन्धानिमव तत्। प्रक्षत्या यहकं तदिष समरेखं नयनयोग् न मे दूरे किब्बित् च्यामिष न पार्खे रथजवात्॥८॥ स्त प्रग्रीनं व्यापाद्यमानम् (प्ररसन्धानं नाट्यित)।

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

KING—Verily, the horses are surpassing the Harits and the Haris. For through the speed of the car, that which is minute to the view suddenly attains vastness, that which is really disconnected at ence becomes as if with union effected, even that which is by nature crooked immediately appears straight to the eyes; nothing for a moment even remains at a distance or at my side. Charioteer, behold it being killed (Acts aiming the arrow).

राजे ति। 'वाजिनः' मदीया श्रश्वा 'हरितः' सूर्याश्वान् 'हरीन्' इन्द्राश्वान् 'च सतील' वेगे न पराभृय 'वत्तं न्ते ' इति 'सत्यम्'। 'तथा हि' यतः—

यदिति। अन्वयः—रथजवात् सहसा आलीके यत् सूच् मं तत् विपुलतां व्रजति, यत् अहा विच्छित्रं तत् क्रतस्थानमिव भवित, यत् प्रक्षत्था वक्षं तदिप नयनयीः समन्दिः—चणमपि न किञ्चित् मे दूरे न पाश्वं।। व्याख्या—'र्थस्य जवात्' वेगात् (हिती पद्यमी) 'सहसा' तत्चणमेव, आलोके दर्शने यत् सूचां दस्थते तदेव तत्चणं रथवेगात् समीपे भूला स्थू लं लचाते। 'यत्' वस्तु 'श्रद्धां' तत्त्वतः 'विच्छित्रं व्यवधानवत् दृश्यते 'तत्त्वतः स्वतं तदेव तत्चणं 'क्षेतं सन्धानं योजना यस्य 'तत् इव' भवित लचाते। यते हैं समीपे व्यवहितो दृष्टी तावेव वेगात् तत्चणं दूरादृष्टी संलग्नाविव लचाते। 'यत्' वस्तु 'प्रक्रत्था' सभावे न 'वक्षः' समीपात् दृष्टं कुटिलं दृश्यते 'तदिप' तत्चणं 'नयनयोः मे त्रयोः सन्धानं न तु तत्त्वतः, 'समा' च्यन्ची 'रेखा' यस्य तत् भवित । चण्मिप न किञ्चित् विभाप वस्तु 'मे दुरे' तिष्ठति 'न पाश्वं', समीपे तिष्ठति ॥ [''यददसा'' (तः, न्या-)…''यदद्धे'' (राः, म-)…''यदन्तः' (वि-)॥ "मे दूरे…न पाश्वं'' (राः, तः, न्या-)…''यदद्धे'' (राः, म-)…''यदन्तः' (वि-)॥ "मे दूरे…न पाश्वं''

स्व ति। 'एन' 'इरियम (यन्वादेशे एनादेश:) 'व्यापाद्यमान' मया इन्यमान' प्रमा'। 'यरख सम्थान' मृगं प्रति प्रयोगाध्यवसाय' 'नाटयति' नाट्येन दर्शयति। राजवेषी नट: इसस्याखनादिना, वायचे पोद्योगं स्चयति इत्यर्थ: ।।

NOTES

1. अध्यम् etc.—This is a hyperbole. तथा दि introduces the next sloka as an apparent justification for the exaggeration.

- (क्रीणदिक) कर्त्त एभिरिति— इ + इति (क्रीणदिक) करणे हरित्। इरतौति इ + इ (क्रीणदिक) कर्त्त हिए। The former is the name of the seven horses of सूर्य। "जयोजयय विजयो जितप्राणो जितम्मः। मनोजवी जितकोधी वाजनः सप्तकीत्तिंताः"। Comp. "दिशा हरिद्भिहं रितामिवे यरः" and "हरि-द्यदिचितरनुप्रवे शादिव बालचन्द्रमाः"। The latter is strictly speaking "golden." "खणं वर्णे हरिः स्नृतः" इत्यनेकार्यकोषः। Indra's steeds were of that description. Comp. "हरिं विदित्वा हरिभिय वाजिभिः"।
- 2. (a) आलोके मूच्यम्—आ + लोक + घञ्भावे = आलोक: seeing दशंनम्। पालोंके सूच मम्—minute in seeing. i. e. looks minute owing to great distance. (b) सहसा—Suddenly. The suddeness of the change suggests great speed. (c) সন্ত্তা—An স্ব্য meaning বন্বন: in reality. "स्फुटेऽवघारणे तत्त्वे चाडा प्रोक्ता मनीषिभिः"। श्रद्धे or अन्तः for अडा does not seem to give good sense. (d) क्रतसन्धानम् etc.— सम् + धा + लुाट् भावे = सन्धानम् placing together, i. e. joining. The disconnected appears connected; this too is सहसा, hence again the inference of speed. (e) समरेखम्—सम is ऋज straight; रेखा line i. e outline. This may apply to the transference of the object from near to far or the reverse (f) दूर पाश्च = This is the order of the words in almost all editions. Only one edition reads पान्ने दूर। Remembering that the first line refers to change from दूर to पार्श, and the second to that from पार्श to दर, it seems natural to have first दर then पात्र in the lourth The third line is not decisive as it applies equally to both kinds of change.

3. Remark—The metre is शिखरिणी, the definition being ''रमें रहें श्क्ति यमनसभजा गः शिखरिणी—''the triads य, म, न, स, भ, क्षर

in order followed by one light and one heavy syllable.

4 व्यापाद्यमानम्—वि+श्रा+पद+णिच्+श्रानच् कमणि being killed. (नेपथेर)—भो भो राजन् श्राश्रमसृगोऽयं न इन्तव्यो न

हन्तव्यः!

(IN The DRESSING ROOM)—Ho! Ho! king, it is a stag of the hermitage, it must not be killed, it must not be killed!

स्तः (आकर्ण्यावलोक्य) — आयुष्मन्, अस्य खलु ते वाण-पथवत्ति नः क्षणसारस्थान्तरे तपस्विन उपस्थिताः।

CHARIOTEER (Listening and espying) - O Long-lived one, anchorites have appeared in the region of the stag which is now in the very line of flight of your arrow.

राजा (ससम्भ्रमम्)—तेन हि प्रग्टह्यन्तां वाजिनः ।

KING (Hastily)—Then indeed let the horses be checked

स्तः-तथा (रथं स्थापयति)।

CHARIOTEER-Very good. (Stops the car).

ने पर्धो इति। 'श्राश्रमस्य' कण्वाश्रमस्य 'मृगः श्रयं न हन्तव्यः त्वया। (श्रावेगे दिक्तम्)।

स्त इति । 'त्राकार्यं' ने पये । यदक्तं तत् श्रुत्वा 'त्रवलोक्यं दृष्ट्वा 'व' त्राह । 'ते' वाणस्य पत्याः 'वाणपयः'("क्ष्वपूरव् धूः पथामानचे'' इति समासान्तः त्रप्रत्ययः)। तिस्मन् वर्त्ते यः 'क्रण्यसारः त व 'त्रान्तरे' त्रवकार्यः । यव भवान् वाणं प्रयुङ्को तिस्मन्ने व देशो, तव च इतिरास्य च मध्ये द्रत्यर्थः 'उपस्थिताः' प्राप्ताः । एतेन ब्रह्म- हत्याभयं दिश्चितम् ॥ ("वाणपयं' (वि-, स-) "वाणपात" (रा-, त-, न्या-)] ।

राजिति। सम्भूमेण' त्वरया 'सह'। तेन 'हि' निमित्तेन 'वाजिनः' अश्वा "प्रग्टह्यन्तां'' स्थिरीक्रियन्ताम्। अथवा रथेन दलिताः सुरसु नयः। *

स्त इति। यथा भवान् आज्ञापयति 'तथा' करोमि, अञ्चान् प्रग्रज्ञामि इत्यर्थः। रयमिति। 'ख्यापयति' स्थिरीकरोति।

NOTES

1. प्रयद्वान्ताम्—प्र+ यह + लोट + अन्ताम् कर्म णि let them be checked. The asceties were in imminent danger of being run over by the car. Hence the सम्भूम of the king.

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

(ततः प्रविप्रति सिप्राष्ट्रो वैखानसः)। वैखानसः (इस्त-मु^{द्यम्}य) राजन्, স্বাস্থममृगोऽयं न हन्तव्यो न हन्तव्यः ।

> न खलु न खलु वाणः सित्रपात्योध्यमिसान् मृदुनि मृगशरीरे तूलराशाविवाग्निः। का वत हरिणकानो जोवितश्चातिलोलं का च निश्चितनिपाता वज्साराः शरास्ते॥ १०॥ तत् साधु क्षतसन्धानं प्रतिसंहर सायकम्। श्चार्त्तं वाणाय वः शास्त्रं नपृहर्त्तुं मनागिस॥ ११॥

(Then enter an anchorite with disciples). ANCHORITE (Raising his hand)—Sir, this is a stag of the hermitage, it must not be killed, it must not be killed. This arrow is indeed not to be planted on the tender body of the stag—not to be planted indeed—like fire on a heap of cotton. Alas! where is the frail existence of poor stags, and where are your shafts, keen at the point and strong as the thunder-bolt? Well, then retract the shaft that has been aimed. Your weapon is for the protection of the distressed and not to strike at the innocent.

तत इति। 'ततः' तदमन्तरं स्थापिते रथे शिष्याभ्यां सह 'सशिष्य': (सहशिष्यःवा) शिष्यद्वयसमेतः 'वैखानसः' तापसः 'प्रविश्वति' रङ्गमद्वमागच्छिति।। ["सशिष्यः' (त-, न्या-, वि-) — "त्रात्मना तृतीयः" (रा-, म-)]।

वैवित । 'इस्तं दिचणइसम्' 'उद्यम्य' उद्युष्ट्य । निषेधसूचनार्थं इस्तोत्तीलनम् । नित । श्रन्वयः — मृदुनि श्रिक्षान् मृगश्ररीरे श्रयं वाणः तूलराशौ श्रिश्रित्व न खलु सित्रपात्यः । इरिणकानाम् श्रितिलोलं जीवितञ्ज वत क, निश्तिनिपाता वजुसाराः ते श्राश्च क ॥ व्याख्या — 'मृदुनि सुकुमारे 'श्रिक्षान् मृगस्य' श्राश्रममृगस्य 'श्ररीरे' देहे 'मर्थ वाण:' धनुषि योनित एव शर: 'त्लामां राशी' समूहे 'श्रिग्रिव' न खलु न खलु न नूनं 'सित्रपात्यः' पातियतव्यः (भावेगे दिक्त्रम्) 'हरिणकानाम्' श्रनुकम्पितानां मृगाणाम् 'श्रित्षोलं' सुचखलं 'जीवितश्च प्राणास्तु 'क्ष' कुत्र, निश्चिताः तीन्त्या 'निपाता' भग्गागाः येषां तथाविधः श्रिप 'वळ्य सारः' वलं 'वळ्यार इव सारः येषां' ताहशा वळ्किताः 'ते शराश्च' वाणाः पुनः 'क्ष' कुत्र। श्ररशरीरयोमं हदन्तरं क्ष इति दिक्त्रां स्चयित। च इति भेदे॥ (राधवभद्दस्तु इमं श्लोकं न पठित)॥

तदिति। अन्वयः — तत् क्वतस्थानं सायकं साधु प्रतिसंहर। वः श्रास्त्रम् आत्तं वाणाय, अनागिस प्रहत्तुं न । व्याख्या — 'तत्' तस्थात् क्वतं सन्धानं धनुषि योजना यस्य तथाविधं 'सायकम्' एतं साधु 'प्रतिसंहर' तूणीरं प्रत्यानय (साधु द्रति वाक्यालकारे — "साधु यामि" द्रत्यादी यथा) 'वः'युषाकं पौरवाणां 'शस्त्रम् श्रात्तां नां विपन्नानां वाणाय' रचाः म् (ताद्र्य्ये चतुर्थी) श्रस्ति, श्रनागिसं निरपराधि 'प्रहत्त ' न' श्रस्ति (श्रस्तिकियायोगःत् तुसुन्)॥ ["तत् साधु" (रा-, वि-, म्-) — "तदाग्र" (त-, न्या-,)॥ "वः शस्त्रम्" (रा-, त-, न्य-, स-) — "ते शस्त्रम्" (वि-)]॥

NOTES

- 1. वेखानस:—An ascetic, The derivation is uncertain. "वेखानसे बनेबासोवानप्रस्थय तापस:"—वेजयनी quoted by Mahamahopadhya Nyayapanchanana. No intelligible derivation is available. It is best treated as a primitive word (अद्यात्पद्मप्रातिपदिक)।
  - 2. सिन्नणत्यः—सम+नि+पत+णिच्+यत् कमंणि। Ought to be planted. पातनयोग्य:।
- 3. (a) वत इरिणकानाम् etc.—वत implies निन्दा censure (See next). "निन्दायां विद्याये वत" इति इसायुधः । इरिणक has कन, भनुकन्पायाम् । Or—वत expresses भनुकन्पा pity—"चेदानुकन्पा सन्तीषविद्यायामन्त्रणे वत" इत्यमरः । But in this case इरिणक has कन् इस्रे not भनुकन्पायाम् because भनुकन्पा is already expressed by वत । (b) निश्चितनिपाताः— नि+श्रो + क्ष कर्म चि = निश्चितः or निश्चाताः keen तीच्यः । निपतन्ति एभिः इति

नि + पत + घञ ्करणे = निपाता: the parts by which they alight i. e. tips, points. *

- 4. क जीवितं क शरा:—Implies great incongruity between the two. Compare "क स्थंप्रभवी वंश: क चाल्पविषया मितः" where Malli says "दौ कग्रव्दी महदलर म्चयतः"। The bringing together of two such incongruous things is mildly censured by वत।* The metre is मालिनी defined as "ननमयययुतेय' मालिनी भोगिलोके:"—The triads न, न, म, य, य appear in order giving fifteen syllables to each line. The figure is उपमा। The definition is "यथाकथित् सादृश्रा यवीदभूतं प्रतीयते। उपमा नाम साः।" In the first half मृगशरीर and त्लराशि, also वाण and अग्नि, are compared. In the second half the समास in वज्ञसार establishes resemblance between वज्ञ and श्रा।
- 5. (a) तत्-Therefore, i. e., such being the incongruity, put back your arrow. (b) साड्र—Prof. G. disapproves our interpretation of साभ as a mere expletive and prefers to have it as a विभेषण qualifying सन्धानिक्रिया। I am unwilling to take it as a क्रियाविशेषण for two reasons.—(i) if the प्रतिसंहार of the arrow is necessary it will be withdrawn be it well (साध) or ill aimed. So the reference to the correctness of the aim (साध्ता of सन्धान) is superfluous. (ii) Dushyanta was admittedly the foremost archer on Earth. Compare "का घा बाग्रसन्धाने ज्याभव्देन व दूरत: इंदारे ग्रव धनुषः स हि विद्यानपोहति।" Even among gods he has no rival. Comp. 'तव शरेरधुनानतपर्व भि: पुरुषकेसरिख श्र पुरा नखै:"। For an ordinary ascetic to shout "well-aimed" to such a man when he is about to shoot is a piece of impertinence. (c) साय-कम-स्थित खार्डयति इति सो + ण्वुल् कर्ता = सायकः the chopper वाणः। (d) अनागसि · · अविदामानम् आगः पापम् अपराधी वा यस्य यिखन् वा अनागाः or अविद्यमानागा: by the Varttika "नजोऽलार्यानां ... वा चीत्तरपदलोप:"। तिसान्। प्राधारे सप्तमी। When a distinction is made between देह

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

and देहिन the former is taken as the आधार—as it really is—of प्रहारिक्रया। Compare "मिय नान्तकोऽपि प्रभुः प्रहत्तं म्" "क्ट्रीजसा तु प्रहतं त्वयास्याम्," तिसान् प्रजद्भवे धि सर्वे एवं" &c.

9. Remark—The metre is श्लोक। The verse too conveys a mild censure. Your arrow is meant for one purpose, you are using it to another! *"वः शस्त्रम्" is the more common reading. It refers to the uniform family practice of the Pauravas, and thus gives point to the censure. As to the practice itself, compare "आपत्राभयसने मु दीचिताः खलु पौरवाः"…Act II. Infra.

राजा-एव प्रतिसंहृतः। (यथोक्तं करौति)।

KING-Here, it is retracted. (Does as said).

वैसानसः—सदृशमितत् पुरुवं श्रप्रदीपस्य भवतः । जन्म यस्य पुरोवं श्रे युक्तरूपिमदं तव ।

पुत्रमेवं गुणोपेतं चक्रवत्तिं नमाप्नु हि ॥ १२ ॥

ANCHORITE—This is worthy of thee, the light of the race of Puru. This is extremely worthy of you whose birth is in the race of Puru. May you get a son, endowed with such virtues and presiding over the whole circle of kings.

राजा (सप्रणामम्) प्रतिग्रहीतम् ।

KING (With a bow)-Accepted.

राजेति। 'एष' दति व्यविलम्बस्चकः। व्याद्यातमात्रमेव 'प्रतिसंदृतः' द्रत्यर्थः। 'यथा छक्तं करोति। यदा- छक्तस्य व्यनतिक्रमं 'यथोक्तम्। तत् करोति। 'वाण' प्रतिसंदर्शतः

वैसित । 'पुरी:' ययातितनयस्य यो 'वं शः तस्य यः 'प्रदीपः' प्रदीपवत् उदभासकः तस्य 'भवतः एतत्' ब्राह्मणानुवर्त्ति लं 'सदश' योग्यम् । पीरवाः सदेव ब्राह्मणानामस्वूला भाषाकराय इन्हर्षः ।

जन्म ति। चन्वयः — इदं तव युक्तरूपं यस्य पुरी बेंशे जन्म। एवं गुणीपेतं

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

चक्रवित्तं प्रवम् आप्नूषि॥ व्याख्या—''इटः'' ब्राह्मनाञ्चापालनं 'तव युक्तरूपम्'' स्रतिश्येन युक्तम् (प्रशंसायां रूपप्रत्ययः); यहा—'युक्तं रूपंखरूपमस्य दृति'। 'यस्य' ते 'पुरोः' वंशे जन्म' (यच्छव्दस्य उत्तरवाक्यगतत्वेन उपादानात् तच्छव्दोपादानं नापेचितम्)। 'एवम् ईट्शैंः' 'गुणैंः' उपेतं युक्तम्। चक्रवित्तं राजचक्रमाक्रम्य तिष्ठति दति चक्रवित्तं राजाधिराजं 'पुतम् आप्नुष्टि' लभख। इत्यमोधास्तुष्टात् विप्रादाशिषः।

राजेति। प्रथमं ब्राह्मणा श्राशिषसृचारयन्ति, तती राजा प्रणम्य तामाशिषं स्वीकरोति, इति राजसु नियम:। प्रणामेन सह 'सप्रणामम्' सहप्रणामं वा। प्रति-ग्रहीतं' खौक्ततम् ब्राह्मणबच इति श्रेषः। श्राशीरियं ग्रहीता द्रत्यर्थः।

NOTES

- 1. एव &c.—एव: implies instant execution. तत्चणकरणम् Compare "एव त्वामिनवकाळगोणिताथौं शार्ह्र्ल:पग्रमिव इन्मि चेष्टमानम्"— Act VII. Infra, Mark how the king stands unrufffled under the censure. He is all humility.
- 2. एवं गुण &c.—एवं गुणा: एवं गुणा such virtues, सहसुपेति सुमास:। तै: उपेत:। तृतीया तत्—। तम्। Benediction of a Brahmana is of unfailing efficacy. Hence this foretells the birth of सर्व दमन। * Compare. "पुत्रं लभखात्मगुणानुरूपं भवन्तीमीद्यं भवत: पितेव"।" इत्यं प्रयुच्या- शिषमगुजन्मा राज्ञे प्रतीयाय गुरो: सकाशम्। राजापि लीभे स्तमाग्र तस्मात्—।"
  The metre is श्लोक।

वै खानसः —राजन्, सिमदाहरणाय प्रस्थिता प्रयम्। एष खलु कण्वस्य कुलपतेरनुमालिनोतोरमाश्रमो दृश्यते। न चेदन्यकार्यातिपातः प्रविश्य प्रतिग्रह्यताम् भातिथयः सत्कारः। ग्रिप च—

रम्यास्तपोधनानां प्रतिहतविद्याः क्रियाः समवलोक्य । ज्ञास्यिस कियद्भुजो मे रच्चति मौवीकिणाङ्ग दति ॥१३॥

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

ANCHORITE—Sire, we are going to collect faggots. The hermitage of Kanva, the master of Munis, can indeed be seen (from here) on the bank of the Malini. Unless there is obstruction of other duties, please enter and accept the rites of hospitality. Besides—beholding the rites of the ascetics, with obstruction removed and therefore pleasant, you will know (the answer to) this—"how far defends my arm marked with the scar of the bow-string?"

वैदित। 'सिमधां' यज्ञकाष्ठानाम् 'माहरणाय' 'वयं प्रस्थिताः' चिताः। 'एष खलु' मयं हि 'मनुमालिनीतीरं'' मालिनीनदीतीरे (विभक्तप्रधे 'ज्ञ्ययीभावः) 'कुलपतेः' मयुतिम्थ्यपोषकस्थ सुनिकुलेश्वरस्य 'कखस्य मामने हस्यते'। 'चित्' यदि 'मन्यस्य कार्यस्य मार्थिस्य मात्राता' व्याचातो 'न' स्थान्, तदा 'प्रविद्ध्य' भाग्रमं गत्वा मातिष्ये यः सत्कारः' मतिष्योग्या पूजा 'प्रतिग्रह्मतां' स्वीक्रियताम्। कुलपितना पूर्वं मेव मान्यतः सेमित्सं ग्रह्माय याम इति भवन्तम् भाग्रमं प्रापियतुमग्रका वयम्। तत्स्वयमेव गच्छ इति भावः॥ ["कण्वस्य कुलपतेः (रा-, त- न्या-, म-)— 'काश्यपस्य कुलपतेः" (वि-)]।

रम्या इति। भन्यः—तपोधनानां प्रतिहृतविद्याः रम्याः क्रियाः समवलोक्य
"मौवीं किणाङः मे सुजः कियत् रचितः" इति अपि श्वासासि च॥ व्याख्या—'तपोधनानां तापसानां 'प्रतिहृताः' निरस्ता 'विद्याः' प्रत्रृष्टाः याभ्यः यासां वा ताः भतएव
'रम्याः' तोषकरीः क्रियाः' श्रनुष्टानानि 'समवलोक्य दृष्टा 'मौर्व्याः' गुणस्र 'किणः चिद्रः'
ज्याचातरे खा स 'श्रङः सूषणं यस्य तादणो 'मे सुजः श्रदं वाष्टः' कियत् किम्परिमाणं 'रचित इति अपि श्वास्यसि' प्रत्यचौकरिष्यसि च॥ महती हि रचा त्या नो विहिता तत्र न ते विदितम्। श्राश्रमं गत्वा न केवलमातिष्यं खप्रसि, किन्तु तां रचाम् अपि श्वाता तोषमवाप्रसि इति भावः।

NOTES

1. समिदाइरण &c--सिम्धित आिभ: इति सम् + इस् - किप् करखे सिम्द: faggots समिदाइरणं कर्त्र, मृ i. e. समिदाइरणार्थम् gives कर्मे णि चतुर्थी by the rule "क्यार्थीपपदस्य च कर्म णि स्थानिन:" (when a तुसुन्नक्या

श्रभिज्ञानग्रकुन्तलम्

disappears its कर्म takes चतुर्थी), or तादर्थे । चतुर्थी । This explains why he cannot accompany the king and see him entertained.

- 2. जुलपते: जुलपति is a sage who boards and lodges ten thousand disciples. ''सुनौनां दशसाहम् योऽन्नदानादिपोषणात्। प्रध्यापयति विप्रविरसौ कुलपति: स्मृतः''—Quoted by Vidyasagara.
- 3. Remark—काखस्य कुलपते: is the usual reading. It gives the name of the sage and hence is preferable to काश्रापस्य कुलपते: which refers to the गोन only.
- 4. (a) श्रातिषेय: सत्कार:—श्रविद्यमाना तिष्यि स इति श्रतिष्य: an unexpected guest. तिष्म् साध् इति श्रतिष्य + दञ्जातिष्य:। सत् is an श्रव्य, here meaning श्रादर: honour. In this sense it is a गति by the rule "श्रादरानादरयो: सदसती"। Hence सत् + क्ष + चञ्जभावे कर्म णि वा सत्कार: reception, welcome &c. गतितत—। 5. तपोधनानाम्—तपोधना- न्ये षां तपोधना: to whom asceticism is wealth. Hence the रचा is with regard to asceticism (तपस्) only. 6 प्रतिहतविद्या:—विहन्यते एभि: इति वि + हन् + क कर्णे घञ्चे = विद्या: obstructions. The obstructions being removed, तपस् is well-protected. Owing to this the क्रिया must be pleasing (रस्य) to you to whom the रचा is due. The रचा is complete. *

राजा—श्रिप सिनिहितोऽत्र कुलपति: ?

K1NG-Is the master of munis present there?

वै खानस: — इटानीमेव दुह्तिरं प्रकुन्तलाम् अतिथि-सत्काराय सन्दिग्रा, दैवमस्याः पृतिकूलं ग्रमयितुं सोमतीथ गतः।

ANCHORITE—Just now, having ordered his daughter Sakuntala to honour guests, he has gone to Soma Tirtha to avert an adverse destiny of hers.

^{*} Adopted by Porf. Gajendragsdkar.

राजा—भवतु तामेव परयामि। सा खलु विदितभितां मां सच्छे: कथिथित।

KING—Very well, her I shall see. Surely she will report me to the sage on knowing my devotion.

राजिति। 'श्रिप कूलपितः' कर्षः 'श्रव' श्राश्रमे 'सिव्वहितः' श्रात्मना उपस्थितः।

वैखित। 'इदानीमेव' अध्यित्रेव चर्ण 'दिहतः' शकुन्तलाम् 'अतिथीनां सत्-काराय' पूजार्थं अतिथिसत्कारं कत्तुं मिल्यर्थः 'सन्दिशा आजाप्य' 'अस्या' दिहतः 'प्रति-कूलं' सकीप 'दैव'' भागधियम्' अनुकूलियतुं 'सोमतीर्थं गतः'। आश्रमं गच्छ, शकु-नंत्रां ते आतिथ्यं विधास्यति इत्यर्थः। प्रतिकूलदैवश्मनेन शापात् त्यक्तापि शकुन्तला भूयो दुष्यन्ते न सङ्गता भविष्यति इति स्चाते।

राजिति। 'भवतु' इत्यव्ययं निश्चयद्योतकम्। श्रमित्रिहितः कुलपितः, तत् श्राश्रमं यामि न वा इति वितर्के निश्चयमाइ—'तामिव' दृष्टितरं' श्रकन्तलामेव 'पश्यामि'। सा खलु 'विदिता' ज्ञाता 'भिक्तः' तापससीवा यस्य तथाविधं 'मां' सहये : कखस्य समचं 'कथिष्यसि'। सद्गतां श्रद्धां स्वयं ज्ञाला कण्स्य गोचरे करिष्यति इत्यर्थः।

NOTES

- I. (a) अतिथिसत्काराय—"क्रियाधों पपदस्य—" (See Note 1 above) इति कर्म णि चतुर्थों, or ताद्यों। श्रथों। There are arrangements to receive guests in his absence; you will not be inconvenienced. * (b) दे वमसा: &c.—कण्व knew शकुन्तना would suffer much; though it is not clear if the exact nature of her misery was also known to him at this early stage. (c) शम् + णिच् + तुसुन् = शम्यितुम्, the इद्धि being barred in णिच् by the rule "नितां इस्तः।" (d) सोमतीर्थ is a name of प्रभासतीर्थ। Here सोम was cursed of consumption. "पृष्णं प्रभासं ससुपानगम यनोडूराइ यन्नाया क्रिश्मानः। ..... एवं तृ तीर्थं प्रवरं पृथिच्या प्रभासनात्त्रस्त तृ स प्रमासः।" Bhagawata quoted in the वानस्रात्य।
  - 2. (a) पश्यामि has वर्ष मान in the भविष्यत्काल owing to वस मानसा-

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

श्रभिज्ञानश्रकुन्तलम्

मीप्य। (b) भिक्त is of the प्रियादि class. Hence the पुंबद्भाव of विद्ति in विदित्तभिक्त comes under the prohibition—"अपूर्णीप्रयादिषु"। Bhoja explains that the भिक्त in the प्रियादि list means the object of worship and is derived भन्यते स्थित द्रयम् दित भन्न भिक्त कम कि विद्तिभक्ति। It thus bars पुबद्भाव in compounding भवानी भिक्तरस्य which give भवानीभिक्ति: without पुंबद्भाव and not भवभिक्तः with पुंबद्भाव। But भिक्त is derived with भावे किन् in compounds like विदित्तभिक्त, हद्भिक्त ete. Hence the prohibition does not apply and we have पुंबद्भाव। Vamana however gives a different explanation. He starts with a सामान्यनिद्ध like हद्म अस्य अस्ति। The विभेष comes in after thus—हदं किमिस्त ? Ans—यत हद्मिस्त सा भिक्तः। So he says—दृद्भिक्तिरिख वमादिषु स्त्रीपूर्व पदस्याविविच्तत्वात् सिद्धम्।" Bhattoji's explanation in such cases is also to this tenor. See also Pratima under निरित्तशयभिक्तः। (c) महषः—भेषे षष्ठी। महषः समीपे कथिष्यति दित् अप्रवृज्यमानं "समीपे" "समचम् द्रव्यादिपदं गयते; यदा—सम्बन्धसामान्ये षष्ठी।

वै खानस: — साधायमस्तावत्। [सिश्चिष्यो निष्कान्त:]।

ANCHORITE-Now then we proceed. (Exit with Pupils)

राजा – सूत, नोदयाखान् पुग्यात्रमदर्भनेनातानं पुनीमहे!

KING—Charioteer, urge on the horses. We purify ourselves with a look at the holy hermitage.

स्तः —यदान्नापयत्यायुषान् ! [भूयो रथवेग' निरूपयति]।

CHARIOTEER—As the long lived one commands. (Again acts the speed of the car).

राजा— स्त, त्रकथितोऽिय ज्ञायते एव अयम् आभोगस्तपो-वनस्य ति।

KING—Charioteer, though not told, this (place) is indeed known as the outskirts of the forest of penance.

स्त: - कथमिव ?

CHARIOTEER-How so?

वैद्धंति। तावदिति वाक्यालङ्कारे श्रवधारणे वा श्रव्ययम्। 'साधयामः' गच्छामः। शिष्याभ्यां सष्ट 'सिश्रिष्यो' वैद्धानसी 'निष्क्रान्तः' रङ्गमञ्चादपगतः।

राजिति। 'स्त, अश्वान् नोदय' प्रेरय। 'पुर्णस्य' पावनस्य' 'आश्रमस्य' कण्वा-श्रमस्य 'दर्शनेन भात्मान' पुनीमहे' पिववीकुर्म है।

सूत इति । आयुषान् यत् आद्वापयिति' तत्करोमि, अश्वान् नोदयामि इत्यर्थः । 'भूयः' पुनरपि 'रथस्य वेगं' सत्वरगमनं 'निरूपयिति' नाटयिति, इस्तसञ्चासनादिना वेगाभिनयं करोति ।

राजिति। 'स्त, अयम्' एव देश: 'अकथितोऽपि' अन्य न अनिवेदितोऽपि 'तपो-वनस्य आभोग:' विसार: प्रान्तभूमि: 'इति ज्ञायते एव'। न केनापि कथाते वय' तपो-वनस्य प्रान्तभूमिम् आगता इति, किन्तु लक्षणानि दृष्ट्वा ज्ञायते द्रत्यर्थ:॥ ["आभोग-स्तपोवनस्य" (रा-, त-, न्या-, म-)—आअमस्तपोवनस्य" (बि-)]।

- 1. साध्याम:—साध + णिच means "to go" "प्रायेण: खन्तक: साधिगेमे: खाने प्रयुक्तते"—Shahityadarpana. प्रयोग implies two things—(1) That the use is not restricted to नाटक। Compare "साध्यास्यहम— विद्यसन्ति"—Raghu. Also (2) That गम too appears in नाटक। Compare "गच्छागत:," "प्रयमहमागच्छामि" -ete.
- 2. स्त etc—अक्थित: undescribed, i. e. no one has told me that these are the precincts of the hermitage, yet from certain signs I know this place to be such. आभोग is पूर्ण ता fullness. भावे घडा। "पूर्ण लायतनावाभोगी" इति विकाख्येष: ! But "ज्ञद्भिष्टिती भाव: द्रव्यवत् प्रकाशते" also "भावानयने "द्रव्यानयनम्"। Here thus आभोग secondarily means the things that accomplish पूर्णता, i. e. the precincts, outskirts.
- 4. Remarks—The reading "आभोगलपोवनस्य" is preferable to "आसमसपोवनस्य" because the आसम was not reached then. Later on further progress is recorded [स्रोकमन्तर गला]। The car then stops and the king proceeds on foot. Then again we find him go still further [परिकास अविद्यास च] when he sees the entrance •

of the आयम and exclaims ददमायमहारं यावत प्रविशामि। Hence here he has reached only the precincts (आभोग) of the hermitage and not the hermitage itself. Thus आभोगस्तपीवनस्य is more suitable.

राजा — किं न पश्चित भवान् ? इह हि—
नीवाराः श्वकाभंकोटरमुखश्चष्टास्तरूणामधः
प्रस्निग्धाः क्विदिङ्गदौफलभिदः स्चन्त एवोपलाः।
विख्वासोपगमादभिन्नगतयः शब्दं सहन्ते मृगास्
तोयाधारपथाञ्च वल्कलशिखानिस्यन्दरेखाङ्किताः॥ १४॥

KING—Do you not see? Here indeed—(In some places) under the trees are wild grains slipped from mouths of hollows in which parrots dwell; somewhere slabs of stone, excessively oily, are indeed betrayed as crackers of the Ingudi fruit; owing to access of confidence, the deer, with their gait unchanged, tolerate the sound (of the car); and paths to the reservoirs of water are marked with lines of water running from the ends of bark-garments.

स्तः—सर्वे मुपपन्नम्। Charioteer—All true.

नीवारा इति । अन्वय:—इह हि (कचित्) तरूणामधः ग्रक्तगर्भकोटरमुखभष्टा नीवाराः (दृश्यान्ते)। कचित प्रसिग्धा उपला इङ्गदीफलिभद एव स्चान्ते, (कचित्) विश्वासीपगमात् अभिन्नगतयो स्गाः श्रव्दं सहन्ते, (कचित्) च तोयाधारपणा वस्कल-शिखानिस्यन्दरेखाङ्किताः (दृश्यान्ते)। व्याख्या—'इह हि' अन्न तु 'कचित्' कुन्नापि देशे 'तरूणामधः तले 'ग्रक्ता गर्भे' मध्ये येषां तासृश्यानाम् (गड्वादेशक्तिगणलात्ं समस्यनस्य परनिपातः) 'कोठराणां' विलानां 'मुखेश्यः सप्टा' भूमौ पितता ''नौवारा' दृश्यान्ते, 'कचित्' कापि 'प्रकर्षेण सिन्धाः' स्रोहवन्तः 'उपलाः शिलातलादि 'इङ्गू-दोफलानि भेतुं' श्रीलन्नेषाम् इति 'एव स्चान्ते' अनुमीयन्ते। कचित् अन्यन्तः 'विश्वासस्य उपगमात्' आविभीवात् 'अभिन्ना अविक्रता' 'गितः गमनं येषां तथाविधाः

बासविरहात् गितमेंदम् अनवलस्वमाना 'मृगा: शब्द' रघगर्जनं सहन्ते 'साधु ग्रण् वन्ति। क्षित् 'च' कुवाप्यन्यव तीयाधारणां 'जलाश्यानां 'पन्यानः' मार्गाः ("न्द्रकपूर्व्धूः-प्यामानचे " इतिसमासान्तः अप्रत्ययः) 'वल्कलानां सातात्यितानां सुनीनां परिधियः-भूतानां 'शिखाभ्यः' यः निस्यन्दः 'जलस्वः तस्या या रिखाः' धाराः ताभिः 'अङ्किताः' चिद्रिताः दृश्यान्ते ॥ अव नीवाराः, अन्यव इङ्ग,दीफलभिदः उपलाः, तव अवस्रवो हिरिणाः असुव च वल्कलपतिता जलधराः । नैतत् सर्वः तपोवनस्विक्षांदनाव सम्भवति ॥ [''श्रकगर्भकोटर' (ता-, वि-, म,)—श्रक्कोटरार्भक' (त-, न्रा-)] । मृत इति—'सर्वं मृ छपपत्रं युक्तसृक्षां भवता । तपोवनाभोग एवायम् इत्यर्थः ।

NOTES

1. (a) ग्रुभगर्भ etc.—गर्भ here means अध्यन्तर inside. ग्रुका गर्भे वैषां ते ग्रुक्तगर्भा: बहु—। तादृशा: कोटरा: ग्रुक्तगर्भकोटरा: hollows having parrots inside; तेषां सुखानि ग्रकगर्भ कोटरसुखानि । तेभाी भ्रष्टा: । सहसुपेतु समास:। The idea is—Parrots carry wild grains to their young ones in the hollows. These advance up to the edge of the hollow to receive them and through eagerness, drop some. The Bengali reading ग्रनकोटरार्भकमुखभटा: bring out the idea very clearly. (b) प्रसिन्धा:—प्र indicates excess प्रकर्ष। From excess of oiliness, follows the inference that nuts are constant. ly being cracked on them. Hence the proximity of ascetics. (c) इङ्क् दी etc.—इङ्क् दी is the tree from the fruits of which oil is extracted by ascetics for domestic purposes. इङ्दा: फलानि इङ्क्टी-भावानि। दृङ्ग्दीफल + भिद्र + किप ताच्छील्ये कर्त्तर। ताद्र्यः स्चाने declared as crackers of Ingudinuts. (d) अभिनगतय:--The deer do not alter their gait, i. e. do not run away. Hence they are not wild, so some hermitage must be near. (e) तीयाधारपथा:— भाष्रियन्ते एषु इति स्रा + छ + घञ स्विकरणे संज्ञायां निपातनात् = साधाराः receptacles. तीयानाम् आधाराः तीयाधाराः। तेषां पत्यानः। ष समासान्तः। (f) वस्काखिया eto,--नि + सन्द + घर्ञ् भावे निसन्द or नियन्द । व is

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

optional in the case of अप्राणिन् by the rule "अनुविषयेभिनिभाः सन्दतेरप्राणिषु"। वल्कलानां शिखा वल्कलिशिखाः। ताभागे निसन्दः वल्कलिशिखानिसन्दः
flow from the tips of barks. But भावानयने द्रव्यानयनम्। Hence
this means the things that establish the flow, i. e. जल। तस्य
रेखाः वल्कलिशिखानिसान्दरेखाः। ताभिरिक्षताः—३तत्—।

2. Remarks—After this the Bengali editions followed by Monier Williams read—শ্বদি च

> कुल्याम्भोभि: पवनचपलै: शाखिनो धौतमूला भिन्नो राग: किसलयक्चामाज्यधूमोदगमेन। एते चार्वागुपवनसुवि क्छिन्नदर्भाङ्गूरायां नष्टाशङ्घा इरिणशिशवो मन्दं मन्दं चरन्ति।

I am sorry having to reject this sloka. It has poetry in it and the diction is very good. Unfortuntely it does not seem to suit the context, The first half of the sloka suits admirably the hermitage itself but not its precincts. The second half is only a paraphrase of the third line of the preceeding sloka. A cautious writer like Kalidasa will have one of these only not the two together. But the first sloka is undoubtedly authentic as it is quoted by आनन्दवह न in his ध्वन्यालीक written about the ninth century A.D. Hence I think the second has to go. Prof.G. however retains it and on the reasons we have given above he remarks—'...we think they are incorrect...Kulyas are absolutely necessary for watering the trees in the precincts; while in the hermitage, they are not required,... Sacrifices were not confined to the hermitage itself....Besides the smoke of Ghee would wander anywhere according to the whims of the wind-while the last stanza refers to the deer...this stanza refers to the young ones of the deer...The two descriptions are thus distinct...'

My answer is—

⁽a) The watering of the trees is always left to the hermit

girls. They would not care to go any distance outside the hermitage to fill up with water the trenches round the trees there. Without water, the trenches are dry and useless. Hence it is not unreasonable to suppose that trees outside the hermitage were left to nature and had no trenches dug round them.

Again, we shall see Anasuya, pointing at the trees in the hermitage, remarks to Sakuntala "लमेतेषाम् प्राचवालपूरणे नियुक्ता"। Hence the trees in the hermitage had kulyas dug round them.

While describing Vasistha's hermitage in Raghu. I our poet has—

"सेकान्ते मूनिकन्याभिस्तत्वयौज्भितव्यकम्। विश्वामाय विहङ्गानामालवालाम्ब पायिनाम्॥"

This is enough of Prof. G's statement "that Kulyas are necessary in the precincts but not in the hermitage itself."

- (b) Sacrifices outside the hermitage would be rare indeed; smoke wafted by the breeze would not be enough to impart its tinge to leaves outside the hermitage. It is the नित्यहों of the चाहितांग्र performed in the चिग्नगर्ण that causes the discoloration; cp. "इतपुमकेतृशिखाञ्चनिष्यसङ्ख्याख्न"—Bhatti.
- (c) मग: in the first verse refers to मृगजात Including मृग and मृगो both young and old. Had only one of these been intended the poet would have specially mentioned मृग्य: instead of मृगा:, because the female is more susceptible to fear.

On these grounds I am inclined to think that my reasons have not been successfully met with and still hold good.

An additional reason strikes me now. It is this-

When the king says—"चनियतीऽपि जायते एव," he evidently means that broad indications are absent but signs are visible to the close observer. These are so subtle that the charioteer does not see them and he asks नयभिव। The king then explains—

Here are grains of wild paddy under a tree while young parrots are chirping in a hole above; there the surface of a rock-slab appears oily; yonder are deer staring quietly at us, here again are lines of dripping water along walks to lakes.

Declarations in the second verse such as a garden (उपन), trees with कुल्य dug round them, are as clear as daylight and do not fit in with the subtle signs of the first verse. The second is thus altogether out of place here and cannot be authentic.

I purposely omit to refer to the defects of composition in the verse.

राजा—(स्तोकमन्तरं गत्वा)—तपोवननिवासिनामुपरोधो मा भूत्। एतावत्ये व रथं स्थापय। यावदवतरामि।

KING—(Going a short distance)—Let there be no inconvenience to the residents of the hermitage. Here do thou stop the chariot. I will get down.

सूतः—धृताः प्रग्रहाः । अवतरत्वायुषान् ।

CHARIOTEER—The reins are drawn in. Let the Long-lived one alight.

राजा — (अवतीर्यं) — स्त, विनोतबेषेण प्रवेष्ट्यानि तपो-वनानि नाम। इदं तावद्ग्रह्यताम्। (स्तस्याभरणानि धनुश्च उपनीय) स्त, यावदाश्यमवासिनः प्रत्यव च्च अहमुपावन्तं, तावदाद्र पृष्ठाः क्रियन्तां वाजिनः ॥

KING—(Having alighted)—Charioteer, hermitages have to be entered in a humble attire. You better hold this. (Having made over his bow and jewellery to the charioteer). Charioteer, let the horse have their back watered by the time I come back visting the inmates of the hermitage.

स्त:—तथा (निष्कान्त:)। Charioteer—So be it. (Exit).

राजेति। 'स्तोकम्' अल्पम् 'अल्परम्' अवकार्यः 'गला' आइ—तपोवने ये 'निवसन्ति' तापसाः तेषाम् 'उपरोधः' पौड़ा 'माभूत्'। 'एतावति एव' एतत्परिमाखे ्रव वर्त्यां । न गते 'रषं स्थापय' स्थिरी कुरु । 'त्रवतरामि यावत्' पद्भ्यामेव गक्कामि । ्यावदवधारणे अव्ययम् । यावदयोगेलट् ।

स्त इति । 'प्रयद्वा' रक्षयः 'घृताः संयमिताः । 'त्रायुषान् त्रवतरतु'। राजेति। 'श्रवतीर्था' रथात् भूमिं प्राप्य। तपीवनानि नाम' ("नाम कोपेऽभुप्रप-गमें" इति मेदिनौ) 'विनौत:' शान्तः यो विष:' वस्त्रालङ्कारादिभि: क्वतं रूपं तेन 'प्रवेष्टव्यानि' प्रवेष्टू योग्यानि। शान्ते न वेषे ग तपोवनं विशेत् इत्यर्थः। 'इदम्' एतत् "तावत् ग्रह्मताम्" रचातां त्वया। 'स्तस्य' (दानाभावात् षष्टी एव न चतुर्थी) 'आभरणानि' अलङ्करणानि 'धनुष उपनीय' उपहत्य ष्राहः। 'यावत्' यत्कास्तम् 'ष्रद्म प्रायमे ये 'बसन्त' तान् 'प्रत्यवेचा' दृष्ट्वा समाव्य उपावतें प्रत्यागतो भवामि तावत्' तत्कालं 'वाजिनः' ऋयाः 'श्राद्राणि' सजलानि 'पृष्ठानि' येषां तथाविधाः क्रियन्तां विधीयन्ताम्। श्रश्वान् विश्वामय इत्यर्थः ॥ ['मृतस्य''(रा-, त-, न्या-, म-)—स्ताय" (वि)॥ "चपनीय" (म-)—"चपनीय अप यति" (रा-, त-, न्या-, वि-)] ॥

स्त इति। 'तथा' यथा भवान् भादिश्रति तथा करोमि। 'निष्कान्तः' रङ्गमञ्चा-इपगत:।

- 1.(a) तपो वननिवासिनाम्—तप:साधन' बन' तपोवनम् । तपोवन + नि + वस + विषिन कर्त्र ताच्छी ल्ये = तपीवननिवासिन:। तेषाम्। कदोगे कर्म विष षष्ठी। (b) सा भूत—"माङ लुङ्" इति माङ्योगे भविष्यत्काचे -लुङ्। माङ्योगे" द्रव्यकागमप्रतिवेध:।
- 2. (a) स्तरा—No दान is implied. Hence षष्ठी as in रजनस्य वस्त्रं ददाति। (b) छपनीय—छप+नी+स्वर् having made over. Several editions read उपनीय अपंचित । But the usual and more

logical practice is to have the stage direction with a तिङ्न or कान word when the speech ends, otherwise one with का, ल्यप, &c. Compare निमन ं स्चयन् (not स्चयति), अवलोक्य च (not अवलोकति च), निप्रण' निरूप्य (not निरूपयति) &c., in the middle of a speech, also विलोक्यन् स्थित: (not स्थिला), इचमेचन रूपयति (not रूपयिला), श्चिचयति (not श्विष्णियता) &c., at the end. Hence अपंयति is better omitted.

राजा (परिक्रम्यावलोका च)—द्रमाश्रमद्वारम्। यावत् प्रविशामि । (प्रविश्र निमित्तं सूचयन्)।

शान्तिमदमाश्रमपदं स्फुरित च वाहः कुतः फलिमहास्य। श्रथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सव व ॥ १५॥

KING—(Going round and espying) This is the entrance to the hermitage. I will enter. (Entering and indicating an omen.) The site of this hermitage is self-restrained yet my arm quivers. Whence is its fruition here? Or there are doors for the destined everywhere.

नेपथ्ये— इदो इदो सहीग्रो [इत: इत: सख्यौ]।

IN THE DRESSING ROOM—This way my friends, this way.

राजेति। 'परिक्रास्य' रङ्गमञ्चे परितः कितिचित् पदानि गला 'अवलोख्य' अगतो हुए वा 'च' आह । परिक्रमणन्तु अग्रे गमनस्य सूचकम्। 'इदम आश्रमस्य हारं' प्रविश्याना 'यावत् प्रविश्यामि'। आश्रमान्तर्गच्छामि। 'प्रविश्य' अन्तर्गला 'निमित्त' परिणयश'सि दिचिणवाहुम्पन्दनं 'सूचयम्' नाट्योन दर्शयन् आह—

शान्ते ति। श्रन्वयः—इमम् श्राश्रमपदं शान्तम्। वाह्य स्मूरित। इह श्रस्य फलं कुतः ? श्रथवाः भिवितव्यानां द्वाराणि सर्वत्र भवन्ति॥ व्याख्या—'इदम् श्राश्रमपदं' तपोवनस्थलं 'शान्त' शमप्रधानम् सर्वत्रात्र च शमो राजते, राजसस्य कुतोऽवकाशः। 'वाह्य' तथापि मम दिचणो भुजः 'स्मूरित' स्पन्दते। इह,

प्रथमोऽङ्गः

षिम् षायमे 'ष्व' वाह्या,र्णस्य 'फल' वराङ्गनासङ्गमः 'कुतः' हेतोः सम्भवति ।
म कुतोऽपि दल्यः। 'ष्रयवा' सूतरामसम्भवमेतन्नापि वा भवेत्। कुत दल्याह—
भवितव्यानाम्' ष्रवस्यमाविनाम् ष्रयानां 'हाराषि' श्रागममागीं 'सर्व व भवन्ति' यदा
विधिरभिमुखः तदा कुतोऽपि वानीय घटयनि तत् वेनापि वक्तः न शकाते तद्कं
विद्यार्थं दित भावः।

नेपयो दति। हे 'सख्रौ दत दतः' अस्मिन् प्रदेशे आगच्छतम्। [सम्भूमे दिक्तम्]।

NOTES

- 1. निमत्तं स्वयन्—निमत्त is स्वक् an omen. Here it is the throbbing of the right arm which indicates approaching marriage. स्वयन्—स्व + विच + शह having indicated i. e. having shown to the audience by gestures &c—that the right arm was throbbing.
- 2. (a) शान्तम्—शम + शिच् + क्त कर्म कर्त रि = श्रान्तम् or शमितम्। (b) पात्रमपदम्—श्राप्याति श्रिस्त द्वा + श्रम + घञ श्रिष्वर्णे = श्राप्रमः hermitage. तस्य पदं स्थानम्। (c) भिवतव्यानाम् = भू + तव्य श्रावश्यके कर्त रि वाञ्चकात् = भिवतव्यानि those that are destined to be. तेषाम्। Destiny is all—powerful; impossible can be possible through it cp. "पर्व इषा भगवती भिवतव्यतेव"। This कर्त रि तव्य does not bar the usual भावे तव्य। The meter is श्रार्था। See—श्रा परितोषात् &c ante.

राजा (कणं दरवा)—अये दिल्लांन वृत्तवाटिकाम् आलाप दव श्रूयते । यावदव्र गच्छामि । (परिक्रम्यावलोका च) अये एतास्तपित्वकन्यकाः स्वप्रमाणानुरूपैः सेचनघटैर्वालपादपेभ्यः पयो दातुम् इत एवाभिवत्तंन्ते । (निपुणं निरूप्य) अहो मधुरमासां दर्शनम् ।

श्रहान्तदुर्लभिमदं वपुराष्ट्रमवासिनो यदि जनस्य। दूरोक्ततः खल, गुणैक्यानलता वनलताभिः॥ यावदिमां क्रायामाशित्य प्रतिपालयामि। (विलोकयन् स्थितः) KING—(Listening)—Ha! Methinks I hear conversation to the right (or—south) of this grove of trees; I will go there. (Going round and espying)—Ah! Here are ascetic-girls with watering vessels suited to their size, coming this very way to water the young plants. (Eyeing closely) Oh! Pleasing is their appearance. If to one living in a hermitage belongs this figure which is rarely found in the inner apartments of the royal household, then indeed are garden creepers distanced by virtues by forest creepers. I will wait going under this shade. (Stands watching)

राजिति। 'कर्णं दला' श्रवणार्थं प्रेरियला श्राह—श्रये इति सम्भूमे। 'इचाणां' या 'बाटिका' मण्डपः पुरो दृश्यते, तां दृष्किणीन' ततो दृष्चिणे देशे (एनप्प्रत्यययोगे श्रव दितीया) 'श्रालापः श्रूयते इव' मन्ये संलापो वर्त्तते। 'एताः दृश्यमानाः' तपित्वनां 'कन्यकाः' कुमार्थ्यः 'वालेभ्यः इस्बेभ्यः 'पादपेभ्यो' इचेभ्यः 'पयो' जलं दातुं स्वस्य 'प्रमाणस्य' श्राक्ततेः 'श्रनुरूपः यौग्येः चुद्रौरित्यथः 'सेचनार्थः घटः' कलसैः 'इत एव' श्रस्थामेव दिश्चि 'श्रभिवर्त्त ने 'श्रागच्छित्त । 'निपुण' मूच्चं निरूष्य दृष्ट्वा—'श्रहो (श्राश्रयः) 'श्रासां' तपित्वकत्याकानां 'दर्थनं रूप' मधरं' मनीहरम्।

गुडान्ते ति। श्रन्वयः—इदं गुडान्तदुर्नंभं बपुः श्राश्रमवासिनो जनस्य यदि (तदा)
खलु उद्यानलताः वनलताभिः गुणैः दूरीक्वता। व्याख्या—'इदम' श्रगतो दृश्यमान
'गुडान्ते' राजाबरोधे ("गुडान्तोऽन्तःपुरे" इति मेदिनी) दुर्नंभं दृष्पापं 'वपुः' श्ररीरम्
'श्राश्रमे' तपोवने यो 'वसित' तस्य जनस्य 'यदि' सम्भूतं 'तदा खलुं' नम् 'उद्यान-लालिता लताः वनस्थाभिः 'लताभिः' गुणैः सौन्दर्थं सौरभादिभिः 'दूरीक्वता'
श्रिधःक्वताः॥

यावदिति। 'यावदिमां 'छायामाश्रित्य' छायया श्रन्तरितः सन् प्रतिपालयामि तिष्ठामि [सवं व 'यावत्' योगे भविष्यति खट्] ('विलोक्यन्' पश्यन् 'स्थितः')।

NOTES

1. दिचिण नि—दिचिण + एनप् सप्तम्यथें। An अव्यय meaning here 'close to the south." एनप is not available if not close. If a

long way to the south, we should say इचवाटिकाया दिचणस्थाम् with सपतमी।

- 2. (a) तपिंब &c—तप एषामिंस इति तपम् + विनि मलघें = तपिंखन: asectics. कन्या एव कन्यका। कन् खार्थ। Optionally we get किन्का also; though गणकार places it in the चिपकादि list. (b) खप्रमाण etc.—प्रमाण is measure, hence, here stature, अनुगतं इपनेषाम् अनुद्वपाः similar. खस्य प्रमाणं खप्रमाणम्। तस्य अनुद्वपाः। तैः। (c) सेचनघटैः —िसच + ख्यट् भावे सेचनम् watering. तदर्थाः or तस्य घटाः सेचनघटाः शक्पाणिं वादि or ६तन्—। तैः। इत्यम् तत्वचणे हतीया। The watering-vessels indicate that they were going out to water plants. Hence these are ज्वण (indicator) of इत्यम्भूत (पयोदानोन्सुख)। Or—घटैः सह दित सहाथें हतीया।
- 3. दश्नम्—हश्+ लाट् कर्म णि वाइलकात that which is seen, इप, appearance. Here he is equally interested in all the three girls and speaks in the plural (आसाम्)! He is not yet specially attached towards any one of them.
- 4. (a) ग्रहान्तद्रकेभम्—ग्रह: अन्त: अवधिर्यस स ग्रहान्त: the royal apartment कह —। तब द्रुकेभम् rare in the royal apartments, स्पस्पा। (b) दद' वपु: etc.—जाताविक वचनम्। He is thinking of all the three though speaking in the singular. This is obvious from the plural in आसाम् and वनलताभि:। (c) आग्रमवासिन:—आग्रम + वस + णिनि कत्तं रि ताच्छील्ये। तस्य।
- 5. Ramark—The king believed that the inmates of his royal apartments could not be beaten in point of beauty any where on the earth. But the belief is shattered on seeing these girls. In wonder he exclaims that this defeat of the beauties of the harem by dwellers of a hermitage, is as surprising as that creepers that growwild in forests should surpass in beauty those that are reared in his gardens with constant care. * The use in the text implies comparison, if this, then that i. e. both are equally (UEA) surprising. Hence

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

the अलङ्कार is निदर्शन which Dandin thus defines—"अर्थान्तरप्रवर्तन कि स्वित्तत्महणं फलम्। सद्सद्घा निद्ध्ये त यदि वत् स्यान्निद्धं नम्।।" Here the king is तापस्त्रन्यताकत्तृ कमन्तः पुरनारीपराभवं वर्णायतुं प्रवृत्तः। The तत्महणं फलम् is वनलताकत्तृ क उद्यानलतापराभवः। Dandin's definition of प्रतिवस्तुपमा does not apply here. He says "वस्तु कि स्विदुपन्यस्य न्यस्नात् तत्मधर्मणः। साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवस्तू प्रमा…।" Here न्यस्य नास्मम् clearly implies two distinct statements (वाक्यद्वयम्)। On this point he has the support of all later Rhetoricians. Thus Mammata defines—"प्रतिवस्तू प्रमा तु सा। सामानास्य दिरेकस्य यव वाक्यद्वये स्थितिः॥" In the sloka above we have a single statement, not two distinct statements. The metre is आर्था।

(ततः प्रविश्वति यथोक्तव्यापारा सह सखीभ्यां शकुन्तला)। शकुन्तला—इदो इदो सहीग्रो (इतः इतः सखी)।

[Then enter, engaged as described, Sakuntala with her two friends].

SAKUNTALA-This way my friends, this way.

अनस्या - इला सउन्दले, तुवत्तो वि तादकस्मवस्म इमे असमस्य क्षे विश्वदरेति तक्कीम। येन णोमालिश्राकुष्ठम- पेलवा वि तुमं एदाणं श्रालवालपुरणे णिउत्ता [इला श्रकुन्तले, खत्तोऽपि तातकाश्रापस्य इमे श्राश्रमष्टचकाः प्रियतरा इति तक्यामि। येन नवमालिकाकुसमपे लवापि तम् एतेषाम् श्रालवालपूरणे नियुक्ता]

ANASUYA—My dear Sakuntala, I believe these plants in the hermitage are dearer than thee to father Kasyapa; for which reason though tender as the Navamalika flower thou hast been employed to fill their trenches.

प्रकुन्तला—ण केवलं तादनियोग्रो एव यहिय मे सोदर-

सिनेहोवि एरेसु [न केवलं तातिनयोग एव, श्रांस्ति मे सोदर-स्नेहोऽपि एतेषु]। (वृत्तसेचनं रूपयित)।

SAKUNTALA—In the matter of these. there is my fraternal affection too, certainly not father's command alone. (Acts watering the trees).

तत इति । 'ततः' भनन्तरं राजनि अन्तरिते । उत्तस्य अनितक्रमः यथोत्तम् । तद्वान् 'यथोत्तः' कथितानुद्धपः 'व्यापारः' चेष्टा यस्त्राः, सं चनोद्यता द्रव्यर्थः 'शकुन्तखा सखीभ्यां सद्द प्रविश्वति' रङ्गमञ्चमागच्छति ।

श्रनस्ये—'हला इति सिखनामन्योऽन्य' सादरसम्भाषणम्। 'हला' श्रिय 'शकुन्तली तातस्य काग्रापसा काग्यपसगोषस्य कण्वस्य 'इमे श्राश्रमद्यकाः' तपीवनतरवः त्वत्तोऽपि प्रियतराः बद्धभतरा 'इति तर्कयामि ऊदि। 'येन' हितुना, प्रियतरत्वे न इत्यर्थः —यद्वा 'येन' काग्यपेन 'नवमालिकाकुसुममिव पेलवा' कोमला 'श्रपि'। सर्वं था एतदनहाँ श्रपि इत्यर्थः। 'त्वम्' एतेषां' इचकाणाम् 'श्रालवालस्य' जलाधारस्य 'पूर्णे नियुक्ता व्यापारिता।

शकुन्तखेलि। 'न वेवनं तातस्य नियोगः षादेश 'एव' में जलसेचने कारण', किन्तु 'एतेषु' इचकेषु 'में सोदरेषु सङ्दिरेषु साद्यषु यः 'स्वेष्टः' ममता सः 'ष्यस्वि'। यथा तातात्त्रया, स्वेष्टाच तथैव सिष्टामि।

- I. (a) यावत = Implies भवधारण। "यावत्तावश्च साकल्छे ऽवधी मानेऽव-धारणे"। (b) यथोक्त etc.— उक्तस्य भनितक्रम: यथोक्तम् accordance with what is said भव्ययोभाव:। यथोक्त + भच् मलर्थे = यथोक्त: as said. Now see Tika.
- 2 हला etc.—(a) लत्त:—"पश्चमी विभक्ते" इति पश्चमी। ततस्तिः खार्थं।
  (b) तातश्चामी काम्प्रपश्च। तस्य।। (c) इस्ता इचा इचकाः इस्तार्थं or मल्पार्थं कन्। मात्रमस्य इचकाः॥ (d) येन—For which reason. i. e. because he loves the shrubs more. An मन्यय। Or येन—by whom; तस्त्रस्य is not necessary. उत्तरवाकागतलेन उपादानात् तस्त्रस्यपेचा नासि। (c) नवमासिका is a night-blooming sweet-scented flower. नवमासिका च

कुमुमच नवमालिकाकुमुमम्। "विशेषण' विशेष्योण' दिति समासः। तदिव पेलवा। उपमानसमासः। (f) त्रालवाल &c.—त्रा समन्तात लवं जललवम् त्रालाति ग्रह्णाति दिति त्रा + लव + त्रा + ला + क कत्र रि = त्रालवालम् trenches, dug round the root of trees for watering purposes.

3. (a) न केवलम् &c—नि + युञ् + घञ् भावे नियोग: order. This is a reply to Anasuya whose speech insinuates that Sakuntala does not like the watering herself—is an unwilling worker at it—but waters them because her father orders it. The reply is = even if father had not ordered me I would have done it, because अस्ति सोदरसे हः।* (b) सोदर &c—सह also means सहस्र। Hence सहस्रस्टरमेषाम् इति सोदरा: or सहोदरा: brothers, वह—of the नित्यसमास class. सह becomes स optionally by the rule "वोपसर्जनस्र"।

राजा— कथिमयं सा कण्वदुहिता! असाधुदर्शी खलु तत्न-भवान् काश्रापः य दमामाश्रमधर्मे नियुडत्ते। इदं किलाव्याजमनोहरं वपुस्तपः चमं साधियतुं य दक्कृति। ध्रुवं स नीलोत्पलपत्नधारया श्रमोलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्थित ॥१६॥ भवतु पादपान्तरित एव एनां विस्तव्धां पश्रशिम। (तथा करोति)।

KING—How now! Is this the daughter of Kanva? Truly, his holiness Kasyapa is not a good judge—Kasyapa who commands this one to the course of life in a hermitage. The sage who hopes to render this artlessly charming figure capable of penance, certainly tries to cut a Sami-twig with the edge of a leaf of the blue lotus. Well, concealed as I am by trees, I will watch her at her ease. (Does the same).

राजेति। 'कथम्' श्राश्रयोः। श्राश्रयोत् सम्भूम: ["कथं प्रश्ने सम्भूमे च" इति विश्व:]। 'इयं सा' व खानसोत्ता 'कण्वस्य' कुलपते: 'दुहिता' कन्या। राज्ञा तु प्रथमम् इयम् श्रन्यवुद्धाा नीता। पश्चात् सख्या 'हला सङन्तले' इति सम्बोधनात्

 ^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

भातम् इयमेव कण्वदुहिता इति । 'असाधु' असमीचीनं 'पर्छति खलु' पर्छत्ये व 'तत्र-भवान् पून्य: 'कार्छप: यः' [छत्तरवाकागतत्वे न न तक्कव्दीपादानम्] 'इमाम भाग्यमस्य तयोवनसा धमें' अनुष्ठाने 'नियुङ क्रो' व्यापारयति॥

इदिमित । श्रन्वयः — यः चर्षाः श्रव्याजमनो इरम् इदं वपुः तपः चमं साधियतम् इच्छिति, स भूवं नी लो त्पलपत्रधारया श्रमी लतां के त्तुं व्यवसाति किल । व्याखाा — 'यः च्छिः' क्षण् वः 'श्रव्याज'' 'कृतिमश्रोभारहितं च, मनो इरं मध्यं च, खभावसुन्दरिमत्यर्थः 'इद्म्' श्रनुपमं 'वपुः' श्रकुन्तलायाः श्रीरं 'तपः चमं' तपसे योग्यं । साधियत् 'कत्तुं म् 'इच्छिति' वा श्र्मित, स च्छिः 'भूवं' निश्चितं 'नी लो त्पलपत्रस्य इन्दी वरदलस्य 'धारया' प्रान्ते न 'श्रमी लतां कितां श्रमी श्राखां 'के त्वं व्यवस्थित 'यतते 'किलं'। नत्वहं श्रद्धे ["वार्तायामक्ची किल्" इति विका ख्रश्ये घः] ॥ को मलया उत्पलपच धारया श्रमी श्राखां के दनं यथा श्रममावं सुकुमारिण श्रकुन्तलायाः श्ररी नेण तपश्यरणमित तथे व दित भावः॥

भवत्विति। 'भवतु' श्रास्तां तावदेतत्। 'सम्प्रति पादपै:' हर्चै: श्रन्तितः' व्यवहित 'एव' प्रकाशमगत्वा इत्यर्थः 'एनां शकुन्तकां 'विश्वव्धां' विश्वसां, पुरुषसाधिध्यम् श्रात्वा खैरविद्वारिणीम् इत्यर्थः 'पश्यामि' विलोकयामि। ('तथा करोति' पाद-पानिरित एव विलोकयित इत्यर्थः)।

NOTES

1. (a) कथनियम् &c—Sakuntala has how revealed herself by replying to अनस्या। सा refers to what was said by the व खानस। प्रकान्तार्थलात् यच्छव्दोपादानं नापेचते। (b) साधु = सम्यक् proper. न साधु असाधु। Qualifies दर्भनिक्या। असाधु+हम्म चिनि कर्तार ताच्छीक्यो। (c) तवभवान्—तव has here प्रथमाथे वन्ता। तव भवान् इति सुप्सुपा or कर्मधा?]. This is allowed is connection with the words भवत्, दीचांधुर, आयुषात्, देवानांष्रिय by the rule "इतराभारिप द्रापते"। Also comp. "नयमतभवान् नृनमरातिष्वभिलाषुकः—" Kirat. XI. (d) इमाम refers to यकुन्तला। The king here speaks of the impropriety of employing यकुन्तला in this work. The impropriety regarding the other two girls, does not strike him. He is interested, but the interest has not yet deepened into love. *

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

- 2 (a) श्रव्याज &c = वि + श्रज + घज् करणे = व्याज a counterfeit क्रिविमशोभा। श्रविद्यमानी व्याज: श्रिमिन् श्रव्याजम्, वहु—। तच्च तत् मनोहरञ्ज artless yet charming. समंधा—। (b) नीलोतपल &c.—नीलमृत्पलं नीलोत्पलम् a variety of lotus, इन्दीवरम्। कमंधा—। तस्य पत्रम् leaf of the blue lotus. तस्य धारा the edge of a leaf of the blue lotus. तथा। नीलोत्पल resembles a steel sword in colour, also is very delicate, so it is used here. (c) श्रमीलताम्—लता is श्रास्ता a twig; श्रमी is a sacred tree with a tough timber श्रम्या लता a twig of the श्रमी। ताम्। Specially mentions the श्रमी because that is a tree whose twigs have to be cut every day by ascetics for sacrificial purposes. (d) वि + श्रव + सो (दिवादि) + लट् ति = व्यवस्रति। ससी, सास्रति, श्रसात्,—श्रासासोत्। कर्माण—व्यवसीयते।
- 3. Remark—वंश्रष्थित is the metre. The figure is निद्रशैन or निद्रशैन for which see under गुडान्तदुर्नेभिनदम् &c. Also we have विभावना in the first line "प्रसिद्ध हेतुवारहत्या यत्किश्चित् कारणान्तरम्। तत्र स्वाभाविकत्वं वा विभावंग्र सा विभावना।" Here the मनोहरत्व is taken as स्वाभाविक।
- 4. (a) भवतु—Be it so, let it pass. &c. This is idiomatic. It is used when one subject is dropped and a new subject is taken up. (b) पादेन पिवतीति पाद + पा + क कर्त रि—पादप: atree. श्रन्तर = श्रन्तिंड concealment. ''अन्तरमवकाशाविधपरिधानान्तिंड भेदताद्धें।'' इत्यमर: । श्रन्तरं जातमस्य इति अन्तर + इतच = श्रन्तरित: concealed. (c) एव—Indicates determination not to come out of his concealment. He was concealed already; c. f.—याविदमां कायामाश्रित्य प्रतिपालयामि—Ante. (d) विश्रव्धाम्—वि + सम्भ (श्रम्भ) + क्तकर्त र = विस्तव्धा at ease विस्तमवती। ''समी विश्वासविम्भी'' इति कीषः।

शकुन्तना (स्थिता)—सिंह अणस्ए अदिपिणडे स वक्तेण प्रिश्चं वदाए णिश्चं तिदम्हि। सिंहिनेहि दाव णं [सिंब अनस्ये, श्वितिपनहोन वन्त्रनेन प्रियंवदया नियन्त्रितासि। शिथिनय तावदेतत्]।

SAKUNTALA—(Having stopped) Friend Anasuya. I am

pinioned by Priyamvada with a bark fastened too tight. Do loosen it.

अनस्या—तह [तथा]। (शिथिलयति)।

ANASUYA-All right. (Loosens).

प्रियंवदा (सहासम्) – एख पश्चोहरवित्यारद्तिश्चं अत्तणो जोव्चणं उवालह [श्रव पयोधरविस्तार्यित आत्मनो यौवनम् उपात्तभस्व]।

PRIYAMVADA—[With a laugh]—In this matter, blame your youth that causes the expansion of the breasts.

शकुन्तलेति। ['स्थिता' से चनात् विरस्य]। पिनद्वं वद्यम। 'अतिपिनद्वेन' अति-मावं वद्वेन दृढवद्वेन दृत्यर्थः [अपिपूर्वात् नहं बन्धने दृत्यस्मात् क्तः। अपेरकारलीपः पाचिकः] 'वल्कलेन' त्वचा वासोभूतया "नितरां यन्त्रिता' निरुद्ववापारा 'अस्मि'। 'एतत् वल्कलं तावत् शिथिलय शिथिलं कुरु। [शिथिलयति = शिथिनं करोति]।

प्रियंबदित । [हासे न सह 'सहासं विहस्य द्रव्यर्थ:, आह] 'अव' अखिन् नियन्त्रणे 'आतानः' तव प्रयोधरयोः, खनयोः विस्तारियतः, वहं कं 'यौवनं' वाल्यात परं वयः 'छपालभस्व' निन्द । यौवनेन विह्नितं सनयुगं नाधुना खल्पायतने वल्कले माति अव को में दोष द्रति परिहासः।

- 1. (a) अतिपिनहोन—अपि + नष्ट + क्ष कर्म णि = अपिनहम् or पिनहम् the अ of अपि being dropped optionnally—"वष्ट भागरिरह्मोपमवाष्योद्धप-सग्योः। आपस्र व इलन्तानां यथा वाचा निम्ना दिमा।" इति वचनात्। (b) मिथिलय—शिथलं अयं कद् इति शिथल + णिच् + लीट् हि = शिथल (नामधात्) + हि = शिथलय slacken. (c) तावत् indicates अवधारण। Cp.—"कुद्ध तावत् सग्रे चिणि" & c.
- 2. (a) चव—In this matter. i. e. in the restraint. (b) विसारयतौति—वि+सृ+िषच्+द्रच् कर्त्तरि क्षीवे = विसारियद्य that which has
  caused to develop. धरतीति छ + प्रच् कर्त्तरि = धर: the holder. पयसां
  दुग्धस घर: पयोधर:the breasts. तसा विसारियद । श्रीषषणा समास: । Avoid
  पय: धरतीति, for this gives पयोधार by "कर्म ख्यण्"। Cp. "कथ' तिह

श्रभिन्ना नग्रकुन्तलम्

गङ्गाधरभूधरादय: । कम ण: शेषत्वविवचायां भविष्यन्ति"—Bhattoji (c) उपाल-भम्व—उप + श्रा + लभ + लोट स्व do censure, उपालभ् means to censure.

2. Remark.—The old garments have just become too tight. This indicates fresh youth.

राजा—काममननुरूपमस्या वपुषो वल्कलम्। न पुनरलङ्कार-त्रियं न पुष्यति । कुतः --

> सरिसजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं मिलनमिपि हिमांशोर्छक्ष्म लक्ष्मीं तनोति। इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वौ किमिव हि मधुराणां मग्डनं नाक्षतीनाम्॥१७॥

KING—True, the bark is unsuitable for her figure. But it is not that is does not cherish the charm of a decoration. (Do you ask) why?—The lotus is lovely even though smeared with the scum (Saivala). The spot though dark, promotes the beauty of the moon. This slim one is more attractive even with a bark. What indeed is not a decoration for a charming figure?

राजे ति । 'वल्कलम् एतत् वासीभृतम् 'अस्राः' शकुन्तलायाः 'वपुषः लावण्यमयस्य श्रीरस्य 'अननुरूपम्' अयोग्यं 'कामम्' स्या अनुमन्तव्यम् ["कामं प्रकामिऽनुमती" द्रिति विश्वः] । 'पुनः' किन्तु 'अलङ्कारिश्ययं' वपुषो भूषणशोभां 'न पुष्यति' न तनोतीति द्रिति 'न' अयोग्यमि वल्कलिसिदमस्या वपुर्सुषयत्ये व ॥ ["वपुषो वल्कलन्" (त-, न्या-म-)... 'वयसो वल्कलम्' (रा-, वि-)] ॥

सरिकिति। अन्वय:—शैवले नापि अनुविद्ध' सरिकि रम्यम्; लच म मिलन-मिषि हिमांशीर्ल की तनीति, वल् कले नापि तन्वी दयम् अधिकमनीज्ञा। मधुराणामाक्त-तोनां किमिव हि न मण्डनम्। व्याख्या—'शैवले नापि' तुच्छ्या जलनील्या अपि (गर्हायाम् अपि:) 'अनुविद्ध'' 'सरिकिं' कमले 'रम्यं' मध्रम्। 'लच् म' चिद्धं कल्द्धः ('चिद्धं लच् म च" द्रायारः) 'मल्लनमिष' क्षणावर्णम् अतः व्यमितमिष, 'हिमाः शिश्वरा: 'अ'श्रव: किरणा यस तस, शीतरशमें अन्द्रस्य 'लच्च मीं शोभां 'तनीति' विसार-यति। 'वल् कले नापि इयेन वल्कलवाससा अपि 'तन्वी' क्षशङ्गी 'इयं शकुन्तला 'अधिक' यथा तथा 'मनोज्ञा' इया मनोहरतरया। एतत् वितयमालीच्य मन्ये मधरायां मनोज्ञानाम् 'आक्षतीनां वपुषां किमिव हि तुच्छमपि 'वस्तु न मण्डन' न भूषणम्। अपि तु सर्वं मेव कान्तमूर्त्ते भूषणं भवति।

NOTES

1. (a) कामम्—Implies अनुमति (admission). (b) अनुगतं ६पम् इति
अनु६पं योग्यम्। प्रादितत्—। न अनु६पम् unsuitable नज्तत्—। (c) पुनर्
Implies मेद difference. "पुगरप्रथमे मेदे" इति कोष:। (द) अलङ्कारिययम्—
अलङ्कयते भृष्यते अनेन इति अलम् + क् + घल करणे = अलङ्कार: decoration.
तस्य यो: or तत्क्रता यो: the charm caused/by decoration ६तत्—or
शाकपार्थवादि। ताम्। (e) न…न—The double negation emphasises
the affirmation.

Remark.—A bark garment for this charming figure is an obvious incongruity. This is the admission implied by जानन्। But पुनर् modifies the admission. Though obviously incongruous, you cannot say that the bark does not enhance her beauty. I prefer the reading वपुन:, because the poet closes the sloka following with "। जानन हि नव्याणा नव्हन नाजनीनाम्।" The inference there being about बाजनित, it seems more relevant here to speak of वपुन् than of वयन् which is not बाजनित।

3. (a) सर्शिजम्—सर्शि जातम् इति सर्शिस + जन + छ कर्त रि = सरिस्ज or सर्शिज by the rule "तत्पुरुषे क्वांत वहुलम्"। The वहुल implies variety i.e. whether लुक् or अलुक or both has to be known from िष्टमयोग। Thus both सर्शिज and सर्शिज occur in authoritative writing, but preferably write सर्शिइ not सर्शिइ, पद्ध रूड not प्रकृत्य । (b) अधिकमनीजा—मनसा जानाति इति सनस् + ज्ञा + क कर्त रि = मनीजा Lit, that which takes one by the mind, i. e. captivates the mind. Hence—charming. अधिक यथा तथा मनीजा excessively charming, सद्दम्पित समासः (c) वलुक्लेन—…दतीया करणे। It is करण of the क्रिया in मनीजा। (d) किमिन—the इन here is merely orna-

mental—वाकाा-लङ्कार। "इविति ईषदधींपमीत्पेच।वाका।लङ्कारेष्' इति वर्डं-मान:। (e) किम्—is emphatic. Thus कि न मण्डनम् means what is not a decoration' which is a mere question, or by काक "may imply that everything is a decoration. The हि emphasises the काक—"what indeed is not a decoration." For a similar idea compare—"न रस्यमाहार्धं मपेचते गुणम्"—Kirata; "सर्वंशीभनीयं सुद्धपं नाम''—Bhasa.

4. Remark—Note the course of the king's love. His interest in Sakunlala has not developed into admiration. * The metre is माजिनो and the figure अर्थान्तरन्यास (see under आ परितीषा- दिद्वाम् etc—Ante). Here the particular instances are first cited, the general conclusion then follows. It is perfectly legitimate. When दण्डिन says—बस्त प्रस्तव्य तत्साधनसम्बद्ध न्यास:—he does not mean that in actual writing the conclusion has to be stated first. In thought however, the conclusion is first before the mind's eye and facts are then brought together in support.

शकुन्तला (श्रिश्रतोऽवलोका)— एसो वादेरिदपञ्चवाङ्गलेहिं तुवरेहि विश्र मं केसरक्षत्रो। जाव णं सभाव मि [एष वातिरितपञ्चवाङ्गलोभिस्त्वरयित इव मां केशरहच्चकः। यावत् एनं सभावयामि।] (परिक्रामित)।

SAKUNTALA—[Looking in front]—This Kesara tree hurries me as it were with its fingers of twigs urged by the wind. I will attend to is. [Walks round].

प्रियंवदा — इला — सउन्दले, एत्थ एव दाव मुहुसग्नं चिट्ठ। जाव तुए उवगदाए खदासणाहो विग्न ग्रग्नं केसरक्षख्यो पिड्भादि। हला श्रक्तिके, श्रव एव तावत् मुहूत्तं कं तिष्ठ, यावत् त्वया उपगतया स्तासनाथ इव अयं केशरवृत्तकः प्रतिभाति ।

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar

PRIYAMVADA—My dear Sakuntala, do thou stay at this very place for a moment. For, with you near, this Kesara tree appears as if blessed with a creeper.

शक्तुन्तला— ग्रदो क्खु प्रिअंवदासि तुमं [ग्रतः खलु प्रियं वदासि लम्]।

SAKUNTALA-Hence indeed you are called Priyamvada.

शकुन्तलं ति। ['अगतः' पुर: 'अवलोका' आह] 'एव अगतो दृश्यमानः 'विश्वरहचकः' वकुलपादपः वातेन वायुना 'ईरिताः' चालिताः याः 'पल्लवरूपा 'अङ्गुल्यः' ताभिः 'मां लर्यति' सलरगमनार्थं म् आह्नयति 'इव'। एहि शकुन्तलं भटिति मां संचिनेन संवर्धय दित सङ्केतयति दव। 'यावत् एनं वकुलकं 'सभावयामि' गला जलसं चनेन संवर्दयामि। ["परिक्रामितं' रङ्गमञ्चं परिती गच्छिति]।

प्रियंवदिति। 'हला' श्रियं शकुन्तको श्रिव केश्ररतकतलो 'एव तावत् मुह्नतं क' खणमात्रं 'तिष्ठ'। 'यावत्' प्रशंसायाम् ["यावत् कात्रं स्वीयविधारणे। प्रशंसायाम्" इति मेदिनौ]। 'उपगतया' समीपविधां न्या 'लया' [हितौ तृतीया] 'श्रयं केश्ररवृत्तकः वक्कलपादपः लतया सनायः नाथवान् 'हव' श्रलङ्कत इव इत्यर्थः 'प्रतिभाति' लत्यते। समत वक्कलमूले स्थिता, मन्ये जतया इव क्याचित् श्रयमनुग्रहीता वकूलः इति शक्कलाया इपप्रशंसा।

श्वन्तले ति। मध्रसुचिते त्वया 'त्रतः खलु' ईदृशे नैव प्रियभाषणे न 'ल' प्रियं वदा परिथं वदा इति नासा आह्रयसी। या प्रियं वदति सैव प्रियं वदा। प्रियं वदा परिथं ते नाम।

- 1. (a) वातेरित &c.—ईर + क्त कम खि = ईरिता: urged. पञ्चवद्ध्या घंगुल्य: पञ्चवंगुल्य: । वातेन ईरिता वातेरिता: urged by the wind. ताद्ग्या: पञ्चवंगुल्य: । ताभि: । करणे २या । (b) केशरइचक:—इस्बो इच: इचक: young tree, केशर is a name of वकुल। स चासी इचकस। (c) यावत् indicates भवधारण also.
  - 2. Remark—Here we have रूपवा in पञ्चवांगुकी। The defini-

tion in "उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमुच्यते"। Through the रूपक, we see अगुलिसचालन in the केश्रवच; this is likened, not openly but by implication (समासरूप) to a lover's accosting (नायकसङ्कत); Hence the रूपक raises a समामीक्ति which is "वस्तु किच्चिदभिष्रीत्य तत्त्र् ल्यस्थान्यवस्तनः। उक्तिः संचेपरूपलात् सा समासीक्तिरिष्यते॥" as defined by दृष्डिन्। Lastly, Sakuntala goes to the केश्रवचक as if—though not really—through this accosting. This is उत्प्रेचा [see under क्यासारे ददचनः ete.]। रूपकानुप्राणितसमासीक् ग्रत्पे चयोः सङ्गरः।

3. खलु—implies अवधारण; for this very reason. 'प्रियभाषण is the cause of your being called प्रियं वदा। The reference is to the derivation of the word. Thus प्रियं वदतीति प्रिय + वद-खच् कर्तार स्वियाम = प्रियं वदा by the rule 'प्रियं वद: खच्'।

रोजा—प्रियमपि तथ्यमाह प्रकुन्तलां प्रियंवदा। श्रस्य खल् —

अधरः किसलयरागः कोमलविटपानुकारिणौ वाह्न ! कुसमिव लोभनोयं यौवनमङ्गषु सन्नहम्॥ १८॥

KING—Priyamvada tells Sakuntala the truth though it is agreeable. Indeed—her lower lip has the lustre of a new leaf. the arms imitate tender twigs, in the limbs is arrayed attractive youth like [a crop of] flowers.

अनस्या — हला सलन्दले, दश्रं सलंबरवह सहआरसा तुए किदणामहित्रा वणजोसिणि ति णोमालिआ। णं विस्मिरिदा सि [हला शकुन्तले, द्रयं स्वयंवरवधूः सहकारस्य त्वया कत-नामधिया वनज्योत्स्रे ति नवमालिका । एनां विस्मृतासि]।

ANASUYA—My dear Sakuntala, here is the self-elected bride of the Sahakara, the Navamalika named by thee Vanajyotsna. Hast thou forgotten it?

राजीति। लोके हि यत् प्रियमुच्यते तत् मिथाा भवति। किन्तु यदैतत् 'प्रियं वदा

शकुन्तलाम् 'आहं कथयति [''त्रवः पञ्चानामादित आही त्रवः'' इति वर्त्तं मामे गल् आहादेशय] तत् 'प्रियमपि' मधुरमपि 'तथ्यां सत्यं न मिथ्या। नूनिमयं शकुन्तला बक्कलमून्ते लता इव लत्यते ! नायं प्रियंवदायाः चाटुवादः।

अधर इति। अन्वय:—अस्थाः खलु अधरः किसलयरागः बाह्र कौमलविटपानुकारिणौ अङ्गेषु कुसुमिनव लोभनीयं यौवनं सन्नडम्। व्याख्या—'अस्थाः खलुं'
यकुन्तलायाः किल 'अधरः' निम्नोष्टः 'किसलयस्य' नवपञ्चवस्य 'रागः' रिक्तमा इव 'रागो' यस्य तथाविधः पञ्चवतास इत्यर्थः। 'वाह्र कोमलयोः' नस्योः नवजातयोः विटपयोः शाख्योः अनुकारिणौ सहशो। अङ्गेषु सनजघनादिषु 'कुसुमिनव' षुष्पिनव 'लोभनीयं' मनोहरं 'यौवनं' तक्षिमा 'सन्नडं' सिक्जितं विजृक्षितम्। श्रकुन्तलायाः अधरः नवपञ्चवसहशो वाह्र च अचिरप्रकृदौ विटपौ इव यौवनं तु कुसुमिनव। एभिः पुनरियमिष खतासहशो इति सत्यम्।

श्रनस्येति। इयम् एषा पुरोवित्तं नी 'सहकारस्य' रसालस्य 'स्ययं वरप्राप्ता वधूः' (शाकपाधिं वादिः) या हि स्वयमेव प्रस्त्य सहकारं श्रितवती सा इत्यर्थः त्वया 'क्वतं विहितं वनज्योत्सा इति नामधेणं नाम [स्वाधे धेयप्रत्ययः] यस्याः सा 'नवमालिका क्षसुमलता। 'एनां' नवमालिकां 'विस्मृता श्रसि' [गीणहत्ताा गत्यर्थत्वात् कर्त्तरिकः] सन्ये विस्मृतिवशात् एषा त्वया न सिक्ता।

- 1. प्रियमपि &c.—Sakuntala takes Priyamvada's remarks as merely complimentary. But the King thinks, the remark is a true one.*
- 2. (a) किसलय &c.—किसलयस्थ रागः the lustre of a new leaf. ६तंत्—। स इव रागो यस्थ whose lustre is like that of a new leaf, बड़—by the Varttika "सप्तमानपूर्व स्थोत्तरपदलीपस वक्तव्यः"। (b) कीमल etc.—साधु अनुकरतः इति अनु + क + णिनि साधुकारिण कर्त्त अनुकारिणी; कीमली विद्यो two tender twings. कर्मभा—। तयोः अनुकारिणी imitators of two tender twigs, i. e. like twigs. "तसा अनुकरोति"

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

is a सादृश्यवाचक phrase. 'तस्य चानुकरोत्रीति श्व्दा: सादृश्यमूचका:' इति

- 3. लोभनौयम् लुभ् विमोहने + णिच् अनीयर् कर्तार वाहलकार् attractive.
- 4. Remark.—लोभनीय is suggestive. It betrays the King's wish to possess her. But just now the wish is not perceptible even to the king himself. Hence he says in a general manner लोभनीयं यौवनम् not लोभयित मां यौवनम् with a personal reference.*
- 5. स्वयंवर &c—खयम् आत्मना वियते आस्मिन् इति स्वयम्+ ह + घ अधिकरणे सज्ञायाम् = स्वयंवर: by the rule "पु सि म्ज्ञायां घः प्रायण"। तत्र वधू: etc. Or after भानजी—स्वयं हणीते इति स्वयम् + ह + स्वच् कर्णार स्वियाम् = स्वयंवरा one who chooses a busband herself. सा च सा वधूया कर्मधा—।
- 6. (a) वनजोत्सा—जोतिरसासाम् इति जातिस् + न मल्यें = जोत्सा निपातनात् by the rule "जोत्सा तिमस्रा—"। वनस्य जोत्सी व उद्भास-कलात्! (b) एनाम—There is no श्विववचा here. Hence the rule "अधीगर्यद्येशां कर्म णि" does not apply; we get दितीया because of कर्म विवचा। (c) विस्नृता—वि + स्नृ + क्त कर्म र। स्वर्शत = मनमा गच्छति। Hence secondarily स्नृ is गल्यथं। So it takes कर्म र क्त by the rule "गल्यथां कर्म क—"।

शकुन्तला— तदा श्रत्ताणं विस्मिरिसां [तदा श्रात्मानमिपि विस्मिरिष्यामि]। (लतामुपित्य श्रवलोक्य च) हला रमणोए क्षु काले इमस्म लदापाश्रविमहणस्म वद्दश्रो संदुत्तो। णव-कुसमजोळ्या वणजोिसणी, वह्वपञ्चवदाए उवहोश्रक्षमो सह-श्रारो हिला रमणोये खलु काले श्रस्य लतापादपिमशुनस्य व्यति-करः संवृत्तः। नवकुसमयोवना वनज्योत्स्ना वहपञ्चवतया उप-भोगच्याः सहकारः]। (पश्यन्तो तिष्ठति।)

SAKUNTALA-Then I shall forget even my own self

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

(Approaching the creeper and looking at it). Darling, at a most opportune moment indeed has taken place the union of this couple of a creeper and tree. The Vanajyotsna has fresh youth in her flower and the Sahakara is capable of enjoying because of its growth of twigs (Stands gazing).

शकुन्तनेति। यदि वनच्योतसां विद्यासि 'तदा आत्मानमपि विद्यारिष्यामि'। श्विमित्रा द्रयं मनः, या हि वनच्योतसा सैव अहम् इत्यर्थः। [लतां वनच्योतसाम् 'हपेत्य' प्राप्य, लतासनीपंगला, 'अवलोक्य' हृष्ट्रा 'च' आह] 'हला' अनस्ये 'रमणीये' मनोहरे 'खलु काले' समये 'लतायाः' वनच्चोतसायाः 'पादपस्य' सहकारसा च यत मियुनं ह्यं, तथा 'असा व्यतिकरः' समागमः 'संग्रनः' जातः। रमणीयतां दर्णयति— 'वनच्योत्सा' तदाखाः द्रयं नवसालिका 'नवम्' अचिरौद्गतम् नृतनलात् मनोरमं सुसम्बपं यौवनं यस्याः ताहश्री। 'सहकारः' आमृः 'वहा' सन्नहाः 'पञ्चवाः' यसा 'तत्त्रया' नवपञ्चवीदगमात् छपभोगसा छायासेवनादिसुखसा 'चमः' योगाः। योवनेनेयं सहकारं प्रीणाति सोऽपि चैनां छायया सन्भावयति। प्रवत्तसीच्यातपो ग्रीभकालः, पञ्चवेः प्रच्यायशैतलश्च सहकारतलं तत्रापि नवमालिकात्रसुमसीरभम्। द्रत्यष्टी खोकसुभगोऽयमनयोः समागसः। ['पश्चन्तौ' लतापादपौ अवलोकयन्तौ मनसा च समागममाध्रय्यं स्तुवतौ 'तिष्टितं' आस्ते]।

NOTES

1. (a) रमणीय &c.—रमयित इति रम + णिच् + अनीय कर्ता र बाहुखकात् = रमणीय, charming. तिस्तन्। (b) जतापादप etc.—जता च पादपय जतापादपी creeper and tree. तयोभि थ न इन्हम् pair of a creeper and tree, तका। (c) व्यतिकर:—वि + अति + ज + घ अधिकरणे संज्ञायाम् Union. (d) नवकसुम etc.—नव कसुम नवकसुमम्। तत् यौवन यसाः। See बाखार for another view. In अधर: किसज्यरागः etc. यौवन is spoken of as क्युम। Working in the same line here कसुम is taken not merely as like यौवन but as यौवन itself. (d) बद्धपञ्चव etc.—वद्धाः पञ्चवा यसा स वद्धपञ्चवः having an array of twigs. तसा आवः वद्धपञ्चवता। तथा। इती ३या। (i) चपभोग etc.—उप + भुज + घज्र भावे चपभोगः enjoyment. तस्य चनः देतत्ना

प्रियंवदा — ग्रनस्ए, जाणामि किं सचन्दला वनजोसिणिं ग्राह्मत्तं पेक्षदित्ति [ग्रनसूये, जानासि किं ग्राह्मत्तला वन-जातेत्साम् ग्रतिसातं प्रचते दति]।

PRIYAMVADA—Do you know Anasuya, why Sakuntala is earnestly looking at Vanajyosna?

अनस्या—ण क्खु विभावेमि। कहेहि [न खलु विभावयामि। कथय]।

ANASUYA-I cannot indeed guess. Do tell me.

प्रियंवदा — जह वनजोसिणो अनुरूवेण पाअवेण संगदा अवि णाम एळां अहं वि अत्तणो अनुरूवं वरं लहेशं ति [यथा वनज्योत्हा अनुरूपेण पादपेन सङ्गता, अपि नाम एवमहमपि आत्मन: अनुरूपं वरं लभेय इति]।

PRIYAMVADA—As Vanajyotsna is united with a suitable tree, so may not I too get a bridegroom suiting myself"—This (is her thought).

प्राक्तन्तला - एसो गूगं तुह अत्तगदो मनोरहो [एव नूनं तव आत्मगतो मनोरथः]। [कलसमावजयित]।

SAKUNTALA—Surely, this is the desire within your self. (Inverts the pitcher).

प्रियंवदिति। 'त्रनस्ये' शकुन्तला किं किं निमित्तं 'वनज्योत्स्नांम् त्रितिगता मात्रा'यिसान् तत् तथा तथा सातिशयमित्यर्थः 'प्रेचते' पथ्यति, पथ्यन्ती श्रास्ते 'इति' एतत् 'जानासि' ? इति काकुः।

अनम्येति। 'न खलु' न नूनं 'विभावयामि' अनुमातुं शक्रोमि। यदि ल' जानामि 'कथय' मे।

प्रियंवदिति। 'यथा' यहत् 'वनच्योत्स्ना अनुरूपेस' आतासहश्रेन 'पादपेन' विचेण सहकारेण 'सङ्गता' मिलिता 'अपि नाम' कि.मिदं समावितं यत् 'अहसपि एवम्

आतान: अनुरूपं सदृशं 'वरं' भत्तीरं 'लमेय लव्धं' 'शक्त्याम् 'इति' एतत् मनसिक्तत्य इयं बनन्योत्स्नां चूतसङ्गतां प्रचिमाणा तिष्ठति ।

शकुन्तलेति। नूनं निश्चितम् 'एष' त्वया छक्तः 'तव आत्मगतः' मनिस स्थितः 'मनोरथः' अभिलाषः। अयि चतुरिके, मामाश्रित्य खाभिलाषं प्रकटयसि ? ['कलसं' सेचनघटम् 'आवर्जयित' किश्चित् अधोमुखं करोति सिश्चित इत्यर्थः]।

NOTES

- 1. जानासि—The कर्म is इति। Do you know this (इति)। The इति again refers to the sentence—कि शकुन्तला बनजाीत्सामितमाव प्रेचते।
- 2. (a) अपि नाम &c.—The अपि is repeated. The first indicates a question "गर्हो समुचयप्रश्रश्रद्धासं भावनास्त्रि" इत्यसर:। She is questioning herself. नाम—Implies possibility संभाव्य। 'नाम प्राकाश्यसं भावा कोधोपगमकुत्सने" इत्यसर:। Together अपि नाम = Is it possible. The second अपि is समुचये। अहमपि = I too (b) लभेय—लभ + लिङ ईय। शक्ति लिङ् । (c) इति—This i. e. this is her thought इति ध्यायति अत: अतिमातं प्रचित इत्यथं:।
- 3. Remark—Priyamvada's reply urges the King on in his course of love. On hearing this, naturally the thought arises in him whether he would be a suitable husband (भनुद्वा वर:) for Sakuntala.*
- 4. आत्मगत:—आत्मानं गतः residing in thyself. २तत्—। The point of the retort is—Priyamavada's speech is direct, परम् referring to शकुन्तला। Sakuntala haughtily misinterprets— परम् = the speaker, i. e. प्रियंवदा।
- 5. श्रावर्जयति—श्रा + इन + णिच् + लट् ति। Inverts i. e. empties on some shrub at hand, presumably the नवमालिका। Comp. नवमालिकामुज्भिता &c. infra. श्रावर्ज न is bending. Compare—"श्रावर्ज तज्ञामौलिवलिम्बिश्चित्रविद्यः" "शाखाभिरावर्जि तपञ्चवाभिः" &c.

राजा-अपि नाम कुलपतिरियमसवर्णचित्रसमावा स्थात्? अथवा कर्तं सन्दे हन।

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

श्रमंश्यं चत्रपरिष्रहच्चमा यदार्थमस्यामभिलाषि मे मनः। सतां हि सन्दे हपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः॥१८॥ तथापि तत्वत एनामुपलप्स्ये।

KING—Can it be that this maiden is born of some wife of the Kulapati not of the same caste with him? Or, away with doubts! She is undoubtedly fit to be wedded by a Kshattriya, because my honourable mind is inclined towards her. For, to the good, in matters of doubt, the inclination of their mind are the final authority. Still I must know the fact about her.

राजिसि। 'श्रिपनामं किमिदं समावितं यत् 'दयम्' एषा शकुन्तला 'कुलपते:' श्रयुतिशिष्यपोषकस्य सुनिकुलेश्वरस्य कण्वस्य 'श्रसवर्णं ब्राह्मणेतरं' यत् कलवम् ['चिवं कलवं केदारे'' दित कोष:] 'तत्समावा' तज्जाता 'स्थात्' भवेत् 'श्रयवा' पचान्तरे 'सन्दे हेन' संशयेन 'क्षतम्' श्रलम्। द्रयं ब्राह्मणपत्नीप्रस्ता, तदितरजाता वा, दिति श्रकारण: संशय:।

स्वां संग्रिति। स्वयः—[इयम्] स्रमं स्वं चवपरिग्रहचना, यत् मे स्रार्थं सनः स्रमाम् स्रमिलाषि। सन्दे हपदेषु वस्तुषु सताम् स्रनः करणप्रवत्तयो हि प्रमाणम्। व्याख्या—'इयं' स्रकृत्तला 'स्रमं स्यं' निश्चितं 'चवस्यं' चिवयज्ञातेः 'परिग्रहः' पत्नौत्वे न स्वौकारः तस्य 'चना' योग्या। कथमेतत् ज्ञायते इत्याह—यत् 'मे' ममः प्रकृतं स्रप्रभवस्य 'स्रार्थम्' स्राचारपूतं 'मनः स्रम्यां' स्रकृत्तलायाम् 'स्रमिलाषि' सस्पृहम्। यदि प्रवृत्तिते स्रमुसर्त्त्र व्याप्त्र त्रमुस्ति स्वाप्त्र त्र प्रवृत्ते स्थानेषु [''पदं व्यवसितवाणस्थानलच्याङ्गित्वस्तु देश्व देशः स्वामरः] संस्यस्थलेषु 'वस्तुषु' वस्तुषु' वस्तुषु यानि यानि वस्तू नि संश्यस्थलानि तेषु इत्यर्थः, सतां साधनां, न तु प्राक्षताना-मिप 'स्रनः करणस्य' मनसः 'प्रकृष्टा वत्त्यः' प्रवृत्तं निवन्तं नलच्यणा व्यापारा 'हि' ता एव 'प्रमाण' कर्त्ते व्यनिर्णायकम् ॥ कर्त्तं व्याक्तर्त्तं वेष्ठ साधूनां मन एव प्रमाणम्। पौरवीऽहं साधुरेव। मनस्य मे स्रकृत्तलां प्रति याति। तन्नूनिमयं मे गाह्या इति भावः।

तथापौति। 'तथा' एवं तक्षेणिनिणीते 'अपि अर्थे 'एनां शकुन्तलां 'तत्त्वतः' खरूपेण 'उपलप्सा' जासी। आग्रमवासिभाः परिष्टक्कादिभिः आमूलं शकुन्तलायाः इत्तान्तम् अवगमिष्यामि।

- 1. (a) श्रिप नाम &c.—The king is discussing the propriety of his union with Sakuntala, as suggested by Priyamvada's reply.* (b) क्लपित:—This has a technical sense. "सुनीनां दश-साइम् यीऽन्नदानादिपीषणात्। श्रध्यापयित विप्रषि रसी कुलपित: स्मृत: ॥" (c) श्रस्वण &c.—संभवत्यसात् इति सम् + भू + श्रप् श्रपदाने = संभवः origin उत्पत्तिस्थानम्। चित्र is कलत्र wife. "चित्र कलत्र केदारे"। समानी वणी यसा तत् सवर्णम् of the same caste. समानस्य सभावः। न सवर्णमसवर्णमः। श्रमवर्णं चित्रम् a wife not of the same caste. कर्मसानः। तत् संभवी यस्याः सा। वहः—। (d) स्मात्—श्रक्ति लिङ् । We do not say संभावनायां लिङ् because सभावना is already expressed by नाम। (c) कृतम्—It is an श्रम्य here in the sense of श्रलम्। Hence गर्यमानोपयोगित्रयां प्रति करण्वात् 'सन्दे हेन' इति करणे दतीया।
- 2. (a) असं शयम्—सम् + शी + अच् भावे = सं शयः doubt. अविदासानः सं शयो यिद्यान् कर्मणि तत् यथा तथा। वहु—। चवपरि etc.—परि + ग्रष्ट + अप् भावे = परिग्रष्टः acceptance (as bride). चवसा परिग्रष्टः marriage by a Kshatriya. तसा चमा। Or चवपरिग्रष्टं चमते इति चवपरिग्रष्ट + चम + ण कर्तारि स्त्रियाम tolerating marriage by a Kshatriya (c) प्रमाणम्— Always neuter singular. (d) अन्तः करण etc.—ि ग्रियते अनेन इति हा + खाट करणे = करणम् sense इन्द्रियम्। अन्तः स्थं करणम् अन्तः करणम् the inner sense i. e. the mind शाकपाधि वादि तत्।
- 3. (a) तथापि—Still, i. e. though I have no doubts. The enquiry is through curiosity only. He is sure of the result of the enquiry; it will end in proving that Sakuntala is eligible for marriage by a Kshatriya. (b) तस्तत:—तस्त्र is facts. Literally I will ascertain her by facts, i, e. I will ascertain the facts about her.

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar

श्रभिद्यानशकुन्तलम्

शकुन्तला (समस्य मम्)—अध्यो सिललमेश्रमस्थम्गारो णोमालिशं उज्भिश्च वश्चणं से महुश्वरो श्चिह्द शिद्यो सिललसेकसम्भ्रमोद्गतः नवमालिकाम् उज्भित्वा वदनं मे मध-करः श्रभवक्तते] (भ्रमस्वाधां रूपयित)।

SAKUNTALA—(in a fright) Ah! Raised by the agitation caused by the sprinkling of water, a bee, having left the Navamalika is coming towards my face! (Acts the annoyance caused by a bee).

राजा (सस्पृहमवलोकार) --

चलापाङ्गां दृष्टि' स्प्रशासि वहुशोविपणुमतीं रहस्यास्त्रायोव, स्वनिम मृदु कर्णान्तिकचरः। करीव्याधुन्वत्याः पिवसि रितसर्व स्वमधरं वयं तस्वान्वे षान्मध्रकर हतास्त्वं खलु क्रतो॥ २०॥

KING—(Gazing longingly)—O bee! we are undone through search after fact, thou art successful indeed! Thou touchest repeatedly her trembling eyes the corners of which are restless; hovering near her ears, thou softly hummest like one whispering a secret; while she is waving her hands, thou sippest her lower lips which is the very essence of desire.

शकुन्तलेति। ('सम्भूमेण सन्तासेन सह श्राह) 'श्रमो' इति श्रावेगे। 'सलिलस्र' जलस्य 'सेकात्' यः 'सम्भूमः' श्रान्दोलनं तस्मात् 'उद्गतः' उत्पतितः 'सधुकरः' कश्चित् भ्रमरः 'नवमालिकां' वनन्योत्म्नाम् 'उन्निक्ता' परित्यन्त्र 'मे वदनं' पद्मगन्धि सुखम् 'श्रमिवर्त्तते' लोभात् श्रनुधावति। ['समरात्' वाधां पौड़ां 'निरूपयति' नाद्ये न दर्णयति]।

राजेति—[स्पृहा अभिलाष: तेन सह इति 'सस्पृहं (सहस्पृहं वा) साभिलाषम् 'अवलोका' भमरवत्तं दृष्टा आह]। चलेति। चन्यः — ह मधुकर, विषणु मतीं चलापाङ्गां दृष्टिं वहुणः स्पृण्णि, रहमाखायीव कर्णान्तिकचरः (सन्) सृदु खनिष्ठ। करी व्यापुन्तव्याः रितसवं खन् अधरं पिविष्ठ। वयं तत्वान्ते पातृ हताः, त्वं खलु क्षतो। व्याख्या — हे 'मधुकर' समर, भयात् वेपणु मतीं कम्पमानाम् चिप च भवदनु सर्णात् 'चलः' चच्चलः 'चप्राङः' प्रान्तभागो यस्याः तादृणों दृष्टिं लीचनं 'वहुणों' वारं वारं स्पृण्णिते। रहस्यं गोपनीयं किञ्चित चामुद्रः सन् 'स्टुं' नीचैः 'खनिष्ठं' विश्वेषा समन्त्रते चान्यत्यः भाषस्री। 'करौं हृष्ती 'व्यापुन्तव्याः त्वामेव निष्ठेषुं विश्वेषण समन्तात् चालयन्त्राः च्रस्याः श्वताः भाषस्री। 'करौं हृष्ती 'व्यापुन्तव्याः त्वामेव निष्ठेषुं विश्वेषण समन्तात् चालयन्त्राः च्रस्याः श्वताः 'त्वस्तु 'वामसारम् 'च्रद्रः' निम्नीष्टं 'पिविष्ठि' एनां चुन्दिस द्रव्यथः। 'वयम्' च्रद्रम् ("च्रस्यो इयोय्य" द्रित वहुवचनम्] 'तत्त्वस्यं मटुह्राह्योग्या न वा दृति वस्तुनः 'चन्वेषात्' निण्यार्थमनुसर्णात् 'हताः' भग्नमनीरणः जाताः 'त्वं खलु' त्वसेव 'क्षती' क्षत्रत्वाद्यः। नवमालिकासुज् भित्वा प्रथमं नीलोत्पलक्षमात् श्रकुन्तलाया निवं प्रतिधावितो समरः। समीपस्थः पुनः कर्णे श्वरीषाध्याम् च्राक्षष्टः तव एव चिताः। ततोऽपि च पक्षविक्षवुद्वा च्रथरमभिगतः। राजा तु चस्यां जातस्य हः भमरे कामिचरितमारोप्य सास्यमाह दृति तात्पर्यं म्।

- 1. (a) सलिल &c.—सलिलसा सेन: sprinkling of water. तसात् सम्भन: agitation from the sprinkling &c. सहस्पित समास: । तसात् छद्गत: raised by the agitation &c. (d) अभवनं ते—अभ is here usually taken as a नमं प्रवचनीय to explain the दितीया in वदन। बदनम् अभ = वदनं लच्चीक्रत्य। Or we may say अभिवत् is सनमंन owing to अभ। "उपसम्वात् सनमंनलन्"। In that case वदन takes नमंणि दितीया।
- 2. (a) चल etc.—The king is ardently in love, and envies the bee that is seen playing with her.* The metre is शिखरिणी। समासीति is the figure. See under वातिरत etc.—Ante. (b) वहुण:—Several times repeatedly. I have not got the chance even once. Hence the envy.* रहसासायी—रहसि भवम् इति रहस् + यत् = रहसम्

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

श्रभिज्ञानग्रकुन्तलम्

a secret. तत् आवर्ष आखाति वा इति रहस्य + आ + चच or खा + णिनि साधुकारिणि कर्तार। According to भट्टोजि, however, खा is not available here and we have to derive from चच। "अयं सावैधातु- कमाविषय:" इति भट्टोजि:। (c) कर्णानिक etc.—कर्णयोः अन्तिकम् neighbour-hood of the ears. तव चरतीति कर्णानिक + चर + ट कर्तार॥

3. (a) तत्त्व etc.—अनु+इष+घञ् भावे=अन्वेष: search. तत्त्वधा अन्वेष:। तस्मात्। हेतो पश्चमी। (b) हता:—Baffled अक्रतिन:, or restrained प्रतिहता:। 'मनोहत: प्रतिहत: प्रतिवही हत्य सः"। (d) क्रती—Successful. "इष्टादिभ्यय" इति इनिप्रत्ययः is the usual derivation of Madhava, Mallinatha, Bhatti etc. But opinions differ as to whether क्रत is of the इष्टादि class. An alternative may be given—क्र+क्र कमंणि भावे वा = क्रतम् achievement. तदस्य अस्ति = क्रत+इनि मत्वर्षे।

शकुन्तला—ण एसो धिट्टो विरमिदि। असादो गिमस्मं [न एष धृष्टो विरमित। अन्यतो गिमिष्रासि]। (पदान्तरे स्थित्वा सप्टिचिपम्) कहं दृदो वि आश्रक्कृदि। हला परित्ताश्रह मं दृमिणा दुव्विणोदेण महुश्ररेण श्रहिह्मश्रसाणं [कथम् दृतोऽिप श्रामक्कृति। हला परित्रायेथां माम् श्रनेन दुविनोतेन मधुकरेण श्रिमसूयमानाम्]।

SAKUNTALA—This impudent bee won't stop. I will move elsewhere. [Stepping aside and looking around]. How now; he is coming this way too. Save me, Darling. I am being overpowered by this ill-mannered bee.

शकुन्तलेति। 'एष घृष्टः' दुर्विनीतो समरः 'न विरमति' निवर्तते। 'अन्यव' अन्यक्षिन् स्थाने 'गिमिष्यामि' (अन्यत् पदं स्थानं 'पदान्तरं' स्थानान्तरम्। तत्र 'स्थित्वा' गमनात् विरता भूत्वा 'दृष्टः' दर्भनस्य 'चिपः' पातः तेन सह समराभिमुखं दृष्टा आह) 'कथम्' किमेतत् यत् एषः समरः 'इतः अपि' अक्षित्रपि स्थाने 'आग-क्किति'। 'हला' अयि सख्यो 'अनेन दुर्विनीनेनं अशिष्टेन 'मधकरेण अभिभूयमानां' वाध्यमानां 'मां परिवायेषां' रचतम्।

1. (a) न एव etc.—विरमित takes परमा पर by the rule "वाडिं परिभी रमः"। (b) अन्यतः takes तिस after ङ in the सप्तमी विभित्ता। Compare इतः in "प्रयुक्तमध्यस्त्रमिती वया स्थात्"। (c) कथम is आय्या — an अवाय। Compare "कथिमयं सा कखदुिहता", "कथं निगड़संयतािस"।। (d) इता is सखीष कोमलामन्त्रणे अवायम्। "सकामाभिक्तथा सख्यो हला भाष्याः परस्परम्।" (e) दुविं नीतेन—दुर्+वि+नी+क्त कर्मण, or दुष्टं विनीतः hardly disciplined. सहसुपित समासः। Or विनीतं विनयः discipline; भावे का। दुःस्थितं विनीतं यस्य तेन। वह—। (f) अभिभूयमानां परितायेथाम् = अभिभवात परिवायेथाम्॥

उभे (सिस्तितम्)—का वअ' परित्तादुं। दुस्तन्दं श्रक्कन्द। राश्ररिक्वदब्बादं तवीवणादंणाम का वयं परिवात्तम्। दुष्रान्त- माक्रन्द। राजरिचतब्यानि तपोवनानि नाम।]

THE TWO FRIENDS—(Laughing)—Who are we to save; Call (shout for) Dushyanta. Forests of penance are known as to be protected by the king.

राजा—ग्रवसरोऽयमात्मानं प्रकाशियतुम्। न भेतव्यम्— (ग्रडोंक्तो स्वगतम्) राजभावस्वभिन्नातो भवेत्। भवतु एवं तावदिभिधास्ये—

kING—This is the opportunity to disclose myself. Don't be alarmed—(Aside, when only half-uttered). But the royal character will be disclosed; well then, I will speak thus—

शकुन्तला (पदान्तरे स्थित्वा सप्टिष्टचेपम्)—कर्चं ददो वि मं अणुसरिद [कथमितोऽपि मामनुसरित ।]

SAKUNTALA—(stepping aside and looking around)—
What I following me here too.

उने इति। 'उभे हे अपि सख्यो 'स्मितेन' ईषहास्रान सह चाह। 'परिवात'' परिवायकमें गिडिसर्थ: 'वयम् जावां हो 'का इति काकु: ["जस्मदो दयोस" इति

अभिन्नानप्रकुन्तलस्

वहवचनम्]। वयं परिवाणी सर्वथा श्रानिपुणाः। 'दुष्यन्तं' तदाखां राजिषिं म् श्राक्रन्द श्राघोषय। 'तपोवनानि' श्राश्रमपदानि 'राज्ञा रचितवानिं वातवानि 'नाम' परिहासोक्तिरियम्॥ श्रानेन शकुन्तलायाः सुकुमारता भीकृता च गग्यते॥

राजिति। श्रात्मानं 'प्रकाशियतुं' गोपनात् प्रकटियतुम् 'श्रयम्' एषः श्रवसरः' चिषः श्रिम् सहते पादपवावधानात् वहिगं च्छे यम् इत्यर्थः! 'न भेतवां भयंमा क्रिष्य। श्रितः परम् "श्रयमहमागतः" इत्याकारं किश्चित् वक्तुसुद्यतः 'श्रह्वं' न भेतवाम् इत्यं श्रे 'उक्ते सित, श्रेषमनुक्ता एव 'स्वगतम्' श्रात्मगतम् श्राह्व] "श्रयमहम्" इति यदि ब्र्यां तदा 'तु राजभावः' सम राजस्वद्यम् 'श्रभिद्यातो' विदितः भवेत्' यातु 'एव' तावत्' इत्याकारम् एव 'श्रभिधासी।' वची।

शकुन्तलेति। 'अनुसरति' अभिवर्त्तते।

- 1. (a) परिवातुम्—भवाम: is understood. Hence ऋतार्थयोगात् तुसुन्। Or तुसुन् is भावे by the maxim—"ऋवायक्षतो भावे"। Hence परिवातुम् परिवाणम्। तिसान् विषये का वयम् giving विषय सप्तमी to परिवातुम्। The सप्तमी is elided [भवायत्वात्]। (b) नाम—इति प्राकाश्ये अवायम्। "नाम प्राकाश्यसंभावाकोधीपगमकुत्सने" इत्यमर:॥
- 2. प्रकाशियत्म् = The construction is प्रकाशियत्म् अवसर:। We have तुमुन् by the rule "कालसमयवेलासृतुमुन्" which includes all कालवाचक words. "पर्प्यायोपादानमर्थोपलचणार्थम्। कालार्थे षु उपपदेषु तुमुन् स्थात्"—Bhattoji. Up to this time, the girls do not hear what the king says. But न मेतवाम् is pronounced aloud so as to be heard. Hence some stage direction is necessary before न भेतवाम्।*
- 3. खगतम्—This is supposed not to be within the hearing of the other actors on the stage, at the time, though uttered loud enough for the audience 'अश्रावा खलु यहस्तु तदिह खगतं मतम्।' And its opp. is प्रकाशम्।

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

राजा (सत्वरमुपमृत्य)—
कः पौरवे वसमतीं श्रामित श्रामिति दुवि नीतानाम् ।
श्रयमाचरत्यविनयं मुग्धास तपित्वकन्यास ॥२१॥
(सर्वा राजानं दृष्टा किश्चिदिव सम्भान्ताः)।

King (Hastily advancing)—Who is this showing insolence towards guileless ascetic maidens whilst a descendent of Puru a chastiser of the ill-trained, governs the earth? (All slightly confused on seeing the king).

अनस्या— अज्ञ ण क्खु किं वि अच्चाहिदं। इअं णो विश्व-सहीमहुअरेण अहिह्नअमाना कादरीभूदा [आय्यं न खलु किमिप अत्याहितम्। इयमावयोः प्रियसखी मधुकरेण अभिभूयमाना कातरीभूता]। (शकुन्तलां दश्यिति)।

ANASUYA—Nothing indeed very alarming. Noble sir, this dear friends of ours, teased by a bee, has got frightened (Points at Sakuntala.)

राजेति। [सलर' भटिति 'उपस्त्य' श्रग्रे गला श्राइ]।

क इति। अन्यः—कः अरं, दृविं नीतानां शासितरि पौरवे वसुमतीं शासित (सित)
सुन्धास तपिस्वन्यास अविनयम् आचरित। व्याख्या—'कः अयं' क एष ्दृविं नीतानाम् अशिष्टानां 'शासितरि' शासके पौरवे पुरुक् लप्रस्ते राजनि वसुमती' महीं
'शासित' रचित सित। महीं शासन्तं पौरवमनादृत्य ["षष्ठी च अनादरे" इति चकारात्
सप्तमी] 'सुग्धासु' सरलासु 'तपिस्तनां कन्यासु' सुनिकुमारीषु 'अविनयम्' औडत्यम्
'आचरित' प्रयोजिधिष्यति॥ पुरुक् दीष्यमाने सुनि दुविं नीता ने व सुाः। यदि
किष्टिद्सि तमहमभिभृय राजसकाश' प्रेषियष्यामि इति भावः॥

['सर्वाः' तिस्व एव सुनिकन्यका 'राजन' हृष्ट्रा किश्विदिव' ईषदेव न वलवत् संभानाः' तसाः]।

भनस्थिति। 'भार्था' हे मान्य 'न खत्तु' नून' 'किमपि घत्याहितं' महद्भगंप्राप्तम्।

अभिज्ञानशकुन्तलम्

किन्तु 'द्रयमावयो: प्रियमखी शक्तनला 'मधकरेण श्रभिभूयमाना वाध्यमाना सतौ श्रकातरा कातरा सम्पद्यमाना भूता 'कातरीभूता' व्याक् लीक्षता।

NOTES

- 1. पौरवे—Refers to दुधनो । अनादरे भावलचर्ण सप्तमी। This is intended to mislead. पौरवे मिंघ is the fact पौरवे दुधनो makes a distinction between the speaker and दुधना and mislead the maidens (c. f. राजभावसभिज्ञातो भवेत above). (b) शासितरि—शास+ तच् अहें कर्णार = शासिता the chastiser तिसन्। Owing to the तच् we have पष्टी in दुविनीतानाम्। पौरवो दुविनीतानां शासिता = पौरवो दुविनीतान् शासितुमहित। The metre is शार्था (See श्रा परितोषात् &c. Ante).
- 2. Remark—We have an exact parallel in "अही महीं शासित स्थिव गे निरागस: प्राणहर: क एष:"।
- 3. सर्वा &c.—All were confused but अनस्या was the first to recover self-possession. She addressed the king.*
- 4. श्रार्थ etc.—श्रयं ते गस्यते श्राणले न श्राश्रोयते इति स्च + ख्यत् कर्म णि श्रार्थ; Lit. one who succours the distressed. This is very aptly used towards द्रष्यन्त at the time he offers protection to the girls. The word is however more commonly used in its secondary sense of a noble man, one of generous impulses, साधु दुं महाक ल-क लीनार्थ सम्यस्मानस्थः द्रयमर:। (d) श्रयाहितम्—श्रतीव श्राहितं मनिस् that which has made a deep impression on the mind; hence a great danger महाभीत:। 'श्रयाहितं महाभीतः" द्रयमर:। श्रा + धा + क्षाहित। (c) कातरीभूता—श्रकातरा कातरा सम्पद्यमाना भूता द्रित कातरा + च्रिव + भू = क्ष कर्न रिस्त्रियाम्।

राजा (शकुन्तनाभिमुखो भूत्वा) — श्रिप तपो वर्षते ? (शकुन्तना साध्वसादवचना तिष्ठति) —

KING—(Facing toward Sakuntala)—Do your devotional rites prosper?(Sakuntala stands speechless through confusion).

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

श्रनस्या—दाणिं श्रदिधिविसेसलाहेण। हला सलन्दले गच्छ लड़श्रं फलिमसां अग्धं लवहर। इदं पादोदकं भिव-स्मिद। (इदानोम् अतिधिविश्रेषलाभेन। हला श्रक्तन्तले गच्छ लटजम् फलिमश्रम् अधंसुपहर। इदं पादीदकं भविष्यति)।

Anasuya—[They do] now by the arrival of a distinguished guest. Dear Sakuntala, go to the cottage and fetch offering mixed with fruits. This will become water for the feet.

राजा—भवतीनां स्ट्तयैव गिरा क्षतमातिष्यम्।

KING—Verily, the rites of hospitality have been rendered by your sweet and sincere words.

राजिति। ['शकन्तलामभि' तया एकदिक् 'मुख' यस्य तथा 'भूला' श्राष्ट्र]
'श्रिप तपो बर्खं ते' चीयमानं भूयते। तपसः कुश्रलं किम् ? ['शकन्तला साध्वसात्'
संसमात् श्रविद्यमानं वचनं भाषणमस्या द्रति 'श्रवचना' निरुत्तरा 'तिष्ठति']।

अनस्येति। शकन्तलां निकत्तरां हृष्टा अनस्या आह—'श्रितथीनां विशेषः' उत्तमः 'श्रितिथिविशेषः' उत्तमातिथिः भवानेव। तस्य 'लाभेन' प्राप्त्य 'इहानीम्' अधना तपी वर्षते। चाटु वाद एष राजिन॥ पिता श्रादिष्टम् श्रितिथपूजनं सार्यन्ती श्राष्ट्—'हला शक्तन्तले उटजं' पर्णं शालां 'गच्छं'। ततः 'फलेः मित्र'' युक्तम् 'श्रिम् श्र्वार्थद्रव्यम् श्रानीय श्रवभवते 'उपहर' प्राप्य। 'इदम्' एतत् श्रव्य स्थितं जलमेव 'पादोदक' पादं वारि भविष्यति'। जलमिल, दिधक् श्रादिकं माङ्गस्थमानीय प्रथमं पादप्रचालनार्थं पादंततः पूजार्थमर्घं, ततश्च भच्यार्थं पातं दिहि इत्यर्थः।

राजिति। 'भवतीनां स्टतया' सत्यप्रियया [''स्टतन्तु प्रिये सतेग्र" इत्यमर:]
'वाचाएव चातिथा' क्रतस्' चलं पुनरायासेन।

NOTES

^{1.} राजा &c.—मभगत' मुखमस्य दति चभिमुख: facing. वह—by

the Varttika "प्रादिभागे धातुजस्य बहबीहिर्वाच्यो वाचोत्तरपदलोपः"। अञ्चललाया अभिमुखः।

- 2. মন্ত্ৰা &c.—She has not yet recovered from the confusion. On the contrary, being directly addressed by the king she is more confused and cannot answer, Priyamvada too is confused. Hence Anasuya saves the situation by answering for Sakuntala.*
- 3. (a) अतिथिविश्षेष etc.—विशिष्यते or विश्षेष्यते इति वि+शिष [or शिष + णिच्] + घञ्कम गि = विश्व ष: lit. that which is left [when the husks are removed] i.e. the kernel, that is best. স্থানিখীনা বিম্প: the best of guests. इतत्।—There is no निर्देश रेण in the वाका, because ৰিন্তাৰ্থ requires the presence of three things, the निर्द्वोर्य्य माण, the class from which the निर्द्वारण is made, and the quality which is the basis of निर्दारण! These conditions are not fulfilled in the present instance. Hence the prohibition "न निर्देश रणे" does not apply. (b) फल सिश्रम व म-फलै सि श्रं फल मिश्रम् ३तत्—by ''पूर्व सदशं समीनार्थं कलहिनपुण मियस्च चैणैं:''। अर्घ is पूजाविधि an offering to honour a visitor. प्रलिम : अर्घ:। तम्। फल here is a part of সূৰ্ঘ। These are distinct. Offer him সূৰ্ঘ and also offer फ ल। No फल is necessary to make up an अर्घ। The वाचस्पत्य quotes काशीखण्ड thus—''आप: चीरं कुशायच द्धि सपिं: सतण्डू लम्। यव: सिद्धार्थं कच्चैव अष्टाङ्गोऽर्घ: प्रकीत्तिंत: ॥" Rice [तण्डुल] and mustard [सिद्धार्थक] in this canot be called फल। (c) पादोदकम्—पादाय उदकम् water for the feet. i.e. water to wash the feet with = पाद्यम्। सहसुपेति समास:। Or पादार्थम् उदकम् इति शाकपायि बादि॥

Remark—Here Anasuya reminds Sakuntala of her father's injunction to attend to guests that come to the hermitage during his absence. Sakuntala is not doing her duty by thus standing confused.*

5. (a) म्रृतया—सुष्टु नृत्यन्ति जना अनेन हर्षात् इति सु+नृत+क कर्णे घञर्षे स्त्रियाम्। This is Bhanujis derivation. It is open to

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

the objection that नृत does not occur in the Varttika "चज्ये किविषानं स्था सा पा वाधि इनि युध्यर्थम्"। Hence Bhanuji suggests the alternative सु + नृत + घज करणे संज्ञायाम् and explains that नृत does not take गण [i. e. it does not become नर्त] by the maxim "संचापूर्व की विधिरनित्य:"। Lastly सु becomes दीर्घ by the rule "अन्येषामिष द्रश्यते"। (b) आतिष्यम्—अतिषये ददम् इति अतिषि + जा।

प्रियंवदा — तेण हि इमिस्मं पच्छात्रसीअलाए सत्तवस्ववेदि-त्राए महत्त्वं उपविसिअ परिस्ममिवनोदं करेदु अज्जो [तेन हि त्रस्यां प्रच्छायशोतलायां सप्तपणंवेदिकायां महूर्त्तकमुपविश्य परित्रमिवनोदं करोतु ग्रार्थः]।

PRIYAMVADA—Then let your honour allay his fatigue seated a while on this cool and shady embankment round the saptaparna tree.

राजा-नूनं यूयमध्यनेन कमेणा परिश्वान्त:।

KING-Surely you too are all fatigued by this work.

अनस्या—हला सउन्दले, उद्दं गो पज्जवासणं अदिहीगं। एहि उविवसम्ह [हला प्रकुन्तले, उचितं नः पर्यु प्रपासनमतिथी-नाम् एहि उपविश्रामः]। (सर्वे उपविश्रन्ति)।

ANASUYA—Dear Sakuntala, it is proper for us to sit near the guest. Come let us sit down. [They all sit down].

प्रियंबदेति। यदि जातियां क्रतमेव मन्यते भवता 'तेन हि' ततस 'प्रक्रष्टाभि-म्हायामिः' सेविते देशे 'शौतलायाम् ज्रस्यां सप्तपणं बचस्य' वेदिकायां मूलवन्धनभित्ती 'सुह्रमं क' चणमावम् 'लपविष्य जार्थाः' मान्यो भवान् परिश्रमस्य' पथिक्षान्तः 'विनोद' करोतु' [प्रच्हाय. इति वहुब्रीहिः। प्रक्रष्टा क्राया इति प्रादिसमासे तु प्रच्हाया इति स्वात्]।

रामेति। 'न न' निश्वतं 'रूयमपि भनेन हचसेचमरूपेण कर्मणा परिश्वामाः' जातबेदाः। तत् यूयमपि चप्रविष्य श्रमनोदनं कृततः। त्रनम्येति। त्रितिषीनां पर्यापानं परिव्वय स्थितिः, लचणया छन्दोनुवर्त्तनं 'नः' त्रस्याकम् 'उचितम्'। यदतिष्ये रोचते तत् नः कर्त्तव्यम्। 'एहि उपविशामः'।

NOTES

- 1. प्रच्छाय etc. प्रक्रष्टा काया यस्मिन् देशे स प्रच्छाय: a shady place. तत शीतला। Or प्रक्रष्टा काया यस्में विदिकायां सा प्रच्छाया। सा च शीतला च इति कर्मधा—। Also see व्याखा। The first derivation has already been adopted in प्रच्छायसलभित्रा: [Prelude]. The व्याखा। adopts this while saying प्रक्रष्टाभिश् च्छायाभि: सेविते देशे शीतलायाम् etc. Prof. G's remarks "Ray's प्रक्रष्टामि: क्षायाभि: शीतलायाम् is inaccurate" is altogether out of place. The omission of सेविते देशे alter the case completely. With सेविते देशे I refer to the वहनीहि compound प्रच्छाय:। Prof. G's Remark omiting सेविते देशे refers to the कर्मधा (तत्-) compound प्रच्छाया which is quite different from mine.
- 2. पर्णपासनम्—परि + उप + आस + ल्याट् भावे lit. sitting near in a circle. Secondarily 'to honour. It may be taken here in both the senses.
- 3. सर्वे—Qualifies श्रभनेतारी जना: understood. See Tika ante on निष्कान्ती। Here एकशेष is not available.

शकुन्नला (श्रात्मगतम्)—िर्कां गु ष्वु, इमं पेक् खिअ तवो-वणिवरोहिणो विआरसा गमणीअम्हि संबुत्ता [िकं नु खलु इमं प्रेच्य तपोदनविरोधिनो विकारस्य गमनीया श्रस्मि संवृत्ता]।

SAKUNTALA—[Aside]—How is it that, on seeing this person I have become the subject of an emotion inconsistent with the penance-grove?

राजा (सर्वा विलोक्य)—श्रहो समवयोरूपरमणौयं भवतीनां सौहाइ म्।

KING—[Gazing on all of them]—Oh! Your friendship is charming by equal age and beauty!

प्रियंवदा (जनान्तिकम्)— अनस्ए, कोणु क्खु एसो महर-गम्भोराकिदो चडरं पिअं आलवन्दो पहाववदो विअ लक्षीअदि [अनस्ये,को नु खलु एष मधुरगम्भीराक्तिः चतुरं प्रियम् आल-पन् प्रभाववान् इव लक्ष्यते]।

PRIYAMVADA [Aside]—Anasuya, who indeed is this that, with a pleasing and dignified appearance, speaking smartly and sweetly looks like one full of majesty?

शक् निलेति। ('श्रात्मानं गतं यथा श्रन्ये रश्रुतिमित्यर्थः श्राष्ट्र) 'िलं नु खलु' क्यं तावत् 'इमम्' एतमितिथिं प्रेचा तपोवनस्य श्राश्रमस्य 'िवरोधिनः' विरुद्धस्य संयमप्रतित्रू लस्य 'विकारस्य' चेतोविक्ततेः सान्तिकभावस्य द्रत्यर्थः 'गमनीया' श्रास्पद' 'सं हत्ता श्रिस्य' जातास्यि ? इमं बीचा कुतो मे चेतौविक्रतिः ?

राजेति। ('सर्वा' तिम्रोऽपि कन्यका: विलोक्य दृष्टा आह) 'अही' आय्यां'
'वयसी रूपस्य'च 'समत्या'अतीव 'रमणीय' जातं भवतीनां सीहार्द्र' सखाम् ["हर्मगसिसन्त पूर्व परस्य च'' इत्राभयपद्वस्थः। "अनिण हृद्रभावात्" इति च वासनः]।

प्रियं वदिति। [जनानामन्तिते सभीपे यथा 'जनान्तिकम अभीष्टं जन' विना अन्यान् अपवार्यं, तेषाम् अञ्चतम् अष्ट] 'अनस्ये की न खलु एषः' क्लावद्यं जनः 'आक्रत्या मध्रः मनोहरः अभिगम्यः, अथ च 'गम्भीरः' अध्यः 'चतुर'' निपुण' प्रियं दृदम् 'आलपन्' आभाषमाणः 'प्रभाववान्' प्रतापश्चाली 'इव लच्चाते अनुमीयते। आक्रत्या वाचा च मन्ये नायं प्राक्ततो जनः।

NOTES

- 1. भाषागतम्—This is the same as खगतम्। See also Note ante. * भञ्जत—this is of course अञ्चत to all except the audience.
- 2. (a) कि न etc.—किम् implies प्रश्न to himself. न suggests that the emotion is there. The प्रश्न refers to the cause of its presence. Last is the वित्रक indicating an attempt on her part

to discover the cause. "नु वितर्कावसानयोः" इति मेदिनी॥ (b) तपोवनः etc.—तपसो वनम्; तपःसाधनं वनं वा तपोवनम्। तस्य विरोधी, i. e. oppoted to a hermit-life. तस्य। विक्रियते अनेन इति विकारः emotion; वञ् करणे। Here is love. (c) गमनीया—गम + अनीयर् कमंणि स्त्रियाम् fit to be reached i. e. accessible.

- 3. (a) समवयो etc.—वयय रूपच age and beauty, इन्ह। समे वयोरूपे equal age and beauty. ताभारं रमणीयम् ३तत्—॥ (b) सीहाई म्— शोभनं हदयमस्य इति सहृद् a friend. निपातनात् by the rule "सुहृद्दुह्नदृष्टि मिलामिलयो:"। तस्य भाव: इति सुहृत् + अण = सीहाई म् friendship. Also see under "प्रथमसीहृदम्—" Infra Act VI. and Addendum for further details.
- 4. जनान्तिकम्—This is heard by the audience and the person for whom intuded. ''विपताककरेणान्यांमपवार्थान्तरा कथाम्। श्रन्योन्या-मन्त्रणं यत् स्थात् तज्ञानन्तिकम्॥''…Sahitya-darpana.
- 5. अनस्ये etc,—(a) क:—fmplies प्रश्न। न suggests वितर्क ।

  Hence this is a वितर्क गर्भ : प्रश्न: । खलु is only ornamental = वाकाालेखारे । "निषेधवाका । लेखार जिज्ञा सानुनये खलु" दत्यमरः ॥ (b) मध्रा च गभीरा
  च मध्रगभीरा कर्मधा—। मध्रगभीरा आकृतियं स्थ of a pleasing and angust presence; or मध्रा गभीरा आकृतियं स्थ । विपदवह—॥ (c) चतुर etc.—These are adverbs qualifying आलपनिक्रया ॥ (d) प्रभाव etc.
  प्रकृष्टी भाव दति प्रभाव: majesty प्रादितन—। We cannot attach घज्ष्म भाव दित प्रभाव: majesty प्रादितन—। We cannot attach घज्ष्म के प्रभाव obtain प्रभाव because of the rule "श्रिणी सुवोऽनुप्रसर्गे" the root भू does not take घज्षां भाव चत्रप् माववान्।

अनस्या—सिंह, मम वि अत्यि कोटू इलं। पुच्छिसं दाव णं [सिंख ममापि अस्ति कोतू इलम् प्रच्यामि तावदेनम्]। (प्रकाशम्) अञ्चम्स महुरालावजिणदो वोसम्मो मं मंतावे दि। कदमो अञ्जेण राएसिवं सो अलङ्करी अदि कदमो वा विरहपञ्जस्स-श्रजणो किदो देसो किं निसित्तं वा सुडमारदरो वि तवोवण-परिस्समस्स अत्ता पदं डपणीदो [आर्थास्य मध्रालापजनितो विश्वन्भः मां मन्त्रयते। कतमः आयर्गेण राजर्षिवंशः अलङ्कि यते। कतमो वा विरहपयुर्गत्सकजनः क्षतो देशः। किं निमित्तं वा अकुमारतरोऽपि तपोवनपरिश्वमस्य आत्मा पदम् उपनीतः]।

ANASUYA—Friend, mine too is the curiosity. Well I will ask him. [Aloud] The confidence caused by the sweet words of your honour prompts me—Which race of the royal sages is being adorned by your honour? Which country has now its people rendered pining through separation from you? And for what reason even this extremely delicate self has been subject to the fatigue of a journey to the forest of penance.

भनस्येति। 'सखि समापि कौत्हल' निर्णयकौतुकम् 'श्रक्ति'। श्रयं तर्कः मिय श्रपि श्राक्ते। एनं 'तावत्' इमं जनमेव 'प्रच्यामि'। [प्रकाशं स्पष्टम् च्यःराजानं प्रति श्राष्ट्र] 'श्रार्यं स्य भवतो 'मध्रालापेत' मञ्चुवचसा 'जिनतः' चत्पादितः यो 'विश्रक्षः' विश्रासः ['समौ विश्रक्षविश्रासौ' इत्यमरः] स 'मां मन्वयते' मन्वणकर्मिण, वाक्ष्रयोगे नियोजयित। विश्रासेन प्रीरता श्रवशा ववीसि, ध्ष्टतां मध्य इति भावः। 'श्रार्येण कतमः' प्रसिद्धं च चन्द्रस्यग्रीदिप्रभवेषु कोवा 'राजवींणां वंशः श्रविद्ध्यते' जन्यना भूष्यते। प्रचालग्रस्तेनादिव 'कतमो देशः' एतन्सुह्रनें 'विरह्वेण' भवददर्श्यनेन 'पर्युगतसुकाः' चत्किष्ठिताः 'जनाः' यिस्तन् ताहशः क्रियते। प्रजारखनात् श्रन्वर्थं नेन 'पर्युगतसुकाः' चत्किष्ठिताः 'जनाः' यिस्तन् ताहशः क्रियते। प्रजारखनात् श्रन्वर्थं नामा राजासि। 'कि' 'निमित्तं वा कस्मात् वा निमित्तात् 'सुज्ञमारतरोऽपि' श्रतिसदुरिप 'श्रात्मा' भवतो देहः ['श्रात्मा देहमनोब्रह्मस्थावधृति-खित्रु। प्रयवे चापि'' इति विश्वः] 'तपोवनस्थ' यः परिश्रमः श्रागमनक्षेशः तस्य पदं स्थानम् 'उपनौतः' प्रापितः। श्रागमनक्षं श्रस्वीकारस्य को हेतुः।

NOTES

1. (a) सिंद &c.—Literally "The curiosity exists in me too" i.e. I am myself curious to know who he is. (b) जन्दन

मेव कौतूहलम् curiosity. अण्खार्थं—प्रज्ञादि। 'रम्यवस्तुसमालोके लोलता स्थात् कुतूहलम्'। The latter occurs in 'माधव्य अपास्ति शकन्तलादर्थनः कुतूहलम्'—Act II.

2. मधरालाप &c.—(a) मधर: त्रालाप: sweet speech. तेन जनित:। (b) विश्वमः — वि + श्रमः + घञ्भावे confidence; (c.) मन्त्रयते — This is causative. Thus—श्रह' मन्त्रये I hold conversation. Hence मन्त्र (चुरादि) + हेतुमित णिच् + लट्ते ।। (d) अलङ्कियते—अलम् (भूषणार्थे) + क्त + लट्ते कर्माण। अलम् is गतिसंज्ञक in the sense of भूषण। No समास—only it is placed before the तिङन्त; cp.—"अनिङन्तयायं समासः"। (e) विरह &c.—विरहेण पर्यु त्रमुकाः सुप्सुपा। तादृशा जनाः यिसान्। विच्छे दविधरप्रज:॥ (f) सुकुमार &c.—तरप्implies comparison of two things. Here आत्मा is one thing, the second thing is not mentioned. There is mental (বীৱ) comparison of दुष्यन्त with other kings. Anasuya suggests "You look like a prince. From your speech I believe you are popular (c f. विरह्नपर्य ।त्सुक-जन:) with your people. Your features are more delicate than those of an ordinary king." Hence बौद्धप्रतियोग्यपेचया अतिशायन तरप्। (g) त्रात्मा etc.—The form in the कर्त्र वाच was त्रार्थाः त्रात्मानं पदमुपनीतवान्। कर्माण it becomes आर्थे गण आत्मा पदमुपनीत:। Of. the two classes of दिनम् न roots the नादि class takes लनार etc. in its प्रधान and the दहादि in the अप्रधान कर्म in the कर्म वाचा। Hence the प्रधानकर्म here [त्रात्मा] becomes उक्त ।

शकुन्तला (आत्मगतम्)—हिअअ मा उत्तम्म। एसा तुए चिन्तिदाद्र' अनस्या मन्ते दि [हृदय मा उत्तामा। एषा त्वया चिन्तित।नि अनस्या मन्त्रयते]।

SAKUNTALA—[Aside] O heart, be not troubled, This Anasuya is uttering thy thought.

राजा (आत्मगतम्)—कथमिदानीमात्मानं निवेदयामि,कथं वा आत्मापहारं करोमि। भवतु एवं तावदेनां वच्चे र—(प्रकाशम्)

भवति, यः पोरवेण राज्ञा धर्माधिकारे नियुक्तः सोऽहमविव्यक्तियो-पलम्भाय धर्मारण्यमिदमायातः।

KING (Aside)—How shall I describe myself now and yet how shall I preserve the incognito of myself; Well, I will address her thus. (Aloud) Honoured maiden, I the person that is employed in the department of Religion by the King descended from Puru, have come to this holy forest to know if rites are without obstruction.

शकुन्तलेति। ['श्रात्मगतम्' श्रन्धेरश्रुतम् श्रात्मनो इदयं प्रति श्राह) हे
'इदय' मदन्तः करण 'सा उत्ताम्य' श्रधीर' मा भूः [तसु इति दैवादिकस्य लोटि
सध्यमैकवचने कृपम्।। मा—श्रव्दः श्रिङद्धिस्त, स च "माङि लुड्' इत्यस्य
श्रिवषयः। तेन लोट्। "मा कर्ष धनजनयौवनगर्वम्' इत्यादिषु यथा] यानि
'त्वया चिन्तितानि' तानि 'एषा श्रनस्या मन्त्यते' भाषते।

राजिति। अन्य रश्रुतमाह—'इदानीम्' अधुना पृष्टः 'कष्यं' कया रीत्या 'आत्मानं' निवेदयामि कथ्यामि आत्मपरिचयं ददामि। 'क्ष्यं वा' केन प्रकारेण च पुनः आत्मनः अपहारं गोपनं 'करोमि। सत्यं ब्रुयाम् अज्ञातस्व तिष्टेयम् इति दृष्करं मन्ये। 'यो' जनः पौरवेण राज्ञा' दृष्यन्ते न, अय च 'पौरवेण 'राज्ञा' मत्पिता 'धर्माधिकारे' तपयरणविभागे, अय च धर्माधिकारे चित्रयस्य धर्मतीधिकारे राज्ये इति यावत् 'नियुक्तः' व्यापारितः, 'सः' अहम् 'अविभाः अप्रतिवन्धाः याः 'क्रियाः' तपोऽनुष्ठानानि तासाम् 'छपलकाय' सन्यक् ज्ञानाय क्रिया अविभा न वा इति ज्ञातुम् 'इदं धर्मा-रख्यं तपोवनम् 'आगतः'।

NOTES

1. हृदय etc — (a) मा उत्ताख don't be impatient. उद् + तम (दिवादि) + जोट् हि = उत्ताख। जट् ताखित, जुङ् = अतमत्। (b) एषा Refers to अनभ्या or indicates चिप्रकरण; thus हृदय wants information and forthwith (चिप्रकरण) अनम्या asks the king for it. (c) मन्यते—मन्ति + चुरादि जटते। Here no ह तुमणिच् is necessary (c. f. मन्यते ante)।

(a) कथम् etc.—This is how the king deliberates. "She wants to know who I am. I cannot tell a lie. Yet I do not want to be known. How [कथम्] to tell the truth and preserve the incognito is the question." (b) अवत्-Indicates that the king has made up his mind कर्त्र व्यनिश्वयद्योतकम् ॥ (c) भवति etc.— This is truth as well as a hoax. The king refers to his father by पौरवेण राज्ञा and to his kingdnm by धर्माधिकारे। He thus speaks the truth. अनस्या however understands दुष्यन्त by पौरवेश राजा and the तपश्रणविभाग by धर्माधिकार। Hence she is hoaxed. Thus the king speaks the truth and yet remains unknown. (b) अविम etc.—विइन्यते एभि: इति वि÷इन+क कर्णे = विमा: obstacles; क, thought usually used कर्नार, may be had here करणे by the Varttika "घञर्षे किवधानं स्थासा पा व्यधिहिनियुध्यर्धम्"। (e) डप+लभ+ घञ भावे = उपलम: ascertaining. श्रविदामाना: विन्ना यासु ता श्रविन्ना:। श्रविद्या क्रिया: unobsructed rites. तासासुपलमा:। Literally "Ascertaining unobstruted rites' i. e. to ascertain if rites are unobstructed or not. नर्माविघातीपलन्भाय इत्यय: । तादर्थे ४थीं । (f) धर्मारण्यम् —रणे साधु राख्यम suitable for a battle. न राख्यम् अराजाम्। A forest is so called because there the movement of horses, chariots, etc. is impeded and no battle can be fought.* धर्मार्थ धर्म साधन वा अरख्यम्।

श्रनस्या — सणाहा दाणि धमचारिणो [सनाया ददानीं धर्म-चारिणः]। (प्रकुन्तना शृंगारनज्जां नाटयित)।

ANASUYA—The performers of rites are now provided with a lord. (Sakuntala acts the bashfulness of amour)

सख्यी—(उभयोराकर विदित्वा जनान्तिकम्)—हला सउन्दले जद्र एत्य अज तादो सिन्निहितो भवे (हला प्रकुन्तले, यदि अत्र अद्य तात: सिन्निहितो भवे त्)।

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

THE FRIENDS (Noticing the demeanour of the two Aside)—Dear Sakuntala, if father comes back here today—

श्रकुन्तला—तदो किं भवे [ततः किं भवे त]।

SAKUNTALA—What will happen then?

सख्री - इमं जीविदसव्वस्मेण वि अदिहिविसेसं किदत्यं किरिस्सिद [इमं जीवितसर्वस्वे नापि अतिथिविशेषं कतार्थं किरिष्ठाति]।

THE FRIENDS—He will make this august guest happy even with all he owns in life.

अनम्येति। 'इदानीम्' अधना त्वयि तपोवनम् आयाते 'धर्मचारिणः धर्मक्रिया-निरताः तापसाः' नाधवन्तो जाताः।

['सनाथा' इत्यस्य 'भन्नृ' मन्तः' इत्यपि ऋषं:। ऋतः 'शकुन्तला ऋङ्गाररसाश्रयां लज्जां नाटयति' अवनतेन सुखेन सुकुलितेन चत्तुषा च दर्शयति]।

सख्याविति। ['उभयो: शकुन्तलादुष्यन्तयो: त्राकारं चिष्टां सिन्धावलोकितं परावत्तस्य वद्दनं 'विदिला' ज्ञाला 'जनान्तिक' राज्य: त्रश्रुतम् श्राहतु:] 'यदि श्रद्य तातः' कृष्टः श्रव्य श्राहतः श्रव्य श्रिक्तः श्रव्य श्रिक्तः भवेत्' प्रत्यावत्तः स्यात्।

शकुन्तनि। 'तत: किं भवेत्' इत्यादि जनान्तिकमेव।

सख्याविति। 'इमम् अतिथिविशेषम्' उत्तमातिथि 'जीवितस्य' जीवनस्य यत् सर्वे स्व' घन' तेन अपि' तदपि दत्त्वा इत्यर्थः क्वतार्थं सिडमनोरथं करिष्यति। त्वामस्यै आदास्यति इति व्यङ्गम्। जनान्तिकश्चैतत्।

NOTES

1. सनाथा etc.—(a) नाथित याचित यथि भि: इति नाथ + घठ कर्म णि =
नाथ: the king. Cr नाथाते पत्रा इति नाथ: the husband. नाथेन सहवर्तां सानाः वह ॥ धर्म चारिण:—धर्मं चरन्तीति धर्मं + घर + णिन कर्त्ति those who practice penance. This includes both males and females. Thus the remark means "Ascetics now feel it that they have a king to look after them." But to unmarried

अभिन्नानग्रकुन्तलम्

female ascetics it may also suggest—"Ascetie maidens have now found a husband", i. e. they have found in you.*

- 2, महार &c.—महार is love. महारायया लज्जा the bashfulness of love. मानपायि वादि। ताम्। Sakuntala takes Anasuya's remark in the second sense noted above. Specially because the moment before the king's appearance, the friends had broached to Sakuntala the question of a suitable husband for her; and because Sakuntala was already feeling herself attracted towards the stranger (i. e. king).
- 3. सखी &c,—आक्रयते अनेन इति आ+क्र+ घञ् करणे = आकार:, इक्षितम् appearance gesture, manner &c. चेष्ठा। "आकाराविक्षिताक्षती" इत्यमर:॥ (b) सिन्निह्त:—सम् + नि + धा + क्र कर्म णि near. सिन्धिती भवेत् comes near, i. e. comes back. हितीलिङ्।
- 4. इसम् &c.—(a) जोव+क्त+भावे = जीवितस् life. सर्वं स्वं सर्वं स्वस् all own. जीवितस्य सर्वं स्वस् life's all own i. e. that which being taken away life ceases. Refers to Sakuntala. The plain meaning is "what he values most." (b) अतिथि &c.—विश्रिष्यते इति वि+ शिष् + चज् कमं णि = विश्रेष: Lit. That which is left. But the kernal is left when the husks are removed. Hence विश्रेष means the best. अतिथीनां विश्रेष: the best of guest. As already explained, the prohibition "न निर्दार्ण" does not apply here and we have a पष्ठीतत् ॥ (c) कृतार्थं म्—कृत: निवित्तं तः अर्थः प्रयोजनं शकुन्तवालाभद्दपं यस्य तम् whose object is accomplished. "औं अभिधेयरेवस्तु प्रयोजनिवृत्तिषु" इत्यमर:। The sly hint is—This person is in love with you, you are not averse to him he seems to be a suitable bridegroom too. If father were here, he would have at once offered him your hand."

शकुन्तला—तुम् हे अवेध। किं वि हिश्रए करिश्र मन्तेघ। ण वो वश्रणं सुणिस्सं [युवाम् श्रपेतम्। किमिप हृदये कत्वा मन्त्रयेथे। न युवयोर्व चनं श्रोषप्रामि]।

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

SAKUNTALA—Go you hence. You have got something into your mind and are chattering. I won't listen to your words.

राजा—वयमपि तावदुभवत्योः सस्वीगतं पृच्छामः।

KING-I too inquire abous your friend.

सख्यो—ग्रज्ज ग्रग्रगहो एव द्रग्नं ग्रव्सियणा शिय्ये । ग्रनग्रह एव द्रयमभ्यर्थना]।

THE FRIENDS-Noble Sir, this request is a favour indeed.

राजा—भगवान् काध्यपः शाखते ब्रह्मणि स्थित द्ति प्रकाशः। दयञ्चवः सखी तदात्मजा दति कथमेतत्?

KING—His reverence Kasypa is known as living in perpetual celibacy. But how is it that this friend of yours is his daughter?

शकुन्तलेति। 'युवाम् अपेत' दूरे गच्छतम्; 'किमपि' वस्तु इदये क्रत्वा मनसि निधाय मन्त्रयेथे' एवं भाषेथे। 'युवयोर्वचनं न श्रोष्यामि'। युवामेव जानीय युवयोरभिप्रायम्। यत् न बुध्यते तच्छत्वा मे किम् इत्यर्थः। सब मेतज्जनान्तिकं जातम्।

राजेति। 'वयमपि' ["असादी हयीश्व" इति वहुवचनम्]। सखीं गतः सखीगतः' शकुन्तलाश्रयः कोऽपि विषयः। तं पृच्छामः' ' 'तथापि तत्वत एना- सुपालप्सा' इति प्रागुक्तस्य श्रयमनुबन्धः।

सख्याविति। द्रयं भवता क्षता अभ्यर्थना प्रश्न्तप्रार्थना अनुग्रह एव। भवाह शः क्षते प्रश्रेमाहशा अनुग्रहीता भवन्ति दत्यर्थः।

राजिति। 'भगवान्' षड़े श्वर्य प्रशाली ["ऐश्वर्य प्रस्य समयस्य वीर्य प्रश्नसः श्वरः। श्वानवे राग्ययोश्वे व षणां भगदती द्वाना ।" विश्वरः शाश्वते नित्ये 'ब्रह्मणि' ब्रह्मचर्ये प्रस्तः' ने श्वित ब्रह्मचारी 'इति' एवम् द्रत्यभातः प्रकाशः लोके विदितः। द्रयश्च पचान्तरे एषा वः सखी तस्य भात्मजा' भौरभी कन्या [सदात्मजा द्रति ६तत्—]। द्रत्ये तत् क्षां कौद्यम् ? सन्बद्धम् श्रमन्बद्धं वा वद। NOTES

1. युवाम् &c.—Sakuntala here feigns anger. Or perhaps

she is really annoyed that the friends have divined her wish. It would have been better if the passage could be rendered "युवाम अवेध: किमपि हृद्येक्काला मन्त्रयेधे"—You alone know with what trash in your mind you are talking.

- 2. স্থা &c.— श्री + श्री + युच् भावे स्त्रियाम्— श्रभ्यर्थं ना prayer, i. e. the king's prayer to be allowed to ask questions.
- 3. (a) शायते—शयत is an अन्वय meaning सदा। "पुनः सदार्थ योः स्वत्'' इत्यमरः। शयत् भवम् इनि शयत् + अण् = शायतम् perpetual नित्यम्। "शायतस्तु घ्रुवो नित्यसदातनसनातनाः" इत्यमरः। The maxim"अन्ययानां भमते दिलीपः" does not operate here owing to the prohibition 'शायते प्रतिषेधो वत्तव्यः"। This very Varttika gives us the option to attach अण् to शयत्, otherwise we should have had उत्र् alone by the rule "वालात् उत्र्" as we see in the rule 'येषाच विरोधः शायतिकः'। "भाष्यकारवचनप्रामाण्यादणप्रत्ययः उत्रा च सभावेशः"। Hence the two forms शायत् with अण् and शायत्तिक with उत्र (by निपातन in the rule "येषाच विरोधःशायतिकः')॥ Cp. also our notes on 'शायतौः समाः' in Uttara. Act II. (b) ब्रह्मणि—ब्रह्मन् here stands fer ब्रह्मचर्यं। (तपम्) which enjoins celibacy. ब्रह्म तत्त्वतपोवेदे तु इयों पुंसि वेधिस इति मेदिनौ। The king's question is "How can a celibate have a daughter."

श्रनस्या—सणादु ग्रन्जो। ग्रत्यि को वि को सिओत्ति गोत्त-णामहिओ महा^टपहावो राएसो [श्रुणोतु आर्थ्यः। अस्ति कोऽपि कौशिक इति गोत्रनामधेयः महाप्रभावो राजर्षिः]।

ANASUYA—Let your honour listen. There is a certain highly majestic royal sage whose family name is Kausika.

गजा – अस्ति श्रूयते। KING—Yes. So 1 hear.

अनसूया — तं गो पिअसहीए पहवं अवगच्छ । उज्भिआए सरीरसंवड्गादिहिंताद कस्मवों से पिदा [तम् आवयो: प्रियसख्राः

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

प्रभवम् अवगच्छ। उज्भितायाः शरीरसंबद्धनादिभिः तातकाश्यपः अस्याः पिता]।

ANASUYA—Know him as the progenitor of our dear friend. Father Kasyapa is her father only because of the rearing of her body etc, when she was abandoned,

राजा— उज्भितप्रब्देन जनितं में कीतू इसम्। या मूलात् योतुमिच्छामि।

KING—My curiosity is excited by the word abandoned.

I wish to hear from the very beginning.

अनमूर्य ति। अस्ति कीऽपि कीश्विक इति गोवं नामधेर्यं नाम यस्य ताद्यः गोवनामा कीश्विक इति खातः 'महाप्रभावः' प्रभूतप्रतापः राजा ऋषिरिव। ऋषिरिव किश्विद्याताः किश्विकः नामा च।

अनस्येति। तं कौशिकम् आवयोः प्रियसखाः शकुन्तलायाः प्रभवम्' उत्पत्ति-स्थानम् 'अवगच्छ' जानीहि। 'छज्भितायाः' त्यक्ताया अस्याः शरीरस्य संवर्षं ना-दिभिः पोषणादिभिः कर्मभः तातकाष्यपः अस्या पिता' जातः ["सपिता यस्तुः पोषकः' दिति]।

राजेति। उज्भितशब्दो भवता प्रयुक्तः। तेन मे कौतूहलं कौतुकं जनितम् 'त्रामूलात्' त्रामूलम् चादित त्रारभ्य 'त्रातुमिच्छामि'।

NOTES

1. (a) कुशिकस राजवे गोंवापत्यं पुनान् कौशिक:। Refers to विश्वासिव, who was the grandson of कुशिक। कान्यकुल महानासीत् राजवि: भरतवंम गाधौति विश्वतो लोके कुशिकस्थात्मसम्भवः। तस्य धर्मात्मनः प्रवः सस्त्यवलवाहनः। विश्वासिव इति खातो वसूव रिपुमदं नः ॥ (b) गौव &c.—नाम एव इति नाम + धेय सार्थ = नामधेयम् name. गोव is any issue from the grand-son down-wards. "अपत्यं पौवप्रस्ति गोवम्"। Grandson, great grandson, etc., are all गोवापत्य or briefly गोव of the original progenitor.

कुशिकस्य गोवापन्यं पुनान् इति कुशिक + अग् कौशिक:। Strictly speaking then कौशिक is a common description of grandson great grand sen etc, of कुशिक। But विश्वामिव was named कौशिक। What was गोव became to him his नामधेय (name)। He was गौवनामध्य। (c) राजिष:—राजायम् ऋषिरिव राजिष: sage-like. उपमितकर्मधा।

- 2. (a) तम् &c.—प्रभवत्यसात् इति प्र+भू+अप् अपादाने = प्रभवः the source कारणम् i. e. the father पिता।। Pred to तम्।। (b) उन्+ त कर्मणि स्त्रियाम् = उन्जिता abandoned. (c) श्रीर &c.—श्रीरस्य संवर्षनम् nourishing of the body, तत् आदिये षां तै: by all necessary measures commencing with the rearing of her person. हतीया करणे। (d) पिता—cf. "प्रजानां विनयाधानाद्रचणाद्भरणादिष। स पिता पितरसासां केवलं जनाह तव:।।"
- 3. (a) उन्भित: इति श्रव्य: उन्भितश्रव्य: the word उन्भित। कर्मधा। तेन। अनुक्ती प्रयोजने कर्णार हतीया॥ (b) जिनतम्—जन्मिण्यः + क्रांचि caused. (c) आ म्लान्—म्ल beginning आदि। "मूल-मादी शिफीभयी:" इत्यमर:। आ is a कर्ण प्रवचनीय here with an inclusive sense (अभिविधि)। पश्चमी by the rule "पश्चयपाङपरिभिः"। अव्ययीभाव is optionally allowed by the rule 'आङमर्थादाभिविधीः'। The compound form is आमूलम्।

अनस्या — सुणादु अन्जो। पुरा किल तस्म राएसिणो जगा तबिस वहमाणसा कि वि जादसङ्ग हिंदेवेहिं मेणआणाम अच्छरा पिसदा णिअमिवग्घकारिणो [ग्रुणोतु आर्घ्यः। पुरा किल तस्य राजषें: उग्रे तपिस वर्त्त मानस्य, किमिप जातग्रङ्गः देवै: मेनका नाम अपसराः प्रेषिता नियमविञ्चकारिणो]।

ANASUYA—Let your honour listen. Some time back, when this royal sage was engaged in severe penance, a nymph named Menaka was sent to him as obstructor of his wow, by the gods who somehow got alarmed,

प्रथमोऽङ्गः

राजा—ग्रस्ते रतदन्यसमाधिभौरुत्वं देवानाम् ।

KING—There is this nervousness of the gods about other's austerities.

श्रनस्या — तदो वसन्तोदारसमए से उम्मादद्रत्त रूवं पिक्खिल [ततो वसन्तोदारसमये लस्या उम्मादियतः रूपं प्रचा । —(लड्डों लज्जया विरमति)।

ANASUYA—Then, in pleasant spring time, having noticed her maddening charms—(Stops through delicacy when half-uttered).

ष्मन्येति। पुरा किल' इतः पूर्वं तु उगे 'कठोरे तपिस वर्त्तं मानस्य दुयरं तपयरतः तस्य कौशिकस्य [सन्वन्धसामान्ये षष्ठी] 'नियमस्य' संयमस्य विञ्चकारिणी विचातिका मेनकानाम्' अपसराः [''एका अपसराः'' इति भाष्यप्रयोगात् अपसरः शब्दः एकवचनेऽपि] 'किमपि' केनापि कारणेन 'जाता शक्षा' येषां तैः भौतैः देवैः श्रीता'।

राजिति। 'एतत् भन्यस्य समाधे: नियमात् भीक्ल' भयशीलता 'दिवानामिति'। भन्त्येति। ततः भेनकायाः भागमनात् परं 'वसन्तेन' तदाखीन चृतुना चदारः मनोहरः यः समयः तिसान् भस्या' भेनकाया 'चन्याद्यित्व' सम्बीहर्न द्वपं अच्या' ['भह्र' असमये चक्ते' कथिते लक्ष्या 'विरमति' विरता भवति]।

1. (a) यणोत &c.—तपि वर्ष मानस्य engaged in penance, तपश्रण जिरतस्य। (b) किमिए—Kalidasa often uses this as an श्रव्यय meaning कृतोऽपि निमित्तात् somehow or other; c.f. किमपाहि स्थलवर्षमतोऽहम्' (c) श्रप्सरा:—Usually श्रप्सरस् is in the plural. Here it is singular Compare—"श्राप: सुमनसी वर्ष श्रप्सरस्सिकताः समाः। एते स्त्रियां वहत्वे सार्वेकत्वे ऽपात्रत्वयम् ॥"Compare also "श्रप् स्रसा वीतवागस्य व नासीदानीं में मीयः"—Act V. (d) नियम etc.—नियस्यते श्राने इति नि म्यम् + श्रप् कर्षे = नियमः vow वृतम्। "नियमी व्रतमस्त्री" इत्यमरः। तस्य विश्नः (see श्रविश्न

- Ante)। नियमविन्नं साध करोतीति नियमविन्न + क्त + णिनि साधकारिणि कर्तंरि स्त्रियाम् ; or विन्न + क्त + णिनि साधकारिणि कर्तंरि स्त्रियाम् = विन्नकारिणी। नियमस्य विन्नकारिणी। Qual. अप्सराः।
- 2. श्रस्ता तत् &c.—श्रन्यसमार्धः भीतः alarmed at others austerities, सुपसुपा। तस्य भावः। परतपस्त्रासः। The gods always got nervousin such cases. Nom, to श्रस्ति।
- 3. (a) तत &c.—उदर्शत उत्कर्ष प्रापात इति उद् + च् + घञ कर्म ण = उदार: improved; hence attractive, pleasant मनोहरा। In this sense compare "सकितीपवनमुदारमध्यवाम", "तथाहि ते शीलमुदारदर्शने" &c. वसन्तेन हित्ना उदार: pleasant by reason of the spring season. मुपसुपा, or इया तत acc. to some। तादृशः समय:॥ (b) उन्माद्यतुं शौलमस्य इति उद् + मद + णिच् + दन् ताच्छील्ये कर्चार। (c) श्रद्धम् उत्तम् श्रीत्तम् half uttered कर्मधा। Or सुप्सुपा with श्रद्धम् as a क्रिया-विशेषण, तिसन्॥ (d) विरमति—परस्थ पद by the rule "व्याङ्परिभ्यो रमः।"

राजा - परस्ताद्गस्यत एव । सर्वथा अपूसर:सम्भवेषा।

KING—The sequal is easily guessed. After all, she is born of a nymph.

अनस्या — अह दं [अय किम्]।

ANASUYA-What else? (Even so).

राजा — उपप्रवते ।

मानुषीषु कद्यं वा स्यादस्य रूपस्य सम्भव:।
न प्रभातरत्नं ज्योतिरुदेति वसुधातनात्॥२३॥
(शक्तन्तना अधोमुखी तिष्टति)।

KING—That's proper. How could the birth of such beauty happen amongst females that are human? The flash that is tremulous with lustre does not emanate from the surface of the earth, (Sakuntala remains with downcast eyes.)

राजा (आत्मगतम्) — लब्धावकाश्री मे मनोरथ: । KING—(Aside)—My desire has found scope. राजिति। 'परसात्' ततः परं [प्रथमार्थे परभव्दात् श्रसाति:] 'गम्यते' वधाते 'एव'! 'सर्व' था' सर्वप्रकारेण 'एषा' श्रक्तत्वा 'श्रप्सराः सम्भवः' उत्पत्तिस्थानं यस्थाः तादृशी।

श्रनस्येति। 'श्रथ किम्' एवमेव ['श्रथ किम्' इति खीकारे श्रव्ययम्]। राजेति। एतत् 'उपपदाते' युन्यते।

मानुषीति। अन्वयः — मानुषीषु अस्य ६पस्य सम्भवः व्ययं वा स्थात्। प्रभातरलं न्रातिः वसुधातवात् न उदिति। व्याख्या — 'मानुषीषु' मानवस्त्रीषु 'अस्य' अमानुषस्य '६पस्य' आक्रतेः 'सम्भवः' उत्पत्तिः 'क्यं' वा स्थात्' व्ययमपि न स्थात् [सम्भावनायां विङ्]। प्रमाभिः तरलं न्योतिः' तेजः व दुःतं जातिः, स्थावा, चन्द्रोवा, 'वसुधायाः तवात्' पृष्टात्' भूतवात् 'न उदिति न उद्गक्तिः। विद्युत् भूतवात् न स्पूरित ईदृश्ञञ्च ६पं मानुषीषु न जायते।

('शक्तला त्रात्मस्तत्या' विशेषतोऽभिमतजनात् स्तत्याः, लक्जिता 'त्रधोसुखी तिष्ठति')।

राजे ति! 'में मनोरथ:' अभिलाष: 'लब्ध:' प्राप्त: 'अवकाश:' अन्तर' ग्रेन स: । जहां हथोग्या एवं में शकुन्तला मदिभिलाषस्य विषयो भवितुम है ति। [अत: परम्— "किन्तु सखा: परिहासोदा हतां वरप्रार्थनां श्रुत्वा छतहें धीभावकातर' में मन:' (रा-, वि-, म-)]।

NOTES

- 1. अप सर:सका—असरस् is not always plural. Compare "आप: सुमनसो वर्षा अप्सर: सिकता-ससा:। एते स्त्रियां वहत्वे सुर्गकत्वे ऽपुरत्त्रत्यम्॥" The भाष्य has एका अप सरा:। Also see Note I preceeding. Now see Tika.
- 2. (a) मानुषीषु—मनोरपत्यानि स्त्रिय: इति मनु + ष्रञ् = मनुष् + ष्रञ् मानुष्य:। The षुक् comes in by the rule "मनोर्जातावञ्यती षुक् ष"। तासु। (b) क्यं वा स्थात्—This is an indirect and emphatic contradiction. How could it happen—most assuredly it could not happen* (c) प्रभातरलं न्यीति:—This is not necessarily electricity. Any bright object—any beautiful woman—may be

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

said to have तरलप्रभा। Compare—''सुन्दरी सा न वैत्येष विवेकः केन जायते। प्रभामावं हि तरलं दृश्यते न तदाश्रयः''—Dandin.

- 3. The figure is प्रतिवस्तूपमा। See under गुडान्तदुर्वं भ &c.— Ante. Here there is साम्यप्रतीति। The birth of such रूप among मानुषी is as absured as the उदय of प्रभातरतां जारित: from वसुधातता। Also we have वाकादय। Hence the लच्चण applies. The metre is स्रोक।
- 4. लक्षावकाशः etc.—Here two things encourage him. First and foremost of course is Sakuntala's charm coupled with the fact that she is not a ब्राह्मणकन्या। The second is her pedigree. She is अप्सरसम्भवा from a चित्रय। This places her higher than any ordinary चित्रय girl.*
- Reading—I have omitted the portion "विन्तु सखाः परि-हासीदाह तां वरप्रार्थ नां श्रुत्वा घृतह धीभावकातर में मन: ।" The परिहास—joke ${f i}_{f S}$ 'यथा वनजोत्स्ना $\cdots$ ञ्जनुरूपं वरं लमेय"— ${f Ant}$ e. धृतद्देघौभावकातरम् =distressed by having acquired देशीभाव। Here evidently the चि ्व प्रत्यय is superfluous; because अभूततद्भाव is already expressed by the word घत! Say either धतदें धभावकातरम् or देधीभावकातरम्। but not धृतदेधीभावकातरम्। As a rule कालिदास does not write so loosely. Again द्वि + घमुञ्प्रकारे or अधिकरणविचाले = देधम् in two ways or divided into two. This is मकारान्त। With ड खार्चे we get हैं ध + ड = हैं ध which is हैं धम् in the neuter. चिव is not available in the first sense because no meaning can be got out of it (अनिभधानात्)। In the second sense, यह धस्य हे धस्य भाव: इति है ध + च्व+ भू + घञ्भावे = देधीभाव: the division into two of one previously undivided. This is extremely cumbrous statement. All this is for च्व। The purpose is easily served without चि्व। Thus हिधाभवनम् द्रति हें धभाव: हिप्रकारेण स्थिति: इत्यर्थ:। तेन कातरम् इंधभावकातरम्। A clumsy statement where a simple one is possible is rare with कालिदास।

These two consiperations, taken with the fact that the

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar

Bengali Recensions omit it, raise grave doubts about the authenticity of the passage.

There is yet another and more serious consideration against the passage. It does not fit in with what follows. For admitting the passage, we find Dushyanta in a fix. He loves Sakuntala, but he is distressed with the suspicion that she loves another person (note वरप्रार्थना and ध्तदेधीभावकातर)। But almost in the same breath he exclaims—"Away with suspicious. Advance love!''--भव हृदय साभिलाषं सम्प्रतिसन्दे हिनिर्णयो नात: &c.—Infra. How so? What has happened to allay his suspicions and justify the jubilation? Nothing except the information that her father has made up his mind to get her married to a suitable bridegroom if available (गुरो: पुनरस्या: त्रमुद्भपवरप्रदाने सङ्ख्य:—Infra). Dushyanta was not a fool to think that, her father would force her to marry against her will; or that, at the command of her father, her effection will forsake its present object and flow towards himself! So this information does not account for the king's joy. The passage is not consistent with the king's exclamation and I am afraid it has to go. Prof. Gajendrakadkar believes that Priyamvada has said enough to allay the king's suspicion; the jubilation "भवहृदय etc" naturally follows from "गुरी: पुनरसा: etc." If Prof. Gs Dushyanta—a lover already suspicious—deems the simple explanation "गुरी: पुनरसा: etc." enough to set him at ease, then surely this Dushyanta requires some looking after.

Moreover, Prof. Gajendragadkar considers that the passage "किन्तु सखाः परिहास etc." is necessary for Priyamvada's remark "पुनरपि वक्त काम इव आयाः"; without the passage the remark does not arise, because the king with suspicion will not at all become पुनरपि वक्त कामः।

Now let us see what information the king has gathered. He knows—(1) That Sakuntala is not a Brahmana girl (2) that her father is a renowned Kshattriya king and her mother a celestial nymph; (3) that she is thus 'असंश्रं चवपरिग्रहचमा'।

But then he sees that Sakuntala is practising penance. It is therefore natural that he, already deep in love, should feel the curiosity to know if the penance is to be a temporary one or a perpetual affair with her. Hence the king must be पुनरपि वक्त काम: or his interest in Sakuntala becomes a sham.

Hence Prof. G's contention, that the passage ''किनुसखाः परिहास etc.' is necessary, becomes groundless.

In previous editions I thought I had said enough on the incongruity of the passage and therefore did not think it necessary to multiply reasons. Other reasons against the passage, however are not wanting.

In the first place the परिष्ठास does not justify the देधीभाव।
The परिष्ठास is—"यथा वनजातिसा… अनुदूप वरं लभेयं"। This does not suggest that Sakuntala loves another. अनुदूप वरं लभेय—may I get a suitable husband—does not mean that she is thinking of any particular individual. The case would have been different if she had said अभिमतं वरं लभेय। But she does not say that. Every girl in the world, with accomplishments however meagre naturally hopes to be suitably united. Thus the remark "किन्तु सखाः परिष्ठास etc." is quite un-called for.

Secondly, for arguments' sake, let us assume that Dushyanta was an over-jealous hyper-sensitive lover, so even this colourless परिहास set the fire of jealousy ablaze in him. Well with all his jealousy, he was a watchful observer (cf. नीवाराः मुक्तगर्म' etc), Sakuntala has already betrayed signs of her growing attachment towards the king [cf. ante, सखाँ—(उभयोराकार विदिला) etc]. These could not have escaped the king's—the lover's observation and must have precluded all idea of her interest in another person.

Hence again the passage—"निनासखाः etc." has no place here.

Referring to my condemnation of चिव in ध्राह धोभावकातरम्, Prof. Gajendragadkar says—'Regarding the चिव we are constrainded to remark, with very great sorrow, that Roy has no clear conception about the proper province of cvi. He evidently has tripped over the expression "अभृततद्भाव" (Gaj. Notes. p. 59). Again 'the real province of cvi is there where we have a metaphorical use of the word" (Gaj. Notes p 21). In other words according to Prof. G. if the transformation is real चिव is not available, it comes in only when the change is figurative.

Prof. Gajendragadkar himseif notices that Sanskrit writers all attach चिव with a real transformation (Gaj. Notes p. 21).

The universality of the practice raises grave doubts about the soundness of G's. conception of the province of (च्ब। G., however, condemns these usages as 'poetical licence.

Leaving poets to take care of themselves witness "एकस्य अनेकीकरणम्" (p 5. 4 43) of the vrittikara while speaking of the splitting up of a single object into many. This is a real transformation and is spoken of with चित्र। कैयर also has the same here.

This ought to be enough to condemn Prof. G.s interpretation of Nagesa. But if need be, still higher authoritiess may be cited.

In 3. 1. 76 Panini has "तनूकरणे तच:" where तनूकरण has चि्व while the sense is actual thinning not metaphorical. This is clear indication of Panini's views in the matter. Panini' will have चि व when the transformation is real.

Katyayana, however, makes the matter clearer by adding "अभृततद्भावे द्रति वक्तव्यम्"। But with reference to expressions like समीपीभवति, अध्याशीभृत etc, a difficulty strikes him, viz. there is no अभृततद्भाव in these. असमीप is distance and समीप is neighbour-hood, and as distance can never become neighbourhood च्व distance available. "न हि असमीप समीप भवति। विं ति । विं ति । असमीपस्थं

श्रभिन्नानशकुन्तलम्

समीपस्य भवति"—Bhashya. The difficulty seems to him insurmountable and for special sanction of these cases he adds another Varttika "समीपादीनामुपस ख्यानम्"। The difficulty and the necessity for this Varttka vanishes, if असमीप is considered समीप metaphorically and not in reality.

Hence Katyayana understands—(1) च्व is available when the change is real, (2) a metaphorical change does not give चि्व।

Patanjali admits the soundness of Katyayana's contention, but avoids the additional Varttika taking समीप and असमीप in the sense of समीपस्य and असमीपस्य by लचणा। ''तातस्थात् ताच्छन्दा' भविष्यति''—Bhashya.

While discussing the absence of ण in नुर्वान Patanjali says ''अनुस्तारीभूतो णलमतिक्रामित''—escape the change into ण by first becoming an अनुस्तार। Here the अनुस्तार is a real one not metaphorical. His comment on the apparent absence of अनुस्तार in ''अट्नुप्वाङ्नुम् व्यवायेऽपि'' is ''अनुस्तारोऽपि परसवणीभूतो निर्देश्यतं'' in which the परसवणें is not such only metaphorically.

The discussion above leads to the following conclusions:

- (1) चिव comes in when the change is real.
- (2) If the change is metaphorical, বি ব requires defence.
- (3) The defence is as indicated by Patanjali that the meaning of the word taking বি ব has to be changed by বৰ্ণা to make an actual change possible.

It will now be seen that what Prof. Gaj. deems as poetical license, is really in strict accord which the teachings of Panini. Instances like "प्रवीक्षतीऽसी इषभध्वजिन" are apparently irregular but become regular if by प्रव etc. we understand like प्रव etc, by लक्षणा।

प्रियंवदा (सिस्मतं प्रकुन्तलां विलोक्य नायकाभिमुखो

भूला }—पुणो वि वत्तुकामो विभ श्रजो [पुनरिप वन्नुकाम दव श्रार्थः]। (शकुन्तला सलीमङ्ख्या तर्जयित ।)

PRIYAMVADA—(Looking at Sakuntala with a smile and then facing the hero)—Your honour seems as if wishing to speak again. (Sakuntala rebukes her friend with her finger)

राजा—सम्यगुपलच्चितं भवत्या। अस्ति नः सचिरितश्रवण-लोभादन्यद्पि प्रष्टव्यम्।

KING—Rightly observed by you. From my desire to hear the story of the good, arises yet another question.

प्रियंवदा—अलं विजारिश। अनियन्त्रणाणुओओ तपस्मि-अणो णाम [अलं विचार्य। अनियन्त्रणानुयोगः तपस्त्रिजनो नाम]।

PRIYAMVADA—No use deliberating. Hermits are indeed persons to whom unrestricted questions may be put.

प्रिरंबदेति। (शकुन्तजाम् श्रधीसुखीं 'विलीका स्निनेन सह' ईषत् हसिला
'नायकस्य' कथानायकस्य राज्ञ इत्यर्थ:, 'श्रभिसुखी भूला' तमेव स'वोधा श्राह) 'श्राधाः
मान्यो भवान् पुनरिष' भूयोऽिष किश्चित् 'वक्त् ' कामो यस्य: तादश इव जचाते ['तुहाममनसीरिष" इति तुमो मकारजोप:]। मन्ये श्रन्यदिष भवतो वक्तव्यमित्त ।

(शकुन्तला सखीं प्रियंवदाम् 'श्रङ्ग ल्या' तर्जं न्या 'तर्जं यति' भत्संयति) [तर्जि - भतंस्वीरनुदात्तले ऽपि चिच्छी ङित्करणात् परसौपदम्। न हि श्रात्मनेपदापवादः । तेन तर्ज्यते भत्संयते इत्यपि भवति]। तिष्ट दुर्वि नीते, श्रस्य वचसा मां लिज्जितां हृद्दा, मदगतमेव श्रयं पृच्छति इति जानतो श्रपि, भूयोऽपि मां लेज्जियिनं देहशसर्जं नप्रकारः।

राजिति । 'भवत्या सम्यक्त साधु 'उपखित्ततं निद्धिततम् । 'सतौ साधुनां 'चरितस्य' इत्तस्य यत् 'यवणम्' भाकर्णनं तत्र यो लोभः' स्पृष्ठा तस्मात् कारणात् 'नः' भसाकम्

श्रमित्रानशकुन्तलम्

'श्रन्यदिप प्रष्टव्यं' जिज्ञासितव्यम् 'श्रस्ति'। श्रवणीयं श्रता न द्वायामि, श्रन्यश्व श्रोतिमिच्छामि दत्यर्थः। यहा—चरितश्ववणलोभः चरितार्थः। तसात् श्रन्यत् प्रष्टव्यमस्ति दति श्रन्यश्वद्योगे पश्चमी।

प्रियं वर्दिति । श्रलं विचार्यं 'पृच्छामि न वा इति विचारणा मा भूत । तपिख-जनः 'तापसाः' श्रनियन्त्रणः 'निर्वाधः 'श्रन्योगः 'प्रश्नः येषु तथाविधाः 'नाम' ययेच्छे प्रष्ट्याः किल ।

NOTES

- 1. सिमातम etc.—सिमातम qualifies आह understood. She noticed that Sakkntala was feeling uncomfortable through bashfulness. Out of sheer naughtiness she wanted to enjoy the funat the expense of the poor girl and with a smile—note the smile which betrays her wickndness—she urged the king to talk on in this strain.* शकुन्तला was अधोसुखी and could not have noticed सित। The smile would have been lost on her. Hence the construction सिमातमाह is better than सिमातं विलोका।
- 2. वक्त काम:—वच + तुसुन् कर्त रि = बक्त म one who will say (यो वचाति सः)। This is by the general principle—"कर्त रिक्तन"। वक्त म् कामी यस्य is the वाका of a समानाधिकरणपद वह—in which बक्त म् qualifies कामः। The म of वक्त म् disappears by the maxim "लुम्पेदवश्यमः क्रत्ये तुद्धाममनसीरिप। सभी वा ततिहतयोगां सस्य पिच युङ् घञीः॥" Again वक्त म् is an अव्यय and there is another view according to which क्रत affix that make अव्यय derivatives are all in the भाववाचा ("अव्ययक्रतो भावे" दित भाष्यम्)। Hence वक्त म् means वचनम् saying. This gives a व्यधिकरण वह—। Thus वक्त वचने कामी यस्य। वक्त म् in this has लुप्तसप्तमी because the word is an अव्यय। It is first (पूर्व निपात) in the compound by the rule 'सप्तमीविशेषणे वहनीहों"। Priyambada divines the king's motive in asking and wants to extort from him an admission!
- 3. तर्ज यति—She threatens her for her wicked query. तर्जि drops इ which is an अनुदात्त vowel, तर्जि is अनुदात्त न। Therefore by the rule "अनुदात्त जिन्मिनेपदम्" we expect तर्ज यते। Hence तर्ज यति requires defending. The root चिन्न suggests the defence. The root drops इ which is अनुदात्त and it drops क as well.

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

Hence it is अनुदात्ते q and also जिन्। The effect of either of these is to give it the आन्मनेपद! And when पाणिन attached द to चल making it चित्त, he should have stopped there; for, the अनुदात्त दकार would have secured the आन्मनेपद desired. But he is not satisfied and adds ज after चित्त for the sake of the आनमनेपद। This shows that अनुदात्ते q roots are not necessarily in the आन्मनेपद; there are exceptions, ति and भतेष are among the exceptions. Thus तर्ज यित—तर्ज यते, भते स्यति-भतेस्यते। Those who will take जिन् in अचि as to avoid दितिक्तिया (cf.—जित: अन्ते दिल-ज्याचातचितार्थेलात्) will defend such cases as poetical licence or by खान्तात् िणच् etc.

- 4. सम्वित etc.—This is of course only an excuse. He wants to be taken as an indifferent listener, guided in his questions by no other motive but an ardent desire to hear the story of good people, लोभात has हती पश्चमी। प्रष्टव्यस्य सद्भावे लोभो हेतु:।
- 5. (a) विचार्य Here there is no क्रियार्थिक्रिया, yet we have ख्यप्। This is owing to अलम् in the sense of "prohibition" (प्रतिषेध)। "अलंखली: प्रतिष्यो: प्राचां क्का" is the rule. अलं विचारिय is also allowable. (b) अनु + युज् घज् भावे = अनुयोग: question प्रश्न:। "प्रश्नोऽनुयोग:पृच्छा च' इति कोष:। नि + यिव (चुरादि) + लाट or युच् भावे = नियन्त्रयम् or नियन्त्रया restraint, अविद्यमानं नियन्त्रयं यिमन् मः अनियन्त्रयः पात्र कर्मां वह नियन्त्रयः वह—। "नजीऽस्त्रार्थानां वहन्नीहिः वा चोत्तरपदलीपः" इति "विद्यमानं" पदलीयः। Now See Tika. (c) तण्सी चामी जनश्च a person practising penance कर्मधा—। (d) नाम indicates अङ्गीकार, अभाष्यम admission. "नाम कोपिभाष्यामे" इति मेदिनी। You want to question. 4 admit (अभाष्याम) your right to question.

राजा—इति सखीं ते ज्ञातुमिच्छामि— वै खानसं किमनया ब्रतमाप्रदानादु व्यापाररोधिमदनस्य निषेवितव्यम् । अत्यन्तमेव सद्दश्चिणवज्ञमाभिर् था हो निवत्स्यति समं हरिणाङ्गनाभिः ॥२३॥

श्रभिन्नानशकुन्तलम्

KING—I wish to know this of your friend—Is the vow of a hermit that hinders the operation of love to be observed by her until betrothal, or will this one dear to these female deer because her eyes are like theirs, really live with them for ever?

राजेति। 'ते सखौं' श्रकुन्तलाम् 'इति' इत्याकारेण 'ज्ञातुमिच्छामि'। श्रनुपद' कथ्यमानयोः प्रकारयोः एकतरप्रकारेण ज्ञातुमिच्छति राजा।

वैखित। अन्वयः—िकिमनया मदनस्य व्यापाररोधि वैखानसं व्रतम् आ प्रदानात् निषितितव्यम्, आहोसहभेचणवद्यभा अव्यन्तमेव आभिः हरिणाङ्गनाभिः समं निवत्स्यति ? व्यास्त्रा—'किम्' इति 'आहो' इति च पच्डयम् निर्द्धियते। 'किमनया' शकुन्तख्या 'मदनस्य' कामस्य 'व्यापार' प्रवृत्तिं रोडुं प्रतिषेडुं शौलमस्य इति 'व्यापाररोधि' प्रवृत्तिविघातकं वैखानमं तापसं 'व्रतं' धर्मः, ब्रह्मच्ध्रम् 'आ प्रदानात्' प्रदानपर्यन्तं विवाहपर्यं न्तमित्ययः ("पच्ययपाङ् पिनिभः" इति-पच्चमी) 'निषेतितव्यम्' अनुष्ठातव्यम् 'आहो' अथवा सहशे तुल्ये ईच्यो नेवे यासां तामां हरियोनां 'ब्रह्मभा' तुल्ये च्यादिव प्रया शकुन्तला ('विशेषसमावप्रयोगो विशेषप्रतिपत्ती'' इति विशेषसमावप्रयोगः) "अत्यन्तमेव' चिरमेव आभिः' पुरतो हस्यमानाभिः 'हरिसाङ्गनाभिः' सगवधूभिः'' समं सह' ('समं सह—'' इत्यमरः) 'निवतस्यति'। सम्पति सुनिव्रतापि इयं प्रदेया, अथवा यावज्ञीवं ब्रह्मचारिको इति सखौं ते ज्ञातुच्छामि—इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ["अत्यन्तमेव सहशे" (ता-, वि-न्या-)—'अत्यन्तमेव महिरे'' (रा-)—"अत्यन्तमन्मत्वम्दृश्रे" (म)] ॥

NOTES

- 1. इति—Has the sense of एवम्, thus I wish to know your friend thus, i. e. I wish to know whether your friend is to be thus or thus. Thus has reference to the alternatives mentioned in the sloka following.
- 2. (a) व खानसम्—व खानसम्य इदम् इति व खानस + अण् belonging to a hermit. वि + आ + पृ + घञभावे = व्यापार: operation प्रवृत्ति:। तद्ररीड् । श्रीलमस्य इति व्यापार + रूध + णिनि कर्त्त रि ताच्छी त्यो क्षीवे ॥ (c) निषं वितव्यम्— "परिनिविभ्य: सेविसित—" इति षत्वम् ॥ (d) अतिगतम् अन्तं (or—अन्तः) यसिन्

कर्म ण तत् यथा तथा till the end, i. e. so long as life lasts. Qual. निवत्स्वति ॥ (e) सद्भे &c.—Usually the whole is taken as one word qualifying इत्याङ्गाभाः । सद्भे चणाभां वज्ञमाभिः favourite because having similar eyes. But then निवत्स्वति wants the nominative. Hence it seems preferable to separate आभिः making सद्भे चणवज्ञभा the nominative as in the Tika. The epithet then implies that Sakuntala was dear to the deer because her eyes resembled theirs, so they had confidence in her. Their fondness for her would be a reason for her prolonged stay at the hermitage. (f) अङ्गानि सन्तासां कल्याणानि इति अङ्ग न मत्वर्थे स्त्रियाम् = अङ्गाः fair-limbed, i. e. female sex. इत्यानामङ्गाः । ताभिः सममिति सहार्थकयोगे दतीया । "न केवल' सहयोगे, तत्पर्याययोगेऽपि दतीया । योगस्य चाचुषो वोडो वा "वडी यूना—" इति वचनात" ।

2. Reading—The reading मदिश्चणवसभा does not sufficiently explain why मनुन्तला was वसभा of the deer. The other reading आत्मसद्भे &c. omits एवं which is not desirable. अत्यन्तभेव – it is really for the whole life—indicates disapproval (परिभव) of the idea. Dushyanta has now so far advanced in his career of love that the suggestion of अत्यन्तवास he cannot broach with approval or even indifference. The एवं implies the expected disapproval (परिभव)। "एवीपस्परिभवी" इति हैम:।

प्रियंवदा—अन्ज धम्मचरणे वि परवसी अअंजणे ! गुरुणो विण से अनुरूववरण्यदाणे संकष्पो । आर्थ्य, धर्मचरणेऽपि परवशः अयं जनः । गुरोः पुनरस्या अनुरूपवरप्रदाने सङ्ख्यः]।

PRIYAMVADA—Noble sir, even in religious practices this person is subject to another. Her father's wish however, is to betroth her to a suitable husband.

राजा (आत्मगतम्)—न खलु दुरवापियं प्रार्थना । भव दृदय साभिलाषं सम्प्रति सन्दे हनिर्णयो जातः । शाशक्षे यद्गिनं तदिदं स्पर्शक्षमं रत्नम् ॥२४॥

श्रभिज्ञानशकुन्तलम्

KING (Aside)—This prayer is indeed not difficult to obtain. O Heart be hopeful. The solution of doubts is now achieved. What you suspect as fire, is a gem that bears handling.

शकुन्तला (सरोषिमिव)—अणसूए गमिस्ना अहं [अनस्ये, गमिष्पामाहम्]।

प्रियंवदिति । धर्मानुष्ठाने स्तियः खातन्त्रामस्ति, किन्तु 'अग्रं जनः' शकुन्तलारूपः धर्मस्य 'चरणे अनुष्ठाने 'अपि परवशः' पराधीनः पित्राज्ञावन्ती । 'ग्रोः पुनः पितुः काखस्य तु अस्या शकुन्तलायाः 'अनुद्रपाय' योगाय 'वराय' पाताय 'प्रदाने सङ्ख्यः' अभिलाषः । योगगोऽसि लमस्याः पितर' प्रार्थयस्व, एषा तव व भविष्यति, इति ध्वनिः ॥

राजिति। 'खलु' नून' निश्चितम् 'इयं प्रार्थना' एषोऽभिलाषः, श्रकुन्तलालाभेच्छा दुःखेन अवाप्यते इति 'दुरवापा' दुर्लभा न। चित्रयग्राच्या कन्या, प्रदानायौं पिता, योगाञ्चाहं चित्रयः अर्थी, एतत् वितयसित्रधाने मन्ये सुलभा मे शकुन्तला।

भवेति। अत्वय:—हृदय, समाति सन्दे हिनिणं यो जात:, साभिलाषं भव। यत् श्रिमाशङ्गमे, तत् इदं स्पर्शं चमं रतम्! व्याख्या—हिहृदय चेत: 'सम्पति' अधुना 'सन्दे हस्य' सन्दिग्धवस्तुन: शकुन्तनारूपस्य 'निणं यः' तत्त्वतो निरूपणं जात:।

यदा — 'सन्दे इस्य, संश्रयस्य मत्परिणययोग्ययं न वा इत्याकारस्य निर्णयः' निराकरणम्, श्रपगमः इत्ययः 'जातः' निवतः। तेन हि 'साभिलाषं' सम्पृहः भव शकुनतलागतमभिलाषं सादरं पोषय। कीदृशो निर्णय इत्याह—यत्' वस्तुत्वम् 'श्रियः''
स्पर्शावदाहि 'श्राश्रद्धसे' मन्यसे, तत् इदं वस्तु स्पर्शं चमते' सहते इति स्पर्शं चमं
सुखस्पर्शम् श्रादेयं रत्नं मणिः।

श्रकुन्तलेति। 🤊 ('रोषेथ' क्रोधेन 'सह इव' क्रुडस्य प्रकारमभिनीय। नहिं तलतः क्रुडा भूला]।

NOTES

1. खलु &c.—Note the reasons why not द्रवापा। In सुलभा द्रे in the Tika में has शेषे षष्टी—मन सम्बन्धे सुलभा। You may write सुलभा मया if you prefer, but then the diction will suffer.

2. (a) सामिलावम्—श्रमि + लष + घञ् भावे = श्रमिलाघ: desire. तेन सह । वहं—by the rule "तेन सहीत तेल्यथोग" the तुष्ययोग here being in विद्य मानतामाव॥ (b) सम् + दिइ + घञ् कमंणि (or भावे) = सन्दे ह: that about which doubt is felt (i. e. here शक्ताला)। If भावे, it means the act of doubting. निर् + नो + श्रच भावे = निर्णय: solution, removal. In the first case he means that he has nowgot definite information about Sakuntala and is no longer in doubt. (c) स्पर्धं चमते इति स्पर्ध + चम + ण कर्त रि = म्पर्ध चमम् that which toterates handling. (d) The second half means—You saw the glow only and thought it was fire (शङ्गा—सन्दे ह:); but it turns out to be a gem (निर्णय)।* The glow refers to तपःप्रभाव which burns and is therefore like श्रिय। Compare 'श्रममप्रधानेषु गृढ़े हिं दाहात्मकमिल तेजः"।—Act II.

अनस्या—किं गिमित्तं [किं निमित्तम्]।

Anasuya-What for.

शकुन्तला—इमं असंवद्घण्णविणि पिअंवदं अज्जाए गौदमीए निबेददस्मं [दमामसंवद्घप्रलापिनी प्रियंवदाम् आय्याय गौतमैर निवेदियश्वामि]।

SAKUNTALA—I will report this incoherent babbler Priyamvada to venerable Gautami.

अनस्या—सिंह ण जुत्तं अकिदसक्कारं अदिहिविसेसं विस-जिज्ञ सच्छन्ददो गमणं [सिंख न युक्तमक्कतसत्कारमितिथिविशेषं विस्रजा स्वच्छन्दतो गमनम्]। (श्रक्कन्तला न किञ्चिदुक्का प्रस्थितव)।

ANASUYA—Friend, it is not proper to leave a distinguished guest, with rites of hospitality un-rendered, and go away willfully. (Sakuntala moves on without saying).

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

श्रभिन्नानशकुन्तलम्

अनस्येति। 'कि निमित्त' कसान्निमित्तादित्यर्थ: गमिष्यसि। गसनकारण'
किम ? शकुन्तलेति। 'आयर्गाये मान्याय "गौतस्ये गोतमीमभिप्रत्य गोतमी बोधियतु'
वा, 'असम्बद्धम्' असङ्गतं प्रलिपतुं शीलं यस्या:, यहा पुन: पुनरसम्बद्धं प्रलपित या
ताम् 'इमां प्रियंवदां निवेदियिप्यामि'। प्रियंवदा मामधिक्तत्य असवद्धं प्रलपित इति
विज्ञापियिष्यामि।

अनम्येति। 'अक्ततः' अविहितः 'सतकारः' पूजा घस्मै तम् 'अतिथिविशेष'"
विशिष्टमितिथि 'विस्ता विहाय 'खच्छन्दत्ः खे व्छया 'गमनं न युक्तम्' अनुचितम्।
यस्मै चिदिपि अतिथये पूजामदत्त्वा गमनमयुक्तम् अयश्च पुनक्त्तमातिथिः गमनमिप
-यहच्छया कुक्षे, नासि कार्यान्तरेण आह्नता इति किम् अयुक्ततरमतौ भवेत्। तन्मा
-याहि दत्यर्थः।

['न किश्विदुक्ता' प्रतिवचनमदत्त्वा 'प्रस्थिता' एव शकन्तला]।

NOTES

- 1, कि निमित्तम्—"निमित्तकारणहेतुष सर्वासां प्रायदर्शनम्" इति प्रथमा।
  (a) असम्बद्ध &c.—सम + वन्ध + क्र कर्म णि = सम्बद्धम् coherent, न सम्बद्धम्
  incoherent. नज्तत्—। तथा प्रलपित इति असम्बद्ध + प्र + लप + णिनि कर्त्त रिताच्छी ल्ये आभी च् खे वा स्त्रियाम्। ताम्॥ (b) गौतस्य —गौतमी मिप्तित्य प्रियं-वदां निवेदियायामि makes a सम्पृदान of गौतमी by the rule "कर्म णा यमभिप्रेति स सम्पृदानम्"॥ चत्थीं सम्पृदाने। Or गौतमीं वोधियतुं प्रियं यदां निवेदियायामि, whence suppressing वेधियतुम् we get गौतस्य as कर्म णि चत्थीं by the rule "क्रियाथीं पपदस्य च कर्म णि स्थानिनः"॥
- 2. (a) विशिष्यते इति वि + शिष + घञ कम गि = विशेष: excellent, the best. अतिथीनां विशेष: the bests of guests, an illustrations guest इतन् तम्। Here अतिथीनाम् has शेषे पष्ठी। निर्दार is not available, because three things are necessary for निर्दार, (1) The individual separated, (2) the class from which separated, (3) the ground for separation; we have not got them here. Thus the prohibition "न निर्दार्ग" does not apply, and we get शेषष्ट्रा समास:।। (b) छन्द is अभिप्राय will, "अभिप्रायवशी छन्दी" इति कोष:। खस्य छन्द: or स्व:छन्द: own will, तेन इति सक्द + टा + तम् कर्ण स्वार्थ = खकन्दत:। कर्ण तस is available by the Varttika "तिमकर्ण आधादिभ्य उपसंख्यानम्"।

Compare—खरत: and वर्णत: for खरेण and वर्णन in 'दृष्ट: शब्द: खरतो वर्णतो वा''। अनम्या is always matter of-fact. She reasons, shows the impropriety of leaving her guest so abruptly. Note the steps of her reasoning (See Tika).*

राजा (प्रहीत्मिच्छन् निग्यह्यात्मानम् । आत्मगतम्)—श्रहो चिष्टाप्रतिरूपिका कामिजनमनोद्वत्तः । श्रहं हि— श्रन्यास्यन् सुनितनयां सहसा विनयेन वारितप्रसरः । स्थानादनुचलद्वपि गत्वे व पुनः प्रतिनिद्वत्तः ॥ २५॥

KING—(Iutending to catch hold of her and having checked himself—Aside)—Ah! the mere inclination of the mind of a lover works exactly like the corresponding effort. About to follow the hermit's daughter impulsively, but with my progress stopped by decorum, though not moving from my seat, I am indeed like one come back after having gone.

प्रियंवटा (शकुन्तनां निरुधा)— हला ण दे जूतं गन्तुं हिलान ते युक्तं गन्तुम्]।

PRIYAMVADA—(Having checked Sakuntala)—Darling you should not go.

शकुन्तला (सभ्ब भेदम्)—िकं शिभित्त' [िक' निमित्तम्]। SAKUNTALA—(With a frown)—What for ?

प्रियंवदा — रूप्त्वसेश्रणे दुवे घरिस मे। एहि दाव श्रत्ताणं मोश्राव हि तदो गिमस्मिस [वृद्धसेचने हे धारयसि मे। एहि तावदात्मानं मोचय, ततो गिमश्रमि]। (वलादेनां निवर्त्त यति)।

PRIYAMVADA—You owe me two waterings of trees. Come do release yourself, then you shall go. (Stops her by force).

Adopted by Prof. Gajendragadkar.

राजिति। (गहीतुं शकुन्तलां निरोह्णम् 'दक्कन्' श्रभिलषन् 'श्रात्मान' निरह्णि निवार्यं गहणेक्कां नियम्य दत्यर्थ श्राह) 'श्रहों' श्राश्चर्यं 'कामिजनानां सकामानां 'मनीवृत्तिः' मनसो व्यापारः चिष्टायां' देहव्यापारस्य 'प्रतिरूपिकां' तुल्यधर्मिणी। कामिनां देहव्यापारेण यथा श्रायासः मनोव्यापारमाविणापि तथैव ['चिष्टाप्रतिरूपिकां'' (रा-, वि-, य-)—'चिष्टानुरूपिणीं'' (त-न्वा-)]।

अन्विति। अन्वय:—सुनितनयां सहसा अनुयास्वन् विनयेन पुनः वारितप्रसरः अहं स्थानात् अनुचलन् अपि गला प्रतिनिवत्त इव हि। व्याख्या— 'सुनेः' काख्यस्य 'तनयां कन्यां सक्तलां सहसा' अतिक तम् अनुयास्वन्' अनुगन्तुसुद्यतः विनयेन पुनः' दमेन तु 'वारितः' निरुद्धः 'प्रसरः' प्रवृत्तिरित्यर्थः, यस्य तथाविधः, संरुद्धचेष्टः 'अहं स्थानात्' आसनात् अनुचलन् अपि' अनुत्तिष्टन् अपि 'गला' गमनव्यापारं निर्वर्त्थः 'प्रतिनिवतः' कृतप्रत्यागमनव्यापारः 'इव हि'। गमनस्य इच्छामावममून्यो मनसि। तस्यावतेऽपि चेष्टा अपि मया कृता इत्ये व मे मित्रिस्ति।

प्रियमिति। ('निरुध्य श्रात्मानं पुरोऽवस्थाप्य गमनात् वारियता)। शकन्तन्ति। ('भुवो: भेद: भङ्गः। तेन सह)। सहभुभदम् वा।

प्रियंवदिति। 'हे' हिराइन 'इचयो: सेचने' सेचनकर्मणी 'मे' महां ('धारे-क्तमणं:'' इति सम्प्रदानलात् चतुर्थीं) 'धारयिष'। लत्कते श्रहं हो इचकी सिक्त-वती। तन्मूल्यं ते ऋणमस्ति। 'एहि' श्रागच्छ 'श्रात्मान' तावत् मोचय ऋणस्कां कुरुष्य, ततः' तदनन्तरं गमिष्यिष'। सूल्यं वा देहि, मदर्थे वा हो इचकी सिश्च, ततः गच्छ इति भावः। एनां शकन्तलां 'वलात्' तरसा (हेती पश्चमी। वनं प्रयुज्यं निवर्त्तं यति इति ल्यव्लोपे वा) 'निवर्त्तं यति निवृत्तां करोति।

NOTES

1. (a) चे प्टाप्रति &c.—प्रतिविक्तितं रूपमस्थाम् अस्या वा इति प्रतिरूपा the exact reflection. वह—। सैव इति प्रतिरूपा + कन् स्वार्थे = प्रतिरूपिका a reflection. See Tika—। (b) कामिजन &c.—कामः अस्ति अतिश्येन एषाम् इति काम + इनि अतिश्येन = कामिन: those that have intense desire, मनसो हत्ति: inclination of the mind, i.e. a mental effort, कामिनो जना:। कर्मधा—Here चेषा is physical effort. Hence the meaning

is—So ardent is the inclination, that an effort done mentally seems like a physical effort. It is a general principle which the king supports by an example (See अनुयासन् &c.)*

Reading—चे गानुद्धिणो is ambiguous. It may mean (1) corresponding to चेषा, or (2) like चेषा। Like चेषा meets our case. It is a simpler expression. Not a bad reading on the whole.

- 3. अनुवासन &c—When he saw Sakuntala leaving he very thoughtlessly (सहसा) wanted to follow her. The very next moment his good sense prevailed and he desisted. What was thoughtless here? Of course the wish to follow, not the check put on the wish. Hence the proper construction is सहसा अनुवासन् not सहसा वारितप्रसर:! He did not leave his seat. There was no physical effort to follow. Yet he felt as if he had actually followed and come back.* The feeling was due to the intensity of the wish. The wish and the effort produce like effects (चेष्टाप्रतिचित्रका कामिजनमनोहित:)। The figure is अर्थान्तरवास, the verse going to establish (साधन) the general principle in अही &c. above. The metre is आर्था।
- 4. इन्ता &c गन्तुम् is गमनम् the तुम् being भावे in such cases. "श्रव्ययक्कतो भावे" दति भाष्यम्।
- 5. किं निमित्तम्—"What for", i. e. 'How so." "How is it improper (न युक्तम्) to leave."
- 6. सोचय—सुच means to 'release'. Here, however the meaning is to become free.' अनेकार लाडात्नाम्। Hence it is अक्सका। Thus आत्मा सुचतु—let your person become free gives लम् आत्मानं सोचय with णिच the अणिकत्तो having become कर्म by the rule 'गति- विदिश्यवसानार शब्दकर्माक मंक णामण्कित्तो स गौ।" Contrast the wicked move of the naughty प्रिरंवदा with the plain appeal of the simple भनस्य। "

राजा - भद्रे, द्वचसेचनादेव परिश्वान्तामत्रभवतीं लच्चये। तथा च्चस्याः—

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

स्रतांसावितमावलोहिततती वाहू घटोत्चे पणाद् अद्यापि स्तनवेषयुं जनयित खासः प्रमाणाधिकः । वढं कर्ण शिरौषरोधि वदने धर्माम्भसां जानकं वस्ये स्रंसिन चैकहस्तयिमताः पर्याकुना मूर्ड जाः ॥२६॥ तदहमेनामनृणां करोमि । (श्रङ्गलीयं दातुमिच्छ्ति । उभे नाममुद्राच्चराणि अनुवाच्य परस्परमवनोकयतः)।

KING—O gentle one, I see this maiden fatigued even from (her own share of) watering the trees. For through the lifting of the pitcher, her arms, even now, have the shoulders drooping and the palms excessively red; even now, her face have formed drops of perspiration-water that obstruct the Sirisha flowers in her ears; and the knot constantly unlosening, her locks, restrained with one hand, are dishevelled. I will then free her of debt. (Offers his ring. The two stare at each other on reading the name on the seal).

राजिति—'भद्रे' हे साधृवत्ते प्रियंवदे 'श्रवभवतीं श्रक्तत्तां वृत्तसेचनात् एव' स्वेषां वृत्ताणां सेचनादेव 'परिश्वान्तां गृरुखेदां 'लचये' पश्यामि [चौरादिकस्य लचयते: लट्]। 'तथाहि' पश्यतु भवती।

सन्ति। चन्यः—घटोत्चेपणात् च्रस्याः वाह सन्तां चौ चित्रावाणीहिततली, प्रमाणाधिकः च्याः च्यापि सनवेपयं जनयित, वदने कर्णश्चरीषरोधि घर्माम्भमां जालकं वहम्, वस्वे संमिनि मूईजाच एकहम्प्यमिताः पर्याकुलाः । व्याख्या—'घटमा' सेचन-कलस्या 'उत्चे पणात्' उईं वहनात् [हेतौ एखमो]। 'च्रस्या वाह मूली चवनती चां सौ' स्वस्ववसी ययोः तथाभृतौ, 'च्रतिसाव' प्रक्रतरिधकं 'लौहित' रक्तं 'तलं' कर-तलं ययोः तथाभृतौ च। 'प्रमाणात्' स्वमावायाः 'च्रधिकः च्यासः' गुरुष्यसनम् 'च्यापि' इदानीमपि 'स्तन्योः वेपथः कम्पं 'जनयित' करोति। प्रक्रत्या नतौ चं सौ चमात् प्रकामविनतौ जातौ, लोहिते तले च्रतिमावं लोहित, च्यासोऽपि गुरुः। तद्गृनिधिन-दानौमपि विद्यान्ता। च्रपि च 'वदने' सुखे 'कर्णयोः' दत्तं चिरीषं 'रोड्' स्थिरीकर्तं,

-श्रीलं यस्य तथाविधं धर्माभासां स्वेदजलानां 'जालकं' विन्दुसमूहरूपं 'वडं' ससुदितम्, वस्वे केशवस्वे 'मृंसिनि' पुन: पुनगंलति सति ["वइलमाभीच्यो]" दति पौन:पुन्ये वाइलकात् विन:] 'मूर्ड जाय केशा ऋषि 'एकेन हस्वेन यसिताः' वस्वनं नीताः सत्यः पर्याकुलाः विकीर्याः ["वडं" (त-, न्या-, स-)—"स्वसः" (रा-, वि-)]।

तिहित। 'तत्' तसात्, सर्वं या एषा भूयो इचिसेचनान इं सत: सहं सेचन-मूल्य' दत्त्वा 'एनां' ते सधमणीम् 'स्रविद्यमानम् ऋषं' यस्या तथाविधाम् ऋणसुत्तां 'करोमि'।

[अङ्गुलीयम् अङ्गुरीयक' 'दातुमिच्छति'। अस्य च अङ्गुल्या उन्मोचनकाले 'नामसुद्रायाः' तत्र सुद्रितस्य नासः 'अचराणि' वर्णान् 'अनुवाच्य' पठित्वा 'परां परां' प्रियंवदा अनस्याम्, अनस्या च प्रियंवदाम्, इत्यर्थः [द्वित्वम्। असमास्वद्भावः। पूर्वस्य सुपः सुः] 'अवलोकयतः' प्रस्यतः। तत्र राज्ञो दुष्यन्तस्य नाम उत्कीर्णं दृष्टा दे अपि सख्यौ विस्मिते, किमेतत् इति अन्योऽन्यसुखावलोकनं कुकतः। अथवा समे दिति अकुन्तलाप्रियंवदे]।

NOTES

- 1. (a) भद्र Ogentle one. A happy epithet at the moment because she roughly handles Sakuntala.* (b) भवभवतीम् Here भव takes दितीयाचे वर्ष् because it qualifies भवतीम्। This is allowed by the rule "दतराभ्योऽपि हस्यन्ते"। सहस्रपेतिसमासः, वा कर्मधा— [?]
- 2. (a) चलांगे—A slight droop of the shoulders is a point of beauty in females. Compare the word प्रकास in "प्रकासविनता-वंगे" Act. III. infra. (b) चित्रमान etc.—चित्रगता माना यिमन् तत चित-मानम excessive वह—। चित्रमान लोहितम् evcessively red. सहस्पित समास:। A certain amount of redness of the palms is considered a सलचया। See Tika. (c) चटोत्चेपणात—चत्रचेपण is जदंगेरण। This is necessary. Without an upward jerk the tops cannot be watered. (d) कर्यां धरीवरीध—कर्यां स्थारीवर्ष कर्यां धरीवम्, the धरीव in

^{*} Adopted by Prcf. Gajendragadkar.

the ears are used as कर्णभूषण। शाकपार्थि वादि। Compare "अवतं-सर्थान्त दयमाना: प्रमदा: शिरीषकुसुमानि"—Prelude. "कृतं न कर्णार्थि तबस्मनं में सर्खे शिरीषमागण्डिवलिम्बिकेश्रम"—Act. VI. Infra &c. कर्णाश्रीष + रुष + णिनि ताच्छ् वील्ये कर्तार। रोघन is obstruction. The flowers stick: (रोध) on the face owing to the perspiration and no longer oscilate. She was profusely perspiring. Qual. जालकम्। (e) धर्माम्म-साम्—धर्म स्थान्तमांसि or घर्म जानि अम्भांसि, तेषाम्॥ (f) एकइस &c.—यम्+ णिच् + क्त कर्म णि = यमिता: restrained. एक: इस्त: एकइसा:। "पूर्व कालेक—" इति कर्म धा—। Then इतन्—She used one hand only, the other was engaged with the pitcher. Note that the king is now too far interested in Sakuntala to check his effusion. Pred to मूईजा:।

3. Reading—सत्तम् in मृतः कर्णशिरीष &c. means slipped down. This does not seem to suit the context. जालक (समूह) seems to suggest the formation of separate drops, and does not agree

with the running down of perspiration.

4. (a) नामसुद्रा &c. सुद्र + अ भावे = सुद्रा engraving. नाम्नो सुद्रा engraving of the name, i. e. the name engraved. भावानयने द्रव्या-नयनम्। तस्या अचराणि॥ (b) अनु + वच् + णिच लाप् = अनुवाच having read. (c) परम्प्रम्—Each stares at the other. Hence there is व्यतिहार reciprocity. This gives दिल by the Varttika "कर्मव्यति-हारे सर्वनासी हे वाच्छे समासवज्ञ वहुलम्''। We have now परां पराम् अव-लोक्यत:। We do not get समासवद्भाव in परां पराम् owing to बहुल-ग्रह्ण। 'वहुलग्रहणात् अन्यपरयोर्न समासवत्''ः Next ''असमासवट्भावे पूर्वं ↔ पदस्थस्य सुप: सुर्व त्राव्य:"। Hence पराम् पराम् अवलोकयत:। Next the ZIU disappears वाइलकात् leaving परम् परम् = पर:परम = परस्परम् because of निपातन in the कस्कादि list or the sutra 'अपरस्पराः क्रिया-सातत्वे''। Lastly the final विभक्ति is optionally changed into आम by the Varttika ''स्त्रीनुपुंस कयो रत्तरपदस्थाया विभक्ते रांभाको वा वक्तव्यः"। Hence परस्पराम् or परस्परम्। For the disappearance of टाप्। compare "दलहये टावभाव: क्षीवे चादङ्वरहः खमो:। समासे सोरलुक् चेति सिंख वाइलकात वयम्''॥ The टाप्may be dropped at any stage= stage after the duplication.

राजा—श्रलमस्मानन्यथा सम्भाव्य! राज्ञः प्रतिवहोऽयम्!

KING—Stop thinking otherwise of me. It is a gift from the king.

प्रियंवदा—तेण हि ण अरिहिंद एदं अङ्गलोअअं अङ्गुलोविश्रोअं। अज्ञस्म वश्रणेण अरिणा दाणिं एसा [तेन हि
नाहं त्येतत् अङ्गलोयकम् अङ्गुलोवियोगम्। आर्यप्रस्य वचनेन
श्रम्रणा दटानोमेषा]। (कि श्रिहिहस्य) हला मउन्दले मोददा
सि अणुअस्मिणा अज्ञेण श्रह्मवा महाराएण्। गच्छ दाणिं
[हला प्रकुन्तले, मोचितासि अनुकस्मिना आर्यप्रण अथवा महाराजेन। गच्छ ददानोम्]।

PRIYAMVADA—Then certainly it does not deserve parting from the finger. She is now free of debt by the word of your honour. (Laughing slightly) Dear Sakuntala, you are released by this kind sir or by the great king. You may go now.

शकुन्तला (आक्षागतम्)—जद् अत्तणो पह्निसां [यदि आक्षान: प्रभविष्यामि]। (प्रकाशम्) का तुमं विसन्जिद्वस्स कि जिद्दव्यस्य वो विस्वष्टिक्यस्य रोडक्यस्य वा]।

SAKUNTALA [Aside]—If I can control myself. (Aloud) who art thou for one to be discharged or detained?

राजिति। 'त्रसान्' साम् अन्ययां' अन्यप्रकारिण, यथा सया परिचयो इतः तहिपरीत्भावेन, 'सम्भाव्य' अनुसान्य 'अलस्'। सा साम् असत्यवादिनं मन्ये थाम्। 'राजः'
सकाषात् 'त्रयं प्रतियदः' एतल्लस्म्। केन लस्त्रम् इताग्रे सन्दे हः। 'राजः सकाणात्
व्ययं व्रतियद्दो मे" इति प्रिय वदां वीधयति। वस्तुतस्तु "राजः सकाणात् व्ययं प्रतिप्रहो
-भवत्याः" इति व्याहः। अन्यथा असत्यवादी स्थादेव॥ ["प्रतियहोऽयम्" (त-न्या-)
'प्रतियहोऽयमिति राजपुर्वः सामवस्क्ष्यः" (म-)—"प्रतियहोऽयमिति राजपुर्वः
-सामवग्रस्कतः" (-रानः वि-)]।।

भ्रमिज्ञानग्रुकुन्तलम्

प्रियंवदेति। तेन हि' निमित्तेन, तथा सित इत्यर्थ:, यदि राज्ञा तुभ्यं दत्तं तदा तु 'एतत् अङ्गुलीयकम्' अङ्गुल्या वियोजनं 'न अर्धति। राज्ञा द यवतो रच्न, तदेदत् भवत एव अङ्गुल्यां तिष्ठतु। 'इदानीम् एषा' शकुल्तला अङ्गुलीयकदानं विनापि 'आर्थस्य वचनेन [हेतौ करणे वा वतीया] अनुणा ऋणमुक्ता। राज्ञो वचन-भङ्गों बुद्धा, राजा एवायम् इति ज्ञाला, राजानंप्रति इमां वजी कमाह प्रियंवदा—अहमेनामनृणां करोमि'' इति यत् आर्थस्य वचनं, राजाज्ञा हि सा, तेनेयम् ऋणमुक्ता, विमाङ्गुरीयकेण इति भावः। [इत्यं गूढ्स्य राजभावस्य प्रकाशात् 'किञ्चित्' ईषत् 'विहस्य' राजसित्रधानसंयता अनुचै हं सिला' शकुल्तलां प्रत्याह] 'अनुकिन्पना लियः सदयेन 'आर्थे ग्रंण वा महाराजिन' ऋणान् मीचिता असि'। अनुकिन्पना दित् साभिप्रायं वचः गूढमव व्यङ्गम्। अनुरक्तीऽयं लिय, एन' परित्यज्ञा यदि गन्तुं शक्तीषि 'गच्छ इदानीम्'।

शकुन्तलेति। गिमधामि 'यदि श्रात्मनः खस्य 'प्रभविष्यामि' प्रभुभ विष्यामि। श्रात्मा मे श्रध्ना परवशो जातः तत् कथमयं मया श्रन्यव नीयते ? ['प्रकाशं स्पष्टम्, छच्चै: इत्यर्थः, श्राह] योहि जनो 'विमृष्ट्यः' विमृष्ट्यंगगः योवा 'गेडव्यः' रोदधमहंः तदुभयस्यसम्बन्धे त्व' का इति काकुः। न कापि इत्यर्थः। तद्दचनात् कश्चित् स्थास्यति वा गच्छिति वा इति मा मन्यस्व।

NOTES

- 1. Reading.—राज्ञ: प्रतिग्रहोऽम्—It is a gift from the king. The sentence is purposely left unfinished. Gift to whom? Fill up the ellipsis to suit facts, or at your option, to serve as a feint. Thus "From the king to Priyamvada" means "Iamthe king I give it to you" which is the truth. Or thus "From the king to me" meaning "I got it from the king" which is a feint. Now if we add "इति राजपुरुष मामवगच्छत" with a कर्मधा—in राजपुरुष instead of the usual षष्ठीतत्—, we gain nothing, but the whole thing loses its refinement and becomes a broad and clumsy feint,
- 2. (a) त्रार्थेस्य वचनेन &c.—The king perhaps succeed in duping Anasuya, but Priyamvada was too clever to be taken

that away. The sly girl retorts "श्रायं स्य वचने न अनुणा'—The king's command has freed her! (See Tika). Then she laughs (विहस)। The laugh is significant. It is Greek meeting Greek. The laugh says 'No! I am not to be caught so easily." Here laugh is not loud (विद्युत) because she now feels the restraint of royal presence.* (b) अनुकस्पना = साधु अनुकस्पते द्यते इति अनु + कस्प + चिनि कर्ता दि साधुकादिण। तेन। The king is so thoroughly kind (साधुकादिण चिनिः) towards you that he relieves you of the debt. This sort of kindness has its reason. The king loves you. Thus the speech is a thurst to both the king and Sakuntala. (c) गच्छ इदानीम—Go now, i. e. the moment before you were anxious to go, go then if you can, now that in a manner he has openly avowed his love for you.

- 3. aftec—I would go if I could. The place, has now become too dear to leave.
- 4. का लग् etc.—You are nobody to discharge or detain, Don't you think I would go because you want me to go. I leave or stay as I wish. She feigns perverseness to excuse her stay. विस्थास and रोड्यस qualify जनसा understood. Or with भविवचा of कर्म and भावे तथ, they mean विसर्जनम् and रोधनम्।

राजा—(प्रकुन्तलां विलोक्य आत्मगतम्)— किं नु खलु यथा वयमस्यामः एविभयमप्यस्मान् प्रति स्थात् । अथवा लव्धा-वकाशा मे प्रार्थना । कुतः ?

> वाचं न भिश्रयित यद्यपि महचोभिः कर्ण ददात्यविहता मिय भाषमाणे । कामं न तिष्ठति मदाननसन्मुखोयं भृयिष्ठमन्यविषया न तु दृष्टिरस्याः ॥ २०॥

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

KING—(Watching Sakuntala, aside)—Could it possibly be that she is disposed towards me in the same way as I am towards her? Or my prayer has found scope. (Do you ask) Why?—Though she mingles not her speech with my words, she listens attentively when I am speaking; true, she does not stay looking at my face, but her eye is never engaged long with other objects.

राजिति। ['शकुन्तलां विलोका' निषुणं निरुपा तस्या भाबोदयिमव मला 'श्रातम् गतं स्वं प्रति श्राह]। 'यथा' यहत्, खलु वयमस्यां शकुन्तलायां वर्त्तामहे 'एव' तहत 'द्रयमिप' शकुन्तला श्रमान् प्रति स्यात् नु किम्'। श्रनुरागोऽयं हयोरिप श्रावयो: उत केवलं ममैव दिति वितर्वः ॥ निर्णयते—'श्रथबा' पत्तान्तरे 'मे' मम प्रार्थना' प्रणयः लक्ष्यः प्राप्तः 'श्रवकाशः' श्रन्तरः यथा ताहशी एव। 'ट्तः' एवं ब्रवीम चेत् श्रण्ण—

वाचिमिति। श्रात्यः — इटं यद्यपि महचोभिः वाचं न मिश्रयति, मिय भाषमाणे श्रविहिता कणं ददाति। कामं मदाननसम्मुखी न तिष्ठति, श्रम्या दृष्टिस्तु भूयिष्टम् श्रव्याविषया न। व्याख्या— 'इदम' एषा श्रकुत्तला 'यद्यपि यदि तु 'मम वचीमिः' वचनैः सह [इति सहार्थे ३या] 'वाचम्' श्रात्मनी वचनं 'न मिश्रयति' न योजयित, मया सह न संलपित इत्यर्थः तथापि 'मिय भाषमाणे' वदित लपित सित ['यस्य च भावेन भाव-लचणम्'' इति भावे सप्तमी] 'श्रविहता' दत्तावधाना सती 'कर्णः ददाति' श्रणोति। 'कामम्' एतदपानुमन्ये | "श्रवामानुमती कामम्" इत्यमरः] यत 'मदाननस्य' सम सुखस्य समसुखी श्रृत्रूल्ला 'न तिष्ठित' न वत्तं ते, सम्मुखी भूत्वा एव निवर्त्तते इत्यर्थः 'श्रम्या दृष्टिस्तु' नयनं पुनः 'भृयिष्ठः' वाह्त्व्ये न 'श्रन्यविषया' इत्रसंक्रान्ता 'न'। मां न सम्भाषते, किन्तु महचने सादरा दृष्टः मिय पितता एव संक्रियते सत्यं, किन्तु श्रन्यतापि न तिष्ठित, मिय एव भृयः पतित। तत्मन्ये इयश्र मिय श्रम्कृत्ता इति भावः॥ ["सम्मुखीयं" (त- न्या-)— "सम्मुखीना" (रा- वि-)— "सम्मुखी सा" (म-)]॥

NOTES

1. (a) किं न etc.—किं प्रश्ने, न वितकी, खलु वाक्यालङ्कारे। "नु वितकी-वमानयोः" द्रत्यादिमेदी। "निषे वाक्यालङ्कारिजिज्ञासानुनये खलु" द्रत्यमरः। (b) वयम्—Plural or singular by the rule "असदी ह्योय" (e) अवकाश—scope अन्तर। My suit has found scope, i.e. there are signs of reciprocation of feeling; I may therefore presevere.* (d) प्र+ अथि युच् भावे = प्रार्थ ना suit.

- 2. वाचम् &c.—He enumerates the signs he notices. (a) मित्रं करोति इति मित्र + सिच् + लट्ट् ति मित्रयति mixes. She does not mix her speech with mine, i.e. she does not hold conversation with me. This discourages and accounts for the doubt कि न खन् &c.

  (b) अव + धा + क्त कर्नार स्वियाम् अवहिता attentive. कर्यां दराति &c. is encouraging and justifies hope (लक्षावकाशा &c.) (c) सङ्गतं प्राप्तं सुखं यया सा सम्मुखो she who has approached the face, i.e. has faced "साङ्गाचोपसर्जनात—" इति ङोष्। सम्मुखा is an alternative form. (d) कामम् &c.—He admits here she does not face him for any appreciable time. This, he admits (कामम्), looks like a rebuff and raises doubts. But (त) there is a set-off against it viz, she does not remain long with her eyes turned away from him.*

  (e) अन्य: महातिरिक्त: कश्चित परार्थ: विषयो यस्था: सा अन्यविषया, etc.
  - 3. (a) Reading—अभिमुखम् towards. She turns her ear towards me when I am speaking—does not express the idea as well as अविद्या नगें दराति। (b) सममुखीना suppresses the nominative altogether which is not desirable. The choice lies between सम्मुखीयम् and सम्मुखीसा। I prefer the former because the reference being to an object (यक्तनला) which is before the speaker it is better spoken of with दरम्-भव्द। तद is used for things out of sight. Compare—"दरमल् सिन्नल्ड' समीपतरवित्तं चैतरो रूपम्। अदसन्त विम्नल्ड' तदिति परीचे विज्ञानीयात्॥"

नेपछो — भो भोस्तपिस्तनः, सिन्निहितास्तपोवनसत्त्वरचायै भवतं। प्रत्यासनः किल सगयाविहारो पार्थिनो दुषान्तः। तूरगसुरहतस्तथाहि रेणुवि टपविष्ठक्तजलाई वस्क छेषु।

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

श्रभिज्ञानशकुन्तलम्

पतित परिणतारुणप्रकाशः शलभसमूह द्वाश्रमष्टुमेषु ॥२८॥ श्रिप च —

तीब्राघातप्रतिहततस्क्रस्वस्थलमे कदन्तः
पादाक्षष्टव्रतिवलयासङ्गसञ्ज्ञातपाग्रः।
मूर्ती विष्टस्तपस दव नो भित्रसारङ्गयूथो
धर्मारण्यं प्रविश्वति गजः स्थान्दनालोकभीतः॥२८॥
(सर्वी: कर्णं दक्त्वा किञ्चिदिव सम्स्रान्ताः)।

IN THE DRESSING ROOM—O ye ascetics, be close by for the protection of the animals of the forest of penance. King Dushyanta is indeed at hand enjoying a hunt. For dust having the colour of the setting sun, struck up by the hoofs of his horses, are like a host of locusts settling on the tress of the hermitage to the boughs of which are attached bark garments wet with water. Moreover, an elephant scared at the sight of cars, having one tusk stuck on to the shoulder of a tree that has been struck with a violent blow, provided with a noose by clinging coils of creepers dragged with his feet, having dispersed herds of deer, is entering the holy forest as if an embodied obstruction of our penance. (Listening, all are slightly startled).

नैपथ्यी दित । नेपथ्यी' विषरचनास्थान , रंगमञ्चात् बहि:, एषा वाक् उद्गता—
'तपीवनसत्वानाम्' श्राश्रमसृगाणाम् 'रचायः, परिवाणाय 'सिविहिता:' समीपस्थाः
युयं 'भवत' । 'सृगयया सृगान् विध्यन् 'विहरित' परिचरित दित 'सृगयाविहारी'
श्राखिठयायी 'पार्थिका राजा 'दुष्यन्तः' 'प्रत्यासवः श्रन्तिकचारी 'किल' समागत एव ।

तुर्रति। श्रन्वय:—तथाहि तरगख्रहतः परिणतार्रणप्रकाशः रेणः श्रन्मसमूह इविटिपिबषक्तजलार्द्र विल्कलेषु श्राश्रमद्रमेषु पर्तति। व्याख्या—'तथाहि' राजः श्रत्यासन्न-त्वात् हि 'तुरगाणाम्' श्रश्वानां 'खुरैः हतः' श्रतएव उत्थापितः परिणतस्य सान्धास्य श्रर्त- वस्य स्थ प्रकाशः' इव प्रकाशो दीप्तिर्धस्य तथाविधः सान्धारविसङ्गंशः श्रारक्तः

द्रत्यर्थ; 'रेण:' धूलि: 'श्रलभानां' 'समूहः' राशि: 'द्रव विटपेषु' शाखासु 'विषक्तानि प्रामिश्वतानि जलाद्रीण बारिसिक्तानि वल्कलानि' येषां तथाविधेषु 'त्राम्मसुसेषु' तपीवनतरुषु' 'पतित'; यावत् धूलिभिनं दूष्यन्ते, तावदपसार्थान्तां वल्कलानि द्रत्यर्थः।

तीवं ति। अन्वय:-- खन्दनालीकभीत:, तीवाचातप्रतिहनतक्खन्धलग्रं कदन्त:, पादाक्त एवतिवलयासङ्ग स्वातपायः भिन्नसारङ्ग यूषः गजः नः तपसी सूर्ती विघ इव, धर्मारण्यं प्रविश्वति । व्याख्या—'छन्दनानां' रथानाम् 'श्रालोकेन' दर्शने न भीतः अदृष्टपूर्व त्वात् वस्तः 'तीव्रेण' गुरुणा 'त्राघातेन' प्रहारेण 'प्रतिहतः' निराक्ततो यः 'तरः' इचः तस्य 'क्लन्धे लग्नः एको दन्तो' यस्य तथा विधः दन्ते न विद्धं भग्नं तर्द दन्तेन कर्षत्रेव इत्यर्थः। 'पादेन आक्तष्टाः' या 'व्रतत्यः' मार्गप्राप्ताः लताः तासा यानि 'वलयानि' मण्डलानि, तेषाम् 'श्रासङ्गेन' संसर्गेण 'सञ्जातपाशः' प्राप्तवन्धन-रज्जुः, पादेन लतालालं वहन् पाश्यवद्व द्रव प्रतीयमानः दत्यर्थः। 'भिन्नानि' विभक्तानि बिद्रावितानि 'सारेङ्गाणां सृगाणां ठूषानि' येन तथाविध: 'गजः' वनहस्ती नः' श्रमार्वः 'तपसी मूर्त्ती' मूर्त्तिमान् 'विघ्न इव' छतदेह इव धर्माचरणप्रत्यूह: 'धर्मारण्य' तपोवनं 'प्रविश्ति'॥ पश्यत भौ वनगजीऽयम् अदृष्टपूर्वान् रथान् दृष्टा महप्ता हि भयेन न दिचिणतो नापि वामत: किन्तु समरे खिमेब धावित:, मार्गे यत् च पतितं तत् सर्वे मरंथिता चलित:। अव दन्ताघातपातितं वृचं दन्ते नैव वहन् तव दलितानां सतः-गुल्मानां पादलग्रानि वलयानि पादेनैव कर्षन् अन्यव च हरिणयू थेषु सहसा पतितः तानि विद्रावयन् तैसी: विद्यी: परे परे व्याइन्यमानगमनः नातिवेगमित एव श्रायाति। तत् त्यजत धर्मकर्माणि भटिति मार्गमस्य दला चात्नानं रचत इति भावः॥ ["तीबा-घातप्रतिहततक्क्रत्यलग् न कदन्तः" (म), "तीव्राघातादिभमुखतकः कत्यभग् न कदन्तः" [त-चा], "तीव्राघातप्रतिहतततः स्क्रम्थलग्नै कदन्तः" [रा-वि]॥ "पादाक्रष्ट" ् (रा-, वि-, स-)---"प्रौढ़ाक्कष्ट" (त-, न्या-) ॥ "सङ्गमञ्जात" (रा-, वि-, म-)ः —"सञ्चनाज्ञात" (त्त-, न्या-)। [सर्वा: कर्णं दत्त्वा स्नुत्वा किश्विदिव र्षेषत् न तु वलवत् 'सम्भान्ताः' वसाः]। NOTES

1, (a) तपोवन &c.—तपसो वनस् तपोवनस्। अथवासादिवत् त्तादधार्

अभिन्नानशकुन्तलम्

षष्ठीसमास:। Or तप:साधन वनम्। शाकपार्थि वादि। तसा सत्वा: or सत्वानि the animals in the hermitage. तेषां रचा protection of the animals &c. तसे। ताद्धे। चतुर्थी। (b) किल is here निश्चये! प्रति+श्चा+सद+क्त कर्त्ता (द) प्रत्यासन्न: at hand. प्रत्यासन्न: किल he is surely very near. (c) स्ग श्रत्वेषणे + णिच खार्थे + श्र भावे निपातनात् = स्गया hunting. This is by the varttika 'परिचर्या परिसर्या सगया श्वटाब्यानासुपसंख्यानम्''। तथा विहरतीत सगया + वि+ ह् + णिनि ताच्छोल्ये कर्त्तार wandering in quest of game. In the next sloka the speaker gives the reason for his statement.

- 2. (a) तुरग etc.—तुरेण वेगेन गच्छन्तीति तुर+गम+छ कर्त रि = तुरगाः horses. तेषां खुराः तरगखराः। तेः इतः struck up by the horses' hoofs. इतः struck, i. e. struck and thus raised. (b) विटप &c —िव+सञ्ज + क्त कर्म ण = विषक्तानि attached. ''उपभगित सुनीति—'' इत्यव सञ्जे ग्रं इणात षत्तम्। This is a सक्त क use of सञ्ज। Compare—धुरम् श्राससञ्ज, चापम् श्रासच्यकर्ष्डे &c. विटपः शाखा। ''विटपः पञ्चवे षिड्गे विस्तारे स्वन्धाखयोः'' इति विश्वः। विटपेषु विषक्तानि विटपविषक्तानि attached to the boughs. जलेन श्राद्राणि wet with water, विटपविषक्तानि जलाद्राणि वन्कलानि येषु येषां वा। विपदवन्—। After bath the bark garments were spread out on the branches of trees to dry. (c) परि+नम+क्त कर्त्रार्थ पर्णतः स्वस्णः सकागते श्रने न इति प्र—काग्र + घञ कर्णे = प्रकागः lustre. परिणतः श्रक्णः the mature sun, i. e. the evening sun, the setting sun. तस्य प्रकागः the glow of the settin sun. स इव प्रकागो यसा, वह—by the Varttika ''सप्तसुप्रमानपूर्व साउत्तरपदलीपश्च वक्तव्यः"।
- 3. Remark—This sloke only explains why the speaker thinks the king must be close by and hunting. He is hunting (सगराविद्वारी) because dust is being raised by the horses rushing about after the game. He is not very far (प्रवासन:) because the dust is invading the hermitage.
- 4. अपि च—The speaker next explains why he apprehends danger from the royal hunt.
  - 5. (a) तीब्राघात &c.—आ+इन+घञ्भावे = आघात a blow. तीब्र:

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

त्राचात: a xiolent blow. कर्मधा-। तेन प्रतिहत: struck back with a violent blow ३तत्। (The blow was not intentional. It was a mad rush through fear, and he simply ran against the tree), ताहण: तक: a tree struck back &c. कमेघा—। तस्य स्तन्ध: the trunk of a tree &c. तिसान् लग्न: lodged into the trunk &c. [Note the word लग्न:। The tusk got stuck (लग्न:), not that he butted against the tree. The act was unintentional]. ताहण: एकी दन्ती यंसा। He had no time to think of extricating his tusk. Such was his terror. (b) पादाक्षष्ट &c.—आ + सघ + घञ् भावे—आसङ्ग adhesion, clinging पादेन or पादै: आल्ला: dragged with his feet, ३तत्-तादृश्यः व्रततयः creepers dragged &c, कर्मधा—। तासां वलयानि coils of creepers etc. तेषामासङ्गः clinging of coils etc i. e. प्रासन्तानि वलयानि the clinging coils—भावानयने द्रव्यानयनम्। तेन सञ्जात:। ताहम: पामो यसा। This too indicates haste. Away he rushed from the seat of danger without stopping to clear his feet of the encumbrances. With the tree to his tusk and the mass of creepers to his feet, he was being hampered in his movement, but his first thought was to put a good distance between himself and the hunters.

- 6. (a) मूर्च '-मूर्क + ता कर्ता (embodied. (b) विद्यात अने न इति वि+ इन + घञ्चे कर्ण क—विञ्च: obstruction. (c) सारं अवलम् अ गर्भेषाम् इति सार + अङ्ग = सारङ्गाः like अक + अन्ध = अकन्धः। A kind of spotted deer. तेषा दृशाःन herds of spotted deer, भिन्नानि सारंगगृथानि येन। These epithets complete the picture of havoc, and indicate what may be expected if he gets into the penance forest. Trees reared with tender care, shrubs and creepers so assiduously looked after, the pet animals that are like children unto us—are all in danger. (d) अमधिमरण्यम्, अमं सा अर्णः, अमं साधनमरणः वा अमिर्ण्यम्। Here he is entering our sacred forest. Be quick there is time yet, for he cannot move fast with his encumbrances.
  - 7. Reading—where and we in the first line instead of:

मतिहत and जग्न do not show the fright and consequent haste which are so necessary here. In Raghava's reading, स्न अन्य क-दन्त: is obscure. पादाझए is better than ग्रीटाझए because it plainly states where the creepers have stuck, and how easily they could have been removed and yet were not removed through fright and haste. It is difficult to choose between चंग्यञ्चात and चञ्चाञ्चात । The former perhaps improves the flow of the style and better preserves the uniformity by making a single compound of each पाद in the first.

राजा – (ग्रात्मगतम्) — ग्रहो धिक् पौरा ग्रसादन्वे षिण-स्तपोवनमुपरुन्धन्ति । भवतु प्रतिगमिष्यामस्तावत् ।

KING—(Aside)—O fie, the citizens searching for me are disturbing this forest of panance. Well I must go back.

सखरी— ग्रज्ज, इमिणा ग्रारसाबुत्तन्तेण पज्जाउनम्ह। ग्रणु-जाणाहि गो उड़ग्रगमणसा [आर्या, अनेन आरण्यकवृत्तान्तेन पर्याकुलाः साः। अनुजानीहि नः उटजगमनाय]।

THE FRIEND—Noble sir, we are greatly disturbed by this news of the wild elephant. Permit us to return to the cottage.

राजा--(ससम्भ्रमम्)—गच्छन्तु भवत्यः। वयमप्राश्रमपोड़ा यथा ग भविषप्रति तथा प्रयतिषप्रामहे । (सबे उत्तिष्ठन्ति)।

KING (Hurriedly)—Go noble ones, I too shall arrange that there be no disturbance of the hermitage. (They all get up).

सखरी — श्रज्ज, श्रमम्भाविदादि हिसक्कारा भूश्रोवि पेक्खणणिमित्तं लज्जमो अज्ञं विण्णविदुं [श्राय्यं, श्रमम्भाविताति श्रिसत्कारा भूयोपि प्रेचणिनिमत्तं लज्जामहे श्रायं विद्यापियतुम्]

THE FRIENDS—Noble sir, not having rendered the rites of hospitality, we are ashamed to request your honour to see us again.

राजेति। 'श्रही श्रव्यान्' माम् 'श्रन्तिष्यन्ति विचिन्तिन्ति ये तथाविधाः पौराः नागरिकाः 'तपोवनम् उपरम्धन्ति' पौड्यन्ति एतत् 'धिक्' गर्हामहे। भवतु प्रति-गिष्यामः, प्रत्यावृत्ता 'भविष्यामस्तावत्'।

सखावित । 'श्रारखकस्य' वनगजस्य 'इत्तान्तोन वार्त्तया करणीन 'पर्याकुलाः' सन्द्रसाः 'सः'। 'नः' श्रस्मान् 'उटजे' पर्णा शालायां 'गमनाय श्रनुजानीहि' श्रनुमन्यस्व ।

राजेति। [चिहिग्नतान 'सभ्रमेण' त्वरया 'सह' यथा तया आह] 'वयमपि'
अहच 'आश्रमख पौड़ा' तपोवनोपरोधी 'यथा न भविष्यति तथा प्रयतिष्यामहे' आह'
प्रयववान् भविष्यामि। दत्यहमपि गमनार्थम् चिह्यग् न एव। [''ससभ्रमम्'' (रा-, त-)—"अहम्र्मम्" (वि-)]॥

सखाविति। 'त्रसमावितः' त्रज्ञतः 'त्रितिष्टैः' त्रागनुकस्य ते सत्कारः पूजा याभिः तथाविधा वयम् 'त्राय्ये भवन्तं 'भ्र्योऽपि प्रेचणानिमित्तं दर्धनार्थं 'विद्यापियतुम्' स्थर्थयत् 'लक्जामहे' लक्जिता भवामः। स्रतिथिभेवान् न च पूजितः, तत् कथं ब्रूमः पुनरिष्ठ स्रवागच्छत् इति। यदोतदुदारतया चम्यते भवता, तदागम्यतां भृयोऽपि इति भावः ["सत्काराः" (वि-)]—"सत्कारम् (रा-, त-, न्या- म-]॥ '

NOTES

- 1. (a) श्रारण्यत &c.—रणे साधु इति रण + यत् = रण्यम् suitable for battle, i.e. an open space. न रण्यम् श्ररण्यम् a forest, नञ्तन्—। तत दृष्ट इति श्ररण्य + बुञ = श्रारण्यतः a wild elephant. बुञ is available in the sense by the Varttika "प्याध्यायन्यायिवहारमनृष्यहस्तिष् इति वक्त-व्यम्"। Hence श्रारण्यतो हसी, श्रारण्यतो मनुष्यः etc.; but श्रारण्यः पश्रः not श्रारण्यतः पश्रः॥ (b) चटन etc.—चटने गमनम् चटनगमनम्। सहसुपेति समासः। तस्ये। ताद्यां धर्यां।
- 2. समझामम्—समाम haste लगा or संवेग। He was in haste to go back. Compare.—"मनत प्रतिगमिष्णामस्तावत्" above. But he was waiting impatiently that the suggestion to separate may come

from the maidens. The impatience may be read between the lines in the present speech also. It is owing to these indications of impatience that I have rendered it "hurriedly" otherwise the temptation is great to say समभू म' सादरम्। "सभू मः साध्यसेऽपि स्थात स वेगादरयोरपि" इति विश्व:।

- 3, Reading—असम्भमम्—without being moved—does not commend itself.
- 4. ভतिष्ठिन-"उदोऽनुध्वं कर्म णि" bars the आत्मन पर here because 'to rise' (उत्तिष्ठिनि) implies ऊर्ध्वं कर्म upward action.
- 5. (a) असमावित etc.—सम्यक्त भावित: समावित इति सम् + भू + णिच + क्त कर्म णि = समावित: rendered. न सम्भावित: । नञ्तत्—। असम्भावित: अतिधिमत्कार: याभि: those that have not rendered the rites of hospitality, वहु—। This gives the reason why they feel delicacy to ask him to come again. (b) प्रेचण दर्भ न निमन कारण यिमन् that in which the motive is to see. तत् यथा तथा। Qualifies विज्ञापयितुम् (c) भूयोऽपि प्रेचणनिमन विज्ञापयितुम् to ask for another interview. विज्ञापयितुम्—वि+ ज्ञा + णिच् + तुमुन् भावे to pray. अवायक्रतो भावे इति भावे तुमुन्। विज्ञापयितु विज्ञापने लच्चामहो द्रत्यन्वय:। The स्वतमी disappears because विज्ञपयितुम् is अवाय। The rule "न लोकावायनिष्ठाखलयं दनाम्" prohibits षष्ठी in the अनुक्तकर्म in the case of an अवायक्षत्।
- 6. Reading.—"सत्कारम्" makes the compound qualify आर्यं म्। Our reading emphasies the lapse of duty on the part of the maidens and the admission coming from the maidens themselves adds polish to the speech and imparts to it the forces of an almost irresistable appeal for another visit.*

राजा-मा मैवम्। दश्नेनैव भवतोनां पुरस्कृतोऽस्मि।

KING—No, you must not say so, 1 am rewarded even by the sight of you.

प्रकुन्तला — अनसूए, अहिणअकुसस्र्द्रेए परिक्खदं मे चलणं

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

चलणं, कुरवश्रमाद्वापरिलग्नं च वक्कलं। दाव परिपाले ध मं जाव णं मोश्रावेमि [श्रनस्यो, श्रमिनवकुशस्वा परिचतं मे चरणं कुरवकशाखापरिकग्नं च वल्कलम्, तावत् परिपालयतं मां याव-देतत् मोचयामि]। (राजानमवलोकयन्तो सव्याजं विलख्या सह सखोभ्यां निष्क्रांन्ता)।

SAKUNTALA—Anasuya, my foot is pricked by a young Kusa shoot, and my bark-garment is caught in a Kuravaka-branch. Do then wait for me until I release it. (Gazing at the king, delaying with pretexts, proceeds to go out with the friends).

राजिति। 'एवम्' ईष्टशम्, अपूजितलात् पुनरंशनाय विज्ञापयित् लज्जध्वे द्रयाकारं 'मा' वृत मा वृत। सभामी दिस्ताम्। 'भवतीनां' साध्यीलानाम्, असुलभदर्थनानामित्यर्थः 'दर्थननैव' [किसुत सभाषणीन दृत्ये बकारार्थः] 'पुरस्कृतो ऽसि' सत्कातोऽस्मि। पुर्ख्यदर्शनानां दर्शनमेव सत्कारः, स्या तु सभाषणमि खब्धम्। तत् कथमक्कतः सत्कार द्रति भावः।

शकुन्तलेति। 'श्रीभनवा' नृतना या 'कुशम् चि:' कुशायं तया, दर्भां द्वरण में चरणम्' [चरणश्रव्दी हिलिङ्गोऽपि पुंसीव भूर प्रयुक्तः] 'परिच'त' गाढ़ं विद्वम् 'वल्कलंख कुरवकस्य' कण्डक वहुलस्य पुष्पःचिविश्वर्य 'शाखास परलं य' हदं सक्तम्। गाढ़िविधात् हढ़ सन्द्वस्था मोचनेविलस्थो भविष्यति। तत 'यावत' यनकालम् 'एतत्' चर्ण वल्कलंख 'मोचयामि', कुशक्तग्रकात् वरवकशाखायाद्य दत्यर्थः, ताबत' तत्कालं 'मा परिपालयतं प्रतीचिधाम्॥ [राधविण अपिटतमितत्]॥ (इति 'व्याजेन' क्लिन 'सेह', क्रलपूर्व के 'विलम्बा'। राजान पुनरिप द्रष्टं क्ल एष स्दर्भावित प्रत्यर्थः 'निष्कृता' रङ्गमस्थात् बह्यातुं प्रवक्ता [सादिकर्म णिक्तः])।

NOTES

^{1.} पुरस्तृत:—पुरस + ज + ता + कर्माण Literally—Placed in front. Hence—Honoured

श्रभिन्नानग्रकुन्तलम्

- 2. अनम्ये &c.—(a) असम मूचि: a shoot of Kusa grass, अभिनय new and therefore short. The shorter the stronger they are and more likely to hurt the feet. (b) In परिचत and परिचम the परि is intensive. The thorn has gone deep in, the garment has stuck firm—All this is a ruse to tarry a little longer. पारपाचि is to wait for. Here the appeal is to अनम्या because she knows the quick-witted प्रयंवदा will meet her with some sharp retort.
- 3. सवाजम्—वि + अज गातचे पणयोः + घञ् करणे = वाजः Lit—That which diverts attention. Hence छल pretence अपदेश। "बाजः शाख्यापदेशयोः" इति कोषः। तेन सह। वह— Qualifies विलम्बा not निस्ताना।
- 4. Reading.—Raghava omits this passage. But the poet refers to the incident in Act II—'निय: प्रस्थाने अधान विकास मान मिय दुमाणाम कि कुरुवक occurs in several editions. But कुरुवक is not wrong and seems to be the poet's favourite spelling. Compare the यमक in 'मधुलिहां मधुदानविशारदा: कुरुवका रवकारणतां ययु:''—Raghu. IX. 26.

राजा—मन्दीत्सुक्योऽस्मि नगरगमनं प्रति। याबदनुयाति-कान् समित्य नातिदूरे तपोवनस्य निवेशयामि। न खलु शक्रोमि शकुन्तलाव्यापारात् श्रात्मानं निवत्तं यितुम्। मम हि—

गच्छिति पुरः प्रशेरं धावित पश्चादसंस्थितं चेतः। चीनांश्वकमिव केतोः प्रतिवातं नोयमानस्य।। ३०॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे)।

KING—I have become less anxious to go back to town. I will meet my followers and encamp them not far from the penance forest. I cannot indeed bring back myself from occupying about Sakuntala. Mine indeed—Forward goes the body backward rushes the restless mind like the China-Silk of a banner which is carried against wind [Exeunt all].

प्रथमोऽद्धः—The First Act.

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

गच्छतीत। अन्वय:—प्रतिवातं नीयमानसा कितोरिव मम हि श्रीरं पुरो गच्छित, चीनाग्रकमिव चसंस्थितं चेतः पद्मात् धावित। वास्वाा—'प्रतिवातं वायोः प्रतिकृतं 'नीयमानसा' उद्यमानसा न तु स्वयं गच्छतः [कितुपचे अचे तनत्वात्, राजपचे भौत्मुक्वाभावात्] कितीरिव ध्वजस्चे 'मम हि' मम तावत् "श्रीरं" [कितुपचे ध्वज-रुखः, राजपचे वपुः] 'पुरः' अयो 'गच्छिति' मन्द मन्दं चलितं 'चीनाग्रकः चीन-रिशोदभवं ध्वजवसनम् 'इव चसंस्थितम' खिस्यरं चचलम् [चीनाग्रकपचे लाचवेन हितुना वायुना अभिभृतत्वात् चेतःपचे श्रकुन्तल वापारं ण अभिभृतत्वात्] 'चेतः' चित्तं 'पश्चात् धावितं जवेन याति [सर्चः विगतायां गती धावादेशः]। कर्चं वायुक्तं मां नयति न त्वहमिती यामि। तेनाहं ध्वज इव। श्रकुन्तला च वातसंहतिरिव। श्रीरं मे ध्वजद्ख इव, चेतश्य ध्वजवसनिव। श्रकुन्तलाइपाया वातसंहतिरिव। श्रीरं मे ध्वजद्ख इव, चेतश्य ध्वजवसनिव। श्रकुन्तलाइपाया वातसंहतेः प्रतिकृत्वमहं कर्चं वायुक्तया नीयमानः। देही मे ध्वजद्ख इवमन्दं धुरो या'त, चेतस् पास्वरं सत् ध्वजवसनिव पश्चात् धावित। अत इवश्वदी हिः पास्यः॥ [''असंस्थित' (तः, वि, त्या-)—'श्रमंसुत'" (रा-; स-)]॥

स्वीभा यक्तवा विद्यां गता। इतः पूर्वं गतामधात् विद्यां ताः। तदानीमिष् स्वीभा यक्तवा विद्यं गता। इतः पूर्वं गतामस्य धा हि सा। बार्जावस्वोऽिष् स्वतः। यथुना च सर्वे स्वि, राजा सखी शक्तवा च इत्यद्यः निष्कानःः ।

श्रभिन्नानशकुन्तलम्

- 1. (a) अनुयातिकान्—अनु पश्चात् याता गमनम् अनुयाता। सा अस्ति एषाम् इनि उन्—इति वाचस्पति:। Followers. तान॥ (b) नातिदूरे अनुयातिका निविश्वले gives with णिच्—नातिदूरे अनुयातिकान् निवेश्वामि। अक्षमं कलात् अणिकत्तं: कर्म संज्ञा। The क्रिया here makes नातिदूरे a सत्त्वचन word, i. e. it refers to some पदार्थ। Hence अधिकरणे सप्तमी।। (c) तपोवनस्य may be explained as शेषे or "दुरान्तिकार्थों: षष्ठी अन्यतरस्याम्" इति दूरार्थक नातिदूरशब्दयोगात् षष्ठो। पचे पश्चमी।। (d) आत्मानम् इति अणिकत्तुं: कर्म संज्ञा। (e) सम् + श्रा ने इ ल्यप् = समेत्य।
- 2. धार्वत = स + जट ्तिप् becomes धौ + जट्तिप् when the root means to move fast. सम् + स्था + त कर्तार = संस्थितम् steady, न संस्थितम् unsteady. गच्छित ग्रीरम् the body moves slowly forward, धार्वति चेत: the mind rushes back. Note the contrast, one moves slow, the other goes quick. Such turning hack of the minds is described by Kalidasa with a different simile, cp. "एषा मनो में प्रथमं ग्रीरात् पितु: पदं मध्यमसुत्पतन्ती स्रांगना कर्ष ति खिण्डनागात्मूवं स्थाला-दिव राजहंसो ॥"—Vikra. केतु is banner (ध्वज) which includes the staff and the flag. चौनदेशजम् श्रंग्रकं वस्तं चौनांस्कम्।
- [N. B.—Note China and India's probable trade-relation during our poet's time].
- 3. Reading—Raghava has असंस्तृतम् which he explains श्रीर ग अपरिचितम् which has become a stranger to the body. It is difficult to apply the meaning here.

द्वितीयोऽङ्गः।

(ततः प्रविश्वति विषयणो विदूषकः)

विद्वषकः (नि:श्वस्य)—भो दिष्टं। एदसा मिश्रश्रासीलसा)
रणणो वश्रम्सभावण णिब्बण्णोम्हि भो दिष्टम्। एतस्य मृगया-धोलस्य राज्ञो वयस्यभावन निविण्णोऽस्मि । श्रश्रं मिश्रो, श्रश्रं वराष्ट्री, श्रश्रं सदुद्वीत्ति मञ्कणणे विश्वितिहिविरल्पाअव स्कृतिस् वणराद्म ग्राहिग्डोग्रदि ग्रडवोरो ग्रडवी [त्रयं मृगः, त्रयं वराहः, त्रयं ग्राह्रेलः, दति मध्याङ्गे ऽपि ग्रीषाविरलपादपच्छायासु वनराजिषु त्राहिग्डाते त्राटवोतः अटवो]। पत्तसङ्करकषात्रादः कडुग्राद् गिरिणद्रजलाद पोग्रन्ति [पत्रसङ्घरकषायाणि कटुकानि गिरिनदीजलानि पीयन्ते]। अणिअदवेलं सूल्मंसभुद्दो आहारो ग्रण्हीभदि [अनियतवे लं शूलामांसभृयिष्ठ ग्राहारो भुज्यते]। तुरगाणुधावणकाण्डितसिक्यणो रित्तिमि मे णिकामं सियदव्यं णि [तुरगानुधावनकि एडतसन्धे: रात्राविष मे निकासं प्रयि-तव्यं नास्ति]। तदो महन्ते एव्य पच्चसे दासीएपुत्ते हिं सङ्गिलुइएहिं वनम्गहणकोलाइलेण पिडवोधिदोम्हि [ततो महित एव प्रत्यूषे दास्याः प्रत्नैः श्रक्तानिलु व ्धकैः वनश्रहणकोला-इलेन प्रतिवोधितोऽस्मि।] एत्तरण दाणि वियोद्धा न शिक्समिट् [इयता इदानोसिप पोड़ा न निष्क्रामित]। तदो गग्डसा उविर पिग्डमो संवृत्तो [ततो गग्डस्य उपरि पिग्डक: संवृत्त:]। हिम्रो किल अह्ये छ ओही गोस्र तत्तहों दो मिआणुसारेण असामपदं पविदृस्स तापसकण्णा सजन्दला मम अधण्णदाए दंसिदा ह्यः किल ग्रसासु अवहीनेष तत्रभवतो मृगानुसारेण ग्राम्यम-पटं प्रविष्टस्य तापसकन्यका शकुन्तला सस अधन्यतया दर्शिता]। संपदं णञ्चरगमणस्स मणं कष्टं वि ए करेटि [साम्पृतं नगर-गमनस्य मनः कथमपि न करोति । एव्वं चिन्तअस्स मे पहादी अच्छिम्र रअणी [एवमेव चिन्तयत: मे प्रभाता अच्छोः रजनी]। का गदी। जाव ण किदाचारपरिकम्मं पेक्खामि [का गतिः। यावदेनं क्षताचारपरिकर्माणं प्रेचे] (परिक्रमप्रा-

श्रभिद्यानग्रकुन्तलम्

वलोका च) एसो वाणासणहत्थाहिः अवणिहिं वनपुप्पमाला-धारिणोहिं पिड़िविदो इदो एळ आअच्छिदि पिअवअसो [एष वासासनहस्ताभियवनोभिः वनपुष्पमालाधारिणोभिः पिरृताः इत एव आगच्छितिप्रियवयस्यः]। होदु अङ्गभङ्गविअलो विअभविश्र चिट्टिसां, जह एळां विणाम विससमं लहेटं [भवतु अङ्गभङ्गविकल इव भुत्वा स्थास्यामि, यदि एवमिष नाम विश्रमं लभेय]। (दण्डकाष्ठमवलस्वा स्थितः)।

(Then enters Vidushaka in a drooping mood) VIDUSHAKA (Sighing)—O my luck! I am distressed by the frendship of this chase-loving king. "Here is a stag," "There goes a boar," 'Yonder escapes a tiger,'—thus we have to rush, even in midday, from thicket to thicket in rows of forests where as it is summer the shade of the trees is scanty. Waters of mountain. streams, brown through the admixture of leaves and bitter, have to be drunk. Meals, mostly of spitted meat have to be eaten at irregular hours. With the joints, bruised by galloing on herse-back, there is not much lying down for me even at night. Then even at the earliest dawn I am aroused by the din of surrounding the forest by the sons of slaves—the birdcatchers. My trouble does not cease with even so much. Boil has now formed on the abscess. Only yesterday while we lagged behind, Sakuntala, the hermit's daughter, was by my cursedness shown to his Highness as he entered the site of the hermitage in pursuit of a stag. Now on no account does he turn his mind towards going back to the town. Even as I was thinking thus, night passed and dawn came to my Can't help! I must see him when he has finished eyes.

his usual morning duties. (Going round the stage and looking about). Here my dear friend comes this veryway surrounded by Yavana women who have bows in their hands and are wearing garlands of wild flowers. Well, I will stay looking as if powerless through palsy of limbs, if even thus I may get rest. (Stands learning on his staff).

तत इति । ('विदूषकः' दति राज्ञो नर्मसहायः विक्रतविषो विकलाङ्गो ब्राह्मण-विश्वेषः' विषयः' खिन्न दव लद्यमाणः 'प्रविश्वति')।

विदूषक इति। 'भो दिष्टम्' अही में भागधियम्। अभिनः अदृष्ट गर्हेण-मेतत् ["दिष्ट' देव' भागधेयम्" द्रत्यमर:]। 'मृगयाशीलमा' मृगयारतमा 'एतसा राज्ञी' दुष्यन्तमा 'वयसाभाविन' मुखित्वीन ["वयसाः स्निग्धः सवयाः" इत्यमरः] 'निविष्तः' खित्रः 'असि।' ["निविष्ति स्रोपसंख्यानम्' इति णत्वम्]। "गीमे ण' त्रातपेन 'विरला' मन्दा 'पादपच्छाया' यासु तघाविधासु 'वनराजिषु 'काननश्रे शिषु श्रक्षाभि: अयं मृगः' रुष हरिणी धावति 'अयं वराहः' इतो याति स्करः एषः अयं शादूं ल: एव बा। प्र: पलायते 'इति' एवम्पुकारेण मध्यक्ते अपि' कठोरतमतासुप-गतेऽपि दाक्षेरवी दिनमध्ये 'त्रटवीत: एकाम् त्रटवीं गुल्मं विहाय ि ल्यव्लीपे कर्माण पद्यमी] 'अठवी' अन्यो गुन्मः' आहिग्डाते' अनुधा यते। इत्ये वं विहारे खेदकारणम्। 'पवाणां गलितपर्णानां 'सङ्करेण' मित्रणेन 'कषायाणि' आरकानि ["कषायो रसभेंदे साात इतापक्रम्य "सुरभौ लोहिते विषु" इति मेदिनौ] 'कटुक्रानि' तीवरसानि गिरिनदीनां प्रस्वणानां 'जलानि पीयन्ते। इति पानीये खेदकारणम्। युखां "यूजपक्क यन 'मांसं तेन' भूविष्ट: बहल: 'ऋषिर:' ऋदिन: 'ऋनिधिता वैला समय: यिखन् कर्मं णि तत् यथा तथा 'भुज्यते'। ऋहिचकरी गुरुपाक्य श्रोदन: सोऽपि पुनरसमये, इति श्राहारे खेदस्थानम्। 'तुरगेषा' श्रश्चेन यत् श्रनुधावनं सृगानुसरणः त्तेन 'काष्डिता: कुष्टिता: सन्धय:' यसा तथाविधसा मे रावाविप निकामं यथेष्ट' 'श्यितवा' नास्ति भयासेवन' न भवति। 'ततो रजन्याश्वतर्धे यामे यदा खल्पं सुर्तं तदा दै।स्रा:पुर्वः निन्दितजन्मिः ["पुर्वे अन्यतरस्राम्" दति कुत्सायामलुक्] एमि: शक्ति लुव्धकै: पिचवाधि: महित एव प्रत्यू वे वनग्रहणमा वनवेष्टनमा शः की लाइलः' आरावः तेन प्रतिबोधितोऽिका यथा विद्वारे तथा पाने च आहारे च तथ व पुनमें भयने खेंद:—अहोमें दूरहष्टम्। 'इदानीम्' इति वाक्यालङारे 'इयता अपि' एतावता च में पौड़ा न निष्क्रामित' न क्रिंशस्य अवसानम्। 'ततो गर्डमा' स्फोटस्य 'उपिर पिर्डः' खल्पः स्फोटः 'संवत्तः' जातः [एषा लौकिकोक्तिः]। हिंदैव

दश्यति—'हाः' पूर्व सिन् दिने 'किल असासु अवहीनेषुं पश्चात

अनुसार: अनुसरणं तेन मृगमनुसृत्य इत्यर्थ: अग्रथमपदं तपीवनभूमिं प्रविष्टस्र तवभवतो राज्ञो दुष्यन्तसा, प्रविष्टाय तवभवते इत्यर्थः (त्र्रतुर्थीस्थाने षष्ठी) तापस-कन्यका शकन्तलामम अप्रस्यतया'दुरदृष्टीन 'दर्शिता'। मन्ये ममीव दग्धभाग्यं राजानं तववाइियता शकुन्तलामसा दर्शयामास। 'साम्पृतम्' अधना शकुन्तलां टृष्टा इत्यर्थ: 'कथमपि' केनापि प्रकारीण 'नगरगमनसा मनो न करोति,' सर्वेषा नगरगमनं परिहत्तुं मिच्छति। 'एवमेव' द्रत्याकारे गाँव चिन्तयतः' दुर्भाग्यं पर्याली-चयतो 'मे अच् णो:' अनिमीलितयो: लोचनयो:' अनिमीलती लोचने अनादृत्य ("षष्ठीः च अनादरें 'दित चकारात् सप्तमी) 'रजनी प्रभाता'। 'का गति:' क उपाय:। सर्व मेतत् सहनीयम् । यदापि ईदृशमनिशं खिद्यमानः अदा च पुनर्जागत एव रावि-र्याता, तथापि किं करिष्ये ? 'यावत् एनं राजानं 'क्वतम' अनुष्ठितम् 'आचारप्राप्त' र यथाचारं कुलाचारीक्तं 'परिकर्स' सज्जा यदा क्रतम् आचारात् प्रातः क्रत्यं परिकर्मं च चैन तादृशं 'प्रेचें द्रस्यामि [यावद्योगे भविष्यति लट्] परिकर्मण समाप्ते गला तसाँ आतमानं निवेदयामि इत्यर्थः। ('परिक्रम्य' रङ्गमञ्च' परितो गला 'अवलोका' श्रगतो दृष्ट्रा च) एष 'प्रियो'से 'वयस्य:' मित्रं, राजा इत्यर्थ: 'वनपुष्पाणां माला धारयन्ति' या ताभिः 'वाणासनं' धनुः 'इस्तं' यासां ताभिः 'यवनोभिः' यवनरमणीभिः' षरिवतः' 'बिशित:' सन् 'इत एव' अस्वामेव दिशि 'आगच्छति'। अयं हि मृगयां प्रति चलित एव लच्यते, मामिप मन्ये अन्विष्वन् आगच्छति दत्यर्थः। भवतु अङ्गानां भङ्गेन विकलो' जन इव 'भूत्वा स्थास्थामि, यदि एवमपि नाम विश्वमं' विश्वान्तिम् ("नोदा-त्तोपदेशस्य मान्तस्थानाचरः" इति घाञ इिंडिनिषेधः) 'लभेय'। ('दर्खस्य' यष्टेः 'काष्टम् अवलम्बा' तदाश्रित्य 'स्थितः')। [''एवमेव चिन्तयतोः मे प्रभाताश्रच्णोः रजनौ" (त-, न्या-)—'श्रदापि तसा तामीव चिन्तयत: श्रच्णी: प्रभातमासीत्' (रा-, वि-, म-) ॥ 'क़ताचारपरिकर्माण''' (म)—''क़ताचारपरिक्रम''' (रा-, वि-)— क्रतदारपरिगृहं'' (ता-, न्या-)]॥

द्वितीयोऽङ्कः

NOTES

1. Summary—श्रय प्रभातायां रावी तामेव मुनिकम्धकां ध्यायता निक्त्माहेन राज्ञा मृगया प्रतिषिद्धा । तती विदूषकेण सह दत्यमभूत तस्य शकुन्तलागती मन्त्र :—

राजा। माधव्य, रमणीरवं किल सा।

माधन्य:। रवं चेत् राजगास्त्रं हितत्। भटिति ग्रस्त्रोत ?

रे पिता प्रदाता, कथं भटिति ग्रह्मे त ?

打引! 火心

माधा असि त्वापुरपायः। ब्रूहिकी हशी सा त्यि।

राजा। ननु सानुरागा।

माध। तर्हिं गान्धर्वीऽनुष्ठीयताम्।

एवं संवदमानयीसयो: काष्विश्रधाभ्यामागत्य यागिवद्यः विद्यापा राचसवधार्थं राजा स्वाहतः । ततः सपदि सहर्षे राजिन सज्जे नगरात् राजमातुर्दृतः प्राप्तः । तस्मात् पुत्रकात्यार्थं तूर्णं नगरगमनं प्रति मात्रादेशं स्रुत्वा सम्मान्तो राजा माऽव्यमात्मनः प्रतिनिधीक्तत्य सस्ने न्यं नगरं प्रेषयामास । तश्चवश्चयन्नाह सखे ऋषिगौरवात्तपोवनं यामि सुनिसुतायां तु न प्रणयः । सोऽपि सूद्सदेव तथां मेने । ततः खस्यो राजा भूयोऽपात्रमं यथौ ।

- 2. तत: &c.—The jester enters with a dejected look. He is a Brahamana—the kings's companion—"विज्ञताङ्गवचीवेरैहोस्वनारी विद्रवन: ।" He should excite laughter by his deformities, speech and attire. He is powerfully timid. Here he bemoans his luck by "अही दिष्टम्"!
- 3. (a) दिष्टम्—Raghava renders it ह्ण्म्। "भोदृष्टम्" is then a query. Have you seen? दिष्टम् is surely better. (b) मृगायायोजसा—मृग अन्वेषणे + य भावेस्त्रियां निपातनात् मृगया hunting, chase. तां योजयित इति मृगया + योज + णिच + ण कर्ता र addicted to chase तसाः (c) वयसाभावेग—वयसा Friend. तसा भाव: Friendship. तेन। हितौ दतीया। (d) निर्म विद्म कर्ता रि=निविण: disgusted. एत्सम्। (e) एतसा &c.—
  The king won't let me leave his side for a moment, he is

so fond of me But how can I, a cripple, keep pace with bim when he is rushing at a break neck speed after the quarry. All relish for life is gone out of me. O Luck!

4. अर्थ मृग: etc.—(a) From मध्यम् अज्ञ:—The middle of the day = we expect अहम ध्यम् because the rule for एकदेशिसमास mentions पूर्व, अपर, अधर उत्तर only, not मध्य also. But पाणिन himself refers to साबाइ—The end of the day—in the rule 'संख्या-वि-सायपूर्वसा श्रह्मा श्रहन् अन्यतर्मां ङौं'। Hence the inference is—''सर्वीऽपा कदेश: अज्ञा समधाने"—all parts are compounded with अहन् in an एकदेशि-समास। Some go even further and say सर्वेडियो कदेश: कालीन समग्रते। The समास being thus allowed we get पूर्विनपात of मध्य giving मध्य + अहन्। Then with समासान टच् the rule "अज्ञाऽज्ञएनेभ्यः" directs अज्ञ to be substituted after an एकदेश। Hence मध्याज्ञ। Next by the rule "प्रविश्वज्ञः" इन्द्रतत्पुरुषयोः" this ought to be neuter because अहन् is neuter. But the "रावाज्ञाहा: पुंसि" interferes and we get सधााजः। तिकान्। (b) ग्रीम etc.—ग्रीम Heat आतप:, or Summer निदाघ:। ग्रीम ण विरला गोषाविरला scanty because of summer. सहसुपेति समास:। पादेन पिवति इति पाद + पा + का कर्ता र = पादप: a tree, जातावेकवचनम्। पादपसा क्राया पादपच्छाया the shade of a tree. गोष्पविरला पादपच्छाया यासु। Or पादपानां च्छाया पादपच्छायम्। Neuter by the rule 'छाया वाहुल्ये'। गीभ-विरलं पादपञ्छायं यासु। Most trees shed their leaves towards the end of winter and do not get back their full foliage before the rains. Hence the shade is poor in summer.* (c) वनराजिषु—वनानां राज्य: rows of forests. तासु। (d) आ + हिग्ड गतौ + लट्ते कर्मण (हिग्डते जिहिन्हें, अहिन्डिप्ट)। (c) आहार, विहार, श्यन these are the main beadings on the physical side under which the pleasures of life may be arranged. The Jester here shows how wretched his life has now become so far as বিস্থাৰ is concerned.*

5. (a) पत &c.—सम् together + क्षृ ने अप् भावे सद्धर: mixture, पताणाँ सद्धर: admixture of leaves. तेन कषायाणि। सहसुपेति समास:। (b) गिरि etc.—गिरी नद्य: or गिरिसम्भवा नद्य: गिरिनद्य: or गिरिणद्य:

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

mountain streams. The wis optional by the Varttika 'गिरि-नदादीनासुपसंख्यानम्''।

- 6. (a) अनियत etc नि + यम + क्त + कम णि = नियता restricted. i.e. fixed. न नियता not fixed, i. e. irregular. एक तत्—। (b) यूने संस्तृतम् इति यून + यत = यूत्यम् roasted on spits. यूत्यं मांसम् spitted meat कर्मधा—। तेन भूथिष्ठ: इतत्—। (c) आहार is a wide term including पान and मोजन। Here he first speaks of पान—The water we drink is brown and bitter. Next मोजन is described—We have to eat half-roasted tough meat, and even that not in time! It seems more natural to render अय हो यदि by अयते, but all commentators have भूज्यते।*
- 7. (a) तरग etc. अनु + स वेगगमने + लाट्भावे = अनु + धी + लाट् अनुधावनम् pursuit; तर' त्वरितं गच्छतीनि तर + गम् + ड कर्न रि = तरगः a horse. तेन अनुधावनम् galloping on horse back इतत्—। This may be to keep company with the king, or independently. तेन किस्ताः dislocated by galloping etc. कि मेदने प्रादी परमापदी। [b|नि + कम + घञ्कमं णि = निकासम् as much as desired, i.e. enough क्षीवत्वमभिधानात् इति वाचन्पतिः। तत् यथा तथा। Qualifies शियतव्यम्। [c] My joints ache at night as if broken and I do not get sufficient sleep to refresh myself.
- 8, (a) तत: etc.—प्रत्यूषित दहित-इति प्रति + कष क कर्त रि = प्रत्यूषः dawn. (b) दाखाः पुत्रै:—It is a compound—अनुक् समास। दासीपुत्रै: is also possible. It does not mean that their mothers were actually slaves but used merely as an abuse. (c) शकुनि etc.— शकुनि Bird. 'शकुनिः पृ सि विहर्ग" इनि हिदिनी। तेषु जुन्मः a bird catcher स एव इति खार्थे कः। Or जुन्म एव जुन्म स्वाः hunter. शकुनिषु or शकुनीनां जुन्मः। ते। अनुक्ते प्रयोजने कर्त्त र श्या। This is a contemptuous reference to the beaters to the camp. The beaters' contingent is furnished by a class of people who are professional. hunters. This sort of war is quite congenial to them and they are the best qualified for it. They hunt with bow and

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

arrow and a stick of tough bamboo. They kill birds and small game such as the hare, the rabbit etc. The meat they eat, and the feather and skin have a market value for them. Thus in a sense they are greedy and the jester rails at their greed calling them and which primarily means greedy'. He says—With all their greed the sneak fellows avoid the tiger whose skin fetches a good price also the elephant whose tusks are always highly prized. The wretches go at the poor bird

(মক্লি) that has no fight in him. They are মক্লিন্ত্ৰ ধক mere birdcatchers. The contempt introducted by হায়ো: ya being thus substained in মকুলন্ত্ৰ ধক the sentence very happily becomes a droll exhibition of the jester's characteristic vanity—fancy such a despicable lot disturbing the slumber of the mighty biggame hunter Madhvya whose powers at chase even the king prizes!

N.B.—From certain southern manuscripts Prof. Gajendra gadkar has unearthed the reading श्वर्गाणलुब्धक which be prefers to शक्निलुव्धक। श्वगणिलुव्धक entirely misses the point of the jester's lament in this line. (d) वन etc—वनानां ग्रहणम् surrounding of the forests तस्वकीलाइलः। तेन। करणे ३या। Prof. Gajendragadkar takes this as going against the reading शक्निलुव्धक because he thinks the कोलाइल would scare away the birds and the hunters would fail to shoot down any of them. The fact however is just the reverse A large number of birds, particularly those that are most prized for the table—birds of the partridge class-cannot he shot at unless they are first raised from the thickets. Towards this end the hunters shout, throw stones and send in dogs. The birds are then killed while on the wing. (e) স্থাৰ is here taken up in two stages—the mere lying down and the sleep. Cp. "अर्शत सा"—K. V. It is painful to lie down (काण्डित-सन्धि). No sleep before the morning hours, but then the disturbance is awful. Thus his lot is miserable.

- 9. (a) पौड़ा—पौड़ + अ भावे trouble. (b) निष्कामति—निस् + क्रम + खटित। Goes out, i.e. leaves. The disease has got hold of me. (c) The पौड़ा is वनवास and सगया। It ceases by going back to town. But this has become almost out of the question now.* The reason follows.
- 10. (a) हा: etc.—हास् is an अव्यय meaning पूर्व सिन् दिने। (b) अवहोनेषु—अव+ हा त्यागे परसौ पदी + ता कर्म णि = अवहोना: left behind तेष। (d) तापस etc—तप: अव्यासीति तपस + अण् सत्यां। कन्या एव कन्यका not usually कन्यका। Just as तारा gives तारका not तारिका। Or कन्यका also like द्रश्यकः। तापस्य कन्यका। (e) अधन्यतया—धनं लब्ध दित धनः + यत् = धन्यः blessed. Then धन्यता blessedness. अधन्यता cursedness. तया। अनुत्ती कर्त्त रिवतीया। (f) नगर-मनन्य—चतुर्या चे षष्ठो। Hence he does not want to go back to town, my troubles will not therefore cease.*
- 11. अन्णो:-- ग्रेषे षष्ठी। अन्णो: सम्बन्धे प्रभाता। Or अनादरे सप्तमी as in the Tika.
- 12. (a) यावत is अवधारणे। (b) क्वताचार &c.—परिकर्म is अङ्गसंस्कार decoration, सानोद्वर्मनादि। आचारप्राप्तं परिकर्म आचारपरिकर्म customary decorations. शाकपार्थिवादि। क्वतम् आचारपरिकर्म र्यन।
- 13. (a) वाणासन &c.—वाणा अखनी अनीन इति वाण + अस + लाट करणे = वाणासनम् bow. तत इसी यासां ताभि: । वह —। See "प्रहरणाय स्थः —"; इसी is of गड वादि too; hence the परनिपात । (b) वनपुष्प &c.—वनजानि पुष्पाणि wild flowers. शांकपाणि वादि । तेषां माला । तां धारवन्तीति वनपुष्पमाला + छ + णिच + णिनि कर्त्तारि, स्त्रियाम् । ताभि: । Qual. यवनीभि: । 14 (a) अङ etc.—विगता कला यस्य स विकल: deficient, hence power less. अङ्गानां अङ्ग: failure of the limbs. तेन विकल: powerless through the failure of the limbs. (b) लभेय—सभ + ईयलिङ । श्रिकालिङ ।
- 15. Reading. (a) हष्ट्रम for दिष्टम ignores the drift of the Jester's speech. He is cursing his luck, * 'मन प्रधन्यतया' confirms this. (b) प्रापितस्थ et. does not fit in with का गति: because का गति:, shows he is still lamenting his own misfortune.

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

एवमैन etc. gives the cause for lament. Usually he takes a wink before the hunters commence shouting; but last night owing to these distracting thoughts even that wink was denied him. Hence the lement का गति: etc. Prof. Gajendragadkar prefers to read अद्यापि तस्य etc. because he thinks—(i) "अद्यापि तस्य' etc. logically follows "साम्य तं…न करोति"। (ii) एवमैन चिन्तयत:…is self-contradictory because he enjoyed some sleep.

With reference to (i) we observe that साम्प्रतं ... न करोति is the fact that vitally affects the jester. After having mentioned that it is superfluous—almost irrelevant—to add अदापि तसा etc.

Besides how could the jester know that the king had no sleep (अद्यापि तसा &c)? He did not stay the whole night with the king. On the contrary "क्ताचार…प्रेचे" "भवतु अङ्गभङ्गविकाः", in fact the entire conversation that follows, goes to show that the two had parted at night and were going to meet for the first time in the day then.

Regarding (ii) the self-contradiction is quite immaterial. People often say when sleep is disturbed.—'O I could not sleep at all last night,' meaning thereby not that there was absolutely no sleep, but that there was not enough of it. If this statement of the Vidushaka regarding himself is not to be tolerated, his testimony to the king's sleeplessness becomes still more intolerable. (c) Englit etc. seems absurd.

(ततः प्रविद्यति यथानिर्द्धिपरिवारो राजा)। राजा (आस्मगतम्)—

कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तङ्गावदर्शनाम्बासि । अक्ततार्थेऽपि मनसिजे रितसभयप्रार्थना कुरुते ॥ १॥

(स्रितं काला) एवमात्माभिप्रायसमावितेष्टजनिचत्तहितः प्राथिता विड्म्वाते। (Then enters the king with attendants as described) KING (Aside)—True, my darling is not easily obtainable yet my mind is comforted by observing her gestures of love. Mutual solicitations give pleasure, even when love has not yet gained its object. (Smiling) Thus is eluded the suitor who has judged by his own wishes the working of the mind of his beloved person.

['यथा' यद्वत् निर्द्धिः तथैव 'परिवारी' यस्रा, ग्रबनीपरिव्वतः इत्यर्थः]

राजिपि। अन्वयः—प्रिया सुलभा न कामम, तु मनः तद्भावदर्शनाश्वासि।
मनिस्जे अक्ततार्थिऽपि उभयप्रार्थना रितं कुरुते। व्याख्या—'प्रिया' शकुन्तला 'सुलभा न' सुखप्राप्या न, सुदुर्न्धभा इत्यर्थः, 'कामम्' इत्ये त् अभुप्रमान्तव्यं मे। तिर्हं त्यञ्चतां तत्प्रार्थना इत केत न—'तु' किन्तु प्रियायाः सुदुर्न्धभले ऽपि मनः' चितो मे तत्या' शकुन्तलाया भावदर्थं नेन अनुरागचिन्नं दृश आश्वासि' आश्वलं भवति। सुदुर्न्धभा प्रिया इति निराधस्य चित्तस्य शकुन्तलाया भावदर्धं नात् किष्टिद्व दःखोपशमी भवति इति भावः। आश्वर्यं यत् दुर्न्धभा इति ज्ञालापि सुखं लभते इति हेतुमाह—मन-सिजे कामे अक्ततार्थं ऽपि असिखं ऽपि प्रार्थिते अलव् धेऽपि इत्यर्थः उभयोः' नायकनाविक्योः प्रार्थना' परस्पराक्षिलाषः रितं कुरुते' जनयित। यथा अहमस्मिन् तथा अयमपि जनो मिय इति ज्ञानात् गुखम्। अत्यत्य दुर्जंभा शकुन्तला इति ज्ञानतोऽपि सम मिय तस्या अनुरागदर्शंनात् प्रोतिर्भवित इति भावः॥ ["दर्शंनाश्वासि" (त-, न्या-, स-) ''दर्शंनायासि" (रा-, वि-)]॥

[स्वतं क्रता देवत इसिता उत्कष्टपावतात् 'सित'परोक्षे खः] स्वितकारणमाष्ट्र
— 'बात्मनः' स्वस्य ष्रभिप्रायेण' चित्तकत्या 'सम्भाविता' निकृषिता दृष्टजनस्य प्रौतिपाव 'चित्तवृत्तिः येन ताह्यः यथा षष्टमस्मिन् तथा ष्रयं जनोऽपिमयि दृति मन्यमानः
प्रायं यिता' प्रणयी विष्ट्रस्वाते' वच्चनां लभते। श्रकुन्तलायाचे प्रितानि कन्दर्पक्षतानि
दिति कोऽव निर्णेषः ? प्रणयवान् षष्टं न केवलं तानि कामक्रतानि मन्ये ष्रितु
महिषयाणि ततस् मे पात्रासोपि, द्रत्यक्षे विष्ट्रस्वना—दृति स्वितम्।

NOTES

1. यथानिहिं ए &c-परिवार्य ते अनेन इति परि + इ + विच् + घठा कर बे

- = पिवार or एरीवार: attendents etc. "उएसर्गस्य घाञ अमनुष्ये वहुलम्" इति अमनुष्ये दीर्घ विकल्प: ॥ यथा निर्द्धि: यथानिर्द्धि as described, सहसुपेति समास:। तादृश: परिवारी यसा वहु।
- 2. (a) प्रिया न सुलभा—She is प्रिय yet not सुलभा This should cause anguish and despair. But it does not. The reason follows—(b) मनस्तु &c.—तस्रा भाव:। तस्र दर्शनम्। तेन साधु आश्विसित द्रति तदुभावदर्थन + आ + श्वस + णिनि कर्त्तर। Mind derives comfort on seeing her indications of love. I admit there is ground for anguish and despair, but lo! I derive comfort by merely watching her. (c) अक्ततार्थ - क्तत: अर्थ: यसा धन वा क्रतार्थ: having the object accomplished, वहु—न क्वतार्थ:। (d) मनजिजे—मनसि जात: इति मनस् + जन + ड कर्तारि भूते = मनसिज: love; also मनोज:। तिसान्। (e) उभयपार्थना—प्र + अर्थि + युच भावे = प्रार्थना solicitation. उभयो: प्रार्थना । उभ becomes उभय when compounded. इतिविषये उभग्रन्दमा नित्यमयच् प्रत्ययो भवति। उभ is dual and विशेष्य लिङ्ग but उभय is usually singu-I'ar and neuter. (f) The second half of the sloka supports the first half. Hence we have अर्थान्तरन्यास of the kind सामान्योम विशेष समर्थं नम्। See under "आ परितोषाद्विषाम्" etc. Prelude, (g) Compare—"परस्परप्राप्तिनिराशयोवंर शरीरनाशोऽपि समानुरागयोः''—माल-विकागिमिवम्।*
- 3. Reading. With the reading दर्श नायास explain तद्मावद्र जनाय आयमाति इति तद्मावद्र नायास tries to watch her gestures of love. The second half offers the reason. Because उभयप्राय ना रित करते therefore तद्मावद्र नायासि। From this it does not by any means follow that "तद्भाव" necessarily exists. There is merely the watching for indications; that is all. On the other hand तद्भावद्य नायासि implies two things—(1) the assumption that तद्भाव really exists; (2) hopes cherished in consequence. If then the assumption is false, the situation becomes ludicrous, and justifies the smile and also the remark that follows.* I therefore prefer आयामि।

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar

4. (a) आलाभिप्राय &c.—श्रमि+प्रीञ् तपंगे+भावे चल् = श्रमि wish श्राययः! Or श्रमिसुखं प्रकर्षेण श्रयते श्रमेनइति श्रमि+प्र+श्रय गती+ चल् करणे। सम्+भू+णिच्+क्त कर्माण = सम्पाविता assumed प्रकल्पिता। श्रामनः श्रमिप्रायः, इतत्—। इष्टःजनः the desired person, i.e. the beloved. कर्माण—। चित्तस्य इतिः the operation of the mind; इष्टजनस्य चित्तवितः। समाविता इष्टजनचित्तवित्येन वहु—। श्राममिप्रायेण समाविता, २तत्—। तथाव्रता इष्टजनचित्तवित्येन। वहु—। (b) The compound is an unusually long one for Kalidasa. But this is the reading of all the Recensions. The gist is—'I am comforted by the thought that Sakuntala loves me. What a delusion! Where is the proof o her love? I judge her feeling by my own. (Or—I assume that her feelings towards me are as I wish them to be.) Is not this ridiculous?" This makes him smile.* Compare 'न हि स्वाभिप्रायेख से दर्शनम्'—Act. III.

सिग्धं वीचितमन्यतोऽपि नयने यत् प्ररेयन्त्रा तया यातं यच नितम्बयोगु रुतया मन्दं विलासादिव। मा गा इतुप्रपरुषया यदिप सा सास्यमुक्ता सखी सवं तत् किल मत्परायणमही कामी स्वतां पश्यति ॥३॥

The soft glance that she cast even when directing her eyes elsewhere; the slow dalliance like steps that she took through the weight of her hips, the annoyed manner in which the friend was addressed when opposed saying—"Do not go"—all that forecoth, relates to me! Ah! How a lover fancies he sees his own!

विद्षकः (तथास्थित एव)—भो वश्रम्स ग मे इत्थपादा पसरिन्द वाभामित्तएण जश्रावीश्रसि—जश्रदु जश्रदु भवं [भो वयस्य, न मे इस्तपादं प्रसरित। वाङ्माव्येण जाप्यसे—जयतु जयतु भवान्]।

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

VIDUSHAKA (Remaining as described)—O Friend, my hands and feet do not move. You are being greeted with words only—Be thou victorious.

2000

सिम्धमिति। अन्वय: अन्यतोऽपि नयने प्रेरयन्त्रा तया सिम्धं वोचितम् (इति) यत्, नितम्वयो: गुरुतया विलासादिव मन्दं यातं (इति) च यत्, मा गा इत्रपरुखया सा सखी सास्यम् उक्ता (इति) श्रिप यत, तत् सर्वं मत्परायणं किल। श्रहो कामौ स्वतां पर्यात । व्यास्त्रा—विङ्म्बनाद्भेव प्रपञ्चयति । 'त्रन्यतोऽपि' मत्तः त्रन्यस्मिन् अपि बस्तुनि 'नयने' प्रेरयन्त्रा' पातयन्त्रा 'तया' शकुन्तलया 'स्निग्धं सुग्धं वीचितः हरम् इति 'यत्' प्रक्तत्या सिग्धं तस्य यत् वीचयम् इत्यर्थः—'नितस्वयोः गुरुतया' दुर्व इलात् द्रत्यर्थ: [हितौ ३गा] 'विलासादिव' भावव्यञ्चक चेष्टया दव [हितौ, ल्यव्लीपे वा भूमी] 'मन्दं' धीरं 'यात' चलितम् इति च यत्', 'मा गाः' मा याहि असात् स्थानात 'इति' अनेन प्रकारिण 'उपरुख्या' निवारित्या शकुन्तल्या 'सा सखी' प्रियपदा 'साम्यं' सकीपम् 'उता' "िवं निमित्तम्'' इति दोषाविष्का रपूर्व कं कथिता, इति 'अपि यत्, 'तत् सर्वं मत्परायणं किल, मदाश्वितं मामेव विषयोक्तत्य क्रातम्, इति न श्रद्धि इत्यलीकं वा [किल इत्यक्ची। 'वात्तायामक्ची किल' इत्यमर:। अलोकं च किल] 'बही' श्राश्रय' 'कामी' कामीपहतिचत्ती जन: 'खताम्' श्रात्मीयतां खिवषयाम् [''खो ज्ञातावात्मनि खं विष्यात्मीये खोऽस्वियां धने" द्रत्यमर:] 'पश्यति'। सम्धवीचणं मन्दगमनञ्च खभाव:। सख्यामपि प्रतिकूलाचरणात् परुषभाषणम्। अत कुतापि नार्ह कारणम्। अष्टन्तुमन्यीमत्कती एव एतत् सर्वम्। धिक् खार्थचिन्तां कामिनाम्। ['प्रीरयन्त्रा'' (त., न्य-, स-) — प्रीषयन्त्रा'' (रा-, वि)॥ "कामी खतां" (रा-, वि-, म-)—''काम: खतां'' (त-, न्य-)] ।

विद्विति। ['तथा' तहत दख्काष्ठमव्लाखा 'स्थित एवं] इसी च पादी च इसपाद' करचरणम् [प्राख्यक्षतात एकवचनं नपु सकता चं | 'न प्रस्र'त' न कर्मिक प्रवृत्ति । भवता दृष्टा चाचारप्राप्तम् उपस्रपंगं दक्षिणहस्तमुदस्य च चामीवं चनं नया कत्तु न मकते। चतो 'वाङ्साविण' वचमः एव' जापासे'। जगं नीयसी-चयतु जयतु भवान्' मोस्ति वहंताम् [चवायमकं मंकौ ज्याः]।

NOTES

- 1. (a) सिग घम्--सिष्ठ + क्त कत्तीर वर्त्त माने soft. Qualifies वीचणिक्रया। चिर्धनीचित was natural to her. It seems to be the same as सुग्ध-विखोकित referred to in ''क्रत इव सुग्धविखोकितोपदेश:''—Infra. (d) अन्यतः --- अन्यस्थां दिशि or अन्यस्मिन् वस्ति प्रति अन्य + ङि (७मी) + तसि स्वार्थे। Compare इत: in 'प्रयुक्तमप्रास्त्रमिति वया स्थात्''। अव्यय-अधि ७मी। (c) प्रेरवन्ता - प्र + र्रर + णिच् + श्रत्य स्त्रियाम् = प्रेरवन्ती casting. तया। There is little to choose between the reading प्रे रथनाग and प्रोषयन्ता (d) सासूयम् — असूञ + यह् करङ्वादि अ भावे स्त्रियाम् = असूया spite; "परदोषाविष्करकोस्या"। तया मह। Qualifies उक्ता। मा गा etc. refers to Priyamvada's "इलान न युक्त गन्तुम्''—and Sakuntala's "का त्वं विशृष्टव्यस्य रीड्यस्य वा"—Act. I. (e) गाः—"माङिलुङ्" इति भविष्यति लुङ् । 'द्रणो गा लुङि' इति गःदंशः । "न माङ्योने" द्रति ष्रडग्गमनिषेधः (f) বিল-This is sarcastic স্ক্ৰি। All these refer to me indeed ! That is to say these have nothing to do with me. (g) मत् etc. — अयंत्र अनेन आसान् बाइति अय + लाट करके अधिकरको वा—अयनम् track, पन्या: resort आश्रय:। पर प्रधानम एकम् इत्यर्थ: अथन' परायणम् (?) the sole subject. कर्मधा-। अहं परायणं यस्य of which I am the subject (h) कामी खनां पक्षात is a parapharase of--भात्माभिप्राय-समा वनष्ठजनाचत्त्वताः प्रार्थायताः *
- 2. (a) बार्ग दात बाङमावम speech only, मर्स्य सकादि। नित्यसमासः। नेन। भाव कार्तस्रो बधारको । Here अवधारको । (b) जापासे—जि+िषाच् + जट्से कर्माका। जि becomes जा when किच् follows by "क्रीक्ट्- कोनाको , ज here does not mean "to conquer." It means "to prosper" उनक्ष प्राप्त and is अवस्त । "ज्ञित्र वा धाःसभवयो राद्यं ऽस्राद कर्म कः उनक्ष प्राप्त राद्यो हैं । इती ग्रेड्य सक्त कः॥"

राजा—कुनोऽधं गात्रीपघातः ?

KING - Whence is this palsy of limbs?

विद्रुतकः - कुटो किल समं भक्तो आडलोकरिक अस्मु-

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

कारणं पुच्छे सि [कुतः किल स्वयमित्त आकुलीक्तय अश्वकारणं पृच्छिसि]।

VIDUSHAKA—Why indeed do you ask the reason for tears after having troubled the eye yourself?

राजा-न खल्ववगच्छामि।

KING-Surely, I do not understand.

विदूषक: — भो वश्रम्स जं वेदसो कुज्जलोलं विड्रेंदि तं किं श्रत्तणो पहावे ण णं णईवेश्रम्स [भो वयस्य, यत् व तसः कुञ-लोलां विड्स्वयति तत् किमात्मनः प्रभावेण ननु नदीवेगस्य]।

VIDUSHAKA—O friend, is it through its own power or the force of the current, that the cane imitates the gait of the humpback.

राजेति । 'त्रय' गावाणाम् 'उपघातः' स्तयः 'कुतः' कम्मात् प्राप्तः ।

विदूषे ति। 'स्वयम्' त्रात्मना 'त्रचि' कस्यापि जनस्य चत्तुः 'त्राक्त लोक्तत्य' त्रङ्गु-स्यादिना जलाविनं काला 'त्रश्रुणः कारणं' हेतुं किल पृच्छिम कस्मात् पृच्छिम ? त्रयं ते प्रश्नो न मे रोचते [किल द्रत्य इत्वी]।

राजिति। 'न अवगच्छामि' न बुध्यते मया।

विदूषेति। 'वेतसः' जललताभेदः 'कुझस्य, न्राझपृष्ठस्य जनस्य लौलां' चेष्टां 'बिड्म्बयित' अनुकरोति 'यत् तत् किम् आत्मनः' वेतसस्यै व 'प्रभावेण' महिस्ना 'ननु' छत 'नदीवेगस्य' स्रोतसः ? आचेपे ननु। अत्र पचमेकं प्रस्तृत्य तदाचे पको दितीयः प्रस्तुतः ["नन्वाचे पे परिप्रश्ने" द्रित हैमः॥ ''ननु" (रा-, वि-, म-)—''अथवा'' (त-, न्या-)]॥

1. गावीप &c.—उपहनन् इति उप + हन + घञ भावे उपधात: power-lessness. See Tika. In this sense वाचम्पपि quotes 'तथालक्षे दिन्दि-याणामुपघाते कथं स्नृति:।"

2. जुत: किल etc.—The point is—You are the cause of all this trouble and yet you ask what ails me! This is queer.*

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

3. भी वयस्य &c.—(a) व तस &c. refers to the water cane. The force of the current bends it and its movements are hence like those of a hump-back; व तभी बत्त is proverbial for 'yielding to force'; cp. "आत्मा संरचित: सहा व तिमाणिय व तभीम्"—Raghu IV. (b) प्रभावेष—भवनम् भाव:। घडा भावे। प्रक्षष्टो भाव: प्रास्तित—। तेन। Hence Bhattoji makes w optional by the rule "प्रातिपदिकान्तनुम्बिमिक्तषु च"। The न is विभक्तिस्थ; thus प्रभावेन or प्रभावेण। But the Vrittikara allows only प्रभावेन। (c) Reading—ननु implies आकेप disapproval. Two alternatives are suggested. आत्मन: and नदीवेगस, with disapproval of the former. It is not a mere question with an indication of the answer wanted; something like—"Are you the master here or I" put by the owner of a house to an intruder, " अथवा would make it a simple question. Hence I prefer ननु।

राजा-नदीव गस्तत कारणम्।

KING-There the river current is the cause.

विदूषक: - मम वि भवं [ममापि भवान्]।

VIDUSHAKA—And of me thyself.

राजा-कथमिव।

KING-How so.

विदूषक: — एवां राश्रकजाणि उज् भिश्र एश्वारिसे श्राडलप्पदेसे वणचरबुत्तिणा तुए होदव्वं, जं सचं पच्चहं सावदसमुच्छारणेहिं संखोहिश्रसं धिवं धाणं मम गत्ताणं श्रणीसोन्हि सं वृत्तो।
ता पसोद मे एकाहम्म दाव विस् समोश्रदु [एवं राजकार्य्याणि
उज्भित्वा एताहशे आञ्चलप्रदेशे वनचरष्ठतिना त्वया भवितव्यं
यत् सत्यं प्रत्यहं खापदसम्रत्सारणे: सं होभितसन्धानां
मम गावाणाम् अनोशोऽस्मि सं वृत्तः। तत् प्रसोद मे, एकाहमपि
तावत् विश्वमाताम्]।

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

VIDHUSHAKA—Having left your royal duties you have to live so much as a forester in a wild tract like this that really I have become powerless over my limbs the ligatures of the joint of which have become thoroughly shaken by every day chasing beasts of prey. So favour me, do rest but a day.

राजिति। 'तव' तिमन् कुञ्चलीलाविङ्ग्बने 'नदीवेग:' मृीत: 'कारणम्' [कारण-

विदूषेति। 'मम अपि' सम्बन्धे भवान्' कारणम्।

राजिति। कथमिव अहं कारणम्?

विद्वेति। प्रत्यहं प्रक्रतिभिः मेलनादीनि राजः सार्याण तानि ' छक्भिता' त्यक्वा 'त्या एताहभे भयावहे 'श्राकुले' यहलाय्चे 'प्रदेशे एवम्' ईदृशं 'वनचरहत्तना भवितव्यं' वनचरण इव वित्तं तव्यम् वन्यवित्तः ईदृशो सञ्चाता इत्यर्थः 'यत् सत्यं प्रत्यहं' प्रतिदिनं 'श्रापदानां व्यालस्गानां 'ससुत्सारणेः विद्रावणेः संचोभिताः 'सस्यालिताः 'सिखवन्धाः प्रत्यङ्गग्ययः येषां तादृशानां मम गावाणाम् श्रनीशः' श्रप्रसः संवत्तोऽिषां गावसञ्चालने नाहं समर्थः। 'तत्' तस्यातं 'मे' मम सन्वन्धे 'प्रसीद' प्रसन्नो भव, 'एकम्' एकमावम् 'श्रष्टः श्रिप' एकम् दिनम् ["राजाहःसिखध्यष्टच्" इति टच्। श्रत्यन्तसंयोगे दिवीया।] 'विश्वस्थनां' स्गयाया विरस्य विश्वान्तिर्लेश्यतां भवता। तेन ममापि विश्वमः स्थात् [''यत् प्रसीद मे एकाहमपि तावत् विश्वस्थताम्" (त-, न्या-)— "तत् प्रसादिख्यामि विमृष्टुं माम् एकाहमपि तावत् विश्वमितुम्" (रा, वि-, म-)] !

- 1. कथमिव—इव is वाकारालङ्कारे।
- 2. (a) कुल is समूह। आहतानि इलानि अस्मिन् आकुल: a place where all sorts of things are huddled together. तादृश: प्रदेश: a wild tract. तिसन्। (b) वने चरतीति वन + चर + ट कर्त रि = वनचर: or वने चर:। तस्म हित:; सैव इतिशैस्म तेन। वह । (c) Several editions have a stop after भवितव्यम्, and begin the next line with यत् सत्म । Construe You have to lead the life of a forester. Really I have become &c. यत् is idiomatic—वाक्यालङ्कारे। Or यत्सत्यम् is a compound अव्यय meaning Really. (d) अहनि अहनि अहनि अत्यहम् daily. वीप्सार्थ अव्ययोभाव:।

ट्रष् समासान्त:। प्रत्यहे is also allowable by the rule "त्तीयास्त्तस्योवंइस्त्"। Again an प्रत्यविभाव ending with अन्, if the last word is
neuter, takes टच् optionally, Hence प्रत्यह: is another form. (e)
यापद &c.—ग्रन: पदानि the feet of a dog. य becomes या by the
varttika "ग्रनी दन्तद प्रांत्रणेकुन्दवराहपुष्क्रपदेषु"। यापदानि दव पदानि एषां
यापदा: having feet like those of a dog, i.e. having nails instead
of hoops. Hence beasts of prey. सन् + उद् + स् + िणच् + जाट भावे
समृत्सारणानि starting from their lair, See Tika. ते:। Plural
shows this has to be done several times in the day, (f) संचीभित
etc.—सन् + चुभ + िणच् + ता कम िण = संचीभिता thoroughly shaken.
सन्दीनां बन्धा: ligatures of the joints. Now See Tika.

- 3. (a) ईप्ट इति ईश+अच् (कर्त्तर) or क कर्त्तर = ईश: lord. न ईश: । (b) एकम् घट: दित एकाट: one day. उच् समासानः: (see Tika)। 'रावाहाटा: पु सि' इति पु स्वम् । तम् । ''अहोऽह एतेम्यः'' दित महादेशे प्राप्ते ''उत्तमेकाम्याश्च'' दित प्रतिषेध: । वि+यम+छोट ताम् भावे = विश्रस्यताम् ।
- 4. Reading—तत् प्रसादिष्णामि &c. is diffuse and less elegant than तत् प्रसोद। Beside the latter is more polite.*

राजा—(स्वगतम्)—अयं चैवमाह। ममापि कार्यपस्ता-मनुसात्य सगयाविक्षवं चेतः। कुतः— न नमयितुमधिज्यमस्मि शक्तो धनुरिदमाहितसायकं मृगेषु। सहवस्तिसुपेत्य यैः प्रियाया कृत द्व मुग्धविलोकितोपदेशः॥३॥

KING (Aside)—This man speaks thus; mine too the heart thinking of the daughter of Kasyara is declined towards hunting. (Do you ask) Why? This bow, strung and with the arrow set. I am not able to bend at the deer by whom instruction in guileless look was, as it were, given after having obtained the companionship of my darling.

राजिति। 'श्रथं' विदूषकः 'च एवं सगयाव सन्धं विद्वापयन् 'श्राष्ठं भाषते। 'भमापि चैतः' चित्त' 'काश्यपस्य' काषस्य 'सृतां' शक्तानालाम् 'श्रमुस्य त्य' ध्यायत् सगयायाः

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

श्रभिन्नानशकुन्तलम्

विषये 'विमुखं जातम्। 'कुतः' इति चेत् प्रश्य—नेति। अन्यः—अधिन्यम् ष्याहितसायकम् इदं धनुः स्रगेषु नमयितु न श्रक्तोमि, टैः प्रियायाः सहवसितम् उपेत्य स्राधिवलीकितोपदेशः क्षत इव। व्याख्या—'अधिगता ज्या' मौवौ येन ताहशम्, आरो-पितमौबौंकम् 'आहितः' संयोजितः 'सायकः' वाणः यस्मिन् तत् इदं मदीयं 'धनुः स्रगेषु' हरिणेषु 'नमयितुम्' आक्षष्टु 'न शकः' समर्थः 'अस्मि' भवामि। किम्मू तेषु मृगेषु एवमसामर्थं म् इत्याह = 'ग्रैः स्रगैः प्रियायाः' कान्तायाः शकुन्तलायाः 'सहवसितं सह-वासम् 'उपेत्य' लक्ष्य् वा सहवासद्यं दानं ग्रहौला 'सृग्धानि' मधुरसरलानि यानि विलोकितानि' आलोकनानि [नपुंसके भावे कः] तेषु 'उपदेशः शिचा 'क्षत इव' सुग्ध-विलोकनशिचण्डपं प्रतिदानं दत्तमिव। ये प्रियाया उपदेष्टारः तेषु कथ वाणः पात्यताम्। ' ["अस्मि शकः" (रा-, वि-, म-) – "उत्सिह्थे"' (त-, न्या-) ॥ "सुग्ध-विलोकितोपदेशः" (रा-, वि-, म-) – "जोचनकान्तिसंविभागः" (त्त-, न्या-) ॥ "सुग्ध-

- 1. विक्षव is विद्वल । Compare 'वैक्सव्य' मम तावदी दृशम्''—Act. IV.
- 2. [a] नम + चिण् + तसुन् भावे नमियतुम् or नामियतुम्। Comp. "त्रष्ट प्रयवोद्गमितानमतृष्णः"— Magha I. 13 (which see). [b] सह एकव वसित: सहवसित: co-lodging. सहस्पिति समासः। ताम्। [c] इण् गतौ is प्राप् व्यथेक here. उप + द + ख्यप = उपेत्य having received [d] प्रियाया: is better taken as पश्चयन्त। [e] सुग् ध &c.—सुग् धानि विज्ञोकितानि। कमेधा—। तेषु उपदेश: सुप् सुपा। The idea in the second half is—they received (उपेत्य) the privilege of colodging [सहवसित्म] from my darling [प्रयाया:— धमी] and in the return gave her (ज्ञत इव) lessons as to how to look in a charmingly guileless way (सुग् धिवज्ञोकितीपदेश:)।* Comp. "सा राजहंसैरिव सज्ञताङ्गी गतेष जीजाश्चितविक्रमेषु। व्यनीयत प्रत्य पदेशजुक्षे रादितसुभिन् पूरसिहितानि"॥—Kumara.
- 3, Reading—(a) उत्सहिष्यों in the future refers to what will happen when meeting a stag. (b) लोचनकान्तिसंविभाग: share

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

in the beauty of eye. She shared lodging with them, they shared beauty of eyes with her. (c) The idea is—The deer by the beauty of his eyes will remind me of the eyes of my darling and I shall not have the heart (उत्पद्धि।) to shoot at them (नमधित धन:)। It is difficult to choose between the two sets of readings.

विद्षकः (राम्नो मुखं विलोक्य) — अत्तभवं किं वि हिश्रए करिश्र मन्ते दि । अरणणे मए क्दिअं श्रामि [अत्रभवान् किमिप इदये कृत्वा मन्त्रयते । श्ररण्ये मया क्दितम् आसीत्] ।

VIDUSHAKA—[Watching the king's face]—Your honour has got something in your mind and is muttering. I did the crying in a wilderness.

राजा—(मस्मितम्)— किमन्यत् अनितक्रमणीयं मे सुहः-द्वाक्यमिति स्थितोऽस्मि ।

KING—[With a smile]—What else? I stay in [today] because the words of a friend are not to be disobeyed by me.

विदूषक:—चिरं जोश्र [चिरं जोव]। (गन्तुमिच्छ्ति)।

VIDUSHAKA—May thou live long! Wants to go,

राजा-वयस्य तिष्ठ। सावशेषं मे वच:।

KING-Stay, friend. My say is not over yet.

विदूषक:—श्राणवे दु भव' [आज्ञापयतु भवान्]।

VIDUSHAKA—Let your honour command.

विद्वेति। 'त्रवभवान' पूर्चे [इति प्राग्व्याख्यातम्], किमिप' वस्त 'हृदये क्राता' मनिस ध्याता 'मन्वयते' जल्पति। एतत् 'मया अरख्ये कदितम्' मम अरख्ये रोदनम् 'त्रासीत्' अरख्ये रोदनिसव निष्फानं से वची जातम ["अरख्ये कदितम्" इति खोक्तीतिः] अन्यासक्ते न भवता यदुक्तं न स्रुतमेव। ["अरख्ये सथा कदितमासीत्' (रा-, वि-, म-)—"अरख्ये खलु मया कदितम्" (त., न्या)]॥

राजेति। 'त्रन्यत्' त्रपर' कि' मन्त्रये ? 'सुद्धदो भवतो 'वाका' मे 'त्रनतिक्रम-' व्योयम् त्रलङ्काम् 'द्रति' हेतो: 'स्थिनोऽस्मि' सगयागमनात् विरतोऽस्मि।

राजेति। अवशिष्यते इति 'श्रवशेषः' श्रवशिष्टं वस्तु। तेन सह सावशेषम्' श्रम्माण्तम्। 'में' वचः सावशेषम् उक्तादन्यत् श्रनुक्तमप्यस्ति तच्च श्रृणु इति भावः। विदूषेति। श्रवहितोऽस्मि 'भवान् श्राज्ञापयतु' श्रादिश्यतां यत् श्रोतव्यं मया।

NOTES

- 1. (a) अरखे &o.— मया has अनुक्त कर्ता र त्रीया। षष्ठी is barred by "न लाकाव्ययनिष्ठाखलणं दणाम्"। "अरखे रुदितम्"— weeping in a wilderness—does no good; because no one listens, so relief cannot be expected. Hence the phrase has become proverbial for anything (not necessarily weeping) done in vain.* The construction is peculiar. अरखे सया रुदितम् इति यत् तदासीत्—It was as if I wept in a wilderness. Or स्था कर्त रुदितम् अरखे आसीत्— my weeping was done in a wilderness. [c] The other reading "अरखे खलु &c" is more direct and simpler in construction.
- 2. सावशेषम्—अवशिष्यते इनि अव + शिष + घञ् कर्म णि = अवशेष residue. तेन सह। वहु—। Also सहावशेषम्। With residue. i. e. unfinished.

राजा—वियान्ते न भवता ममाप्रेकिसान् ग्रनायासे कर्मण सहायेन भवितव्यम्।

KING—When rested, you will have to help me too in a matter requiring no exertion.

विदूषक:—िकं मोदऋखिज्जिश्राए तेण हि श्रश्नं सगहीदो जणे [कं मोदकखादिकायाम्। तेन हि अठं सग्टहोतो जन:]।

VIDUSHAKA—Is it in eating sweet-meats? Then indeed this has been well-chosen.

राजा—यत वच्यामि। कः कोऽत्र भोः।

King—In what I will tell you. Hallow! Who is here!
(प्रविश्व) दोवारिक: (प्रणम्प्र)—आणवेदु भट्टा [आज्ञापयतु
भत्ती]।

(Entering) WARDER (bowing)-Let Sire command.

राजिति। 'विश्वान्ते न विनीतश्रमेण 'भवता ममापि एक सिन्' कि सिंशित् 'स्विद्य-मानः' श्रायासः यिसन् तथाविधे सुकरे 'कर्म णि' सह श्रयते गच्छति इति 'सहायः' सिचवः तेन 'भवितव्यम्'॥ यथा श्रहमधुना श्रमापनयकम् णि ते सहायो भूतः तथा स्वमिप कि सिंशिश्वत कर्म णि सम सहायो भूयाः, तव ते क्रिशो न भविष्यति इत्यर्थः।

विद्षेति। 'मीदकानां लडडुकानां 'खादन' भचण' तदाख्या क्रीड़ा 'मोदकखादिका [क्रीड़ायां ख़ क्स्त्रियाम्] तस्यां 'कि' सहायमिच्छिति ? 'तेन हि' तदा ''तु अयं मद्र्षो जन: सुग्रहीत:' सुष्ठु चिन्तित:। "अनायासे कर्म णि" इति भवता उचाते, किन्तु क्रीड़ां विना सर्वेव क्रोश:। क्रीड़ास्त्रि लड्डुकभचणम् अतीव सुकरम यदि तव सहायमिच्छसि, मन्तो योग्यतर: सहायो न लव्धव्य: इति भाव:।

राजेति। 'यव' यिखन् कर्म णि अहं 'बत्यामि' तव लं सहायी भूया: 'कः' अव आस्ते 'भो कः' अव दारि तिष्ठति ? इति दीवारिकम् आह् वयति [वाकाभिन्नले वीप्साभावात्र कस्कादि:]।

प्रविश्वेति। श्राह्वानं श्राला 'प्रविश्व हारि नियुक्तः दीवारिकः ["तव नियुक्तः" हित ढक्] प्रणम्य श्रभिवादा श्राह— 'भर्का' खाभी 'श्राद्वापयतु' श्रादिशतु पाल्यते मया।

- 1. (a) विद्यान न-मून+त भावे = मान्तम् fatigue मून: । विगतं मान्तं ग्रस्य तेन वह—। Or वि+म्रम+त कर्तार = विमानः rested. तेन। (b) भवि—समुद्ये। I have helped you, do you too help me. (e) भनायासे—भा+यस+ घण् भावे = भायासः toil प्रयतः। Now See Tika. (d) सहायेन—सह भहते गच्छित इति सह + भ्रय + भ्रष्ट्वतं रि—सहायः a helper.
- 2. (a) मोदक &c.—मोदयति इति सुद + णिच् खुल् कर्तं र = मोदक: a kind of sweet meat. "मोदक: खादाभेदेऽस्त्री" इति मेदिनी। Bhanuji

has मोदयते in the आतमनेपद। मोदका: खादान्ते अस्यां क्रोड़ायाम् इति मोदक् + खाद + खन् अधिकरणे संज्ञायाम = मोदकखादिका eating of sweet meats, तस्याम। This is a peace of pleasantry. The king says अनायासे कर्म णि। The jester takes कर्म in the sense of जिया and mentions the name (संज्ञा) for the occasion; or possibly it was current as a संज्ञा like अभाषस्वादिका ,आचोषस्वादिका given in the Vritti, under the rule "संज्ञायाम" Pan. 3. 3. 139.

- 3. क: कोऽत &c—We do not get कस्कोऽत because this is not a case of वीपसा। We have two different sentences with two क्रिया understood. Thus क: आस्ते? क: अत आस्ते?
- 4. हारि नियुक्त इति हार + उक् = दीवार + उक् = दीवारिक by the rule "हारादीनाञ्च" i.e. when a तिहत dropping ञ, ण, or क follows ऐ comes before a and औ before a of words of the हारादि class.
- 5. भर्ता This is the way menials have to address the king "राज्ञा खामीतिदेवित भृत्यौभेंद्वीत चाघमौ:"-Sahityadarpana.
- 6. त्राज्ञापयत्—त्रा + जा णिच + लोट त् ॥ This in क्ष gives त्राज्ञापित whereas ज्ञप of the चुरादि class gives त्राज्ञप्त: or त्राज्ञपित ।

राजा—रै वतक, सेनापितस्तावदाह्रयताम्।

KING-Raivataka, let the Commander-in-chief be summoned,

दीवारिकः—तह [तथा]। (निष्क्रम्म सेनापितना सह पुन: प्रविश्य) एसो अण्णवअणुक्करहो दृदो दिण्णिदिही एव्य भहा चिद्द । उपसप्पदु अज्जौ [एष आज्ञावचनोत्कराट दृतो दस्ष्टिश्व भर्ता तिष्ठति। उपस्पतु ग्रार्थः ।।

WARDER—(I do) as your majesty commands [Going out and coming back with the Commander in chief], Here, Sire is waiting, even with his eyes directed this way, eager to speak out the order. Let your honour approach,

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

सेनापितः (राजानमवलोक्य)—दृष्टदोषापि स्वामिनि मृगया केवलं गुणायैव संवृत्ता। तथाहि देव:—

> श्रनवरतधनुज्यीस्मालनकूरपूर्वं रिविकरणसिंहणा क्षेत्रभेरिमन्नम्। श्रपचितमिष गात्रं व्यायतत्वादलस्यं गिरिचर इव नागः प्राणसारं विभक्ति ॥४॥

(उपेत्य) जयतु स्वामो। ग्रहीतश्वापटमरण्यम् क्रिमन्य-त्रावस्थोयते।

COMMANDER-IN-CHIEF (Looking at the king)—Hunting though of known defects, has, in our lord, worked for good only. For like a hill-roaming elephant, sire shows, a frame which is the very essence of vigour, tightened in the forepart by incessant drawing of the bow-string, tolerent of the rays of the sun untouched by the slightest trace of fatigue, though reduced in bulk yet through hugeness not noticeable as such. (Approaching) Let our lord prosper. The forest has its beasts of prey tracked. Why does Sire stay away?

राजेति। रैवतक' इति दीवारिकनाम्। 'सेनापितः' सेनानायकः तावत् 'साह्रयताम् भाह्रय इत त्रानीयताम्। (साङ्पूर्वात् ह्रयतेः कम'णि लोट्)।

दौवेति। 'निष्क्रम्य' रङ्गमञ्चात् विद्वर्गैला।

एष इति । 'एषभत्ती' खामी भाजायाः' त्रादेशस्य 'वचनम्' छञ्चारण' तिसान् 'छत्वारः' छद्यीवः 'दतः' अस्यां दिशि 'दत्ता दृष्टिः' येन तादृश् 'एव तिष्ठति' आसी । 'भायाः' भावन् 'छपस्पतु' भत्तुं: समीपस्थी भवतु ।

सेने त। 'मृगया' पाखिट: 'हष्टा' लिखिता: 'दोषा:' क्रूरतादय: यस्यां ताहणी 'पिय सामिन' सत्त दि दुष्यन्ते 'विवल' गुणाय' प्रकर्षाय 'एव संक्रता' जाता। मृग-यामीखनात् यथा देशीत्वर्षादयो गुणा जायन्ते तथा क्रीयांदयोदीषा पि। सामिनस्त

गुणा एव जाता न तु ते दोषा: [''गुणायैव'' (त-, न्या-)—"गुण एव" (रा-, वि-, स-)] तानेव गुणान् श्राह 'तथाहि' इति ।

श्रनिति। श्रन्वय:--गिरिचर: नाग: द्रव देव:, अनवरवधनुजार्गासालनक्रूरपूर्वं, रिविकिरणसहिणा, क्रीशलेशै: अभिन्नम् अपिचतमपि व्यायतत्वात् अलचां, प्राणमारं गावं विभक्ति । व्याख्या—गिरौ' पर्वते चरति विचरतीति गिरिचर: ["चरेष्ट:" इति टः] पर्वतिविद्यारी नाग इव' गज इव देवः' खामी अनवरतं' निरन्तरं धनुजायाः' धनु:संयुक्तस्य गुर्णस्य आस्पालनेन' आकर्षणेन क्रूरः' कठिनः पूर्वे कायो यस्य तादृशम् रविकिरणं ' मौरकरं महिणा सहनशीलम् ["न लोक—'' द्रति कारकषष्ठीनिषेध:] क्रीशस्य अमखेदस्य लेथै: गन्धेनापि अभिन्नम् अस्पृष्टम् अपितं कर्कश्विहारात् एभिद् नै: चौणम् अपि व्यायतलात् विशालचात् अलचाः चौणच्लेन अप्रतीयमानं प्राणस्य' वलस्य' ["प्राणोऽनिलेवले" इति हैम:] सारं स्थिरांशमिव [''सारो वले स्थिरां में च " द्रत्यमर:] गावं भरीरं विभक्तिं धारयति ॥ [क्रूरपूर्वं म्'' (रा- वि-म-)—"क्रूरकर्मा'' (त- न्या-)॥ 'सहिषा' (रा- वि- म-)—सहिषाः'' (ता- न्या-) ॥ "क्री श" (म)—खेंद" (रा॰ त- वि॰ त्य-)॥ अभित्रम्" (रा- बि॰ म-)—"अभित्रः" (त. न्या)॥ उपेत्ये ति । 'उपेत्य' समीपं गला भाइ—खामीजयतु जयेन युजाताम्। ग्रहीताः' निरुपिताः श्वापदा' व्यालमगा यिमान् तथाविधं जातम् अग्राम्। क्व कि शित् व्यात्रः अस्ति कृत वा इकः इति सर्वमधाभिः परिज्ञातम्। तत् अन्यत वनम् अनवगाइमान: अबैव देशे 'कि' किमर्थम् अवस्थीयते' देवेन ? भाटिति तव तान् व्यापादयतु खामी। NOTES

- 1. (a) आजा &c.—बू or बच+लाट भावे = वचनम् speaking. uttering. आजाया: वचनम् uttering the command. उद्गत: काछ: अस्य उत्काछ: Lit. With the neck uplifted; but this indicates anxiety. Hence उत्काछ: means auxious, eager. (b) इत:—इदम्+ क्टि (७मी) + साथे तिस this way.
- 2. (a) इष्टोषा—Which is known to produce evil effects. (not that गुण does not exist). (b) खामिन—The general is a servant (भरा); but he is a high officer; hence he addresses the

king as खामिन् ! Contrast भर्ता तिष्ठति of the दीवारिक । केवलम्— Alone, i.e. the exclusion of दोष। (d) गुणाय—गुणम् आधातुं संवृत्ता — गुणाय संवृत्ता, "क्रियाधौपपदस्य च कर्माण स्थानिनः" इति कर्माण चतुर्थी। (e) देव:—Compare "राजा खामीति देवेतिभृत्यौभं होति चाधमौं:।

- 3. Reading.—हप्ट in ह्परोषा and केवलन् go against the reading गुण: for गुणाय। If the former were intended, the poet would have probably said दोषोऽपि खानिनम् गया गुण एव संहता। Besides मृगया खामिनि गुण: conveys no meaning. Because in the first place मृगया is not a गुण, at least the poet cannot call it a गुण having described it as हप्टरोषा; that which is हष्टरोषा, i. e. prossess or imparts दोष cannot be itself a गुण। हप्टगुणा may he allowed but not गुण एव। Secondly, मृगया cannot reside in खामिनि because it is not a गुण; the epithet हष्टरोषा gives it a धर्म and makes it धर्मिन, i.e. a द्रवा।
- 4. (a) अनवरत = etc. अव + रम + क्त कर्त्तर = अवरतम् ceased, न भवरतम् नञ्तत्—। धनु:स्थिता ना। धनुना। string attached to the bow शाकपाधि वादि। Separate mention of धनुष् is necessary here, because pulling the ना। alone is no exercise. Prof. Gajendragadker objects that by parity of reasoning जाशब्द नैव दूरत: in Act III, should have been धनुनाशिव्होनौव दूरत:। Not at all. The mention of शब्द implies that the जा। is attached to the धनुस् because the जा। alone has no মহ। Hence separate mention of धनुम् is unnecessary. But the ना। attached to the धनुम् (धनु:स्थितः) works as an excellent chest expander, तस्या पास्कालनम् the drawing of the string attached to the bow. अनवततं यथा तथा धनुजानिकालनम् Incessant drawing of etc. सहस्रोति समास:। With भास्कालनक र compare भास्कालनक क्य in ''ऐरावतास्कालनक के में न इस्तेन प्रमार्थ तदक्षां नन्दः ' -- Kumara. तेन क्र रपूर्वम्। १तत्-। क्र रक्मी or क्र,रपूर्व: implies censure, and is therefore rejected (b) रविक्रिरण सिंहण। सइस्पेति समास:। Vamana however takes these under ''गिमिगाम्यादि'' and makes दितीया तन—compounds with them. N. R.—य वषष्ठी समास as रविकिरणस्य सिष्ण may also be got here.

(c) क्रीशलीश:-Almost all editions read खेद for क्रीश। But the most valued of the benefits obtained from active exercise is अमजय—power to bear fatigue. If we omit क्षेत्र there is nothing in the sloka to refer to this; कालिदास refers elsewhere to अभजय as a गुण deriveable to मृगया। Thus "परिचय' चललचानिपातने भयरूषोश्च तदि गितवोधनम्। श्रमजयात् प्रगुणाञ्च करोत्यसीतनुमतोऽनुमतः सचिवैर्धयौ।" Raghu IX. This is a reason for retaining क्री भले शे:। There are also reasons to reject खेदले शे:। In the first place absence of sweat (खेद) is almost a disease. Secondly कालिदास frequently refers to perspiration being allayed by the breeze after a hunt Thus—"तस्य कर्कशविहारसभवं खेदमाननविलग्नजालकम्। अचचाम सतुषार-शोकरी भिन्नपञ्चवपुटी वनानिल: " * etc. (n) व्यायतलात्-बि + श्रा-यम न ता कर्ता र = व्यायत: vast, विश्वेषण आयत: इत्यर्थ:। तस्य भावसत्त्वात्। हेतौ पश्चमी। A slight reduction in a huge body is not noticed. Hence, व्यायत्तत्वात् (through hugeness) अलचाम् not noticeable. √(θ) श्रलचाम्—लच + णिच + यत् कर्म णि लचाम् noticeable. न लचाम् not noticeable, i.e. that which cannot be noticed as reduced. (f) प्राणसारम् = Raghava explains प्राणो बलमेव सार: स्थिरांशो यव तत् with vigour alone left.

5. ग्रहीत etc.—The General here feigns keenness—The beasts are tracked already. Sire is wasting precious time. Later, it would be too late for good sport!* For आपद see आपदसमृत्सारण:—Ante. pp, 207.

राजा-मन्दोत्साहः सतोऽस्मि मुनयापवादिना माधव्येन।

KING-I am rendered feeble in my ardour by Madhavya who denounces hunting here.

सेनापितः (जनान्तिकम्)—सखे स्थिरप्रतिवन्धो भव। श्रद्धं तावत् स्वामिनश्चित्तवृत्तिमनुवर्त्ति छो। (प्रकाशम्) प्रसपत्येष वैधियः। ननु प्रभुरव निदर्शनम्।

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

मेदञ्के दक्कशोदरं लघु भवतुर्रह्यानयोग्यं वपुः सत्त्वानामपि लच्चरते विक्वतिमचित्तं भयक्रोधयोः। उत्कषः स च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लचेर चले मिथ्यैव व्यसनं वदन्ति सृगयामोद्देवनोदः कुतः॥५॥

GENERAL (Aside)—Be of firm opposition my friend, I will but follow the bent of sire's mind. (Aloud) The fool is raving. Why, your majesty himself is the proof. The body becomes light and fit for exertion, with the waist thin from reduction of fat. The minds of animal, as disturbed in fright and anger, are noticed too. That indeed is the excellence of archers that arrows succeed in a moving mark. Verily, they falsely call chase a dissipation. Whence is such pleasure?

राजिति। सगयाम् अपर्वादतुम् निन्दितुं शौलमस्य भौक्तात् इति सगयापवादौ
भाषिटनिन्दकः, तेन माधव्ये न तन्नासा विदूषकीन 'मन्दः' हीनः उत्माहः' आग्रहो
यस तथाविधः आस्थाहीनः क्रतोऽस्यि अतोऽववर्ते ।

सेनित । ('जनान्तिकम्'राजा अयृतं यथा तथा माधव्यं प्रति श्राह) 'स्थिरः' अवलः 'प्रतिवन्धे' वाधा यस्य ताहशो 'भव' । 'चित्तस्य' चेतस्वे 'हित्तं' व्यापारं छन्द- मित्यर्थः 'श्रनुवितं प्ये अनुसिष्धामि । यदहं मग्यां सोष्धामि तत् स्वामिनस्तृष्टये, न हि स्वमतेन । तत् लं टृढ़ं वाधस्य येन भनी मदुक्तं न करोत्ये व । 'एष वैधियः' मूर्खो माधव्यः 'प्रस्तित' असम्बद्धं भाषते । अस्य एक्तं न सङ्कतम् । तत्र प्रमाणं किं ब्रूमः 'ननु प्रभुः स्वामी भवान् 'एव निदर्धनं' दृष्टान्तः ।' भवन्तं दृष्टा एव ज्ञायते माधव्योक्तम् एन्त्रत्तप्रमात्रम् । ["प्रतिवन्धो'' (रा-, वि, म-)—"प्रतिज्ञी" (त-, न्या-) ॥ "प्रस्तपत्यो" (त-, न्या-) ॥ "प्रस्तपत्यो" (त-, न्या-) ॥ "प्रस्तपत्यो" (रा-, वि-) ॥ "वैधियः" (त-, न्या-, वि-, म-) "वैधवेयः" (रा-)] ॥ मेद इति । अन्वयः—वपुः मेदच्छे - दक्तशोदरं स्तु एत्यानयोगां भवित । भयक्रोधयोः सत्वानां विक्रातमत् चित्तमपि स्वाते (चस्ते स्वी इषवः सिध्यन्ति (इति) यत् चन्तिनाम् स च सत्तकर्षः । मृगयां मिष्या एव व्यसनं वदन्ति । 'ईदृक् निनोदः क्रतः । व्याखाः—'वपुः' शरीरं '

'मिदसी' वसायाः केंद्रेन' निरासेन 'क्षणोदर' तनुसधां दर्शनीयसिल्यर्थः। ऋष च 'लच्च' उत्पतनचमं सत् उत्यानयोगामं आयाससमर्थं 'भगत' तेन समरेषु अवसादं न भजते। 'भग्ने क्षोरे' च 'सलानां प्राणानां 'गिक्षतं चित्त' सनः 'लचातं' दृश्यते, एष भीतस्य विद्राकारः एष क्षु इस्य इति ज्ञायतं, तेन च श्रवु मसागमे भीताः कडी वा द'त ज्ञाला कत्तं व्यमाचिरतं श्रकातं। 'चर्ल' धावति 'लच्चे श्रद्याः 'इषवः' श्रदाः सिधान्ति 'प्रसीदन्ति' चलदिष लच्चा पात्यन्ति इति, यत् 'धन्वनां' धनुई राणाम् (धन्वश्रद्धां प्रयाः सिधान्ति 'प्रसीदन्ति' चलदिष लच्चा पात्यन्ति इति, यत् 'धन्वनां' धनुई राणाम् (धन्वश्रद्धां प्रयास धनुःपर्यायः) 'स च' स एव (विधेयप्राधान्यात् पु क्लिगतां) 'उत्तक्षः' नेपुण्यम् तच नेपुण्य सगयाया नभ्यम्। यस्य एत् गुणाः तां 'मृगयां सिध्या' अकारणम् 'एव वग्रसन्' देष्यं 'बदन्ति पण्डिताः उदाहर्रात् ('सगयाची दिवास्त्रः परिवादः स्लियो मदः। तीर्य्याविकं ब्रयाट्याः च कामजी दशको गणः।" इति सनुः)। 'ईत्रृक्' एवं विधः 'विनोदः' प्रनोदः 'क्रतः' कस्यात् अन्यस्यात् लस्यते। प्रमीदः शिचा च युगपदिव सृगयाया भवति न।न्यतः कुतीऽ'प! तन्त्राधन्यस्य निन्दावादोऽयसुपेचा एव॥

- 1. (a) मखे etc.—You oppose, I will honour! We can see. now what to think of his keenness in the preceeding page (b) प्रतिज्ञा for प्रतिवस seems unsuitable.
- 2. (a) वैध्य:—वि+धा+यत कर्म णि = विश्यम that which has to be enjoyed विधातव्यम् शास्त्रविधि:। तस्य अयम (अधिकानी) इति विधेय म अण् = वैध्यः one who has yet to learn what the Sastras say or perhaps better, one who goes by the Sastras alone without reference to practical experience. When such a man takes to delivering lectures we must call it 'raving' (अल्पात)। (b) नन् is आचिप—in refutation of Vidushaka. Your maj sty furnishes the best answer by your splendid physical development due to मृग्या।*
- 3. (a) मेदण्के द etc.—क्रथम उदरं यांचान वह । मेदसः छेदः मेदण्के दः, दत्ता नेन क्रशादरम् । ३तन् —(b) लघु Rıghava says—मंदश्चे दक्षशादरम्,

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar

भंती लघा But मैटम्केट is the हत of लघल and क्रमोद्रल as well. It seems better not to speak of क्रमोद्रल as हैं of लघल after having distinctly mentioned मटम्केट Say मेटम्केटलघ or क्रमोद्रलघ but not both. I have therefore explained differently in the Tika. (c जल्यानयीग्यम— उद् + स्था + लाट भावे = जल्यानम् exertion ज्यागः। तस्य योग्यम।

4 (a) धन्तनाम्—धन्त and धन्तन् both mean धनुम् bow. Hence धन्तम एवामस्त or धन्त एवामस्त द्वांत धन्त or धन्तन + द्वांन मत्वर्धे—धान्तनः archers. त्रवाम् 'धन्ता त मकदेशं ना क्षीव च पे स्थलंड प च" द्वात मदिनी। Ordinarily द्वान is not avilable after धन्तन् and the गणनार cites it under the ब्राह्माद class so as to take द्वांन optionally by the rule 'ब्रीह्मादस्त्रम्'। Parini s ब्रीह्माद is described by the गणनार as बलाद। There as an example of धन्तिन् be quotes this very line from Sakuntala, thus—'धन्ती धया—सत्त्रव स च धन्तना धादयवः सिध्यान्त लक्षा चलं'—Ganaratnamahcdadhi. Verse 425. (b) व्यसनम् —व्यस्यतं कर्त्तं वात् भन्तव नौयते भन्न द्रांत वि+भस+ल्वाट कर्त्या।

विद्वतः (सरोवम्) — अविहि रे एक्काइहतुम्र । अत्तभवं पिकिटं मावणो ! तुम दाव महावोदो महावो माहिग्छको पारणासिमालालुवसा जिण्णारिक्कस स कसाव मुहे पिड्स सिस मिन प्रकृतिमापनः । त्वं तावत् मटवीतः मटवोमाहिग्छमानः नरनासिकालोलुपस्य जीणंचं स्य कस्यापि मुखे पतिवासि]।

VIDUSHAKA—(Angrily)—Avanut! You tempter. His Highbess has returned to his senses. You rushing from thicket to thicket, will surely fall into the mouth of some old bear fond of the human nose.

विद्वीत। ('रीवेच' कोपेन सह पाह) 'र उत्तराहस्य' उदासस्य 'हेतः' वारचम् (जनसित कन्), 'प्रपेष्ट्र' दूरे भवा 'प्रवभवान्' मान्यीयं राजां 'प्रकृति'' समावन् 'पाप्रवः' प्राप्तः। त्येव उत्साहितः पर्य मृगयां वृद्धि, प्रभुगा त प्रकृतिसः]

अभिन्नानशकुन्तलम्

तद्द्रमपसर। मन्ये 'तं तावत् अटवीतः' गुलात् 'अटवीं' गुलाम् आहिष्डमानः'
गाहमानः नराणां नासिकायां नरनासिकाभच्यो 'लोलुपस्य' सस्गृहस्य 'कस्यापि जीर्णच स्थ' व्रह्वभन्न क्स्य 'सुखे पतिष्यसि' तेन व्यापादियष्यसे। ["अपेहि रे उत्साहहेतुक"
(त-, न्या-, म-)। राघविवद्यासागरी एतत् न पटतः]।

NOTES

1. (a) उत्साह &c.—कृत्सित उत्साहहेतु: इति उत्साहहेत + कन or क। (b) नरनासिका ctc.—गिह तं लुम्पित इति लुप् + यङ + अच् कर्त रिभावग्रहीयाम् = लोलुप: greedy, (c जीण: ऋच: जीण र्च: or जीण ऋच:, तस्य। Beasts of prey take to man-eating when they get old जीण: or otherwise unable to hunt. Probably the bear considers the human nose as delicacy. "भन्न का मनुष्यानां नासिकां ग्रहन्त"—Dasakumara quoted by Monier Williams.

राजा—भद्र सेनापते, ग्राश्रमस्त्रिकषं स्थिताः साः। ग्रतस्ते वचो नाभिनन्दामि। ग्रय तावत्—

गाइन्तां मिध्या निपानसिननं शृङ्गे मुस्ताहितं छायावद्वकदम्वकं सृगकुनं रोमत्यमभ्यस्यतु । विश्वसं क्रियतां वराहतिनिर्मु स्ताचितः पत्वने विश्वामं निमतामिदञ्च शिथिनज्यावन्धमसादनः ॥ ६॥

KING—Good General. we are stying near a hermitage. So I do not encorse your remark. To-day, then let the buffaloes plunge into the waters of pools tossed up repeatedly with their horns; let the deer-tribe practise ruminations in herds formed under shades; let the digging up of bulbs be quietly done by rows of boars in shallow lakes; and let this bow of ours enjoy rest with grip of the string loose.

राजेति। 'भद्र' सौम्प 'सेनापते आश्रमस्य सित्रक समीपे 'स्थिता: साः' तिष्ठामः 'खतो' हेतो: 'ते वचनं न अभिनन्दामि' न आद्रिये॥ ["सित्रक षे"' (त-, न्या-)— "सित्रक षे" (रा-, वि-)— 'सित्रक ष्टं" (स-)]॥ गाहन्तामिति। अन्वयः—

महिषा निपानसिललं ग्रङ्गे मुँ इस्लाडितं गाहन्ताम् । स्गक्तं कायावडकदम्बनं रोमन्यसम्यस्तु । बराहतितिभः विश्वव् धं पत्त्वले मुसाचितः क्रियताम् । इदम् श्रम्मडनुष्य
शिष्यलज्यावन्तं (सत्) विश्रामं लभताम् । व्याख्या—'महिषा निपानस्य उपक्पजलाश्यस्य 'सिललं' जलं ग्रङ्गः विषाणः 'मुहः' वारं वारं 'ताडितम्' उचित्तं यद्या
तथा 'गाहन्तां' विश्वन्तु, वासाभावात् स्वच्छन्दं जले मज्जन् । मृगक्तनं हिष्णग्रूथम्
श्रनुद्दे जितं कायायां वद्धकदम्बनं रिचतश्रे सि सत् रोमन्य 'चित्रं तचर्वं थम् 'श्रभ्यस्तु' अनुश्रीलयत् ॥ 'वराहाणां' ग्रकराणां 'तितिभः' श्रीणिभः' विश्वव् सम् श्रमभूमं यथा
तथा 'पत्वले' चुद्रस् रति [जाताविकवचनम्] 'मुसानां' घासमूलानां 'चितः' उत्तवननं 'क्रियतां' विश्वयताम् । 'इदम्' एतत् 'श्रम्यानं धनुश्च शिष्यतः' श्रदृदः 'जावन्यः' मीधीवन्यनं याम्चन् तथाभृतं सत् 'विश्वामं' व्यापारविरितम [खान्तात् पचाद्यच् । व्यवस्थितविभाषाश्वयणात् वर्षः] 'लभतां प्रप्नोत्, निर्वापारं तिष्ठत् दृत्यर्थः ॥ ["विश्ववधं" (रा-, वि-, म-)—"विश्वव्हेः' (त-, न्या-) ॥ "तिति" (वि- म-)—"पितं' रा-, ता-, न्या-) ॥

- 1. (a) सेनापने—This address pays the General a compliment. You being the सेनापित—the leader of the forces—this ardour, suits you very well, but there are other considerations. We are near a hermitage and must not think of disturbing the ascetics by our shouting and yelling &c. (b) With the reading सिक्क के explain सिक्क के देशे।
- 2. (a) निपान &c.—निपीयने प्रसिन् इति नि+पा+लाट प्रधिकरणे क्रियानम a pool. "प्राप्टक्स निपान साद्रुपल्पजलाश्रये" इत्यमरः। Here उपक्पजलाश्रय—a trough near a well—does not apply. Such a trough
  is not possible in the wilderness. It is better taken as any
  piece of shallow water. (b) श्रंगे मुंचला जित्स is an adverbial phrase
  qualifying गाइन्त म। See Tika. Raghava takes it as qualifying
  निपाममिललम (c) द्वाया etc.—कदम्ब means समूछ। "क्र्ये कदम्ब नीपे ना"।
  कदम्बनेव कदम्बनम्। कन् खार्थ। वह कदम्बन श्रेन। वह—! क्रम and
  कदम्बनम् mean apparently the same. To avoid tautology let वहकदम्बनम् refer to formation of groups in different places and क्रम

to the whole herd, a single कुल producing different Kadambakas. (d) रोमन्यम् — रागं सथ नातीति रोग + मन्य + अण कर्तार The cure for disease प्रवादरादि। The rumination is supposed to do good to the cattle. (e) अभ्यसात — आभ + अम (।दबाद) + लाट्त let them do it over and over again. (f) These two lines indicate absence of disturbance, hence, ease and confidence On this point #: and अभ्यस्थत are suggestive * 'g) वराहपाताम: for वराहतातीम: bas the weighty support of Bhoja and Vamana. It is supposed to imply that only the tuskers and were deemed worth hunting for * (h) विश्वासम — विश्वासयात इति वि + श्रम + । याच श्रच कर्ता १ = विश्वास: that which relieves fatigue, i. e. rest तम Here in simply वि + यम + घञ the sutra 'नोटात्तापदेशस्य मान्त्रानाचमें.' will bar मुद्धा In युन + जिच the rule "जितां इन्दः" does not stand in the way for under this rule इ तकार has the remark "के चिद्व 'वा' इत्यनुवृत्त यान । सा च व्यवस्थिताबभाषा 🕟 तेन उत्कामयति मंक्रामयति इत्ये वसादि मिड्डं भ्वति"। Mallinatha takes advantage of this to defend "ियामय" ''विया-मयन्" &c. Haradatta however is opposed to it. Or say श्रम एव श्वाम: fatigue प्रज्ञान्द षण्। विगत: श्वामी यास्त्रन्तम। विश्वामम is Bhoja's reading Vamana has विश्वान्तिम्। (i) ज्याया वन्धः। ६तन। See Tika.

3. Remark—The metre is शाह्र लिंबकी इतम्। See under नी गराः &c. Act I. The figure is स्वभावा का . See under गी गभद्ध &c. Act. I. The कावाप्रकाश condemns the third line on the score of प्रक्रम-भद्ध . The commentator thereon remarks—"चव गाइन्तामित कर्त - कारक वाचक तिल्डः प्रक्रमे कियतामित कर्म कारक वाचक स्वा

सेन पातः यत् प्रभिवशाब रोचते।

GENERAL—As master pleases.

राजा—तेन हि निवत्तं य पूर्व गतान् वनगाहिणः। यथा न
से निकास्तपोवनम्परस्थन्ति तथा निषद्धाः। पश्य—
प्रमप्रधानेषु तपोधनेषु गृढं हि दाहात्मकमस्तितेजः
स्पर्शानुकूला दव स्थिकान्तास्तदन्यतेजोऽभिभवाहमन्ति।।।।।

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

KING—Well, then recall the forest surrounders that have gone before. My soldiers have to be so warned that they do not disturb the forest of penance. Know that in ascetics with whom quiet is predominant, there is hidden energy whose essence is burning. Li e sur gems pleasant to touch, they emit it through aggression of other energies.

सेनापतिः—यदाज्ञापयति खामो।

GENERAL - As Sire commands.

सैनति। 'प्रभावणावे' प्रभवणशीनाय खामिने ['रूचार्थानां प्रीयमाणः' इति चतुर्थी सम्प्रदाने] यत गोचते' तदेव सवतः अदाविश्राम एवास्तु।

राजेति। 'तन हि' 'पूर्व' गतान् प्रस्थितान् 'वनगाहिणो वनवेष्टकान् 'निवर्त्त य प्रत्याहर्॥ 'से सौनकाः यथा तपोवनं न उपक्रमन्त पौड्यान्त 'तथा निष हिवाः' निवर्त्तयाः। 'पथ्ये जानोहि—शमित। अन्वयः—शमप्र ानेषु तपोधनेषु दाहात्मकं तेजो गूढ्म् अन्ति हि। स्पर्थानुकूलाः स्पर्यकान्ता इव अन्यतेजोऽभिभवात् तत् [त] वमन्ति। वास्त्राः—'श्रमः' श्रान्तः प्राधान्ये न सेवाः' येषां तेषु 'तपोधनेषु' सुनिष्ठ 'दहनम् 'आत्राः' स्वभावो यस्य तथाविष्ठं 'तेजः' जातिः अग्रित्यथः 'गूढ्' गुप्तम्' भाक हि भक्ती व। 'स्पर्थस्य' करपरामर्श्य अनुकूलाः' जमा करगाह्याः 'स्योकान्ताः' मण्भिदाः 'इव अन्यसात नजमः' जातिष्दः यः 'अभिभवः' तिरस्तर्थं त्रसात हितः' (तः, तेजः ते 'वमन्ति' आविष्कृषं नि [गौष्णा इन्ता गास्यतापरिहारः]। ["तेन'' (रा-, वि-, स-) "अपि" (रा-, न्या,)॥ 'तदन्य'' (रा- वि-, स-)—'ति ह्यन्य'' (रा-, वि-, स-) "अपि" (रा-, वि-, स-) 'दहन्ति' (रा-, न्या-) ॥ "वमन्ति" (रा-, वि-, स-) 'दहन्ति' (रा-, न्या-) ॥ "वमन्ति" (रा-, वि-, स-) 'दहन्ति' (रा-, न्या-) ॥ "वमन्ति" (रा-, वि-, स-) 'दहन्ति' (रा-, न्या-) ॥ 'वमन्ति" (रा-, वि-, स-) 'दहन्ति' (रा-, न्या-) ॥ 'वमन्ति" (रा-, वि-, स-) 'दहन्ति' (रा-, न्या-) ॥ 'वमन्ति' (रा-, व्या-) । 'वमन्ति' (रा-, वि-, स-) 'दहन्ति' (रा-, न्या-) ॥ 'वमन्ति' (रा-, व्या-, व्या-) । 'वमन्ति' (रा-, व्या-, व्या

NOTES

1. प्रभविषावे—प+भू+ रण्यच् ताच्छीत्व कर्ता र = प्रभविष्ण the lord. The usage is व दिक। तथा। "क्यायांना प्रीयसाणः" इति सम्प्रदाने चत्थी। This is artfully worded. He is overjoyed but assumes the air of chagrin. Oh, how should I like to go out! But what can my poor self do when प्रभ orders to stay in !!* Cp. "विनियोग-प्रमादो हि किन्द्रः प्रभविष्यव"—K. VI.

2. (a) पूर्व गुता: पूर्व गुता gone first. सृष्ट्रसूपृति समास:। तान । गतपूर्वात्

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

is also allowable as ज्ञापित by the rule "भृतपूर्व चरट्"। (b) वनग्राहिण:—वन' ग्रहीतु: शोलमेषाम् इति वन + ग्रह + णिनि कर्त्तार ताच्छील्य — वनग्राहिण:। तान्।

- 3. (a) अनुगताः क्लम् अनुक्लाः favourable, प्रादितत्—। म्पर्शानुक्लाः tolerating handling; c. f, 'रूर्ण्चम' रत्नम्—Act I. (b) अन्यतेजः &c. अभि+भू + अप् + भावे = अभिभवः affront, अन्यत तेजः or अन्यस्य तेजः कमं धा— or इतत । तस्मात् or तेन अभिभवः। Affront from energy of others सहसुपिति समासः or इतत । तस्मात् । हेतौ पञ्चमौ । Or अभिभवं प्राध्यवमन्ति इति "न्यव्लीपे" कर्माण पञ्चमौ । [c] बमन्ति—बम् + लट् अन्ति literally to vomit. Here in the secondary sense गौणवित्त to exhibit. It is गास्य in the सुखा sense but not so in the गौण । दिख् अवश्व "निष्ठातीदगीणं वान्तादि गौणवित्तवापाश्रयम् अतिसन्दरमन्यव गामाकचां विगाहते।"
- 4. Remark—Here the king points out to the General the risks he runs if he does not check his men (मेनिका)। The ascetics appear to be harmless creatures (शमप्रधान)। But your men must not take liberties with them for they know how to burn. There is fire in them (तेज. अस्ति) only it is hidden (गृद हि)। Molest them they will show the fire. Look at the sunglass. You can handle it. But let sun's heat [अन्यतेजम्] oppress it and it burns all that approach it. Cp. "न तेजसे जस्ती भस्तमपर्य में विषहते। सहि हि तस्य स्त्री भाव: प्रकृतिनियतस्वादक्षतकः" &c. in Uttara. So do go and call back your men. This is a dodge to send the General away because the king wants to be alone with the jester.*

विद्षक:—धमदु दे उच्छा इबुत्तन्तो [ध्वं सतां ते उत्साइ-ब्रुतान्त:]। (निष्कान्त: सेनापित:)।

VIDUSHAKA—Your account of ardour be damned. [Exit General].

राजा — (परिजनं विलोक्य) — अपनयन्तु भवत्यो मृगया-वैषम्। रैवतक, त्वमपि स्वं नियोगम् अशून्यं कुरु।

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

KING—(Looking at his attendents)—Go and put off your bunting dress. Raivataka, you too see that your post is not vacated.

परिजन: – जं देश्रो श्रासवेद [यत् देव: श्राष्ट्रापयित]। (निष्ट्रान्त:)।

Attendant—As your resplendant self commands (Exit).

विदूषक:— किदं भग्रदाणिम्मिक्छ्यं। सप्पदं इमस्सिं पादवक्क्याविरद्दविदाणसणाई सिलाग्रले उविवसदु भवं याव श्रहम्म सुहासीणी होमि [क्तं भवता निर्मिक्तकम्। साम्प्रतम् श्रिस्मन् पादपक्क्याविरिचतिवतानसनाथे श्रिलातले उपविश्रत् भवान् यावदहमिष सुखासीनो भवाि स

VIDUSHAKA—Even the flies have been driven off by you. Now do you sit down on that stone slab, furnished with a tanopy, made by the shade of the yonder tree, so that I too may become seated comfortably.

विदूषेति । 'ते चत्राहस्य' राज्ञः प्रीत्साहनस्य 'इत्तान्तः' वार्त्ता 'ध्वंसत्तां' नम्यसु । नातः परमेनं प्रीत्साहय ॥ िंध्वंसतां''(म-)—ध्वंसितः (रा-)] ॥

राजिति। ['एरिजन' यवनीगण' 'विलोका' दृष्ठा, यवनीनां मृगयाविषम् चालका
याह] 'भवत्यः सृगयायाः वेष' सज्जां 'अपनयन्तु' परिहरन्तु। एतेन यवनीनाम्
अपवाहनम्। 'रेवतक' दित दौवारिकसन्बोधनम् 'त्वमि स्वम्' आतानी 'नियोगम्
अधिकारद्वारिमत्यर्थः [अधिकपणे धञ्] 'अश्चर्य' स्वोपिस्थत्या पूर्ण' कुरु' द्वारि एव
तिष्ठ दर्ल्थः।

विद्षेति। 'भवता' मचिकाणामपि मभाव: 'निम चिकम' [मभावाधे ऽवाधीभाव:]
'क्रतम्'। परिजनान् भपसार्थं भावधोः सन्बन्धे निर्जनः क्रतोऽग्रं देशः! साम्प्रतम्'
भधना 'श्रिक्षन् पादपच्छायया विरचितं' यत 'वितानम्' छन्नोचः, चन्द्रातपः [''रिक्ते वितानसृत्रोचे" इति विकाख्येषः] तेन 'सनाधे' युक्ते 'श्रुखातके' पाषाणपृष्ठे भवान्

'खपविण्तु'। उपविष्टे भवति 'तावत् श्रहमिप सुखम् श्रामीनो भवामि' किष्डितमित्रः स्थातमश्रक्तः उपविश्वनसुखमनुभवामि इत्यर्थः ['पादपच्छायाविरचित्वितानसनाथे श्रिलातने'' (ता-, न्य-, न-)—'पादपच्छायायां विरचितलतावितानदश्रं नीयायास् श्रामने'' (रा-, वि-)]।

- 1. (a) उत्साहम्तान: म्तान: वार्ता account or प्रमृत: news. "वार्ता प्रमृतम् तान:"। The jester refers to the news 'ग्रहीतश्चापइमग्राम्' with which the General entered. The news is tempting to a hunter it is an उत्साहम्तान। May such newscease to come (अंसताम्) * (b) आंसत will refer to the past. The Jester does not care for the past, he wants no such news in future
- 2. परिजन:—जन has जातानेक वचनम्। परिगती जनः परिजनः attendants. It means attendants at the chase i. e. the Yavana women.
- 3 (a) नियोगम्—नियुत्राते अस्मिन् इति नि + युत्र् + घञ् अधिकर्षे = निगोग: appointment. post, i.e. the door. (b) अग्रन्यम—न ग्रन्य: not vacut. तम्।
- 4. (a) निर्माचिक्स—The jester notices how the king sends away the General, the attendents, the warder. He expects some confidential talk, and remarks "कृतं भवता निर्माचिक्स i.e. now tell me what you have got to say, there is none to overhear (b) पादप &c.—वितन्यने इति वि+तन+ घञ कर्म णि = वितानम् a canopy. नाधेन सह सनाधम furnished with a master. Hence secondarily "taken care of" "looked after," well furnished" &c. पादेन पिवति इति पाद+पा+क्त कर्न र = पादप: a tree, so called because it drinks (पिवति) sap from the earth with its roots (पादेन)। पादपस्य द्याया पादपच्छाया। We do not say पादपानाम् because that will give पादपच्छायम in the neuter by the rule 'द्याया

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

बाइल्ये"। तथा विरचितम्। ३तत् –। ताह्य वितानम्। कभंधा—। तैन सनायम्। ३तत्। तथान्। Here the jester points to a particular stone-slab under the shade of tree which by completely shutting out the sun very well serves the purpose of canopy spread over the slab. Prof Gajendragadkar justly objects to this reading saying that—"The shade is cast on the ground while the canopy is overhead." The objection cannot be met unless we suppose that by द्वाया we mean by जन्मा that which cause द्वाया i. e. foliage. This is hardly satisfactory. The fact is all the readings available here are objectionable. The time was early morning so the reference to पारपद्धाया is unintelligible. Besides there are other serious objections against the other readings. The suspicion is irresistible that originally the plain पश्चित् शिलावले was the text but subsequenty qualifying epithets to शिलावले were interpolated

5. (a) यानत indicates dependence. My sitting depends upon your sitting. The गणनार says यानत is used in senses other than those mentioned [अन्यनापि इस्तते] These have to be gathered from usage. [b] सुखासीन:— प्राम + भागम = पासीन: seated सुद्धिन पासीन: indicates ease when sitting down. We require case while seated. Prefer सुद्धमासीन: । सहस्रोति समास: ।

राजा—गच्छाप्रतः। KING—Go in front.

विद्वत: एतु भवं [एतु भवान्]। (उभी प्रिक्रम्य

VIDUSHAKA—Come your Majesty. [The two go round the stage and sit down].

राजान्त्रमाधवा, जनवासचन्नः फलोऽसि येन त्वया दश्नीयं न दृष्टम् ।

KING-Madhayya you are one that has not reaped the

ग्रभिन्नानग्रकुन्तलम्

benefit of his eyes as what is worthby you.

has not been seen

विदूषक: - नं भवं श्रगादो मे वहुद [ननु भवान् श्रगतो मे वत्ते]।

VIDUSHAKA—Why Your Honour stays before me-

राजेति—'त्रगतो गच्छ

विदूषेति। 'एतु माम् अनुसूख आगच्छतु ।

राजिति। 'त्रनवाप्तम्' त्रलव्धं 'चचुषो: फलं' द्रष्टवादर्शनं येन तथाभूतः त्रिसि। 'येन' यसात् ('येन' इति हिती त्रवायम्) 'त्वया दर्शनीयं द्रष्टवां वस्तु 'न द्रष्टम्' यदा 'येन त्वया दर्शनीयं न दष्टं स त्वम् त्रनवाप्तचचु: फलोऽसि इत्यन्वयः । त्रस्मिन् पचे येन इति त्वया दत्यनेन समानाधिकरणम् । उत्तरवाक्यगतत्वे न उपादानात् तष्क्रद्रो-पादनं नापेचते। यदि द्रष्टवां न १ तदा किं फलं ते चचुषा इति भावः ।

विदूषक इति । राजोिक्तम् असहमान आहं 'ननु' दशं नीयानाम् अग्रणीः 'भवान्' मे 'अग्रतः' समा खे 'वत्तं ते' तत् किं व्या आत्य न दष्टं मया इति ?

NOTES

- 1. अनवाप्त &c—अव+आप+क वर्मण अवाप्तम् obtained चर्ट दित चन्न+ उसि [अौ] कर्ता र = चन्न: that which declares—Eye. न अवाप्तम् अनवाप तम्। अनवाप्तं अनः फलं ग्रेन। वह—। Or—अवाप्तं चनः फलं ग्रेन। वह—। न अवप्तचन्फलः। We do not get—चन्नुष फलः because the विभगे: in चन्नः is प्रत्ययस्य । ["चन्ने: शिच्न" इति शिच्नात् उसिरिति सार्वभातकम्। तेन न खाः ज्रे।
- 2. नन्—Implies आईप। How can you say 1 have not geen what is worth seeing? Even now your majesty stays before me and When on earth is there a better looking person?"

राजा—सर्वः कान्तमासोयं प्राप्ति । अहं तु ताम् आत्रम-ललामभूतां प्रकुन्तलामधिक्तत्य व्रवीमि

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

KING—Every one sees his own as beautiful. But I speak referring to Sakuntla the very ornament of this hermitage.

विद्रशक: (स्वगतम)— ही दु से अवसरं ण दाइस्सं [भवतु अस्में अवसरं न दास्यामि]। (प्रकाशम्) भो वश्रस्स, दे तावसकण्णश्रा अव भत्थणीया दिसति [मो वयस्य, ते तापस-कन्यका अभ्यथनीया दृश्वते]।

VIDUSAKA [Aside]—Well I will not give him scope. [Aloud] Well friend it seems a hermit's daughter has to be wooed by you!

राजिति। 'सर्व':' श्राकीयं खजनं 'कान्त' मनोहरं 'पश्यति'। श्रव खलु लं मामेव दशं नीयं मन्यसे। 'श्रहं तु ताम् श्राश्रमस्य' श्रस्य तपीवनस्य 'ललामभूतां' भूषणखरूपाम् ["विषे धामनि भूषायां ललामेति वुधं में तम्" इत्यनेकार्थकोषः] श्रक्तन्तलाम् श्रिकत्य लचीक्तत्य 'व्रवीमि'। इथा ते चत्तुः यतः से व त्वया न दष्टा।

बिट्षक इति। 'सगतम्' त्रात्मगतम्। 'भवतु' त्रग्रं तावत् एवं व्रवीतु किन्तु त्रहम् 'त्रमा त्रवस्म,' त्रभिलाषस्य प्रसरं न दास्थामि'। त्रभिलाषं विनिन्दा एनं शकुन्तलाव्यापापात् निवर्त्त यिष्यामि। 'प्रकाशम् उचै राह—'भो वयस्य' चित्रयस्य सतः 'ते' तव 'तापसकन्यका' तापसी ब्राह्मणकुमारी 'त्रभ्यर्थनीया' प्रार्थनीयः' दश्यते प्रतिभाति। किमीतत् त्रनार्थः

- 1. श्राश्रम् &c.—भ्त is सम like (तुन्य)। "भूतं चादी…प्राप् ते वित्ते सम सत्ये" इत्यादि मेदिनी। ललाम or ललामन् is ornament. ललामन or ललामा समा ललामभूता। Those who hold that भूत means सम only when t s an उत्तरपद have to take it as निव्यसमास। For details here see under श्रीरभूता in Act VI.
- 2. [a] भवत— An व्यय indicating a sudden thought. A resolution made there and then. [b] अवसरसंसिन् इति अव + मृ + च अधिकरसे संज्ञायाम् = अवसर: an opportunity. [c] The jester here makes up his mind (भवत) to thwart the king, अवसर न दास्याम— I will-not encourage h m.

3. तापमकत्यका - कन्या एव इति कन्यका or कन्यका। तपः श्रमास्तीति तापमः ascetic. श्रण मलर्थे। तमा कन्यका। Mark the impropriety. Being a चित्र vou wish to marry a Brahmana girl. The regulator of श्राचार you are going to violate श्राचार।*

राजा—सखे, न परिहार्येत्र वस्तुनि पौरवाणां मनः प्रवर्तते। सुरयुवितमक्षवं किल मुनेरपत्यं तदुजिम्मताधिगतम्। अर्कस्थोपरि शिथिलं सुत्रतिमव नवमिल्लकाकुस्रम्॥८॥

KING—Friend, the mind of Puru's descendants does not lean towards that which should be avoided, like a Navamallika flower loosened and fallen on an Arka tree, that hermit's daughter is really born of a celestial nymph but found when abondoned.

विदूषक: (विहस्य)—जह कम सिव पिग्ड खर्जुं रेहिं छव्ये -जिटम्म तिन्तलौए अहिलासो भवे, तह दत्धि आर अणपरिभोदणो भवदो दअ अव भत्यणा [यथा कस्यापि पिग्ड खर्ज्जु रे कह जितस्य तिन्तिल्याम् अभिलाषो भवेत् तथा स्तोरत्नपरिमोगिणो भवत दयमभ्यर्थना]।

VIDUSHAKA (Laughing)—Just as of some one troubled with dates there might be a desire for tamarind, so is this longing of Your Honour that enjoys the very gem of women.

राजात। 'पौरवाणां' पुरुव शौधानाम् श्रार्था 'मन: परिहत्तं वेग्र' वस्तुनि श्रवे ही विषये न प्रवत्तं ते'। यदि श्रक्तन्तला चावयै: परिहार्था परिहत्तं वर्गा स्थात मैं में प्रवित्तं ते'। यदि श्रक्तन्तला चावयै: परिहार्था परिहत्तं वर्गा स्थात मैं में प्रवित्तव न स्थात।

सुरित। अन्वय:—शिधलम् अवं स्योपरि चातं नवमित्तवासुमिनिव उन्भिताधिक गतं सुर्यवतिसमाव किल तत् सुनिरपत्यम्। व्याख्या — 'शिधलं' हन्तात् सप्टम् अवेद्ध (श्रीकेन्द्रवेत इति भाषा) उपरि चातं पतितं 'नवमित्तवायाः सुसमिनिव' पुष्पिनिव

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

श्रादी 'उज्भितं सावा त्यक्तं पश्चात्' अधिगतं सु'नना प्राप्तं 'सुरयुवितः' अपारा सेनेका 'सभावः' कारणं यसा 'किल' तादृशसेव' तन सद्भिलिषतं 'सुनेः' कालसा ,'अपत्यं' कन्या शकुन्तला। अप्सरःसभावा द्रयं कथं परिहार्थ्या।

विद्वत इति। राजीकी अनादरप्रकाशार्थ 'विहस्य' देव चे सिला आह 'यथा' यदत् 'पिष्डखर्ज् रै: अतिमध्र : खर्ज् रमेदे: उद्दे जितस्य 'पीछतस्य जातार चे: 'कस्यापि' जनस्य 'तिन्तित्वाम्' अस्तरमायां चिक्षायाम् 'अप्मलाषा भवेत् जातः स्थात् स्थित्वनायां लिङ् तथा तद्दत् 'स्त्रीरतानि'-परमस्त्रीः 'परिभोक्तुं 'शीलं यम्य तस्य भवतः इयम् एषा तपस्तिकन्याप रणयविषयिणी 'अस्थर्थना प्रार्थना। आस्तां ताबद-परिहार्था एव शकुन्तला। किन्तु यानि रमणीरता'न त् अन्तःपुरे सन्ति नेष्यस्यतः तुच्चे य वनवासिनौ। तत् त्यज्यतामियमाकाङ्गा दित भावः। ['स्त्री'(त-, ध-) — 'अन्तःपुरस्त्री— '(त-न्या-न-)॥ परिभोगिणः' (तन्या)— 'परिभाविणः' (रा-वि)॥

- 1. (a) स्रयुवित &c.—युवि + ति स्त्याम् = युवित a young womanस्राणां युवित: a heavenly maiden i. e. an अस्रम्; referring to
  मैनका। (b) किल—बार्ताथाम or अवधारणे। (c) अपत्यम—न पतान्त पितर:
  अर्वन इति नञ् + पत + यत् करणे वाह्लकात that which prevents the
  ancestors from going to hell i. e. progeny. d) तत--That i.e.
  the one of which I am speaking. Here यक्कद्र is not necessary,
  मेकानाधितात यक्कद्रीपादन नापेचने। (e) उज कित &c.—Abandoned
  (by the mother and found by the sage), 'पूर्व कालेक—'' इति
  कर्मधा—। The mention of स्र and also a descent from a higher
  to a lower region suggests the high pe igree of the girl.
  The match will therefore give an exalted rank to the race of
  प्रच। Again स्रयुवित shows that even if the father were a
  Brahmana, the girl would be marriageable because "अर्थवर्णकेकसम्बवा"। Hênce the jester's attack fails from the social as well
  as the moral point of view.
- 2. Remark—Note how the gender changes with the objects compared. Thus (i) स्रव्यात and नवसंज्ञिका both in the feminine;

this is necessary in speaking of the mother (ii) मुनि and अर्क both masculine and represent the father. (iii) अपन्य and नुस्मम् both in the neuter; this is proper because the progeny being undefined as son or daughter it should be represented by a general name (अपन्य)। Again the circumstances are similar too—(iv) स्रयुवित is high, मुनि is low; so also नवमिल्लका is high and अर्क is a low shrub.—(Akanda). (v) उन्हास्ति by the higher one and अध्यत by the lower, so also शिधिल from the higher one and ज्ञात on the lower.

- 2 (a) N.B.—Navamallika, Sirisha (Act I—ante) and Patala flowers are Kalidasa's favourites in all his works.
- 3. (a) The jester now attacks from another side. He ridioules the king's taste (b) विहसा—It is the laugh of ridicule. (c) उद+विज+ णिच्+क्त कर्मणि = उद्गेजित: troubled. पिण्डखन ूरि is very sweet; too much sweet things produces disgust and causes loss of appetite. Then chutni of tarmarind is welcome (तिन्तिलाग्रामभिलाष:)। But then that is for a moment only. Then chutni is not eaten for its own sake, but only to whet the appetite for the sweets. Such seems to be the case with you now* (d) स्त्रीरव &c.—''जाती जाती यदुन्छ ट' तद्रविमिति कथ्यते''। स्त्रीणां रवानि स्त्रीरतानि the best of the female sex. No निर्द्वारण; no prohibition of षष्ठीसमास because निर्दारण takes place only when three things are mentioned, viz. (i) the whole, (ii) the part, (iii) the special property that separates the part from the whole. These do not occur here. स्तौरत + परि + भुज + णिनि वर्त्त र ताच्छी ल्ये = स्तौरतपरि-भोगो (णिनौ वाहुलकात भोगार्थे कुलम्); or परि + भुज + घञ = परिभोग:। स्तीरत्नस्र परिभोगः। स अस्ति यसा इति मलयींग इनि: one who habitually enjoys the company of the best of the female creation. तसा! (e) The jesters' point is-The incomparable beauties in your harem are the sweets, You have had too much of them. To improve your appetite for them you desire this tarmarind or the her-

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

mit's daughter for a change. I understand you! you will soon renounce her and go back to the beauties of the harem with greater ardeur. Now, think if that would be either honourable on your part, or just with regard to this simple maiden of the forest.

4. Readings—(a) अन्त:पुरस्तीरव is more definite, but स्त्रीरव alone too leaves no doubt as to who are meant. (b) परिभाविन् one who despises, does not suit the context.

राजा—न तावदेनां पश्यसि येनैवमवादोः।

KING-You are not indeed looking at her, hence you have said so.

विदूषक: — तं क्लुरमणिज्ञं जं भवदो वि विसुमग्रं उप्पादेदि [तत् खलुरसणीयं यत् भवतोऽपि विसायमुत्पादयति]।

VIDUSHAKA—That must be charming indeed which excites even your admiration.

राजा—वयस्य, किं वचुना—

चित्रे निवेश्य परिकल्पितसत्वयोगा रूपोचयेन मनसा विधिना सता नु । स्त्रोरत्नसृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे धातुवि भुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः ॥८॥

KING—Friend, what use saying much? Considering the Creator's power and her person, she seems to me a second creation of a gem of a woman, endowed with life by the Creator after delineation in a picture, Or perhaps mentally with an assemblage of the beautiful.

राजिति। 'एनां शकुन्तकां ताबत् न प्रमसि येन हेतुना 'एवम् खवादीः' उत्त-बानसि [चदातने भूते सुक्त्]। न हि सा तबायती वर्षाते सतएव एवम् छच्यते त्ववा।

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

विदूषक इति। निपुणोऽसि वयस्य। अतो यत् भवान् अपि तस्या रूपेण विस्नितः तत् मन्ये सुन्दरी किल सा—इत्यर्थः।

राजिति। 'वहना' उत्तीन किं' स्थात् संचिपतोऽव ववीमि-

चिव दित। अन्वय:—धातुर्वि भुलं तस्या वपुश्च अनुचिन्ता (स्थितसा) में, सा विधिना चिवे निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगा, मनसा नु रूपोचयेन क्षता, अपरा स्त्रौरवसृष्टि: प्रतिभाति । व्याख्या—'धातुः' स्रष्टुः 'विभुत्वं 'निर्माणसामध्यां 'तस्याः' शकुन्तलाया 'वषुत्रं ' अनुपमं शरीरच 'अनुचिन्ता' ध्याला स्थितसा 'में मम सम्बन्धे 'सा' शकुन्तला 'बिधिना' मुष्टा प्रथमं 'चिवे निवेश्यं' आलिख्य पश्चात् 'परिकल्पितः' साधितः 'सले न' प्राणवायुनाः 'योगो' यस्याः तादृशी 'मनसा नु' कि' वा तूलिकादिभिः कठोरता स्थादङ्गे षु इति भयात् वाह्यं करणं विहाय अन्त:करणेन 'रूपाणां विलोकसीन्दर्थाणाम्' उच्चयेन' एकव संग्रहेण 'क्रता' निर्मिता 'अपरा दितीया, 'स्त्रीरतस्य सृष्टि: निर्मित: 'प्रतिभाति' अवभासते ॥ पुरा सुन्दोपसुन्दवधार्थं विघावा स्त्रीरवमेकं सृष्टम् इति अयुवते। इय हि शकुन्तला दितीया स्त्रीरतसृष्टिः। निर्माणकुश्लस्य विध नैतत् चितम्। परन्तु सोऽपि मन्ये प्रथमं महता यव न त्रालिखा पशात् प्राणप्रतिष्ठामकरीत्। त्रथवा एतदपि नालमी दशस्य सीकुमार्थं सा तत् किं चन्द्रालावर्ष, प्रवालादधरकान्तिम् इत्यादि क्रमेण रूपाणि संग्रह्म यथास्थानं निवेश्य स मनसा एव तां निर्मं मे। ["चिव" ' (रा-, वि-, म-)-- "चित्ते (त-, न्या-) ॥ ''सत्वयोगा'' (रा-, वि-, म-)--''सत्वयोगात्'' (म-)--''सर्वयोगान् (त-, न्या-)॥ "मनसा विधिना क्रता नु" (रा-, वि-, म-)—"रचिता (घटिता) मनसा क्रता नु" (भो)—"बिधिना विहिता क्रशाङ्गी" (त-, न्या-)]॥

NOTES

1. न तावत् &c.—The idiom is peculiar. The prior act दर्शन, is in the वर्त्त मानकाल while the subsequent act, बदन, is भूते। We would say न पश्चिम येन बदिस or न अद्राची: येन अवादी: ; or again अद्राची: येन वदिस। Language has changed since the days of कालिदास। अअघोष who lived about a hundred or more years after कालिदास (See Introduction) shows trace of this idiom. Thus he says यदा गच्छित तदा अभवत in "यदा विद्यांच्छित पार्धिवात्मजलदाभवद्दारमपाइतं स्वयम्" – Buddha charita. VIII—46.*

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

- 5. तत खनु—The jester is now completely disarmed. The king's calm and straight-forward reply has non-plussed him. He sees his error in comparing Sakuntala to the tamarind which the king wants merely as a change, and admits her to be as lovely as, or lovelier than the beauties of the harem. Note the force of खनु and अपि। उमगीय खनु, and not a mere change—उमगीयलाईन प्राधात। Why say so without seeing her? Because अनतोऽपि निस्तयम्—it has excited the wonder of even a connoisseur like thyself.*
  - 3. (a) परिकल्पित &c,—सल is प्राण life. ''सलं गुणे 'पिशाचादी— चित्ते प्राणिषु" इति विश्व:। तस्र or तेन योग: connection with life i.e. infusion of life. परिकल्पितः सत्वयोगी यस्रा: unto whom the infusion of life has been achieved.* वहु—। (h) रूपोचयेन - उद + चि + अच् भावे उच्चय: culling, gleaning संग्रहः। इपोच्चयः सौन्दर्थं सग्रहः, i.e. उच्चितानि रूपाणि। भावानयने द्रव्यानयनम्। (c) नु-Indicates विकल्प alternative. "नु पृच्छायां विकल्पे च" इति कीष:। Two alternatives are suggested-[i] She is a painting, done with super natural skill and then enlivened; [ii] She is a collection of all beautiful things in nature. Note the हतीया in इपीचयेन, मनसा विधिना। The first refers to the material for the work उपादान, the second to the implement (करण)। These two have करणे वतीया। The third is the agent and has अनुक्ती वर्त्तर दतीया। (d) स्त्रीरवसृष्टि:-स्त्रीणां रवं श्रेष्ठं स्त्रीरवम (See above). तसा सृष्टि:। [e] अपरा—Another i. e. a second. The first स्त्रीरवस्टि took place long ago; this is the second. For a similar use of अपर compare ''आविशु तसपां मध्ये पारिजातिमवापरम्"-Raghu. Allusion is to the creation of तिलोत्तमा। She too was made with रूपोचय। The object was to make the brothers सुन्द and डपसन्द—two invincible demons—quarrel over her. Compare—"निमेम योषितं दिव्यां चिन्तयिता पुनः पुनः ॥ विषु जीवेषु यत्किश्चिद्भूतं स्थायरजन्नमम्। समामदर्भनीयं तत्तदवस विश्ववित् ॥ ... प्रयत्ने न महता निर्मिता विश्वकर्म या। विषु लेकिषु नारीयां देपेया-

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

प्रतिमाभवत् ।। ितलं तिलं समानीय रतानां यि निर्मिता । तिलीत्तमीति तत्तस्या नाम चक्रे पितामहः ।। ियन्त सुन्दीपसुन्दाभ्यामसुराभ्यां तिलीत्तमे । प्राधनीयेण इपेण क्रम् भद्रे प्रलोभनम् ।। ि Mahabharata; such was her loveliness, that Siva put forth four heads and Indra a thousand eyes to have a good look at her. Compare—"द्रष्टु कामस्य चार्त्ययं गतया पार्श्व तस्या । अन्यदिक्षतपद्माचं दिच्यां निस्तं सुखम् पृष्ठतः परिवर्त्तं न्त्रा पश्चमं निःस्तं सुखम् ।। गतय। चीत्तरं पार्श्व सुचत् सुखम् ।। महिन्दस्यापि नेतायां पृष्ठतः पार्श्व तोऽयतः ।। रक्तान्तानां विश्वालानां सहम् सर्व तोऽभवत् ।। ि Mahabharata. Cp. Kalidasa's description of Urvasi's beauty—"अस्याः स्मीविधी प्रजापतिरभूचन्द्रोनुकान्तिपदः ग्रङ्कारैकरसः खयंतु मदनो मासोनु पृष्पाकरः । वेदाभ्यास्न जङ् कथं नु विषयव्याहत्तकौतूहली निर्मातुं प्रभवन्त्रानोहर्रमदः इप पुराणो सुनिः" ।।

4. Reading—The sloka is knotty one; No two commentators agree in their explanation. Raghava's construction is—(श्रेंकुन्तला) विधिना चित्रे निवेशा परिकल्पितसत्त्वयोगा नु। रूपोच्च टेन मनसा क्तता नु। धातुर्विभुत्वं तस्रा वपुश्च अनुचिन्ता सास्त्रीरवसृष्टिः से अपरा प्रतिभाति। श्रपरा जगत्स्त्रीरवसृष्टिविलचणा। Vidyasagara construes—(श्रकुन्तला) विधिना चित्रे निवेश्य परिकक्पितसत्वयोगा। नुरूपोच्चयेन मनसा क्रता। धातु विभुत्व तस्रा वपुत्र त्रनुचिन्ता में सा त्रपरा स्त्रीरवसृष्टिः प्रतिभाति । त्रपरा—नगहिलचणा । Our explanation (see Tika) give this sense—Thinking of her loveliness I cannot conceive how it was possible for fafe to create her. But when I remember that विधि is omnipotent. I fancy that like celebrated स्तीरव, created for the destruction of सुन्द and उपसुन्द, we have here another स्त्रीरवसृष्ट in Sakuntala. but this time, for greater perfection, if possible, it is ब्रह्मन् himself, and not his menial विश्वकर्म न् that did the work. Even he had to draw a picture first and then infuse life into it; or perhaps, for such delicate work, he found his hands too coarse and did it all with his mind though the materials employed, were the same as previously used by विश्वतम न viz. the assemblage of all that beautiful in the universe.* The result has been a lovelier production than तिखोत्तमा herself. Note the two

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

ways how he explains the additional loveliness. First—Implements are the same (hands), the mode of work is different (चिन्ने निवेश्व &c). Second = Material the same (इपोच्च), the Implements are different (mind and hand). Of course there is this additional common difference that in one case that servant (विश्वनमंन्) works, in the other the master (चाउ) himself. Prof. Gajendragadkar while adopting my explanation, notes a defect viz. तिलोत्तमा was not the creation of विधि but of विश्वनमंन्। This is immaterial. Even though shaped by विश्वनमंन् she was none the less the creation of विधि whose agent विश्वनमंन् was in the matter. Thus—"तत: पितामह: श्वा सर्वे घो तदचसदा। सहत्ते मिन सहिता...विश्वनमंग्माह वयत्।… व्यादिदेश पितामह:। सञ्चतां प्रार्थनीयेका प्रमिदित महातपा:।"—Mahabharata.

5. Reading—If my interpretation is accepted, the reason for adopting my readings are obvious; वमन्तिलका is the metre.

विदूषक:- जद एव्वं पचादेसो दाणिं स्ववदोणं [यदि एवं प्रत्यादेश ददानीं रूपवतीनाम्]।

VIDUSHAKA—If so, now comes a dethronement of all beauties.

राजा – दूदञ्च मे मनिस वर्त्त ते।

श्रनाघातं पुष्पं किमलयमळूनंकर हैर् श्रनाविद्वं रत्नं मधु नवमनास्वादितरसम् । अखराडं पुरायानां फलमिव च तद्रूपमनघं न जाने भोतारं किमह समुपस्थास्यित विधि: ॥१०॥

KING—That is just what is in my mind. [Or—This too is is my mind]. Her faultless beauty is a flower not yet smelt. a tender leaf not yet plucked with the nails, a gem not yet bored, as if the very fruit of merits not yet divided. I know

not whom the Ordainer will approach as the enjoyer in the matter.

विदूषक दति। 'यदि एवम्' ईट्यो एव म्रकुन्तला तर्हि द्रदानीं 'इपवतीनां' खचीगौरीप्रस्तीनां 'प्रत्यादेश:' निराक्तिराता। सर्वा इपवत्य: अनया निराक्तता:। एका म्रकुन्तला एव इपवती जगित, नान्या काचित्।

राजिति। 'इदख' एतत्तु 'में मनिस वर्त्त ते'। ह्रपवत्यो निराक्तता द्रत्ये वाहं मन्ये। यहा—'इदख' एतदृपि वचामाणं 'में मनिस वर्त्त ते'। अस्मिन् पचे वचामाणञ्जीकस्य चरणवयम् एतहाकास्य विषय:। अयवा 'से च' ममापि द्रत्यादि।

श्वनाञ्चातिमित । श्रन्वयः — श्रन्य तद्रूपम् श्रनाञ्चातं पुष्यम्, करक्ष्टेरलूनं किसलयम्, श्रनाविद्धं रत्नम् श्रनास्वादितरमं नवं मधु, श्रख्राष्ठं पुष्पानाञ्च फलिमव । विधिः
१ इस् कं भीक्तारं समुमस्थास्थित न जाने । व्याख्या— 'श्रन्यम्' श्रपापम् श्रदोषिनियर्थः
['पापव्यसनयोरघम्'' इत्यनेकार्थकोषः] 'तस्पाः' श्रकुन्नलायाः 'क्पम् श्रनाञ्चातं'
श्रक्ततगन्धोपभोगं 'पुष्पं' कुसुमम् । करक्षः' नखः 'श्रकूनम्' श्रच्छित्रं, मण्डनत्वे न
श्रनुपभुक्तं 'किसल्यं' नवपञ्चवम् । 'श्रनाविद्धम्' श्रच्छित्रं भूषणत्वे न श्रनुमभुक्तं रतः
मिणः । श्रनास्वादितः श्रनुपभुक्तः 'रसो' माध्रयः यस्प तत् ताद्यशं 'नवं' नूतनं 'मधुं ।
किं वहुना, 'श्रस्वण्डं' भचणार्थं कर्त्तं य्रां श्रविभक्तं 'पुण्पानाञ्च' सुक्ततराशोनामेव
'फलिसव' मन्ये [इतुप्रत्पच्चा । पूर्वं व तु पुण्पादित्वे न रूपणात् रूपकम्] । 'विविः'
विधाता 'इहं श्रकुन्तलारूपविषये 'कं' जनं 'भोगभाजं समुपस्थास्पति' ''एहि भोः,
श्रव त्वं भोक्ता" इति कस्प समीपवत्तौं भविष्यति [उपसग्वशात् सक्मं कत्वम् । उपेन
व्यवधानात् 'समवप्रविभ्यः स्थः'' इत्यात्मनेपदमव न] 'न जाने' । धन्यः स यः श्रस्प क्रप्ता भोक्ता—इत्याकाङ्घातिश्याविष्करणम् ।

- 1. प्रति + आ + दिश + घज् भावे = प्रत्यादेश: supplanting. Or प्रत्या-दिश्वते अने न इति प्रति + आ + दिश + घज् करणे = प्रत्यादेश: that with which supplanted. He means to say—All well-known beauties are now put to shade by शकुन्तला।
- 2. (a) आ + न्ना + क्त कर्म णि = आन्नातम् smelt, न आन्नातम् not smelt. Flower is enjoyed by smelling, Her beauty is a flower

unenjoyed. (b) जू+क कर्मणि—नूनम् plucked. न लूनम् not plucked. Tender twigs are enjoyed by plucking and wearing in the ears. Her beauty is a tender twig unenjoyed. (c) कर रोहन्ति इति कर + रह + क कर्तर = कररहा: nails. आ + व्यव् + क कर्मणि = आविद्यम् pierced. अनाविद्यम् not pierced. Gems are bored and strung into necklaces &c. This is enjoying of gems. Her beauty is gem unenjoyed (d) आ + खद + णिच् + क कर्मणि—आखार्दितः tasted. ताह्यो रसो यसाः whose flavour is tasted, न आखादितरसम् Honey is enjoyed by tasting. Her beauty is fresh honey unenjoyed.

2. (a) खाड is "part". "खाडोऽस्तो शकले" इति विश्व: । श्रक्षत: खाड: असा श्राख्या पातां vided, uncut वह—। पाल is enjoyed (eaten after cutting it up). Her beauty is as if the very fruit of merits but it is yet unenjoyed. Others explain श्राख्य as समग complete. न खाडम श्राख्यम not part, i.e. whole. (b) श्राबद्यमानम् श्राधमिन श्राचम faultless, (c) इह—In this matter, i.e. in तद्य her beeuty. (d) जाने—जा+लट ए। "श्राप्तमात् ज:" इति कर्व मिप्राये कियाफले श्रात्मनेपदम्।

Reading—Both विस्ताय and विश्वय are correct, but the former is Kalidasa's favourate. Comp. the यसक in "विस्ताय: सलग्रेरिव पाणिभि:"—Raghu. There is a pun in the word फल in the third line. फल means 'consequence' and also 'fruit'. The sense is—अनामातं प्रथम does not fall to the lot of one without luck. It is a प्रथमल । Again करक रजून किसलयम् is another प्रथमला। Soo too is अनाविद्व रजम् a third प्रथमला। Yet a fourth प्रथमला is अनासादित्य मध्। By enjoying the beauty of Sakuntala this fourfold प्रथमला is enjoyed. But this is not all. Her beauty is as it were फल of all sorts of प्रथा। Whatever is enjoyable in the universe, is enjoyed by enjoying her beauty. Lucky in-

I is the man whom fast will invite to enjoy it.*

, The metre is शिखनियों (see यदानोने &c. Act I). We

*

by Prof. Gajendragadkar.

have इपक in the first two lines (see वातेरित &c. Act. I) and उत्प्रीचा in the third (see क्रणसारे Act I)].

विदूषक: — तेन हि लहु परित्ताग्रदू णं भवं। मा कस्सिव तविस्मणो दङ्गदोते क्षिचक्षणसौस्स्स हत्थे पिड्स्सिट [तेन हि लघु परित्रायतामेनां भवान्। मा कस्यापि तपस्तिन: दङ्गदो-तैल चिक्कणशोर्षस्य दस्ते पतिष्यति]।

VIDUSHAKA—Then you must rescue her quick. It must not be that she falls into the hands of some ascetic, with his head shining with Ingudi-oil.

राजा—परवती खल्र तत्रभवती! न च सन्निहितोऽत्र गुरुजनः।

KING-But she has a master and her superior is not at hand here.

विद्षक इति। तेन हि यदीवं तदा 'भवान् एनां' शकुन्तलां 'लघुं भिटिति'
'परिवायतां' रचतु। कुतीऽस्पा भयमित्याह—'इङ्ग् दौतैलीन चिक्कणं' मस्णां 'शीषे'
मस्तकं यस्पा ताहशसा, श्रत्यन्ततः शकुन्तलायाः श्रयोगासा इत्यर्थः, कस्पापि तपस्तिनः
'इस्ते' मा 'पतिष्यति' तेन कटा तदमीगा भविष्यति ["इस्ते पतनम्'' इति लौकिकोक्तिः] इति 'सा' मा भूत्॥ ["तैलचिक्कण्" (त-, न्या-, म-) 'तैलिमश्चिकण्"
(रा-, वि-)]।

राजिति। 'तवभवती' शकुन्तला 'पर:' अन्य: अस्ति अस्राः प्रभुत्वेन इति 'परवती' पराघीना 'खलु'। 'गुरुजनः' येन सा परवती सः 'च अव' अस्मिन् तपीवने 'नः सिन्निह्तः' न उपस्थितः। अतो लघु परिवाणं न सम्भवति।

NOTES

1. বল হি etc.—The last line of the king's speech raises before the jester the picture of an ascetic marrying Sakuntala. He thinks that would be a calamity, and urges the king, to rescue her from such a fate.* In 'বলিদিশ্ববিক্কण' দিশ্ব is superfluous.

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

2. प्रवित &c,—The king points out that nothing can be done in a hurry. She is not her own master. Her father has to be approached, but he is away. Who knows that by the time the sage comes back, some ascetic will not woo and win her; or that some one is not even now negotiating her marriage with the sage where he is now. Indeed this is the problem in the solution of which the king wants the help of the jester (विश्वान न भवता सहायेन भवितव्यन—Ante).

विद्षक:—ग्रथ भवन्तम् अन्तरेण कीटमो से दिष्टिराओ अद्य भवन्तम् अन्तरेण कोद्याः अस्या दिष्टरागः]!

VIDUSHAKA—Well, what was the expression of her eyes towards your honour?

राजा—निसर्गादेव अप्रगल्भस्तपिस्वकन्याजनः । तथापि तु—अभिमुखे मिय संहृतमौद्धितं इसितमन्यनिमित्तक्षतोदयम् । विनयवारितवृत्तिरतस्तया न विवृतो मदनीन च संवृतः ॥११॥

KING—A hermit's daughter is indeed naturally un-obtrusive. Yet she gazed at me, but I facing her the glance was withdrawn, she smiled but as if the smile arose from some other cause. Hence her love, with its course stopped by decorum, was neither revealed nor concealed.

विद्रषेति। 'त्रय' पचान्तरे' गुरुजनस्य श्रमित्रधानपचि पृच्छामि 'भवन्तमन्तरेण' भवन्तं प्रति ['त्रन्तरान्तरेणयुक्ते'' इति द्वितीया] श्रस्या श्रक्तन्तलाया: 'दृष्टिरागः' नेवप्रीति: 'कीट्यः' [''त्रय'' (त-, न्या-, म)—''त्रव" (रा- वि-)॥ ''भवन्त- मन्तरेण'' (रा-, वि-, स-) "तवीपरि'' (त- न्या-)]॥

राजेति। 'तपस्विकन्यारूपो जनः निसर्गात' प्रक्तत्या [हेतौ पश्वसी] 'एव अप्रगल्भः'
अप्रौढ़गूढ़भावः। 'तथापि तु' अप्रगल्भले ऽपि।

सभीति। अन्वय:—मिय अभिमुखं संइतं तथा ईचितम्। अन्यनिमित्तक्ततोदयं तथा इसितम्। स्रतो सदनी विनयवारितइत्तिः न विइतः न च संइतः। व्याख्या—मिय श्रीभमुखें तस्यां दत्तनेवे सित 'संहतं' परावित्तंतं यथा 'तथा 'तथा' शकुन्तलया 'इचितं' टृष्टम् [भावे काः]। 'श्रन्यस्मात्' मद्दीन्तात् विनित्तात् कारणात् 'छदयः' श्राविभावो यस्य हासस्य, तत् यथा तथा तथा 'हसितं' हासः कृतः [भावे काः]। श्रतः मदनः' कृत्दपः 'विन्येन' सृश्चिया 'वारिता' निरुद्धा 'वित्तः' प्रसरो यस्य तथाविधः सन् 'न विव्वतः' प्रकाशितः 'न च स 'वृतः' गोपितः। 'मिय ईचितं' मत्समचं हसितस्य, तेन सनीत्र सा श्रमुरक्ता। किन्तु ईचणं सहत हा स्थ निमित्तान्तरात् इति तु छदासीने ति प्रतीयते। एवं सित न जाने ''कौदृशोऽस्ता दृष्टिरागः" इति भावः। [''इचितम्' (त-, वि-, न्या, म-)—"ईचणम्" (रा-)।। "कृतोदयम्''—(रा-, वि-, म- (रा-, वि-, न्या)]॥

- 1. श्रथ—An श्रव्या। Suggests an alternative (विकल्प)। श्रिष्मायो संग्रे स्वातामधिकारे च मङ्के। विकल्पानन्तरारमाप्रश्नकार्तमासमुचये॥" इति मेदिनी। First, tell me if she likes you or not. If you are liked (विकल्प), a solution is possible, even though the father be absent. (b) श्रन्तरेण—Towards, with reference to. An श्रव्या। Compare = "देवीवसुमतीमन्तरेण महद्रपालमानं गतोऽस्मि"—Act. V (c) दृष्टिरागः—रच्यते श्रने न इति रश्च + घञ् करणे = रागः colour, i.e. expression, पश्यन्यनया इति दश्च + क्तिन् करणे = दृष्टिः। तस्या रागः the expression of her eyes. (d) With the reading श्रव for श्रथ, take श्रव as दितीयाथे वल। श्रवभवन्तम् towards your honour.
- 2. (a निसर्गात्—नितरां सृज्यते इति नि + सृज् + घञ्कमं णि = निसर्ग nature. तसात्। (b) प्रगल्भते इति प्र+गल्भ + अच् कर्तं रि = प्रगल्भ: forward, outspoken. म प्रगल्भ:।
- 3. (a) श्रभगतं सुखमस्य श्रभमुख:, वहु—तिसान्। मिय=भावे ७मी। b) श्रन्यत् निमित्तम् some other cause. क्रमं धा—। तेन क्रतः। ३तत्। वाद्य उदयो यसा, तत् यया तथा। (c) विनय····वि+नी + श्रच् भावे = विनयः discipline. ह + णिच् + क्र कर्म णि = वारिता checked. विनयेन वारिता checked by decorum. ताद्यो हित्तर्थ्य। (b) The sense is—I may say she betrayed love, because she glanced at me But then she withdrew the glance when I faced her

which is not encouraging. Again her smile may raise hopes, but fortunately it did not refer to anything of mine. So I can say neither that she loves me, not that she does not. The metre is दुत्तविल्यास्वत ।

विदूषक: —ण क्खु दिष्टमेत्तसा तुह अङ्गं आरोहदि [न खलु दृष्टमात्रस्य तव अङ्गम् आरोहति]।

VIDUSHAKA—Indeed she cannot sit on your lap, just as you are seen. [Or—She does not sit on your lap just as you are seen?]

राजा— मिथः प्रस्थाने पुनः शास्त्रोनतयापि कामम् आवि-ष्कृतो भावस्तत्त्रभवत्या। तथाहि—

> दर्भाङ्कुरण चरणः चत दत्यकार्णः तन्वी स्थिता कतिचिदेव पदानि गत्वा। श्रासीद्वित्तवदना च विमोचयन्तो श्राखासु वल्लमसक्तमपि द्रमाणाम् ॥१२॥

KING—But when parting from each other, emotion was clearly betrayed by her ladyship even through bashfulness. Thus having gone only a few steps the slim one stopped without occasion saying her foot was pricked by a Kusa shoot and stood with her face, turned back releasing her bark garment though not caught in the branches of trees.

विद्र्षेति। प्रथमदर्भने एतदेव पर्याप्तम्। दृष्टः एव दृष्टमातम्' [नित्य-समासो—मगूरव्यं सकादिः] तस्य दृष्टस्याव 'तव' न तु सम्यक सभाषितस्य 'न खलु श्रह्मारोइति। यहा—परिहासोक्तमेतत्। दृष्टमात्रमस्य तव श्रह्भं न खलु 'श्रारो-इति' ? दृति काकुः। दर्भनमात्रमेव श्रद्धमारोहतु दृतीव ते श्रभिलाषः प्रतिभाति।

राजिति। 'मियः' अन्योन्यं 'प्रस्थाने पुनः गमनकालेतु [पुनर्इति भेदे] 'तवभवत्या' शकुन्तलया' 'शालीनतयापि' लज्जया अपि लज्जा तया यत् कृतं तेनापि हितुना 'कामम्' अत्यर्थं 'भावः' अनुरागः 'आविष्कृतः' स्कष्ठीकृतः। 'तथाहि'—

दर्गेति। अन्वयः—तन्वी कितिचिदेव पदानि गला अकाछ दर्भाङ्ग रेण चरणः चतः इति स्थिता, दुमाणांशाखासु असक्तमि वल्कलं विमोचयन्ती विद्यत्तवदना च आसीत्। व्याखाा — 'तन्वी' क्रशाङ्गी शकुन्तला 'कितिचिदेव' न तु वह्ननि 'पदानि गला अकाछ' अनवसरे ["काण्डशावसरे वाणे" इति धरिणः] मिथ्येव इत्यर्थः 'दर्भस्य' केशस्य 'अङ्कुरेण' सूचा 'चरणः चतः' पादो विद्यः 'इति' एवसुक्ता 'स्थिता' निश्चला आसीत्। 'दुमाणां' खचाणां 'शाखासु असक्तमिप' अपरिलग्नमिप 'वल्कलं' लग्नमिव विमोचयन्ती' शास्तासुक्तं कुर्वती सती विद्यतं पराङ्मुखं मदिभमुखिमिति यावत् वदन' मुखः यस्या तथाविधा च आसीत्' जाता॥ भूयोऽपि मा द्रष्टु मिच्छन्नी लज्जया सस्तीभ्यां स्वेच्छामनावेदा यत् व्याजमाचरितवती तेनापि च भाव आविष्कृत इति भावः॥

- 1. (a) इष्टमावस्—"मावं कार्तकोऽवधारणे" इत्यमर:। Hence अव-धारणे। इष्टमावम् is then neuter by the rule "परवित्रक्ष' इन्दतत्-पुरुषयोः"। But कालिदास has elsewhere विद्यमाव in the sense विद्य एव in the masculine. We avoid मावच् खार्थे because 'वलनात् खार्थे—" restricts it to words ending in an only, such as यावत्, तावत् &c. (b) खलु—Implies अवधारण or प्रश्न। If अवधारण, explain— No woman sits on the lap of one who is but seen only once. If प्रश्न then the remark is sarcastic—Oh! She does not sit on your lap as soon as your are seen! Is that makes you doubt her love?
- 2. निय: &c.—(a) Here the king refers to more positive indications of love. (b) पुन:—Shows the difference (भेद)। The previous indications were vague, but (पुनर्) these are more decisive. (c) शालीनतया—शालाप्रवेशनम् अर्ह ति इति शालाप्रवेशन + खञ् = शाला + खञ् = शालीनम् in the neuter. The उत्तरपद (प्रवेशन) disappears by निपातन in the rule 'शालीनकौपीने अष्टशाकार्र्यायोः'— शालीन and कौपिन are irregularly obtained in the sense अष्ट and अकार्रा respectively. 'अष्ट अप्रगल्भः (shy)…खञ् प्रत्यय उत्तरपदलीपश-निपातने'—Vrittikara. Hence literally, शालीन means one who deserves to keep inside his room, i.e. one who does not know

the ways of the world—Bashful. तस्यभाव: मालीनता। We take it in the neuter, because if we derive first शालीना in the feminine we shall not have पुंचदभाव with तल्पत्यय। (d) श्रिष—गद्दीयाम्। The force is—Through hashfulness she could not disclose her wish to her friends. The ruse she adopted was through bashfulness. Even thus she betrayed herself.

3. (a) अकार्छ - न कार्छ: अकार्छ: no occasion. तिसान्। (b) स्थिता—स्था + त्र कर्तार stopped. (c) कित—िकम् + डित। चित् is an अव्यय having here the sense of अपि। कितिचित् = कित अपि, i.e. an indefinite few. (d) The metre is वसन्ति चक्ता।

विदूषक: — तेन हि गहीदपाहें श्रोहि। किदं तुए हववणं तवोवणित पेक्षामि [तेन ग्रहोतपाधेयो भव। कतं लया हपवनं तपोवनमिति प्रेसे]।

VIDUSHAKA—Well then be provided with provender. I see then the penance-grove has been turned by you into a pleasure grove.

राजा—सखें, तपस्तिभः कैश्वित् परिन्नातोऽस्मि। चिन्तय तावत् केनापदेशेन पुनराश्वसपदं गच्छामः।

KING—Friend I have been recognised by some of the ascetics; think then with what pretext I may again visit the hermitage.

विदूषकः को अवरो अवदेसो तुम्हाणं राआणं [कः अपरः अपदेशो युषाकं राजाम्]। नीवारक्कृष्टभाअं अमृहाणं उवहरन्तु कि [नीवारषष्टभागम् अस्माकम् उपहरन्तु इति]।

VIDUSHAKA—What other pretext for you, kings? Be it this 'Let the anchorites bring our sixth part of the wild grains."

बहुषेति। तेन हि' यदोवं ताहं यहीतं सखितं पथियं गन्तः पथि साध वस्तु चैन ताद्वी भवं। अकृत्रखादपात् खचात् खवा न निवत्तिंतस्य किन्तु तत्प्रति-

श्रभिज्ञानशकुन्तलम्

गन्तव्यभेव। तत् पथि वर्त्तं नयोगां पाथियं ग्रहाण। आश्रमं याहि इत्यर्थः। तया तपोवनम् उपवनं प्रमोदवनं क्रतम् इति अहं प्रेचे। यवान्ये सपश्चीयते त्वया नु तव चितं प्रेम अही निपुणता ते इत्यभिप्रायः।

राजिति। परिज्ञातों राजाहमिति विदितः। 'चिन्तय तावत्' विचिन्ता ब्रूहि केन अपदेशेनं व्याजिन पुनः भूयोऽपि आश्रमपदं गच्छामः'। पूर्वं वेखानसेन निमन्तितोऽहं गतः अधुना पुनः केन यामि इति प्रश्नः। [''पुनराश्रमपदं गच्छामः'' (त-, न्या- म-) ''सक्तदपि आश्रमे वसामः" (रा-, वि-)]॥

विदूषेति। राज्ञां युषाकम् अपरः' अन्यः 'कः अपदेशः' व्याजः। 'अस्माक'' राज्ञां प्रापां निवारसा षष्ठभागम् उपहरन्तु' मत्सकाशमानयन्तु तापस इति क्रत्वा विश्रतु भवान्।

- 1. (a) ग्रहीतपाधिय:—पिंध साधु इति पिंधन् + ढञ = पर्धेयम् provender, stores for the journey. Collect stores for the journey. This is the solution of the king's problem. 'The sage is away. That does not matter. She loves you. Go then to the hermitage, stay there for sometime [ग्रहीतपाथ यो भन] until she becomes yours by the गास्तर्भ form of marriage which does not require consent of the parents."
- 2. (a) The king likes the idea. The difficulty is to find some pretext to go there a second time. (b) तावत्—अवधारणे। Emphasises चिन्तय। (c) अपदिख्यते वद्याते अने न इति अप + दिश् + घञ् करणे = अपदेश: a pretext. तेन। त्रतीया करणे। (d) आश्रमपदम्— आश्राम्यति अस्मिन् इति आ + श्रम + घञ् अधिकरणे आश्रम: hermitage, तस्म पदम् the site of the hermitage. (e) This is the difficulty. An ordinary individual may come and go out unnoticed. The case of kings is different. They know me here. If I go I must have some excuse to explain my visit.
- 3. (a) नीवार etc.—नितरां ब्रियन्ते इति नि + ह + घञ् कर्म णि = नीवाराः wild grains, नि is lengthened by the rule,—"उपसर्भस्य घनि असनुषेत्र

वहुलम्—The final of an उपस्रो is irregularity lengthened when चन्न् follows and the compound does not refer to a human being

राजा—मूर्ष, ग्रन्धमेव भागधेयमेते तपस्विनो निर्वपन्ति यो रत्नराशीनिप विद्वाय ग्रभिनन्द्राते । पश्रा—

> यदुत्तिष्टति वर्षोभ्यो तृपाणां चिय तहनम् । तपःषङ्भागमच्य्यं ददत्यारण्यका हि नः ॥१३॥

KING—Fool, quite a different kind of rent these ascetics pay which is prized foregoing even beaps of jewels. Behold—Of kings the wealth which arises from the castes is perishable. The foresters give us the sixth part of their penance which is indeed imperishable.

नेपथ्ये – इन्त सिद्धार्थी स्वः।

(In the Tiring room)-Ha! We have gained our object.

राजिति। भाग एव इति 'भागधेयः' [खार्थे धेयप्रत्ययः]। एते तपिखनः भग्यमेव' प्राक्ततेदे यात् भिन्नमेव भागधेयः' करम् ["भागधेयः करो विलः" इत्यमरः] निर्विपन्ति' ददाति यो' भागधेयः (उत्तरवाक्यस्थितत्वादव यक्कव्दसक्वव्दोपादानं नापेचते) रवानां' मणीनां राशीन् अपि' समूहान् अपि विहाय' परित्यव्य अभिनन्दाते वहुमन्यते। कुतोऽयसुत्कषे इति चेत् 'प्रख'—

यदिति। अन्वय: — नृपाणां वर्णेश्यो यत् धनम् उत्तिष्ठति तत् चिय। आरण्यका
नः अच्यां हि तपःषड्भागं ददित। व्याख्या — नृपाणां राज्ञां वर्णे श्यो नाह्मणदिश्यः
यत् धनं वित्तम् उत्तिष्ठिति आदौयते (उदोऽनुद्धं कर्म णि वित्तम् इति क्षिण्ठति आदौयते (उदोऽनुद्धं कर्म णि वित्तम् इत्यत् देशाः
यहणात् अत च देशाया अभावात् नात्मनेषदम्) तत् चिये विनाणि । आरण्यकाः विप्तितः नः अस्यश्यम् अच्यां हि चेतुमश्रक्यमेव ["चय्यजय्यौ शक्याधे" निपायते]
तपसः वर्षे पष्ठौ भागः तपःषड्भागः [अत्र षर्श्यव्यस्य षष्ठाधेतात् न संख्यात्मम्,
"वित्तिषये सख्याश्रव्यम् अचित् पुरणार्थत्विमध्यते" दति नियमात् । तेन "दिक्सं ख अर्थायाम्" दति नियमो न प्रवर्णेते । ततः समासः] तं 'ददिते [ददातेः सरः अति । [तद्दनम्" (त- न्या-)—तत् फल्मे" (दा- वि, म-)।

नेपथे। इति—'इन्त' हर्षे। सिड:' सम्पन्नः अर्थः' प्रयोजनं ययोः तथाविधी स्वः भवावः। राजदर्भनार्थं चिलितौ सगयां गतो न वा इति सन्दिहानौ न यातः इति स्रुत्वा हृष्टौ तापसी एवम् ऊचतुः।*

NOTES

- 1. निर्वपन्ति निर्+ वप + लट् श्रन्ति give [वपति—ते, छवाप—जपे वपासि —ते, श्रवापीत्]।
- 2. (a) उत्तिश्वि—Accrues उत्पद्यते। उद + स्था takes श्राक्षनेपद when it does not mean to 'get up', the rule being—उदोनूर्ड क मंथि। Here 'to get up' is not the meaning yet we do not get श्राक्षनेपद; because, for the श्राक्षनेपद, the Varttika "ईद्दार्थामित वक्तव्यम्" requires the meaning to be 'to make an effort.'(b) वर्णेश:—From the four ग्रहिन् class as distinguished from the forester (श्रारख्य)। श्रपदाने पद्यमी। (c) चिय—चीयते दति चि + दिन ताच्छीत्थे क्तांदि। (d) तप:षड् &c.—षट here means षष्ठ, the sixth by the maxim 'संखाशब्दस्य—' etc. see Tika. Henco it is not a संखा and the rule "दिक्संखी संज्ञायम् does not apply. Thus षट् भागः षड्भागः कर्मधा। तपसः षड्भागः। तम्। (e) श्रचयाम् चेतुंशकाम् दति चि + यत् कर्मधा चयाम् by निपातन in the rule "चयाजयो शकार्थ"। The usual form is चेयम् in the sense च तुमर्हम्। [f] श्रारख्या:—श्ररखी भवा दति श्ररख + बुज् by the rule "श्ररखान्य सुखे"। Nom to ददित।
- 3. Remark—ভतिष्ठति is usually used with reference to income as in गामात् भतमुत्तिष्ठति । It is customary to speak of income as धन not as फल । Hence, prefer the reading धनम् to फलम् ।

राजा (कर्णं दत्वा)—श्रये धोरप्रशान्तस्वरं स्तपिखिभभंवि-त्रव्यम् ।

KING—Ha! By their deep and calm voice they are bound to be ascetics.

(प्रविश्रा) दौवारिकः—जेंदु जेंदु भद्दा। एदे दुबे इ-सि

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar

कुमारग्री पिंइहारभूमि' छविंदा [जयतु जयतु भर्ता । एती सी ऋषिकुमारको प्रतिहारभूमिम् उपिंधती]

(Entering) WARDER—Be victorious, Sire, be victorious. (Or—Prosper, let Sire prosper). Here, two hermit youths have approached the ground at the door.

राजा—तेत हि अविलम्वितं प्रवेशय तौ।

KING-Then let them enter without delay.

दीवारिक:—एसो पवेसेसि [एष प्रवेशयासि] (निष्क्रम्य च्छिकुमारकाभ्यां सह प्रविश्य) दूरो दूरो भन्नन्तो [दत इतो भवन्तो]।

WARDER—Here, I am letting them in. (Going out and reentering with the hermit youths) This way, Sirs; this way.

राजिति। ('कर्ण' दत्त्वा' श्रुत्वा, श्राह्) 'धीरा' गमीरा: 'प्रशान्ताः' स्थिराय ये स्वरा: कण्डस्थनयः तै: उपलिचतै: ["द्रत्यमा तलचणे" दति हतीया] तपस्विभिभवित• स्थम्। यथा धीरा: प्रशान्ताय कण्डस्वरा: श्रूयन्ते , तथा मन्ये तापसा श्रागता दति भावः ।

वयिति। ऋषि चामू कुमारको चिति ऋषिकुमारको तापसयुवानी 'प्रतिहारख' । द्वारख 'भूमि' देशम् उपस्थिती' प्राप्ती श्रागती दत्यर्थ:।

तेनिति। 'तन हि' ततः 'तौ' 'त्रविलिन्वतं' भटिति यथा तथा 'प्रवेशय'। इत इति। हे 'भवन्ती इत इतः' ऋखां दिशि उपसर्पंतम् त्रव राजा त्रास्ते।

- 1. चौर &c.—धौर is deep. Compare 'प्रमध्यमानाणंवधीरनादिनौम्''। चौरप्रभान्तसर सपस्ती is like नटाभिसापस:। Such voice, like matted locks indicates तपस्ती। Hence दस्यमा तस्त्रचणे दतीया।
- 2. प्रतिहार &c,—प्रतिद्भियन्ते राजसकार्यं नीयन्ते जना प्रसात् द्रनि प्रति + इ + घन् प्रपादाने = प्रतिहार: the gate तस्य भूमि: ।
- 3. अविलिम्बितम्—विलिम्बतं विलम्बः। भावे क्षः। अविद्यमानं विलम्बितं विश्वम्बतं क्ष्मिन् कर्मेणि तत् यथा तथा। वषु—।
  - 4. प्य:-Implies instant execution.

(उभी राजानं विलोकयतः)। प्रथमः—श्रहो दौप्तिमतोऽपि विश्वसनोयतास्य वपुषः। श्रथवा उपपन्नमेतदस्मिन् ऋषिभ्यो नातिभिन्ने राजनि। कुतः—

> अध्याक्रान्ता वसितरमुना याश्रमे सव भोग्ये रच्चायोगादयमपि तपः प्रत्यहं सिचनोति। अस्यापि द्यां स्प्रशति विश्वनश्चारणहन्दगोतः पुग्यः शब्दो मुनिरिति मुद्धः केवलं राजपूर्वः॥१४॥

(The two look at the king) FIRST HERMIT—Oh! The attractiveness of his person though resplendent! Or, this is befitting in this one that does not differ much from the sages. (Do you ask) how? By him too residence is taken up in an Asrama which is open to all for enjoyment. He too gleans penance every day through his engagement in protection. Perfect control of self and surroundings as he has, his too the holy appellation Muni—only preceded by the word Rajan—sung by a couple of bards, constantly reaches the heaven.

बहो द्रति। 'ब्रहो' ब्रावयं अव्ययम्। 'दौप्तिमतोऽपि' तेजसा भासुरस्यापि प्रस्य 'वपुषः' 'विश्वसनीयता' विश्वसयोग्यता। बस्य भासुरमपि वपुः विश्वाससृत्पादयित भटं नेव जनयित द्रत्यर्थः। 'ब्रथवा' ने तदाश्रय्यं म्। 'उपपन्नं युक्तमेव 'एतदस्मिन् स्विभाः' काखादिभाः [श्वन्यार्थभिन्नश्रव्योगात् पश्चमी] 'नातिभिन्ने श्वनितिभन्ने स्विष्कित्ये (नञ्चने नश्च्दे न "सुपसुपा" द्रति समासः] 'राः नि' दुष्यन्ते । ["एतदस्मिन्" (त-, न्या-, म-)—'एतत्" (रा-, वि-)॥ "स्विभागे नातिभिन्ने" (रा-, वि-)— 'स्विषक्षेप्' (त-, न्य-, स-)]॥

अधीत। अन्वय: - अमुनापि सर्व भीगी आश्रमे वसति: अध्याकान्ता। रचा-योगात् अयमपि प्रत्यहं तप: सिंचनिति। विश्वनः अस्यापि केवलं राजपूर्वः पुर्णः सुनि-रिति शब्दः चारणदन्दगीतः सुहः द्यां स्पृश्रति। वाख्या—'असुना' राज्ञा 'अपि चृष्टिणा इव 'सर्वें: भीग्ये' व्यवहर्त्त व्ये 'आश्रमे' ग्रहस्थाश्रमे, जृषिपचे तपोवने, 'वसतिः' वैश्रम गरहम् ["वसती राविवेश्सनी:" इत्यमर:] 'अध्याक्षान्ता' अधिकता। 'रचायां प्रजा-पालने 'योगात' व्यापारात् 'अयमिष' ऋषिरिव 'प्रत्यहं तपः 'स्कृतं 'सिंचनीति' अर्ज्यति 'विश्वनः' लोकिशस्य आत्मे शस्य च 'अस्यापि' ऋषि रव 'किवलं राजन् 'द्रित शब्दः 'पूर्वी' यस्मात् ताहशः 'पुष्यः' पविवः 'सुनिरिति शब्दः 'आख्या 'चारणयोः' वैतालिकयोः,देव-गायनयोर्ना 'इन्हेन' युक्तेन 'गोतः' सन् 'सुहः' वारं वारं 'द्यां' खग स्पृश्रति' अधि-रोहित। ऋषिरिवायमाश्रमवासी तपश्ररणशीलः सेदस्तु अयं राजपूर्वको ऋषिः राजिषं दृत्ये तावदेव। अतोऽहं अवीमि 'ऋषिभ्रो नातिभिन्ने राजिन' दित।

NOTES

- 1. (a) 医甲甲甲 &c.—Sages are of august appearance; yet they can be approached with confidence. The king does not differ much from a sage. Hence like that of sages his appearance too is confidence-creating though august. The next sloka explains how he does not differ much from a 我何。*
- 2. (a) স্বভারালা &c.—This is the first point of resemblance with a sage, viz. the king has an आयम which is the resort of all. (b) रचायोगात &c.—Sages practice तपस। So does this king by his self sacrifice in offering protection to his subject. He too is विश्वन् like a sage. The sage is विश्वन् because he is नितेन्द्रिय। This king is doubly विश्व because he is नितेन्द्रिय and also holds kingdoms under subjugation. ''वश: परवंशे विषु'' इति कोष:। He is therefore entitled to be called a सुनि like the sages for, 'दुखे चनु हिम्मना: सुखेषु विगतर् पृष्टः। वीतरागभयकोष: स्थितधीस् निरुचाते''। (d) With these three points of agreement and only one difference (नेवलं राजपूर्व:) he is truly ऋषिभागे नातिभिन्न:। (e) इन्ह—ि is duplicated and by निपातन becomes इन्हें। 'पूर्व पदस्य च प्रमानी निपा-स्रते। उत्तरपदस्य च भलम् — Bhashya. Neuter by usage; जीवलं लोकात् "अत्यन्तसङ्घरिते जीकविद्याते इन्हिमतुरूपर्यस्थानम् । Bards always (प्रत्यना) appear two together सम्बद्धि before kings. Hence they are चत्यन्तसम्बद्धि । Also they are लोकविज्ञात ।

Adopted by Prof. Gajendragadkar.

द्वितीय: -गोतम, अयं स वलभित्सखो दुष्यन्तः ?

SECOND H—Gautama, is this Dushyanta, the friend of Balabhit Indra?

प्रथम:- अथ किम् ?

FIRST H-Who else (Yes).

द्वितोय:-तन हि,

नैतिचित्रं यदयमुदिधिश्रामसोमां धरित्रोम् एकः क्षत्स्नां नगरपरिघप्रांश्चवाहुर्भु निक्ता। श्राशंहनते समितिषु सुरा वद्ववै रा हि दैत्यै र्-श्रस्याधिजेत्र धनुषि विजयं पौरुद्धते च वस्रे ॥१२॥

with arms long like the bar of the city-gate, alone guards the entire earth that has the ocean for its blue boundary, and that the gods, having rooted enmity with the demons expect victory in battles from his strung-bow as much as from the thunder-bolt of puruhata Indra. (Or—from his strung bow notwithstanding that there is the thunder-bolt of Puruhuta).

गीतमिति। ई 'गोतम' किम् अरं सः प्रसिद्धः 'बलभिदः' इन्द्रस्य 'सखां ["राजाइ:-सिखभाष्टच्'' इति टच्] दुष्यन्तः इति काकुः ।

भ्राचिति। अधिकाम् द्रतिस्वीकारोक्तिः। साएव द्रत्यर्थः।

तेन ति। अत्वय:—तेन हि नगरपरिचप्रांग्रवाहः अयमेतः उद्धिखामधीमां क्षत्यां धरिवों भुनिता, देतेंगः वद्ववे राः हि सुराः समितिषु अस्य अधिने ग्रंभनुषि पौरुष्ठते वर्षे च विजयमार्थसन्ते, [द्रित] यत् एतत् न चित्रम्। यहा—सुरा समितिषु पौरुष्ठते वर्षे [सित] अस्य अधिन्ये धनुषि विजयमार्थं सन्ते च [द्रित] यत् एतत् न चित्रम्। व्याख्या—'तेन हि' यदि साचादिव पिनाको अयमेव दृष्यनः तदा 'नगर-परिचः' पुरागेला द्रव 'प्रांग्' टट्दोची वाह्र भुजी यस्य सः [अष्य विशेषणद्वारेष हितः पन्यासः] 'अयम् एतः एकलः 'उद्धिः' सागर एव श्वामा' नीला 'सीमा' यस्य ताम्

["डावभामग्रामन्यतरस्वाम्" इति छाप्। छपसर्जनन्नस्व:। ततष्टाप्] 'कृत्स्वां' समयां 'सिरिती' सुव' 'सुनिक्ति' पालयित, 'दैल्ये:' अस्रै: सह 'वड' ' रदं 'दैर' विरोध: येषां तथाविधा 'हि सुरा:' देवा:। यती वडव रास्तत इत्यर्थ: [हि हती च] 'सिन- तिषु' युडि षु दानवयुडि षु 'अस्य' दुष्यन्तस्य 'अधिजीं' दत्तगुणे 'धनुषि' पुरुष्ठतस्य इन्द्रस्य इदं 'पौरुष्ठतम्' ऐन्द्रम्। तिस्तिन् 'वचे च विजयम्' अरिपराभवम् 'आशंसन्ते' सभावयन्ति विजयाशं सां स्थापयन्ति इत्यर्थः इति ''यत् एतत् न चित्रं' न आयर्थं म्। यद्या—'सुरा: सिनितिषु पौरुष्ठते वच्चे सित वच्चमनाहत्य [''षष्ठी चानादरे" इति अना- दरे भावलच्यो सप्तमी] 'अस्य अधिजीं धनुषि विजयमाशंसन्ते च' [अयं सुनिक्त सुरा आशंसन्ते च इति समुचये चकार:] इत्यादि प्राग्वत्॥ सित एवं विघे देहोत्कर्षे सर्वं मित्त सभावति इति भावः ॥ ["सिनितिषु सुरा:" [त-, त्या-, वि-' स-]—''सुर- युवतयः" [रा]॥ 'वडवेरा" [रा-, वि-] "सक्तवेरा: (त-, न्या, स-)]॥

- I. वस्ति &e.—वसं तदाखामसरं भिनत्ति दारयति वजे य तं निहन्ति इति वस + भिद् + क्षिप् = वसभित्; the slayer of demon वस । A proper name of Indra.
- 2. श्रथ किम्—This is a compound श्रव्यय indicating assent
- 3. (a) चरिष &c.—By the rule "उरक्कीर: संज्ञायाम," चरक becomes चर when leading in a compound which is a संजा। Hence चरकानि घोयने प्रसिन् इति इरक + धा + कि प्रधिकरण संज्ञायाम् = चरिष: the sea. सीमन् + डाप् स्त्रियाम् = सीमा boundary. ग्रामा सीमा ध्यामसीमा blue boundary. कम धा—। चरिष: ग्रामसीमा यसा ताम्। (b) घरिनोम्—धरित इति छ + इत्र कच रि + डीष् (स्त्र्याम् (गीरादि) the earth. (c) नगर &e.—परिक्रयते धनेन इति परि + इन + प्रप् करणे = परिष्कः the bar of city gates. "परिचोऽस्त्री योगमेरे परिचातेऽगेलेऽपि च दित हैम:। इन becomes च by the rule "परी घः"। नगरस्र परिष्कः। स इत्र प्राम् long and stout like the bar of the city-gate चपमामकम धा। ताह्यो वाह्र यस्य। This gives the reason why it is not strange that this person lords it over the whole earth and is invited to succour the gods. With such powerful arms all this is expected of

श्रभिज्ञानशकुन्तलम्

- him. (d) भुनित्त—guards. 'भुजोऽनवने'—भुज will have आत्मनेपद except when meaning to guard' to protect' (अवन)। Here the meaning is 'to guard' hence भुनित not भुङ्ति ! Cempare 'वुभुजे पृथिवीपाल: पृथिवीमेव तेवलाम्'' in the sense 'to enjoy'. (e) आशं सन्ते— They expect. In this sense शं स is always preceded by आ und is आत्मनेपदी। "आशं सता वाणगित अवाङ्कि" has शह with a different root आ + शं स, which means to tell' and is प्रसौपदी। (f) समितिषु— सस्थिय यन्ति आस् इति सम् + द + ित्तान् अधिकरणे = समितय: battles.
- 4. Reading—I have constructed the sloka differently from the commentators. According to the usual construction the second half gives the reason for the first half. It is no wonder that his person &c. because the gods expect &c. But then what purpose is to be served by तेन हि? In that तेन हि makes what has gone before the reason for what follows. Thus if this (अयम्) be the man, then indeed (तेन हि) it is no wonder &c. Evidently the super-human physical development of the king has deeply impressed the speaker, and in wonder, he exclaims—O! What arms! Everything is possible in the happy possessor of these. I have offered two constructions in place of the usual one—See Tika. The second seems better. It makes the king's bow superior to even Indra's thunderbolt. With धनुषि विजयमाण सन्ते, compare 'निद्धे विजयाण सं चापे सीताच लक्षण'—Raghu.
- 5. Reading. [a] समितिषु सुरा: seems better than सुरयुवतय: because it is more natural to speak of the males of one country सुरा: as in enmity with the males देखें: of another country—सुरा: देखें दं इवेरा: is perfectly natural. सुरयुतवतयो देखिकीभवं इवेरा: may be tolerated some how, but सुरयुवतयो देखें व देवेरा; is as absured as सुरा देखस्त्रीभवं इवेरा: । वेराचरण is not a feminine characteristic at all.*
  - (b) सक्तवेरा: gives the same meaning, but seems to sin against

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

द्वितीयोऽद्वः

the style. आश्रांसन्ते समितिषु सुरा: सज्ञवैरा makes the alliteration with the sibilants a little overdone, and spoils the वैदर्भौरीति which prevails in the sloka.

चभौ (उपगम्त्र)— विजयस्व राजः ।

BOTH H. (Having approached)—Be though victorious. O king.

राजा (ग्रासनात् उत्थाय) — ग्रभिवादये भवन्ती ।

KING (Rising from his seat)—I salute both of you.

डभी-ख्रस्ति भवते। (फलानि उपहरतः)।

BOTH H. - Blessing to thee (They offer fruits).

राजा—(सप्रणामं परिग्टह्य)—आज्ञामिच्छामि ।

KING (Receiving with a bow)—I solicit commands.

सभाविति। 'सप' सभीपे गता सपगया'। विजयस्वेति | 'विपराभगां जे:'' इत्यात्मनेपदम्]। अभौति। 'भवन्तौ अभिवादये' नमामि।

खसीति। भवते खस्ति मङ्गलं भवत् ["नम: खस्ति—" दति चतुर्थी]।

पिंचित । रिक्तहस्ते न राजदर्शनं निषिद्धम् इति पालानि ग्रहीला श्रागती तानि राज्ञे 'उपहरतः' प्रयच्छतः ।

राजेति। ['प्रणामेन' प्रणत्या सह 'परिग्टह्म' फनानि खीक्कत्य आह]॥

मत। 'त्राज्ञां' निर्देश योतुम् 'इच्छामि' इति क्रत्वा भवन्ती तीषयामि बृतम् ["त्राज्ञामिच्छामि" (वि-, म-)— 'त्राज्ञापयितुमिच्छामि'' (रा-)]॥

- प्रकार के in the sense—'Do you prosper'.
- के कि agent. Hence "चिच्य' इति कर्ष भिष्ठाये क्रियाफ स्थासनेपदम् ।
- 3. पांचानि उपदरत:—Kings have to be approached with some sort of present. "रिक्षस्यो न नोपेयाद्राजान' देवतां गुरुम्"। Compare—

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

"हैयङ्गवीनभादाय घोषवद्वानुपस्थितान्"—Raghu. "सोपायनीपस्थितखोकपाखम्" —Bhatti. &c.

4. चाजापियतुमिच्छामि for आजामिच्छामि is unnecessarily roundabout, the king is impatient to serve. This is natural with him and has nothing to do with his love affair.

उभी—विदितो भवान् आश्रमसदामिहस्यः, तेन भवन्तं प्राथयन्ते—

BOTH—You are known to the dwellers of the hermitage as being here, so they request you—

राजा-क्रियान्नापयन्ति ?

KING-What do they command?

जमी—तत्रभवतः कण्वस्य महषेरमान्निध्यात् रचांसि न पृष्टिविन्नमुत्पादयन्ति । तत् कतिपयरात्रं सारिधिहितोयेन भवता सनाधीक्रियतामात्रम इति ।

BOTH—That owing to the absence of his holiness the sage Kanva. Rakshasas are causing obstruction to our sacrifices. So for a few nights, let the hermitage be graced by you, accompanied by your charioteer.

राजा—श्रनुग्टहोतोऽस्मि ।

KING-I am favoured.

विदूषकः (अपवार्थ)—एसा दाणि अणुजला दे अव भत्थणा [एषा इदनोमनुकूला ते अभ्यथना]।

VIDUSHAKA—(Aside)—Now the request is favourable to you.

विदित इति। इह तिष्ठतीति 'इहस्यः' अव स्थितः 'भवान्' आश्रमे धीदन्ति इति 'आश्रमसदः' तपीवनवासिनः ("सत्मुहिषः—" इति क्षिप्) तेषां 'विदितः' ज्ञातः वित्तं माने कः "क्षस्य च बत्तं माने', इति अनुक्ते कर्त्तर षष्ठी]। भवान् अतः स्थितः इति सुनयो जानन्ति 'तेन हेतुना 'ते भवन्तं प्रार्थयन्ते'—

तनेति। 'ततभवती' मान्यस्य 'महर्षः काषस्य' सित्रिधिं व सात्रिध्यं 'समीपिखितिः। 'वशित्रिधात' दूरास्थानात् (हतौ पश्चमी) 'रचांसि नः इष्टे: यागस्य विष्नम् उत्पाद-यन्ति' जनयन्ति। 'तत्' तस्यात् 'कतिपयाः' का श्रिप श्रनिर्द्धि एसंखाः (कतिपयश्रन्दः श्रिनिर्द्धि एसंखार्थे श्रद्धातपत्रं प्रातिपदिकम्) 'रात्रीः' (श्रद्धभासान्तः। श्रत्यन्तसंयोगे दितौया) 'सार्थिदितीयन' सार्थिसहायेन 'भवता श्राश्रमः' कष्यस्य श्रनुपस्थितौ श्रभुनाः 'श्रस्नाथः' श्रनायकः भवदुपस्थित्या 'सनाथः' क्रियताम् 'इति प्रार्थयन्ते।

विदूष ति। 'श्रपवार्या' श्रन्यः श्रश्नतम् ভন্নাৰ্যা স্থার।

एषं ति। 'एषा अध्यर्थना' तपोवनवासिनां प्रार्थनः 'इदानीम्' अध्यिन् अवसरे ते 'अनुकूला' सपचा, आयमप्रवेशदायिनो ["एषा इदानीं ते अनुकूला अध्यर्थना' (रा-. वि-, सा-)—"एष इदानीं भवतोऽनुकूलो गलहत्तः'' (त-, न्य-)]।

- 1. प्रार्थ यन्ते The nominative is आयमसद: which is got from प्रायमसदाम by विभक्तिविपरिणाम। It is याखार्थ hence दिवस व ; one वस being भवन्तम् and the other इति further down. This इति refers to the whole of तवभवत: ... क्रियतामा यम: ।
- 2. किमाजापयन्ति—This is an interruption. The word प्राथ यन्ते (they solicit) the king considers too high to come to him from the Munis, and he hastily puts in what he considers, the correct word पाजापयन्त (they command).

There तय stands for अयच् i. e. अयच् प्रत्ययान words. So तय includes कतिपय if कतिपय is अयच् प्रत्ययान्त, and then कतिपय needs no separate mention in the sutra. The separate mention of कितिपय shows therefore that कितिपय is not अयच् प्रत्ययान at all. Besides, there is no rule to attach अयच् to कति or to have पुक either. The word is better taken as a primitive (श्रव्यातपन्नप्राति-पदिक)। Again, from the presence of वह and गण in the rule "वहुगणवतुङ्ति संखा।" commentators argue that other words that remotely refer to संख्या such as भूरि, ऋतिपय. &c. are not to be taken as रंखा। "अनियतमंखावाचिनां चेत् संख्याकार्थ स्थात् तर्हि वहु-गणयोर व''—Jnanendra Bhiskshu. ''भूर्थादीनां निहत्त्वर्थं संख्यासंज्ञा विधीयते"—Vrittikara. "कतिपयश्ची न संख्या"—Ibid. Hence कतिण्या रावय: समाष्ट्रता दति कतिपयरावि + श्रच् समासान्त = कतिपयराव: in the masculine by the rule 'रावाज्ञाहा: पुंसि''। "संख्यापूर्व रावं क्षीवम्" does not apply because कतिपय is not a संख्या as already remarked. For the same reason the समामान affix अच् has to be attached by वोगविभाग from the rule "अच प्रत्यवपूर्वात् सामलोसः" and not by "श्रह:सवै वदेशसंख्यातपुष्णाचरावे: ।* Prof. Gajendragadkar adopts these details except he refers कतिपया रावय: यियान् स कतिपयराव: काल: — a वहुबीहि compound. This is objectionable, বাৰি is the most dreaded time for the appearance of ghosts &c. Comp. "सायन्तने सवनकर्म णि" (Act. III). Hence the compound should have रावि prominent in it. Prof. G's वहबीहि takes away its prominence from वावि।

The reason for Prof. G's preference is that be thinks कतिपया: रावय: समाह्नता: must make a दिगु of कतिपया; and रावय: whereas कतिपय: not being a स खा, a दिगु is not available here.

In answer it may be pointed out that the idea of a समाहार is not restricted to a दिग्। Witness समाहार in the दन्द compound इंसकोक्तिलम्। In a तत्पुरुष the rule 'तिद्वतार्थोत्तरपदसमाहारे च" does not mean संख्या एव समस्यते समाहारे but संख्या समस्यतेसमाहारे एवं। Thus the right of कितपय to lead, with समाहार implied, is not * Adopted by Prof. Gajendragadkar.

affected. My exposition makes a कर्म था—(not a दिग्) of कतिपया; and रावय:। The idea being a collective one (समाहार) we have singular. "अन्यवापि च दृद्धते—दीर्घ राव: समराच: अराव:। तदेतत् सर्वं ग्रेगिवभागं कला साध्यन्त"—Vrittikara. (e) सार्थि &c.—सार्थिना दितीय: or सार्थिदितीयो यस्य तेन।

- 4. अनुकूला—अनुगता कुलम् towards the shore, i.e. favourable. The metaphor is derived from navigation. The wind is favour-(प्रतिकूल) if away from it.* The moment before, you were after an excuse to enter the hermitage. Now, here you are! They request you to come!*
- 5. Reading—"अनुजूलो गलहलः" is proverbial (लीकिकोक्तिः)। When one is dragged or turned out by the neck provided such dragging or turning out is to one's advantage (i.e. when a thief is turned out instead of being made over to the police), the turning out becomes to him अनुजूलो गलहलः (Here a task is so to the king; he is dragged to do some work. It is welcome to him and is no task, but by transference of epithets, an अनुजूलो गलहलः। The plesantry suits very well the character of the king's smile; however (See राजा जिल जला below) points to pleasantry and favours the reading अनुजूलो गलहलः।

राजा—(स्थितं काला)—रैवतक, मद्दचनादुच्यतां सार्धाः सवाणासनं रथमुपस्यापयेति ।

KING—(Smiling)—Raivataka, let the charioteer be ordered this, using my words—"Bring me the car with the bow."

दीवारिक:—जं देवो श्राणवेदि [यत् देव श्रान्नापयित]। (निष्नान्तः)।

WARDER—As Sire commands (Exit)

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

श्रभिज्ञानश्रकुन्तलम्

चमौ (सहर्षम)—

अनुकारिणि पूर्वेषां युक्तरूपिमदं त्विय। आपनाभयसत्रेषु दोचिताः खलु पौरवाः ॥१६॥

BOTH (With joy)—This is extremely proper in you, the imitator of your ancestors. The descendants of Puru are indeed ordained to the sacrifice "Absence-of-danger-of-the distressed."

राजा (सप्रणामम्)—गच्छतां पुरो भवन्तो। अहमपि अनुपदम् आगत एव।

KING (With a bow)—Go first yourself. I am coming too following you closely.

राजेपि। 'रैवतक' इति दीवारिकनाम। वाणासनेन' धनुषा 'सह रथम् छपख्यापय' समीपमानय 'इति' एतत् 'महचनात्' महचनं मद्क्तिम् अवलम्बा (ल्यप लीपे कर्म णि पश्चमी) 'सार्थि: उचाताम्'।

अनिति। अन्वय: — पूर्वं षाम् अनुकारिणि लिय इदं युक्तरपम्। पौरवा: आपन्नाअयसते षु दीचिता: खलु। व्याख्या — पूर्वं षां प्राचीनानां पौरवाणाम् अनुकारिणि'
अनुविर्त्तं णि तच्चरितचारिणि इत्यर्थः लिय इदम्' तापसवचनकरणं युक्तरपम्' अतिमयेन
युक्तम् (प्रशंसायां रूपप्पत्ययः)। कुत इत्याष्ट्र— 'पौरवाः' तव व पूर्वं राजानः 'आपन्नानां
विपन्नानां भीतानामिति यावत् यत् 'अभयं' भयाभावः तदेव 'सत्नाणि' यागाः तेषु
दीचिताः खलुं भृतत्रता एव। आरण्यकानाम् ऋषीणामिव पौरवाणां राजधीनामिषः
अवश्यकत्तं व्यं सत्मिल्तः, 'आपन्नाभयम्' इति तस्य सत्रस्थनाम। तेन हि भीतानां
अयमपगच्छिति। तत् पौरवस्यं यत् अस्याकं भयनिरःसार्थं यतसे सुसद्देश'त एतत्।

गच्छत्रामिति। 'भवन्ती पुरो गच्छतां' पूर्व म् आयमे प्रतिनिवत्तं ताम्। 'अहमिप अमुपदम्' श्रन्वक् भवताम् श्रनुगामी भूत्वा ('अत्वगन्वचमनुगेऽनुपदं क्षीवमव्ययम्'' इत्यमर:) 'श्रागत: एवं श्रांश्रमं प्राप्त एवं श्रविलिंबतं गच्छामि इत्यर्थ:।

NOTES

1. (a) साध अनुकरोति इति अनु+क्क+ णिनि साधुकारिणि कर्तार =

द्वितीयोऽद्वः

चनुकारों one who follows well. तिखान्। (b) इदम्—This i.e. readiness in succouring the distressed. (c) आपन्न &c.—आ + पद + ता कर्ता र=आपन्ना: the distressed. भयस्य अभाव: अभयम्—Absence of danger, अव्ययो—। तस्य सन्नाणि sacrifices for the absence of danger Now see Tika. तेषु।

2. (a) पूर्व सिन् काले इति पूर्व + कि (७मी) + असि स्वार्थ = पुरस् First. पूर्व is changed into पुर् by the rule 'पूर्वाधर। वराणाम् असि पुर् अस् अवस्थि। (d) अनुपदम्—पदस्य पश्चात् after your foot-steps. अव्ययी—। Amara makes this mean a follower. But Kalidasa often uses it in the general sense पश्चात् subsequent. Thus "अभीधाः प्रतिग्रह्मना- मध्यानुपदमाशिषः" = Raghu. For this purpose, derive अनुगतं पदम् अनुपदम्। प्रादितत्—। This gives us a विशेषालिङ word and not an अव्यय like the former.

उभौ - विजयस्व। (निष्ट्रान्ती)

BOTH-Be thou victorious (Exeunt).

राजा – माधव्य, अप्यस्ति प्रकुन्तलाद्यमे कुतूहलम् ।

KING-Madhavya, is there any curiosity to see Sakuntala?

विदूषक:—पड़मं सपरिवाहं ग्रासि। दाणि रक्खसं वुत्तन्तेन विन्दूवि ण ग्रवसेसिदो [प्रथमं सपरिवाहम् ग्रासोत्। इदनीं राचसद्वतान्तेन विन्दुः ग्रिप न ग्रवशिष्टतः]।

VIDUSHAKA—At first it was to overflowing. Not even a drop is now felt at the news of the Rakshasas.

राजा-मा भैषीः। ननु मत्समौपे वित्ति धसे।

KING-Fear not, you will indeed be near me.

विद्वतः -एस रक्खसादो रिक्खदोम्इ [एष राज्यसाद्र-

VIDUSHAKA—Here, I am saved from the Rakshasas.
प्रथमिति। 'प्रथमम्' इतः पूर्व' से कृत्हलं 'परिवाहेष' परितो निर्मनेन 'सह'

वत्तं मानम् 'श्रासीत्' मदीये शरीरे कुतूहलं न माति सा किन्तु परितः प्रमृतमेवा-सीत। 'इदानीम्' श्रधना 'राचमानां बत्तान्ते नं कथया 'विन्दुर्पि' कुतूहलस्य श्रगः। श्राप न' श्रवशेषितः न स्थितः।

मिति। 'मा भेषी:' भयं मा गमः ('माङि लुङ्'' इति भौधातोः भविष्यति लुङ्)। 'नन्' इत्यसहने आचेपे इत्यर्थः। 'मत्समीपे' मम पार्त्वे 'वर्त्तिष्यसे' स्थास्यसि तत् कुतस्ते भयम्।

एष इति । 'एष' इति अविलिम्बितसूचनम् । 'राचसान्' (जाताविकवचनम् । मय-इतिरेपादाने पञ्जमी) 'रिचितीऽस्मि'। यदि लत्समीपे तत् रिचत एबाइ' का भीति:।

NOTES

- 1. (a) अपि—This implies प्रश्न question. "गर्हासमुचयप्रश्नशङ्का सम्भावनास्त्रपि" इत्यमर:। (b) कुत्हलम्—Curiosity. "रस्यवस्तुसमालीके लीलता स्थात कुत्हलम्'— Darpana. It gives कीत्हलम् with अण्सार्थे।
- 2. (a) परितो वहनम् इति परि + वह + घञ् भावे = परिवाह: or परीबाहः everflow. तेन सह यथा तथा। Adverb. (b) राचस &c.—अनुक्तो कर्नारहतीया। Thus राचसहत्तान्त: बिन्दुम् अवशेषितवान् = राचसहत्तान्ते न विन्दुः अवश्रोषित:। (c) अवशेषित:—अव + शिष चुरादि + क्ता कर्माण is left. (d) The metaphor is from the case of liquid overflowing from a reservoir. Overflow is always of what is in excess, and hence it stops soon leaving the vessel full. But now the news of Rakshasas being about has let the whole out, not a drop is left!*
- 3. वित्रं धरी—इत + ऌट छरी। Optionally वन् स्थिम in the प्रसौपद। "इद्भाः स्थमनोः" दति प्रसोपदिविकल्पः स्थे सनि च प्रतः। In the प्रसौपद we have no दट by the prohibition 'न इद्धाञ्चतुभ्यः"।

(प्रविश्य) दौवारिकः—सज्जो रधो भट्टिणो विजयपाथाणं श्रवेक्खदि। एस उण णश्ररादी देवीणं आणत्तिहरश्रो करभओ श्राश्रदो [सज्जो रघो भत्ते विजयप्रस्थानमपेत्तते। एष पुनर्नगराहे वोनाम् आन्निसिहरः करभक आगतः]।

WARDER (Entering)-The car, ready, is biding Sire's start

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

for victory, but here is Karabhaka come from the town bearing the queen's orders.

राजा (सादरम्) — किसम्वाभि: मे षितः ?

KING—(Eagerly) Sent by mother?

दौवारिकः - अह इं [अध किम्]।

WARDER - Just so.

राजा-ननु प्रवेश्यताम्।

KING-Well, let him in.

दीवारिकः—तह (तथा)। (निष्क्रम्य करभकेण सह प्रविश्रा) एसो भट्टा, उवसप्प [एष भत्ती उपसर्प]।

WARDER—As Sire commands. (Going out and reentering with Karabhaka) Here is Sire. Approach.

चज इति। रथः चजः' गमनाय सज्जितः सन् 'भत्तें ः' खामिनले 'विजयाय' राचसजयाय 'प्रस्थानम्' अपेचते । 'एष पुनः अयं तु देवीनां' राजमातः (गौरवे वहवचनम्) 'आज्ञण्तिम्' आदेश 'हरति' वहति इति 'आज्ञण्तिहरः' (''हरतेपनुद - सने ऽच्'' इति अच प्रत्यः) 'करभकः' तज्ञामकः सत्यः 'नगरात् आगतः' अत्र प्राप्तः ।

राजिति। ('आदरेग' श्रीत्सुकान सह आह) 'श्रम्बाभिः' मावा (गीरवे बहुवचनम्)।

निविति। 'ननु' सम्भूमे। प्रवेश्यताम्' कथ' विख्ख: क्रियते। एष द्रवि। 'उपसप'' समीप' गक्क ?

NOTES

1. सज्ज:—सज्जित सज्जित ना इसि सज्ज + षष कर्तर = सज्जः ready. (b) पुनः Indicates मेद, i.e. a hitch. The car is ready for the hermitage, (but पुनः) you cannot start without attending to what the queen-mother commands. (c) भाजित &c.—कः । जन् भावे = भाजप्ति: command भाजा। तो इरति इति भाजप्ति + इ + भव कर्तर = भाजप्ति इतः messenger.

2. ननु प्रवेश्यताम्—ननु implies समसम। The speech is a censure to the gate-keeper. He should have ushered him in at once without waiting for orders. "ननु प्रश्ने परक्षताविधकारे च सम्भ्रमे" इति मेदिनी। प्रवेश्यताम् with the णिच् emphasises the censure. ननु प्रविश्वता would give स्वावन्ता to करमक and thus censures him. Why does he not come in? ननु प्रवेश्यताम्—Why are you (कत्तो) not letting him in? प्र+ विश् + णिच् + लीट ताम कर्म णि।

करभकः — जेंदु भट्टा। देवी आणवेदि, आश्रामिणि चलत्थिदिश्र ही पुत्तिपाडपालणो णाम खववासो हुविस्सिद । तिहां दोहाउणा अवस्सं अम्हे समावद्दद्धित [जयतु जयतु भत्ती। देवो आश्रापयित आगामिनि चतुर्यदिवसे पुत्रिपाड-पालनो नाम खपवासो भविष्यित। तत्र दीर्घायुषा अवश्यं वयं समावियतव्या द्ति]।

KARABHAKA - Be victorious Sire, be victorious. The queen-mother says - On the coming fourthday, the fast named Putrapinda palana" comes off. At that I have to be honoured by thee the long-lived one, without fail.

राजा—इतस्तपिखकाय्यम् इतो गुरुजनानुजा। हयमप्र-नितक्रमणीयम्। किमत्र प्रतिविधयम्।

KING—On the one hand is the work of the ascetics, the command of revered mother on the other. Both are unavoidable. What has to be done now?

विदूषक:—तिसङ्घ विश्व श्रन्तरा चिट्ट [विश्वङ्कारिव अन्तरा तिष्ठ]।

VIDUSHAKA—Stay mid-way like Trisanku.

जयत्विति। 'त्रागामिनि चतुर्थे दिवसी पुत्रपिखं पास्यते' अने न इति 'पुत्रपिखं-

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

पालनो नाम' ["करणाधिकरणयोश्व" इति कर ग्रे लुग्ट्] 'उपवासी भविष्यति'। 'तव' तिस्मन् उपवासे 'दौर्घायुषा' आयुषाता भवता 'अवश्वा वयं सम्भावियतव्याः' स्वीपिष्यत्या सम्भावियतव्याः—'इति देवी राजमाता 'आज्ञापयित' आदिश्वति [''पुविष्णुपालनो नाम" (त-, न्या, म-)—'प्रयुक्तपारणी मे'' [रा-, वि-] |॥

इत इति । 'इतः' एकतः 'तपिस्तनां कार्यं म्' इ प्टिविञ्चनिवारणम्, 'इतः' अन्यतः 'गुरुजनस्य' मातुः 'माञ्चा' । 'इयमिष अनितिक्षमनीयम्' अनुह्वङ्गनीयम् । अषि च एकस्य करणे अन्यत् अकृतं स्थात् । 'अव' अस्मिन् आकुले विषये 'प्रतिविधेयं' प्रति-विधानले न अनुष्ठेयं 'किम्' । किं कृत्वा सङ्कटिमिटं तरियम् ।

विश्रङ्गरिति। यथा इतः पूर्वं विश्रङ्गनीम राजा "अधीयाहि" इति इन्द्रेणोक्तः "जर्डं गच्छ" इति विश्वामित्रेण च भाषितः नाधी न च जर्डं गत्वा मध्य स्थितः, तथा तमिष 'अन्तरा' मध्ये एवं 'तिष्ठ'। तपीवनं मा याहि, मा च नगरम् इत्यर्थः। [अन्तरा" [त-, न्य]—"अन्तराले" [रा-, वि-]॥

- 1. (a) भाजापयति—मा + जा + णिच् + लट् ति commands. Notes that ज्ञप of the नुरादि class would give भाजपयति like भजप्ति above. Then again we should have भाजाप्ति with जा + णिच्। (b) पुत &c.—पुतस्य पिष्डम् the son's pinda (sacrificial cake). Now see Tika. पिष्डपाचन् is the opposite of पिष्डलोप। पिष्डलोप occurs when progeny fails. Thus पिष्डपाचन is a vow which secures progeny. Dushyanta's mother fasts with a view to secure progeny to him. This suggests that Dushyanta was childless, a fact which will play an important part later on.*
- 2. Reading,—The reading ngmulu: or namulu: speaks of the commencement of the breakfast, and assumes that the commencement of the fast itself isknown to the king. But the king could not possibly know of it, because the break-fast was to commence four days. Besides the other reading sounds perfectly natural in the case of a childless man. More

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

श्रभिज्ञानशकुन्तलम्

over पुत्र plays a prominent part in this vow as is evident from "तत्रभवतीनां पुत्रकार्थमनुष्ठातुमह ति"—Infra. All these considerations point to पुत्रिपाइपालन as the more likely reading.

3. fars de.—A prince of the solar dynasty. He requested Vasishtha to perform for him a sacrifice that will carry him to heaven in his mortal body. Vasishtha refused. He then referred to Vasishtha's son who cursed him to become a Chandala. Viswamitra then undertook the sacrifice but the gods declined to take part in it. Nothing daunted, the mighty sage, by the force of his own asceticism, caused Trisanku to go up. But Indra declined to make room in the heaven for a Chandala and hurled the king downhead foremost. Urged thus by two opposing forces, the king went neither up nor down but rested midway (भनारा) in the starry region as a constellation. Vidushaka says this in jest,

राजा – सत्यमाकुलीभूतोऽस्मि — क्वत्ययोभि नदेशत्वाद्देशभवित मे मनः। पुरः प्रतिहतं शैले स्रोतः स्रोतोवहो यथा।। १७॥

(विचिन्ता) सखे, लमम्बया पुत्र इति प्रतिग्रहोतः। अतो भवान् इतः प्रतिनिद्वत्य, तपिखकार्थ्यव्यग्रमानसं मामावेद्यः तत्रभवतोनां पुत्रकार्थ्यमनुष्ठातुमहित।

KING—I am really perplexed. The places of the two duties being different, my mind is divided into two, like the current of a stream struck against a rock in front. (Reflecting) Friend, you have been accepted by my mother as a son. So having returned and reported me as engaged with the affairs of the ascetics, it behoves you to do the duties of a son for Her Highness,

सत्यमिति। 'सत्य' तत्त्वतः 'त्रनाकुलः' स्थिरः 'त्राकुलः' त्रस्थिरः 'भूतोऽस्मि' नातोऽसि। क्रत्ययोरित । अन्वयः क्रात्ययोः भिन्नदेशतात् मे मनः, पुरः शै ले प्रतिहतं मृतीवहः स्रोतो यथा, देधीभवित । व्याख्या—'क्रत्य' कार्यम् ["विभाषा क्रव्योः" दिति क्यप्] । 'क्रत्ययोः कार्य्योः दृष्टिविन्ननिवारणमात्रसभाषणकपयोः भिन्नौ देशौं ययोः तस्वात्, भिन्नस्थाने कर्त्त व्यतात् [हेतौ यञ्जमी] 'मे मनः' चेतः 'पुरः' अयतः 'शै ले' पवं ते 'प्रतिहतं प्राप्ताधातं 'मृतः' प्रवाहं 'वहति' या सा 'मृतोविवट' नदौ ["क्रिप् च" दृति क्रिप्] तस्याः 'मृति यथा' प्रवाह द्व । द्विवं भागविश्वष्टं देधं अधिकरणविष्ठाले धभुष्ठ् । स्वार्थं डः । ततो मल्यशैयोच्] । अद्रेधं देधं सम्पर्यमानं भवित "द्वे धौभवित" दिधाविभक्तस्य भावं धत्ते ["शै ले" (रा-, वि-)— "शै लें" (त-, न्या-, म-)॥

विचिन्त्येति। 'विचिन्त्य' ध्वाला, कर्त्तं व्यमध्यार्थं इत्यर्थः भाइ—'पुत' इति पुतइपेष 'प्रतिग्रहीतः' खीक्ततः। 'श्रतः भसात् कारणात्। 'भवान् इतः' भसात्
स्थानात् 'प्रतिनिष्ठत्य' नगरं गला 'तपिखनां कार्यो व्यय' व्यासक्तं 'मानसं'मनः [खार्थे 'श्रण] यस्य तयाविधं 'माम् श्रावेद्य' मार्वे विश्वाप्य 'तत्रभवतीनां' मातुः [गौरवे बहुवचनम्] 'पुत्रस्य कार्य्य' क्रत्यम् 'श्रनुष्ठातुं कर्तुम् 'श्रईति' योग्यो भवति। पुतस्थानीयस्तं सम्प्रति पुत्रक्रत्यं क्रक्तः।

- 1. (a) देशो &c.—ह्या: स्थानयो: स्थित: द्रित हि+धमुञ्=हेधम् which is मान्त and अव्यय। देधम् एव द्रित देधम् + छ खार्थे = देधम् in the neuter and अवारान्त। This means "division into two". देधम् अस्य अस्त देध + अव मत्यथे = देधम् having two divisions. Or हि + धमुञ = देधम् divided into two द्राधिकरणक वस्त। तद्देव द्रित देधम् + छ खार्थे = देधम् &c. as before. (b) The comparsion is of (i) मे and मोतोबर:, (ii) मन: and पुर: प्रतिहतं य ले मोत:। In both the cases (मनस् and खोतम्), the result is देधीभवनम्। This result is due to क्रत्यथीभिन्न-देशलम् in both cases. When applying to मोतम् we take क्रत्य to mean क्रिया, i. e. प्रवह्ण flowing, and note that this (प्रवहण) takes in different places (भन्नदेश) by the two sides of the rock.
- 2. Reading—गेंचे: refers to several rocks, But then the stream is divided into more than two parts. गेंचे is better.

श्रभिन्नानशकुन्तलम्

3. तपस्ति &c. – तपस्तिनां कार्याम्। तिसान् व्ययम्। सहसुपेति समासः। तादृशं मानसं यस्य तम्। वह्—।

विदूषकः — ण क्खु मं रक्खोभोरुअं गणेसि [न खलु मां रचोभीरुकं गणयिस]।

VIDUSHAKA—Verily you do not take me as afraid of Rakshasas?

राजा—(सिसातम्)—कथमेतद्ववित सम्भाव्यते।

KING[With a smile]—How is this to be thought of thee?

विदूषकः—जह रात्राण्णण गन्तव्यं तह गच्छामि [यथा राजानुजेन गन्तव्यं तथा गच्छामि]।

VIDUSHAKA—I go in the style a younger brother of the king has to go.

राजा—ननु तपोवनोपरोधः परिहरणीय इति सर्वाननुयाति-कांस्वयैव सह प्रस्थापयामि ।

KING—I am in fact sending back all followers with thee as the disturbance of the hermitage has to be avoided.

विद्यकः—तेन हि जुवराश्रोम्हि दाणि संवृत्तो [तेन हि युवराजोऽस्मि द्रदानीं संवृत्तः]।

VIDUSHAKA—Then indeed I am now become the Youngprince.

नितः 'न खलु' (खलु प्रश्ने) 'मां रचीभाः भीकः' भयशीलः 'रचीभीकः'। स एव रचीभीक्कः' [खार्थे कः] तथाविधं गणयसि' समाबयसि।

कथिमिति। 'भवित' भविद्यये एतत्' रचीभी हत्वे न गणनं कयं समाव्यते' युज्यते चिन्यते वा न कथमि। इति परिहासी क्तिः।

यधित। 'राज्ञः श्रनुजः' कनीयान् धाता तेन यथा येन विधिना गन्तव्य'' गन्तुसुचितं तथा गच्छामि [भविष्यत्सामीप्ये लट्]। [गच्छामि" (रा-, वि-) —"गमिष्यामि" (म-)]॥

निविति। ननु तपीवनस्य उपरोधः पौड़ा परिहरणीयः अकरणीयः 'इति',

हितो: 'सर्वान् अनुयाविकान्' अनुयायिन: 'त्वया एव सह प्रस्थापयामि' प्रेरयामि। अनुसरैव्वेतस्वं राजानुज इव गच्छति इति कि वक्तव्यम् ?

तेनिति। 'तेन हि' इदानीम् ऋधुना अनेन सत्कारेण 'युवराजः' कुमारः संबत्तीऽस्मि।

NOTES

- I. रचोभौरतम्—See Tika, The जन् my also be had कुत्मिते। Thus कुम्सितो रचोभीर: रचोभीरक:।
- 2. राजानुजेन—अनु पश्चात् जात इति अनु + जन + ड कर्म रि = अनुज: & younger brother. राज्य: अनुज: । तेन । अनुक्ते कर्म रि वतीया ।
- 3. (a) ननु—Implies अनुजा assent. The jester wants to go with a retinue suitable to his position as the younger brother of a reigning prince. The king notifies assent saying that all attendants go with him 'प्रशावधारणानुनयामन्त्रणे ननु' इत्यमर:। (b) अनुयाविकान्—Followers. See Act I. अणिकर्त: कर्म संजा।
- 4. युवरान'—युवा राजा the young prince. 'राजाइ:सखिभाष्टच्'' इति टच्।

राजा (खगतम्)—चपलोऽयं वटुः। कदाचित् श्रसात्प्रार्थना-मन्तःपुरेभ्यः कथयेत्। भवतु एनमेवं वस्ये — (विदूषकं इस्ते गरहोत्वा प्रकाशम्)—वयस्य, ऋषिगौरवादाश्रमं गस्कामि। न खलु सत्यमेव तापसकन्यायां ममाभिलाषः। प्रथ—

क वयं क परोचमनाथो सगगावै: सममिधितो जनः। परिचासविजन्यितं सखे परमार्थेन न स्टच्चतां वच:॥ १८॥

KING (Aside)—This is a babbler. He might some time relate my desire to the ladies of the inner appartments, Well I will tell him this. (Taking Vidushaka by the hand—Aloud) Friend I go to the hermitage out of regard for the sage. Mine indeed is not really the desire in the hermit-girl. Friend, think where we are and where the person grown with fawns to whom love is unknown. Let not the word uttered in jest be taken as the very truth.

श्रभिज्ञानश्रकुन्तलम्

विदूषक:—श्रह डं (श्रथ किम्)। (निष्क्रान्ता: सर्वे)। VIDUSHAKA—Certainly, (Exeurt All).

द्वितौयोऽङ्गः। (SECOND ACT)

भपल इति। 'अयं वटुः' माणवकः 'चपलः' वाचालः। 'कदाचित्' कदापि 'श्रक्षाकं प्रार्थनां' शकुन्तलाभिलाषम्' 'श्रन्तःपुरेभ्यः' श्रन्तःपुरःस्थिताभ्यो देवीभाः [तात्-स्थात् ताच्छव्दाम्। सम्प्रदाने चतुर्थों] 'कथयेत्' शंसेत् [सन्धावनायां लिङ्]। 'भवतु एवम्' ईटशम् 'एनं' विदूषकं 'वच्ये' कथिष्यामि! एवसका एनं वश्रयामि। 'वयस्य च्यषीणां यत् गीरवं' मिस्मा तस्मात् हेतोः श्रहम् 'श्राश्रम गच्छामि। न खलु सत्यमेव सम तापतकन्यायाम् 'श्रभिलाषो वर्ष्तते'।

के ति। अन्वयः — सखे वयं क. सग्रावः समम् एधितः परोचममाणे जनः क
—पश्य। परिहासिवजिल्पतं वचः परमार्थं न न ग्रह्मताम्। व्याख्या — सखे वयस्य
माध्य 'वयं' राजचक्रवित् नः 'क्ष' कुत वक्षमहे, 'सग्रावः ' हरिणश्यिप्राभः 'समं' सह
'एधितः' प्रवृद्धः 'परोचः' अतीन्द्रयः 'मन्मणः कामी यस्य तथाविधः अविदितमदनवेदनी
'जनः' शक्तलाद्भपा व्यक्तिः क्ष' कुत्र वर्त्त ते 'पश्य' निपुणं विभावय [दश्नमत ज्ञानः
मात्रम्]। आवयोर्महदन्तरं कुगः प्रणयः इति हो क्षश्रव्दौ स्चथतः। ग्रयोवं किमिदं
जल्पितं भवता इत्याह — 'परिहासेन' कौत्वेन 'विजल्पितं विविधं 'वचः परमार्थं न'
सत्य न सत्यद्भेण 'न ग्रह्मतां' न निणीयताम्। ['सममिधितः''[रा-, वि-, म-]—'सह
वर्षितः" [त-,न्या-]। "विजल्पित" [रा-, वि-, म-]—"विकल्पितं' [त-,न्या-]]॥

- 1. वट:—Literally it is a Brahman boy. Compare "वट्रपरिषद' पुख्योक: श्रियेव सभाज्यन्''—Uttara. The jester is thus referred to perhaps owing to his childishness. Sometimes it implies निन्दा as in "निवार्थताम् श्रालि किमस्ययं वटः", "कि रे वट्ररित्यधिचिपसि" &c.—
- 2. (a) ऋषिगौरवात्—ऋषिषुगौरवम् ऋषिगौरवम् regard for the sages. Or—The majesty of the sages (See Tika). तसात्। होती पश्चमी (b) खलु and एव both imply अवधारण। The first emphasises न and the second सल्यम्।

- 3. (a) वयम्—Applies to kings in general. (b) परीच &c.— अननम् इति मन + किप् भावे = मन् conciousness. मथतीति मथ + अच् कार्ग रि मध: the destroyer, सती मध: मनाध: the destroyer of con-A propername of Cupid. शेषवष्ट्रा समासः। This is Bhanuji's derivation. স্ববি means generally any इन्द्रिय। "ৱবি-'विषये सर्व मिन्द्रियमचिश्रव्दो विक्त'' इति कैयट:। Hence प्रत्वम् अच्णाम इति पर+अवि+टच् (समासान्त)—परोचम् transcending the senses. अत्रयो—। परोचम् अस्ति अस्य इति परोच + अच् मलर्थं = परोच: that which transcends the senses. Two points have to be noted here. First the उच् (म) in समास: is according to some by the गणस्व "प्रतिपरममनुभग्नेऽच्यः"। Others consider पर as an interpolation here and attach अच् by the rule "अच्छोऽदर्शनात्"। Secondly पराच is the form expected. Instead, we have परोच by निपातन in the rule 'परोचे लिट्"। The भाष्य says "परोभाव: परस्राचि लिटि दृश्यतःम्। चलं वादे: परादच्या: सिंड' वास्मान्निपातनात्॥" Thus (i) पर + अच = परो + माच=परीच, or (ii) पर+माच=पर+उच=परीच, or again (iii) पर+ श्रच-परीच by निपातन। (c) स्ग &c-स्गाणां शावा: young stags. तै:। सममिति सहार्थयोगे वतीया। [d] परिहास &c.—परिहसनम् इति परि + इस + धज्भावे = परिहास: jest. विरुद्धं जल्पितं विजल्पितम् preversely nttered. प्रादितत्—। परिहासेन विजलिपतम् uttered perversely in jest [e] परमार्थि न-परम: अर्थ: Lit. the highest thing, i. e. truth. तेन। अमेरी करणे दितीया। [परमार्थ and बचम् are indentified]. Or परमेण सुखान अधे न अभिधेयेन in its literal sense. [f] The sense is—Kings are used to the blandishments of beauties, trained in all the arts of fascination; by constant association with these beauties they have acquired peculiar tastes. It is impossible that an artless woman of the wild can please a king. My talk about Sakuntala is a huge joke. Do not be misled by it.*
  - 4. Reading—विकक्षितम् means विरुद्ध कल पितम् stated otherwise i. e. falsely represented, which is equally good.

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

तृतीयोऽङ्कः।

विष्कमाक:

(ततः प्रविश्वति कुशानादाय यजमानशिष्यः)। शिष्यः— अहो महानुभावः पाधि वो दुष्यन्तः। प्रविष्टमात्र एव श्रायमं तत्त्रभवति निरुपद्रवाणि नः कर्माणि संवृत्तानि।

का कथा बाणसन्धाने ज्याशब्दे नैव दूरतः।
इङ्गारेणेव धनुषः स हि विद्यानपोहति।।१॥

यावदिमान् वेदिसंस्तरणार्धं दर्भान् ऋित्या भ्यः उपहरामि। (पिरक्रम्यावलोक्य च। श्राकाशे)—प्रियंवदे कस्ये दम्शोरानु-लिपनं स्णालवन्ति च निलनोपत्राणि नोयन्ते। (श्रुतिमिभनोय) किं ब्रवीषि, श्रातपलङ्घनाद्दलवदस्वस्था श्रकुन्तला तस्याः शरीर-निर्वापनाय द्रति। प्रियंवदे यत्नादुपच्येताम्। सा हि तत्रभवतः कुलपते क्क्कृत्वसितम्। श्रहमिप तावद्दे तानिकं शान्तु दकम् श्रस्ये गीतमी हस्ते विसर्जियष्रामि। (निष्क्रांतः)।

[Then enters a pupil of the sacrificer with Kusa-grass] PUPIL—O, of great majesty is king Dushyanta! Our rites became free from obstacles even when His Highness but entered the hermitage. What to say of aiming the arrow! Verily he removes obstacles with even the twang of the bowstring from afar, as if with a growl of the bow. I will take these Kusa to the sacrificers for strewing them round the altar. [Going round, looking about and addressing in the air]. Priyamvada, for whom are being carried this Usira-Unguent and the lotus-leaves with stalks? (Acting the hearing of the answer).

Do you say that Sakuntala is greatly indisposed through a heat-attack (sun-stroke?), and these are for soothing her body? Priyamvada, let her be nursed carefully. She is indeed the life of His Worship the Superior. I too will deliver for her, evil-averting sacrificial water into the hands of Gautami (Exit).

विष्क्रम्भक: (PRELUDE)

तत इति—('कुशान् चादाय' मृहीला 'यजमानस्य' काखात्रमवासिनः कस्यचित् मृह्याल्जः 'श्रिष्यः' कावः 'प्रविश्ति')।

प्रभावो यस्य ताहण: । 'तत्रभवति' मान्ये तिसान् 'त्रायमे प्रविष्टमात्रे एव' यदैव प्रविष्ट: स्मावे वस्तु 'न: कर्माष्य' क्रिया: 'निर्गता उपद्रवा उपद्रवा' विद्रा येषां तथाविधानि 'सं वत्तानि' जातानि ('महानुभाव: पार्थि' वो'' (रा-, वि-।—"महाप्रभाव: राजा'' — (त-, न्या-, म-)॥ "प्रविष्ठमात्रे" (रा-, वि)॥—"येन प्रविष्टमात्रे'' (त- न्या-, म-)॥ "सं वत्तानि" (त-, न्या- म-)—"प्रवृत्तानि भवन्ति" (रा-, वि,)।

कित । चन्यः — वाखसमाने का कथा । स हि दूरतः ज्याशब्द ने व धनुषः हुङ्गि चिव विद्यानपोहित । व्याख्या — किमयसुप्रवाभावी वाणिन कतः ? न दत्याह —
'वाषस्य समाने' धनुषि योजने का कथा'। तस्य कथे व नास्ति । 'स हि' नूनं सः,
दूरात 'ज्याया' धनुशृंचस्य शब्दे ने व तन्माव णापि, 'धनुषः हुङ्गिरेण' हंक्रत्या 'दवे'
दत्यात्रे चा), विद्यान् दृष्टिविद्यातकान् 'श्रपोहित' निराकरोति, (धनुषि कद्रधमारीपः ।
हुङ्गारशस्त्रा हि कद्राः । ज्याद्योषेण राचसाः पलायिताः । सन्ये नायं ज्याशब्दः किन्।
कद्रह्यं तस्य धनुरे व हुङ्गिरेण विद्यान् निरास)।

याविदिति। 'दमान्' संगद्धीतान् 'दर्भान्' कुशान् वेदाः' यञ्चवेदिकायाः 'संसरः बार्थं परितः पातनार्थं 'ऋत्विग्भाः यजमाने भाः। ('ऋत्विग्द्धक् —" इति किन् निपातिनः) 'सपद्दरामि' नयामि। नीला तेभाो ददामि।

परोति। ('परिक्रम्य' रङ्गमखं परितो गला अवलोका 'याकाशे' अलत्त्वे याह। रङ्गाहरि: स्थितं पावं संबोध्य यत् कथ्यते तत् 'याकाशे']। 'इदम् स्थीरस्य' वीर-

श्रभिज्ञानश्रकुन्तलम्

—णास्तात्णस्य 'अनुलेपन' देइचर्चा मृणालवन्ति' मृणालसहितानि 'निलनीपताणि' परापताणि 'च कस्य' अर्थे नीयन्ते 'युतिं' यवणम् 'प्रभिनीय' रूपियता। प्रति-वचनम् अयुत्तमपि युतिमिव नाटियता। ['युतिमिभिनीय''(त-, वि-न्या-म-) — ''याकर्या''(रा-)]॥

किमिति। 'त्रातदेन' म्यों ण गोष मेण वा 'लङ्गनात्' त्रभिभवात् शकुन्तला 'वलवत्' त्रत्यंथम् 'त्रखस्या' अप्रकृतिस्या, कातरा इति यावत् जाता, 'तस्याः' शकुन्तलायाः 'शरीरस्य निर्वापणाय' तापिवनीदाय एतत् सबैम् 'इति व्रवीषि किम्'? 'यतात्' यतमालम्बां (ल्यव्लीपे पश्चमी) 'लप्चर्यतां' सेव्यतां सा। सा हिं शकुन्तला 'तत्वभवतः' मान्यस्य 'कुलपतेः' अव्वपानादिदानेन सुनिकुलेश्वरस्य कलस्य लच्च्चिति'' निःश्वासवायुः, प्राणभूता—विधेयविशेषणमेतत। अतएव चिन्तनीया सा। अहमपि तावत् वैतानिकं' याज्ञिकं 'शन्तादकम्' भापच्छान्तिजलं गौतमीहले अस्य शकुन्तलायै 'विसर्जेयिष्यामि' प्रेषियथामि ["प्रियंवदे यत्नादुपचर्यताम्" (त-, न्या-, न-)— "तिर्हं त्वितं गम्यताम्" (रा., वि-)॥ "सा हि तत्वभवतः" (त- न्या- म-)— सिखसा खल् भगवतः कलस्य" (रा- वि-)]॥

विष्क माका इति । यत खं रंत च्छमिप कथायाः अंशहयं योजयित तत् विष्क माका इति कथाते । "इत्तवर्त्ता ष्वमानानां कथांशानां निदर्शकः । संचिप्तार्थस्त विष्क मान्यांशानां निदर्शकः । संचिप्तार्थस्त विष्क मान्यांशानां विष्क स्थादावद्वस्य दर्शितः" ॥

NOTES

1. Summary — ततः प्रतिदिनं राजिन रिचतिर सुनिभिः कर्मानुष्ठीयते । वर्ड ते च राजः शकुन्तलायाय सन्तापः । एकदा समाप्ते माध्यन्दिने कर्मणि खिन्नेन राजा मालिनीतीरे विहरता वितस्यहे विरहतप्ता शकुन्तला सखीभां परिचयामाणा अवशात । ताभामणि तया तदानीमनुरागस्तया विहतः । श्रृत्वा राजा सहर्षसुपस्त्य आत्मा निवेदितः । एवं विदिते परम्परानुरागे गास्वे ण विधिना परिणयः संहत्तः । एतस्मिन्नन्ते शकन्तलायाः कुश्नं जिज्ञासमाना तव हडा तापसी गौतमी प्रा ता । सा शकुन्तलां विद्यान्तरिते राजिन उठजं निनाय ततः साखा होमः प्रवहते विद्रार्थया न्मता राचसाः । राज्ञापि तान्प्रत्ये व प्रगतः ।

- [a] महानुभाव:—अनुगती भाव दति अनुभाव: majesty. प्रादितत्—। We cannot say अनु + भू + घञ्भावे = अनुभाव: because by the rufe "श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे" घन has to be attached to भू only when no उपसर्ग precedes. Or अनुभावयति इति अनु + भू + णिच + अच् कर्ता = अनुभाव: । [b] प्रविष्टमात &c.—मात्र is श्रवधारणे। In this sense it is always neuter 'माव' कार्त्त से 15वधार थी''। प्रविष्ट एव प्रविष्टमात्रम्। तस्मिन्॥ Here the अवधारण is with regard to to प्रवेश—he has but entered and done nothing else. एव implies अवधारण regarding to time -. -Even at the time of entry, not a moment later. Kalidasa very often has मान in such cases in the निशेष्यलिङ्ग । Thus 'स विद्यमाव: किल''—Raghu. The present may be a similar -case.* We may also attach मात्रच् in the sense of प्रमाण in defence of such cases. Thus प्रविष्ट दत्ये तत् प्रमाणमस्य दति प्रविष्ट + मावच् = प्रविष्टमात्र: one of whom we can say nothing beyond the fact that he has entered (प्रविष्ट)। Practically this amounts to अवधारण। Hence the meaning is unchanged; or माना = measure. प्रविष्ट इति मावा यम्रा, बहु—। (c) निरस्ता उपन्नवा येषां ते निरूपन्नवा: [वहु—]। Also see Tika.
  - 3. [a] का कथा &c.—What shall I say about his aiming his arrow? That his arrow will remove obstructors need not be stated, it is self-evident. The reason follows. [b] द्रत:—द्रात from distance, द्रे स्थिता इति "ल्यव कोपे—" अधिकरणे पश्चमी। This is not अपादान पश्चमी। Hence the तम् is attached by the Varttika 'अदादिभा उपसंख्यानम्"। [c] इद्धरणम् इति हम्+क्र+ चन् भावे = इद्धार a growl. हम् is अनुकरण and गतिसंज्ञक by the rule "अनुकरणंचानितपरम्"। तेन। The Rudras growl [हद्धार] and dispel enemies. So does his bow. (d) अपीहति—अप+उह or जह + चट् ति removes. The परसंपद of जह is optional by the Varttika "उपसंगादसान्य स्थानी वचनम्"।
  - 4. Remark—The meter is साका The first line gives the conclusion. His arrows thoroughly extirpate obstructors. The reason is—Because even the twang of his bow scares

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

श्रभिज्ञानग्रकुन्तलम्

them away; such being the effect of the twang you may in agine the efficacy of the arrows. Hence the figure is चर्यान्तरन्यास। There is also उपमा or उत्प्रीचा in हुद्धारे लेख।

- 5. (a) यावन—अवधारणे। (b) वेदि &c.—समन्तात् स्तरणम् इति सम + रू + लाटभावे = संसरम् strewing. वेटाः संसरणम्। तस्य यथा तथा। "अर्थे न नित्यसमासः—" इति ४थींतत्—of the नित्यसमास class. Qualifies उपहरामि। क्रियाविश्षणत्वात् क्रीवत्वम्। For strewing of Kusa grass round the altar, compare "अभी वेदि परितः क्रृप्तिच्याः समिदन्तः प्रान्तसंस्तीयंदर्भाः।—Act. IV.
- 6. (a) त्राकाशे ... कि वर्गीष—Only one actor is present. He imagines he sees some in the distance, shouts out a questions, then feigns he hears the reply, though no answer is really given. In such cases the question is introduced by the stage-direction त्राकाशे and the actors pronounce the reply saying. कि—वर्गीष &c:—'कि वर्गीय विमल्यादि पात्रं बनीति यत्। श्रु व वानुक्रम-पेग्नस्त सगदाकाशभाषितम्'' (b) त्रख्या—खियान् तिष्ठति इति ख + स्था + कक्त त्र दि स्वस्था at ease, न खस्या। (c) श्रीर &c.—िनर्+वा often means 'to scothe' 'to comfort' with कालिदास। Compare "त्र वेल्क्स नेविनविष्यम्'—Infra. 'निर्वाध्य प्रयसन्देशे: सीतामचनधीरात—Raghu. &c. निर्+वा + सिच्+ ल्याट् भावे = निर्वाध्यम् soothing. श्रीरस्य निर्वाध्यम् तस्ये। तादस्य चनुर्थो। (d) उच्छिमतम्—सद् + श्रु + क्र भावे Lit the breath, here—Life; cp. "ल्बमेव तयो: एकमावसुक्कृमितम्"—Kad.
- 7. (a) वैतानिकम्—िवतन्यते इति वि+तन+ घञ् कर्मण ⇒ वितान: a sacrifice यज्ञ:। "वितानो यज्ञ उल्लोचे विसारे पुंनपुंसकम्' इति मीदिनी। वितान भवम् इति वितान + उञ्च अध्यात्मादि। (b) श्रान्तादकम् शम + किन् भावे = श्रान्तः relief शान्ताधेमुदकम्। श्राकपाधि वादि। (c) असे। "कर्मणा यमभिप्रति—" इति सम्प्रदाने ४थौं। (d) गौतमीइस्ते—It is the आधार or विसर्जन। See next. (e) विसर्जधिष्यामि—The णिच here is स्वाधे as in रामो राज्यमकारयम्", "श्राह्वायकान् मूमिपतेरयोध्यां व्यसर्जयन्ये-धिलक्ष्यं मुखाः" = Bhatti &c. Also सज sometimes means merely 'to place.' Compare "विस्चय मिय दु:खानि" "दिशामुपान्तेषु ससर्ज दिष्टम्,"

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

द्वितीयोऽङ्गः

&c.—This is the sense here. Hence गीतमोहस्त is the आधार।

(f) Remark—This prepares us for the interruption to the interview of दृष्यन्त and श्रञ्जलला as described towards the end of Act. III "चक्रवाक्वधुके &c. Act III.*

1. विष्कभ्नाति इति विष्कभः। पचाराच्। स एव विष्कभकः। It is a short statement showing the connection of events acted, past and future. It is of two kinds ग्रह and सङ्गोर्ण—ग्रह when acted by one or two मध्यम actors, and सङ्गोर्ण if both मध्यम and नीच are employed मध्यमाभां वा पावाभ्यां सम्प्रयोजितः। ग्रहः स्थात् स तु सङ्गोर्णः नाचमध्यमगोचरः॥ This is a ग्रह्मिष्कभ्यः।

तृतीयोऽङ्कः

(ततः प्रविश्वति कामयानावस्थो राजा)। राजा (नि:म्बस्य)—

जाने तपसो वौर्यां सा वाला परवतोति मे विदितम्। असमिस्र ततो हृदयं तथापि नेदं निवर्त्त यितुम्॥ २॥

(Then enters the king in the state of one, in love). KING (Sighing)—I know the power of penance. That the girl has a master, is also known to me. Yet I am not able to withdraw this heart from her.

ततः इति । कामयते इति शानचि त्रागमशास्त्रमनित्यमिति सुकि त्रकते 'काम-यानः' जातमदनः इत्यर्थः (''कामयानशन्दः सिज्ञोऽनादिश्चेत्'' इति वामनः)। तस्य त्रवस्या कामयानावस्या । सा इव श्रवस्था यस्य तथाविधः, चौषः पास्त्र्राक्ततिः इत्यर्थः

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

अभिज्ञानशकुन्तलम्

('सप्तमापुभानपूर्वस्योत्तरपदलोपश्च बत्तव्यः'' इति वहुवीहिः) राजा 'प्रविश्वति' ['कामयार्नं' (रा-टीका, वि-) ''ससदन'' (त., त्या-, स-,)]॥

जाने इति अन्वयः — तपसो वीर्या जाने। सा वाला परवती इति मे विदितम्। तथापि इदं हृद्यं तती निवर्त्त थितुम् अल न अस्मि। व्याख्या — 'तपसी वीर्यं तपोवलं 'जाने' तपोवलं माम् अपराधिन दग्धं समर्थों सुनः इति मे जातम्। तत् सुनिम् अप्रसाद्य शकुन्तलापरिषयः असम्भवः। सा वाला शकुन्तला 'परवती' परतन्ता, पिवा-जावित्तं नी 'इति' एतदपि 'मे विदितम्'। अती गन्धवे गापि विधिना नेयमसिन्नहिति पितिर उदास्या। तेन दि सम्प्रति शकुन्तलारूपात् वस्तुनो मनो निवर्त्य पितुरागमनं प्रतीत्तस्य इति चेत् न — 'तथापि' एवं सम्प्रति अस्य लाभे असभ्यवेऽपि 'इद्' हृद्यम्' एतन्त्रो चित्तं ततः शकुन्तलारूपात् वस्तुनः (वाराणार्थानामीप्सितः इति अपादानं पश्चमी) निवर्त्तं यतु वारियतुम् अलं समर्थो न अस्मि न मवामि। अवशं सनः अलभी प्रायम्भये प्रवर्त्तं ते किं करीमि। [''अलसिस्म" इत्यादि (रा- वि-)— ''न च निम्नादिव सिललं निवर्त्तं ते मे ततो हृद्यम्'' (त्-, न्या-, म-)॥ अतः परं तर्कवागीशन्यायपञ्चाननपादानाम्— ''भगवन् मन्मथ कृतस्ते क्रमुनायुषस्य सतस्ते च्या-मेतत्। (स्नृत्वा)—

त्रयापि नूनं हरकोपविह्मत्ब्यि ज्वलखौवं दवाम्बुराशी। त्वसन्यया मन्त्रय महिधानां भन्नावशेषः कथमेबसुणः॥

श्रिपि च'' इति॥

NOTES

- 1. कामयान &c.—कम + विङ् + शानच् कत र = कामयान: which is a वैदिक form. कामयान, चिन्तयान, &c., frequently occur in the रामायण and महाभारत। In भाषा the form expected is कामयमान by the rule "श्राने सुक्"। Raghava's efforts to defend कामयान in भाषा are amusing. He says 'यहा कामस्य याने उद्गमने श्रारोहणे वा या श्रवस्था श्रीसलाषादा: सा यस्य सः"। Vamana has the right solution.
- 2. (a) जाने—'श्रनपर्शात् 'श्रः' इति कर्त्त भिप्राये क्रियाफले श्रात्मनेपदम्।
  (b) मे—कर्त्त रिषष्टी। See next. (c) विदितम्—विद् + क्त कर्मण वर्त्त माने।
  Hence by the rule "क्रस्य च वर्त्त माने" we have षष्टी in में the श्रन्तकर्ता। (d) निवर्त्त यितुम्—We have तुसुन् without क्रियार्थक्रिया

owing to अलम् by the rule "पर्याप्तिवचने घलमधे षु"। (e) The verse discloses the king's diffidence in spite of the resolution made in consultation with the jester.

2. Readings (a) न च । नजात् &c. places the कत्तां with दृद्य। In the first half the कत्तां ता is with अहम्। Logically this is defective. "I know (अहं जाने) yet heart persists" is not as direct as "I know yet I persist." When the final result is the same "A knows yet he persists' seems better than "A knows yet B persists." (b) अद्याप &c.—is childish. If मन्त्रथ is उपा because he is असावश्रेष: and so there is fire in him he must be उपा to all and not to the महिष' only. If anything, he should feel less उपा to a कानिन who is already उपा himself with love.

(मदनवाधां निरूप्र) भगवन् कुसुमायुध त्वया चन्द्रमसाः च विश्वसनीयाभ्यामितसन्धीयते कामिजनसार्थः । कुतः—
तव कमम्भूष्रस्त्वे शीतर्राष्ट्रसत्विमन्दोर -

तव कुमुमगरत्वं गीतरिमत्विमन्दोर्-इयमिदमयथाथं दृश्यते मिहिधेषु । विस्रजिति हिमगर्भेरिमिमिन्दुर्मपूर्खेस्-त्वमपि कुमुमवाणान् वज्ञसारीकरोषि ॥१॥

(Acting love-sickness) O mighty god with weapons of flowers by thee and by the moon both seemingly reliable the hole host of love-sick people is being deceived. For your having flowery arrows and the moon's having cold rays both these seem untrue for people like me. The moon casts fire with its rays that have frost (Or—are cool) within and you too are making your arrows of flower of adamantine strength.

मदनित। ('सदनेन' कन्द्रपे ण 'वाधां' वाधनं कन्दर्पक्रतां पीड़ां 'निक्यं' मिनियां मिनियां पाइ) 'भगवन् क्रसमायुधं पुष्पधन्वन् क्रसभिषो च ["पर्विन्दमयोकय चूतछ नवम्बिका नीकोत्प्रसम् पद्मते प्रमुख्य सायकाः ॥''] 'स्वया चन्द्रभसा' चन्द्रे ण.

'च' हाभ्यामि युवाभ्याम् 'विश्वसनीयाभ्याम् (एकस्तावत् कोमलकुसुमेन प्रहरन् अपरञ्च हिमं विकिरन् विश्वसनीय:) 'कामिजनानां कामिनां 'सार्थ:' समूहः 'ऋविसन्धीयते' वश्चाते। नेव लं सुदु प्रहरिस, नाय्यसी चन्द्र: शौतरिश्मः कामिष्।

तविति। अन्वयः—तव कुसुमशरत्वम् इन्दोः शीतरिश्मत्वम्, इटं इयं महिष्ठेषु
अयथार्थं दृश्यते। इन्दुः हिमगर्भमंथ्यः अग्निं विस्त्रति त्वमि कुसुमवाणान् वनुसारीकरोषि। व्याख्या—'तव कुसुमानि' कोमलानि पुष्पाणि 'शरा' वाणा यस्त तस्य भावः
तत्त्वम्। 'इन्दोः' चन्द्रस्य 'शीता' हिमाः 'रश्मयः' किरणा यस्य तस्य भावः तत्त्वम्।
'इटं इयं द्वावधववस्तु 'मम' इव 'विघा' प्रकारी येषां तेषु कामिषु इत्यर्थः, अथयार्थम्
अर्थस्य अभिधेयस्य अननुरूपम् असदृशं दृश्यते अनुमोयते'। कारणमाह—'इन्दुः हिमं
गर्भः' आन्तरो भागो येषां तेः 'मृत्युः' किरणः (करणे ३या) 'अग्निं विस्त्रति'
विकिरति त्वमिष कुसुमश्यसान् पुष्पश्ररान् अवस्रमारान् वजुसारान् करोषि। न हि
कुसुमस्य मर्मभेदिता हिमस्य वा दाहकता। अस्ति, तत् पुष्पश्ररस्वं शोतरिश्मश्रन्द्र इति
वश्चना नः कामिनाम्। (''मदनवाधां निरूपा'' इत्यत श्रारम्य ''परिक्रम्य' इत्यतः प्राक्प्रयंन्तं प्रचिप्तमिव भाति। मध्याङ्गे इन्दुकिरणस्यतीच्णतावर्णनं नातीव रमणीयम्)॥

NOTES

- 1. (a) कुसुमायुध—श्रायुध्यते श्रनेन इति श्रा + युध + क करसे घर्त्र = श्रायुधम् weapons [includes bow and arrow]. कसुमम् श्रायुधमस्य। तत्सं बुद्धी। (b) श्रतिसभोयते—श्रति + सम् + धा + खट्ते कर्मण। श्रति + सम् + धा means to cheat.' Compare 'परातिसभानमधीयते यै:। किं पुनरिमामतिसभाव लभ्यते" Act. V.
- 2. (a) अवधार्थम्—अर्थस्य अभिधेयस्य योग्यं यथार्थम् agreeing with the sense. अवधी। न यथार्थम् (b) विस्त्रति This is connected with महिधेषु in the first half. In महिधेषु अग्नि विस्त्रति the सप्तमी is औपस्चिकि आधारे। But महिधेषु अवधार्थम् and महिधेषु वज्रमारीकरोषि have विषये सप्तमी। (c) वज् &c वज्रस्य सारः वज्रसारः। स इव सारी येषां वज्रसाराः having the strength of the thunder-bolt. अवज्रसाराम् वज्रसाराम् करोषि इति वज्रसार + च्व + क्त + लट्सा। A Calcutta Editor finds गतितत् here but this is wrong—the समास being prohibited by "उपपदमतिङ"। It is merely placed before करोषि by the rule

"ने प्राग् धाती;"। (e) This looks like an interpolation. Notes below. For a similar sense we may quote from Vikramorvasi—' ददमसुलभवस्तुप्रार्थना दुर्निवारं प्रथममपि मनी से पञ्चवाण: चिणोति । किमृत मलयवातीन्मू लितपाण्ड् पत्र रूपवनसहकार दर्शितष्वङ्गरेषु ॥''

ऋथवा—

श्रनिश्रमि मकरकेतुर्मनसो रूजमावहन्नभिमतो मे। यदि मदिरायतनयनां तामधिक्तत्य प्रहरतीति ॥ ४ ॥ (सखेटं परिक्रम्य) का नु खलु संस्थित कर्मणि सदस्यै-रनुज्ञातः खिन्नमात्मानं विनोदयामि । (निःश्वस्य) न प्रिया-दर्भनाद्दते भरणमन्यत् । यावदेनामन्विषप्रामि ।

Or, I like the fish-bannered god even constantly causing pain to my heart if it be that he smites refering to that damsel of broad quivering eyes. (Walking round with sigh of distress). The rite being over dismissed by the priests, where indeed shall I comfort my distressed self? (Sighing) Nothing else but a sight of my beloved can help me; I will seek her.

'अथवा' इति पचान्तरे। अनिश्मिति। अन्वयः—मदिरायतनयनां तामधिक्षत्य प्रहरति इति यदि (तदा) सकरकेतुः श्रनिशं मनसौ रूजमावहत्रपि मे श्रीभमतः। व्याखाा—'मदिने' श्रन्तवे पमाने श्रायते' विशाज च नयने यस्थाः ताम् ('सीष्ठवेना-परित्यक्ता स्वीरापाङ्गमनोहरा। वेपमानान्तरा दृष्टिर्मदिरा परिकौर्त्तिता॥" दति चेमाद्रि: 'तां' श्रकुन्तलाम् 'त्रघिक्रत्य' विषयीक्रत्य 'प्रहरित्' मामिति शेषः 'दति यदि' यदीव' भवति, तदा मकरकेतु:' काम: 'श्रनिश'' सतत' 'मनसो रूज'' वेदनाम् 'श्राव-इन्' कुर्वन् 'अपि मे अभिमतः' समातः। शकुन्तकायां काभी मे इति चेत्, कामजा पौड़ा अपि मुखदा दत्यर्थ:। (विद्यासागरपादा एतं न पठिनत । तुच्छार्थोऽयं प्रचिएतो बा)॥ [इत उत्तरम्—"भगवज्ञीवसुपालसम्य ते न सां प्रत्यनुक्रीय:। वृधीव सङ्कल्प-श्रतरजसमनद्व नौतोऽसि मयाद्वद्विम्। श्राक्तव्य चापं श्रवणोपकण्डे मय्येव यसाव वाणमोचः॥ (सम्बेदं परिक्रमाः)' इति (त-, न्याः म-)]॥ 19

सखेदिमित। ('खंदेन' श्रात्तं क्रिंच' यथा तथा 'सखेदम्' श्रात्मानम् खिन्नमिक्ष् दश्रं यिला द्रत्यर्थः)—के ति। 'कर्मणि' यागकर्मणि संस्थिते निष्यत्रे सित 'सदस्यैः सभास्थैः तापसैः 'श्रनृज्ञातः' सुसम्पन्नो यागः, विश्वास्यतु भवान् द्रति क्रतानुमितः 'खिन्नं' प्राप्तखेदम् 'श्रात्मान' क नु खलु विनोदयामि' विनोदं कारयामि ["तत्करोति तदाचधे" द्रति णिच्। ततो हेतुमणिच्]। 'न च प्रियायाः' शकुन्तलाया यत् दर्शन' तस्मात् 'श्रन्यत्' तद्भिन्नं किश्चित् 'श्ररणम्' श्रस्ति। तद्दर्शनादेव यदि विनोदः स्थात् नान्यतः ["खिन्नमात्मानम्" (त-, न्या-)— "श्रमक्कान्तम्" (रा- वि-, स-)। "न च प्रियादर्शनात्" (त-,न्या-)— "कि' नु खलु मे प्रियादर्शनात्" (रा-, वि- म-)]॥

NOTES

1. (a) मकरकेतु:---मकरस्य प्रतिक्षति: इति मकर + कन् = मकर: the figure of a अन्तर which is a sea-monster. The नन् disappears in the case of a ध्वन by the Karika 'अर्चामु पूजनार्थामु चिवकसेध्वजेषु च। इबे प्रतिक्वतौ लोप: देवपणादिषु॥' स केतु: ध्वजो यस्य। (b) Remark— We have very careless writing from मदनवाधां निरुष्य to प्रहरतीति। The निर्ण यसागर Press edition of Raghava Bhatta omits the verse अनिश्मपि &c. Vidyasagara does the same. The whole passage is so glaringly defective that it is difficult to accept it as from Kalidasa. I notice some defects below—(i) विश्वसनीय as applied to चन्द्रमम् is not a happy epithet, When we say so and so is बिश्वसनीय (reliable), we imply that outward appearance is suspicious, but in fact he may be trusted. In the case of कुसुमायुध, the mention of आयुध is apt to create distrust, so विश्वसनीय is all right. But अन्द्रमम् has the derivative meaning the delightful time-keeper.—चन्दांत आह्वादयति इति चन्द्रः। मिभौते कालम् इति माः। चन्द्रश्वासी माश्व। In his case विश्वसनीय is meaningless. (ii) कामिजन and कामिसार्थं equally express the meaning of कामिजनसार्थ which is therefore unnecessarily cumbrous. (iii) Having directly mentioned नुसुमायुध and चन्द्रमम्, subsequent reference should be by सर्नाम except to avoid ambiguity. Now in the verse, while कसुमायुध is referred to by 'तव', the name इन्दु is used for चन्द्रमस्।

It would have been better to say तवक्सुमश्रात तस शीतद्यतित्वम् &c. (iv) मृद्धिषु for मिय is a kind of अप्रसत्तप्रशं सा by no means pleasing. (v) The first half of the verse तव कुमुम &c. is only a repetition of लया चन्द्रमसा च &c. above. विस्जिति हिमगर्भै: &e. immediately after कत: is more direct and would have served the purpose quite well. The writer seems to be in want of meterials to complete the verse and is obliged to repeat. (vi) In the first half, and in the preceding prose, the order is लम्, चन्द्रमस् ; but in the second half, this is, for no good reason reversed, and we have इन्दु, लम्। (vii) It was mid-day at the time, and the reference to the unbearableness of moon-light is a queer अप्रस्तत्रशंसा to say the least of it. (viii) काम is addressed directly in the second person on the preceding page; but the verse श्रनिश्मपि &c. puts him unaccountably in the third person. (ix) The इति in प्रहरतीति is superfluous. The meaning is more easily expressed without it. (x) The verse means—I welcome Kama's blow if he strikes with reference to Sakuntala. The writer of this seems to be a superficial observer. If the object of the king's love were less endowed by nature than Sakuntala, even then she would have pleased him as Sakuntala pleases now. Compare the poet's remark ''सर्व: कान्तमात्मीय' पर्यति"—Act. II (xi) श्रलमिया ततो इदयं तथापि नेदं निवर्त्त यितुम् (See Ante) shows that the uppermost thought in the king's mind at the time is to search for Sakuntala. Hence क न खलु संस्थित कर्मणि &c. naturally follows after निवर्त्त यितुम्। The passage मदन-वाधां निरूप्य—प्रहरतीति is thus an interruption. But there is nothing here to interrupt the thought.

2. Reading.—The reading अमलानम् does not suit the context. There was no occasion to become अमलान। Besides, if he was really अमलान, there were plenty of shades available, and he would not have been at a loss for a suitable place and exclaimed व र खन्न केट. I prefer चित्रम्। He was evidently. चित्र for the poet remarks सर्वेट परिकास।

(सूर्यप्रमवलोक्य) दमामुग्रातपवे लां प्रायेण लतावलयवत्सु मालिनीतोरेषु समखोजना प्रकुन्तला गमयति । तत्रैव तावदु गच्छामि । (परिक्रमप्रावलोक्य च) ग्रनया बालपादपवीच्या स्तनुरिचरं गतिति तर्कयामि । कुत:—

सम्मीलन्ति न तावद्बन्धनकोषास्तयावचितपुष्याः। चौरस्मिग्धायामौ दृश्यन्ते किसलयच्छे दाः॥ ५॥

(Looking at the sun) Usually Sakuntala passes this period of fierce sun with her friends on the banks of the Malini, where there are groves of creepers. There indeed I go. (Going round and looking) I guess the fine-figured damsel has not long passed by this row of young trees. Why do I say so? The cases in the stalks whence flowers have been plucked by her, do not yet close up; and those mutilated (Or—cuts in the) young shoots appear wet with milky juice.

म्यों ति। (विलानिण यार्थं 'स्याम् अवलोका' हृष्टा) 'शकुन्तला प्रायेण' वाहुल्ये न न तु नियतमेव 'लतानां बलयानि' विष्टनानि लताविष्टितस्थानानि सन्ति येषु तेषु 'मालिनीतीरेषु मालिनीनद्यास्तिषु 'सखीजनेन प्रियं वदया अनस्थया च 'सह इमाम् उगः' कठोरः 'आतपो' रिवः, रिवकर इत्यर्थः यस्या तथाविधां 'वेलां' चणं 'गमयित' अतिवाहयति।

अनयित। 'सुननुः' अनवदाङ्गी शक्तला 'अनया वालपादपानां वीयगा अण्या, वीथिशोभितेन वर्त्मना द्रत्यर्थः 'अचिरम्' अधुना एव 'गता इति तर्कयामि' मत्ये। कृतः' एवं ब्रवीमि दति चेत्—

सम्ग्रीलन्तोति। अन्वय:—तया अवचितपुष्या: बन्धनकोषा: न तावत् सम्मीलन्ति।
अभी किसलयक्ते दाश्र चीरिक्षग्धा दृश्यन्ते। व्याख्या—'तया' शकून्तलया 'अवचितानि'
नृनानि ग्रहीतानि 'पृष्पाणि येषां येभ्यो वा तथाविधाः 'बन्धनकोषाः' वन्तकोषाः 'न
तावत् सम्मीलन्ति' सम्मीलिता भवन्ताये। 'अमी' दृश्यमानाः। किर्यते एषु इति ।
क्रिंदाः क्रिंदनावकाश्यः अधिकरणे घञ्]। 'किसलयानां क्रिंदाः' क्रिजाः

किश्रलया वा, ते 'च चीरेगा' च्हे दनमार्गात् सुतेग द्रवेन 'सिग्धाः' श्रार्द्रा 'दृश्यन्ते' लचान्ते । [राघवी विद्यासागरपादाश्व "परिक्रम्यावलीका" द्रत्यतः "किमलयच्छे दाः" द्रित यावत् न पठन्ति] ॥

NOTES

- 1. (a) मालिनी &c.—तीरेषू तटदेशेषू, plural with reference to different sites. तत्तद्देशानां बहुत्वाद्वहृवचनम्। (b) समखीजना—सखीरूपो जन: सखीजन:। शाकपार्थि वादितत्। तेन सह वर्त्तं माना etc. बहु—।
- 2. (a) बाल &c.—बीधी is पर्क्ति a line, or वर्तान् a read. "वीधी वर्तान परक्ती च" इति हैम: In first sense बालपादपर्क्ति means वाल-पादपर्क्तिशीभतं वर्त्त by लच्चा। When वीधी is वर्त्तान, say वालपादप-शोभता वीधी। शाकपाधि वादि। तथा। दतीथा करणे। Both वीधि and वीधी are seen. (b) अचिरम्—न चिरम् not long. It is a काल and used as कर्म of गमनकिया। "देशकालाध्वगन्तव्या: कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्"।
- 3. (a) तावत्—साकल्ये। The cases will first close up then dry in the sun. They have not even closed yet. Hence the flower must have been just now (अचिर) plucked. (b) तयावचित &c.—Sakuntala was too ill to attend to these things herself. The king thought she did these, because he did not know she was ill.
- 4. Remark—These signs guide the king. I think the passage ought to appear though Raghava omits it.

(परिक्रम्य संस्प्रां रूपियता) अहो प्रवातसुभगोऽथमुद् शः।

श्रव्यमरिवन्दमुरिभः कणवाही मालिनीतरङ्गानाम्।

श्रद्धार्गतप्तर रिवरलमालिङ्गितुं पवनः॥६॥

(परिक्रमप्रावलोक्य च) श्रस्मिन् वितसपरिचिप्ते लतामण्डपे

सिविह्तिया श्रक्तन्तलया भिवतव्यम्। तथाहि—

श्रभुप्तता पुरस्तादवगाढ़ा जघनगौरवात् पश्चात्।

हारेऽस्य पाण्डुसिकते पदपङ्क्तिह श्र्यतेऽभिनवा॥७॥

(Acting as if touched by the breeze). Ah! this spot is pleasant with its fine breeze. Here by the love-stricken limbs can be closely embraced the lotus-scented breeze, the carrier of spray from the ripples of the Malini. (Going round and locking about). Sakuntala is bound to be near in this bower of creepers enclosed by canes. For at its entrance, where there is pale sand, is seen a fresh line of foot-prints, raised outwards in front and pressed down behind through the weight of the hips

परिक्रम्ये ति। 'परिक्रम्य संस्पर्धं बातमंस्पर्धः 'रूपियत्वा' आकारेण अभिनीय।
अही इति। 'अही' हर्षे । प्रक्षष्टेन वातेन सुभगः' हराः 'अथम् उद्देशः' वनविभागः।

श्कामित । अन्वय:—अव अनङ्गतप्तै: अङ्गी: अरिबन्दसुरिभः मास्तिनीतरङ्गानां कणवाण्णी पवनः अविरत्तम् आलिङ्गितुं शक्यम् । व्याख्या—अव प्रदेशे 'अनङ्गिन' कामेन 'तप्तैः' पीड़ितैः प्राप्तकामक्षततापैः अङ्गीः' गावैः [अनुक्तो कर्त्तार वितीया] अरिबन्दौः' कमलौः 'सुरिभः' पद्मान्धः प्राणतप्णः मालिन्याः तरङ्गाणां वीचीनां 'कण्णाण्णे श्रीकरवाण्णे, सुशीतत्वात् सर्वाङ्गतप्ष इत्यर्थः 'पवनः' वातः, अविरत्तं गादः' यथा तथा 'आलिङ्गितम्' आस्रोष्ट 'शक्यम्' । मदनक्षते अञ्चदाण्णे सुरिभशौतवातसेवनं हितम् । तच इत्तेव सभवित इति भावः । ["श्रिकसण्लोस्य" इति कर्माण यत् । एतत् शक्यम् एतदशक्यम्, इति प्रथमं सामान्यतौ लिङ्गवचनयोः अविवचया एव वस्त्विभागः । ततः शक्योषु पवनस्य अन्तर्भावः । न हि साचात्कतः शक्यपवनयोविं शेष्यविशेषण्णावः । तेन "शक्यां पवनः" इत्यदीषम् । "शक्यामिति रूपं विलिङ्गवचनस्यापि कर्मान्भायां सामान्योपक्रमात्" इति वामनः]। ["शक्यम्" (रा-, वि-, म-)—"शक्याः" (त-, न्या-) ॥ "अविरत्तम" (रा-, वि-, म-)—"शक्याः"

असिनिति। 'असिन् वेतसै: परिचिपते वेष्टिते 'लतामरूपे' लतागरहे 'सन्नि--हितया' समीपस्थया शकुन्तलया' भवितव्यम्। अनुमानकारणमाह 'तथाहि'—

अमीत। अन्वय:—पाण्ड् सिकते अस्य हारे पुरस्तात् अभुान्नता, जघनगीरवात् पञ्चात् अवगादा, अभिनवा पदपङ्क्तिः, दृश्यते। व्याख्या—'पाण्ड्वः पाण्ड्बर्णाः 'सिकताः' वालुकाः यिमन् ताद्ये [सिकताश्रव्दः स्त्रियां वहत्वे प्रायेण, क्वचित् एकत्वे -ऽपि] 'अस्थ' लतामण्डपस्य हारे पुरस्तात' पुरोभागे, अङ्गलीषु, विशेषतः अङ्गूष्टयीः दल्य : 'अभुान्नता' चद्ङ्ग लिसुद्रा 'नघनस्य' नितम्बस्य 'गौरवाद्' गुरुत्वात्' 'पञ्चात्' गुल पयी: 'श्रवगाढ़ा' गभीरं गाढ़ा, न तु केवलं गाढ़ां 'श्रभनवा' सदा:क्वता 'पद-पङ्क्ति: दृश्यते' एव वरस्त्रीलचणलचितत्वात्।

NOTES

- 1. श्काम्—With श्का पवन: compare युक्तम् श्रभिलाष:—Infra. सामान्योपक्रमात् नपु सक्तम् as in facen in facenमिक्त—Ante. Vamana's विलिङ्गवचन means विरुद्धलिङ्ग (differing in gender) and विरुद्धवचन (differing in number). For विरुद्धलिङ्ग compare श्का चुत् in श्वाञानेन श्वमांसादिभिरिप चुत् प्रतिहन्तुम्"—Bhashya. विरुद्धवचन is seen in श्वा शालिमांसादीन in "श्वाञ्चानेन शालिमांसादीन्यि वृत्यत्वतुम्"—Bhashya. श्वा शालिमांसादीन्यिप वृत्यत्वतुम्"—Bhashya. श्वा स्ता करा: has both विरुद्धलिंग and विरुद्धवचन in "श्वामोषधिपनेनेवोद्या: —हित्त सगनखसम्पटै: करा:"—Kumara.
  - 2. वितम &c.—परि+ चिप means to surround.' Compare परिचेप in the sense of a moat in"महार्णवपरिचेप लङ्कायाः परिखालधुम्'' —Raghu.
  - 3. अभावता—This is सुलचण। Compare "अभावतांगुष्ठनखप्रभाभि: etc.—Kumara.
  - 4. पार्ष्टू सिकते—For a singular use of "सिकता" compare "एका च सिकता तैलदाने असमर्था"—Bhashya.

याविद्यान्तरेण अवलोकयामि । (परिक्रमा तथा काला सहर्षम्) अये लब्धं निव्निर्वाणम्। एषा मेमनोरथप्रियतमा सिक्तमुमास्तरणं शिलापद्यमधिश्रयाना सिक्तमामुपासाते। भवतु स्रोधामासा विस्रम्भकथितानि। (विलोकयन् स्थित:)।

I will look through some opening in the branches. (Going round and doing the same—Joyfully)—Ah! The comfort of my eyes is found. There, the dearest of my wishes, lying on a stone slab with a coverlet of flowers is being waited upon by her two friends. Well, I shall hear their confidential utterances. [Stands gazing].

श्रभिन्नानशकुन्तलम्

यावदिति। 'विटपानां' शाखानाम् 'अन्तरेण अवकाशेन ['अन्तरमवकाश-विधपरिघानान्तर्ज्ञिभे दतादधें।'' दत्यमर:] 'अवलोकयामि' अव शकुन्तला अस्ति न वा दति पश्यामि [यावदयोगे भविष्वति लट्]।

प्रिक्रम्येति। 'तथा क्रत्वा' विटपान्तरेण दृष्ट्रा, शकुन्तला अवास्ते इति ज्ञाला 'सहर्षम्' आह।

अये इति। 'अये' हर्षे। 'नेवयो: सन्तप्तयो:' लोचनयो: 'निर्वाण'' निर्वातप्रदं सुखकरं वस्तु 'लब्धम्'। तदेव स्फूटं कथयति—'कुसुमानाम् आस्तरणं' तेन सह कुसुमैरास्नृतम् इत्यर्थ: 'शिलापट्ट' प्रस्तरतलं' अधिश्याना' प्रस्तरतले शियता। ['अधि-शीङ्स्थासां कर्म' "इत्याधारस्य कर्म लम्] 'मे मनोरथानां मनोरथेषू वा प्रियतमा प्रियतमी मनोरथ: शकुन्तलाह्प: पदार्थ:, 'सखीभ्याम् उपास्तते' सेव्यते, उपचर्यां ते इति यावत्। ["उपास्तते" (त-, न्या-)—अन्वास्तते" (रा- वि-, म-)]॥

भवत्विति। 'भवतु आसां विश्वास्त्रेन 'किष्यतानि' भाषितानि [नपुंसक भावे क्तः] विश्वस्तसंस्रापान् 'श्रोष्यामि'।

NOTES

1. (a) नेविनविश्वम्—निर + वा + लुउट् भावे निर्वाशम् निर्वित्तः; compare "निवाशं निर्वितो मोचे" इति विकार्छश्वः। (b) मनोरथ etc.— मनः रथो यिखन् यस्य वा तदाकृद्वात् मनोरथः wish. Next ६तत्—। No निर्दारण, hence the prohibition "न निर्दारणे" does not apply. (c) शिलापदृम्—पद् is पीठ a slab, a seat आसन। पदः स्वादिप चासनम्— इत्यनेकार्थकोषः।

Reading—Both उपास्ति and अन्वास्ति imply सेवा nursing भुश्रूषा। "उपासनं ग्रुश्रूषायांच हिंसने" इति विशः। "अन्वासनं संहवसी सेवायामनुशोचने दित हैम:। Either will do.

(ततः प्रविद्यति यथोक्तव्यापारा सह सिल्भ्यां प्रकुन्तला) सख्रौ (उपवीच्य सहिद्म्)—हला सउन्दले, अबि सृहाग्रदि दे णलिणोपत्तवादो [हला प्रकुन्तले, अपि सुखायते ते निलनोपत्रवातः]।

(Then enter with her two friends, Sakuntala engaged as described). FRIENDS [Tenderly, after having fanned her]—
Dear Sakuntala, does the breeze of the lotus-leaves appear refreshing to you?

शकुन्तला—िकं वीजग्रन्ति मं सहीग्रो [कं वीजयतो मां सख्री] (सख्रो विषादं नाटियत्वा परस्परमवलोकयतः)।

SAKUNTALA—Are you fanning me friends? (The friends acting sorrow stare at each other).

राजा—बलवदस्वस्थप्ररोरा प्रकुन्तला दृप्राती। तत् किम-यमातपदोषः स्थात् उत यथा मे मनिस वर्त्ती।

KING—Sakuntala seems to be greatly distressed bodily. Now, is this the bad effect of the heat, or as it is in my mind?

ततः दति। व्याख्यातं प्राक्।

सख्री इति। 'उपवीज्य' समीपे वीज्यिता सं हिन सह आहतः।

हर्नति। हला शकुन्तले अपि प्रश्चे, निलनीपवाणां कमलानां वातः तत्-सम्पर्कात् शोतो वायुः ते तव सम्बन्धे सुखायते सुखमिव आचरति किम् ["कर्त्तृः काङ् सलोपश्च" द्रति काङ्]।

किर्मित । हे 'सखरी मां बीजयतः' निलनीपववातेन छपचरतः किम ? मयाः तु ब्यजनं नानुमूयते । तापाधिकारात सनवधानम् ।

सखाँ इति । 'विषाद'' खेद' नाटियला' श्रभिनीय परस्परम्' श्रन्योन्यम् श्रव-खोक्यतः' श्रही ईटशो श्रसाः समवस्था यत् वीजनमनया नानुभूयते इति खेदः ।

ंवले ति। 'शकुन्तला वलवत्' अत्यर्थम् अप्रक्रतिस्थं शरीरं यस्राः तथा-विचा दशातं तत्' तर्हि किमयम् आतपसां ग्रीष्मसां दोषः सात्' ग्रीष्मक्रतभ स्वास्यमृतं अथवा 'यथा मे मनिस वत्तं ते' यथा अहं तर्क्यामि। ग्रीषाकृतः काम-क्रतो वा इति वितर्कः।

NOTES

1. (a) उपनीच्य — उप + नीज + णिच् खार्थ + लाप्। Panini does not recognise this root. (b) सुखायते—Raghava reads [सुखं सुख्युक्त

अभिन्नानशकुन्तलम्

सरोति। तत्करोतीति णिच]। Prof. Gajendrakadkar condemns सुखायते, saying "it means 'experiences pleasure, according to 'सुखादिभ्यः कर व दनायाम्'—पा 3. 1. 18. But this rule has no application here. The rule wants सुख to be कर्म। In सुखायते here we have सुख as कर्मा and उपमान। Hence the correct rule is "कर्मः काङ सलोपय" P. 3. 1. 11.); सुखायते, thus derived means 'acts like something pleasant' not 'experiences pleasure.'

- 2. परस्परम् &c.—See Act. 1 Ante.
- 3. उत तथा—The king suspects love sickness, but he does not forget that the effect of heat is very much like it, This raises the doubt "Is it love or the heat" Presently he rejects the second (अथवां कृत सन्दे होन etc.)।

(सामिलाषं निर्वण्यं) अथवा क्षतं सब्दे होन । स्तनन्यस्तोशीरं प्रशिथिलस्यणालैकवलयं प्रियायाः साबाधं किमिप कमनीयं वपुरिदम्। समस्तापः कामं मनसिजनिदाघप्रसरयोर्-नतु ग्रीषास्यैवं सुभगमपराद्यं युवितषु।। द॥

(Gazing wistfully) Or away with doubt. How indescribably charming is this my darling's distressed frame with the Usira, applied to the breasts and the single bracelet of lotus shoot quite loose. Granted, the distress of love and of the advance of summer is the same with young women, but the transgression of heat is not so charming.

('सिभलाष' निर्वे खा' सम्पृहं बिलोका बिचिन्त्य' ध्यात्वा समाधत्ते) 'श्रथवा' पचा-न्तरे सन्दे हैन' संश्वेन क्रतम् श्रलम् [क्रतिमिति व्यर्थार्थे श्रव्ययम् । "साभिलाषं निर्वे खा" (रा-, त-, न्या-, न-)— विचिन्त्य (वि-)॥

स्तनेति। श्रन्वयः प्रियायाः सावाधं स्तनन्यसोशीरं प्रशिधिलसृणाले सवलयम् इदं वपुः किमपि कमनीयम्। युवतिषु मनसिजनिदाघप्रमरयोः तापः समं कामं, गौष्मस्य अपराद्वं तु एवं सुभगं न। व्याखा — प्रियायाः शकुन्तलायाः श्राबाधया पीड़िया सह वर्त्त मानम्, श्रतएव सनयोः न्यस्तम्' श्रिपंतम् 'उशीर' वीरणम्लानुसं पो यिमन्'
तयोक्तां 'प्रशिधित्तम्' श्रतिश्रधं 'मणालस्य' विसस्य 'एकम्' एव 'वस्तयं' कङ्णां 'यिमिन्'
तत् तथोक्तम् 'इदं' दृशामानं 'वपुः'श्रीरं 'किमिपि'श्रनिवं चनीयं यथातथा 'कमनीय'
मनौहरम्। 'युवतिषु' विषये 'मनिस्जस्य' मनोभवस्य कामस्य ("ततपुर्वेषे क्रिति वहुत्तम्" इति सप्तस्या श्रत्तुक्) 'निदाचप्रसरस्य' ग्रीष्माधिकास्य च 'तापः' ज्वालः समः
काम' तुलाः इत्यभुगपगस्यते। ग्रीष्मस्य' निदाचस्य श्रपराह्नम्' श्रपराधः (नपुंसके
भाविक्तः) तु ग्रीष्मक्ततः श्रितिक्रमः पुनः एवम् ईदृशं सुभगं सुन्दरं न'। कामतापात्
कमनीयतावृद्धिरिति श्रकुन्तलायाः कामज एवायं तापः न निदाचजः। तदाह "श्रथवा
क्रतं सन्दे हेन"। ["प्रशिधिल" (त- न्या- स-,)—"प्रशिधिलित" (रा-, वि-,)॥
"किमिप कमनीयं" (रा-, वि-)—"तदिप कमनीयं" (त- न्या-, स-)]॥

NOTES

- 1. (a) सन्दे हिन क्वतम् = सन्दर्भन श्रतम् । Hence गम्यमानसाधनिक्रयां । प्रति करणतान् वतीया । क्वतिमत्यव्ययमत्तमर्थे ।
- 2. (a) प्रशिष्टिल etc.—एकं वलयम्। कर्मधा—। ऋणालस्य एकवलयम्। ्रप्रशिष्टिलं मृणालै कवलयं यिकान्। वहु—(d) सावाधम्—आवाधनम् इति आ +वाध+अ भावे=आवाधा distress, तया सह। वहु—। (c) किमपि— A compound अव्यय expressing indescribability. Adverb qualifying कमनौयम्। (d) कमनीयम्-कम + अनीयर् कर्माण । Also कामनीयम्। (e) निदाघ etc.—नितरां दद्यते ऋियान् इति नि + दह + घञ् ऋिषकर्गे = निदाघ summer. The rule, "नङ्गदीनांच" directs च to be substituted for ह when निदाच is a name of summer. प्र+स्+ च अप् भावे = प्रसर: advance, मनसि जात: इति मनस् + जन + ड कत्तं रि भूते = मनसिज: like सरसिज: (Ante). मनसिजय निदाघप्रसरय, तयी: । (f) सुभगम्-The सुभगता is not due to the उशोरलेप on the breasts and the loose bracelet on the wrist, but to some thing altogether indescribable. [g] Remark—The suffering is equal from heat and love. But the latter adds charm to the person, hence serves to distinguish its action from that of the former. The additional loveliness of Sakuntala leaves no doubt [क्रत सन्दे हेन) that she is love sick, Compare—'शोचा च प्रियंदर्श ना च सदन क्रिष्ट यमालचाते, Infra.

अभिज्ञानशकुन्तलम्

3. Reading—(a) মিছিলিন implies the bracelet was previously tight. But bracelets are worn loose. দিছিছিল agrees with this. What was loose is more so (দ) now. (b) নহিদি ক্ষালীয়ন as Monier-Williams has it after the Bengali Recensions, implies that she appears lovely in spite of her distress, i. e. though her loveliness has suffered, she is still attractive.*

This seems inconsistent with the fourth line which supposes that the pangs of love enhance the attractiveness.

प्रियंवदा (जनान्तिकमम्)—अनुस्ये, तस्य राएसिणो पड्म-दंसणादो आरहिअ पज्जस्मुआ बिअ सजन्दला। किं णु क्खु से तिन्निमत्तो अअं आतङ्क भवे [अनस्ये, तस्य राजर्षे: प्रथम-दर्भनात् आरभ्य पर्य्युत्मुका दव शकुन्तला। किं नु खलु अस्था-स्तिनित्तः अयमातङ्को भवेत्]।

PRIYAMVADA (Aside)—Anasuya, Sakuntala has been as though (anxious, absent-minded, care-worn?) since that first sight of that royal sage. Is it possible that this her ailment is due to him?

त्रुनस्या—सिंह मम वि एरिसो आसङ्गा हिस्र असा। होटु पुच्छिस्मं दाव गं [सिंख ममापि दृष्ट्यो आग्रङ्गा हृदयस्य। भवतु प्रच्यामि तावदेनाम्]। (प्रकाशम्] सिंह पुच्छिदव्या सि किम्पि। विलिश्चं क्खुदे सन्दावो [सिंख, प्रष्टव्यासि किमपि। बलौयान् खलु ते सन्ताप:]।

ANASUYA—Friend, such is my mind's suspicion too. Well, I will ask her. (Aloud) Friend, you have to be questioned about something. Your distress is indeed great.

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

त्वतोयोऽङ्कः

अने ति। 'राजर्षः' दृष्यन्तस्य प्रथमं दर्शनं समागमः ततः 'श्रारभ्य पर्ध्यत्सुका -दृब' उत्कारिता द्रव शक्रुन्तला' लच्यते। किंनु खलु' श्रिप वा (वितर्कागर्भः प्रश्नः) श्रिस्या श्रयमातद्वः' एषा पौड़ा स' राजर्षि रेव निमित्तं' कारणं यस्य तादृशी भवेत्'। -दुष्यन्तार्थे दृयं क्षिश्यते किम्।

अनम्ये ति। एतदपि प्रियं बदां प्रति जनान्तिक मेव। 'ई हशी आशक्का हृदयस्य' हृदयसेवम् आशक्किते (क्षद्योगात् कर्त्तार षष्ठी)। दृष्यन्तस्यार्थे अस्यास्तापः दृत्यहमपि सन्ये। 'किमपि' बस्तु प्रष्टव्या असि' त्वासहं किमपि प्रष्ट्रिक्किंगि (प्रक्केरप्रधान-कर्मेणि तव्यः)। 'वलीयान्' प्रवत्तः खलु ते सन्तापः'। गुवीं ते वेदना अतः पृक्किंगि किश्वत्।

1. (a) प्रष्ट्यामि &c.—लामहं किमपि पृच्हे यम् becomes लं मया किमपि प्रष्ट्या the अप्रधानकर्म becoming उक्त by the maxim 'न्यादे: प्रधाने दुरादेरप्रधाने''। (b) खलु—This may also be taken as होती। I wish to speak to you, because (खलु)—you are suffering much.

शकुन्तला (पूर्वाद्वेन शयनादुत्थाय)—हला कि वक्तुकामासि हिला कि वक्तुकामासि]।

SAKUNTALA (Rising from the bed with her upper half)—what do you want to ask, dear?

श्रनस्या हला सउन्दले, अणब् भन्दरा क्लु श्रम्हे मश्रणगदस्स वृत्तन्तस्स । किन्दु जादिसौ दितिहासिणवन्धे सू कामश्रमाणाणं श्रवत्था सूणीश्रदि तादिसौ दे पेक्खामि । कहिहि
किंणिमित्तं दे सन्दावो [हला श्रकुन्तले, श्रनभ्यन्तराः खलु वयं
मदनगतस्य वृत्तान्तस्य । किन्तु याद्यौ इतिहासिनवन्धे षु
कामयमानानाम् श्रवस्था श्रूयते ताद्यौं ते प्रचे । कथ्य किनिमित्तं ते सन्तापः] । विश्वारं क्लु परमत्थदो श्रजाणिश्र श्रणारम्भो पिड्श्रारस्म (विकारं खलु परामाथतः श्रज्ञात्वा श्रनारम्भः
स्रितिकारस्य)।

ANASUYA—Dear Sakuntala we are indeed inexperienced in matters concerning love. But yours, I see is the same condition as is heard of lovers in historical composition. Tell us to what your distress is due. Without having known the disturbing action in its character, counteraction cannot indeed be begun.

शक्तलि (पूर्वाह्वेन' पूर्वकायेन शयनात्' शिलाशयायाः उत्याय')। ("शयनादत्याय" राः, त-, न्या-, म-)—"पुष्पश्रयामुदस्र" (वि-)॥

हले ति। वर्तां कामः' अभिलाषो यस्राः तादृशी असि' वर्तां मिच्छसि (''लुम्पे द-वश्रमः क्रतेर तुङ्काममनसोरपि" इति तुमो मलोपः)।

हलं ति। वयं मदनं कामं गतस्य प्राप्तस्य कामसम्बन्धनः इत्यर्थः वत्तात्तस्य वार्तायाः न अभ्यत्तरा न तत्त्वज्ञाः। अज्ञातमदनवृत्तात्ता वयम्। खयं न कामयमानः वयं, नापि दृष्टः कामयमानः कश्चित् जनोऽस्माभिः। 'इतिहासस्यिताः' ये निवन्धाः प्रवन्धाः तेषु कामयमानानां कामिनां याद्यी अवस्थाश्रूयते ताद्यीं ते प्रेचे। नानुभूता न च दृष्टा किन्तु श्रूता। किं निमित्तं किसन् निमित्ते ("निमित्त कारणहेतुषु सर्वासं प्रायदर्शनम्—इति प्रथमा)। [('श्रनस्थन्तराः खलु वयं मदन-गतस्य" रा-, वि-, स-)—श्रलब्धान्तरा वयं ते मनोगतस्य (त-, न्या-)]।

विकार ति। परमः अर्थः परमार्थः तत्त्वम्। तत्त्वतः खरूपतः। विक्रियते अन्यथापाद्यते अने न इति विकारः विक्रितिकारणम् 'अज्ञात्वा प्रतिकारस्थ' प्रति-क्रियायाः 'अनारमः खलु' अननुष्टानमेव प्राप्नोति। अज्ञाते रोगे किमौषधम् द्रत्यर्थः।

NOTES

- 1. वत्त्र कामा = See बत्त काम:, Act I.
- 2. (a) अनभान्तरा &c.—अभगता अन्तरम् अभग्तरा: included. न अभग्तरा: not included = वाह्या: outside. The sense is—We are outside the pale of love-matters. We have no experience of these things direct or indirect. By 'we (वयम्)', she means all ascetic girls.
- 3. Reading—The Bengali reading too is good. We do not know (अलब्धान्तरा वयम्) what is in your mind (ते मनोगतस्य)।
- 4. (a) परमार्थं तः has करणे तिमप्रत्ययः as in खरतः and वर्णतः in 'दुष्टः शब्दः खरतो वर्णतो वा'—Bhashya.

हतीयोऽङ्गः

राजा-ज्यनस्यामप्यनुगतो मदीयस्तर्कः। न हि स्वाभि-प्रायेण मे दर्शनम्।

KING—My suspicion has haunted Anasuya also. Verily,.
I do not view it after my own mind.

शकुन्तला (श्रात्मगतम्)—बलवं क्खु मे श्रहिणिवेसो । दाणि वि सहसा एदाणं ण सक्षणोमि णिवेदिदुं [वलवान् खलुः मै श्रभिनिवेशः। इदानौमिष सहसा एतयोनशक्षोमि निवेदियतुम्]।

SAKUNTALA—(Aside)—Great is my anxiety (to conceal). Even now I cannot forthwith reveal to them.

प्रियंवदा—सिंह सुदृ एसा भणादि—िकं अत्तणो आतङ्गं स्वेक्ष्विस्। अणुदिवसं क्षु परिही असि अङ्गे हिं केवलं लावसा-सिर्दे 'क्षाया तुमं न सुञ्चिदि [सिंख स्ष्टु एषा भणित—िकमात्मन। आतङ्गिपे ह्यसे। अनुदिवसं खलु परिहीयसे अङ्गैः। केवलं लावग्यमयो क्षाया त्वां न मुञ्जित।]

PRIYAMVADA—Friend, she says rightly; why do you neglect your touble? Even every day you are being thinned in the limbs. Only the glimmer of loveliness does not leave thee.

भनत्य ति। मदीयलर्कः सन्दे हः — अपि कामजा पीड़ा अस्या—इत्ये व इतः अनत्यामपि अनुगतः प्राप्तः। अनत्याया अपि अयमेव सन्दे हो जातः। 'मे' मम दर्शनम् अनुमानं खस्य आत्मनः अभिप्रायः अभिलाषः तेन तदनुसारेण 'न हि' नेव। एवं — आत्माभिप्रायसभावितेष्टजनिक्तः प्रार्थियता विड्म्बाते इनि यत् प्राक्तं स्या चर्तां तदस्यम्। अन्यया कथमनस्या अपि तथे व मन्यते ?

वलवानिति। में अभिनिवेश: य्वः वलवान् खलु अति हि में गोपने का प्रवला। इदानीमपि अधुना एवं सनिवं सं पृष्टा अपि एतयोः (श्रेषे षष्टी) सहसा अतिकं तमेव निवेदयितुं न शक्तीमि। सखीत। सखि शकुन्तले एषा अनस्या सुष्टु युक्तं भणित भाषते। आत्मनः आतङ्गं व्याधिं किसुपेचिसे कथमबजानासि। ('विषं व्याधिरूपेचितः')। खलु' प्रतिदिनसेव अङ्गः कपोलादिभिः परिहौयसे हीना भवसि। व्याधिना अंगानि ते शुध्यन्ति। कीवलं लावण्यसयौ लालित्यपूर्णो छाया कान्तिः त्वां न सुञ्जति। ('सिख सुष्टु'(वि)—'सिख शक्न्तले सुष्ट्'(रा- स)—'सुष्टु', (त- न्यः)।

NOTES

- 1. स्वाभिप्रायेण—त्वतौया करणे। See 'एवमात्मामिप्राय—'Act. II.
- 2. (a) बलवान् &c.—My desire to conceal is indeed great, I cannot overcome it. It is out of the question to reveal my wish out of my own accord. But they are asking me now. Even thus I cannot come out with it at once. निवेद्यतुम्— तुमुन् without a क्रियार्थ क्रिया, because of the root शक in शकीम।
- 3. (a) अनुदिवसम्—दिवसे दिवसे इति नीप्सार्थ अव्ययो—। (b) परिहीयसे—श्रीहाक त्यागे परमा पदी। लट्से कर्म थि। The root is not duplicated because the duplication takes place श्री and in the कर्म and भाववाच the श्रा is replaced by यक्। (c) लावखमयी लावख is कान्ति loveliness. 'मुक्ताफले षु च्छायायासरलत्विमवान्तरा। प्रतिभाति यदंगेषू तञ्जावणामिहोच्यते॥"—Q. by Mallinatha in Kumara. लावख प्रचरमस्याम् इति लावख मयट् + ङीप् स्त्रियाम् = लावखमयी full of loveliness.

राजा — अवितयमा ह प्रियंवदा ! तथा हि—
चामचाम अपोलमान नमुर: काठित्यमु क्तस्तनं
मध्य: क्लान्ततर: प्रकाम विनतावं सी छ वि: पाण्डुरा ।
शोचा च प्रियदर्शना च मदन क्लिष्ट यमालच्चते
पत्राणामिब शोषणेन मक्ता स्पृष्टा लता माधवो ॥ १ ॥

KING—Priyamvada speaks the truth—For, her face has the cheeks slightly emaciated, her chest has the breasts forsaken by firmness; the middle is thinner, the shoulders are very much drooping, the complexion is pale. Stricken by love, this damsel appears pitiable yet charming to look at like the creeper Madhavi struck by the wind that dries up the leaves.

'असं' वाष्यम् 'भवश्यं' सर्वेषा 'मोचियिष्यति' [''हिकमेसु पचादीनासुपसंख्यानम्'' इति सुन्ः पचादिलात् द्विकर्मकलम् (?) ।]। तथा हि—'प्रायः' प्रायेण 'प्राद्रीन्त-रात्मा' सदुइदय: मेघस्त द्रवान्त:शरीर:; 'सर्व:, करुणा करुणामयी हित्त: अन्त: करणवृत्तिर्थस स: 'करणावृत्ति:' भवति। अस्मिन्नवसरे सर्वेषा शीव्र' लयाः गन्तव्यम् अनन्तरदशापरिहाराय इति सन्दर्भाभिप्रायः 2। [ननु किमिदमादिमां चर्चः-प्रीतिसुपेत्य अवस्थान्तराखीव तवभवान् कविराष्ट्रतवान् ? , उच्चते, सम्भोगो विप्रसम्भाय हिधा ग्रङ्गार उचाते॥ संयुक्तयोस्तु सम्भोगो विप्रसमो वियुक्तयो:। पूर्वानुराग-मानाख्यप्रवासकरणात्मना॥ विप्रलभश्रतुर्धाव प्रवासस्तव च विधा। कार्यःतः सभुमा-च्छापादिसान् काव्ये तु शापज: ॥ प्रागसङ्गतयोर्ट्नो: स्रित पूर्वानुरञ्जने चत्तु:प्रौत्यादयोऽ -वस्था दश स्नू सत्क्रमी यथा। इङ मन: सचसङ्ख्या जागर: क्रश्रतारतिः। जीत्यागी-न्मादमूक्कीना इत्यनङ्गदशा दश ॥ पूर्वसङ्गतयोरिव प्रवास इति कारणात्। न तवायूर्ववत् (? तव पूर्ववत्) चच : प्रीतिरत्पित्तमर्हति ॥ इत्सङ्गस्य तु सिद्धस्याप्रा-विच्छे दोऽच वर्णं ते। अन्यथा पूर्वंबहाच्या द्रित तावद व्यवस्थितेः॥ वैयर्थादादिमां हिला वैरसादन्तिमां तथा। इत्मङ्गादौरिष्टाचष्ट--कविरष्टाविति स्थिति:॥ मत्-सादृश्यं लिखन्तीति पद्ये ऽस्मिन् प्रतिपादिता । चचुःप्रीतिरिति प्रीक्तं निरूत्तर्क्षताननस्॥ चच् :प्रीतिभविचिवेष्वदृष्टचरदर्भनात्। यथा मालविकारूपमग्रिमिवस्य प्रस्यतः॥ प्रोषितानां तु भर्तुं णां क दृष्टादृष्टपूर्वता, अय तवापि सन्दे हे खकलवाणि पृच्छत्॥ किं भन् प्रत्यभिचा स्थात् किं वैदेशिकभावना। प्रवासादागते स्वसिम्नित्यकं कलहेर्वथा॥]

Notes on Malli.

1. The quotation of Malli "दिनमेंस पचादीनासुपसंख्यानम्" means that पचादि are to be counted in the दिनमेंस list of verbs. Though मोचि is not in the पचादि list of Siddhanta Kaumudi or Kasika, still Sudharkara and his followers include it under दिनमेंस list of verbs. [It is perhaps an interpolation by a

beginner]. (See char). 2. The sense of the stanza is that to avoid the next state you must go there quickly.

Charcha.

- I. सन्नास etc.—श्राधियते श्रनेन इति श्रा+म् + लुाट् करणे = श्राभरणम् ornament. सम् + नि + श्रम त्त कर्मणि = सन्नास्त cast away. सन्यसम् श्राभरणमस्मिन् (श्रस्य वा), वह । तत्। Qual. गातम्। पतिव्रताधर्म demanded discrading of decorations.
- 2. धारयन्ती—ध + लटः स्त्राने शत्र + ङीप = धारयन्ती bearing, Pred, to सा।
- 3. श्योत् etc.—उद्ग + सञ्ज + भवि = उत्सङ्ग lap, surface. श्याया उत्सङ्गः ६तत्—। तस्मिन्। अधि ७मी॥ असक्वत्—सक्वत् once. न सक्वत असक्वत् (अव्यथ), नञतत्—। Adv. Qual. निहितम्।
- 4. दु:ख etc.—दु:ख sorrow. दु:खप्रकारम् इति दु:खदु:खम् see Malli's 'प्रकारे—' इति हिर्भाव'' कर्मधारयवज्ञावश्च Or Say—दु:खात् दु:खम्, सुप्सपा—। तेन। प्रक्रत्यादित्वात् ३या। It then implies intense sorrow.
- 5. मोचियधित—मुच+णिच्+ल्ट स्थित। Shall cause to shed, Nom. सा। In भणिजन्तावस्था, the sentence was—लं जलमयम् अस्यं मोचियधि ; then in णिच् we have—सा लां असं मोचियधित (अणिकर्ता taking कर्मणि रया by the rule—''गितवुिडिप्रत्यवसानार्थभव्दकर्माकर्मकाणामणिक्तां सणी'')—and सुच+णिच् implies a kind of motion (गित), Malli's view that ''पचादिलात् दिकर्मलम्' is based on Sudhakara's saying—''जयते: कर्षतेर्भन्य सुधेर्दण्डयते: पचे:। तारे गृष्टिस्था मोचेस्ताने-देंपिय संग्रष्टः॥'' Bat we prefer the above process.
  - 6. प्राय:—अव्यय meaning 'generally'. Adv. Qual. भवन्ति।

- 7. चाद्र' etc.—चन्तरात्मा is 'innersoul'. चाद्र: चन्तरात्मा च्रस्य, चड्ड-। Qual. सर्व:। Cloud is चाद्र' with water, and men with kindness (कर्णा)।
- 8. Voice.— प्रवत्त्रशा तथा धारयन्त्रशा...त्वम् मोचिथिष्यसे प्रादृन्तिरात्मना -सर्वेष...करुणावृत्तिना भूयते...। [Here त्वम् becomes voiced by the Karika "प्रयोज्यकर्मण्यन्य षां लादयी मताः"]।

Remark.—Here Malli points out the gradual ten steps of a lover, चनु:प्रीति is the first state no doubt, but it applies to previously ununited pairs; as yaksha and his darling were not so, so चनु:प्रीति need not be described here. Hence our poet does not mention it.

.98. She is devotedly attached.hence this guess.

जाने सख्यास्तव मिय मनः सम्भृतस्नेहमस्मा-दित्थम्भूतां प्रथमिबरहे तामहं तक्यामि । वाचाछं मां न खळु सुभगम्मन्यभावः करोति प्रत्यक्षन्ते निख्छमिचरात् भ्रात्रुक्तं मया यत् ॥ ८८॥

Prose.—तव सस्याः मनः मिय समृतसिष्ठं जाने प्रसात् प्रथमितरहे पर्छं नाम् द्रत्यभ्य तां तर्कयामि । सुभगम्यन्यभावः मां वाचालं न करोति खलु, हे सातः, मया यत् उत्तं तत् प्रचिरात् ते 'प्रत्यच' (भविष्यति)।

Beng.—তোমার স্থীর (অর্থাৎ আমার প্রিয়ার) মন আমাতে জাতত্বেহ জানি, তাই প্রথমবিরহে তাকে এতদবস্থাপ্রাপ্ত বলিয়া অনুমান করি। আমার সোভাগ্যাভিমানিতা আমাকে এভাবে বাচাল করিতেছে না নিশ্চয়; কারণ হে ভ্রাতঃ, আমি যাহা বলিলাম, তুমি সত্বরই প্রত্যক্ষ করিবে।

Eng.—Your friend's (my wife's) mind has its affection centred in me, so I guess such state of hers in this first separation. Indeed my thought of being a lucky one, does not make me talkative. O brother, you will erelong perceive all that I have said (just now).

Sanj.—नन्वौद्दशौं दशामापत्रे ति कथं लया निश्चितमतश्राष्ट्—जाने इति । है
मेध, 'तव सख्याः मनो मिय सम्भृतस्ते हं' सिश्चितानुरागं 'जाने इति श्रम्थात् स्ते हज्ञान
करणात् 'प्रथमिवरहे'। प्रथमग्रहणं दुःखातिश्रयार्थम्। 'तां' लत्सखौम् दल्यम्तूतां
पूर्वोक्तावस्थामापत्रां 'तर्कयामि'। ननु सुभगमानिनानिष स्वभावो यदात्मिन स्त्रीणामनुरागप्रकटनं, तत्नाह वाचालमिति—सुभगमात्मानं सन्यते इति सुभगम्मन्यः ["श्रात्माने
स्वश्च सं दिला स्वश्च पत्ययः। श्रम्भादि पदिलादिना सुमागमः] तस्य भावः सुभगम्मन्यभावः' सुभगमानिलम् 'मां वाचालं' वहुभाषिणं 'न करोति खलु'सीन्दर्याभिमानितां न
प्रकटयामि इत्यर्थः ['स्थात् जल्यकस्तु वाचालो वाचाटोवहुगर्द्धं वाक् इत्यमरः।
'श्रालजाटजौ वह्रभाषिणं' द्रत्यालच् प्रत्ययः]। किन्तु 'हे भातः, मयोक्तं यदः
श्रिधचामाम् दत्यादि 'तदिखलं' सर्वमिचरात् श्रीष्रमेव 'ते' तव 'प्रत्यचं' भविष्यतीतिः
श्रीषः॥ ८८॥

Charcha.

- 1. जाने—जा + लट ए। Nom. श्रहम्। ''श्रनुपसर्गात् जः'' इति किंदि भिप्राये क्रियाफले श्रात्मनेपदम्।
- 2. सम्भूत etc.—सम+भ + क्त कर्त्तर = सम्भूत gathered (सचित)। सम्भूत: सिंह: श्रस्थ, वह—। तत्। Qual. मन: (which is Obj. of: जाने)।

- 3. द्रत्यमा ता—द्रदम् + धमु = द्रत्यम् thus (एवमप्रकारम्)। द्रत्यम् भूता, सृप्सुपा—। ताम्। Qual. ताम्। First separation (प्रथमविरह) is more pinching than subsequent ones.
  - 4. खलु-निश्वयाचे अव्ययम्। See ante.
- 5. सुभग etc.—शालानम् सुभगं मन्यते इति सुभग + मन + खश् कर्रि = सुभगमान्य। For Gram, see Malli, तस्य भाव:, ६तत्—। Nom. to करोति।
- 6, प्रत्यचम्—चच्चो: प्रतिमुखलम् इति प्रति+अचि+टच् समासान्त = प्रत्यचम्, षव्यग्रीभाव:—by the गणस्व "प्रतिपरसमनुभ्योऽच्णः"। प्रत्यचमित अस्य इति प्रत्यच+अच् (अर्थ पादि) = प्रत्यचम्। Pred. to तत्। When प्रत्यच etc. are used as aejectives, then we have recourse to अर्थ पादि—पच्च—ср, "परोचा क्रिया इत्यादि तु अर्थ पादाचि'—Bhatioji.
- 7. Voice.—मया मन:...ज्ञायते...सा...द्रत्यमाता तकातेमया...मन्यभावेन वाचाल: अहं क्रिये...अहं यदुक्तवान् तेन प्रत्यचेण भविष्यते।
  - 99. Probable beautiful casting of her eyes.

रुद्धापाङ्गप्रसरमलकैर जनस्नेहशून्यं प्रत्यादेशादिप च मधुनो विस्मृतभ्रू विलासम् । त्वय्यासन्ने नयनमुपरिस्पन्दि शङ्के मृगाक्ष्याः मीनक्षोभाचलकुवलयश्रीतुलामेष्यतीति ॥ ६६ ॥

Prak.—लिय पासन्ने (सित) स्गान्त्याः उपरिस्पन्दिनयनं मीनचीभात् चल-कुवलयत्रीतृलाम् एष्यति इति शङ्के [I think as you will approach near her she will cast tremulous looks on you. Thus her dark blue eye-balls and the white eye-surfaces will be constantly on the move. And this will surely imitate the beauty of blue-lotuses shaken by white Safari fishes]. Is the resemblance very apt ?'—मधुन: प्रत्यादेशात् विद्यातम् विलासं नयनम् [The eye was devoid of side-glances, for she gave up wine, Thus it was like a blown blue-lotus] Wnat more?—श्रवकै: रुडापाङ्गप्रसरं (तथा) श्रञ्जनसेहगून्यं [Her eyes could not move towards the corners, for loose dangling hairs obstructed this and they were not oily through use of collyrium. Hence her blue eye-balls were exactly like blue lotuses]. 99.

Prose.— पालकै: रुडापाङ्गप्रसरम्, श्रञ्जनस्ने हर्ग्न्यं (तथा) मधुनः (मदास्य) प्रत्यादेशात् विस्मृत्भ विलासम्, त्विय श्रासन्ने (सित) उपरिस्पन्दि सृगान्याः नयनं, सीनचोभात् चलकुवलयश्रीतुलाम् एष्यति इति शङ्के ।

Beng.—অলকদারা যার অপাঙ্গ পর্যান্ত প্রসর অবরুদ্ধ, যাহা অঞ্জনশূন্য এবং মৃত্যাগ্রেতু যাহাতে জ্ঞাবিলাস নাই এবং তুমি নিকটে আসিলে যাহা উপ্রে দিকে স্পান্দিত হইতে থাকিবে, হরিণনয়না প্রিয়ার সেই চক্ষুদ্ধয়, আমার মনে হয়, শক্ষমৎস্থালোড়িত কম্পিত নীলকমলের শোভা ধারণ করিবে।

Eng-Methinks, the eyes of that fawn-eyed girl, moving upwards at thy approach will attain the beauty of blue-lotuses agitated by fishes—eyes whose motions towards eye-corners are checked by loose hairs, eyes that are without oiliness due to-collyrium and that are forgetful of amorous gestures on account of giving up of wine.

Expl.—See Prak. 'Also comp…'तां वीत्त्य लीलाचतुरामनङ्ग: खचाप-सीन्दर्यमदं मुमोच"—Kumar.

Sanj.—रुड ति। 'अलकैः रुडा अपाङ्गयोः प्रसरा यस्य' तत् तथोक्तम् 'अञ्चन-स्र हुशून्यं' सिग्धाञ्चनरहितम् 'अपि च मधुनो मद्यस्य 'प्रत्यादेशात्' निराकरणात्ः परिलामादिलये:, ["प्रलादेशो निराक्तिः" इत्यमर:] 'विद्युतो स्वू विद्यासे' स्मुक्ती येन तत्। नयनस्य रुद्यापाङ्गप्रसरलादिकं विरष्टससृत्पन्नस् इति भावः। 'लिय पासन्ने' सित, स्वकुश्ववात्ताश्रंसिनि इति श्रेषः। 'उपरि'ऊष्वं भागे स्मन्दते' स्मुरतीति 'उपरिस्पन्दि' [तथा च निमित्तनिदाने—"स्मन्दान्मू ड्विं क्वत्वामं खलाटे पर्टमंश्रक्तम्। इष्ट्रप्राप्तं हशोरुष्वं भण्डङ्गे हानिमादिशेत्'॥—इति]। 'मगाच्याः' तव सख्याः नयनं' वामिति श्रेषः। ["वामभागस्तु नरीणां पुंसां श्रेष्ठस्तु दिच्याः। दाने देवादि-पूजायां स्मन्दे उत्वद्धरणेऽपि च''—इति स्त्रीणां वामभागप्राश्रस्तात्]। 'मीनचोभात्' मीनचवनात् 'चलस्य कुवलयस्य श्रियाः श्रोभायाः (? श्रिया श्रोभया) 'तुलां' साहस्यम्। 'एष्यतीति श्रङ्के' तर्कयामि ["तुल्याचैरतुलोपमाभ्यां व्रतीयान्यतरस्याम्' इत्यत सहश्रपर्यायस्य तुलाश्रव्यस्य प्रतिषेधादत च साहश्यवाचित्वात् तद्योगेऽपि व्रतीया 1]॥

Notes on malli

1. [N. B,—Here in several editions the reading is श्रिया: श्रीभाया: &c., but this is wrong, it should be श्रिया श्रीभया, for Malli. himself says that in the rule "तुल्यायें:—" pohibition of द्वतीया in cases of तुला and उपमा applies when they mean महम्म, but as the meaning here is साहस्य, द्वतीया is got in connection withe तुला । Malli makes a similar remark under Magha I. sl. 4 (e. g. सहमपर्थाययो: तुलोपमाभव्दयो:—"त्रतुलोपमाम्याम्" इति निषेधात् साहस्यवाचिले दतीया इत्याहु:)]।

Charcha.

1. अन्तेः रहापाद्ध &c.—अन्तेः has either कर्णे or अनुक्तेकत्त्रिं दतीया, the verb being रहा in रहापाद्धप्रसर्म् (for समास of which see Malli). Quali नयनन्।

- 2. अञ्चन &c.—अञ्चनस्य सोह:, €तत्—। तेन ग्र्न्थम, ३तत्—। Qual. नयनम्। Collyrium adds to the glossiness and beauty of the eyes, but all this is to be discarded during separation. See also Malli.
- 3. प्रत्यादेशात्—प्रति + आ + दिश घञ् भावे = प्रत्यादेश: giving up. तसात्। हितौ ५मी।
- 4. विद्यात etc.—For समास, see Malli. Qual. नयनम्। Amorous gesturs (भूविलास) do not befit in time of separation. Hence her eyes as if forgot these, especially because she abstained from all exciting liquors (मध्र)।
- 5. उपरि etc.—उपरि (उध्वे) स्पन्दते द्रति उपरि + स्पन्द + णिनि कर्त्तरि साधुकारिणि = उपरिस्पन्दि quivering upwards. Qual- नयनम्। This indicates द्रष्टप्राप्ति। See निमित्तनिदान quoted by Malli.
- 6. सगाच्या:—सगस्य अचि, ६तत्—। सगाचि इव अचि अस्या: इति वहु—
  by "सप्तमुग्रपमानपूर्वस्य उत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः" (भर्तु: क्षिणुक्किवि:—etc. ante).
  Then in वहुन्नीहि, षच् (अ) समासान्त comes by the rule "वहुन्नीही सक्त्यच्णी: स्नाङ्गात् षच्। ततः गौरादिलात् ङोषि सगाची। तस्या:। Refers to the beautiful प्रिया of यच। शेषे ६ष्ठी।
- 7. मीन etc.—चुभ + घञ भावे = चोभ: agitation. मीनेन चोभ: agitation by fishes, सुपसुपा—ा तस्मात्। हितौ ६नौ। The exposition as मीनेन चोभ: suits better than मीनस्य चोभ:।
- 8. चल etc.—चलं कुवलयम्। कर्मधा—। श्रीis beauty. चलकुवलयस्य श्री:, ६तत्—। तस्य तुला, श्रेषषष्ठ्रा समासः (६तत्)। ताम। Obi. of एस्त्रति। Malli makes इया तत्—here as श्रिया तुला (साहस्यम), saying that prohibition is of सहश्रवाचकतुला and not of साहस्यवाचकतुला।

And तुला being सादृश्यवाचक here, gives तृतीया in connection with it. See also Noten on Malli. But we object to this view of Malli. Let us examine the rule "तुल्यार्चे रतुलोपभ्यां द्वतीयान्यतरस्थाम्" little closely. Suppoising the rule is omitted altogether, what विभक्ति is available in connection with तुल्यार्थ words? We find no विभिन्न is enjoined except in the case of सहग्र and सम which govern द्यतीया by implication (ज्ञापित) in the rule "पूर्वेसदृशसमीनार्थ-क्लइमिश्रश्च ्यै:"। Hence generally the case of तुल्यार्थ words is as yet un-noticed (भनुता)। But we know—उत्तादन्य: श्रेष: what is not noticed is श्रेष। Thus तुल्यार्थ words as a rule give श्रीषे ६ ष्ठी, the rule 'तुल्याचैं:—'' however provides for द्वतीया also. cases not covered by this rule admit of ust only. So gen and च्हपमा give षष्टी and not हतीया be the meaning सहज्ञ or साहश्य it does not matter. Again the rejoinder to Malli's view is obvious—when साह्यार्थ, तुला and उपमा are no longer तुल्यार्थ -(सहशार्थ), and can not come under the rule to claim हतीया, they are entitled to use only. So Malli' defence falls through.

Nagesa thinks तुला and उपरा do not mean सहय but साहय only; and by तुल्य in the rule he understands तुल्यल i.e. साहय to keep up correspondence with तुला and उपसा। Acc. to this view also, तुला here meaning साहय्य can not give द्वतीया, for it —comes under the prohibition चतुलीपमाध्याम्। Hence we have —expounded as—श्रियाः तुला with भ्रेषषष्ठीतत्।

.9. एष्यति—द+ऌट स्थति। Nom. नयनम्। For the simile, =ses Prak, above.

- 10. Remark—The reading मौनचीभाकुलकुवलयश्रीतुलाम् is decidedly better. मौनचीभ is the cause of श्राकुलकुवलय (or चल-कुवलय), hence it should better be compounded than be left uncompounded,
- 11. Voice.—... अपाङ्गप्रसरेण...से ह्यान्ये न ग्य-विलासेस...स्पन्दिना नय-

100. Her sensation at cloud's sight.

वामश्वास्याः कररुहपदैमु च्यमानो मदीयै-मु क्ताजालं चिरपरिचितं त्याजितो दैवगत्या। सम्भोगान्ते मम समुचितो इस्तसंवाहनानां यास्यत्यूरुः सरसकदलीस्तम्भगौरश्वलत्वम्॥ १००॥

[N. B.—This sloka is rather indelicate, so Prose. Eng. and Malli, only follow].

Prose.—मदीयै: कररू हपदैः (नखिन्नः :) मुचामानः, दैवगत्या (दैववर्शन) विरपरिचितं मुक्ताजालं त्याजितः, सभोगान्ते मम हस्तसंवाहनानां (हस्तमर्दनानां) समुचितः सरमकदलीसभागोरः श्रस्याः बामः ऊरुः चलतं यास्यति ।

Eng.—Her left thigh too, devoid of signs of my nailmarks, made to forego its ever-known pearl-string through freaks of Fate, inured to shampooing by my hand after union and white like fresh stump of plantain—plant will feel tremblings.

Sanj.—वाम इति । 'मदीयै: करक्छपदैः' नखपदैः [''पुनभैवः करक्छो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम्' दत्यमर:] 'मुच्यमान: परिष्ठीयमाण: नखाङर्हित इत्यर्थः ; 'चिरपरिचितं' चिराभ्यसं 'मुक्काजालं' मौक्तिकसरमयं कटिभूषणं 'दैवगत्या' देववश्रीनः

'त्याजित: । सम्प्रति नखपदोषाभावेन श्रीतोपचारस्य तस्य वैयर्थ्यात् इति भाव: । त्यजतेः ख्यनात् कर्मणि क्त: । पचादिलात् हिक् मैकलम् (?)] 'सभोगान्ते ममा हस्त संवाहनानां हस्तेन सर्दनानाम् ["संवाहनं मर्दनं स्थात्" इत्यभर:] 'ससुचित: योग्यः; 'सरसी' रसार्द्र:, परिपक्तो न ग्रष्ट्रस्य विविच्तः, तत्वेव पाण्डिमसम्भवात्—स चासी 'कदलीसम्भय', स इव 'गौर: पाण्डर: ["गौर: करीरे सिडार्थे ग्रक्ते पौतेऽक- गेऽपि च' इति मालतीमाला] 'श्रस्थाः प्रियायाः 'वामः जकः चलतं स्पन्दनं 'यस्यति' पाण्स्यति । ["जरो: स्पन्दात् रति विद्याद्वाः प्राप्ति सुवाससः" इति निमन्त- निदानम्]॥ १००॥

Charcha.

- 1. व्यक्ति:—त्यज + पिच + त कर्मपि = त्याजित: made to give up.

  Qual. जनः। दैवगत्या is its प्रयोजक भनुत्तकत्तो। त्याग implies motion (गित), hence in the पिजन्तावस्या we have भिष्कित्तुं: कर्मसंज्ञा by 'गितिः वृद्धि—'' (see under मोचियद्यति, sl, 97). Thus the sentence before पिच् was—जनः सुत्ताजालं त्यत्तवान्; adding पिच we get—दैवगितः जनः सुत्ताजालं त्याजितवान्, then in कर्मवाच्य we have—दैवगत्या सुत्ताजालं त्याजितवान्, then in कर्मवाच्य we have—दैवगत्या सुत्ताजालं त्याजितः जनः। Sudhakara and his followers however add त्याजि in the list of दिकर्मक verbs. See his quotation (ante under मोचियद्यति)। And Malli here as before follows him. But we prefer the former view, for Bhattoji &c. is in our favour. Hence we said that it was perbaps an interpolation by a beginner and can not be the outcome of Malli's scholarship.
  - 2, Remark.—Stumps of plantain plants are standards of comparison for female thighs, cp 'एकान्तशैखात् कदकीविशेषाः… जातासद्वीरपमानवाद्याः"—Kumara. I.

101. Don't rumble while she is asleep.

तस्मिन्काले जलद यदि सा लब्धनिद्रासुखा स्या-दन्वास्यैनां स्तनितिवमुखो याममात्रं सहस्व। मा भूदस्याः प्रग्रियिनि मिय स्वप्नलब्धे कधि चित् सद्यः कग्ठनुत्रतभुजलताम्रन्थि गाढ़ोपगृड्म् ॥ १०१॥

Prose.—हे जलद, तिसान् काली यदि सालस्थिनिद्रासुखा स्थात्, एनाम् अन्वास्य (तत्समीपसुपिवस्य द्रत्यर्थः) स्तिनितिवसुखः त्वं याममातं सहस्व। प्रणियिनि मिय कथित्वत् स्वप्नलस्थे (सित), अस्थाः गाढ़ीपगूढ़ं (गाढ़ालिङ्गनं) सदाः कर्ष्ठच्यतः सुजलताग्रिय मा भूत्।

Beng.—হে মেঘ, সেই সময় যদি আমার প্রিয়া নিদ্রাস্থ লাভ করে, তবে তার পার্শ্বে উপবিষ্ট হইয়া গজ নৈ বিরত থাকিয়া যামমাত্র অপেক্ষা করিবে। প্রণয়ী আমাকে কোন প্রকারে স্বপ্নে পাইয়া থাকিলে, (হয়ত সে নিদ্রাতেই আমাকে আলিঙ্গন করিবে) তথন সেই সময় আমার কণ্ঠ হইতে ভূজপাশের বন্ধন ভ্রষ্ট হইয়া তাহার গাঢ়ালিঙ্গন যেন উন্মৃক্ত না হয়।

Eng,—O cloud, if she at that time get the pleasure of sleep, then sitting close to her wait for a prahara (i. e., three hours) with your roar discontinued. I, her lover, being somehow met in dream, see that her deep embracing be not forthwith such as to have the tie of creeper-like arms slipped from my neck.

Expl.—In her sleep, she must have me in dreams. And there she will closely embrace me. Now if you see her in sleeping condition, don't disturb her by deep rumbles, for then she will instantly lose my embrace.

Sanj.—तिस्मिति । हे जलद, 'तिस्मिन् काले' लदुपसप्पेणकाले 'सा' मम प्रिया, 'लन्म' निद्रासुख' यया' ताहशी स्थात् यदि' स्थात् चित् 'एनां' निद्राणाम् 'भन्नास्थ' प्रयात् श्रासिला इत्यर्थः [उपसर्गवशात् सकर्मकलम्] 'स्नितिवसुखः' गर्जितपराड्—सुखः निःशब्दः सन् श्रन्यथा निद्राभद्धः स्थादिति भावः । 'याममाव'' प्रहरमातें ["दी यामप्रहरी समी" इत्यमरः] 'सहस्व' प्रतीचस्व [प्रार्थनायां लोट] । श्रक्तयो-रेकवारं सुरतस्य यामाविधकलात् स्वप्नेऽपि तथा भिवतत्यम् इत्यभिप्रायः [तथा च रितः सर्वस्व —'एकवाराविधर्यामी रतस्य परमो मतः । चच्छशक्तिमतीर्य्नोक्दभटक्रमवर्त्तिनीरिति ॥"] यामसङ्गस्य प्रयोजनमान्न, मा भूदिति—'श्रस्या' प्रयायाः 'प्रणयिनि' प्रयसि मिय 'कथित्वत् 'कच्छे थ 'स्वप्नलन्धे' सित 'गादोपगूढ्' गादालिङ्गनम् [नपुं सके भावे कः] 'स्यः' तत्वचं 'कच्छे थ 'स्वप्नलन्धे' सित 'गादोपगूढ्' गादालिङ्गनम् [नपुं सके भावे कः] 'स्यः' तत्वचं 'कच्छे थ 'स्वप्नलन्धे' सित 'गादोपगूढ्' गादालिङ्गनम् [नपुं सके भावे कः] 'स्यः' तत्वचं 'कच्छे य विद्यते भा भूदित्यर्थः । न चात्र निद्रोक्तिः 'तासु-मित्ता कथित् लध्यति लध्यति निद्राच्छे देन विद्यति, पुनः सप्तमादावस्थासु पाविकिनद्रा-सम्भवात् 1 [तथा च रत्नाकरे—'श्रम्कती रोदनं निद्रा निर्वच्यान्थवाग्धमः । सप्तमाद्वस्थान्यत् च्याभेदेषु वासुके ॥ इति] ॥ १०१ ॥

Notes on Malli.

1. Here निद्रोक्ति will not be inconsistent with the previous saying—तामुझिझाम् &c. for in the 7th state onwards (e. g. जीत्याग &c.—see ante) there is probability of partial sleep. Ratnakara also is to this effect.

Charcha.

- 1. लव्य &c.—लभ + ता वर्मणि = लव्य got, निदायाः सुखम्, ६तत्—। खब्यम् निद्रासुखमनया, वहु—। Pred. to सा।
- 2. पन्धास—चनु + चास + क्यप्। Having sat near. जास is जनसेक, but it is सक्त here owing to the उपसर्ग—'चनु'। 'एनास' being its.

- निर्म। Or—Take अन्तास्य to mean उपविष्यनेन पूजियता i. e., honouring her by sitting near her in her sleep. Thus the period of her sleep may be prolonged. This meaningseems better. For a similar sense of अनु+आस, cp.—'स्थानु' तपस्यन्तमधित्यकायाम्। अन्तास इत्यप्सरसां सुखिन्यः" &c.—Kuu. III. and 'अन्तासितमरून्या साइं येव इविभ्रीजम्—'' Rag. I.
- 3. याम &c.—याम is प्रहर (a period of 3 hours). याम एव याममावम् मयूर्व्यं सकादित्वात् समास:। श्रत्यन्त मंयोगे रया। Thus याममावम् = याममावं व्यापा (सहस्व) etc.
- 4. सम्ब-सह+लोट ख। Wait. Nom. त्वम्। The sense is —You wait, till she arises form her sleep-
- 5. भूत्—भू + लुङ्द। ''माङि लुङ्'' इति माङ्योगे लोख्ये लुङ्। ''न माङ्योगे'' इत्यडागमप्रतिषेध:। Nom. गाढ़ोपगूढ़म्।
- 6. खप्रetc.—खप + न = खप्र sleep. खप्ने लब्ध:, सुप्सुपा—। तस्मिन्। Pred, to मधि (which has भावे ७मी)।
- 7. कशश्चित्—As compound अन्यय meaning 'somehow' Cp. क्लिशोदपक्रामित etc.''—Rag. XIII.
- 8. काछ etc.—काछात् च्युतः (भ्रष्टः), सुप्सुपा—। भुजलतायाः ग्रियः (वन्धः), ६तत्—। काछच्युतः भूजलताग्रन्थः ऋस्मिन्, वहु—। तत्। Pred. to गाढ़ीपगूढ्म्। The sense is—See that the embraces she has got in dreams be not lost. In other words, you must not rouse her by your rumbles. Thus she will enjoy pleasure of embrace with me in sleep,
- 9. गाढ़ोप etc.—गाइ + त्र कर्त्तर = गाढ़ deep. उप + गुह+त्र भावे नपुंसके = उपगृढ़ embrace. गाढ़सुपगृढ़म्, कर्मधा—। तत्। Nom. to भूत्।

::Sl. 102.]

- 10. Remark—Malli explains याममावसद्दन with reference to enjoyment. See the quotation of रितसर्वेख in Malli. But मिद्दमसिंद explains it thus—''उत्तमस्त्रिय: प्रहरमात्र' निद्रां कुर्वेन्त इति पित्रनीत्वं प्रकाशितं भवति—''पित्रनी यामनिद्रा च दिप्रहरा च चित्रनी। इसिनी यामनित्रा, घोर-निद्रा च शिङ्गनी॥''
  - 11. Voice.—...निद्रासुख्या भूयते...विसुखेन सञ्चताम...चपगूढ़ेन...—
    चिम्यना...मा भावि।

102. Cloud's words to begin now.

तामुत्थाप्य स्वजलकिशाकाशीतलेनानिलेन
प्रत्याश्वस्तां सममभिनवैर्जालकैर्मालतीनाम्।
विद्यद्वर्भः स्तिमितनयनां त्वत्सनाथे गवाक्षे

वक्तुं धीरः स्तनितवचनैर्मानिनीं प्रक्रमेथाः ॥ १०२ ॥

Prose.—मालतीनाम् प्रभिनवै: नालकै: समं (सह) प्रत्याश्वसां तां खनल-किषिकाशीतलेन अनिलेन उत्थापा, लत्सनाधे गवाचे सिमितनयनां मानिनीं विद्युद्दगर्मः चीरः (लं) सिनतवचनै: वक्तं प्रक्रिया: । Or—(After Malli) तां... उत्थापा मालतीनान्...प्रत्याश्वसाम् &c. (See Malli).

Beng.—নৃতন মালতী কোরকের কলিতে উজ্জিবীত সেই প্রিয়াকে নিজ জলকণাহেতু শীতল বায়ুতে উত্থাপিত করিয়া মেঘযুক্ত গবাক্ষে জনিমেষদৃষ্টিযুক্ত মানিনীকে, বিহাৎকে অন্তরে বিলীন রাথিয়া তুমি গর্জনরূপ বাক্যে বলিতে আরম্ভ করিবে।

Eng.—She enlivened along with fresh Malati blossoms, should be roused from sleep by you with breezes cool through contact with your water-sprays. Then you, calm and with lightning concealed inside should begin to say by speech of

rumbles to that high-souled lady having her winkless eyes on the window possessed by you.

Malli.—तामिति। 'तां' प्रियां 'खस्य जलकणिकाभिः' जलविन्दुभिः 'शीतलेनः श्रनिलेन 'उत्यापा' प्रवोध्य । एतेन तस्याः प्रभुत्वादाजनानिलम्माधिव्यं न्यते । [यथाह भोजराज:--''मृदुभिर्मदनैः पादे शीतलैब्ध जर्न:सनी । श्रुती च मधुरैगीतै: निद्रातीः वीधयेत्प्रभुम् ॥'' दति]। 'अभिनवै: मालतीनां जालकी: समं' जातीमुक्क है। सह [''सुमना मलती जाति:' इति । ''साकं सवा समं सह' इति । 'चारको जालकं क्षीवे कलिका कीरक: पुमान" द्रित च अमर:] 'प्रत्याश्वक्तां' सुस्थिताम् अन्यव पुन-रुच्छ्रिसताम् [स्वसी: कर्त्तरि क्त:। "श्रादितस्र" इति चकारात द्रट् प्रिषिधेः]। एतेनास्याः सीकुमार्यं गम्यते । 'लत्सनाधे' लत्महिते ['सनायं प्रभुमत्याहः सहिते चित्ततापिनीं "ति शब्दार्णवः] 'गवाचे स्तिमितनयनां' कोऽमौ द्रित विस्रायात् निश्वलनेवां 'मानिनीं' मनस्विनीम्, अनौचित्यसिष्णामित्यर्थः । विद्यात् गर्भः अन्तःस्था यस्य स विदुरद्गर्भ: अन्तर्लीनविदुरत्व द्रत्यर्थः । ["गर्भोऽपवरके अस:स्धे गर्भोऽग्रौ कुचिगेऽर्भवे" श्रव्हार्णवः]। दृष्टिप्रतिघातेन वक्तुर्मुखावलीकनप्रतिवन्धकत्वात् न विद्याता द्योति-तव्यमिति भाव: $\mathbf{1}$ । 'धीरो' धैर्य्यविशिष्टश्च सन्, श्रन्यया शीतलवादिना एतदनाश्वासन-प्रसङ्गात् इति भाव:। स्तनितवचनै:' स्तनितान्ये व बचनानि तैः वर्तुं प्रक्रमेथाः' डपक्रमखः [विध्यर्थ लिङ् । ''प्रोपाभ्याम्—'' द्रत्यात्मनेपदम्] ॥ १०२ ॥

Notes on Malli.

1. The sense is, you should not flash with lightning, for that being destroyer of sight will obstruct the face of you, the speaker.

Charcha.

1. तामुखापा—उद्+स्था+िषच्+लाप्। Having roused. The reading प्रोत्थापी नाम् in place of it is more emphatic.

शकुन्तला—हला चिन्तिम अहं। अवहीरणाभौरुअं पुणो वेवइ मे हिश्रश्रं [हला चिन्तयाम्यहम्। अवधीरणाभौरुकं पुनर्वेपते मे हृदयम्]।

SAKUNTALA—I am thinking, dear. But apprensive of slight, my heart trembles.

क इति। युवयोः 'कः निर्धोगः' चार्दशः 'विकल्पाते' चन्यथाकिष्यते नया। युवां यदायत् ब्रूषः तदेवार्हं तद। करोमि, मदनले खमेव च धुना करिष्ये दत्यभिप्रायः।

तेनिति । 'तेन हि' यदि नैव धिकल्याते तर्हि 'आतानः' खस्य उपन्यसनम् 'उप-न्यासः' उपस्थापनम् तत्पूर्व कं 'किमपि ललितं' मध्रं 'पदवन्धनः' कन्द्रोरचनं 'तावत् चिन्तय'। आतानम् उपस्थाप्य कन्दोमयौं गौति रचय दत्यर्थः।

हले ति। 'अहं चिन्तयामि हृदयं पुन: चेतस्तु 'अवधीरणा' अवज्ञा [अवधीर दित केषाश्चिन्मते चुरादी पठ्यते। तता युच्] 'तती भीकक' भीतं सत् 'वेपते' कम्पते। ["अवधीरणा' (त-, वि-, न्या-,)—' अवधीरण' (रा-, म-)]॥

NOTES

- 1. विकल्पते—विकल्पन is विषमकल्पन or विभिन्न कल्पन &c. Compare विकल्पित in 'परिष्ठासविकल्पित' सखे'—Act, II.—(Reading)
- 2. (a) उपन्यास etc. उप + नि + अस + घन्न् भावे = उपत्यास: placing near, i.e. alluding. स पूर्वी यिक्षान् तत् यथा तथा। (b) ललित etc. पदानां गीतिपदानां वन्धनम्। Next कर्मधा ।
- 3. Readings—अवधीरणा has to be preferred because the verse below has अवधीरणा।

राजा—

त्रयं स ते तिष्ठति सङ्गमोत्सुको विश्वद्धसे भीत् यतोऽवधोरणाम् । लभेत वा प्रार्थियता न वा त्रियं त्रिया दुरापः कथमोपातो भव त् ॥१३॥ . 21

अभिन्नानशकुन्तलम्

KING—Here longing for union with you, O Timid One, stands he from whom you apprehend slight. The suitor may or may not attain Lakshmi; (but) how to Lakshmi can the wished for be inaccessible?

सखरी—श्रयि श्रनगुणावमाणिणि को दाणिं सरौरणि-व्यावदत्तियं सारदिअं जोसिणिं पड़न्तेण वारेदि [अयि आत्म-गुणावमानिनि, क ददानों शरीरनिर्वापियत्नों शारदीं ज्यीत्हां पटान्तेन वारयति]।

FRIENDS—O Slighter-of-thy-merits, who ever keeps off with the skirts of his garment the autumnal moon-light that refreshes the body?

शकुन्तला (सिस्मतम्) — णिओद्दा दाणिंम् हि (नियोजिता द्दानीमस्मि)। (उपविष्टा चिन्तयित)।

SAKUNTALA (Smiling)—Here, I am now engaged, (Sits up and meditates).

अयमिति। अन्वय: — हे भीक यतः अवधीरणां विश्वद्ध से, सः अयंते संगमीत सुकः तिष्ठति। प्रार्थयिता श्रियं लभेत वा न वा ; ईप सितः श्रिया दुरापः कथं भवेत्। व्याख्या — हे 'भीक' भयशीले ['ऊङ् उतः'' इत्यृङ् सवुडि इत्यः] 'यतो' यसात् जनात् 'अवधीरणाम्' अवज्ञां 'विश्वद्ध से सः अयं मल्लचणो जनः 'ते' तव 'मंगमे' समागमी 'उत्सुकः' उत्कर्णः 'तिष्ठति'। 'प्रार्थयिता' अर्थो जनः 'श्रियं' लच्च मों लभेत वा न वा' प्राप्तुयात् नापि वा प्राप्तुयात् [श्रिक लिङ्]। ईप सितः प्राप्तुमिष्टो जनः 'श्रियाः' लच्च मा सन्दर्भे। [यदा—'श्रिया' इति अनुक्ते कर्त्त रि ततीया। 'न लीक—" इति कर्त्त षष्ठा एव निषेवः] 'दुरापः' दुष्प्रापः क्ल्व्हलभ्यः [कर्मणि खल्] 'क्ष्यं भवेत्' न कथमिप। लच्च मीश्रेत् प्रीता तदा एव लच्च मीलाभो भवित। एवं त्या समागनः तवैव अनुग्रहः, समागमिप्रार्थि नी कल्लामवजानातु इति भावः।

अयेति। 'त्रात्मनो गुणान् अवमानयति अवजानाति या तत्संवृद्धिः। 'शरीरस्य निर्वापयिवी' प्रीतिप्रदां 'शारदीं' शरत्कालसम्बन्धिनीं 'प्रौढ़ां' 'जगौत्सां' चिन्द्रकां 'क इदानीं पठान्ते न' वसनाञ्चलेन 'वारयित'। न कोऽपि। स राजा कथमपि त्वां नाव-धीरयेत्। इदानीमिति वाक्यालङ्कारे। ["इदानीं वाक्यमूषायां सम्प्रत्यथें इश्वते" इति मेदिनी॥ 'पठान्ते न' (रा-, वि-, म-)—"आतपवे ण" (त-, न्या-)]॥ नियोजितेति। 'इदानीं नियोजिता' गौतरचने व्यापारिता 'श्रस्मि'।

NOTES

- 1. (a) सङ्गमीतस्तः सङ्गमीन उत्सुकः or सङ्गमी उत्सुकः anxious for union. सहस्पिति समासः । (b) यतः from whom. पञ्चम्यासस् । "भुवमपायिऽपादानम्" इत्यपादाने पञ्चमी । Some word or gesture indicating slight (अवधीरणा) is supposed to reach श्कुन्तला from दुष्यन्त । Hence there is अपाय and दुष्यन्त is "भ्रव" । So the sutra applies. We must not say विश्वस्त इति भयार्थयोगात् भयहेती अपादाने पञ्चमी, because even when विश्वस्त is absent we have पञ्चमी—दुष्यन्तात् अवधीरणा। Cp. "विश्वसानो भवतः पराभवम्" Kirat. I.
- 2. श्रिया:—श्रेषे षष्ठी as in ते in "समदेशवित्त नस्ते न दुरासदो भविष्यति" —Act. I. Ante.
- 3. (a) आत्मगुण &c.—आत्मनो गुणा: आत्मगुणा: own merits. षष्ठीतत्—
  तान् अवमानयित इति आत्मगुण + अव + मान + णिच् खार्थे + णिनि साधुकारिणि
  कर्त्त स्त्रियाम्। तत्सम्बृडी। (b) पटान्ते न—पटस्य अन्तः। तेन। The
  reading आतपत्रेण seems unsuitable. One does not go out in
  moon-light with an umbrella (आतपत्र), so the reference to an
  umbrella is out of place.
- 4, नियोजिता—The चित्र shows her submission to the will of the friends.*

राजा—स्थाने खब्दु विस्मृतनिमेषेण चन्नुषा प्रियामवलोक-यामि। यत:—

> उन्निमितेकभ्रू लतम् आननमस्याः पदानि रचयन्त्याः । कण्टिकितेन प्रथयति मय्यनुरागं कपोलेन ॥१४॥

KING—How meet that I gaze on my beloved with eyes

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

श्रभिन्नानग्रकुन्तलम्

that have forgotten their wink; For as she is composing the lines her face, with one eye-brow turned up, notifies her love for me by means of the cheeks with the pores raised.

शकुन्तला—इला चिन्तिदं मए गोदवत्तु। असिबिहिदाणि उण लेहणसाहणाणि [हला. चिन्तितं मया गोतवस्तु। अस-बिहितानि पुनर्ले खनसाधनानि]।

SAKUNTALA—Friends, the substance of the song is thought out by me, but writing meterials are not at hand.

स्थाने इति । 'निमाृत: निर्माषी' नेवनिभीलनं येन तेन 'चत्तुषा' [जातावेक-वचनम्] 'प्रियाम्बलीक्यामि' इति यत् तत् 'स्थाने' युक्तं 'खलु' [''युक्ते हो माम्प्रतं स्थाने'' इत्यमरः । अव्ययमेतत्] (कुती युक्तमित्याह्त 'यती' यस्मात्—

उन्निर्मिति । अन्वय: —पदानि रचयन्त्रा अस्य उन्निमतैकभू लतम् आननं कर्यःकितन कपोले न मिय अनुरागं प्रथयित । त्याख्या—'पदानि' गौतपादान् गौतश्रद्धान्
वा 'रचयन्त्राः विचिन्ता योजयन्त्राः 'अस्यः उन्निमता' उर्द्धः प्रोरिता 'एका भून्ता'
यस्मिन् ताद्यस्म् [ध्यानस्थस्य स्थभाव एषः] 'आनन' मुखं कर्दः 'कर्यःकितन' जातरीमाखे न [इतच् प्रत्यथः । तारकादिः] 'कपोले न' गर्छो न [जातावेकवचनम्] 'मिय
अनुराग' भावं 'प्रथयित' विधोषयित । इयन्तं काल् यो मियभावो गोपितः सः अधुना
घोषणया ज्ञाप्यते, अहख पश्यामि । किमतो युक्ततरं दर्धनं भवेत् इति भावः ।
["कर्यःकितन प्रथयित" (रा-, वि-, म-)—पुलकाखितेन कथयित" (त-न्या-)] ॥

दलेति। 'मया गौतस्य 'वस्तु' उपादान' 'चिन्तित'' ध्यातम्। 'लेखनस्य साधनानि' लेखनिर्वाहकद्रव्याणि 'पुन: न सिन्निहितानि' समीपस्थानि। गौतं रचितं किन्तु कथं लिखाते? ['चिन्तित' मयां गौववस्तु'' (रा- वि-)—"चिन्तिता मया गौतिका'' (त-, न्या- म-)]॥

NOTES

 (a) उन्नमित &c.—उद्ग + नम् + णिच् + क्त कर्म णि = उन्नमिता upturned raised. भृ:लता इव भूलता creeper like eye-brow, उपमित-कर्मधा—, the resemblance lying in taper, graceful movements &c एका भुलता। 'पूर्व कालेक—'' इति समाम:। उन्नमिता एकभ लता यिक्सन्। Or उन्नमिता एका भूलता यिक्सन्, जिपद वह—(b) Remark—She declares her love for me not in words, which may deceive through dissimulation, but by the horripilation on her cheeks which can be caused by nothing but genuine emotion. I am a witness to this. A more pleasing sight cannot be imagined (स्थान सन्)।*

2. असन्निहितानि — न सन्निहितानि makes the नञ् a प्रस्ताप्रतिषेध। This sort of नञ् emphasises the negation—('प्रतिष घे प्रधानता''— Darpana). Strict logic therefore requires that it should not be compounded. But in the older days the spirit of the language was different and समास with प्रसन्ताप्रतिषेध नञ् was common. Panini writes अधित for न तु भिति, अकर्त र for न तु कर्त र etc.

प्रियंवदा – इमिसां सुअदरिसणिडे णिलनीयते णहे हिं णिक्वित्तवण्णं करेहि (अस्मिन् श्रुकोदरिस्थे निलनोपत्ने नखैर्नि-चिप्तवण कुरु)।

PRIYAMVADA—Well have the letters scratched with your nails on this lotus-leaf which is pleasant-looking like the parrot's breast.

शकुन्तला (यथोक्तं रूपियत्वा)— इला, सुगुह दाणि सङ्ग-दत्यं ण वेति (हला शृगुतिमदानो सङ्गतार्थं न वेति)।

SAKUNTALA—(Acting as described)—Listen, dear, and see if it is proper in sense or not.

डमे-अवहिदम्ह (अवहित स्व:)।

BOTH-We are attending.

प्रकुन्तला (वाचयित)—

तुज्भ ण आगो हिअअं मम उण मअणो दिवा वि रतिम्पि। णिग्घिण तवद वलीअं तुद वुत्तमनोरहादं अङ्गादं।।१५॥

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

(तव न जाने हृदयं मम पुनर्मदनो दिवापि रान्तावि। निष्टुण तपति बलीयस्त्विय वृत्तमनोरथाया अङ्गाणि ॥१५॥

SAKUNTALA (Reads)—Thy heart I know not; but, O Cruel One, with my desire placed on thee, Cupid heats my limbs by day and by night.

श्रक्षिति। 'गुकस्य उदर' गुकोदरम्। 'गुकोदरम्' दव 'सिग्ध' ने वानन्दनं तिस्मन् [''उपमानानि सामान्यवचनै:'' द्रित समासः] 'श्रक्षिन् निलिनोपते' कमलदले 'नखैं: निचिप्ता' उत्कीर्णा 'वर्णा' यस्य तथाविध 'कुरु'। पद्मपत्ने नखेन लिख्यताम्। श्रक्तित्व पत्ने पुष्पाणि निघाय राजानं प्रापयामि। [''गुकीदरसिग्धे'' (पि-)—''गुकोदरसुकुमार'' (रा-, त-, वि-, न्या-, म-)॥ "निचिप्तवर्ण कुरु'' (रा-, वि-, स-)—''श्रालिख्यंताम्'' (त-, न्या-,)]॥

शकुन्तलीन। 'यथोक्तम्' उक्तानुरूपं रूपियला' अभीनीय। पद्मपवी नखेन लिखित्वा दत्यर्थ:।

हलेति। 'सङ्गतः' संलग्नः युक्तः 'ऋषों' यस्य तादृशः न वा, शृग्यतम्। श्रुत्वा कथय ग्लग्नमम्लग्नं वा इत्यर्थः।

अविति। 'अवहिते' दत्तचित्ते 'स्वः' भवावः॥ शकुल्लि ति। 'वाचयित पठिति। तिति। अन्वयः — हे निर्धुण तव हृद्यं न जाने वृत्तमनोर्थाया मम पुनः मदनः दिवा अपि राताविप अङ्गानि वलोयः तपिति। व्याख्या— हे 'निर्द्य 'तव हृद्य' चित्तं 'न जाने। 'त्विय वृत्तः' जातः 'मनोर्थः' अभिलाषो यस्याः तथाविधाया 'मम'पुनः 'मदनः' कामः 'दिवा अपि' दिवसे च 'रात्रौ अपि' रजन्याञ्च 'अङ्गानि वलोयः' अत्यर्थं 'तपिते' तापेन योजयित। ['रात्राविप" (रा- वि-)— "रात्रिमपि" (य-, न्या-, म-)॥ 'मदनः" (त-, न्या-,) 'कामः' (रा-, वि-, म-)॥ 'मनोर्थायाः' (त-, वि-, म)]॥

NOTES

1. गुकोदर &c.—The parrot's breast is not very well-known for its सुकुमारता, but its mild yellow green colour is very pleasing and resembles that of a lotus-leaf. Hence I prefer the reading सिग्धे to मुकमारे।

- 2. दति—कर्म of ग्रयणतम्।
- 3. (a) दिवा an अव्यय meaning दिवसी in the सप्तमी। [b] निर्धण --- निरस्ता प्रणा अस्य दति निर्धण: pitiless, वह--।
- 4. Reading.—[a] मदन: is preferable to काम: because in the sloka following, the king uses the word मदन: । [b] राविमपि requires दिवा also to be in the दितीया for the sake of uniformity. But दिवा is अधिकरखवचन: । some indeed hold that दिवा may mean दिवसम् in the दितीया, but that is in compounds only [e.g. दिवाकर:]। The ब्राक्तार however explains 'दिवाशब्दोऽअधिकरणवचन:। दिवा दिवसे [not दिवसम्] करोति प्राणिन: चेष्टायुक्तान् इति दिवाकर:"। I therefore prefer रावाविष। (c) मनोर्थान—It seems queer to speak of the मनोरथ of अङ्ग। मनोरथाया: is better.

राजा (सहसोपस्त्य)---

तपित तनुगाित मदनस्तामित्रं मां पुनर्दहत्ये व । ग्लपयित यथा श्रशाङ्गं न तथा हि कुमुद्दतींदिवस: ॥१६॥

KING—(Hastily approaching)—Thee, O thou of slender limbs, Cupid heats; but verily, me be ceaselessly burns. The day certainly does not cause the lily to fade so much as it does the moon.

सस्त्री (बिलोक्य सर्ह्यमृत्याय)—साअदं अविसम्विणो मनोरथस्स (स्वागतमविलम्बिनो मनोरथस्य)। (श्रकुत्तला अभुरतथातुमिच्छ्ति)।

FRIENDS (Looking at him and rising with joy)—Welcome to our desire that does not delay. (Sakuntala wants to get up).

राजेति। 'सहसा' अतिकैतम् 'उपस्त्य' समीपमामत्य। अन्वय:—हे तनुगावि, मदन: अनिशं लां तपित मां पुनर्दहत्ये व। दिवसी यथा शशाङ्कः ग्लपयित कुमुहतीं न हि तथा। व्याख्या—हे तनुगावि' क्रशाङ्कि शकुल्ले 'मदन: अनिशं' सततं 'लां तपित' तापमावे प पौड़यति 'मां पुनः' मां तु 'दहत्ये व' भसीकरोत्ये व। नैतदयुक्तमिति हष्टान्तमाष्ट्र—'दिवसः' वासरः 'यथा शशाङ्कं' चन्द्रं 'ग्लपयित' तेजोहीनं करोति 'कुमुहती' चन्द्रप्रियां कुमुदिनीं 'न हि तथा'।

अभिन्नानशकुन्तलम्

सखाी दति। 'उत्थाय' श्राचारप्राप्तम् श्रभात्थानं क्तत्वा। ['विलोका सहर्ष-सुत्थाय' (त. न्या, म)—'सहर्षम् (रा, वि)]॥

स्वागतिमिति। 'अविलिध्वनो' विलम्बम् अकुवैत:. चिन्तितमावसुपिग्धितस्य 'मनो-रथस्य' अभिलाषस्य, अभिलाषविषवलात् अभिलाषद्वपस्य तव सम्बन्धे 'खागत' शोभनम् आगमनं भवत्।

शकुन्तले ति । 'त्रभुत्यातम्' यथाचारं राज्ञः त्रभुत्यानकर्म कर्त्तुम् 'दक्कति'। त्रभुत्यानाध्यक्षमाय एव क्रतः न तु उत्यिता सा ।

NOTES

- 1. (a) तनुगावि—तनुनि खल पानि गावाणि यस्याः सा तनुगाव or तनुगावा having slender limbs, बहु—। 'अङ्गगावकग्छ स्थय' दित ङोष् बा। तत्स्वहों। That which is very small तनु does not require much heat to heat it. So I do not think Cupid strikes you with much force; only, being तनुगावी, you are easily heated. that is all. "तनुः कार्य क्रमिऽल्पे च' इति कोषः। (b) साम्—'पुनष किंडनगरीरम्' इति राघवः। The force is—Cupid pities you because you are a woman and of slender proportions. He does not vent his fury on you but merely heats you. But look at me. He thinks I am his match and strikes with all his strength. The rascal is literally burning me down. (c) ग्लपयित—ग्ले + णिच् + लट्ति = ग्लपयित or ग्लापलित (मिल्विकल्प) oppresses. No मिल्व if an उपसर्ग precedes. Thus—प्रग्लापयित। (d) क्रमुद्दतोम्—क्रमुद्दिन सन्ति अस्याः इति क्रमुद्द + ड्वतुपस्त्रियाम्। ताम्। "क्रमुद्द इवेतसिग्यो" इति ड्वतप्।
- 2. (a) अविलम्बिन;—न विलम्बिन इति नञ्+ बि+ लम्ब + णिनि कर्त्तरि साधुकारिणि = अविलम्बी not delaying. तस्य। (b) मनोर्थस्य—Here the मनोर्थ (desire) is the king himself—मनोर्थविषयोभूती जन:।
- 3. Reading. In the ease of kings, उत्यान is the आचार। Hence सहर्ष मुखाय is better than the simple सहर्ष म्।

राजा — श्रलमलमायासेन —

सन्दष्ठक्ष्यमग्रयनान्याश विमिद्दं तम्रणालवलयानि । गुरुपरितापानि न ते गात्राणुप्रपचारमर्हन्ति ॥१०॥

त्रतीयोऽङ्गः

KING—Off, off with your effort. Your deeply suffering limbs, which quickly have the bed of flowers sticking on them and the bracelet of lotus-shoots smashed, are not fit for ceremonies.

अनस्या—द्दो सिलादलेक्करेसं अलङ्कारेदु वअस्सो (दतः शिलातलेकदेशमलङ्करोतु वयस्य:)। (राजा उपविशाति)। (शकुन्तला सलज्जं तिष्ठति)।

ANASUYA—Let our friend grace a part of the stone-slab (The king sits down. Sakuntala stays covered with shame).

अलमिति। 'आयासेन' अभावानप्रयासेन 'अलम्' [आवेगे हिरुक्तम्]।

सन्दर्शित। अन्वय:—आग्र सन्दर्शतसम्मयमानि विमर्दितस्णालवलयानि गुक-परितापानि ते गावाणि उपचारं न अर्धन्त । व्याख्या—'आग्र' भिटित 'सन्दर्श' लग्नं कुसुमग्रयनं पुष्पग्रया येषु तथाविधानि, 'विमर्दित' निष्पेषितं 'स्णालवलय' ये: तथा-विधानि 'ते गावाणि' अङ्गानि 'उपचारम्' अभुग्रयानादिकं राजदर्शनीचितम् आचारं 'न अर्धन्ते'। गावतापात् भाटितं कुसुमानि विगलन्ति, ततः ग्रय्या एव गाविषु लग्ना भवित। स्णालवलयञ्च परिधानमावमेव तापात् मर्दितं भवित। एवं विधे सापितै-रङ्गै: कथम् अभुग्रयानं क्रियने दितं भावः। ['विमर्दितस्रणालवलयानि' (त, न्या-)—'कान्तविसभङ्गसुरभौणि' (रा-, वि-, म-)]।

इत इति । 'वयस्यः' सखा भवान् इतः' श्रिखान् स्थले 'शिलातलसा एकदेशम् श्रलङ्करोतु छपवैश्वनेन सुषयतु । इति शकुन्तलायाः श्रयाभूतं शिलातलं निर्दिश्ति । श्रतएव वयस्य इतिम्नेइसं वीधनम् । वयस्यो जनः एकासनोपवैश्वनसईति ।

शवुन्तले ति। 'लव्जया',राजा तस्या श्रया श्रिष्ठकता द्रति बोड्या सह तिष्ठति।

NOTES

1. (a) अलम् अलम्—'चापले हे भवत इति वाचाम्'। 'सम्भूमेशप्रवृत्ति-यापलम्' इति वृत्तिकारः। (b) सन्दष्ट &c.—सम् + दन्श् + क्त कत्तर = सन्दष्टम् attached. The root has become अक्सैक owing to the change of

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

अभिज्ञानशकुन्तलम्

meaning. "धातीरर्थान्तर इत्तधांतर्थं नीपसंग्रहात्। प्रसिद्ध रिववचातः कर्मणीऽक्तिमं का क्रिया'' ॥ * अकर्म कत्वात् कर्त्तार क्राः। In a similar sense compare—सन्दष्टसर्प त्वचा—Act. III. Infra. ग्रुथ्यते अस्मिन् इति शी+लाट
अधिकरणे—श्यनम् bed. कसुमरचितं श्यनम् or कुसुमानां श्यनम् कुसुमश्यनम्
flower bed. Now see Tika. (c) विमर्दित &c.—वि+स्ट्+णिच्+क
कर्म णि = विमर्दितम् Literally 'crushed' here caused to shrivel'.
स्वानिमापादितम्। स्णालस्य वलयम्। Tika. She had only one bracelet.
प्रश्यिलस्थालेक वलयम्—Ante. (d) उपचारम्—उपचर्यते अनेन इति
उप + चर + घञ् कर्ण = उपचारः customary formalities at the
approach of the king. 'उपचारस्त सेवायां व्यवहारोपचर्ययोः' इति हैमः।

2. Reading - ल्लान्तिसमङ्ग्राभीण-भज्यते इति भन्न + घज् कर्मण = भङ्गः a piece केंद्रः । ल्लान्ति महितो यो विसमङ्गो मृणालकेंद्रः तेन मुरभीण is the meaning; but there was the whole bed of flowers sticking on the body to make it fragrant (मुर्ग)। It therefore sounds rather queer to say that fragrance was due to the solitary piece of lotus-shoot on the wrist (विसमङ्गमुर्ग)। I therefore prefer विमर्दितसृणालवलयानि।*

प्रियंवदा—दुवेणिस्य वो अणणोणणणगुराओ पच्चक्को। सर्छी-सिर्णेहो उण मं पुणक्तवादिणों कर दि (ह्योरिप युवयोः अन्योऽन्यानुरागः प्रत्यचः। सर्वीक्षे हः पुनर्मा पुनक्तवादिनीं करोति)।

PRIYAMVADA—Your mutual affection is obvious to both of you. Yet love for my friend makes me speak something superfluous.

राजा—भद्रे, नैतत् परिहार्थ्यम् । विविच्चितं हि अनुक्तमनु-तापं जनयति ।

KING-O Gentle one, this should not be avoided. What is wished to be said, causes regret, if unsaid.

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

प्रियंबदा—आबग्ग्स विसञवासिणो जनसा श्रतिहरेण रग्णा होदव्यं ति एसो वो धस्मो (आपनस्य विषयवासिनो जनस्य श्रार्तिहरेण राज्ञा भवितव्यम् इति एषो वो धर्मः)।

PRIYAMVADA—The king has to be the remover of the trouble of the distressed, that are living in his kingdom—this is your duty.

राजा-नासात् परम्।

KING-Nothing higher than this.

ह्योतिध । 'युवयो: अन्यस्य अन्यस्य' अन्यस्मिन् अन्यस्मिन् वा 'अनुरागः ह्योरिप' उभयोरिप भवतोः 'प्रत्यचः' (भवान् जानाति 'र्द्यं मिय रक्ता अहस्य अस्याम्' इति— इयस्य जानाति 'राजा मिय रच्यति अहमिप राजिन' एवं स्थिते कर्त्तं व्यमिप उभाविप भवन्तौ जानीतः । अन्यस्य बाक् प्रयोगः अनाव्यकः । 'सखीम्नेहः पुनः' 'शकुन्तला-गती मे म्नेहस्तु 'मां पुनक्क्तवादिनीम् अधिकवादिनीं, निष्प्रयोजनजिल्पनीं 'करोति'। प्रीत्या ब्रवीमि । वचनप्रयोजनन्तु नास्त्ये व ।

भद्रे इति । 'एतत्' वचनमित्यर्थः 'न परिहार्थ्यम्' वर्ज नौयम् । अवश्यमेव त्वया वक्तव्यम्, यतः 'विविचतः' वक्त मिष्टं वस्तु अनुक्तः' सत् 'अनुतापं' पश्चात्ताप्रं 'जनयति' ब्रूह्रि यदक्त मिच्छसि इति भावः ।

आपन्ने ति। 'राज्ञा', 'विषये' खाधिकारे 'वसति' यस्तस्य 'आपन्नस्य' विपद्गतस्य [कर्त्तर त्तः] जनस्य 'आति हरे ग' विपद्विनाशिना राज्ञा'भवितव्यम्—इति'यत् एषः' [विधियप्रधान्यात् पुं लिंगता] 'वः' युषाक्षम् 'धर्मः'। प्रजारच्यां राजधर्मः इति संचिपः। ने ति। 'अस्यात्' प्रजारच्यात् 'परम् अधिक' 'न' नास्ति। अयमेव नः परमी धर्मः।

NOTES

1. (a) अन्योऽन्य &c.—अनु+रच+घज् भावे—अनुरागः love. अन्यस्य अनुरागः express व्यतिहार reciprocity, by the Varttika 'क्तिया-व्यतिहार सर्व नाक्षो हे वाच्ये समासवच वहुलम्'। But owing to 'बहुलम्' (irregularly) in the Varttika अन्य and पर do not get समासवद्भाव। 'वहुलग्हणादन्यप्रयोनं समासवत्'—Bhattoji. Now comes स after first

अन्य—see परम्परम्, Ante. (b) सखीस ह: —सख्यां से ह:। सहस्पेति समास:। (e) पुनक्त &c.—Lit, पुनक्त is a repetition. But a repetition is superfluous; hence secondarily it means अधिक superfluous. तत् साधु बदतीति पुनर्ता + बद + णिनि साधुकारिण कर्त्त रि। ताम्।

- 2. Remak—Here द्या: is connected with प्रत्यत्व: I If taken with अन्याद्रमानुसाम: the sense becomes—your mutual attachment is evident to us. But then द्यास्ति is rendered superfluous, because to give that sense 'युवयीरन्योद्रमानुसाम: प्रत्यत्त:' serves as well as 'द्योरित युवया: &c.' The point, however, is not that it should be evident to us, but to the couple in love. Then alone the request of third person becomes unnecessary [पुनक्क] ।*
- 3. [a] विषय &c.—विषय is देश kingdom. 'विषयी देशगोचरी' इति विकाग्डशेष:। [b] आर्ति हरेग—आ + च्ह + किन् भावे = आर्ति: distress पीड़ा। 'आर्ति: पीड़ाधनृष्कोट्यो:' इत्यमर:। तां हरतीति आर्ति + हृ + अच् कर्ति ताच्छील्ये = आर्ति हर: reliever to distress. Here हृ implies no lifting [अनुरामन] hence अच् bars अग् by the rule 'हरतरन्रमने अच्'। तन। अनुक्ते कर्तार रुतीया।
  - 4. अम्मात्—अधिकार्यपरशब्दयोगे पश्चमो।

प्रियंवदा—तेण दि इयं णो पिअसही तुमं उद्दिसिय दमं अवत्यन्तरं भअवदा मअणेण आरोविदा। ता अरिष्टिम अब-भुबबत्तीए जीविदं से अवलिम्बदुं (तेन हि, द्रयमावयोः प्रिय-सस्वो लामुह्श्य ददमवस्थान्तरं भगवता मदनेन यारोपिता। तदर्हिस अभुप्रपत्ता जीवितमस्या अवलिम्बतुम्)।

PRIYAMVADA—Well, then—this dear friend of ours has been led to this changed state by all-powerful Madana with reference to thee. So it behoves thee to sustain her life by condescension.

राजा—भद्रे, साधारणीयं प्रणयः। सवं था अनुग्रहोतोऽस्मि।

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

KING—O Gentle one this prayer is mutual, I am favoured in every way.

शकुन्तला (प्रिधंवदामवलोका)—इला किं अन्तेउर्विर-हपज्जुम् अस्स राएसिणो उवरोहेण (हला किमन्त:पुरविरह-पर्यु प्रत्युकस्य राजर्षे रूपरोधेन)।

SAKUNTALA—[Looking at Priyamvada]—What is gained dear, by pressing the royal sage who is anxious through separation from the ladies of the inner-appartment.

तनिति। 'तन हि' तसाई तो: 'यत: प्रजारचण' वो घर्म: तत: [एतच वस्यमानवचन' प्रति हेतु:]—'इयम् आवयो: प्रियमखो शक्तन्तला 'भगवता' प्रभुणा
'मदनेन त्वासुद्धिय भवन्तं विषयं क्तत्वा 'इदम् अवस्थान्तर' दशाविपर्थ्ययम् 'आरीपिता' गिमता। विपन्ना द्रयं विषयवासिनौ दत्वर्थः। 'तत्' तस्माहोतो: यतो विपन्ना
तत:, [एतत्तु जीवितावलम्बन' प्रति हेतु:] 'असुप्रपत्त्था' अनुग्रहोण ["अथासुप्रपपित्रग्रहः" दति कोष:] 'अस्था जीवितमवलम्बितुमहं सि'। प्रकर्ष गते ज्ञातं च परस्
-परभावे एतन्निष्प्रयोजन' वच:, तथापि स्रोहाद्व्ववीसि दति भाव:।

भद्रे दति। 'त्रयं प्रणयः' एषा प्रार्थना त्रभापपत्था जीवितावलम्बनद्धा याश्चा 'साधारणः' समानः। यथा दयं मां प्रार्थयते तथा ऋहमपि दमां प्रार्थये "त्रभापपत्था जीवितमवलम्बाताम्" दति तत् ते अनेन वचनेन 'सर्वथा' सर्वप्रकारे ग 'त्रनुग्रहौतोऽस्ति'।

शकुन्तले ति। ['प्रियं बदाम्' (रा, वि, स) — "अनस्याम्" (त, न्या)]।

इल ति। 'त्रनः पुरैः' लच्चया तत्रस्थितैः कलतैः यो 'विरहः' तेन पर्धात्मुकस्थ' उत्काराकातरस्य 'राजर्षैः उपरोधेन' राजर्षिम् त्रमुकस्य 'कि' लभ्यते न किमपि। प्रजागरक्षशोऽयं न हि भन्कते किन्तु त्रनः पुरविरहात्, तदलमेनमुपक्ष्य।

NOTES

1. (a) अवस्थान्तरम्—अव + स्था + अङ् भावे = अवस्था State. Here जिन् does not bar अङ् as it ought to do in the case of स्था, गा, पा and पच by the rule "स्था गा पा पची भावे"। The reason is पाणिनि

himself suggests the option of having जिन् or अङ्with स्था in the भाववाच, because he uses the word व्यवस्था in I. 1. 34—'व्यवस्थायामसञ्जायाम् इति ज्ञापकात् नात्यन्याय वाधा भवति"—Vrittikara. अन्या अवस्थान्यसम् व नित्यसमास of the सप्रव्यं सकादि class. Here अन्तर means अन्य। (b) भगवत्ता – भग implies six things ऐअथं, वीर्थं, यशस्यी, ज्ञान, वैराग्य। "ऐअर्थं स्य समग्रस्य वीर्थ्यं यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययीर्थं व पणां भग इतीङ्गना"। Thus भगवता here snggests that मदन is powerful and poor helpless Sakuntala is being oppressed by that matchless tyrant. She is thus आपन्न and deserves protection. (c) आरोपिता—आ + कह + णिच + ज्ञ—कर्म ण। Optionally आरोहिता।

2. [a] माधारण:—समान धारणमस्य इति साधारण: that which is seen in more than one place i.e. common. समान becomes स by योगिवभाग in the rule "समानस्य क्षन्दस्यमूर्ड प्रस्तादर्केषु"। Next स becomes सा (पृषोदरादिलात्)। This is Haradatta's explanation. Bhanuji derives through आधारण instead of धारण। Next the word optionally takes अञ्च सार्थ by the Varttika "आग्रीप्रसाधारणा-दञ"। The form does not differ and is still साधारण:। The difference is however seen in the feminine where with अञ्th form is साधारणी and साधारणा without it [b] प्रणय:—प्रणीयते अने न or प्रणयनम् इति प्रभनी + अच् करणे भावे वा = प्रणय: solitcitation याञ्चा। "प्रणय: प्रमेयाञ्चयो:" हम:।

राजा--

द्रमनन्यपरायणमन्यथा हृदयसिन्नहिते हृदयं मम । यदि समर्थयसे मदिर चणे मदनवाणहर्तोऽस्मि हतः पुनः ॥१८॥

KING—O thou with quivering eyes that art enshrined in my heart, if you deem as otherwise this heart of mine which is not devoted to others then pierced by Madana's arrow I am pierced again.

अनसूया — वअस्स बहुवब्लहा राआणो सुणोअन्ति। जह णो पित्रसही बन्धुअगसोअणिज्ञा ण होद्र तह निव्वादेहि (वयस्य, बहुवन्नभा राजानो श्रूयन्ते । यथा आवयोः प्रियसखी बन्धुजन-शोचनीया न भवति तथा निर्वाहय) ।

ANASUYA—Friend, kings are known as having many wives. Do so arrange that our dear friend will not have to be pitied by her kinsmen.

इदिमिति। त्रन्वय:—हे मिद्रि चिशे हृदयसिविहिते, इदम् त्रननापरायणं सम हृदयं यदि त्रन्यया समर्थयसे, मदनवाणहत: पुनः हृतोऽिसा।

व्याख्या—'मिद्रचणे' चार् चञ्चललोचने [अने न ने तमिहस्ते व मां त्वद्धीनम् चनुमा । मई सि इति ध्वन्यते] हे 'हृद्यसित्रिहिते' मन्मनोवित्तं नी [एतेन प्रत्यचमिव ते मम हृद्यं, तत्र मां तद्धीनं जानोहि इति ध्वनि:] 'इदं न अन्या' स्त्री 'परायसम्' अप्रयो वस्य तथाविधं, त्वदेकनिरतम् इतार्थः, 'ममहृद्यं'मानसं 'यदि अन्यथा' अन्य-प्रकारं ण 'समर्थयसे गणयसि, यद्यन्यपरायणसेव मन्यसे, तदा 'मदनवाणेन' कन्द्पं श्ररं ण 'हतः' विद्धः अहं पुनः हृतो प्रस्मि । एवख ते मदनुहागं प्रति प्रथमं प्रमाणमनुमानं ततः प्रत्यचम् । यदि तु चभयमप्ये तत् तुच्छं मन्यसे, ततो मरणसेव से श्ररणम् इति भावः [हृतोऽस्मि" (रा, वि, म)—''हृतोऽपि" (त, न्या)]।

बयस्ये ति। 'राजानो वह्नगोबह्मभाः' विनिता येषां तथाविधाः स्रूयन्ते [सामानगोक्तगा
"वह्ननि ते कलवाणि" इति कचं परिहरित*]। तदसमं विभक्ता प्रीतिः कचित् नैव
वा पतित्। तेन 'यथा' येन प्रकारे य 'स्नावयोः प्रियसखी वन्धु जनैः' पिवादिभिः
'शोचनोया' शोच्या 'न भवति तथा' तेन प्रकारे य 'निर्वाह्य' निर्वं र्त्तय। सर्वं व
तुल्यादरो भव स्रस्थामनादरो मा भूत् इति भावः।

NOTES

1. (a) अनना &c.—परा अयते अम्मिन् इति परा + अय + लाट् अधिकरणे = परायणम् refuge आश्रय:। The ण is cerebral because by the rule 'क्रत्यच:" a ज्ञत्रस्थ नकार coming after a vowel the cause for the change [रकार] being in an उपसर्ग preceding, becomes ण। If

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

परायण be treated as a कर्मधा-compound of पर and अयन, the cerebral should not be strictly available. I have therefore here explained it as a गतिसमास । (b) इद्य &c. = सम् सम्यक्षकारेण निहिता सन्निहिता enshrined. हृद्यं सन्निहिता enshrined in the heart. सहसुपेति समास । तत्सम्बृडौ । (c) मदिर्वणे—माद्यत्याभ्याम् इति मद + किरच्करणे = मदिरे Lit. maddening, but technically it means the look of blooming youth that is languid, has the pupils restless, and the corners as it were laughing. Raghava quotes স্বাহিমरत thus—স্বাঘুর্णमानमध्या या चामा चात्रिततारका। दृष्टिर्विकसिता-पाङ्गा महिरा तक्णी मदी॥'' ईचर्त आभाग इति ईच + लाउट करणी = ईचणी eyes. मांदर ईच्लो यस्थाम्बत्म वृद्धौ। [d] मदन &c.-Madana has struck me already and you are striking again, i.e. you are acting the ridiculous part of striking a dead man. [e] The sense is—Who can resist your charming looks? They have already enslaved me. This you can easily guess knowing the power of your eyes. But I need not leave it to guess to infer this. You are residing at my heart. Hence you have the evidence of your own eyes to what is passing in the innermost recesses of my heart. If inspite of all this you think I am attached to some one else, why death is my only refnge.*

- 2. Reading—With इतोऽपि explain struck again though already struck by Madana's arrow.' मृतमारण' क्रियते इति गई। But to what does इत refer with that reading? Not to अहम् obtained by विभिन्नपरिणाम from मम। For मम being a विभेषण of हृदयम् is अप्रधान। The प्रधान here is हृदयम् and the reference ought to be to it. This requires इत: to be changed into इतम्। इतोऽम्मि is therefore preferable to हतोऽपि।
- 3. बहुबह्नभा:—This is the ground for apprehension. You having many favourites, it is not unlikely that Sakuntala might suffer neglect.

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

राजा—भद्रे, कि' बहुना ? परिग्रहवहुत्वे ऽपि हो प्रतिष्ठे कुलस्य मे समुद्रसना चोर्वी सखी च युवयोरियम् ॥९६॥

KING—What need of many words? Notwithstanding plurality of wives, two are the main-stay of my race—the sea-girt earth and this friend of yours.

उभे—निब्बुदम्ह [निब्बत्ते खः]।

BOTH-We are gratified.

प्रियंवदा (सदृष्टिचेपम्)—अनसूये, जह एसो इदो दिगग-दिशे उस्डुओ मिश्रपोदश्रो मादरं श्रिगमिदि । एहि संजोजएम णं श्रिनस्ये, यथा एष इतो दत्तदृष्टि: उत्सुको मृगपोतको मातरम् श्रीन्वधाति । एहि संयोजयाव एनम्] (उसे प्रस्थिते)।

PRIYAMVADA—(Casting about her look)—Anasuya, by the way its looks are cast hither, this fawn is anxious and seeking its mother. Come let us help it to join its mother. (Both proceed to leave).

भद्रे द्रति। 'वहुना' उक्तीन 'कि'' वह्ननि वचांसि निष्युयौजनानि। समासती व्रवीमि—

परिग्रहित। अन्वय:—परिग्रहवहुत ऽिप हो में कुलस प्रतिष्टे — समुद्ररसना छवीं च युवयो: इयं सखी च। व्याखाा—'परिग्रहाणां' पत्नीनाम् ("पत्नीपरिजनादान-मूलशापाः परिग्रहाः" इत्यमरः) 'वहुत्वेषि वाहुल्योऽिप हो' वह्नीषु तासु पत्नीषु हो एवं भी कुलस्य' वंशस्य 'प्रतिष्टे' आलम्बनस्वरूपे, स्थितिहेतू ("आतस्रोपसने'" इत्यष्ट् करणे)। के ते हो पत्नी इत्याह—'समुद्रो रसना' काश्वी यस्याः सा रताकरमेस्बला 'छवीं च' वसुधा च (छवींति वसुधाप्रशंसा) युवयोः इयं सखी च' शकुन्तला च (च समुद्रये)। सुद्राभिरिन्वतः समुद्रः स्वयं यस्या मेखला, महती सा वसुधा यथा मान्या मे एका पत्नी तथा धन्या इयमप्रयप्रा। अन्या न गस्था मम इति भाषः। ["रसना" (त-, न्या-), "वसना" (रा-, वि-)]॥

अभिज्ञानशकुन्तलम्

निहंते इति । 'निहंते सुखिते' 'खः' भवावः।

प्रियंबदेति। 'दृष्टें:' नयनस्य 'चेपः' इतस्ततः प्रोरणं तन सह। कथं निर्मच्छे व इति व्याजान्वे षणार्थं दृष्टिं चार्यात्वा श्राह—

अनम्ये इति । 'यथा' येन प्रकारिण 'एष इतः' अस्मदिभभुखं 'दत्तदृष्टः' तेन मन्ये 'उत्मुकः' उत्कारो सगपीतकः' हरिणशाबकः' 'मातरम् अन्विष्यति'। अस्य दृष्टिपातस्व प्रकारं दृष्टा एवं मन्ये । यहा 'एष उत्मको सगपीतकी मातरम् अन्विष्यति' यथा' यतः 'इतो दत्तदृष्टः'। अयमस्मदिभमुखं पश्यन् आस्ते तेनैव मन्ये मातरमन्विष्यति । अयं हि निर्गमनव्याजः यद्षे प्रियंवद्या दृष्टिचेपः कृतः ।

NOTES

- (a) परिग्रह &c.—परिग्टहाते खीक्रियते इति परि + ग्रह + अप् कर्माण =परिग्रह: a wife. The king already regards श्कुन्तला as a परिग्रह। This is because he has no doubt that he is going to be married fcrthwith. (b) प्रतिष्ठ -प्रतितिष्ठति अनयो: इति प्रति + स्था + अङ् अधिकरणे वा mainstay. (c) समुद्र &c. = मुद्राभि: रबै: सह समुद्र: 1 This name is chosen on purpose to indicate wealth. The earth is vast (उवी) and rich (समुद्ररमना)। Hence naturally she is one of the main stay of the race. (d) उभी—Lit. the vast one. (e) सखी —by calling श्कुन्तला a mainstay, he implies that the family will be proud in possessing her as a स्नुषा। Raghava supposes that श्कुन्तला was a mainstay because she gave birth to सर्व दमन। "महाराजचक्रवर्त्ति वंशोत्पादकपुत्रोत्पादात"। But the king could not have referred to it at this stage. In fact the most illustrious member of a family—the one that adds lustre to the family —is often called कुलप्रतिष्ठा without reference to future progeny Thus पार्व ती is called the कुलप्रतिष्ठा of हिमालय in "तामचि ताभार: कुलदेवताभाः कुलप्रतिष्ठां प्रणमया माता।"—Kumara.
- 2. Reading.—(a) It is common with Sanskrit poets to speak of the earth as the king's spouse. The sea is sometime called her girdle (मेखला)। Thus "कृतसीतापरित्यागः स रवाकरमेखलाम्। वुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम्॥"—Raghu. "कलववन्तमात्मानमवरीधे महत्यपि तया मेने मनखिन्या लच्चाा च वसुधाधिपः"—Raghu. Compare also

'धावीं सस्द्रसनां वसनां करोति" &c. Hence रसना is preferable to वसना। (b) After निर्हेत स्व: the Bengali Recension has (The Prakritas are Sanskritized)—(शकुन्तला हर्षं स्चयति)। प्रियंवदा जिनान्तिकम्)—अनस्ये, पथ्य पथ्य मेचवाताहतामित्र योषो मयुरी चणे चणे प्रत्यागतजीवितां प्रियसखीम्।

शकुन्तला—हला मर्धयतं लोकपालं यदसाभिविं मुभप्रलापिनीभिरुपचाराति-क्रमेण भणितम्।

सखी [सिक्सतम्]—येन तन्मन्तितं स एव तन्मर्षयतु अन्यस्य कोऽत्ययः। भक्तन्तला—अर्हति खलु महाराज इदं विषोढ़ुं परोच वा न किं को मन्तयतं। राजा [सिक्सतम्]—अपराधिममं ततः सिह्हेष्ये यदि रक्षीक तवांगसंगमृष्टे। कूस्मास्तर्योक्तमापहेऽव खजनत्वादनुमन्यसेऽवकाशम्॥

प्रियंबदा [सोपहासम्]—नन्वेतावन्म'वे ग पुनस्तुष्टो भविष्यति ।

श्वन्तला [सरोषमिव]—विरम विरम दुवि नीते; एतावदवस्थां गतया मया क्रोड़िस।

This is in bad taste, and, besides, not consistent with what has gone before. The king is already seated on the stone slab which Sakuntala occupies [See Ante]. The request here made to be allowed to sit on the same seat with her is therefore meaningless. This passage does not appear to be genuine.

- 3. (a) सहिष्ट &c.—हष्टे: चेप: पात: हिष्टचेप:। तेन सह। बहु—। She is on the look out for some excuse to go out leaving the lovers to themselves.*[b] यथा—In the sense यत: is rare. The विश्व notes the use of यथा when an inference [अनुमान] is drawn, "यथायव्दस्तु निर्दिष्टस्त्व्ययोगानुमामयो:" इति विश्व:। इत:—This way अस्या दिश्च। सप्तमार्थे तसि by the Varttika "तसिप्रकर्णे आदादिभा उप-संखानम्"। Compare "प्रयुक्तप्यम्भितो इथा स्थात्"। [d] दत्तहिष्ट:—इता प्रीतिता हिष्टीन स: बहु—।
- 4. (a) मृग &c.—पोत is अभैक little one. 'पोत: पाकीऽभैको डिस्व:" इति कोष:। मृगस्य पोत:। भनुकस्पितो सृगपोत इति सगपोत+कन्। Its helplessness excites pity (भनुकस्पा)। The deerling neither sought its mother nor looked towards the speaker. (b) स योज-

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

याव:—We two will cause to join मावा दति भेष:। Note the dual. She wants Anasuya to accompany her leaving the lovers to themselves *

ग्रकुन्तला—हला असरणम्हि ग्रण्णदरा वो ग्राग्रच्छुदु [हला अग्ररणासि ग्रन्यतरा युवयोरागच्छुतु]।

SAKUNTALA—I am helpless dear. Do either of you come.

उभे—पुहवीए जो सरणं मो तुह समीवे वहदू [पृथिव्या य: शरणं स तव समीपे वत्तं ते]। (निष्कान्ते)।

BOTH—Ha, who is the helper of the world, is at your side? (Exeunt.)

शकुन्तला—कहं गदाश्रो एव [कष्यं गते एव]।

SAKUNTALA-How! Gone indeed!

उभे इति । 'प्रस्थितं' इति (ऋदिकर्मणि क्तः) प्रस्थातुमदाते इत्यर्थः।

हलेति। 'अबिद्यमान' श्राण' गितः यस्याः तथाविधा 'अस्मि'। उभयोगेमनादिति भावः। तत् युवयोः अन्यतरा' या कापि एका ("अनातर' दत्यबुात्पन्नम्। न त् उत्रास्ययान्तम्) 'आगच्छत्'।

पृथिव्या दति। 'यो' जन: 'पृथिव्याः' समग्रायाः धरायाः 'शरण'' रिचता, दुष्यन्त इत्यर्थः 'स तत्र समीपे वर्त्ते ते' तत कर्यं त्वम् अशरणा ?

NOTES

1. (a) अशरणा—"शरण ग्रहरिचती:" इति यादव: । ग्रह or रिचति suits equally well. It is नियतिलङ्ग । Hence पृथिव्या यः शरणम् &c. below. (b) अनातरा—अनातर is a primitive word (अव्य त्पन्न) । For, in the सर्वादि list, उत्तरप्रव्य occurs. Hence if अनातर were उत्तरान्त it would become a सर्वनाम by तदन्तविधि । 'इह तदन्तग्रहणम्, केवलग्री: (i.e. of उत्तर and उतम) संज्ञायाः प्रयोजनाभावात्"—Bhattoji, But पाणिन specifically mentions अनातर also in the list, implying thereby

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

्र तियो*ऽ*ङ्गः

that अनातर is not उतरान्त । Cp. "अनातरानातमशब्दावबात्पम्नी स्वभावात् दिवह-विषये निर्द्वारणे वर्त्तते" (c) युवयो:—निर्द्वारणे षष्ठी ।

राजा—ग्रहमावे गेन। नन्वयमाराधियता जनस्तव समीपे वत्तते।

> किं शीकरै: क्षमिवनोदिभराद्रेवातं सञ्चालयामि निलनौदलतालव्दन्तम्। अङ्गे निधाय करभोक् यथासुखं ते संवाहयामि चरणावृत पद्मतास्त्रो॥ २०॥

KING—Away with anxiety. This person the server stands indeed by your side. Shall I work the lotus-leaf-fan whose breeze is mosst with particle of water that allay lassitude; or—O thou with thighs like-the outer edge of the palm of the hand having placed your lotus-red feet in my lap shall I press them as is agreeable to you?

शकुन्तला—ण माणाणीएस श्रत्ताणं श्रवराह्यिसां [न माननोयेषु आत्मानम् श्रपराधियशामि]। (उत्थाय गन्तु-मिच्छिति)।

SAKUNTALA—I shall not cause this self of mine to offend against those that deserve respect. (Wants to get up and go).

अलिं नि 'आवे गेन' सम्भूमेण 'अलम्'। यदि गते सख्यौ, कि तेन ? 'ननु' दत्यवधारणे। 'अयम् आराधियता जनः' एष सेवकः सदूषी जनः' तव समीपे वर्तते। गक्कीतां सख्यौ।

किमिति। अन्वय: —क्तमिवनोदिभि: शौकरै: आर्द्रे वात निलनौदलतालवन्तं सञ्चाल-यामि किम्? उत हे करभोक्, ते पद्मताची चरणी अङ्के निषाय यथासुखं मंबाह्यामि व्याख्या—'क्तमं' ग्लानि 'विनोदयन्ति' अपनयान्त दत्यर्थ: यै: तै: 'शौकरै:' जलक्षाः (हेती करणे वा द्योगा) 'आद्रां वातो' यस्य, तत्, निलनीदलं' पद्मप्रवसेव 'तालवन्तं' व्यजनं तत् 'सखालयामि किम्' ? 'उत' अथवा हे करभीक् ' करभः पाणितलपाणिंः। करभ इव ऊक्टंस्याः तत्मं वुद्धः ("उक्तरपदादीपस्ये " इत्यू ङ्स्त्रियाम्। सुं वुद्धि- इत्यु । 'ते पद्ममिव तानौ' रक्तौ 'चरणौ अद्धे ' मतक्रों ड़े 'निधाय' स्थापियता 'यथासुखं' सुखं यथा भवति तथा 'सं वाहयामि' मर्द नेन विनीतखेदौ करोमि इति आराधियनुः सेवाप्रपञ्चः ["शीकरैः" (त-, न्या-) "शीतलैः" (रा-, वि- म-)॥ 'विनोदिभिः'' (रा-, वि- म-) 'विमर्द्धिभः' (त- न्या-)॥ 'वातं' (त- न्या-) 'वातान्'' (रा. वि- म-)। "सञ्चालयामि" (त- न्या) "सञ्चारयामि" (रा- वि- म-)॥ 'वन्तम्' (त- न्या-) 'वन्तौः' (रा- वि- म-) ॥

नेति। 'माननीयेषु' पूजाहें षु भवाद्यशेषु विषयं आत्मानं न अपराधियथामि'? सेवानुमत्या इति भाव: (आत्मा अपराधाति इति अवर्मकलात् गौ 'गतिवुद्धि—' इत्यणिकर्त्तुः कर्म मंजा)॥

NOTES

- 1. श्राराधियता—श्रा + राध् + णिच् खार्थे + हन् साधुकारिणि कर्त्तर । The root is here of the चुरादि class. Compare श्राराधय in 'श्राराधय सप्रवीक: प्रीता कामदुधा हि सा' Raghu.
- 2. (a) शीकरै:-With particles water. 'शीकरोम्बकणाः स्मृता:'। (b) स्नस &c. — क्रम + वि + नुद + णिच् + णिनि कर्तांर ताच्छिल्ये। (c) सञ्चालयामि—सम् + चल + णिच् + लट्मि। (d) निलनी &c.—तालहन्त is any fan, not necessarily one of palm leaf, 'अजन' तालक्षनकम्' द्रत्यमर:। (e) करभोर-कर्भ is the outer edge of the palm. 'मनिवन्धादाकनिष्टं करस्य करभो विहः' द्रत्यमरः । Here करम is by transference of epithets = करभतुल्यः । करभः ऊक्ष्यः gives करभ + ऊक्+ জন্ভ because জন is the ভন্তৰ and comparison is implied (See Tika) = करभोर: . The resemblance lies in the tarpering shape. etc. तत्सं वृद्धि:। (f) यथासुखम्—सुखस्य अनितक्रमी यिसान् कर्माण तत् यथा त्रव्ययो—That is to say, not very hard so as to pain the feet. (g) संवाह्यामि—सम + वह + णिच् here means 'to shampoo.' (h) उत—Introduces an alternative (विकल्प)। अव्यय। (f) पद्मतास्री— 'उपमानानि सामान्यवचने:'इति समासः। The feet were red (तास)without Implies that it would be a valued privilege to ऋलक्तादिव्याज ।

हतीयोऽङ्ग:

the king to be allowed to shampoo such apair of feet. 'करोभीक-पद्मताभी दति पदाभ्यां चरणयो: संवाहनयोग्यत्वं ध्वनितम्'—Raghava.

- 3. Remark.—The king here points out how he may be useful to her. In her state of health the best service she could get from two friends was that one shampood her feet while the other fanned her into a quite sleep. Alone he could render both the services. Hence she had no need to be anxious on account of the absence of her friends. The metre is वसन्तित्वका।
- 5. Reading—(a) बाद बातम् requires that the reason for the बाद ता should be mentioned. Hence भीतारे: is necessary. भीतलें: does not give the reason. Besides the भेलागुण of the वायु should be left to be inferred and must not be mentioned directly by words like भीत, भीतल, हिम &c. In the present case the inference follows from बाद । (b) विमिद्द भि: sounds a bit heavy, विनोदिभि: is perhaps more gentle, and better suits the occasion. The rest is left to the reader.
- 5. माननी ध्यु—विषये सप्तमी। The अख्यन्त form was आत्मा अपरात्-स्वित my self will sin. With चिच् we have अहमात्मानम् (अणिकत्ती as कर्म) अपराधियधामि I shall cause my self to sin. The rule 'गितवूिडिप्रत्यवसानार्थश्रव्दकर्मकर्म काणामिणिकत्ती स गो' applies because the root अपराध् is अकर्म क

राजा सुन्दरि, अनिर्वाणो दिवस: द्रयञ्च ते समवस्था। उत्सृज्य कुमुमग्रयनं निलनीदलकित्यतस्तनावरणम्। कथमातपे गमिष्यसि परिबाधापेलवे रङ्गै:।। २१॥ (बलादेनां निवर्त्तयति)

KING—O fair one, this day is not yet extinguished, and this is your condition. Having left the bed of flowers in which lotus-leaves serve to cover the breasts, how can you go

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

अभिज्ञानशकुन्तलम्

out in the sun with your limbs delicate through suffering? (Stops her by force).

शकुन्तला—पौरव रक्ष विनग्नं। मञ्जसन्तत्ता वि णह अत्तणो पह्नवाम [पौरव रक्ष विनयम्। मदनसन्तप्तापि न हि श्रात्मनः प्रभवामि।]

SAKUNTALA—O descendant of Puru, respect decorum. Though smitten by love, I cannot command myself.

सन्दरीति। हे सन्दरि' चार्वक्षि (गौरादि:) दित्रसः अनिर्वाणः' अधनापि अनल इव ज्वलति। ते समवस्था'दशा च इथम्'ई इशो। कि तेन द्रत्याह—

डत्सृजिति। अन्वयः — निलनीदलकिल्पतलनावरण कुसुमश्यनम् उत्सृज्य परिबाधापेलवै: अङ्गः कथम् आतपे गिमस्यसि? व्याख्या— निलनीदलाभ्यां' गुरुतापात्
पद्मपत्राभ्यामेव किल्पतः' रिचतं स्तनावरणं' स्तनाक्यादनः' वल्कलस्थानीयिमत्यथः
यिम् ताद्यः 'कूसुमश्यनम्' पुष्पश्याम् 'उत्सृज्य' त्यक्वा 'परिवाधया' परितः सन्तापेन 'पेलवै:' सुकुमारैः 'अङ्गः' (करणे वा उपलच्चणे तृतीया) 'कथं' केन प्रकारेण 'आतपे' रिवकरे 'गिमष्यसि'। यस्या ईदृशः सन्तापः यत् कोमला श्रोतला च पुष्पश्या भजनीया भवति, त्वापि पुनः पद्मपत्वेण स्तनयोस्तापः किञ्चिद्व लघूक्रियते, सा कदापि रिवकरे विचरणं नार्वति। * 'स्तनावरणम्' (रा-, वि-, म-)— 'स्तनावरणा' (त-, नाा-)॥

वलादिति। 'निवर्त्त यति' निवत्तां गमनात् विरतां करोति।

पौरविति। 'पौरव' हे पुरुकुलोद्भव (प्रसिद्ध: पौरावाणां विनय:, अतः पौरव इति कूलनामग्रहणम्) 'विनय' सदाचारं रच मा मां दूषय। अविनयो मा भूः। 'मदनेन सन्तप्ता' पौड़िता 'अपि न हि आत्मन: प्रभवामि' नाहमात्मानं स्थेच्छ्या वृवचित् नियोजियित' समर्था। प्रभुरित्त मे पिता कखः तमेव मे दावले न प्रमाणीकुरु।

NOTES

1. (a) सुन्दर-सुन्दर is of the गौराद class. Hence in the feminine we get सुन्दरी and not सुन्दरा by the rule 'षिद्गौरादिभ्यश्र'। (b) अनिर्वाण:—निर्+वा+त कर्नार = निर्वाण: when वांत is not the कर्चा; otherwise निर्वात:। Thus निर्वाणो दिवस: but निर्वातो वात:— the wind

has ceased: The rule is 'निर्वाणोऽवान"। न निर्वाण:। नञ्तन्—। (c) समबस्था = सम् + अव + स्था + अङ्करणे भावे वा।

- 2. (a) जुसुमश्यनम्—शो + लुाट् श्रिष्ठतर्शे = श्यनम् bed. नूसुमानां श्यनमः। ततः। (b) निलनोदल &c. = स्तनयोरावरणं स्तनावरणमः। निलन्धा दलम्। निलनोदलेन कल पितम्। ३तत्—। निलनोदलकल्पितं स्तनावरणं यिसन्। वहु—। (c) श्रातपे—श्रातपित इति श्रा + तप + अच् कत्तं रि = श्रातपः sun or sun light. तिसन् श्रिष्ठकर्शे ७मो (d) परिवाधा &c.—परि + वाध + श्रावे स्त्रियाम् = परिवाधा suffering. पेलव delicate as opposed to robust. One of robust health often becomes of delicate health through suffering. Sakuntala's strong limbs (श्रङ्ग) could dare the sun if she were not ill (परिवाधा)। But now the limbs have become delicate (पेलव) through her suffering and cannot stand the heat.
- 4. Reading—(a) सनावरणा suggests going out with lotusleaves on the breasts which is not natural; सनावरणम् is preferable. (b) After वलाईनां निवर्त्तं यति we read in the Bengali Rec.—

श्वुन्तला—सञ्च सञ्च मां न खल्वात्मनः प्रभवामि । श्रथवा सखोमावशरणां किमिदानौमेव करिष्यामि ।

राजा—धिग्बीडितोऽसि ।

थकुन्तला- न खल्ब इं महाराजं भणामि, दैवसुपालम ।

राजा-अनुकलकारिःव कथसुपालभ्यतः।

शकुन्तला—कथिमदानीं नीपालप्सा यन्त्रामात्मनोऽनोशां क्रत्वा परगुर्वेली भयति। राजा (खगतम्)—

> अप्यौत्सको महति दियतप्रार्थनासु प्रतीपाः काङ्चन्योऽपि व्यतिकरसुखं कातराः खाङ्गदाने। आवाध्यन्ते न खलु मदनेने व लब्धान्तरत्वाद आवाध्यन्ते मनसिजमपि चिप्तकालाः कुमार्थः॥

(शकुन्तला गच्छत्ये व) राजा—न कथमात्मनः प्रियं करिष्ये । (उपस्त्य पटान्तमवलम्बते)।

ग्रभिन्नानग्रकुन्तलम्

Here as in the interpolation already noticed, the prose portion is trash and serves only to introduce the verse following But the substance of the verse does not bear scrutiny. Thus—

- 1. चिप्त does not usually mean 'lost' चिप् means 'to fling.' कालचेप occurs in Bengali. व्यक्तिप is not rare in Sanskrit. But चिप्त reminds one of the 'insane' and is thus निहतार्थ।
- 2. (a) In the line नुमार्थ: न खलु मदननैव त्रावाध्यन्ये किन्तु मदनमिष त्रावाधन्ते, suppose, instead of मदनमिष, we read मनिस्त्रमिष।
  The remark loses its force and reads tame. The object of the line is to say that मदन is not only the oppressor, but is also the oppressed. The identity of the oppressor and the oppressed is not prominent when different names are used in refering to the two capacities. Hence मनिस्तमिष is अपुष्ठार्थ।
- (b) Again निन्तु, त or some other equivalent is necessary in or to contrast with न खनु। স্ববি does not serve the purpose, for it goes to answer for एव। A cautious writer would have said সাৰাধনা নহনন্দ নু which avoids both the objections (a) and (b) and preserves the metre too.
- 3. Lastly, the second line काङ चन्योऽपि &c. is a repetition of the first line अप्योतमुखा &c. For काङ चन्योऽपि व्यतिकरसुखम् implies the same as अप्योत्सका महित, and कातराः खाङ दाने does not differ in substance from दियतप्राथनासु प्रतीपाः।
- 4. (a) आतान:—शेषे षष्ठी। आत्मन: सम्बन्धे प्रभवामि इत्यर्थ:। (b) प्रभवामि—प्र+य means to rule', to become master', 'to control' &c.

राजा—भोक अल' गुक्जनभयेन! दृष्टा ते विदितधर्मा तत्रभवात्राच्च दोषं ग्रहीष्यित कूलपति:। ग्रिप च— गान्धवेण विवाहेन बह्नारो राजिषकन्यकाः। श्रूयन्ते परिणीतास्ताः पित्रभिश्वाभिनन्दिताः॥२२॥ KING—O timid one, off with your fear for your superiors. Having known of you. His worship the Lord of anchorites, who is aware of the Sastras, will not take offence at it. Besides, several daughters of royal sages are heard as married by the Gandharva-marriage and welcomed by their fathers.

शकुन्तला—मुझ दाव मं। भुश्रोवि सहीजणं अणुमाण-इस्मं [मुश्च तावनाम्। भूयोऽपि सखीजनमनुमानियषप्रामि]। SAKUNTALA—Do release me. I will yet again honour my friends.

राजा-भवतु मोच्त्रामि।

KING-Well, I will release.

भीक दित । है 'भीक' भवशोले (उङ क्रित सं बुिड इख:) गुक्जनभयेन 'म्रखम'। तात: कूष्येत दित सा मंस्था: । 'ते' तव सम्बन्धे 'हृष्टा' श्राभूलं वृत्तं ज्ञाला (हृश्चिर्व ज्ञानार्थे), 'विदित:' श्रवगत: 'धर्म:' श्रस्तार्थों यस्युं स:, श्रिधगतिविध: 'तवभवान्' मान्य: 'कूलपित:' पिता ते काख: 'श्रव' श्रिधान् त्वत्क्राते श्रात्मसम्प्रदानव्यापारे 'दोष' न ग्रहीष्यति'। न केवल शास्त्रमेवाव प्रमाणम्। 'श्रिप च श्राचारोऽपि। पश्य—

गासवें गित । अन्वय:—बद्यो राजिक्षित्रन्यका गास्ववें ण विवाहिन परिणीताः ताः पिटिभः अभिनन्दितास अयुग्ते । व्यास्त्रा—'बद्यः' बहुतराः राजिक्षणां 'कन्यकाः' कुमार्थः 'गास्ववें ण' रहिस परस्परानुमोदक्तनेन 'विवाहिन' ("गास्ववें समयान्त्रियः" इति स्नृतेः) "परिणीताः' क्षतोद्दाहाः ततस्र 'ताः' कन्यकाः 'पिटिभः' गुरुभिः 'अभिनन्दितास्र' अनुमोदितास्र 'अयुग्ते । तदाहः—सःएव विवाहो भवतु ["बद्यो राजिक्षित्रन्यकाः" (रा-, वि-, स-)—"बद्योऽय सुनिकन्यकाः" (त-, न्या-) ॥ "अभिनन्दिताः" (रा- वि-, स-)—"अनुमोदिताः" (त-, न्या-)] ॥

सुञ्चिति। 'भूयोऽपि पुनर्पि' 'सखीजनम् अनुमानियध्यामि' समानियध्यामि, सखाौ अव किं मन्ये ते तिज्ञज्ञासया सखीजनं पूजियध्यामि।

NOTES

1. (a) भोर =भीर timid + उड़्स्तियाम् =भीरः। This is नदी-संज्ञत। Hence by the rule "अस्वार्थनदोद्धं स्वः" we have भीर with द Short in the vocative singular. (b) विदित्तधर्म — विदित्तधर्म + अनिच् समामान्त । विदित्तधर्मा । By the rule "धामादनिच् केवलात" — अनिच comes after a बहनोहि in which धर्म is final and is preceded by only one पद । When more than one पद precedes धर्म as in परमः खः धर्मोऽस्य we shall have परमञ्जधर्मः not परमखधर्मा । But परमखो धर्मो ऽस्य will give परमखधर्मा because परमख is the only पद preceding धर्म in the final बहुनोहि ।

- 3. Reading—(a) शक्तन्ता was a राजिक्तिन्यका and not सुनिक्तन्यका। And गान्धर्व विवाह was not prevalent among munis. Hence the former is preferable. (b) अभिनन्दन is more acceptable than mere अनुमोदन and contrast better with censure (दोष गहीष्यति) which शक्तन्ता apprehends.
- 3. भूय: —वहु + देवसून once again. The friends have already helped her with their advice regarding her choice She wants their counsel again (भूयम्) with respect to the king's proposal to have the marriage performed in Kanya's absence.

श्रकुन्तला—कदा [कदा]।

SAKUNTALA—When?

राजा--

अपरिचतकोमलस्य तावत् कुसमस्य व नवस्य षट्पदेन।
अधरस्य पिपामता मया ते सदयं सुन्दरि ग्रह्मते रसोऽस्य ॥२३॥
(मुखमस्याः समुन्नमियतुमिच्छिति। शकुन्तला परिहरति
नाटेंग्रन)।

KING—Meanwhile, O fair one as is done of the fresh flower by the bee, the flavour of this your tender and untouched lower lip is being gently tasted by me longing for a sip. (Tries to raise her face. Sakuntala acts its avoidance.)

नेपघेर—चक्कवाका वहुए, आमन्तिहि सहअरं। उबहिदा रअणी [चक्रवाकावधुके, आमन्त्रयस्व सहचरम्, उपस्थिता रजनो]। IN THE DRESSING ROOM—Ah! Chakravaka's spouse, bid adieu to your mate, night has approached.

त्रपरीति। चन्वयः—तावत् हे सुन्दरि, षट् पर्देन नवस्य कुसुमस्य दव, पिपासता मया अपरिचतकोमलस्य अस्य ते अधरस्य रसः सदयं ग्रह्मते। व्याख्या—'तावत्', तत्कालं, यावत् मोच्यामि तावत् द्रत्यर्थः (तावदिति अवधौ। 'यावत्तावच्च साकलेंग्ने-ऽवधी मानेऽवधारणे'' द्रत्यमरः) हे 'सुन्दरि' मनोहारिणि शकुन्तलं 'षट् पर्देन' समरेण 'नवस्य' नूतनस्य' अदृष्टपूव स्य 'कुसुमस्य दव' यथा पूष्पस्य रसी समरेण ग्रह्मते तथा 'पिपासता' पातुमिच्छता, पानार्थमाकुलेन द्रस्यर्थः 'मया, अपरिचतस्य' अस्पृष्टस्य 'कोमलस्य' सुकुमारस्य, अतएव स्पर्धवतस्य 'अस्य ते अधरस्य रसः' 'सादः ग्रद्धः' कापास्य यथा तथा ग्रह्मते' आदीयते। मोच्यामि, किन्तु यावत् मोच्यामि तावत् रसो ग्रह्मते, द्रति पूर्वेण सन्वन्धः। रसे ग्रह्मीते मोच्यामि द्रति फलितम् ['तावत्' (वि-पाठान्तरम्-म-) 'यावत्' (रा-, वि- मूलम्)]।

चक्रोति। हे 'चक्रवाक्रवध्वे' अनुकस्पिते रथाड्गद्यिते सहचरं' चक्रवाक्रम् आमन्वयस्व' सभाषस्व' युवयोर्मिथः प्रस्थानसमयः प्राप्तः, यतः परिणतो दिवसः 'रजनौ उपस्थिता' आगतप्राया। एतच शकुन्तलां प्रति सख्योः सङ्कोतवाक्यम्। गौतमौ आगच्छित दुष्यन्तं विसर्जय इति भावः।

NOTES

- 1. (a) अपरिचत &c.—परि + चण हिं सायाम् + क्त कर्मण = परिचतः pricked i e, touched. न परिचतः । नञ्तत्—। अपरिचतशासी कोमलश्च। कर्मधा—। (b) षट्परेन—षट्परानि अस्य इति षट्परः lit. having six feet, A name of the black-bee.
- 2. Reading.—(a) यावत् gives the same sense. The king does not directly answer Sakuntala's 'कदा'। (d) For श्कुन्तखा सुच तावन्याम् परिहरति नका न, the Bengali Rec. reads—

(दिशोऽवलोका) कथं प्रकाशं निर्गतोऽस्मि। (श्रकुन्तलां हिला पुनस्तै व पदैनिवर्त्तते)।

शक्ता (पदान्तरे प्रतिनिव्वय साङ्गभङ्गम्) पौरव, श्रानच्छापूरकोऽपि सभाषय-मावपरौचितोऽयं जनो न विस्नतं व्यः।

अभिज्ञानश्रकुन्तलम्

राजा—सुन्दरि, त्वं दूरमि गक्कन्तौ इदयं न जहासि मे। दिनावसाने कायेव पुरो सूलं बनस्पते:॥

शकु (स्तोकमन्तरं गला त्रात्मगतम्)—हा धिक् हा धिक् दृदं श्रुत्वा न में चरणौ पुरोसुखौ प्रसरतः । भवतु एभिः पर्यान्तकुरवकैरपवारितश्ररीरा भुत्वा प्रेचिष्ये तावदस्य भावानुवन्धनम् । (तथा क्वता स्थिता)।

राजा-कथमेव' प्रिये अनुरागैकरसं मासुत्सृज्य निरपेचे व गतासि।
अनिर्योपभोगस्य रूपस्य सृदुन: कथम्।
कठिनं खलु चेत: शिरीषसीय बन्धनम्॥

अक्—एतच्छ्ता न मेऽस्ति वभवो गन्तुम्।

राजा-सम्प्रति प्रियाय्न्ये किमस्मिन् लतामण्डपे करोमि; (श्रगतौऽवलोक्य) इन्त व्याहतं मे गमनम्।

मिनन्धाद्वितिमिदं संक्रान्तोशीरपिरमलं तस्याः।
इदयस्य निगड़िमव में ऋणालवलयं स्थितं पुरतः॥
(सवहुमानमादत्ते)।

शक् (इसं विलोका) — अमा दौर्व ख्यशिष्यतया परिश्वष्टमेतना याजवनयं न मया परिज्ञातम्।

राजा (मृणालवलयमुरिस निचिष्य)—श्रहो स्पर्धः । श्रनेन लोलाभरणेन ते प्रिये विहाय कान्तं भुजमव तिष्ठता । जनः समञ्जासित एव दुःखभागचेतने नापि सता न तु लया ॥

शकु—अतः परं न समर्थासि विलम्बितुम्। भवतु एतेनैवापदेशेनात्माने दर्शय-ष्यामि (द्रत्यपसपंति)।

राजा (दृष्टा सहर्षम्)—अये जीबितेयरी मे प्राप्ता । परिदेवनानन्तरं प्रसादेनो-पकर्त्त ब्योऽस्मि खलु टैवेन ।

पिपासाचामक गढेन याचितञ्चाम्ब, पिचणा। नबसे घोज्भिता चासा धारा निपतिता सुर्खे॥ शक् (राज्ञ: सम्सुर्खे स्थिला)—श्रार्थे अर्डं पथे स्मृता एतसा इससं शिनो मृगालवलयसा क्वते प्रतिनिव्नत्तास्मि । कथितं से इदयेन त्वया ग्रहीतिमिति । तिव्रचिपेदम् । मा मामात्मानञ्च सुनिजनेषु प्रकाशिष्यसि ।

राजा-एकेनाभिसन्धिना प्रत्यपं यामि।

श्व-विन पुन:।

राजा-यदौदमहमेव यथास्थानं निवेशयामि ।

श्यक—श्राका गति: भवले ततावत् (इतुरपसपंति)।

राजा-इत: शिलापङ कदेशं संश्रयाव: (इतुरभी परिक्रम्योपविष्टी)।

राजा (शक्तलाया इस्तमादाय) - अही स्पर्ः।

हरकोपाग्निदग्धसा दैवेनामृतवर्षिणा। प्ररोहः सम्भृतो भूयः किंखित् कामतरोरयम्॥

शक (स्पर्भं क्पियता) - त्वरतां त्वरतमाय्य प्रवः।

राजा [सहर्षमात्मगतम्] – इदानीमस्मि विश्वसितः । भर्तृराभाषणपदमेतत् । [प्रकाशम्] सुन्दरि, नातिश्चिष्टः सन्धिरसा मृणाजवजयसा । यदि तेऽभिमतं तदन्यथा घटियथामि ।

शक [स्मितं काला] ... यथा ते रोचते।

राजा [सव्याजं बिलम्बा प्रतिमोच्य] = सुन्दरि दृश्यताम् ।

अयं स ते स्थामलतामनोहरं विशेषशोभाषं मिवीज्भिताम्बर:।
मृणालक्ष्पेण नवी निशाकर: करं समित्योभयकौटिमाश्रित:॥

मक ─न तावदेनं प्रेचे, पवनकिष्यतकणो त्पलरेखना कलुषीकता में हिए:।

राजा (सिक्मतम्) = यदानुमनासे तदस्मेनां वदनमारुतेन विश्रदां करवाशि।

श्व = तदानुकिम्पता भवे यं किन्तु अद्यं न ते विश्वसिमि।

राजा = ममैवं नवी हि परिजन: सेव्यानामादेशात् परं न वत्तंते।

थक — अयमे वात्यादरोऽविश्वासजनकः ।

राजा [स्वगतम्] - नाहमेवं रमनीयमात्मनः सेवावसरं शिथिखयिष्ये। [सुखसुत्रमयितुं प्रहत्तः। शकुन्तला प्रतिषेधं रूपयन्ती विरमति]।

राना = श्रय मदिरे चणे, श्रलमम्मदिवनयाश्वया [श्रकुन्तला किनि घट्टा वीड़ावनतसुखी तिष्टति)।

राजा [त्रङ्गुलिभ्यां सुखसुत्रमय्य त्रातमगतम्]—

चारुणा स्फुरिनेनायमपरिचतकोसलः ।

पिपासतो समानुज्ञां ददातीव प्रियाधरः ॥

शक — प्रतिज्ञानमन्यर इव त्रार्घ्यप्व:।

राजा – कर्णो त्पलमन्निकर्षादीचनमूढ़ोऽस्मि [सुखमारुतेन चन्नु: सेवते]।

शक—भवतु प्रक्रतिस्थदर्भनास्मि संहत्ता। लज्जे पुनरनुपकारिकी प्रियकारिक' त्रार्थ्यपुतस्य।

राजा---सुन्दरि किमनात्

इदमपुरपक्ततिपचे सुरिध सुखंते यदान्नातम्। ननु कमलस्र मधुकरः सन्तुष्यति गन्धमावे स्।।

शक [सिम्मितम्] – असन्तोषे पुन: किं करोति।

राजा-इटम् (इति व्यवसित:। शक्नला वक्तुं ढीकते)।

This is slovenly in style. In substance it is silly and does not care much for decorum. The passage describes at great length how the मृणालनखर was picked up by Dushyanta and put back on the wrist of Sakuntala. This however contradicts the poet; for, later on we find the मृणालनखर still lying in the grove. Compare 'इसाइमर्ट्राम्द निमामरणिनवा- सज्ज्ञान चिणो निर्मेल् सहसो न नेतसग्रहामोशोऽस्म्य्नाइपि'=Infra— which is undoubtedly authentic being common to all the recensions. The interpolation, clumsy as it is must have been made at a very early date. The साहित्यदपंण quotes the sloka चानणा स्कृरितेनायम् &c. from the above in the twelfth century—the line दृद्यसा निग्रहमिन में, as it occurs here, was by बर्द मान ascribed to Kalidasa.

3. चक्रवाक &c. = अक्र द्रत्युचान द्रित चक्र + वच + घञ् कर्मणि = चक्र-वाक्:। तसा वधू:। अनुकम्पिता सा द्रित चक्रवाक वधू + कन् स्त्रियाम् = चक्र-वाक् वधुका। तत्सन्बुद्धी। By the rule 'केऽण:' long अ, द, उ become short if a of an affix follows. Hence व becomes वधु। Here चक्रवाक stands for दुष्यन्त, वधू for शकुन्तला, and रजनी or गौतमी। शकुन्तला—(ससभा मम्)—पोरव, असंसर्श मम सरौरबुत्त-न्तोवलभसा अज्ञा गोदमो द्दो एव्व आअच्छिदि। दावः विड्वान्तरिदो होहि [पोरव, असंसयं मम शरौरव्रत्तान्तोप-लम्भाय आर्था गोतमो दत एव आगच्छिति। तावत् विटपान्त-रितो भव]।

SAKUNTALA—(with alarm)—O decendant of Puru, doubtless venerable Gautami is coming this very way to have a report on my body (health). In the meantime get concealed by twigs.

राजा—तथा। (ग्रात्मनमावृत्य तिष्ठति)।

KING-As you say. (Stands concealing himself).

(ततः प्रविश्राति पात्रहस्ता गोतमो सख्यौ च)।

सख्यो—इदो इदो अज्ञा गोदमो [इत इत आर्था गीतमो] ।

(Then enter Gautami with a vase in her hand and the friends).

FRIENDS—This way, this way, let venerable Gautami proceed.

गीतमो (शकुन्तलामुपेत्य)—जारे श्रवि लहुसन्दावादं दे श्रङ्गादं [जाते, श्रवि लघुसन्तापानि ते श्रङ्गानि]।

GAUTAMI (Approaching Sakuntala)—My child, do your limbs suffer less now?

शकुन्तकेति। 'सम्भूमेण' भवेन सह'। 'ससंग्रं निश्चतं 'मम ग्रीरस्य इत्तान्तः वार्ता। तस्य 'उपलम्भाय' परिज्ञानाय। 'इत एव' अस्यामिव दिग्नि [सप्तम्ययं तिसः] 'आगच्छति' यावत् सा न आयाति 'तावत्' तत्काल' 'विटपें:' शाखाभि: 'अन्तरितः' प्रच्छत्री 'भव'।

तत इति। 'पाव' शन्तिजनस्य पाव' 'इस्ते यस्याः सा [इस-पाणि-प्रद्यतिभिव इतो ही सप्तस्य तस्यन्तस्य परनिपाती दृश्यते। तश्च गडादेराक्वतिगणलात् नोधाम्।]

श्रभिज्ञानशकुन्तलम्

'गौतमी प्रविश्वति सख्यो च'पविश्वतः इति विभक्तिविपरिणामः। एतत्र "यह-मिप तावद्देतानिकं शन्तादकमस्य गौतमौहस्ते विसर्जयिस्थामि' इति शिखोक्तशान्ता-दकभाजनम्।

इत इति। 'इत: इत: आर्था गीतमी' अगच्छतु इतिवाकार्येष:।

जाते इति । जातिमिति अपत्यमावसुच्यते । स्त्रियां संबुद्धौ हे 'जात' पुर्वि शकुन्तने 'श्रिप श्रद्धानि ते लघु: मन्दः 'सन्तापो' येषां तथाविधानि किम्? श्रिप प्रश्ने । पीड़ालाधवं जातं न वा ।

NOTES

- 1, (a) शरीर &c.—उप+लभ+ घञ् भावे = उपलमः accession प्राप्ति:। इनस्य जातस्य अनः समाप्ति: इत्तानः the end of what has bappened i.e. all details from beginning to end. Now see Tika. ताद्याँ चतुर्यौ । [b] तावत्—अवधी or अवधारणे। [c] विटप &c.—अन्तरम् अन्तिः जातमस्य इति अन्तर + इतच् = अन्तिरतः hidden. 'अन्तरमवकाशाविधपरिधानान्ति ई भेदताद्याँ' इत्यमरः।
- 2. जाते—जन + ता कर्ता जातम् anything born i.e. offspring in general. This gives जाता in the feminine. 'तत्स बडी।

शकुन्तना—अज्जे अस्यि विसेसो। [आयो अस्ति विश्वः]।

SAKUNTALA—There is an improvement, respected mother.

गौतमी इतिणा दव्भोदएण णिरावाधं एवं दे सरीरं भिवसिद [अनेन दभौदक्षेन निराबाधमेव ते घरीरं भिवपाति]। (श्रिसि प्रकुन्तलामभुरद्धा) वच्छो परिणदो दिश्रहो। एहि उडजे एव गच्छम्ह [वत्से परिणतो दिवसः। एहि उटजमेव गच्छामः]। (प्रस्थिताः)

GAUTAMI—With this water from Kusa-grass your body will indeed be free from suffering. (Sprinkling her in the head) My child the day has ended. Come let us go to the

cottage. [Starts to go out].

हतीयो**ऽ**ङ्गः

आयों इति । हे भाग्रा मान्ये मातः 'विशेषः' उत्वर्षः 'श्रस्ति'। उपश्मः अनुभूयते इत्यर्थः ।

श्रानिति। 'श्रानित दर्भ निश्चेष उदकेन जलेन शाकपार्थि वादिः। हेती वा करणे हतीया] 'ते शरीर' निगैता सावाधा' पीढ़ा यस्मात् यस्य वा तादृशम् 'एव भविष्यति'। - न केवलम् उपशमः, किन्तु समूलमेव नाशो मविष्यति।

वत्से इति । 'वत्से' जाते 'दिवसः परिणतः' चरमे यामे स्थितः । सन्या श्रागत-प्राया । रवेसापो नास्ति, किमवावस्थानेन, एहि डटजमेव गच्छामः' । 'प्रस्थिताः' प्रस्थातुमारस्थाः [श्रादिकर्मणि क्तः] ।

NOTES

1. निरावाधम् — आवाधनम् द्रति आ + वाध + आभावे = आवाधा suffering. Now see Tika.

यकुन्तला (श्रांक्षगतम्)— हिञ्च पढ़मं एव्य सुहोवण्दे मनोरहे कादरभावं ण मुन्निस। साणुसग्रविहिष्ठिग्रसा कर्हं दे सम्पदं सन्दावो [हृदय, प्रथममेव सुलोपनते मनोरधे कातर-भावं न मुन्निस। सानुग्रयविघिटतस्य कथं ते साम्प्रतं सन्तापः]। (पदान्तरे स्थित्वा प्रकाशम्) लदावलग्र, सन्दाबहारग्र, आमन्तिम तुमं भुग्नोवि परिभोग्रसा [लतावलय, सन्तापहारक, ग्रामन्त्रये त्वां भूयोऽपि परिभोगाय]। (दुःखेन निष्क्रान्ता शकुन्तला सहेतराभिः)।

SAKUNTALA [Aside]—My heart, at first, the object of desire readily presenting, you do not at all give up timidity. Now, separated with regrets, how are your regrets [justified]? [Stopping after a step or two-Aloud] O Ivy-bower, remover of my sufferings. I invite thee for enjoyment again [Sakuntala sorrowfully leaves [with others].

हृदय इति। है 'हृदय प्रथम' मनोरथे' मनोरथविषयीभूने राजनिः सुखेन

अखदीयमायामं विना एव 'उपनते' सम्प्रापते सित 'कारुसाव'' भीकतां ैच मुश्चिसः [एवकारो भिन्नक्रमः]। 'अनुश्चेन' पद्मात्तापेन 'स्न्ह विघटितस्य' मनोरचेन वियो-जितस्य 'ते सन्तापः' अनुश्च इत्यर्थः 'क्ष्यं साम्प्रतः' युक्तम् ["युक्तो हो साम्प्रतं स्थाने'' द्रत्यमरः]। न कथमपि युक्तम्। यहा—'साम्प्रतम्' अधुना 'सानुश्चविघटितस्य ते कथं सन्तापः' किमर्थम् अनुश्चः। अयुक्तोऽयमनुश्चः। उभयथा हृद्यं प्रति तिरस्तारः। स्थिते अनादरः याते अनुश्चः द्रत्यसङ्गतं ते द्रति।

लतेति। लतानां बलयः लताभिवं लयाकारेण विष्टितं स्थानम्। तत्मबुद्धिः। हैं 'लतावलय' लतागृह, हो 'मन्तापहारक' खिद्विनीदन 'भूयोऽपि' पुनर्पि 'परिभोगाय' 'उपभोगाय 'लाम् अमन्त्रये' प्रवर्तये। प्रार्थाये लां पुनर्पि में खिद्मपनीद्य इत्यर्थः । राजनं प्रति सङ्कतोऽयम्।

NOTES

- 1. प्रथमसेव— The एव should be taken with न। Thus नैव मुखास ।
- 2, [a] मानुशय &c.—अनु + शी + अच भावे अनुश्य: remorse पद्यात्ताप: regret; "भवंदनुशयो है षे पायात्तापानुबन्धयो:" इति विश्वमीदन्यो। तेन सह सानुश्यम्। वि + घट + शिच् + क्र कर्म शि = विघाटतम् separated, घट is to join, विघट is to disjoin. सानुश्य यथा तथा विघटितम्; तस्य। (b) साम्प्रतम् An अव्यय meaning यक्त proper.
- 3. (a) लताबलय &c.—Gautami takes it as an innocent ad ress to the grove. It is really meant for the king inside the लताबलय। (b) मन्तापहारक—हरतोति हृ+ ज् ल् कर्तार=हारक: reliever. सम् + तण्+ घञ्भावे = सन्ताप: suffering. सन्तापस्य हारक:। शेषषष्ट्रा समास:। The plain sense of सन्ताप: is here "summer heat." लताबलय is then evidently मन्तापहारक। Applied to the king, सन्ताप is मदनवाधा which the king has relieved. (c) परिभोगाय—परि+ सृज + घञ्भावे = परिभोग: enjoyment. In the case of the लताबलय it is the enjoyment of shade, and in the case of दृष्यन्त, enjoyment each other's company, 'तुमधाच भाववचनात्" इति चतुर्थी।

राजा—(पृव स्थानमुपेत्य सिन:स्वासम्)—ग्रहो विन्नवत्यः प्राधितार्थसिद्धयः। मया हि—

मुद्दक्त लिसंव्रताधरोष्ट प्रतिषेधाचरिवक्तवाभिरामम्।

मुख्यसंसिववर्त्ति पद्मलाच्याःकथमपुरव्यमितं न चुम्वितं तु॥२४॥

का न खलु सम्प्रति गच्छामि। अथवा दहैव प्रियापरिभुक्तमुक्ते

-स्तावलये मुह्हर्ताः स्थास्यामि। (सर्वतोऽवलोक्य)

तस्याः पुष्पमयो ग्ररोरलुलिता ग्रय्या श्विलायामियं क्लान्तो मन्त्रथलेख एष निलनीपत्रे नखैरिपितः। इस्ताद्भ्वष्टमिदं विसाभरणमित्यासज्जमानेचणो निर्गन्तुं सहसा न वेतसग्टहादोग्रोऽस्मि श्र्न्यादिप ॥२५॥

How full of hindrances is the fulfilment of objects desired. Of that damsel with fine-eye-lashed eyes, the face, with the lower lip covered by the fingers, [therefore] charming through the half uttered words of prohibition—the face, that was turning constantly towards the shoulders. was indeed lifted somehow by me, but not kissed. Where indeed shall I go now? Or, here I will stay for some time in this ivy-bower that has been enjoyed and vacated by my darling. [Looking all round]. This is the bed of flowers on the stone, pressed down by her body—This is the withered love-letter traced on the lotus-leaf with her nails—This is the lotus shoot-decoration, slipped from her hand. With my eyes thus sticking, I am not able to go out in a hurry from the cane-bower, even though deserted.

अही दति। 'प्रार्थितानाम् अर्थानां सिञ्जयः' निष्यत्तयः 'विश्ववत्यः' अतिर्कितिवि भे

मुहरीति। अन्वय:—पचालाच्या: अङ्गुलिमंहताधरीष्टं प्रतिषेधाचरविक्रवाभिरामं, समुः अंसिववित्तं मुखं मया कथमपि उद्गमितं हि न तु चुक्तितम्। व्याख्या—'पचाले' अभ्यत्तरोमवतौ [प्राथत्तं मत्वर्थीयो लच्] 'अचिणी' यस्याः तथा विधायाः तस्याः शक्त-न्त्रलायाः 'अङ्गुलिभिः संहतः' रचार्थम् आच्छादितः 'अघीरष्ठो'निक्षोष्ठो यस्यिन् तथाविधं

ततः श्रीष्टाच्छादनादेव'प्रतिषिधाचरेषु'निषधयञ्चनवर्णेषु'विक्तवं दीनम् श्रम्यष्टी हारणेनः मोघयनम्। तच तत् 'श्रभरामं' मनोहरख 'मुहः' वारं वारं 'श्रम्योः' स्तम्ययोः विवर्त्त ते' मां परिहर्त्तु विवलते यत् तथाविधं 'मुखं मया कथमिष, श्रतिप्रयत्ने न विद्यान् व्याध्य 'चन्निमतं हि' चन्निमतमेव 'न तु चुम्बतम्'। बह्रनिष विद्यान् श्रतीत्य यदा तस्या वदनमुन्निमतवान् तदा मेने सिद्धमेव प्रार्थि तम्। किन्तु तदेव गौतम्या विद्यितः, वदनं नैव चुम्बतम्। दितिविद्यवत्यः सिद्धयः। ["चुम्बतं तु'' (रान्, तन्, न्यान्, दन्)—"चुम्बतं तत्" (विन्)]॥

क्रोति। 'प्रियया' प्राक्ष 'परिभुक्तम्' ऋधुना 'सुक्तम्' यत् तिस्मन् 'लतावलये सुह्रक्ष' चणकालं स्थास्थामि', [''परिभुक्तमुक्त'" (रा-वि-. स-)—"परिभुक्तो" (त-न्या-)]॥

सर्वेत इति। 'सर्वेतः' सर्वासु दिच्च [सप्तम्यर्थे तसि:] 'अबलोका'। अन्वयः— तस्या: शरीरलुलिता शिलायाम् द्रयं पुष्पमयी शय्या। तस्या: नर्खः ऋर्पितः नलिनीपवे एष क्लान्तो ममाथलेख:। तस्या: हस्तात् अष्टम् इदं विसाभरणम्। इति श्रासञ्जनः मानेचण: [सन्] ग्र्न्यादिप वैवसग्रहात् सहसा निर्गन्तुं न ईशोऽसि । व्याख्या--'तस्याः'' शकुन्तलायाः [एतटुत्तरवापि संवधातं] 'शरीरेण लुलिता' मर्दिता 'शिलायां' प्रसारतने 'इय' पुष्पमयी' कुसुमक ल्पिता 'शय्या' शयनीय' दृश्यते। तव सा विरहिणी शायानासीत् इतौयं मां स्नारयति। तस्याः नर्खः अपितः उत्कौर्णवर्णः 'नलिनीपवे ' कमलदले 'एष क्षान्तो स्नान: 'मन्मथलेखः' मदनलिपि: भाति। इह सा मिय भावर मवर्णयत् इत्येष मे कथयति। तस्या 'हस्तात् अष्टं चुरतम् 'इदं विमाभरणं सृणाल-वलयम् आस्ते। अवासीत् चुर्वनाधावसाय दत्येतना निवेदयति। 'इति एभिः प्रकारैः 'आसज्जमानं' लग्ने 'ईचणे' नेवे यस्य तथाबिध: सन् 'ग्र्न्यादिप' प्रियाविरहितादिष वेतसग्टहात्' वानीरवलयात् 'सहसा' हठात् 'निर्गन्तु' विहर्यातुं 'न ईशीऽसि' न समधौँऽस्मि। प्रियोपभुक्तं तत् वस्तु में दृष्टिं वन्नाति, तेन तेन विश्विण तां तामवस्थां स्मारिती नाइमिती गन्तुं समर्थः। [अ।सज्जसान—(त-, न्या-)— "आसज्यमान" (रा- वि-, म-)॥ "ईशोऽसि" (त-, न्ता-)—"शक्रोमि" (रा-, व)—"श्रृकोऽस्मि" (स-)]॥

- 1. (a) विज्ञवत्य:—विह्नयते एभि: इति वि + हन् + क करणे घलयें = विज्ञाः obstacles. ते सन्ति वाहु ल्यो न आसु इसि विज्ञ + सतुप् भूम = विज्ञवत्यः full of obstacles. (b) प्रार्थि ताथं &c.—प्रकर्षेण अधि त इति प्र + अधि + क्त कर्मण = प्रार्थि ताः longed after. प्रार्थि ता अर्था वस्तुनि इति प्रार्थि तार्थाः longed-for object. सिध + क्तिन् भावे = सिह्यः achievements. Now see Tika.
- 2. (a) बद्ध लि &c.—अधर बोष्ठ: यधरोष्ठ: or अधरोष्ठ: the lower lip. कर्म धा—। यद्ध लिभि: संहत: covered by the fingers. २तत्—। ताह्य: अधरोष्टो यिमान् तत्, वह—। (b) प्रतिषेध &c.—प्रति + सिध् + धञ् भाने = प्रतिषेध: prohibition. तस्य अचराणि words of prohibition i.e. the exclamation "Don't" (मा मा)। तव विक्रवम् powerless in the words of prohibition, i.e. unable to utter clearly the words of prohibition (मा मा)। The प्रतिषेधाचर being a labial (मा repeated) requires the free use of both the lips to utter. But the lower lip was covered by the fingers. Hence the inability.* अभि समन्तात् रमते अनन इति अभि + रम + धञ्चत्रणे = अभिरामम् charming. प्रतिषेधाचरविक्षवम् ततएव अभिरामम्।
- 3. (a) अंसविवर्षि अंस + वि + इन् + णिनि कर्त रि by the rule "बहुलमामीच्या" णिन is sometimes attached to indicate frequency of
  action. Here the face is constantly (आभीच्या) being turned from
  side to side to avoid the persistent attempts of the king to
  have a kiss. Hence the rule applies. (b) पच्यलाच्या: पच्याणि सन्ति
  मनोहराणि अध्यन् इति पच्यन् + लच = पच्यलम् having fine eyelashes. पच्यन्
  is of the सिभादि class and takes लच by the rule "सिभादिश्यम्" ।
  ताह्यम् अचि अस्या दिस पच्यलाचि + वच् (समासान) छीष सियाम् = पच्यलाची ।
  तस्या: । वच is guided by the rule "बद्रतीही सम्ब्यच्यो: खांगातवच्" and
  here अचि is खाङ्गवाचन । Raghava things that this epithet points
  to the attraction that draws the king towards the face. (c) तु
   Expreses regret, * तन् for तु takes away the regret which is
  not proper here because 'अही" at the beginning of the speech
  prepares us for some such expression of regret.

4. Remark—The sloka substantiates the general (सामान्य)

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

statement "बिम्नवत्यः प्रार्थि तार्थ सिद्धयः"। In the present case चुन्वन is the प्रथितार्थ। The obstacles (विम्न) are numerous. Thus the lower lip is अंगुलिमंहत which is the first obstacle. Then there is direct prohibition (प्रतिषेष)। The third obstacle is the constant turning of the face from side to side (अंसिववित्तें)। And last of all the interruption offered by Gautami. Hence the Figure (अलङ्कार) is अर्थान्तरन्यास defined by दिख्डन् as "ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्त त्य विश्वन । तन्साधनसमर्थ स्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तु नः॥"

- 5. (a) प्रिया &c.—पूर्व परिभुत्त पश्चान मृत्तं परिभुत्तमुत्तम् enjoyed and vacated. "पूर्व कालकसर्व जरत्पुराश्चनवक्षेत्रलाः समानाधिकरश्चन" इति पूर्व कालकर्म धा—। प्रियया परिभुत्तमुत्तम्, ३तत—। तिसान्। (b) लतावलये जतानां वलयम्। तिसान्। अधि अभी। (c) मुद्धर्तम् अत्यन्तसंयोगे २या।
- 6. श्रास्क्रमानेचण:—Here सक्र is used in the श्रात्मनेपर। Several grammarians think that सक्र cannot take श्रात्मनेपर in the करं-वाच। Possibly this is the reason why राघव &c read श्रास्क्रमानेचण: in the कर्म वाच। But old writers often use सक्रांग the श्रात्मनेपर। Thus "स वाचा सक्रमानया" with words sticking in his throat; "य्वां नोपरि नाधसान्न तियां क् सक्रते गति:" whose course is unimpeded upwards, downwards and oblique &c. in the Ramayana. These are not श्राषं (वंदिक) usages for the भाषाचार himself says "यद्भि-प्रायेषु सक्रते", though काजिदास, as we know, does not hestitate to use वंदिक forms. Hence सक्रमान is preferred. In the present instance, the king's sight is arrested at very step—here by the flower-bed, there by the lotus bracelet, and elsewhere by the love-letter. He likes to linger and dwell on them.

(ग्राकाशे)—राजन्,

सायन्तने सवनकर्मण संप्रवृत्ते विदं हुताग्रनवतीं परितः प्रकीर्णाः । क्षायाश्वरन्ति बहुधा भयमादधानाः सस्यापयोदकिप्रगः पिश्चिताश्चनानाम् ॥ २६॥

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

In the air - O King, the evening sacrificial rite being fairly begun, apparitions of cannibals, purple like evening-clouds, scattered all round the altar on which there is the consumer of Ghee [Fire], move about striking terror in various ways.

राजा-अयमहमागच्छामि। (निष्कान्तः)

त्रतीयोऽङ्गः। (THIRD ACT)

सायमिति। अन्वयः स्वान्तने सवनकर्म णि संप्रवृत्ते, हुताशनवर्तो वेदिं परितः प्रक्रीणां: सन्यापयोदकपिशाः पिश्रिताशनानां काया बहुधाः भयमादधानाश्चरित्तः। व्याख्या—सायं भवम् ६ति 'सायन्तनम्' ["सायश्चर—'' इति टाल् तुट. च] तिस्तन्। सान्ते। 'सवनकर्म णि' होमिवधी 'संप्रवृत्ते' सन्यक् प्रवृत्ते आरब्धे सितः 'हृतं' हिवः अश्वाति यः अग्निः तहतीं वेदिः परितः' वेद्याः समन्तात् 'प्रकीणीं', विचिप्ताः अग्नी प्रदास्यमानं हिवः श्वाक्तियः ग्रहणार्थं गणशः श्वाग्य केचित् श्वत, कति च तव, केचन पुनरन्यव, इति क्रमेण श्विष्यताः सान्यापग्रीदः' सान्यमेष दव कपिशाः' पाटलवणो पिश्विताशनानां क्रव्यादानां 'क्रायाः' प्रतिविक्वानि ['क्राया सूर्यः 'प्रिया कान्तिः प्रतिविक्वमनातपः" इतिकोषः] 'बहुधा' श्रने कप्रकारेण भयम् श्वादधानाः, जनयन्यः सत्यः 'चर्रान्तं विहर्रान्तः। श्रधुने व हुताशे हिवर्दास्यते, किन्तु मायिनाः राजसाः प्राप्ताः मायगा क्रव्रदेहास्ते अग्रे मुंखादिप तत् ग्रङ्गीयः इति भयं नः। तदेहि राजन् रच्च देवतानां भागम् इति भावः। [प्रक्रीणाः'' (त-, न्याः म-)— "प्रयस्ताः" (रा-, वि-)॥ "सन्यापयोदः" (रा-, वि-, म-,)—''सन्याधक्त्रः" (त-, न्याः)]।

श्रविभिति। 'त्रवम्' इति श्रविलम्बं म्चयित। "एष यामि" "एष त्वां हिन्म" द्वादिषु एषशब्दो यथा। त्वरितं यामि चिप्रं हिन्म द्वादि तवार्थः। द्रहापि 'श्रय-व्याद्रमागच्छामि' चिप्रमागच्छामि द्वार्थः।

NOTES

1. (a) संप्रवत्त-सम् + प्र + वृत् + क्ष कर्षा र or भन्तर्भावित्रख्यात् कर्मण

मं बत्तम् that which has progressed. तिम्मन्। The ceremony having advanced, the Rakshasas have made their appearance. The apparitions were not noticed before. (b) हतामनवतीम्— हत + अग्र + ल्या कर्तार वा ल्याट कर्तार = हतामनः fire. This supposes अग्र to be of the नन्दादि class. Thus it is that Bhanuji derives पत्रगामन taking perhaps नन्दादि as आकृतिगण। But even then "कर्मण्यण्" seems to bar ल्या and give the form हतामः for the word is not directly named there. Better say अग्रातीति अग्रनः (नन्दादि)। हतस्य अग्रनः। ६तत्—। तहतीम्। The name suggests that आहृति is about to be offered to the fire, but Rakshasas have come to intercept it. (c) भयम्—The भय is not of personal risk but of the misappropriation of the हत (Ghee). (d) आद-धानाः—आ+धा+शानच्कत्तिर। कर्दाभप्राचे क्रियापले आत्मने पदम्। They terrify for their own benefit (कर्दाभप्राचे क्रियापले आत्मने पदम्। They terrify for their own benefit (कर्दाभप्राचे क्रियापले आत्मने पदम्। They

चतुर्थोऽङ्गः

विष्कामाक:

(ततः प्रविद्यतः कुसुमावचयं नाटयन्त्यो सख्यो) अनस्या — पित्रं वदे, जद्दवि गास्यव्येण विद्याणा णिव्युत्तकलाणा सउन्दला अण्रूपभन्गामिणो संवृत्ते ति णिव्युदं मे हिन्नग्रं तहिव एतियं चिन्तणिक्जं [प्रियंवदे, यद्यपि गास्यवं ण विधिना निव्यत्तकल्याणा प्रकुन्तला अनुरूपभन्गामिनो संवृत्ते ति निर्वृतं हृदयं, तथापि एताविच्नन्तनोयम्]।

(The enter the friends, acting the gathering of flowers).

ANASUYA—Priyamvada, though my heart is delighted, because, with her blessings performed by Gandharva rites, Sakuntala has become united to a suitable husband, still this much has to be thought about.

चतुर्थोऽङ्गः

प्रियंवदा—कहं विश्व [कथमिव] ?

PRIYAMVADA—How is that?

तत इति । 'कुसुमानाम् अवचयं चयनम् [अवचिनोतेभीव अच्॥ ननु अवचाय इति घञा भाव्यम्। वासनम् "अवतारावचायश्रव्दर्यादीं व व्यत्यासी वालानम्" दत्याह । तव राघवभद्यः कन्यते इसे वचान् आकृष्टा पुष्काणि चिनुतः, तेन प्रत्यासत्ते रभावात् न घञ् इति समाधत्ते॥ वयन्तु वचारोष्टणं न साधु मन्यामहे। शाव्दिकचूड़ामणिः साचादिव सरस्तती कविर्धद अचिमच्छिति अजेवास्तु के नाम तव विप्रतिपद्येरन्] 'नाट-यन्यी' अभिनयन्यी 'सख्यी' अनस्याप्रियंवदे प्रविश्वतः'। [नाटयन्यी' (रा-वि-) — "अभिनयन्यी" (त-, न्या, स-)]।

प्रियमिति। 'शकुन्तला गान्धवें ण विधिना' अनुष्ठाने न विवाहानुष्ठाने न 'निहत्ते' कल्याण' मङ्गलं विवाहमङ्गलं यस्याः ताहशो सती 'अनुष्ठपं भर्तारं गच्छति' इति योग्यपावस्था इत्यर्थः 'संहत्ता' जाता 'इति' हेतोः 'यदापि निहेत्तं सुस्थितं 'मिल्हदयं, तथापि एतावत्' एतन्मावं 'चिन्तनीयं विचारणीयम्। ['विधिना,'' (रा-, वि-)— "विवाहविधनां' (त-, न्या- मा-]।

NOTES

1. (a) जुस्मावचयम्—अवचयनम् इति अव + चि + अच् भावे = अवचयः gathering. Now see Tika. The rule "हलादानं चेर्सा ये" requires चज्र to be attached to 'च when the gathering is from close quarters [within reach—प्रवासित] excepting cases of theft. The form then becomes अवचाय as we have it in "अन्यत यूयं जिस्मावचायं जुङ्ध्वमवाध्य करोमि सखाः"। Vamana condemns अवचय [See Tika]. The poet however uses the form deliberately, for he repeats it in the मालविकाशिमित्रम्।* The fact is, it is a Vedic form which had not yet disappeared from भाषा at the time of Kalidasa. Raghava defends saying that this is not a case of चज्र at all, for the flowers were really not within reach and were reached only by climbing up the tree! [b] अभिनयनारे seems to be the better reading [See p. 381 note 3].

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

ग्रभिन्नानग्रकुन्तलम्

- 2. (a) गासवें ग—"ब्राह्मो दे वस्तये वार्ष प्राज्ञापयस्तयाऽसुरः। गासवों राज्ञसये व पे शाचयाष्टमोऽधमः॥" Hence गासवें is a वैधविवाहः and may be
  called a विधि। (b) विधिना—विधीयते इति वि+धा+िक कमं गि = विधिः
  that which is sanctioned. तेन। (c) अनुइप &c.—अनुगतोइपम्। अनुइप क्षेत्रः—अनुगतोइपम्। अनुइप क्षेत्रः—मिम+िणिन कर्त्तारं साधुकारिण। (d) निर्वं तम्—निर्महम् कर्तारं
  satisfied. The root is अक्षमं क when निर् precedes in this sense.
  (c) एतावत्—एतत् परिमाणमस्य इति एतद् + वतुप् this much. Refers to
  भिरति वा न वा इति' next page. Or refers to the whole marriage
  affair. The affair has to be viewed with misgivings.
- 3. कथिनव—How "with misgivings"? दव in such cases seems to imply that the speaker is at a loss to find out an answer to his query. Compare 'कथिनव"—Infra. 'किनिव"—Infra &c.

श्रनस्या—श्रज्ज सो राएसि इद्दिं परिसमाबिश्च इसोहिं विसज्जिश्रो श्रत्ताणो एअरं पविसिश्च अन्ते उरसमागदो इदो-गदं बुत्तन्तं सुमर्द वा न वित्ति श्रिद्य स राजिषिरिष्टं परि-समाप्य ऋषिभिवि सृष्टः आत्मनो नगरं प्रविश्य श्रन्तः पुरसमागतः इतोगतं वृत्तान्तं सार्ति वा न वा इति]।

ANASUYA—It is this. Dismissed to-day by the Rishis after having finished the sacrifice, whether or not that royal sage, having entered his town, associated with the ladies of the inner apartments, remembers the events that transpired there.

प्रियंवदा—विसद्धा होहि [विस्वश्चा भव]। ए तादिसा आकिदिविसेसा गुणिवरोहिणो होन्ति। तादो दाणि दमं वुत्तन्तं मृणिय ए आणे किं पिड्बिजिस्मिदि ति [न तादृशा आकितिविशेषा गुणिवरोधिनो भवन्ति। तात द्दानौम् हमं वित्तान्तं युवा न जाने किं प्रतिपत्स्यते दित]।

चतुर्घोऽङ्गः

PRIYAM VADA—Rest assured. Excellent features like those do not war with virtue. What Father will do now, having heard of this affair, I do not know.

श्रद्धोत। "ऋषिभः इष्टिं यागं परिसमाप्य श्रद्धा विस्ट देखिल भवते नगरं प्रतिनिवर्त्ता इति क्वताभ्यनुद्धः 'स राजिषः श्रात्मनो नगरं प्रविश्व श्रन्तः पुरेः 'लचणयाः श्रन्तः पुरवर्त्ता नौभः महिषीभः 'समागतः' मिलितः 'इतोगतम्' इहस्यं हत्तान्तं वार्ताः 'सार्ति वा न वा इति' एतत चिन्तनीयम्' इति पूर्वेण सम्बन्धः। इयश्च भाविन्या विपत्ते म्हाया।

विस्विधि । 'विस्विधा' विमुक्षवती, नि:शङ्का द्रिति यावत् 'भव'। सम्भूमं त्यज ।
'ताहशा:' दुष्यन्तहशा: 'त्राक्कितिविशेषा:' विशिष्टा त्राक्कतय:, 'गुणविरीधिनो' गुणेन ।
विरोधवन्तो 'न भवन्ति'। हृपेण गुणो वसित। दुष्यन्तस्य यथा हृप' तथा स त्रनार्थः ।
नाचरेत्। मम तु त्रपरविधा शङ्का। 'इदानौं' जाने कर्मणा 'इम' वृत्तान्तं त्रुत्वा तातः' कण्वः 'क्किं प्रतिपत्स्वते' अवधारियस्वित दिति 'न जावे' दुष्यन्तात् नि:शङ्का भव, त्रिन्तु तातात् विमेमि इति भावः।

NOTES

- 1. (a) दिल्म—इज्यते दित यज + तिन् कर्म णि = दिल्: a sacrifice. ताम्। (b) अन्त&c.—अन्त: स्थितं पुरम् अन्त: पुरम् the inner appartments याक्याणि वादि। By transference of epithets, this means the ladies of the inner apartments. Now see Tika. (c) द्रतीगतम्—इदम् + सप्तम्यासम् = दतः (आदादि) here. गतम् transpired जातम्। दती गतम् here transpired, सहस्पिति समासः। (d) स्वरित वा न वा = This is pre-sentiment of approaching danger. वत्तान्तं स्वरित not वत्तान्तस्य स्वरित because here there is no श्वल hence, the कर्म appears as कर्म। Again स्वरित has वर्त्तं मान समिय्ये भविष्यति स्वर्ट, by the rule 'क्तमान-सासीय्ये वर्त्तं मानवदा''।
  - 2. (a) पाति &c.—प्राक्तियनी इति पा+ त+ किन् कर्म णि = पात्ततय: creations, i. e. features. विशिष्यनी वि+ शिष् + घष कर्म णि = विशेषा: those that are left, i.e. the best; because the best remains after the elimination of the worthless. पात्ततीनां विशेषा: the best of features, i. e. persons having excellent features, ६ तत्—the षष्ठ

in आकृतीनाम् being चेंचे and not निर्दार्ण । According to केंग्र there is no निर्दार्ण unless the individual separated, the class from which it is separated, and the ground of separation are all mentioned. Hence the present case has nothing to do with the prohibition "न निर्दार्ण । (b) गणविरोधन:—गणान् विरुद्धान्त इति गुण + वि + कध + णिनि ताच्हील्यो कर्णार । Or विरोध: ऋति एषाम् इति विरोध + इनि मत्ययं = विरोधन: opposed, गुणे विरोधन: । गुण is here mental. The विरोध is एकाधारस्थितरभाव: । The देह is the आधार in which reside these excellent feature. The suggestion is that perfect features and perfect mind reside in amity in the same आधार! So constantly do the two go together, thusseeing that one of them (the features) is present, it may be inferred that the other (गुण) is also there. Cp. 'न ह्याकृति: सुसहशो विज्ञहाति इत्तम्"—Mrichchakatika.

3. Remark—Anasuya apprehends wilful neglect of Sakuntala. The king will not have the courage to disclose facts through fear of the other queens. This is a very low estimate of the virtues of Dushyanta. Priyamvada allays her anxiety, by referring to the attractive presence of the king. Such excellent features do not harbour a perverse mind; यवाक्रतिस्त गुसा वसन्ति, hence Dushyanta cannot be unjust to Sakuntala.

श्रनसूया—जह अहं देक्खामि तह तस्म श्रनुमदं भवे [यथा श्रहं पश्यामि तथा तस्य श्रनुमतं भवेत्]।

ANASUYA -As I see it, it will be approved by him.

प्रियंवदा - कहं विश्व [कथमिव]।

PRIYAMVADA-How is that?

यनस्या — गुणवरे कस्या पिड्वादिण जेति स्रग्नं दाव पढ़मो सङ्गप्पो। तं जद देव्वं एव्व संपादेदि णं स्रप्यसिण किदत्यो गुरुअणो [गुणवते कन्यका प्रतिपादनोया द्रति प्रथमः सङ्गल्यः। तं यदि दैवमेव सम्पादयति ननु अप्रयासेन स्नतार्थों गुरुजनः]। ANASUYA—This indeed is the foremost desire that a daughter has to be given to a virtuous person. If luck alone accomplishes that, verily the superiors have their desires fulfilled without effort.

यधित । 'श्रहं यथा' येन प्रकारिण 'पश्यामि तथा' तेन प्रकारिण यदि तातः पश्यति तस्य अनुमतम्' अनुमोदितं 'भवेत्'। एक मैव वस्तृ भिन्नप्रकारेण दृष्टं भिन्न-भिव भःति । मह्ष्या यदि तातः पश्योत्, नूनमनुमोदित सः।

गुणवने इति। 'कन्यका गुणवते' गुणिने 'प्रतिपादनीया' सम्प्रदातव्या 'इति' एव 'प्रथमो' सुखाः, सङ्ख्यः' अभिलाषः' गुक्जनस्य इत्यर्थः। 'तम्' सङ्ख्यं 'यदि देवनेव गुक्जनस्य प्रयासं विना एकलं देवं 'सम्पादयित' सफलयित। 'नन्' [अवधारणे] 'अप्रयासेन' प्रयवाभावेन 'क्षतार्थः' सिङ्ग्योजनो 'गुक्जनः'। कन्या सत्पावे देया इति निर्विवादम्। दानञ्च देवाधीनमपि पुक्षप्रयवमपेचने। "न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविश्वन्ति सुखे स्गाः"। तव तातेन कः क्षतो यवः ? देवनेव केवलिममां सत्पाव-स्थामकरोत्। तदव तोष एव भविता तातस्य न रोषः। ["अप्रयासेन" रा-, वि-— ' अन्पायसेन" (म-)]॥

NOTES

- 1. (a) तस्य—अनुक्ते कर्तार षष्टी by the rule "क्रस्य च वर्त्तमाने" (b) अनुमतम् अनु + मन + क्र कर्मणि वर्त्तमाने।
  - 2. कथमिव-See Ante.
- 3. (a) गुणवते—गुणा: सन्ति अस्य इति गुण+मतुप् = गुणवान् qualified.
  तस्य । Used substantively. 'विश्व षणमावप्रयोगो विश्व ध्यप्रतिपत्ती" इति
  वामनः । (b) क्रतार्थ:—क्रतः सिद्धः अर्थः प्रयोजनसस्य having the purpose
  served. वहु— । (c) अप्रयासेन—प्र + यस + घञ् भावे = प्रयासः effort. न
  प्रयासः absence of effort. The नञ् here implies अभाव absence
  "तत्साहस्यमभावय तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राथसां विरोधय नञ्चाः षट्पकीर्ति ताः॥

प्रियंवदा (पुष्पभाजनं विलोक्य)—सिंब अवद्रहाहं बिल-नम्मपज्जात्तादं कुसुमादं [सिंख, अविचतानि बिलकर्मपर्य्थाप्तानि कुसुमानि]। PRIYAMVADA—(Looking at the flower vase)—Friende enough flowers have been gathered for the rite of Balin (offering).

अनस्या—णं पित्रसहीए सउन्दलाए भलगोरेवत्रा त्रचणैत्रा [ननु प्रियसख्याः शकुन्तलायाः सीभाग्यदेवता अर्चनीया]।

ANASUYA—Should not the [Or—Verily the] God of Success of our dear friend Sakuntala be worshipped? [Or—has to be worshipped].

प्रियंवदा — ज्ञादि [युज्यते]। (तदेव कर्माभिनयतः)।
PRIYAMVADA—All Right! (They act the same act).

(नेपधेर)—अयम हं भोः।

IN THE DRESSING ROOM-Here I am Ho!

ग्रनस्या—(कर्ण टला)—[सिख अदिधीणं विअ णिबेदिटं । [सिख ग्रितिष्ठौनामिव निवेदितम्]।

ANASUYA [Listening]—Friends, the call is like that of guests.

पुष्पेति । 'पुष्पाणां भाजनं' पार्वं 'विलोक्य', विलक्तमणे बिलिक्रियार्थं 'पर्थ्याप्तानि', प्रमुराणि 'पुष्पाणि अविचतानि' रहितानि । अधिकेनालम् ।

निति। "ननु" प्रश्ने। 'सुभगा' भाग्यवतो। तस्या भावः 'सौभाग्यम्' [अणि "हृदुभगसिखन्ते पूर्व पदस्य च" इतु भयपदहिद्धः]। पितग्रहे सत्कार एव नारीणां सौभाग्यम्। तस्य 'देवता' तदिधिष्ठाती देवता इत्यर्थः। प्रागेव अनस्या अनस्या "इतोगतं स्वरित वा" इति पितग्रहे अनादरं शिक्षत्वती। प्रियंवदया च "विस्वस्वा भव" इतु क्राक्तम्। तथापि शिक्षमाना एव "ननु सौभाग्यदेवता अर्चनीया" इति पृच्छिति। ननु—प्रश्ने अव्ययम्।

तदेवेति । 'तदेव' पुष्पचयनमेव 'ऋभिनयतः' नाठये न दर्शयतः । [''ऋभिनयतः । (त·, न्या-)—"ऋारभेते'' (रा-, वि- भ-)] ।

सखीत। 'निवेदितं' निवेदनम् [भावे क्तः]। यथा 'त्रितिथीनां' निवेदितम् एतदपि तथैव त्रूयते। मन्ये कश्चिदतिथः प्राप्तः। ['त्र्यतिथीनाम्'' (रा-, वि-)े — "त्रितिथिना" (त-, न्या-, म-)]॥

NOTES

- 1. विलिक्ष &c.—परि + आप + क्त कर्म शि—पर्याप्तानि sufficient. विलि is पूजा। विले कर्म अनुष्ठान विलिश्व कर्म इति वा विलिक्ष performance of worship. ६तत् —; or the act of worshipping कर्म घा—। तस्मी पर्याप्तानि। सहसुपेति समासः।
- 2. ननु—If प्रश्ने, then the speech is a timid suggestion to worship luck. because अनम्या apprehends slight while प्रियंवदा is sure of favour. Or take नन as आचे पे, i.e. implying a bold contradiction of Priyamvada's statement that enough flower is already gathered. In either case, अनम्या wants to gather more.
- 3 [a] युज्यते—कर्तार लट्। दिवादि। प्रियंवदा admits the need of having more. (b) तदेव कर्म The very same act, i.e. कुसुमा-वचयन। (c) अभिनयतः This seems to decide in favour of the reading कुसुमावचयममिनयन्यौ instead of कुसुमावचयं नाटयन्यौ Ante. (d) The reading आरभेते implies that इसमचयन is only begun for the first time. This is contradicted by तदेव i.e. यत कर्म प्रकाल तदेव। Basides from the प्रकरण we know they were already at it for some time. Hence अभिनयत् has to be perferred.
  - 4. भो: -In announcing one's self "भो: प्रव्द' की र्चा येदन्ते"
- 5. श्रतिथीनामिव &c.—With the reading श्रतिथिना &c. Explain चितिथिना निवैदितमिव श्रात्मनिवेदनं ज्ञतिभिव। मन्ये कश्चिदतिथि: प्राप्त: इत्यर्थ:। This too is a good reading.

प्रियंवदा—गं उडजे संग्गिहिदा सउन्द्रला [ननु उटजे सिनिहिता प्रकुन्तला]। (ग्रात्सगतम्) अज्ञ उग् हिअएग ग्रसिनिहिदा । त्रय पुनः हृदयेनासिनिहिता]।

PRIYAMVADA—Well Sakuntala is at hand in the cottage. (Aside) But not at hand at heart to-day.

अनस्या—होदु, ग्रलं एत्तिएहिं कुसुमेहिं (भवतु, अल-मेताविद्ध: कुसुमै:)। (प्रस्थिते)।

ANASUYA—Well, these flowers are enough. (Begin to retire).

नेपथेर-- आः अतिथिपरिभाविन-

विचिन्तयन्तो यमनन्यमानसा तपोधनं वेत्सि न मामुपस्थितम्। स्मरिष्यति त्वां न स बोधितोऽपि सन् कथां प्रमत्तः प्रथमं क्षतामिव॥१॥

IN THE DRESSING ROOM—Ah, you slighter-of-guest! He thinking of whom with mind undiverted thou dost not notice me, rich in penance standing near—shall not recognise you though reminded, as does a maniac (or—drunkard) the previously utttered speech.

निवित । 'ननु' अवधारणे । 'सिन्निहिता' समीपवर्त्ता नी । मैंव अतिथे: मत्-कारं करिष्यति । अलमावयो: सम्भूमेण इत्यर्थः । 'अद्य पुनः' दुष्यन्तस्य नगरप्रत्या-वर्त्तान् तत्गतिचिन्तया 'हृदयेन' मनसा [अभेदे करणे वृतीया] 'असिन्निहिता' उठजे नास्ति । देहेन सा तव, मनसा तु हस्तिनापुरे । तथाविधया तथा अतिथिसत्क्रिया नैव वा भवेत् । ['उटजे सिन्निहिता' (त-न्या-)—"उटजसिन्हिता" (रा-,वि-,म-)]॥

भविति। 'एतावद्भिः' एतत्परिमितैः 'क्सुमः' यानि चितानि तैरव 'अलम्' कर्म सम्प्रत्यते द्रत्यर्थ। (अव सम्पादनिक्रया गम्यमाना। तां प्रति कसुमानां करणत्यातृ दृतीया)।

त्रा: इति । 'त्रितिथि' परिभवति' त्रवमन्यते वा या—तत्मं बुद्धि:, ('न भाभू—' दति गत्विनिषेध:)।

विचिन्ते ति। अन्वय:—अनन्यमानसा यं विचिन्तयन्तौ तपोधनं माम् उपस्थितं न वित्सि, सः प्रमत्तः प्रथमं क्षतां कथामिव, वोधितोऽपि सन् तां न स्वरिष्यति। व्याखाा — अविद्यमानमन्यत् यस्य आलम्बत्ते न तत् 'अनन्य' तन्त्रयमित्यर्थः ("नञोऽस्तार्थाः नाम्—" द्रति बहुब्रीहिरुत्तरपदलोपश्च व कल् पिकः)। ताद्यशं 'मानसं' मनो यस्याः (प्रज्ञाद्यण्)। ताद्यशो, तदेकचित्ता सती 'यं' जनं दुष्वन्तमित्यर्थः 'विचिन्तयन्ती' ध्यायन्ती त्वं 'तपोधन' महतस्तपसौ निधिं 'मां' दुर्वाससम् 'उपस्थितं' समीपे वर्त्तं मानम्मिपं 'न वेत्सि न वुष्यसे 'सं ते मनोगतोजनः 'प्रमत्तः' प्रक्रष्टं मत्तो जनः उन्यत्त

चतुष्ठो ऽङ्गः

इत्यर्थः 'प्रथमम्' जन्माददशायाः पूर्वे 'कृतां' गदितां कथामिव वीधितीऽपि सन्'सारितः सन्निप 'त्वां' न सारिष्यति । स्वयंतु नैव सारिष्यति, त्वया सारितोऽपि न सारिष्यति । *

NOTES

1. (a) मिन्निह्ता—सम् + नि + धा + त कर्त र। सम् + नि + धा is here अवर्म क। (b) इट्यन—The fact is, the body is in the cottage, but इट्यम् असिन्निह्तम् the heart is away. But 'body' and 'mind' together make up the 'individual'. When the body is indentified (अभेद) with the individual, we get सिन्निता सक्न्ता; but identifying the mind, we have असिन्निता सकन्तवा। Hence अभेदे कर्णे हतीया।

Prof. Gajendragadkar imagines that this remark should not be आत्मगत। If आत्मगत it 'mars the beauty of the passage'. Besides Anasuya's भवतु अलम् &c. becomes abrupt.

Let us see, A guest announces himself. Anasuya catches his voice and draws Priyamvada's attention to it (मिंद्र, मिंत्यी-नाम, &c.). This amounts to saying—'Leave flowers alone. Let us go and arrange for the reception of the guest.' To this Priyamvada replies with a gentle censure [नन् &c.]—'Don't you know Sakuntala is there? She will do the needful. No cause for alarm, we continue plucking flowers here."

With what face can Priyamvada add to this aloud. 'Sakuntala is not there' in direct contradiction to herself? She cannot. The remark must be to herself. This is also clear from what Anasuya says in reply. She begins with wad which almost always introduces something in modification of what precedes. If Priyamvada's remark is to herself then Anasuya sees that Priyamvada wants to stay for more flowers. Anasuya modifies this [wag] saying—Well, we have enough of flowers, let us [अवस् &c.]'.

If Priyamvada's remark is aloud then Anasuya finds her

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

अभिन्नानशकुन्तलम्

anxious to go. In that case what does Han modify? Nothing. Hence the remark must be to herself.

- 2. अलम् &c.—This much of flowers will do. कुमुमै: has कर्णे हतीया।
- 3. अतिथिपरि &c.—An अतिथि is सर्व देवमय। Darest thou slight him? आ: implies कोप। "आस्त स्थान कोपपीड़ियोः," इत्यमर:। The reading अतिथिपरिभाविण with the cerebral ग sometimes occurs. But the rule "न भा भू पू किन गिन धायि वेपाम्" prohibits the cerebral in the case of न in a क्रत् coming after भा, भू &c. I therefore prefer to read अतिथिपरिभाविनि with the dental न।
- $4. \quad [4]$ अनन्य &c.—मन एव इति मनस्+ अग्र= मानसम्, प्रज्ञादि +the feminine this becomes मानसी with ङीष by the rule 'टिन् ढ त्रण—"&c. The same form is expected if मानम is final in a com pound because तदन्तिविध is allowable in the case of a स्त्रोप्रत्यय, as is seen in कुमाकारी। अस्त्रत प्रकरणे तदन्तिविध:—Vrittikara. Yet we have here मामना owing to the prohibition ''अनुपसर्जनात्'' when the final in a compound is अदन्त and an उपसर्जन, it will take टाप् as usual] (b) तपोधनम्, माम्—This shows the gravity of the offence. The slight is offered not to an ordinary passerby but to me दर्वासस् (माम्), the very repository of asceticism (तपोधनम्)* (c) उपस्थितम् — Again you offend me not as you meet me casually by the road-side, but even when uninvited I condescend to come to your door and stand by you (उपस्थित)। (d) लाम्—we do not get षषी because there is no शिषविवचा। (e) अपि = For force see Tika. (f) झताम् = Uttered. अनेकार्यत्वाद्वातूनां करोतिरव भाषणार्थ:।

प्रियंवदा—हृदो हृदो ऋष्पिअं एव्य संवृत्तं । कस्सिंपि पूआरिहे अबरद्वा सूण्णहित्रआ सडन्तला [हा धिक्, हा धिक्, अप्रियमेव संवृत्तम्। कस्मित्रपि पूजाईं अपराद्वा शून्यहृदया शकुन्तला]। (पुरोवलोक्य) ण क्खु जस्सिं कस्सिंप। एसो दुव्वासो

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

सुलहकोबों महेसी तह सिंबअ अविरलपादतुवराऐ गर्ए पिडिणि-इत्तो [न खलु यिसान् किस न्निपि। एष दुर्व्वासाः सुलभकोपो महिषः तथा प्रधा अविरलपादलरया गत्या प्रतिनिञ्चतः] को अणणो हतबहाहो दिहदुं पहवदि [कोऽन्यः हुतवहात् दग्धुं प्रभवति]।

PRIYAMVADA—Alas! Alas! The undesirable has indeed happened. Sakuntala with her heart a blank has sinned against some person, deserving worship. (Looking in advance) Indeed not against any ordinary person. Here is the easily excited great sage Durvasas, having cursed like that, coming back with a speed which is quick and short stepped. Whoelse but fire is able to burn?

हाधिंगित। 'हा' खेदे। 'धिक् ' निन्दायाम्। दुःखेन आत्मनी भाग्यं निन्दित (आविंगे दिक्तम्)। 'अप्रयमेव संहत्तं' जातम्। 'अद पुनः हृदयेन असिन्निता" द्रात यन्त्रया ग्राङ्कतं तदेव प्राप्तम् इत्ये वकारार्थः। 'पूजाहैं' पूजा 'कास्मन्निप' जने। 'गून्य' विविक्तम्। मनसी दुष्यन्तं प्रति गतत्वात् 'गून्यं हृदयं' हृत्पद्मसग्न यस्थाः तथा-विधा 'शकुन्तला अपराद्वा' पूजामदला क्षतापराधा जाता (कर्त्तार क्तः)। 'न खलु यस्मिन् काम् अपि' प्रसादे स्थले। 'एषः सुलभः कोपो' यस्य तथाविधः, कोपनः दृत्यथः 'महिंद्वीसाः' अतिपृतः 'तथा' तन प्रकार्रण, कठोरिमित्यर्थः, 'ग्रधा अविरल-पादा' अदूरन्यक्तचरणा 'लरा' चिप्रता यस्या तथाविध्या 'गत्या प्रतिनिष्ठत्तः' उटजान प्रत्यायातः द्रतपादचेपं निवर्त्तते इत्यर्थः। 'हतवहात्' अयः 'अन्यः' इतरः ("अन्यारात्—'' इति पञ्चमो) 'कः दग्धुं प्रभवित ईष्टे। यद्यन्यः स्थात् तथाभूतां ग्रकुन्तलां हृष्टा दयेत् न ग्रपेत् इत्यर्थः।

NOTES

1. (a) पूजाह — पूजामह ति इति पूजा + अर्ह + अच् वर्ता र = पूजा है: deserving worship. तिकान्। विषये सप्तमो। (b) अपराद्धा—अप + राध + का वर्ष रिलयाम्। The root is अकर्म क and takes कर्ता र का by the rule "गत्यर्थाकर्म क = ''। (c) यून्यहृद्या - Her mind is with Dushyrnta, hence the heart is a blank (यून्य) She is unconscious of her surroundings.

- 2. (a) यिखान् किंचन्—This is an idomatic combination of यद and किम् to express an ordinary character.* Compare "यानि कानि च मिताणि कर्त्तं व्यानि"—Friends have to be secured, no matter who. Also in combination of तद compare 'येन तेन प्रकारेण कार्य्यसिद्धि:"—The work should be done by whatever means possible. (b) मुलभकोप:—मुखेन लभाते इति मु+लभ + खल् कर्मणि = मुलभः easily accessible. ताहण: कोपी यस्य whose anger is easily excited. (c) अविरल &c.—विरल "scanty" is "few and far between" as in "गौषाविरलपादपच्छाय।म्"—Act. II. Ante. Hence न विरला अविरलाः not few and far between. अविरलाः पादाः पादच्चेपाः यस्यां मा अविरल्पादा in which the steps were not few and far between. बड़—। ताहणी लरा यस्यां मा in which there was haste with short and quick steps बड़—।
- 3. क: अन्य: etc.—इतस्य वह: इतवह:। तसात्। The Bengali Recn. gives this and गच्छ पादयी: etc. together as one speech attributed to प्रियंवदा। I have followed Raghava in the allotment of speeches and actors here though it seems there are reasons to prefer the arrangement of the Beng. Recn.

अनस्या—गच्छ पारेषु पणिमग्र णिवत्ते हि णं जाव अहं अगुधोदग्रं उपकप्पेमि [गच्छ, पादयो: प्रणम्य निवर्त्तय एनम्, यावदहम् अर्घो दकम् उपकल्पयामि]।

ANASUYA—Go bring him back by bowing at his feet, while I collect water and offering of worship.

प्रियंवदा—तह (तथा)। (निष्कान्ता)। PRIYAMVADA—All right (Exit).

अनस्या (पदान्तरे स्विलितं निरूपर)—अमा अविअक्खिल-दाए गईए पव्भष्टं मे अग्गहत्यादी पुप्पभाश्रणं [अमा अविग-म्खिलितया गत्या प्रभ्नष्टं मे अग्रहस्तात् पुष्पभाजनम्] (पुष्पोच्चयं रूपयित)।

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

चतुर्घो ऽङ्ग:

ANASUYA—(Acting slipping at the next step)—Ah! the flower-basket has dropped from the tip of my hand (i. e. finger) my step having slipped through anxiety. (Acts the gathering of flowers).

गच्छे ति। 'एन' दुर्वाससं पादयो:' चरणयो:' (अवच्छे दे सप्तमी। किशेषु गरहीता चीर' ताड़यति इति यथा। राघवस्तु "हितीयार्थे सप्तमी' दत्याह। तदप्रयोजनम्) 'प्रणम्य' आपादं नत्ता इत्यर्थे:। निवर्त्त य डटजं प्रत्यानय। यावत् अवधी। यावत् स प्रत्यागच्छिति तावत् 'अहम् अर्घ:' दुर्वाचतादिकं पूजाद्रव्यम्'उदकं' जलच समाहत्य 'उपकल्पयामि' पूजीपहारं रचयामि [यावद्योगे भविष्यति लट्]।

अभी दित। 'असी दलाविगे। 'श्राविगेन' दुर्शासी हत्तात् जातेन सम्भूभेण ''मृखिलित्या गला' (हेती तृतीया) 'मे'। अग्रश्वासी हस्त्र 'अग्रह्सः' हस्ताग्रभागः अङ्गुल्य दल्यथः (कर्मधा—। "हस्ताग्रग्रह्सादयो गुणगुणिनोर्भदाभेदाभ्याम्" दित वामनः *) तसात् 'पुष्पभाजन' प्रस्ष्ट'' पुष्पाणि च भूमी पतितानि। दुनि मित्तमेतत् अग्रभम्चकम्। 'पुष्पाणां' भूपिततानाम् 'उच्चयं' संग्रहम् (''उच्चयस्य प्रतिषेधो बक्तव्यः'' दित घञ् निषेधात् अच् भावे) 'रूपयित' अभिनयति।

NOTES

- 1. अघो दकम्—अर्घ य उदकच तयोः समाहारः। Or अर्घ सहितम् उदकम्। शाकपार्थि वादि—। "आपः चौरं कुशाग्रय दिध सिर्पः सत्र्ष्ट् लम्। यवः सिद्धार्थ- क्ये व अष्टाङ्गीअर्घः प्रकीत्तितः॥" सिद्धार्थकः यो तस्र्षेपः।
- 2. पदान्तरे—श्रन्यत् पदं पदान्तरम् next step, नित्यसमास of the मयूर-व्यंसकादि class, तिसान् ।
- *3. अग्रहस etc,—हसाग and अग्रहस etc., are got in ६तत् and कर्म धा—respectively by taking the गुण (अग्र) and गुणिन् (इस्त) as distinct and as identical. Comp. "अथाग्रहस्ते" etc. in Kumara V.

(प्रविश्य) प्रियंवदा—सिंह प्रकिदिवको सो क्रम्स अगुग्अ' पिड़िंगेच्चदि! कि' वि उग सागुकोसी किदो। [सिंख प्रकृतिवक्र: स कस्य अनुनयं प्रतिग्रहाति १ किसपि पुनः सानुक्रोग्न: क्रत:]।

PRIYAMVADA (Entering)—Friends, perverse by nature whose entreaties does he accept? Yet, he was made somewhat relenting.

अनस्या (सिसातम्)—तिसांबह् एतिम्पा। कहेहि। [तिसान्बहु एतदपि।—कथय]।

ANASUYA (With a smile)—In him, even this is much. Tell me.

प्रियंवदा—जदा निवित्तदं ण इच्छिति तदा विणणिविदो मए— भग्नवं पड़मंत्ति पेकिखग्न ग्रविणणादतवप्पद्यावस्म दुहिदुजनस्म भग्नवदा एको ग्रवराहो मिरिसिदब्बोित [यदा निवर्त्ति तुं नेच्छिति तदा विद्यापितो मया—भगवन् प्रथमिति प्रे च्या अविद्याततपः-प्रभावस्य दुहिहजनस्य भगवता एकोऽपराधो मर्षि यितव्य दृति]।

PRIYAMVADA—When he did not wish to return, he was solicited thus by me—O All-powerful one, seeing this is the first this single offence, of one who is as thy daughter and does not know the power of penance, has to be pardoned by thy mighty self.

सखीति। 'प्रक्तत्या वक्रः' असरतः 'स कस्य अनुनय' 'प्रितिग्रह्णाति'। दुष्पुसाद: स:। 'किमपि पुनः' कियन्मावं तु 'सानुक्रोशः' सदयः 'क्वतः'।

तस्सिन्निति । 'तम्सिन्' दर्वाससि 'एतदिप' किमपि सानुक्रोश: क्षतः इत्यपि वधु यो नैव प्रसीदति तस्य खल्पोऽपि प्रसाद: ऋादत्तं व्य: इन्तर्थः ।

यदेति। 'यदा' स 'निवर्त्ति तुं नेक्ति तदा मया इति एवं' 'विज्ञापितः' अविदितः सः — हे 'भगवन्, अविज्ञातः' अविदितः 'तपः प्रभावो' भवतस्तपोवनं यस्य तथाविधस्य 'दृहित्जनस्य' कन्यास्थानौयस्य 'एकः अपराधः' न हो नापि वयः 'प्रथमः' नृननम् 'इति प्रेच्य भगवता मर्षंथितव्यः' चन्तव्यः।

NOTES

1. (a) प्रतिग्रह्णाति—स्वोकरोति। "प्रतिग्रहः स्वीकरणम्" इत्यादि मेदिनी।
(b) मानुक्रोशः—अनु + क्र. म चञ् भावे अनुक्रोशः pity द्या। "क्रपा द्यानुकम्पा स्यादनुक्रोशः" इत्यमरः। तेन सह। वह—। Also सहानुक्रोशः।

2. (a) इच्छित—This sort of लट् is idomatic. Compare "यावत खनित तावत्तासमयी भूमि:—Panchatantra. "न तावदेनां पश्यिस येनेव-मवादी:—Act II. &c. (b) प्रथमम्—सामान्ये नपुंसकम्। It does not qualify अपराध:।

अनस्या—तदो तदो [तदस्ततः]।

ANASUYA-Then, what then?

प्रियंवदा—तदो—मे वअणं असहा भविदुं णारिहिद, किन्दु अहिराणाणाभरणदंसणेन माबो निबक्तिसादि—कि मन्तअन्तो सअं अन्तरिहिदो तितो—मे वचनमन्यथा भवितुं नाईति किन्तु अभिज्ञानाभरणदर्शनेन शापो निवर्तिषाते—इति मन्त्रयमाणः स्वयमन्तिहितः]।

PRIYAMVADA—Then he bodily disappeared as he was saying this my announcement does not deserve to be otherwise but the curse shall leave at the sight of some ornament of identification.

श्रनस्या—सक्षं दाणं श्रस्मित्दुं। श्रस्य तेन राएसिणा सम्मित्यदेण सणामहित्रिक्ष्यं श्रङ्गालिश्रयं सम्मित्यदेण सणामहित्रिक्ष्यं श्रङ्गालिश्रयं सम्मित्यदेण सणामहित्रिक्ष्यं श्रङ्गालिश्रयं सम्मित्यं सि सथं पिणद्वं तस् सि साहीणोबाया सङ्गल्या भविस्सिद शिक्यमिदानी-माश्वसितुम्। अस्ति तेन राजर्षिणा सम्मित्यतेन स्वनामधेयािक्षितम् अङ्गलोयवं स्मरणीयिमिति स्वयं पिनद्यम्। तिस्मिन् स्वाधोनोपाया श्रक्तन्तला भविष्यति]।

ANASUYA—Is is now possible to cherish hope. There is the ring stamped with his name, fastened on as a memento by the royal sage himself when departing. With it (Or with that) Sakuntala will be provided with a remedy at her own control.

तत इति। 'ततः इति वच्यमाणः' 'मन्वयमा्सः' भाषमाण एव 'स्वयम्' आत्मना एव

अभिन्नानशकुन्तलम्

'त्रलिहितः'। सन्त्रणमाह—'मे वचनम् त्रन्यया भिवतं न त्रईति'। श्कुन्तलां दुष्यनी विमारिष्यत्ये व। 'किन्तु'—त्रभिज्ञायते येन तत् 'त्रभिज्ञानं परिचायकम् (लुग्ट् करणे) तादृशं यत'त्राभरणं' भूषणं, यत् किञ्चिद्रिष, तस्य 'दर्शनेन' (हेतौ करणे वा तृतीया) 'शापो निवर्त्ति ध्वते' निवृत्तो भिवष्यति। प्रथमं विस्मृत्य षञ्चात् त्रभिज्ञानं दृष्टा म्मरिष्यति इति भावः।

श्कामिति। 'इदानीम्' अधना अनया वाचा 'आश्वसितुं शका' कथित् आश्वस्ता भवामि। कारणमाह—'सम्प्रस्थितेन' प्रस्थातुसुद्युक्तीन 'तेन' राजिर्षणा म्मरत्यनेन इति 'स्मरणीयम्' स्मरणसाधनिमत्यर्थः (''क्तत्यलुप्रटो वहलम्'' इति वहलग्रहणात् अव करणे अनीयर्) 'इति' क्तत्वा 'खंधं पिनद्वम्' आसिक्षतम् 'खंखं नामधियेन' नामा 'श्रद्धित' सुंद्रतम् 'अङ्गुलीयकम् अस्ति। तिमान् अङ्गुलीयके सित 'शकुल्तला खाधीनः 'खायत्तः' शापनिवर्त्त नीपायो यस्याः तादृशो भविष्यति'।

NOTES

- 1. (a) अभिज्ञान &c.—अभिज्ञानम् आभरणम् अभिज्ञानाभरणम् an ornament which is the means of identification. i.e. which bears some marks by which it may be known that it belongs to the king अर्भधा—। तस्य दर्भनम्। तेन । (b) निवर्त्ति धाते—Opionally निवतस्य ति। (c) अन्तर्दि त:—अन्तर + धा + त कर्त्तरि । गतिसमास by the rule "अन्तरपरिग्हे"।
- 2. सम्प्रस्थितन—मम् + प्र + स्था + क्व श्वादिकर्म णि कर्त्त = सम्प्रस्थित: about to depart. तेन ।
- 3. [a] सारणीयम्— कारखनेन इति स्मृ + अनीयर् करणे वाहलकात् See Tika that which reminds. The ring with the king's name engraved on it will remind Sakuntala of her royal spouse. (b) इति— See Tika. Or take it as हती। He left the ring because [इति] it will remind, "हेत्प्रकरणादिनिहत्तिष्। एवमर्थं समाप्ती च " इति मिदिनी। (c) खाधीनोपाया— उपायतं अनेन इनि उप + अय + घञ करणे = उपाय, that by which one goes (अयते) near (उप), i.e. attains the desired object i.e. means. स्विस्तन् अधि इति स्व + अधि + स्व स्वार्थे नित्यम् = स्वाधीन: under one's own control. सप्तमीतत् by the rule "मप्तमी शीग्डै:" the अधि being of the शीग्डादि class. By the

rule "अषड्च अशितंगु-अनंकर्म न्-अलंपुरुष अध्यानरपदात् खः", ख (इन) is always added after compounds with अधि as final. Or thus—इनं स्विमनम् अधिगतः अघीनः subject. प्रादितत्। Or अधि उपरि इनः यस्य, बहु। or इने इति अधीनम् अव्ययी—। "अधीनो निम्न आयतः" इत्यमरः। Goyichandra on the authority of Bhashya's use of "प्रयोक्तव्यं घीनम् भवित" &c, wishes to add 'स्व' after अधि only also. स्विमन् अधीनः। In both the cases we say स्विमन् and not स्वयाम् in the feminine because स्व in the sense 'self' आत्मन् is always masculine. "स्वो ज्ञाताकात्मनि स्वं विष्यात्मीये स्वोऽस्त्रियां घने' इत्यमरः। But the first derivation seems preferable; for if the latter is allowed, it seems useless to read अधि as शौष्डादि and to direct "अधानरपदात् स्वः"। स्वाधीन उपायो यसाः।

प्रियंवदा—सिंह एहि देवकर्जं दाव से निव्वत्तेम्ह [सिंख एहि दैवकार्या तावत् अस्या निवर्त्तयावः]। (परिकासतः)।

PRIYAMVADA—Come, friend, we go and perform her rites to the gods (They walk round).

प्रियंवदा—(अवलोक्य)—अनस्ए, ऐक्ख दाब-वामहत्थोव-हिदवअणा अलिहिदा विअ पिअसही भत्तुगदाए चिन्ताए। अत्ताणं बि ण एसा विभावेदि किं छण आअन्तुअं। [अनस्यो, प्रे चस्व तावत्—वामहस्तिपहितवदना अलिखिता दव प्रियसखो भर्त्व गतया चिन्तया। आत्मनमिप न एषा विभावयित किं पुनरागन्तुकम्।]

PRIYAMVADA—(Looking outside)—See Anusuya, our friend, with her thought centered in her husband, her face placed on her left hand, looks like one, painted, She is not aware of her own self even, what to speak of a stranger.

सखीत । 'एडि' त्रागच्छ 'त्रस्या:' शकुन्तलाया: "दैवकार्या' तावत निर्वत्तं याव: कुर्व: ["तावदस्या:" (त-, न्या,)—"तावत्" (रा-, वि-, म-)॥

अनस्येति। 'प्रियसखी' शकुन्तला 'भर्तार' पितं दुषान्तं 'गतया' प्राप्तया खासि-सम्बन्धिन्या दृत्यर्थः 'विन्तया' [इंती वृतीया] 'वामहर्स्त उपहितं, खापितं 'बदन' यस्याः ताद्दशी सती 'श्रालिखिता' चित्रन्यन्ता 'द्रव' लचाते। 'एषा' एतदवस्था द्रयम् 'श्रात्मानपि न विभावयति' वुध्वते 'कि' पुनरागन्तुक' सम्प्राप्तमितिथम्।

अभिन्नानशकुन्तलम्

NOTES

- 1. Reading—ताबदस्या: is better than ताबत्, because अस्या: makes it clear that they mean to propitiate the सीमाग्यदेवता spoken of before.
- 2. (a) तावत—This is अवधारण emphasising प्रचिख । Do you see; cp. "कुरुष्यतावत" (b) आगन्तकम्—आगच्छति इति आ+गम् + त्न् कर्त्त श्रीणादिक = आगन्तु: a guest अतिथि:। स एव इति कन् खार्थे। तम्। "अतिथि: कुशपुर्वो स्थान पुमानागन्तुकेऽ प च" इति विश्वमीमिदिन्यौ।

अनस्या— विअंवरे दुवे गं एवा गो मुहे एसो बुत्तन्तो चिद्दु। रित्तद्या क्खु पिकदिपेलवा प्रियसहो। प्रियंवरे ह्योरेव नौ मुखे एष ब्रत्तान्तिस्तिष्ठतु। रित्तव्या खलु प्रकृति-पेलवा प्रियसखो]।

ANASUYA—Priyamvada, let this story rest in the mouth of us two only, Our naturally delicate dear friend has indeed to be spared.

प्रियंवटा—को टाणिं उण्होदएण णोमालिअं सिश्विट । [कः इदानी मुण्णोदकेन नवमालिकां सिश्चित ।] (उमे निष्कान्ते)।

PRIYAMVADA—Now, who sprinkles the Navamallika with hot water? [Exeunt both].

इति विष्काभाक: । [This much is Prelude].

प्रियंबदे इति . 'एव हत्तान्तः' शापवार्ता 'हयोरे व नौ सुर्खे तिष्ठतुं आवयाः सुखात् विहर्मा गच्छत्। 'प्रक्तता पेलवा' सुक्मारा 'प्रियसखी' शक्तला भीता प्राणान् वा सुद्धीत् तत् अस्य मा कथ्य।

क इति। 'कः इदानीं' कः पुनः [इटानीं वाकागलङ्कारो। "इट्नीं वाकाभुषायां सम्प्रत्यर्थे च दृश्यतं' इति सिटिनी] तीव्रीण 'उण्यदकेन' कोमलां 'नवमालिकां सिञ्चति'न कोऽपि।

चतुर्घो ऽङ्गः

NOTES

- 1. (a) दरानीम्—Idiomatic वाका। लङ्गरे। Compare दरानीम् in "न हीदानीमाचार्यं; स्वाणि कला निवर्त्यात"—Bhashya. (b) नवमालि-काम्—Sakuntala has already been compared to the नवमालिका in point of delicacy. Thus "नवमालिकाक्तसमपेलवाऽपि त्वम्" Act. I. Here however the reference is to the creeper and not to the flower. As the delicate नवमालिका cannot bear the sprinkling of hot water, Sakuntala will not be able to stand the shock of the news of the curse.
  - 2. বিজ্ঞান:—See beginning of Act III. This too is a যুৱ-বিজ্ঞান because the पावs are मध्यम।

(ततः प्रविश्विति स्रुप्तोत्थितः शिष्रः)। शिष्रः—व लोप-लक्तणार्थमादिष्टोऽस्मि तत्नभवता प्रवासादुपावृत्तेन काश्रापेन। प्रकाशं निर्गतस्तावदवलोक्यामि कियदविशिष्टं रजन्या इति। (परिक्रम्पावलोक्य च) इन्त प्रभातम्। तथा हि—

यात्यं कतीऽस्तिश्रखरं पतिरोषधोनाम् आविष्क्ततोऽसणपुरःसरः एकतोऽकः। तेजोद्यस्य युगपद्वप्रसनोदयाभ्यां लोको नियम्यत द्वैष दश्रान्तरेषु ॥२॥

(Enters a disciple who has just awoke from sleep)

DISCIPLE—I am ordered to watch the time by his Reverence Kasyapa who has returned from his journey, Having gone out I will see how much of the night is left. (Going round and looking about) Oh! It is dawn! For on the one side the lord of the herbs is reaching the summit of the setting-hill; on the other, the sun is exposed with Aruna, as his fore runner. By the simultaneous rise and fall of the two luminaries, people are steadied as it were at the changes of their career.

तत इति । 'ततः' आदौ सुप्तः पञ्चात् 'उत्यितः' (पूर्व कालस्य उत्तरकालेन कर्म धारयः) 'शिषाः प्रविश्वति' । वेलिति 'प्रवासात्' प्रवासं क्वत्वा [ल्यव्लोपे कर्म णि पञ्चमो] यदा—प्रवसत्यस् मिन् इति 'प्रवासः' परदेशः । तस् मात् [अपादाने पञ्चमो] 'उपावत्ते न प्रत्यागतेन 'तत्वभवता काश्यपेन वेलायाः' होमवेलायाः 'उप-लचणार्थ' दर्श नार्थम् 'आदिष्टोऽम् मि' । तदादेशात् 'प्रकाश' निर्गतः' बहिर्गतः तन् 'रजन्याः कियत् किम्परिमाणम् 'अवशिष्टम्' इनि एतत् 'अवलोक्यामि' । 'हन्त' इति सम्भूमे । 'प्रक्तष्ट' भातम्' आलोको यस् मिन् तत् प्राप्तम् ।

धातीति। अन्वय: एकत: श्रीषधीनां पति: अस्तशिखरं याति। एकत: त्रक्णपुर:सर: त्रक: त्राविष्क्रत:। एष लोक: तेजोहयस्य युगपद्व्यसनोद्याभ्यां दशा-न्तरेषु नियम्यतं दव । व्याख्या—'एकतः' पश्चिमगगने 'श्रोषधीनां' त्याच्योतिषां 'पतिः' चन्द्र: 'त्रसिश्खरं याति'। 'एकतः' पूर्वं म् मिन् गगने 'त्रक्णः' गरुड़ायजः अनुरुः 'पुर:सरो' यस्य तादृश: 'अर्कः' मूर्या: आविष क्रत: परिव्यक्तः । 'उदित: सूर्याः, चन्द्रश्व अलं याति। 'एष लोकः' मंसारः 'तेजसोः इयं' तस्य चन्द्रसूर्या इपस्य 'युगपत्' समकालं यत् व्यमनं' भंशः चन्द्रस्य, यश्र उदयः मूर्ध्यस्य, ताभ्याम् । ऋन्याः दशाः दशान्तराणि [मयुरव्यं सकादि] तेषु 'नियम्यते' शिद्यते 'इव' इतुरत्प्रेचा । उदये मा मोदख पतनं भावि इति शिचा। व्यसने च ऋलं विषादेन भूयोऽपुरद्यो भविता इति नियमनम्। [अव प्रथम' तावत्—गगनाग्रे व्यतीतमाव ऽपि अस्तं प्रति याति चन्द्र इति वर्त्तं -शकाते। क्तणाष्टमीत आरभ्य तत्कालं मूर्व्यास्यापि दर्शनं शकाम्। अत: पूर्वार्डः प्रभातोपलचणाय नालम् । अपरश्र—यद्याविष्क्षत एवार्कः "उपस्थितां होमबेलां गुरवे निवेदयामि'' दत्यनन्तरोत्तां न सङ्गच्छते। "आबिष्क्ततार्ण" दति समस्तपाटे पुनः व्यसनोदययोयीं गपदां दुषाति । तन्ममन्ये प्रचिप्तोऽयं स्नोकः]। ["स्राविष्क्रतोरूण—" (रा-, त-, वि-, न्या-)—आविष्क्रतारुणः—" (पि- म-)॥ "दवैष" (त⋅, न्या-) "द्रवाका—" (रा, वि·, म-)]॥

NOTES

1. Summary,—एवं हत्ते विवाहे समाश्वाश्व शकुत्तलां, दत्त्वा चास्यै स्वर-णीयं खनामाङ्कितमङ्गलीयकं खपुरं प्रत्यागतो राजा। सा च वियोगिनी तमेव ध्यायन्ती प्राप्तमितिथि दुर्वाससमबुध्यमाना "वीधितोऽपि त्वां न दुषान्तः स्विष्विति' दित तेन प्रप्तमप्यात्मानं नाजानात्। शापस्तु पिष्य सख्या प्रसादितेन तेन अभिज्ञानदर्शना-वसानः क्रतः। ततो गच्छिति काली अभिव्यिष्ठितसत्वलचणा शकून्तला राजधानीं न नीता कालश्च प्रवासान्निकृतः। अन्य दुर्रायाग्रिशरणं गताय अश्ररीरिणी वाक् तस्य सुतां दुषान्तपरिणीतां ससत्वामकथयत्। स च तिद्द्नमेव शिष्याभ्यां तां गौतमीसहितां महिष्टः हिस्तिनापुरं प्राहिणीत्।

- 2. (a) वेलोप &c.—वेला time काल। "वेला काले च जलभेसीरनोर-विकारयो:" इति विश्व:। (b) इन्त—an अव्यय implying surprise mixed with regret विषाद। He believed the night was not yet wholly ended; for he says क्वियदविष्ण रजन्या:। But he saw his mistake on going out. By a little twisting we may say this causes विषाद। "इन्तइषेऽनुकन्पायां वाक्यारभविषादयो:" इत्यमरः। Or implies निश्वय—इन्त प्रभातम् it is indeed (निश्वय) dawn, "इन्ते ति = दाननिश्वय-योरपि"—Ganakara.
- 3. (a) एकत:—सप्स्यर्थे तसि:। त्राद्यादि:। (b) त्रसिश्खरम्—त्रसस्य त्रसाचलमा शिखरं चुड़ाम्। (c) श्रौषधीनाम्—Raghava explains,—Herbs avert danger; yet the moon though the lord of herbs, cannot escape danger. Thus the inevitable is unavoidable, and this consideration should have a steadying influence in reverses. "अतिदु:सहमरणादिविपत्तिसहस्रविनाशिका औषधयः। तासां पतिरपि अस्तशिखर' याति" - Raghava. (d) आविष्क्रत: -आविस् + क्र + क्त कर्म णि disclosed. याति gives कर ता to the moon; to preserve uniformity प्रक्रम it is necessary that sun should also have कत्तृता, which आविष् झत does not give to it. We believe the verse is an interpolation (See Tika also). We cannot say we have here आदिक में णि का in the कटवाचा, for, the usual sign of such क्ष the उपसर्ग प्र is here absent. True, the difficulty is avoided by reading आविष्क्रता-रुषपुर:सर एकतोऽर्क: and explaining - भाविष क्रती यः अरुण: सः पुर:सरी यस्य तादृशः अर्के एकत आस्ते in which अर्कः has कत्ता। But this introduces a fresh difficulty; for then the उदय becomes a past event and व्यसन is still future; and the two, वासनोदयी,

must no longer be spoken of as simultaneous (युगपत्) See Tika, (e) अरुणपुर:सर:—पुर: अर्थ सर्ति गच्छति द्वात पुरम् स् स् स् कर्तार = पुर:सर: fore runner, Now see Tika. अरुण is Garuda's elder brother. He was born before time and immature, being without the thighs (अनुरू) He was about to die of chill and was placed by his father कथ्यप in front of the sun on the chariot of that luminary, as his driver, to remove the chillness. (f) अर्क:—अर्चात दित अर्च + घञ्च कर्म णि। उद्यवान अर्चात एव इति ध्वनि:। (g) युगपत् &c.—वि+ अस + लुाट्भावे = वासनम् भंश:। "वासनं विपदि संशे" इत्यमर:। वासनञ्च उदयश्च वासनद्यौ rise and fall. युगपत् = अवाय। युगपत् समकालो यो वासनद्यौ ताभाम्। कर्म धा—ः [h] लोक:—The universe सुवनम्। "लोकस्तुसुवने जन" दत्यमर:। By transference of epithets it means here सुवनस्थाननससुदाय:।

3. Remark—The metre is वसन्तित्वका। The reading आत्म-दशान्तरेषु has a superfluous word आत्मन्। दशान्तरेषु implies आत्म-दशान्तरेषु। The lesson conveyed is "चक्रवत् परिवर्त्त दु:खानि च सुखानि च"। See also Swapnanataka sl, 4. Act, I.

अपिच-

अन्ति हित शशिन सैव कुमुहती में दृष्टिं न नन्दयित संसारणीयशोभा। दृष्टप्रवासजनितान्यबलाजनस्य दु:खानि नूनमितमात्रसुदु:सहानि॥३॥

Moreover, the moon having disappeared, the same lily, with her beauty now to be recalled from memory, does not please my eyes. Surely, to the weaker sex, the pangs caused by the absence of the favourite, are beyond measure very hard to bear.

श्रनिति। श्रन्वय:—श्रिशि श्रन्ति सेव कुसुद्दती संसारणीयशोभा [सती] मे दृष्टि' न नन्दयति। नूनम् श्रवलाजनसा द्रष्टप्रवासजानितानि दु:खासि श्रितमाव-सुदू:सहानि । वाराखा। = 'श्रशिनि' चन्द्रे 'श्रन्ति ते'दर्श नपथात् वातीते सति 'सा एव' पूर्व दृष्टा 'जुसुदता' जुसुदिना' ["जुसुदनडवेतसिम्गां ड्मतुष् "इति ड्मतुष] 'सकारगीया' स्मृतिप्राप्या न तु प्रत्यचा 'शोभा' यस्याः तादृशी सती से दृष्टि न नन्दयित'न
मोदयित । 'हून' निश्चितम् 'अवलाजनस्य' दूर्व लस्य स्त्रीजनस्य' सम्बन्धे 'इष्ट्रस्य'
प्रभाविष्तस्य जनस्य 'प्रवासेन' देशान्तरिस्थित्या 'जिनतानि' 'दूःखानि अतिमान' यथा
तथा 'सुदुःसहानि' भवित्त । [श्लोकीऽयं कथमंप न प्रभातोपचचणार्थं भवितुमहैति ।
प्रिच पूर्व श्लोके चन्द्रः श्रस्तं याति इत्राक्तं न तु यातः इति । तत् कथमन्तिहित ।
प्रिच पूर्व श्लोके चन्द्रः श्रस्तं याति इत्राक्तं न तु यातः इति । तत् कथमन्तिहित ।
स्त्रांतग्रयोक्तिः ? श्रन्यस्य—"मे" इति 'श्रन्यस्य नन्द्यति' इत्रापचिपति, तचायुक्तम् ।
''मस्यर्णीयशोभा'' इत्यनुक्तमिष गस्यते एव, तत् किमनया स्मृ टोक्ताः ? 'श्रिशमावसुदुःसहानि' इति सुदूरोः श्रितमावस्य च एकव समावेशः कीह्रशः इत्येतत् सहद्दैविभाव्यम् । पुनस्य—पूर्वोह्ये दृश्चनन्दनस्य स्रभावसुक्ता तत् समर्थनाय पराह्ये दुःखमा
दुःसहत्विन्द्येशो न मनोरसः ! तद्यभाष प्राच्चष्त एव श्लोकः]।

NOTES

- 1. अनिहिंत &c. Ragnava has 'शाशान चन्द्रे ... यत: स शशयुक्त कलडी अतस्त्रान्धानिम् चिति भाव:''। This is far-fetched. शिश्न in itself does not imply 'scandal (कलड़)'। Again he says 'अय च की पृथित्रां सुद्दती हथ युक्ता से व पूर्वे हण शक्तिला शिश्मिन दित दूधाने विषयनिगर्गात तह शाद्रभवलाहा अनिहिंत असिहिति द्याद पूर्वे चे योज्यम्''। This is fine imagination, and had undoubtedly influenced the interpolator (See Tika). But it overlooks the fatal objection that the love affair between Sakuntala and Dushyanta was unknown to all in the hermitage except Anasuya and Priyamvada. Just then even Kanva was not aware of it, so it could not have been referred to by the disciple.
- 2. Remark.—The metre is वसन्तित्वका। The first half gives a specific instance to support the generalisation in the second half. Hence we have अर्थान्तरन्यास।

अविच—

वक्सू नामुपरि तुहिनं रच्चयत्ययसस्या दाभं मुब्बतुरटजपटलं वोतनिहो सथूरः। वैदिप्रान्तात् खुरविलिखितादुत्थितश्चैष सद्यः पश्चादु से भवित इरिण: खाङ्गमायच्छमान: ॥॥ अपिच—

पादन्यासं चितिधरगुरोम् जित्र काला सुमेरोः कालां येन चितितमसा मध्यमं धाम विष्णोः। सोऽयं चन्द्रः पतित गगनादत्त्पभिष्ठेमेयूखैर् अल्याक् हिमेवित महतामप्यपभंभिनशा।।५॥

Moreover, the moon is impurpling the dew drops on the jujube trees; the peacock, with its sleep over, is leaving the kusa thatch of the cottage; and this antelope got up from the edge of the mud-bank, is forthwith becoming high behind in order to stretch its limbs. Moreover, the moon—the very one by whom darkness being caused to disappear, the middle domain of Vishnu was reached after having placed his Pada on the head of Sumeru, the lord of the mountain—is dropping from the sky with little of his rays left. Even of the great the highest ascent becomes ended in a deep descent.

किति। अन्यः अयमसा कर्जे सूनाम् उपरि तृष्ट्विं रख्नयति। मट्रो वीतिनद्रो दार्भम् उटजपटलं सुञ्जति। एष इरिणय खुरविलिखितात विदिप्रान्तात् उत्थितः खाङ्गमायच्छमानः, सटः पश्चादु है भेवित। व्याख्या—'अग्रसस्था' प्रातः सस्था 'कर्जस्थूनां' वदरोहचाणाम् ["कर्ज स्वृवदरी कोलिः" इत्यमरः] 'उपार तृष्टिन' हिसं 'रख्नयति' अरुणरागेण योजयति। 'मयूरः' आश्रममधूरः वीता' विगता 'निद्रा' यस्य तथाभूतः सन् 'दार्भ' कुश्चनिर्मितम् 'उटजपटलं' पर्ण शालाया आवरणं सञ्चति' नहाति। 'एष हरिणय आश्रमस्यगोऽपि खुरैः।विलिखितात्' सुखश्यनार्थं चुसात् प्रायममं एष यत् खुरीत्कीणे स्थाने धूलिषु तं अरत् । 'वेद्याः' हचविद्कायाः 'प्रान्तात् उत्थतः 'सन्' निद्रान्ते 'खम् अङ्गम्' खह्मम् 'आयच्छमानः' प्रसारयन् ['सस्याङ्भावसाऽग्रस्थे" दत्यात्मनेपदम्] 'सद्यः' तत्चणम् उत्थानचणे एव 'प्रयात् अपरकाये 'उद्योः' उद्यात्मनेपदम्] 'सद्यः' तत्चणम् उत्थानचणे एव 'प्रयात् अपरकाये 'उद्योः' उद्यतो 'भवित'। अतो व्रवीम प्रभातिमिति।

पादिति । अन्वय:--चियततमसा येन चितिधरगुरी: सुमेरी: मूर्द्धि पादन्यासं क्रत्वा विष्योर्मध्यमं धाम क्रान्तं स अयं चन्द्रः अल्प थेषैर्मे यूर्वः गगनात् पति । सहतामपि ष्रत्यादृद्धिः ष्रपश्चं श्रांनष्टा भवति । व्याखाः — 'चियतं' चयप्राप्तं 'तमो' यस्मान्तयाविधेन इतान्धकारेण [अनेन माहात्माम्] 'येन चन्द्रोण 'चितिधराणां पर्वतानाम् [शेषषषाः समास:] 'गरो:' पत्रा: 'सुमेरो: सूर्द्भि' शिरसि 'पादानां' चरणानां किरणानाञ्च 'न्यासं' पातं 'क्रत्व।' [सुमेक् शिरसोऽपुार्ध्वचारी चन्द्रः। तेन शिरसि किरसपाती युक्जने] 'विश्वोः' बील ऋलने बामनरूपस्य तस्य मधामं' धाम दितीयचरणविन्यासस्यलम् आकाशमित्यर्ध: 'क्रान्तम्' आरुढ़ं, 'स' एवं भूतो महिमान्वित: 'अयं चन्द्रः' एष स्थ-मानश्नद्र: 'त्रल्पशेषै:' अल्पावशिष्टै: 'मध्खें: विर्णे: उपल्चित: सन् [रत्यभृत-चचर्य दतीया] 'गगनात् पतित' गगनाङ्गनं जञ्चाति । अतो ब्रबोमि प्रभातमिति । 'महतामाप' कि' पुनारतरे घाम् 'अत्यार्काढ़:' उच्चै: स्थिति: 'अपभंश:' दूरपात: 'निष्ठा' अन्ता यस्याः ताह्यो भवति। अतुरुचारोइणात् परमेव अतिनीचं प्रतिगमनं भवति॥ चर्चं पदं पतनमनुरूपं कलयति काली द्राति निष्कर्षः ॥ यथा प्राक्ततः कश्चित् कुविचित् उचस्थाने पादं न्यस्वततीपुरम् स्थानमारोष्ट्रति, तथा महिमा महान् एषचन्द्रः गगन-शिखरमारोढ़ मिच्छ : पर्वतानां गुरोर व, न तु यस कसाचित्, शिर्मि पादमधात् श्रारुद्य गगनम्। परन्तु श्रधना दूरमधः पपात, न चिरं गमनाग्रे एव स्थितः द्रति स्फुटार्थः । किरणै: सुमेर्काशखरं ससुरभासा गगनमाह्नद् दत्यपि अर्थः ।

1. (a) तुहिनम् - Frost, dew. "तुषारस्तृहिनं हिमम्" इत्यमर: । (b) अवस्था—समाक् धायत्यसाम् इति सम + ध्ये + अङ् अधिकरणे = सन्धा time for mediation. Or सम् + धा + अङ् भावे अधिकरणे वा = सन्धा junction सन्धा, i.e., junction of day and night, अणा प्रथमा, सन्धा। There are two junctions अग्रसन्धा or अग्रसन्धा = dawn and अप्रसन्धा। or अप्रसन्धा = dusk. "सन्धा पितृषभू: सन्धा" इति श्रव्हाणंव: । (c) उटजप्रवस् — प्रव thatch. "प्रत्नं कृद्ः" इत्यमर: । "कृदिग् हाक्काइनम् 'कृति' इति खातम्" इत्यमरटीका। (d) आयक्कमान:—we have आत्मन पद because the action benefits the stag. Otherwise दिर्भो धन' संघक्षित। The sutra 'आङो यमहनः" has no application here, because that refers to यम when अक्स क and has no कर्त्त सिप्राय;

ग्रभिज्ञानग्रञ्जन्तलम्

again खाङ here = खड्पम् and not any particular limb of the animal, so also the varttika "खाङ्गकम काच" should not apply here.

- 2. Remark.—The metre is मन्दाकान्ता। स्वभावीति or जाति is the figure 'नानावस्थ' पदार्थानां रूप' साचा हिन्न खती। स्वभावीतिय जातिय—॥" इति दण्डी।
- 3. (a) चितिधर &c.—चर्रानदात ध + अच् कर्त्त र = धरा: up-holders, चितेध रा: चितिधरा: the sustainers of the earth, i.e. ihe mountains. Now see Tika. चिति धरन्तीत gives अस् with a कर्मीपपद resulting in the form चितिधार। (b) चायत &c.—चय: सञ्चात: अस्रोति चय+दतच् चियतम्। Now see Tika.
- 4. (a) अत्याद्धांट:—आत+आ+तह+तिन् भावे high ascent. (b) अपभ श &c.—ानस+स्था+अङ्भावे = निष्ठा end अन्त। 'निष्ठानिष्यति-नाशान्ता:' इत्यमर:। अप+भंश+घञ्भावे = अपभंश: long slip दूरपात:। अपभंशो निष्ठा यस्या:।
- 5. Remark.—(a) Note the pun—पाद = किरण and चरण। मूर्ड न् = ग्रङ्ग and शिरम्। पति = अवरोहात and भग्रति। (b) The महत्त्व of चन्द्र is established by (1) गिरिगृक्शिर्मि चरणपात:, (2) तमानाश:, (3) विश्व क्रान्तिक्रमणम्। (c) The metre is मन्दाक्रान्ता। अर्थान्तरन्याम is the figure.

(प्रविश्वापटौत्ते पेण) अनस्या—जद वि णाम विसंअपर-रमुहस्म जनस्म एटं ण विदिअं तहिब तेण रण्णा सउन्दलाए अणज्ञं आअरिटं [यद्यपि नाम विषयपराङ्मुखस्य जनस्य एतत् न विदितं तथापि तेन राज्ञा शकुन्तलायामनाष्यं माचरितम्]।

ANASUYA (Entering without raising the curtain)—Though this may not be known to a person who is averse from the world, still something ignoble has been done by that king towards Sakuntala.

शिष्यः — यावदुपिस्थितां होमवेलां गुरवे निवेदयामि। (निष्ट्रान्तः)।

DISCIPLE—I will report to the preceptor that the time for the offerings of oblations is at hand. (Exit).

प्रविश्वेति। 'पट्याः' पटस्य जवनिकायाः 'चेपः' निरसनं 'पटौचेपः' जवनिका-पसारणम्। न पटौचेपः 'अपटौचेपः' तेन। जवनिकासनपसाय्ये एव प्रविष्टा अन-स्या। यहा—'अपटो' जवनिका ["अपटो काण्डपटिका प्रतिसीरा जवनिका तिर-स्कारिणी'' इति हलायुषः]। तस्याः चेपेण तां निरस्य इत्यर्थः

यद्यपीति। 'विषयिभाः' इन्द्रयगाद्योभाः 'पराङ्मुखस्य निहत्तम्य 'जनस्य' माहमस्य एतत् 'यद्यपि न नाम' [नाम इति सम्भाव्यो] 'विदितं' ज्ञातं 'तथापि' माहभी जनः स्रव विषये प्रमाणं न इत्यभापगतेऽपि 'तेन राज्ञा सकुन्तकायाम् 'स्रनार्य्यम्' स्रसत् साचितिम्'। स्राक्तां तावत् स्रहं विषयिणां युक्तायुक्तं विचारियतुमनहां, किन्तु सकुन्तकायाम् स्रसदाचितिम् इति नाक्ति सन्देष्टः। रङ्गमञ्चस्योण शिष्योण न स्त्रमेतत्। ["यद्यपि" (रान्, वि-)—'एवम्म्' (त-, न्या, म-)—''पराङ्- मुखस्य' (त-, वि-न्या-,)—"पराङ्मुखस्यापि" (रा- म-)॥

यावदिति। 'उपस्थितां' सम्प्रप्तां 'हीमवेलां गुरवे निवेदयामि' विज्ञापयासि 'यावत' [यावदवधारणे]।

NOTES

- 1. (a) विषयपराङ सुखस्य—परा दूरे अञ्चित गच्छतीत परा + अञ्च + किन् कर्णार = पराक averted, पराक सखं यस स पराङ सुख: one with face averted तस्य। (b) जनस्य—'क्तस्य च वर्णानी' इति अनुक्ते कर्णार षष्ठी। (c) विदित्तम—विद + क्त कर्माण वर्णानी by the rule "मतिवृद्धिणूनार्थोभाय", विद here being वृद्धार्थक। (d) For यदि, अपि (twice), नाम, तथा see below.
- 2. (a) शकन्तलायाम्—श्राधार सप्तमी। Compare "श्रयमाचरत्यवनयं सुन्धास तपिखकन्यास्"—Act I. (b) श्रनार्याम्—श्रयं ते गस्यते श्रनृष्ठीयते इति यावत् इति श्रम् स्थत् कर्म णि—श्रार्थम् that which is adopted by good people, न श्रार्थम् that which good people shun. नज्तत्।

Reading.—The passage is obscure. My explanation, as given in the Tika, will be clear from the following analysis—(a) Anasuya wants to show that 'तेन राजा शकुल्लवायामनाय मा-चित्तम्'। [b] A possible objection occurs to her—This is a love-affair, and therefore a worldly matter. Anasuya, standing

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

as she does aloof from the world [विषयपाड मुख] cannot presumably judge whether any वैष्यिक matter is आर्थ or अनार्थ। This other side of the question (पचान्तर)—her ineligibility to judge—she introduces by यदि। "यदि इति पचान्तरे'—Vardhama-La. She states the objection as a mere possibility (सभास्र), not that people will surely urge it against her. The bare possibility is expressed by नाम। The objection she does not admit as valid. She mentions it with a sneer (गई) expressed by अप। "गई। समुचयप्रश्रद्धासम्बद्धास्प्रद्धासम्बद्धासम्बद्धास्प्रद्धासम्बद्धासम्बद्धासम्बद्धासम्बद्धासम्बद्धासम्बद्धासम्बद्धारं प्रदेशमरः। The second अपि is समुच्छे। Thus the reasoning is—Perhaps you will say I am outside the world and am no judge of आर्थ and अनार्थ in love-affairs. Even then it cannot be denied that the king has behaved ill अनार्थ। towards Sakuntala.

4. ग्रवे—''कर्म णा यमभिष्र तिस: सम्प्रदानम्'' इति सम्प्रदाने चतुर्थी। ''क्रियाग्रहणमपि कर्त्त वाम्'' is a Varttika meant for श्रक्तमं क verbs. The
भाष्यकार however rejects it, because as he says, ''क्रियापि क्रिविम'
जर्म''। Hence ''कर्मणा यमभिष्र ति—'' covers all cases.

अनस्या—प'इवुडाबि कि करिसां। ण मे उद्देश बि णिश्रकरणिक्ते सु हत्यपाओं पसरित। कामो दाणि सकामो होतु जेण असच्चरम्ये जने मुडिहग्रश्रा सही पदं कारिदा प्रितिबुडापि कि करिष्पामि। न मे उचितेष्वपि निजकरणी-येष हस्तपाट प्रहरित। काम ददानी सकामो भवतु येन असत्यसम्य जने शुडहदया सखी पदं कारिता]। अहवा दुव्वाससी साबी एसो विआरिद। श्रणणहा कहं मो राएसि तारिसाणि मन्तिअ पत्तिश्रस्म काल्सा लेहमेत्तं वि ण बिसक्जं दि श्रथवा दुव्वांससः शाप एष विकारयात। श्रन्थया कथं स राजिं ताहशानि मन्त्रियता एतावतः कालस्य लेखमात्रमणि न विसर्जयित]। (विचिन्त्य) ता ददो अहिणणाणं श्रह्मलाश्रमं

से विसक्तेम। दुखसोले तपस्तिजणे को अब्भत्थोश्रदु। णं सहीगामी दोसो त्ति ववसिदो बि ण पारिम पवासपिड्णिउत्तसस्
तादक्तससबस्स दुस्सन्दर्परिणीटं श्रावणणसत्तं सउन्दर्लं
णिव दिदुं। दत्यं गदे श्रम्हिहि किं करिणक्कं [तत् इतः
श्रम्श्वानमङ्गलोयकं तस्मै विमृजावः। दुःखशोले तपिक्तिने
कः श्रभ्यर्थाताम्। ननु सखीगामी दोष दति व्यवसितापि न
पारयामि प्रवासप्रतिनिवृत्तस्य तातकाश्यपस्य दुष्प्रन्तपरिणीतामापन्नसत्त्वां श्रक्तन्तलां निव दियतुम्। दत्यं गते श्रस्माभिः किं
करणोयम्]।

ANASUYA—What again shall I do when awake? My hand and feet do not proceed even towards my own everyday duties. Now be content Cupid by whom our purehearted friend is made to resort to a man who is false to his promise. Or, it is the curse of Durvasas that is causing perversion. Otherwise why that royal sage having talked in that strain does not send a letter even for such a long time? (Reflecting) We shall then send him the identification-ring from here. The ascetics being constantly engaged with penance, who is to be requested? Nor indeed, to Father Kasyapa returned from travel, can I even if I try report Sakuntala as wedded by Dushyanta and with child, because the blame lies with my friend. Such being the case what can be done by us.

प्रतिवृद्धे ति। प्रभाता रजनी प्रतिवोधनकालः प्राप्त द्यालचा आह—'प्रतिवृद्धां' ययनादृत्यिता अपि किं करिषामि ? 'उचिनेषु' ["अभास्ते ऽप्राचितं न्यायाम" इति रघटीकार्या मिल्लनाथः] 'निजेषु' खकीयेषु 'करणीयेष् प्रातःक्तत्यादिषु 'प्रपि किं पुनरन्यव 'मे इस्तो च पादी च' इस्तपादम् (प्राय्यङ्कत्वादेकवद्भावः) न 'प्रसरित' प्रवर्णते। 'कामः कन्दर्पः 'द्रदानीं' 'इद्ये इस्ते 'सकामः' सिल्लमनोर्यो 'भवतु'। कामिनां प्रतार्यां कन्दर्पं स्व धमं : । सीऽधना सिल्लः । 'येन' कामिन 'ग्रल्लम्' प्रकपट'

'हृद्यं' यस्वा: ताहशी 'सखी' शकुन्तला 'असत्या' मिय्या 'सन्धा, प्रतिज्ञा यस्य ताहशे असरले इत्यर्धः, पदं 'स्थानं 'कारिता' प्रापिता [सर्व धानवर्थानुवाद: करोतिना भवति ; "इक्रोरन्यतरस्याम्" इति अणिकर्त्ः अव कर्मसंज्ञा। ततः अभिहिते कर्मणि सखी दित प्रथमा]। 'श्रथवा' न हि राज्ञो दोष:। 'एष दुर्वास्त: शाप: विकारयति' विकारम স্বন্দ্রামার কারীনি ["নন্কারীনি—" इति गिच्]। 'স্বন্দ্র।' যহি **ना**र्रं शापविकार: तदा स राजर्षि: तादृशानि 'तथाविधानि सधुराणि सरलाणि च 'मन्वयिवा' भाषिता 'णतावतः' एतन्मावस्य सुदीर्घंस्य 'कालस्रा' [सस्वन्धमाव विवचया षष्ठी] 'लेखमाव-मिप पित्रवामिप, आस्तां नेतृजनप्रीरगम्, 'न विसर्जयित' प्रीरयति। तन्नुनं शापात् सर्वं तेन विस्मृतम्। 'तत्' तस्मात् शापनिवृत्तये दतः श्रस्मान तपोवनात् 'तस्मै' तं द्वान्तमभिप्रत्य 'अभिज्ञानस्' सारगीयम् 'अङ्गुलीयकं विसृजाबः प्रेषयावः। 'तपः खिजने दुः खं व्रतोपवासादिक' 'शोलयति' अभासाति यः तिसान् [कर्मीपपदे गाः । अगोपवाद:] सित 'कः' को वा जनः तन्नयनार्थम् 'अभार्थ्यताम्'? तापसाः मदा तेष'स एव रताः तयो विहास ने न यासान्ति । एषः 'दोषः मखौं' शक्नन्तलां 'गामी' गन्ता [गिमगाम्यादीनासुपमंख्यानात् हितोयासमास:] 'इति' हेतो: 'प्रवासात् प्रति-निवृत्तसा तातकाशापसा' [सम्बन्धमावविवचया षष्ठी] निवैद्यितु' व्यवसिता' उद्युक्ता अपि शकुन्तलां दुषान्तीन परिणीताम्' ऊढ़ाम् 'सत्त्वं' जीवम् 'त्रापन्नां प्रापतां गिभिषीम् 'न पार्यामि' न शक्तोमि। शकुन्तला च अनवहिता दुर्वाससमकोपयत्। तदिनान् वानीपाते दोषसामा एव इति तातवास्व न निवेदयामि। 'इतथं गते एवं मित 'श्रमाभिः' सखोजनैः 'कं करणीयं न जानामि।

NOTES

1. (a) प्रतिवृद्धापि—श्राप ससुचने। अप्रतिवृद्धा I cannot of course do anything; प्रतिवृद्धा too (श्राप) I cannot. करणविषये प्रतिवृद्धाप्रति-वृद्धयो: ससुचय:। (b) सखी पदं कारिता—Non causal form—सखी पदं क्षात्वती। Causal form, active—य: सखीं (or सख्या) पदं कारितवान्। Causal passive—येन सखी पदं कारिता or येन सख्या पदं कारितम्। सखी being the प्रयोज्यक्तमं becomes एक by the कारिका—"श्रप्रधाने दृष्टादौनां प्रधाणी नीष्ट्रकाष्ट्यम्। वृद्धिभचाषयो: शब्दकर्मणाञ्च निजेक्क्या। प्रयोज्यक्तमं खान्योषां ख्यन्तानां लादयो सता:॥

- 2. विसर्जयामि—खार्थ णिच्। Compare "गीतमीहर्सा विसर्जियषामि"—
  Act. III.
- 3. (a) तपस्विजने—तपस्विनां जन: लोक: समूह इत्यर्थ: (or तपस्वी चासी ननश्च) तपस्विजनः । तस्मिन् । श्रांधारे सप्तमी । (b) कः श्रभार्थ्यताम्—''Who is to be requested" means by काक 'no one is to be requested" (c) आपत्रमत्त्वाम्—सत्त्वम् आपत्रा gives आपत्रसत्त्वा by the rule "प्राप तापन्ने च दितीयया"। सत्त्वापन्ना is an optional form by the rule 'दितीया श्रितातीतपतितगतान्यस्तप्राप्तापद्गः"। श्रापद्गं मस्तं यया इति वहुवीहिः is also allowable. (d) *अनाभि: &c.—Here she does not know what to do to have Sakuntala recognised by Dushyanta. The difficulty is caused by a combination of circumstances. First, Dushyanta has forgotten all about it owing to the curse. Second, the sight of the ring will awaken the king's memory but there is none to carry it to the city. Third, she cannot move Kanva to arrange for the despatch of the ring, because she apprehends the sage might get displeased with his daughter. For he had left the hermitage leaving his daughter in charge to look after guests (c.f. दूहितर' शकन्तलामतिथिसन्काराय सन्दिशा—Ante.) which she signally failed to do in respect of such an august peasonage as Durvasas.

(प्रविश्वा) प्रियंवदा (सहषेम्)—सिंह, तुवर तुवर सउन्द्रनाए प्रयाणकोदुग्नं णिव्वत्तिदुं [सिंख, त्वरस्व त्वरस्व श्रक्तन्तलायाः प्रस्थानकौतुकं निर्वर्त्तियतुम्]।

[Entering] PRIYAMVADA (with joy)—Hasten, friend, hasten to perform the aspicious rites at Sakuntala's departure.

अनस्या – सिंह कहं एदं [सिख कथमेतत्]।

ANASUYA—How is this friend?

प्रियंवदा—सुणाहि। दाणिं सुहसद्दपुच्छिआ सउन्दला-

[·] Adopted by Prof. Gajendragadkar.

सभात्रं गदम्हि (ऋग्। इटानीं सुख्यायितप्रिक्किका शकुन्तला-सकार्यं गतास्मि]।

PRIAYAMVADA—Listen, I just now went to Sakuntala as an inquirer of easy sleep.

सखीत। 'शकन्तलाया: प्रस्थानस्य गमनसमयस्य भर्ट भवनयः वाया: 'कौतुक'' मङ्गलं 'निव'त्तं यितु'' कर्त्तुं 'लरख' [अविगे हिरुत्तम्]।

ग्रिश्वित । 'इदानीम्' श्रिक्षित्रीव चर्णे 'सुख्णियत' सुख्ण्यनम्' [भावे तः] पृच्छतीत 'सुख्ण्यितप्रच्छिका' सुखं श्यितं न वा इति जिज्ञासाथे म् [क्रियार्थायां क्रियार्था प्रकृत्तलाया: सकाशं, समीपं 'गतास्मि'। ['सुख्ण्यित-प्रच्छिका' (रा-, वि-)—''सुखसुप्तिकाप्रच्छननिमित्तम्' (त-, न्या)—''सुख-ग्यितं प्रष्ठुम्" (म-)]।

NOTES

- 1. कौतकम्—Customary auspicious ceremonies परम्पर यात-मङ्गलम्। 'कौतक' चाभिलाषे स्थात्तमवे नम इर्ष्यो:। परम्परासमायातमङ्गले च कृत्हले॥'' दति विश्व:।
- 2. सुखशयितप्रच्छिका—शी+क्त भावे = श्यितम् lying down; hence sleep. सुखेन श्यितम् सुखशयितम् sleep with ease, i.e. quiet sleep सहस्पेति समासः। तत् पृच्छतीति सुखश्यित + प्रच्छ + खुल् कर्त्तरि स्वियाम्। Raghava reads पृच्छिका। Rut there is no reason for सम्प्रसारण।

अनस्या-तटो तदो [ततस्तत:]।

ANASUYA-Then? What then?

प्रियंवदा—दाव एणं लज्जावनदमृहिं परिस्सिजिश्र सअं तादकस्मविण एव्वं अहिण न्द्दं — दिष्टिश्रा धुमाउलिददिष्टिणो वि जश्रमाणस्स पाश्रए एव्व श्राहुदी पिड्दा। वच्छे मुसिसस-परिदिणणा विश्र विज्ञा असोअणिज्ञासि संवृत्ता। अज्ञ एव्व द्सिपिड्रिक्षिदं तुमं भत्तृ गो सआसं विसज्जोम—ित्त (तावत् एनां लज्जावनतम्खों परिष्वज्य स्वयं तातकाश्रापेन एवमिन- नन्दितम्—दिष्या धूमाकुलितदृष्टे रिप यजसानस्य पावके एव आइितः पितता। वत्से मुभिष्यपिदित्ता दव विद्या अशोचनीयासि संवत्ता। अदगैव ऋषिप्रतिरित्ततां त्वां भन्तुः सकार्यां विसर्जयामि—दिते]।

PRIYAMVADA—Just then, by father Kasyapa himself after having embraced her congratulation was thus pronounced, as she stood with her face turned down through bashfulness—'O joy! the oblation of the sacrificer, though he had his sight disturbed by smoke, has fallen into fire indeed. My child, like knowledge made over to a deserving pupil, you have become one that can cause no regret. This very day I send you to your husband, protected by anchorites.

ताविद्ति। 'तावत्' तत्कालम् (तावदवधी) लज्जया अवनतसुखीम एनां शक्तन्तलां परिष्वज्य' आलिश्च 'खयं तातकाख्यपेन एवम' अने न प्रकारिण 'अभिनन्दितम् अभिनन्दनप्रकारं प्रण्— 'धूमेन 'आकुलिता' कलुषीकृता 'दृष्टः' यस्य तथाविधस्य 'अपि यजमानस्य' याज्ञिकस्य (अने न दर्थनव्याचातान् आहृतेः अन्यव पातशङ्कास्ति) 'आहृतिः दिष्ट्या भाग्ये न 'पावके एव' अयौ एव, यथास्यानमेव दृत्यथः 'पितता' न तु अन्यव। लद्ये योग्यं पावं भेव लक्षं मया तथापि लं सत्त्वाबं एव पितता दृत्यथः। हि 'वतसे, सृश्चिष्याय परिदत्ता' यथाश्चास्त्रं दृत्ता 'विद्या दृत्व अशोचनीया संकृता 'असि' दृद्यानीं शोच्या न भवसि। 'अद्येव त्वाम् ऋषिभः प्रतिरचितां गोपितां कृत्वा 'भत्तेः: स्काशं समीपे विसर्जयामि' प्रविद्यामि वित्तं मान-सामीपेर भविष्यति लट्]— 'दृति' एवं तेन अभिनन्दितम्।

NOTES

1. (a) अभिनन्दितम्—अभि + नन्द + क्त भावे। There is no श्विविवत्ता bence we have अनुक्ते कर्ता र ततीया in तातकार्यपेन। तातकार्यपेन अभिनिद्धतम् = Congratulation was uttered by तातकाशाप। (b) दिष्ट्या— An अव्यय expressing इषं joy. 'दिखा इषे मङ्गले च' इति मेदिनो। (c) दिष्ट्या—पतिता—Implies "I did not see [आकु लितदृष्टि] that in

अभिज्ञानशकुन्तलम्

Dushyanta there was a suitable husband for you. Yet chance wedded you to him.'

2. सुशिष्य &c—It is a pity that knowledge should be imparted to a bad pupil. Sciences become अशीचनीय when their recepient is virtuous. Cf. "क्शिष्यमध्यापयतः क् तीयशः", also Manu—"विद्या व्राह्मणमित्याह सेविधक्ते ऽिमा (च माम्। अस्यकाय मां मा दाक्तया स्यां वीर्धा-वक्तमा॥ यमेव त ग्रुचिं विद्यां नियतं व्रह्मचारिणम्। तस्मै मां देहि विप्रायं निधि-पायाप्रमादिने ॥"—Quoted by Vi lyasagara.

अनस्या — अह केण स्दरो तादकस्मवस्म वृत्तन्तो (अध केन स्चितस्तातकाश्रापस्य वृत्तान्तः)।

ANASUYA—But by whom was the matter revealed to father Kasyapa?

प्रियंवदा—अश्विमरणं पविष्टम्म सरौरं विणा छन्दोमईए वाणिश्राए (श्रश्विश्ररणं प्रविष्टस्य शरीरं विना छन्दोमया वाण्या)।

PRIYAMVADA—By a metrical utterance without a body, when he entered the fire-house.

अनसूया (सविस्मयम्) - कहे हि (कथय)।

ANASUYA (With wonder)—Reproduce.

प्रियंवदा (संस्कृतमाश्वित्य)—

दुषान्तेनाहितं तेजो टधानां भृतये भुवः। अवेहि तनयां ब्रह्मद्रानगर्भां प्रमोमिव॥६॥

PRIYAMVADA—(Speaking Sanskrit)—O Brahman, consider thy daughter—who for the glory of the world, is bearing the energy, deposited by Dushyanta—as like the Sami tree that has fire within.

अधिति। 'अध' प्रश्ने। केन 'तातकाशापस्य' तातकाशापाय इत्यर्थ [चतुर्थार्धे षष्ठी] ब्रत्तान्तः' विवाहब्रतान्तः 'मृचितः' ज्ञापितः।

त्रिश्चरणिस्ति। 'श्वरीर' देहं विना क्रन्दोमय्या वाण्यात्मकया 'वाण्या' वाचा दैववाण्या दत्यर्थ: 'श्रयीनां श्वरणं ग्रहं वेताशिसदर्नामव्यर्थ: 'प्रविष्ठस्व' तातकाश्यपस्य' (चतुष्यर्थे षष्ठी) वृत्तान्त: मृचित: [''वाण्या'' (रा., वि-)—''वाचा'' (त-न्या-, स-)]॥

प्रिटंबरिति। 'मंस्कृतं' देवभाषाम् आश्वित्य अवलम्बा। आभि प्राक्ततं वाच्यम्, इह तु देववाखा अनुकरणार्थं मंस्कृतमाश्वितम्

दूषनित। अन्यथः — हे ब्रह्मन्, दूष्यनीन आहित तेजो भूवो भूतय द्धानां तनयाम् अग्निमां शमीमिव अवेहि। व्याख्या — हे ब्रह्मन्' वेदविदां वर काश्यप 'दूष्यनीन' राज्ञा आहितं क्रताधानं 'तंजः भुवो' जगता 'भूतये' मङ्गलाय मङ्गल- निमित्तमित्यर्थः 'द्धानां' धारयन्तीं 'तनयां' कन्यां शकुन्तलाम् 'अग्निमं में, यस्या तथा- विधाम् (गड्वादीनामाक्रतिगणलात् सप्तम्याः पर्रानपातः) पूतामित्यर्थः 'शमीमिव' शमीनाद्धा ख्यातं ब्रज्विशेषमिव 'अवेहि' जानीहि। मन्ये कन्यकार्थं मेनकया प्रवोधितः काश्यपः ॥

NOTES

- 1. अग्निशरणम् भरण is ग्रह here. 'शरण ग्रहराचित्रोः' दत्यमरः।
- 2. संस्तृतमाश्रित्य—Usually ascetic females speak प्राञ्चत । "योज्यं विद्वकोन्यत्तवालतापसयोषिताम् · · शिंदद्भिः प्राञ्चतं कार्यं कार्यात् मंस्तृत क्वचित् ॥" सात्रगुप्त quoted by Raghava.
- 3. (a) दूषान्त न—नाममावग्रहणात ' किमप्याभिजात्यभी दाणे । विनयादिगुणसम्पन्नत्व व्यन्यने"—Raghava. (b) दधानाम्—Here the क्रियाफ्ल is सुवी
  भृति: which benefits मू । So the परमा पद is expected. अवर्त्ताभपायेऽपि अव आत्मनेपदम् । (c) भृत्य भृथ:—This indicates भाविचक्रवित्ति व
  of the child in the womb—Raghava. (d) आग्रगर्भाम्—तेजम् is
  compared with आग्र by implication. Hence अमादगर्भयोगात्पृता
  गक्तत्वा जगत्पावनीच जाता इति ध्वनि: । The allusions is to Fire who
  bearing the energy of Siva entered first the अग्रत्य and then
  the भनी to allay the heat which he was feeling within himself.
  Since then he has continued to reside inside the भनी tree.

अनस्या (प्रियंवदामा स्वय)—सिंह विश्वं मे विश्वं मे। किन्तु श्रेक एवं सडन्दला णीश्रदित्ति उक्काय्ठासाहारणं परि- तोसं अणुहोमि (सिंख प्रियं मे प्रियं मे। किन्तु अय एव शकुन्तला नीयते इति उत्कर्हासाधारणं परितोषम् अनुभवामि)

ANASUYA (Embracing Priyamvada)—Joy to me! friend, joy to me! But I feel pleasure co-extensive with regret, because Sakuntala is being taken away this very day.

प्रियंवदा—सिंह वअं दाव उक्कर्ष्टं विनोदद्रस्सामो । सा तवससिनी निळ्दा होदु (सिंब आवां तावदुत्कण्ठां विनोदिध-ष्रावः । सा तपिस्वनो निर्हत्ता भवतु)।

PRIYAMVADA—Friend, we will allay our anxiety. Let that poor creature be happy.

अनस्येति— अशिषा आलिहा। हर्षात् इति भाव:।

सखीत। एतन् 'मे प्रियम्'। सम्भूमे हिरुत्तम्। 'किन्तु श्रदा शकन्तला नीयने इति हेतो: 'छत्कार्छया' खेदेन 'साधारणं समानं 'परितोषम् श्रन्भवामि'। भर्ता सङ्गस्यते शकन्तला इति परितोष: किन्तु श्रद्यैब याति इति खेद:।

सखीति। 'विनीद्यिषाावः लघयिषावः। 'तपस्विना' दोना शकुन्तला ['तपस्वी तापसे दोने'' इति हैमः] 'निर्वृत्ता' सुखिनो भवतू'।

NOTES

- 1. चन्काछा &c.—For साधारण see under "साधारणीऽयं प्रणय:"— Act III. Or साधारण = समानाधिकरण having the same location, i.e. co-extensive. चन्काछनम् इति उद् + काछ + अ भावे = चन्काछ। anxiety "रागे त्वल्यविषयं वेदना महती तुया। संशोषणीतु गावाणां तासुन्काछां विद्र्वधाः॥
- 2. तपिस्तनी—तपम् + विनि मलर्धे स्त्रियाम्। It means here अनु-कम्पार्हो pitiable—''तपस्ती चानुकम्पार्हः'' इत्यमरः।

अनस्या — र्तण हि एइसि.सं चुदसाहावक्षिवदे णारिएरस-मुगाए एतिणिकितित्तं एव्य कालान्तरक्षमा णिक्षित्ता मए केसरमानिया। ता इमं हत्यसणिगहिदं करिह। जाव अहंवि से मिअलोअणं तिक्तमित्तिअं दुब्बाकिसलअणि ति मङ्गलसमा- लक्षणाणि विरएमि। [तेन हि—एतस्मि स्वूतशाखावलिखते नारिकेरसमुद्गके एति द्विमित्तमे व कालान्तरचमा निचिएता मया केशरमालिका। तदिमां हस्तसि द्विहितां कुरु। यावत् अहमिष स्गरोचनां तीर्थस्तिकां दुर्विकसल्यानि इति मङ्गलसमालकानानि विरचयामि)।

ANASUYA—Well then, in this cocoanut basket suspended on the mango twig was placed by me, for this very purpose, a Vakula-garland suited to stand a lapse of time; so make it here at hand, whilst I too prepare the auspicious decorations, viz Gorochana, clay from holy places and young shoots of the Durva grass.

तेनिति। 'तेन हि' तसादेव निमित्तात्। यतः तरा कर्तं व्या अतः। 'चूतशाखायाम्' आध्याखायाम्' 'अवलिक्ति एतिसम् नारिकेरस्य' नारिकेलस्य 'समुद्रके'
सम्पुट्रके 'एतिनिमित्तमेव प्रस्थानकौतुकसम्पादनार्थं मेव 'मया कालान्तर' दिनात्ययं 'चमते' इति 'कालान्तरचमा' [इति यः] गतेऽिप काले अस्त ना 'केशरमालिका' वकूलमाला 'निचिप्ता' स्थाप्रिता। 'तत्' तस्यात् यतः एतिन्निमतं रचिता तस्यात् 'इमां
मालां 'इसयीः सिन्निहतां समीपस्थां 'कुक्'। छह्ने आसो, एनां भूमि प्रापय दत्यथः। 'यावत्' अवधी। 'अइमिप सगरीचनां' गोरीचनाम् ['स्याः प्रभी करङ्कः च' इति भिष्यः] 'तीर्थस्य' तीर्थस्थानस्य 'सित्तकां द्वीयां 'किसलयानि' अस्तुरान् 'इति' एनानि 'मङ्गलानि' मङ्गलार्थानि 'समालम्यनानि' अखङ्गरणानि' ['समालम्यनमालेपे तिल्केऽलङ्कताविप'' इति यादवः] 'विरचयामि'। (यावद्योगे लट्)।

NOTES

1. इति मङ्गलसमा &c.—समालभ्यन्ते एभि: इति सम् + षा + लभ + लाट् करणे = समालभागानि decorations ष्रलङ्करणानि। 'लभेय' इति नुम्। Vidyasaga takes समालभाग = षालेप unguent, The plural in समालभागानि seems to go against this sense. The Bengali Rec. however has the singular. The इति may also mean इत्यादीनि। Compare "मङ्गलसमालभागं विरचयाव:"—Infra, "मे सखीमस्हनम्"—Ibid

"आयमसुलभै: प्रसाधनै:'—Ibid, which are all in favour of taking समालकान = अलङ्करण

प्रियंवदा—तह करीअदु (तथा क्रियताम्)। (अनस्या निष्काःन्ता। प्रियंवदा नाटेप्रन सुमनसो ग्रह्णाति)।

PRIYAMVADA—Be it so done (Exit Anasuya—Priyam-vada acts the gathering of flowers).

नेपघेर—गोतिमि, ऋ।दिश्रान्तां शाङ्ग् ग्वमिश्राः शकुन्तलान-यनाय ।

IN THE DRESSING ROOM—Gautami, let Sarnagarva and others be ordered to escort Sakuntala.

प्रियंवदा—(कर्ण' दला) ग्रनस्ए, तुवर तुवर एरे कखु हत्यिनाउरगामिणो इसिओ सहाबोअन्ति (अनस्ये, त्वरख त्वरस्व। एते खलु हस्तिनापुरगामिन: ऋषय: प्रव्हाय्यन्ते)।

PRIYAMVADA [Listening]—Hasten. Anasuya, hasten, The sages to go to Hastinapura are indeed being called.

(प्रविशा समालकानहस्ता) अनस्या—सहि, एहि एहि गच्छम्ह (सिख, एहि गच्छाव:)। (परिकामतः)॥

ANASUYA [Entering with the decorations in hand]—Come friend, we go. [They walk round].

अनम्येति। सुमनसो गटह्णाति'पुष्पासि चिनोति [सूलम् (रा-, वि-, स-)— प्रिश्वदातथा करोति। अनस्या मिष्क्रान्ता' (त-, न्या-)॥ 'तथा करोति' नारिकेरसुर्गक' व्रचणाखाया अवतारयति]॥

गौतमीति। 'श्वन्तलागः नयनम्' इती इस्तिनापुरप्रापणम्। तस्मै तिद्र्ये चतुर्थी] 'शाङ्क रवप्रस्तयः 'अादिश्चन्ताम्'।

अनम्धे इति । 'हस्तिनापुरं गामिनः ऋषयः शब्दाय्यन्ते' गब्दं कार्थ्यन्ते [शब्द-बैर—" इति काङ्। तता । णच्। अणिकर्तः कर्ममंज्ञा। उत्ते कर्माण प्रथमा]। ["शब्दायन्ते" (रा-वि-, स-)—रा-वि-, म-॥—"शब्दायन्ते" (त-, न्या-)। प्रविश्वेति। समालभानानि मङ्गलालङ्करणानि इस्ते यस्याः [गङ्वादेशक्ति-गणलात् सप्तम्याः परनिपातः]।

NOTES

- 1. समनस: Usually femine plural in the sense of flowers ''त्राप: समनसो वर्षा ऋपार:सिकता समा:। एते स्त्रियां वहत्वे सार्वत्वे उपार रू
- 2. शाङ्गरविभिन्ना:—शाङ्गरविण मित्रा: Sarnagarva and others. ३तत्।
  Or मित्र is प्रथमावचन when it occurs as final in a compound and
  then forms a नित्यसमास । Thus शङ्गरवः प्रधानं ग्रेषां ते शङ्गरविभिन्नाः ।
  'मतिल्लिकोदिमिन्नाः साः प्रकाण्डस्थलभित्तयः" इति गणरत्नमहोदिधः ।
- 3. [a] हिल्लनापुरगामिन:—रतत्—[See Tika]। गामिन् in the उत्तरपद is of the चुभ्नादि class and does not take the cerebral ण। This is inferred from the rule 'प्रष्ठोऽगगामिन' which has the dental न; Prof. Gajendrakadkar reads गामिण: with the cerebral and condemns our गामिन: as wrong. He does not admit गामिन् to be of the चुभ्नादि गण "as it is not specifically mentioned in it" and appeals to निपातन for the dental in "प्रष्ठोऽगगामिनि"। Here in the first place mention is not necessary in the case of चुभ्नादि गण, because this is not a closed list. Words have to be included into it from usage [आज्ञतिगण]। Grammarians unanimously declare that "अमिहितलचणो णलप्रतिषेध: चूभ्नादिषु द्रष्ट्य:'।

Secondly, निपातन will not do because न [dental] is seen with numerous other पूर्व पद्द besides अग। Thus "सर्व स्थाययभ्ताय ते नरा: खर्गगामिन:" [Narayana] with खर्ग as the पूर्व पद, 'स्रोतीवहा सागरगामिनीव" [Kalidasa] with सागर for पूर्व पद, "पूर्व सागरगामिनीम" [Kalidasa] the पूर्व पद being पूर्व सागर, "कत्रगामिन" (Haradatta, Bhattoji &c.) with कतृ as the पूर्व पद, 'नरा निरयगामिन:" [Vyasa—Padmapurana] with निरय as the पूर्व पद &c. All these apparent anomalies disappear if गामिम is included in the चुम नादि list. [b] अन्दायान — are made to speak out. i.e. they are called and they answer. With the reading अन्दायन the sense is अन्द जुर्व नि they shout [अन्द + काङ, करणे = अन्दाय] they make a noise. But no

एषिति। 'एषा शकुन्तला मूर्यो द्रये एव शिखामिक्कता' शिखामक्कनपूर्व क' क्वता-वगाहा सती 'प्रतिष्ठा' ग्रहीता' सन्क्रत्य ग्रहोता इत्यर्थ:, य 'नीवारा:' ते हस्ते यासां ताभि:, खिलावाचन' संगलीचारणं कर्त्तुं सःगतामि: 'तापसीभि:, श्रभिनन्द्रासाना तिष्ठति'। 'एनाम् उपसर्पाव:' श्रम्ण समीपे गच्छाव: [उपसर्गवशात् सकर्मकत्वम्]। ['प्रतीष्ट' (त- वि- न्या-)—"प्रतिश्वत" (रा- स-)]।

तत इति । 'उद्दिष्टस्य' विर्णातस्य अनितिक्षमः 'यथोद्दिष्टम्'। तद्वान् 'यथोद्दिष्टः" [मत्यथौंयोऽच्प्रत्ययः]। ताहशो 'व्यापारो' वस्याः सा। कृत्साना तापसीभिरिभ-नद्यमाना इत्यर्थः।

र्श्यकुन्तलामिति। 'तापसीनाम्' (निर्दारेषष्ठी) 'त्रम्यतमा' एका श्रिन्यतमिति व्यवात्पन्न' प्रतिपादिकम्]।

जाते इति । 'भर्त्तः' पत्राः 'वहमानस्थ' पूजायाः 'स्चकम्' 'श्रभिवश्वका'' 'महा-देवीं इति 'शब्दम्' श्राखाां 'लभस्त'। भर्वा श्रचिता देवीषु श्रेष्ठा भव।

NOTES

1. (a) शिखा is चूंडा crest, "शिखायमाव चूंडायाम्" इत्यादि हैम:।
शिखामज्ञिता—मस्ज + शिच् + त्र कर्म शिच = मिज्ञता caused to dive. शिखायां मिज्ञता। Or मज्जनं मज्जः। भावे घत्र्। शिखायां मज्जः शिखामज्जः immersion of the crest. स सञ्चातः अस्या इति शिखामज्ज + इतच् स्त्रियाम्।
(b) प्रतीष्ट &c. - प्रति + इष + त्र कर्म शिच = प्रतीष्टाः carried. नितरां त्रियन्ते इति नि + व + घळ् कर्म शिच = नीवाराः wild grains. नि becomes नी by the rule "उपसास्य घळि अमनुष्य वहुलम्"। प्रतीष्टा नीवाराः प्रतीष्टनीवाराः! ते इस्ते यासां तामः। The सप्तस्यन्त word इस्त is placed last as in मङ्कष्ठः। Compare—कमण्डलुपासि, पत्रहस्ता, सभरचापहस्त &c. (c) खीस्तवाचनिकाभिः—वचनकर्म शि प्ररेणम् इति वच + शिच + लाट भावे = वाचनम्। खिस दत्यस्य वाचनं खिस्तवाचनम्। In auspicious ceremonies worthy Brahmanas have to be approached with the request "Do you say blessing" खिस्त भवन्ती त्रवन्तु. Thus urged the Brahmanas say "Let there be blessing unto thee" ससास्तः। This urging to say खिस्त is खिस्तवाचन। Those who urge are called खिस्तवाचनिक [see below] "संपूज्य-

गस्मात्यायौर्काह्मणान् खिल वाचयेत । धर्मे कर्म णि माङ्गल्ये संगामिऽद्रभुत-दर्भ ने ॥" Raghava explians 'वारम्पर्ग म खिलवाचनाधिकारिणीभिः'। Hence his derivation is खिलवाचने नियुका अधिकृता वा इति खिलवाचन + टक = खिलवाचनिकाः by the rule "तव नियुक्तः"। This is open to two objections—Firt, उक् requires एच to come in after a in खिल by the rule "वारादीनाञ्च"—खिल being of the वारादि class. The form then is सौबिलवाचिनक। Second in the feminine, this gives सौबिलवाचिनकी। Nor can we say that the affix is उन् and not उक्त, for in this sense we can have उन only after compounds ending in अगार as देवागारिका कोष्टागारिका &c. Again खिलवाचन प्रयोजनमासाम् gives खिलवाचना by the Varttika "पुखाइवाचनादिस्थी लुक्", the भाष्यकार classing पुखाइवाचन, शिलवाचन and खिलवाचन together. I therefore propose to derive thus—खिल् वाचयिन इति खिला न वच् मिणच् मिण्नाट् कर्त्तार वाङ्ककान् = खिलवाचनाः। त एव खिलवाचनकाः with कन् खार्थे। सित्रयां खिलवाचिनकाः। तािमः।

- 2. प्रविश्वति—The stage direction is apparently anomalous. If श्कृत्तला is श्रामनस्था she cannot be described as प्रविश्वति। Hence the direction indicates the existence of some sort of curtain behind the friends, which is now removed disclosing Sakuntula engaged as described. प्रविश्वत then means दर्श कानां नेवपर्थ प्रविश्वति।
- 3. अन्यतमा—अन्यतर and अन्यतम are not derived from अन्य with the affixes डतर and उतम। If they were, पाणिन would not have specifically mentioned अन्यत्तर as a सर्वनाम as he has done in the नर्वादि list, after having declared that उत्तर and उतम affixes produce सर्वनाम words. अन्यतम does not appear in the सर्वदि list; it is not therefore a सर्वनाम। See note on अन्यतरा. Act. III.
- 4. (a) वहुमानम्चक्तम्—सन + घञ्भावे = मान: esteem. बहु: मान: great esteem. तं म्चयतीत or तस्य म्चकम्। (b) महादेवी &c.—महती देवी महादेवी the great queen i. e. chief queen, देवी has a technical sense. It means the queen, that joins the king at coronation. (अभिषेक)। "देवी क्षताभिषेकायामितरामु च भट्टिनी" दत्यमर:। Thus शकुन्तला was not even entitled to be called a देवी।

If then she came to be called महादेवी it would only indicate her husband's great esteem (वहम.न) for her ।*

हितीया—वच्छे, वीरण्पसिबणी होहि [बत्से वीरप्रसिवनी भव]।

SECOND-Child, may you give birth to a hero.

हतीया—वच्छे भत्तुणो बहुमदा होहि [वत्से भतु र्वहुमता भव]। (अधिषो दल्हा गोतमीवज्जे निष्कान्ताः)।

THIRD—Child may you be greatly esteemed by your husband. (Exeunt all except Gautami after bestowing blessings).

मख्रौ (उपसृत्य)—सिंह, मुहमज्जणं दे होदु [सिंख, धुखमज्जनं ते भवतु]।

FRIENDS—(Approaching)—Friend, may this be a happy bath to you.

शकुन्तला — साअटं में सहीगां। दूरी णिसीटह [स्वागतं में सखीभ्याम्। दूतो निषोदतम्]।

SAKUNTALA-Welcome to my friends. Sit down here.

डभे (मङ्गलपाताण्यादाय उपविश्या)—हल्य सज्जा हो हि जाब मङ्गलभगालकाणं विरएव [हला सज्जा भव यावकाङ्गल-समालकानं विरचयाव:]।

BOTH (Taking up the pots of auspicious things and sitting down)—Get ready, dear, we will perform your auspicious decorations.

हितीयेति। बीरमवश्यं प्रभूते इति 'वीरप्रसविनी' बीरस्: 'भव'। (एष ते गभीं वीर जनयतु)।

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

अभिन्नानशकुन्तलम्

त्रतीयेति। 'भर्त् :' पत्राः 'बहुमता' प्रिया 'भव'। नेयं प्रथमाया आशिषः पुन-क्तिः। या हि अचिता सैव प्रिया इति नास्ति नियमः। "अचिता तस्य कोसल्या प्रिया केक्यवंशजा" इत्यादिषु भेददर्शनात ।

त्राशिष इति । 'गौतमी' वर्जं यित्वा' (ऋपरीप्सायामपि हितीयोपपदासमुन्) इति गौतमीवर्जं 'निष्कान्ताः'।

सखीति। सुख्यतीति 'सुख'' सुख्करम् [पचाराच्] 'मज्जनम्' अवगाहः 'ते भवतु'। शापफलं शङ्गमानयोः सस्त्रोरियमिष्टाशंसा।

शकुन्तर्जेति। 'खागतं' ग्रुभागमन 'से सखीश्यां' भवतु। 'इत' श्रव मत्समीपे 'निषीदतम्' उपविशतम्।

उमे इति । 'मङ्गलानां' मङ्गलद्रव्याणां 'पावाणि' भाजनानि 'श्रादाय' ग्रहीला 'उपविशा' श्राहतुः । 'सज्जा' उदयुक्ता 'भव' । 'यावत् [श्रवधारणे] 'मंगलार्थ' 'समालकानम्' श्रलङ्करणं 'विरचयावः' ।

- 1. बीरप्रसिबनी—वीर + प्र + प्र + द्रिन कर्त्तार ताच्छी ल्ये साधुकारिणि वा।
- 2. (a) भर्त;—'त्तस्य च वर्त्त भाने' इति अनुत्ते कर्तार षष्ठी। (b) वहुमता—मन + त्त कर्म णि स्त्रियाम = मता desired ईप् सिता। वह मता वहूमता
  greatly desired i.e. loved. "मतिरिच्छा"—Vrittikara. The first
  तापसी wishes her honour (वहुमान) from her husband; this one
  desires that she may enjoy his love. Thus it is not a repitition of the other.
- 3. गौतनीवर्जम—गौतनी + वर्ज + ग्रमुल्। By the rule "हितीयायाञ्च" we may have ग्रमुल् with a हितीयान जपपद if the compound implies haste (परीप् मा)। Here no haste is implied, yet we have ग्रमुल्। In another place the poet writes "अन्वत: पतिवातमल्याद ग्रहवर्जमयोध्यया"। Haradatta thinks परीप् मा (haste) may be absent in some cases (प्राधिकम्)। 'हितीयायाञ्च दित ग्रमुल्। तत हि परीप् मायामिति प्राधिकम्"; Panini himself compounds एकवर्जम् without परोप् मा in "अनुदान पदमेकवर्जम्।
- 4. (a) सखीभ्याम्—खागत like गन्ध, पुष्प, धुप, दौप &c. is a पूजी-पचार। Compare "अ।सनं खागतं पाद्यमर्घ्यमाचमनोयकम्। मधुपकाचिमस्नान-

चतुर्घोऽङ्गः

वसनाभरणानि च । गत्थपुष्ये पृपदीपौ नैवेदां चन्दनं तथा। प्रयोजिञ्देर्चनायासुपचारांस षोषण ॥'' सखीभ्यास—It is usual to have चतुर्थों when म्वागत is
an उपचार। Thus ''यस्य दर्थमसिच्छन्ति देवा: स्वाभीष्टसिद्धि। तस्मै ते परमेणाय
स्वागतं व्यजहार।'' Some read सखाो:—शेषे षष्ठी as in 'स्वागतं राजदारिकाया:''—Bhasa; ''खागतं तपोधनाया:''—uttara. (b) निषोदतम—सद becomes षद hy the rule "सदिरप्रते:''। Hence निषोदतम्, विषोदतम्
&c. but witness प्रतिसीदतम्।

5. सज्जा-सज्जने द्रति सम्ज + अच् कर्नरि स्तियाम्।

शकुन्तला—इदंबि बहुमन्तव्वं दूबहं दाणिं में सहीमण्डणं भविस्मदि [इदमपि वहुमन्तव्यम् । दुर्लभिमदानीं में सलोमण्डनं भविष्यति]। (वाष्पं विस्वजित)।

SAKUNTALA—This too has to be highly esteemed. Decoration by my friends will now be rare for me. (Sheds tears).

उभे—सिंह उद्दंण दे मङ्गलकाले रोद्दुं [सिंख, उचितं न ते मङ्गलकाले रोदितुम्]। (अश्रूणि प्रमुच्य नाटेप्रन प्रसाधयत:)।

BOTH—Friend, it is not proper for you to weep at an auspicious moment. (Wiping away her tears, they act decorating).

प्रियंवदा—आहरणोद्दं रूवं श्रस्ममसुलहेहिं पमाहितिहं विप्पवआरीअदि [आभरणोचितं रूपम् श्राश्रमसुलभै: प्रसाधनै-विप्रकार्याते]।

PRIYAMVADA—The beauty that deserves jewellery is insulted by decorations available in a hermitage.

शकुन्तलेति। 'इदमिष' सखीभ्याम् श्रलहरणमिष में 'वहमन्तत्र्यम्' श्रादर्तं व्यम्। कृत इत्याह— इदानीं' दूरस्थायां मिय 'सखीभ्यां मण्डन' प्रसाधनं 'ने' सम सन्बन्धे [श्रिषे षष्ठी। "न लोकित—''कत्तृ षष्ट्या निषेधात्] 'दुलभ' भविष्यति'। 'बोष्प विस्तृति' सुञ्जति , रोदिति इत्यर्थः। दुर्निमत्तमेतत् भाविनी सहतो व्यस्तस्य सूचकम्।

अभिज्ञानशकुन्तलम्

उभे दति। 'मङ्गलस्य काले चणे, प्रसाधनचणे दत्यर्थः 'ते रोदितुं न डिचतम्' अनर्ष्टम्। अध्ममेतद्रोदनं तन्मा रोदौः। 'अश्रूणि' शकुन्तलाया नेवजलानि 'प्रमृज्य' शोधियत्वा 'नाट्येन' अभिनयकर्मणा 'प्रसाधयतः' प्रसाधनम् अलङ्करणं नाट्यतः दत्यर्थः।

पिरंबदिति। 'त्राभरणानां' रत्नादालङ्काराणाम् 'उचित' योग्यं 'हृप'' कान्ति:। 'त्रात्रमे सुलभः' सुखप्राप्यः 'प्रसाधनः' मञ्जरीनवपञ्चवादिभिरलङ्करणः 'विप्रकार्यात' प्रध्यते। एभिस्ते मण्डनं धर्षणा एव।

- 1. दुर्लभम्—दु: खिन लभाते इति दुर्+ लभ् + खल् कर्माण। लभ् does not become लम्म owing to the prohibition "न सुद्रभां केवलाभाम्" लभ will not have नुम् in खल् and घञ् unless some other उपस्री iscoupled with स or दूर्। Thus दूर्लभ, सुलभम् सुदूर्लभम्&c.—but दूरालम्म सुप्रलम् &c. दुरालमा is a संज्ञाशब्द and therefore खप्रमाण।
- 2. रोदितुम्—कद + तमुन् भावे by the maxim "अव्ययक्षतो भावे" The sense is रादनम्। Hence the construction is clear—मङ्गलकाले रोदितुम् रोदनम् ने तव सम्बन्धे उचितं युक्तं न। उचितम् qualifies रोदितुम्। ने goes with उचितम् and not with रोदितम्, for then we shall have व्या instead of न owing to the prohibition "न लोकाव्यय निष्ठाखलर्थ- दनाम्" because रोदित्म् is an अव्यय।
- 3. (a) प्रमाधन :- प्रमाध्यते एभि: इति प्र+ माध् + णिच् + ल्राट् करणे = प्रमाधनानि decorations, Refers to the मंगलसमालमानानि spoken of above. (b) विप्रकार्य ते—वि+ प्र+ क्र + णिच् + लट ते कर्म णि। The णिच् is खार्थ because विप्रक्त without णिघ् means to insult.' Thus "विप्रक्रताऽपि रोषणतया मा म्य प्रतीप गमः—Infra, "विप्रक्रतः प्रत्रगः फणं क्रक्ते"— Infra; 'विप्रक्रताः तारकेण दिवीकसः"—Kumara; Or thus—वि- म्य म क्र भावे = विप्रकारः insult; or perversion अन्ययाकरणम्। विप्रकारेण दूषयति इति विप्रकार मण्च + लटति = विप्रकायित mars by alteration. This sort of णिच् is seen in eases like असिना इन्ति अस्यति; दाविण ल्वाति दावयति &c; and is allowed by the गणसव "कर्व करणात् धालये"—The instrument (करण) of the agent (कर्ता) takes णिच् and then becomes a धात। Now in the कर्म् वाच्य we have प्रसाधनानि रूप विप्रकारयन्ति the decorations mar the beauty by alteration. In कर्म णि it becomes प्रसाधने: रूप विप्रकार्यते।

(प्रविश्य उपायनहस्तो) ऋषिकुमारकी—इदमलङ्करणम्। अलङ्कियतामत्रभवतो । (सर्वा विलोक्य विस्मिता:)।

TWO HERMIT LADS (Entering with present in hand) - Here is jewellary; let ber honcured self be decorated (Allare amazed on seeing these).

गौतमी चच्छ गारत्र कुदो एदं वित्स नारद, कुत एतत्]।

GAUTAMI—Child Narada; whence is this?

प्रथम:-तातकाश्यपप्रभावात्।

FIRST-Through Father Kasyapa's majesty.

गौतमी- किं माणसी सिद्ध (किं मानसी सिद्ध:)।

GAUTAMI-What! A mental creation?

प्रविश्विति। उपेवति एभिरित्राणायाना'न उपहारद्रव्याणि (करणे लाट्) 'हर्ल' यथी: तो [गृड वादीनामाक्वितगणत्वात् सप्तम्याः परनितातः]। 'सर्वा' श्राभरणानिः 'विलोक्य विक्षिताः'। महाईत्वात् श्रतिकं तोपिस्थित्या च विस्रायः।

गौतमीति। 'कुतः' कुती लब्धम् 'एतत्'।

प्रथमित । 'तातकाश्यपस्य प्रक्तष्टात् भावात' एतत् प्राप्तम् । तातस्य महात्यात । गीतमीति । 'कि' मनस इयं 'मानसी सिंडः' कृतिः ? किभेतत् तपःप्रभावात् सनसा कृतं तवभवता ?

NOTES

1. तातकाश्वपप्रभावात्—भू+घन् भावे = भावः। प्रक्रष्टो भावः प्रभावः majesty. प्रादितत्—। प्र+भू does not take घन् because of the prohibition अनुपसर्गे in the rule—श्विणासुवीऽनुपसर्गे । हेती प्रभी।

हितीयः — न खलु। श्रूयताम्। तत्नभवता वयमान्नप्ताः श्रुकुत्तलाहेतोर्वनस्पतिभ्यः कुष्ठमान्याहरतेति। तत् ददानीम् चौमं केनिचिदिन्दुपाग्डु तक्णा माङ्गस्यमाविष्कृतं निष्ठ्रप्रतश्चरणोपरागष्ठभगो लाह्यारसः केनिचत्।

अन्ये भ्यो वनदेवताकरतलैरापवभागोत्थितैर् दत्तान्याभरणानि नः किसलयोद्गेदप्रतिष्ठन्दिभिः ॥॥॥

SECOND—Certainly not. Listen. By his reverence we were thus commanded—"Collect flowers from the trees for Sakuntala." Now, then, unto us by a certain tree was exhibited an auspicious silk-garment white like the moon; by a certain other one was poured liquid lac, nice for dying the feet with; from others were delivered ornaments by the palms of wood-nymphs protruded up to the wrist and vying with the show of fresh twigs.

हितीय इति । 'न खलु' नैव मानसी सिहि: । 'य्रुयतां' तत्त्वतः श्राकार्णं ताम् 'शकुन्तलां' एव 'हेतुः' कारणं 'शकुन्तलाहेतुः' तस्मात् [हेतौ पश्चमी] तस्य वा [शिषे षष्ठी] 'कुसुमानि वनस्पतिभ्यः' वृद्येभ्यः ["वनस्पतिर्ना द्रुमावे" इति मेदिनी। पारस्करादिः] 'श्राहरतं श्रानयत यूयम् 'इति वयमाज्ञप्ताः तवभवता काशापेन'।

चौमिमिति। अन्वय:—तत इदानीं नः कैनचित् तक्णा इन्दुपाण्डः माङ्गल्यं चौममाविष्क्षतम्। कैनचित् चरणोपरागसुभगो लाचरसो निष्ट्रातः। अन्यभ्यः आपर्व-भागोत्यितैः किसलयोदभेदप्रतिवन्हिभिः वनदेवताकरतनैः आभरणानि दत्तानि।

व्याखाा—ततः प्रस्थितेषु असास 'इदानौम्' अधुना 'नः' असम्यम् ["कर्मणा यमिभिप्रति स सम्प्रदानम्' इति चतुर्थों] 'केनचित् तर्कणा इन्हः' चन्द्र इत्र पाण्डु' धवलम् अतएव 'साङ्गल्यं' सङ्गलकर्मयोग्यं 'चौमं' दूजूलयुगलम् 'आविष् कृतं' प्रकाशितम् किनचित् तर्कणा 'चरणयोः उपराग्ने' रञ्जनकर्मणि सुभगः' उदारः साधः इत्ययः लाकारमः' अलक्तकः 'निष्ट्रातः' उद्गीर्णः। 'ऋन्यभाः' तर्कभाः 'पर्वणः' सन्धेः भागः' प्रदेशः, मनिवन्ध इत्यर्थः। तस्मात् 'आ' तत्पर्यन्तम् 'उत्यितैः अतएव 'किमलयानां नवपञ्चवानाम् 'उद्भीदाः विकाशाः उद्भिज्ञानि किमलयानि इत्यर्थः तेषां 'प्रतिद्वन्दिभः तत्सद्वर्थः वनद्वतानां करत्यत्वः आलोहितैः इत्यः करणः 'आभरणानि' रवादोनि भूषणानि 'दत्तानि'। 'तातकाश्रापप्रभावात वनस्पत्यः कृत वा 'खर्थं' क्वापि वा वनद्वताः प्रतिनिधोक्तत्य, नः भवर्ष्वानासः। [''चरणोपरागमुभगो'' (तः, विन्याः) "चरणोपभोगमुलभी'' (रा-, म-)॥ 'नः किमलय—'' (तः, न्या-)—''तत्-किम—'' (रा- वि-, म-)॥ "किमलयोद्भेदप्रतिद्वन्दिभः'' (रा- वि- म-)— "किमलयच्छायापरिस्पर्धिः भः'' (त-, न्या-)।

- [a] श्कुन्तलाहितो:—Here the rule—"षष्ठी हित्पयोगे' does not For this does not regulate the षष्ठो in हेत्शब्द but that in the word of which the हित्तल is implied (द्योत्य)। Hence it would be cited only if the word श्वन्तला had appeared with the षष्ठीविभक्ति attached to it. Beside, the विभक्ति to explain here is that in the Pratipadika शकन्तलाहितु। This प्रातिपदिक arises out of the वाका—शकन्तला एव हेतु: or शकन्तलाया: हेतु: directly states the हेतृत of श्वन्तता and does not leave it to be inferred (द्योतित)। This is another reason why the rule does not apply. Hence explain शकन्तलाई तो: as हे ती पश्चमी or श्रेषेषष्ठी। See also our notes under निवासहीतो: in Raghu XIV, or विश्वाम-होती: in Meghaduta st. 24. Similarly parse लोकहोतो: of Act. V. &c. (b) वनस्पतिभा:—वनस्पति often means trees that do not show च्रपादाने पञ्चमी। flowers. It also means any tree (See Tika). There is चपाय when the flowers are plucked and वनस्पति is भुव। And the rule is 'भुवनपाये अपादानम्'।
  - 2. (a) चौमम्—चुमा is a sort of fibre. 'चौम' शाण' वा बाह्मणम्य' queted by Vachaspati, makes a difference between चमा and श्च (flax). इमाया: विकार: । (b) इन्दुपास्डु—उपमानकमं था—। white as the moon. See Tika. (c) माङ्गल्यम्—Auspicious. Ordinarily this is derived as मङ्गलाय हितम्। This refers to the sutra 'तस्में हितम्"। But this sutra directs the affix क giving मङ्गलीय and not माङ्गल्य। Again मङ्गली साचु gives मङ्ख्यम् which is the word in common use c.f. 'चमङ्ख्यं शोल' तम भवत् नामेवमित्वलम्'' 'सर्व'-मङ्गलमङ्गल्यं &c. The following derivation may be suggested—[1] मङ्गलम् blessing, anything promoting a blessing. i.e. auspicicious. मङ्गलमेव इति मङ्गल + खञ् साचे = माङ्गल्यम् like चतुर्वर्णम् मेव चातर्व र्ण्यम्, विलीकी एव व लोक्यम् &c चतुवर्णादः [2] Or मङ्गलमेव माङ्गलम् blessing, प्रज्ञादि। तम साचु इतिमाङ्गल + यत् = माङ्गल्यम् auspicious. [3] Or again मङ्गलं साचु इति मङ्गल + यत् = माङ्गल्यम् auspicious.

+ यत् = मङ्गल्यन् auspicious. तदेव द्रति ऋण्स्वार्थे प्रज्ञादि: । [b]निष्टू गत:--नि + ष्ठिव + ता कर्म गि। Literally it means "spat" which is vulgar [गास्य]। Here secondarly [गीणवृत्ति] 'poured' which avoids यास्यता। ''निष्ठू तोद्गोर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपात्रयम्। त्रतिसुन्दरमन्यव ग्रास्य-कचां विगाहते॥"-Dandin. [e] अन्योभा:--अपादाने पञ्चमी। The context is ऋन्येभा उत्यितै: which implies ऋपाय। Hence 'भ्रवमपांये—इत्य-पादानता। (f) वनदेवता &c.— Raghava takes this as करणे तृतीया the कर्ता resting with the वनस्पति। The trees having no hands of their own do the work with the hand of the nymphs residing in them.* [g] आपर्व &c.—पर्वन is a joint. Here wrist. पर्वणी भाग:प्रदेश: पर्वभाग:। तत्पर्यान्तम् ऋापर्वभागम् up to the wrist. ऋव्यथी—। श्रपर्वभागम् डित्यता: । सहसुपेति समास: । तै: । (b) किसलय &c.—By निपातन in the rule 'इन्ह' रहस्यमर्थादा = ' इन्ह is got from दि repeated Thus दि दि = दन्दम् in the neuter. "दिश्ब्दस्य दिवे चनं पूर्वपदस्य अमाव: अर्त्वं चौनरपदस्य ानपात्यतं'—vrittikara 'इन्हं कलहयुगायो:' इत्यमर: [Here the sense is कलह । प्रतिक्ततं तन्द्वं प्रतिद्वन्द्वम् rivalry. तदस्ते प्रवाम् इति प्रतिहन्ह + इनिमल्यें = प्रतिहन्दानि rivals. क्षिसल्योद्भेदा: = उद्भिन्नानि किस-लयानि by the maxim 'भावानयने द्रव्यानयन' भविष्यति'। किसलयीद्रभेदानां प्रतिहन्दोनि rivals of the fresh leaves, i.e. the hands thus put out resembled the bunches of fresh leaves that were in the trees. The well shaped and delicately tinged[तासतल]palms resembled clusters of new lesves."

3. Reading.—[a] It is difficult to see why Raghava reads चरणोपभोगसूलभ: unless it is for the alliteration of लकार in सुलभो लाजा। But the reading adopted by us has रकार and गकार both repeated. [b] 'तत्किसलय' &c. is the Devanagri reading and is adopted by Raghava, Vidyasagara and Monier Williams. But तत् seems redundant. The sense is clear without तत्। On the other hand न: of the Bengali Recension implies that all this was a special favour unto us—श्रमभाम् शाविष्कृतम् श्रमभा निष्ठातः श्रमभा दत्तानि—because done on seeing us. They do not

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

do this for any body and every body. Hence प्रियंवदा takes this as an अभापपत्त (favour) indicating luck (See below). (c) किसलयच्छायापरिष्मिडिंभि: is vague.

प्रियंवदा—(शकुन्तलां विलोका)—हला दमाए अव्भुवब-तीए स्द्रा दे भत्तणो गेहे अणुहोदव्या राश्रलिक् (हला अनया श्रभुप्रपाच्या स्विता ते भतुर्गहे श्रनुभवितव्या राज-लक्षोः)। (शकुन्तला ब्रोड़ां रूपयित)।

PRIYAMVADA—(Looking at Sakuntala)—By this condescension is indicated the royal fortune which is to be enjoyed by you in the house of your husband. (Sakuntala acts bashfulness).

प्रथम:--गौतम, एह्यो हि अभिषेकोत्तीर्णाय काश्रापाय वनस्पतिसेवां निवेदयाव:।

FIRST LAD—Come, come, Gautama, we report this service of the trees to Kasyapa who has come up from his plunge into the water.

द्वितोय:-तथा। (निष्ट्रान्तौ)।

SECOND-Just so. (Exeunt).

सखरो—श्रप् श्रणुबद्द्त्तभूषणौ श्रश्नं जणो। चित्तक्रमीपरि-श्रपण श्रङ्गेसु दे श्राहरणिविणिओअं करेम्ह [श्रये अनुपभुक्त-भुषणोऽयं जनः। चित्रकर्मपरिचयेन श्रङ्गेषु ते आभरणिविनि-योगं कुर्वः]।

FRIENDS—Well, we have never worn jewellery. We place the ornaments on your limbs by our knowledge of painting.

इले ति । 'त्रनया त्रभुरपपत्तरा' त्रनग्रहेन वनस्पतिक्षतेन द्रत्यर्थः 'भतुंगेहे ते' ['ते' दित "क्षत्यानां कर्ता (राज्यक्ती पष्टी] 'त्रनभवितव्या' भोक्तव्या 'राज्यक्तीः'

राजियो: 'सुचिता' ज्ञापिता। ["राजलच्यो:'' (त- वि-, न्या-)—राजलच्योरिति (रा-, स-)]॥

शकुन्तलंति। 'ब्रीड़ां लज्जां 'इपयति' चक्षिनयति।

प्रथम इति । 'एहि' आगच्छ 'अभिषेकात्' अवगाहनसानात्' 'उत्तीर्णाय' तीरं-प्राप्ताय 'काश्यपाय' ["कर्णा यमभिष्ठित—" इतिसम्प्रदाने चतुर्थों] 'वनस्पतीनां सेवां दुक्लादिदानेन परिचर्था 'निवेदयावः'।

अये इति। 'अयं इति सम्भूमे। 'अयं जनः' अक्षित्रिधो जनः 'अनुपमुक्तानि' असेवितानि 'भूषणानि' येन ताहणः। कुव कि परिधेयं न जानीवहो। 'चिवकर्मणः' आलेखालेखनस्य 'परिचर्यन' अभ्यासेन' (करणे हतीया) 'ते अङ्गेषु आभरणानी विनियोगं कुर्वः चिवाणि हष्टानि लिखितानि च। तेन ज्ञानेन तां भूषयायः।

NOTES

- 1. (a) अभुरापण्या—अभुरापपत्ति is अनुग्रह favour. 'अभुरापपत्तिरनुग्रह:' द्रत्यमर:। अनुक्ते कर्त्तार ३या of स्चिता।
- 2. श्राभिषे को तीर्णाय—उद्+तृ+ त कर्तार= उत्तीर्ण got up. श्राभिषे कात् श्राभिषे कं समाप्य उत्तीर्ण: । सहसुपेति समासः—the पश्रमी in श्राभिषे कात् being त्यवनोपे कर्मणि ।
- 3. (a) अयो—The jewellery came unexpectedly. Never having worn them and not having thought how to wear them, they found themselves in a fix. Hence the सम्भूम। 'अयो कोषि विषाद च सम्भूमे सारणेऽपि'' इति विष्यः। (b) चित्रकर्म परिचय न—परि+चि+ अच् भावे परिचयः skill acquired by practice; अध्याम। For this sense compare परिचय' चललत्त्यांनपातने करोति"—Raghu. चित्रस्य कर्म अनुष्ठानं चित्रकर्म the act of painting. तिसान् तस्य या परिचयः skill in the act of painting. तिन। करणे तितीया।

शकुन्तला—जाणे वो गोउगां [जाने वां नैपुण्यम्)। (उसे नाटेप्रनालङ्करुतः)।

SAKUNTALA—I know your eleverness. (Both act dressing her).

(ततः प्रविश्वति स्नानोत्तीर्णः काश्यपः)। काश्यपः— यास्यत्यय शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टसूत्वलग्य्या कग्यस्तम्भितवाष्पव्वत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम्। वैक्तव्यं मम तावदोद्दशमहो स्ने हादरखौकसः पोद्धन्ते ग्रहिणः क्षयं नु तनयाविस्ने षदुः हैर्नवैः ॥८॥ (परिकामित) ।

(Then enters Kasyapa having come up from his plunge).

KASYAPA—Because Sakuntala will go to-day my heart is smitten with anguish; my throat is troubled with the checked flow of tears; and my senses are paralysed with anxiety. Such through affection is the helplessness of meliving in the forest; how, alas! are the house-holders afflicted by the grief of first parting with their daughers? (Goestround the stage).

शकुन्तले ति। 'वां' युवयो: 'नैपुखां' निपुणतां चिवले खनपटुतामित्यथे: [ध्वज् भावे] 'जाने'। यदा—''नैपुणं निपुणता चतुरता। रेन अज्ञातमपि ज्ञानगोचरं क्रच्या प्रसाधयसि। 'नार्क्यान' अभिनयेण 'अलङ्कतः' अलङ्करणं नाटयतः दत्यथः।

'सानात् उत्तीर्णः' तीरं प्राप्तः क्रतसानः इत्यर्थः ।

यास्यतीति। अन्वय:— अय मकुन्तला यास्यित इति इदयम् उत्कर्ण्या संस्पृष्टं, कर्णः सम्भितवाष्या निकल्षः, दर्धनं चिन्ताज्ञ म्। अरण्गीकसो मम तावत् से हादी-द्यां वैक्षव्यम्, अही रहिणः नवै: तनयाविश्चे षदुखैः क्यं नः पौद्यन्ते । व्याख्या— 'अय मकुन्तला' पित्रग्रहं 'यास्यित इति' हेतीमं म 'हृद्यं'चेतः 'उत्कर्ण्या' आविगेन 'संस्पृष्टं सम्यगाक्रान्तम् । भाविना अपि न तु भृतेन भवता वा, विरहेण कातरं मं मनः । कर्णः सम्भिता' हैयां स्वारता या 'बाष्यव्यत्तः' अम्पृप्तसः, तया 'कल्षः' विक्रतः । नाहं रोदिमि किन्तु खरभङ्गो मे जातः । दृश्यते ज्ञायते अनेन 'दर्धनं' तत्त-दिन्द्र्यं (कर्णे लुप्ट् । दृश्चरत्व ज्ञानमात्वे न तु क्षेत्रलं चाच्चिणे 'चिन्तया मकन्तला-गमनानुध्यानेन 'जड़ं' विह्वलम् । दर्भनम्वणादिकं भवित किन्तु विषयग्रहणं ना।स् । 'मरण्यम् श्रोकः' आमय्यो यस्य तथाविषस्य (''श्रोकः सद्यान श्राम्यये'' इति विम्यः) वनवासिनो निर्म सस्य 'सम् तावत्' समेव (तावद भवधारणे) 'स्रोहात् समतया 'ईदर्थ वैक्षव्यम्' ईद्य्यौ विकलता, अहो' हा सहो इति कर्णाण्यम् । ''स्रहो विगर्थे श्रोके स्वरूपार्थविषादयोः' इति निद्नी । 'ग्रह्णः' समस्यवन्तो ग्रहस्था 'नवैः' नृतनैः

प्रथमानुभृतै: 'तनयाभि: यो विद्योष:' वियोजनं तज्ञातै: दूखै: कणं कीट्रणं नु पौद्यन्ते' दू:खस्य प्रतिव्यक्तिभिन्नत्वात् वहत्वम् । निर्मामस्य ममापि यत् ऋसञ्चप्रायं भन्यो वराका विषयिणस्ते न निर्जीवा एव भवन्ति—इत्यभिप्राय: । (''कण्व: कलुष:" (रा- वि- म-)—''ऋन्तर्वाष्पभरापराधिगदितम्'' (त- न्या-)॥ "ईट्र्यमहो'' (वि-) ''ईट्र्यियम्'' (रा-)—ईट्र्यमपि'' (त- न्या- म-)॥ कणं 'नु' (वि- स-)—''कणं ने' (रा-, त-, न्या-)।

NOTES

- 1. नैपुणाम्—निपुण is पटु skilful. तस्यभाव: इति निपुण + अण् = नैपुणाम् skill. The word निपुण is ब्राह्मणादि and also युवादि । Hence निपुणस्य भाव: gives नैपुण्यम् (ब्राह्मनादित्वात् ष्यञ) as well as नैपुणम् (युवादित्वादन्)।
  - 2. मानोत्तीर्ग:-see अभिषेत्रोत्तीर्गाय-Ante.
- 3. यास्ति—Note the future. The departure neither has happened nor is happening. But the thought that it will happen, affects me. This shows the unbearableness of the separation. (b) इति—Indicates हेतु। (c) संम्प्रम्—सम is intensive सम्यम् पृष्टम्। (d) सम्भित &c—सम्भ + णिच् + क्त कर्माण सम्भिता checked. बापस इति: the flow of tears. सम्भिता वाष्ट्रहित: कर्मधा। तया कलुषः। (e) चही—चाष्ट्रयं चल्यम्। His emotion surprises him He thought he was above such feelings. Also see Tika (f) न—प्रमे here. He fails to estimate the grief of house holders and wants to know how much it affects them. Of course thereby he implies that the shock to them is tremendous. Reading—[a] It seems natural to mention कण्ड after चट्य। So the Devanagari reading is preferable. (b) As explained above—चहो and न are necessary to bring out the sense.

सस्त्री—हला सउन्दले, अवसिदमग्डणामि। परिहेहि संपदं क्स्बोमजुअलं [हला प्रकुन्तले, ग्रवसितमग्डनासि। परि-धेहि साम्प्रतं चौमयुगलम्]। (प्रकुन्तला उत्याय परिधत्ते)।

FRIENDS—Dear Sakuntala; you have your decoration

finished. Now put on this pair of silk robes (Sakuntala rises and puts them on).

गौतमी—जादे एसो दे आनन्दपिबाहिणा चक्छूणा परि-स्मजन्तो विश्व गुरू उपिट्टो! श्राचार' दाव पिड्विक्ज [जाते, एष ते श्रानन्दपरिवाहिना चक्कषा परिष्वजमान दव गुरूः उप-स्थित:। आचार तावत् प्रतिपद्यस्व]।

GAUTAMI—My child, here, your father has arrived embracing you as it were with eyes that are pouring joy. Observe the custom.

थकुन्तला (सब्रोड़म्)—ताद वन्दामि [तात वन्दे]।

SAKUNTALA [with an ashamed air]—Father, I salute thee.

हर्लेति । 'त्रवसित' समाप्तं 'मण्डनम् ऋलङ्करणं यस्याः तथाविधा 'ऋसि'। 'साम्प्रतम्' ऋधुनाः ["साम्प्रतं तूचितेऽधुना" इति हैमः] 'त्तौमयुगलं पार्धेह्नि'।

जाते इति । 'श्रानन्द' हर्षः 'परितो वाष्ट्रयति' प्रीरयति यत् तथाविधीन 'चचुषा परिष्वजमानः' लामालिङ्गन्निन, खत्यादरीण पश्यानित्यर्थः 'गुरुः' तातस्ती 'उपस्थितः' समीपे स्थितः । 'श्राचार' वन्दनदूपं 'प्रतिपद्यस्व' 'तावत्' । [प्रतिपूर्वात् पद्यतः सीट्]।

शकुन्तलं ति। 'व्रोड्या' लज्जया' 'सह'। समीप' स्थितेऽपि तात अनवधाना वन्दनमयरा आचार' सारिताऽस्मि इति ब्रीड़ा।

- 1. (a) अवसितमण्डना—अव+सो+त कर्ता = अवसितम् ended. अव
  +सो is अवमं क as is seen from the णिच् in 'भौतसुक्यमावमवसाययति
  प्रतिष्ठा''—Act. V. Hence we get कर्ता र त्र by the rule ''गत्यर्थाकर्म क: ''॥ Now see Tika. (b) चौमयुगलम्—युगमस्त्रास्मिन् इति युग+
  लच् मत्वर्थे = युगलम्। Or युग+कलच् श्रीणादिक कर्ता र = युगलम। or again
  युगं लाति इति युग+ला+क कर्ता र। चौमयौ: युगलम्॥ परि+धा+लोट हि =
  परिधे हि।
- 2. (a) जाते—See under "जाते अपि लघुसन्तापानि" &c. Act. III. [b] आनन्द &c.—आ+ नन्द + घझ्भावे = आनन्द: joy. तं साधु परिवाहयति इति आनन्द + परि + वाहि + विनि साधुकारिण वाही र = आनन्दपरिवाहिन । तेन।

श्रभिज्ञानशकुन्तलम्

- (c) चचुषा—जाताविक वचनम्। करण ३या। (d) आचारम्—आ + चर + घञ कर्म णि आचार: custom. तम्। The custom is to do obeisance to superiors. Hence Gautami orders her to salute Kanva (e) तावत्—is emphatic (अवधारणे)। Cp.—"कुरुष्व तावत् करमोर्" &c. Rag. XIII.
- 3. सन्नीड़म् न्नीड़ + त्र भावे = नीड़ा and नीड़ + घन् भावे = नीड़: as in ''नीड़मावहति में स सम्प्रति"—Raghu. नीड़या नीड़े न वा सह यथा तथा।

काखप:--

ययाति विश्व श्रमिष्ठा भतु व हुमता भव। सुतं त्वमपि सम्त्राजं सेव पुरुमवाप्नुहि॥ ६॥

KASYAPA—My child, as Sarmistha was of Yayati, be thou the husband's favourite; as she got Puru, do thou too get an emperor as son.

गोतमो — भग्रवं, वरोक्खु पसो गा त्रासिसो [भगवन्, वरः खल्वं ष न आशीः]।

GAUTAMI-Mighty Sir, this is indeed a boon and not as mere benediction.

काभ्रापः — वत्से इतः सद्योद्घतानग्नोन् प्रदिव्योक्करूव । (सर्वे परिकामन्ति)।

KASYAPA—My child, this way, keeping to the right, do thou go round the fires in which oblation has just been offered (all go round).

ययानिरिति। अन्वय:—हं बत्सी, (लं) शर्मिष्ठा ययानिरिव भर्तः वहुमता भव। लमिष सा पुरु निव समाजं सुतम् अवाप्नुहि। व्याख्या—हे 'वत्सी शकुन्तले लं 'शर्मिष्ठा' असुरस्य वृष्यवं याः कन्या 'ययानेः' नहुषतनयस्य 'इव भर्तः' पतुाः 'वहुभता प्रिया 'भव'। 'लमिष सा' शर्मिष्ठा 'पुरु'' चन्द्रवं शस्य कर्त्तारम् 'इव समाजं' चक्र-बर्त्ति न' 'सुत' पुत्रम् 'अवाप्नुहि' लभस्व। पत्या पुत्रे या च सुखितो भव इति भावः। भग्विति। भवाहश्रे व हार्षि भिरुत्तां देवोत्तमिव अवशां फलित। तत् 'एष वरः

खलु' ["देवाहृते वरः" इत्यमरः]। असाभिकत्तं तु 'आशीः' हिर्तेषणामावम् ["आशीर्ह्वतेषणा" इति हैमः] फलति वा न वा। इयन्तु भवदुक्तिः न आशीः।

वत्से इति । 'इतः' अस्यां दिश 'सदः' समाने अहिन अस्मिन्न व च्यो ('सदःपदत-" इनि समानस्य सभावो द्यम्मस्ययानिपात्यते] 'हुतान्' तिप तान् 'अग्नीन्'
विताग्रीन् 'अप्रदिचिणान् प्रदिचिणान् सम्पद्यमानान्' 'कुरुष्व' (प्रादिसमासस्ततिश्वः ।
यहा-अव्ययोभावसिष्ठद्रग्वादि । ततिश्वः)। ('सद्योष्ट्रतानग्रीन्'' (त-, वि-, न्या-)
-, "सद्योष्ट्रताग्रोन्'' (रा- स-)।

सर्वे दति। परिक्रामन्ति रङ्गमञ्चपरिक्रमणेन अभ्यग्निगमनमिभनयन्ति।

- 1. ययाते: &c.—Yayati was one of the founders of the Lunar race. He had two wives, देवयानी the daughter of ग्रुकाचार्थ, the preceptor of the Danavas, and ग्रामिंदा the daughter of इष्पर्वन् the Danava-king. The latter was the favourite. Hence ग्रुक्त cursed him. पुर his youngest son by ग्रामिंदा took upon himself the consequences of the curse (i.e. जरा) and releived his father, and as a reward of his devotion he obtained universal sovereignty (सामान्य)। For details see Mahabharat Adiparvan.
- 2. आशी:—आशास्ते एताम् इत आ+शास इच्छायाम्+क्तिप् कर्मे णि = आशिस. of which the nom. sing is आशी: । We may have here किप् भावे also.
- 3. (a) अग्रीन्—Refers to the three fires of the साग्निन। (b) प्रदिचणीकुरुष्व—प्रदिचण + चिव + क्ष + लोट स्व कर्ण भिप्राये क्षियाफले। No समास owing to the prohibition "उपवद्मतिङ्"। If प्रदिचण be derived as an अव्ययभाव (see on प्रदिचण करोति—Ante.) of the तिष्टर्ग class further compounding is barred by the च in the rule "तिष्टर्ग प्रस्तीन्य व"। 'किमधंसकार: १ एवकाराथ:। तिष्टर्ग प्रस्तीन्य व। क्ष मा भृत १ प्रस्तीन्य व एकार्थीभावविषयानि भवन्ति नतु श्रव्दान्तरेण एकार्थीभाव प्रतिप्यन्ते द्रव्यथं:"। To defend further compounding which is now and then seen we observe that Bhoja takes the Bhashya in a

different sense. According to him the Bhashyakara wants to say that तिष्टर्ग &c. cannot follow but may lead in a compound. Thus प्रमित्ष्ट्ग is incorrect but तिष्ट्गुप्रिय: is allowable. Hence samasa with चित्र leading is justifiable. We may also say in defence of such नमाम that the leading word is not प्रदिचिणों which is quite different, and is not of the तिष्टर्ग class. A word of any गण ceases to belong to the गण when altered by the addition of some affix. Thus मनम् is प्रचादि but मनम्बन् is not प्रचादि। Hence, even accepting Kaiyyata's interpretation we see no bar to having प्रदिच्लोक्ष्य &c. But प्रदिच्लोक्षम् व being तिङ्न is not a compound. Also cp.—"श्रांतङ्नश्वायं समासः"।

काश्रापः—बत्से—

अमी वेदि परितः क्षार्मिषणाः समिहन्तः प्रान्तसंस्तीर्णदर्भाः। अपन्नन्तो दुरितं इव्यगन्धे वैतानास्त्वां वच्च्यः पावयन्तु।।१०॥ (प्रकुन्तना प्रदक्षिणं करोति)।

प्रतिष्ठस्व दानोम्। (सदृष्टिचेपम्) क्व ते शाङ्र्गरविमञ्चाः ?

KASYAPA—My child, let yonder sacrificial, fires, that are being fed with sacred fuel, that have their places alloted round the altar, that have kusa-grass strewn at the edge, purify thee, removing sin with the smell of the oblations. (Sakuntala goes round the fires). Now proceed. (Looking round). Where are Sarnagarva and others?

(प्रविशाप्त) शिष्यः—सगवन्, दूसे साः।

DISCIPLE (Entering)—Here we are, your reverence.

कार्यप इति । ["वत्से" (त-, न्या,)— "च्यक्कन्दसाशास्ते" (रा-, वि-, म-)]॥
अमो इति । अन्वय:—अमो समिहनः, वेदि परितः क्षप्तिधाः प्रान्तसंसीण दर्भा वैतानाः वक्षयः हत्यगर्भः वः दुरितम् अपन्ननः, लां पात्रयन्तु । व्याखाः— 'अमी'
हशामानाः' 'सिमधी' यज्ञकाष्टानि सिन्ते येषां ताहशः सिमद्भिरिहा इत्यर्थः 'वेदिं'यज्ञवेदिकां परितः तस्या समन्तात् [तसन्ते न परिणा योगे हितीया] 'क्षुप्तानि' विहितानि

'धिण्यानि' स्थानानि येषां तथाविधा: ["धिण्यां स्थाने गरहे" इत्यमर:] 'प्रान्ते षु'पार्श्वेषु संसीणां:' त्रास्तृता 'दर्भा' कुशा येषां तथाविधा: (एभिवि शेषणीर्थित्रया दमी दति लभ्यते) 'वितानस्य' यज्ञस्य दमी 'वैतानाः' याज्ञयाः ("वितानं कदके यज्ञे" दति हैमः) 'वज्ञयः' त्रययः विताययः 'हव्यस्य' त्राहृतः 'गन्धैः' पुनः पुनः प्राप्तैः गन्धैः (त्रसक्तदागतत्वात् वहत्वम्—वारणे ३या) 'दुरितं पापम 'त्रपञ्चनः सन्तः त्वां पावयन्तु' शोधयन्तु।

शकुन्ति। 'प्रक्षष्टल' दाच्यस्य 'दिशः, यहा — प्रक्षष्टल' दिच्यस्य भागख इति 'प्रदिच्यम्' (''तिष्ठदुगुप्रस्तान च" द्वात ऋव्यवीभावः)। त्त् 'करोति'। यहा—दिच्यां प्रगतः' यः तथाविधम् (प्रादितत्—) 'करोति'। यावत् काश्यपः स्रोकं पटित तावत् शकन्तला प्रदिच्यां करोति इति भावः। (मूलम् (त-न्याः)—, (रा-, व-, म—एतत् न पठान्त)।

प्रतौति । 'इदानीं प्रांतष्ठखं' पत्यानं प्रतिपदाखं (''समवप्रांवभाः स्थः'' इत्यात्सने-पदम् । 'दृष्टेः' दर्शनस्य 'चिपः' पातनं तन 'सह'। परितो विलोका इत्यर्थः ।

NOTES

1 (a) क्र प्रांधण्या:—धिण्या (= स्थान) is a rare word in later Sanskrit. The three fires गाईपत्य, आहवनीय and दिच्या have alloted places round the altar. (b) सिमदन्त:—सिमध: सिन्त एषाम् इति सिमध् + मतुप्। ध् becomes द by the rule "मलां जशोऽन्ते"। (c) "वेदि परितः दर्भाः" serve to show that the fire is sacrificial (वैतान)। On the efficacy of हव्यगस compare "पुनान पवनोद् ते मैराइतिगिस्सिः" "धूमाग्रं प्रात्वा हिंवगिस्य रजीविसुक्तः समयुते से लिखमानमात्मा" &c.—Rag.

- 2. Reading.—The words "ऋक्ट्सामास्त are out of place here. A stage direction should not be a mere explanation of what an actor says. Yet ऋक्ट्सा only explains the metre of the sloka following and आगास्त gives it sense. These by no means help the actor who is none the worse by their omission.
- 3. प्रदिचयम्—this act is defined—"प्रसार्यं दिचयं इसं खयं नर्धाश्राः पुनः। दश्येद्धिय पार्शं मनसापि च दिचयः। विधा च वेष्टयेत् सम्यग्-देवतायाः प्रदिचयम्॥"—Sastrasara quoted by Vachaspati.

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

4. Remark.—Prof. Monier-William, thinks Kalidasa tried here to imitate Vedic metres but failed. Such slokas however abound in the Mahabharata. They seem to mark the period of transition and are no fruitless attempts at imitation.*

काश्राप:-भगिन्यास्ते मार्गमादेशय।

KASYAPA-Show your sister the way.

शाङ्गरवः--दत इतो भवतो (भवे परिक्रामन्ति)।

SARNAGARVA-This way you go this way [All go round].

काश्रापः—भो भो सिन्निहितास्त्योवनतरवः—
पातुं न प्रथमं व्यवस्यित जलं युषास्वयौतेषु या
नादत्ते प्रियमग्डनाऽिय भवतां स्ने हेन या पन्नवम्।
श्रादेत्र वः कुस्मप्रस्तिसमये यस्या भवतुत्रत्सवः
सेयं याति प्रकुत्तला पितग्यहं सर्वे रनुज्ञायताम् ॥११॥
(कोकिसरवं स्वियित्वा)

श्रनुमतगमना श्रकुन्तला तक् भिरियं वनवासवस्युभिः। परभृतविक्तं कलं यतः प्रतिवचनोक्कतमेभिरात्मनः॥१२॥

KASYAPA—Ho! Ho! trees of the hermitage that are near, she who does not attempt to drink water first in the day, you remaining unwatered; she who though found of decorations, does not pluck your new leaves through affection for you; she to whom it is a festivity at the time of your first show of flowers, she Sakuntala, is here going to her husband's house. Be it approved by you all. [Making signs; as if heard the note of a Kokila]. Sakuntala has her departure approved by trees, her companions during her stay in the forest. For by these, the sweet note of the cuckco is made into their response.

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

भगिन्या द्रति। 'श्रार्दश्य' दर्शय (श्रानेकार्थत्वात् दर्शनार्थे वर्त्तमानात् दिशी:

भो दति। 'भो:' दति सम्बोधने। हे 'मिन्निहिताः' ससीपस्थाः 'तपावनतरवः' अश्यमद्रमाः युषाभिः सर्वे रनुज्ञायताम् दतुः तरेण सम्बन्धः।

पातुभिति। अन्वयः — युषासु अपोतेषु या प्रथमं जलं पातुं न व्यवस्थित, भवतां सिंहिन या प्रियमण्डनापि पञ्चवं न श्रादत्ते वः श्राद्ये कुसुमप्रमूतिसमये यस्था उत्सवो भवति, सा इयं शकन्तला पतिग्रहं याति । सर्वे रमुज्ञायताम् । व्याख्या — पीता दित -लचणया पीतजला दत्यथेप्रयुक्तम्। यदा—पौतं पानम् (नपुंसके भावे काः), तदस्ताेषाम् इति पीताः पीतजलाः (अच्मलधींधः)। 'युषासु अपीतंषु' अपीतजलेषु असिक्तीषु ्इत्यर्थ:, सत्तसु (भावे सण्तमी) 'या' शकन्तला 'प्रथम' तिह्ने प्रथमं 'जलं पातुं न वाब-स्थिति यतने। प्रतिदिनं यस्थाः प्रथमजलपानं वृत्तसेचनात् परमेव भवति कदापि न पूर्वम्। भवतां सम्वन्धे 'संहिन' क्षपया (हिती ३या) 'यः' शकन्तला 'प्रियं मण्डनं' भूषणं यस्याः तथाविधा 'अपि' अलङ्करणिया अपि ('वा प्रियस्य' इति प्रियशब्दस्य वैकल्पिक: पूर्वनिपात:) 'पञ्चवं' नवपवं 'न श्रादक्ते न रुद्धाति (कर्क्ताभे प्रायेश्वात्मने – पदम्) 'वः' युषाकम् 'त्राद्ये' प्रथमं 'कसुमप्रम्त्याः' पुष्पप्रसवस्य प्रम्नोइसस्य 'समये' कार्ल 'यस्था:' शकन्तलाया: 'उत्सव:' इर्षातिशयो 'भवति'। 'सा' भवदनुरागिणी 'इयं श्यकन्तला पतिग्रह" भत्तौभवन याति युषान् विहाय प्रतिष्ठते । 'सर्वी:' युषाभि: 'श्रमुज्ञायतां' गमनमनुमन्यताम् । ["अपोतेषु" (रा-, वि-, म-)—"श्रमिक्तेषु" (त-, -न्या)। "आदी" (रा-, वि-, म--)—'आदी' (त-, न्या)॥ "प्रस्^रत" (रा-, वि-, म-) .-- "प्रवृत्ति" (त-न्या)]॥ कोकिलस्य रवं सूर्चायला' लचगीन विज्ञाष्य। ञ्जाकारिङ्गिताभ्यां को किलरबग्रवणमभिनीय द्रत्यर्थ: ॥

अनुसतित। अन्यः—इयं शक्तुन्तला वनवासवस्युभिः तक्षिः अनुगतगमना

स्यतः एभिः कलं परस्तविकतम् आत्मनः प्रतिवचनीक्षतम्। व्याख्या—इयम्' एषा

अस्थानीन्मुखी शकन्तला वनवासस्यं आत्रमावस्थानस्य वन्धुभिः' सिरधन्नैः तक्षिः'

वचैः अनुमतम्' अनुज्ञातं गमन 'पितगृह्यावा यस्याः तथाविधा जाता। कथमेवं

ज्ञायते इत्याह—यत्' यसात् एभिः तक्षिः कलं' मध्रं परस्तस्य' अन्यपृष्टस्य

अभिन्नानशकुन्तलम्

कोिकलस्य विक्तं 'मञ्जूक्जितम् आत्मनः' स्वस्य (जातावेकवचनम्) प्रतिचनं 'प्रत्यात्तरम्। अतत् तत् सम्पद्यमानं क्षतम्' [इति च्वः]। यद्यनभिमतं स्थात् ग्रप्तवायसान् दीनां कटुरिटतेन प्रत्यातरं स्थात्। कोिकलकल्जूजितेन तु गमनमनुमन्यते॥ [यतः" (त-न्या-)—यथा" (रा-वि-म-)॥ "आत्मनः" (त-न्या-)—ईट्र्णम्" (रा-वि-स-)॥

- 1. मित्रिहिता:—He addresses those that are मित्रिहित (near); because they alone can hear him. But his speech is intended for all.
- 2. (a) अपीतेषु पान means to drink. Trees may be said to drink water when they are watered. पीत = watered. But पीत usually means that which is drunk as in पीतं मधु, पीता: पेया: &c. Here after the Bhasyakara we say पीत = पीतजल that which has taken its fill of water [this is by उपचार—transference of epithets], Or on the same authority; पा + क्र भावे = पीतं पानम् a draught. पीतमस्त एषाम् इति पीत + अच्मलव्यं = पीता: 1 Or If we are allowed to take पा here as अक्रमं क [notwithstanding that जल is directly mentioned as कर्मं] we may say पा + क्र कर्मं पीता: those that have drunk water; but this is not sound. See our notes under विद्न: in Kirat I. [b] आद्मे आ + दा + लट ते कर्मं भि-पाये। "आडो दो—" does not apply; because that rule is to meet cases where the result does not benefit the agent. 'अक्रमं भि-पायाधाँऽयमारमः"—Vrittikara. Here आत्ममख्नाभिप्रायम् आदानम् ॥ वि + अव + सी + लटित = व्यवस्थित।
- 3. Remark—The figure is समासीति [See under वानेरित &c. Act I]. The watering of the trees is likened to offering water by a sister to her brothers to drink. First show of flowers is indirectly compared to safe first delivery of a sister.
- 4. (a) अनुमतगमना—अनु मन + क्त कर्म णि अनुमतम् approved.
  Note that the क्त here is as usual; in the अतोतकाल and not वर्त माने। The rule "मतिबुद्धिपूजार्थे भ्यय" is permissive only (विधि) and not restrictive—नियम:। In other words it does not bar what is available अतीते; but provides for what is not available.

चतुर्थो ऽङ्कः

अप्राप्तस्य विधिरेष न हि प्राप्तस्य प्रतिषेध:। वर्त्तं माने एव इति नायं नियम:।
[b] तक्षा:— Since the क्त in अनुसत is not वर्त्तं माने, the rule 'क्तस्य च वर्त्तं माने' does not apply; and the nominative of अनुसत does not take षष्टी but अनुक्तं कर्त्तरी हतीया। Compare पूजिती य: सुरासुरें:; "तनुसतीऽनुसत: सचिवैर्यथी" etc.

(आकाशे)—

रम्यान्तरः कमिलनोहरितः सरोभि-म्हायाद्रमेनियमिताकमरीचितापः। भूयात् क्रिशेशयरजोम्पटुरेण्रस्याः शान्तानुकूलपवनस्र शिवस्रपत्याः॥ १३॥

(सर्वे सिवस्मयमाकण्यन्ति)।

IN THE AIR—May her path—with its stages made pleasants by tanks that are green with lotus-beds—with the heat of the sun's rays allayed by shady trees - become one with the dust soft as the pollens of lotuses, one with a mild and favourable breeze and one that is safe. (All listen with wonder).

स्यान्तर इति । अन्वयः — कमिलनीहरितैः सरीभः रस्यान्तरः, च्हायाद्रु मैिन्यमितार्व मरीचितापः, अरुशः पत्याः वृशेश्वयरजोम्दुर्ग् शान्तानुकूलपवनश्च श्विवय भूयात्
व्याख्या— 'कमिलनीभः' पश्चिनीभं, कमलवनैः हैतुभः 'हरितैः' खामनैः 'सरीभः'
जलाश्वयैः करणैः 'रस्याणि' श्रामत्वस्व स्थात् मनीहराणि' श्रन्तराणि' श्रवकाशाः यिमान्
तथाविधः, 'क्वायाप्रधानैः द्रमैः' वचैः [शाकपार्थवादिः । यहा—क्वायाद्रु मी नमेरुवचः
तैः कर्द्यभः] 'नियमितः' निवारितः 'श्रवं मरीचेः' रिवकरस्य 'तापी' यिखान् तथाविधः, 'श्रस्याः' श्रक् नत्वयाः 'पन्याः' मार्गः 'क्श्रं' जले श्रेने कर्श्ययः' पद्मम् ("श्यवासवासिष्वकाखात्' दित सत्तस्या श्रव्याः । तस्य 'रजांसि' परागा दृत्र 'म्ह्यः' कामलाः
'रिग्यवी' घूलयो यिद्यान् 'शान्तः' श्रप्रचण्डश्च 'श्रवृक्तुः' सहयायो च पवनी'वातो यिसान्।
तथाविधः, 'च श्रिवश्च' मङ्गलकरस्य, यह — निर्दा गर्य 'भूयात्' दित दृष्टाशं सा । श्रस्थाः
वर्षो मनोहरं सच्छायञ्च । श्रार्थसम् सुखप्रचारमपि तस्था भूयात् गमने वातीऽनुकूलोः

नितिचग्ड्य अस्त, कल्याणञ्च मर्वाङ्गीनं भगत। [''अर्कमरीचि'' (त-न्या-)— 'अर्कमयूख' (र-, वि-, म-)]॥ 'आकर्णयन्ति' प्रखन्ति ('तत्करोति तदाचष्टे' दिति णिच्)। आकाशवाणी इति विस्नय:। किमिधं वत्सलाया मेनकाया वाणी?

NOTES

- 1. त्राकाशे—Note the distinction between this त्राकाशे and त्राकाशे in विष्ककाक Act. III. Here the speaker there the addressee, is unseen.* Hence the usual "कि व्रवोषि etc.—are here absent. "कि व्रवीष्ये विमत्यादि विना पाव व्रवीति यत्। स्वीवानुक्तमप्रोकस्तत् स्यादाकाशभाषितम्॥
- 2. (a) भूयात—श्राशं सायां लिङ may it become. (b)* I have differed from commentators in explaining the आशंसा in the sloka. It is usual to take all the five atributives as entering into the आश'सा। Thus—रम्यान्तरो भ्यात, नियमिततापी भ्यात्, सटुरेणु-र्भ्यात, शान्तानुकूलपवनश्व भ्यात, शिवश्व भृयात । But the tanks and trees are there already on the road. Hence रम्यान्तरत and नियमिततापत areaccomplished facts. As such they cannot be part of স্বাম स which is 'अप्राप्तस्य द्रष्टार्थस्य प्राप्तिमिच्छा"। Besides if all the five were intended the would have been repeated four times, and not twice only as is necessary when there is समुचय of two things with a third (कुश्रीशयरजीस्टुरेगु:)। Prof. Gajendragadkar takes कुश्शयरजोम्दुरंग्ल also as an accomplished fact. But it is not easy to believe that the whole lengh of the way from the Himalayas to Hastinapura was of such billiard-table evenness. Even at the very start we find the road uneven and Kasyapa has to warn Sakuntala against stumblings. (c.f. अस्मित्रलाचतनतीत्रतसुमिमारी मार्गे पदानि खलुतं विषमीभवन्ति)।

गौतमी—जारे, सादिजनिमिणिडाहिं अण्ण्दगमणासि तवोवणदेवदाहिं। प्रण्म भअवदीणं [जाते, ज्ञातिजनिमधाभिः अनुमतगमनासि तपोवनदेवताभिः। प्रणम भगवतीः]।

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

GAUTAMI—My child you have your start approved by the deities of the hermitage who are as affectionate as kinsmen. Bow to their majesties.

शकुन्तला (सप्रणामं परिकम्य जनान्तिकम्)—हला प्रियं-वहे ए अज्जलत्तंसणसमस्भुआए बि अस्ममपदं परिच्च अन्तोए दुक्खेण मे चलणा पुरदो पवद्दन्ति [हला प्रियंवदे, ननु आर्थ-पुत्रदर्शनोन्सकाया अपि आश्रमपदं परित्यजन्त्या दुःखेन मे चरणी पुरतः प्रवत्तेते]।

SAKUNTALA (Bowing and going round—Aside)—Dear Priyamvada, though I am anxious for a sight of my husband, my feet indeed move sorrowfully forwards as I am leaving the site of the hermitage.

जाते इति । 'ज्ञातिजन' इब ज्ञातय इव 'क्षिग्धाभिः' ससे हाभिः' 'तपोवनख देवताभिः अनुमतगमना असि'। 'भगवतीः' एताः वतदेवताः प्रणम'।

इलिति। 'त्रार्था पुत्रस्य दर्धनेन उत्सुकाया' व्यवाया 'त्रपि त्रात्रमपद' परित्यजन्ताः से चरणौ ननु दुःखेनैव 'पुरतः' त्रयतः प्रवर्तते' गच्छतः। त्रात्मगतस्य
दुःखस्य चरणयोद्दपचारः। ['पुरतः' इति त्रवात्पन्नसञ्चयं न तु पूर्वशब्दात् त्रतसुजादिप्रत्ययनित्यनम्। तथा च दीचितः—"पुरत इति समानकालीनिमत्यादिवत्
त्रप्रामाणिकसेव'']।

- 1. (a) ज्ञातिजन &c.—ज्ञात with क्तिच् is masculine. ज्ञातिजना दव सिन्धा:। 'उपमानानि सामान्यवचनै:" दित समास:। (b) तपोवन &c.— कण्य says अनुमतगमना तद्याः, and गौतमौ has अनुमतगमना देवताभि: i.e. the male actor refers to the male and the female to the females for sanction.
- 2. (a) ननु—Indicates अवधारण। See Tika. (b) आर्थ्य पुत &c.—By the rule "प्रसितीत्मुखाम्या हतीया च'' we may have आर्थ्य पुत-दर्भ ने ने or आर्थ्य पुतदर्भ ने चत्रमुका। सहसुपेति समासः।

प्रियंवदा—ण केवलं तबोबणिवरहकादरा सही एवा। तुए उविदिविओअस्म तबोवणम्स बि अवत्यं पेक्ख दाव [न केवलं तपोवनिवरहकातरा सखी एव। त्या उपस्थितवियोगस्य तपोवनस्यापि अवस्थां प्रचस्व तावत्]।

उगालिअदव्भक्तवला मिई पिश्चित्तणञ्चणा मोरो। ओसिरअपण्डुपत्ता मुअन्ति अस्सु विश्व लदाश्रो॥ १४॥ (उद्गलितदभक्तवला सृगो परित्यक्तनर्त्त ना मयूरो। अपस्तपाण्डुपता मुञ्चन्त्यश्रूणोव लता:॥ १४॥]

PRIYAMVADA—It is not merely that our friend is distressed by separation from the hermitage, but look at the plight of the hermitage too which has at hand its separation from you. The deer have thrown up their mouthful of kusagrass; the peacocks have renounced their dance; twigs from which brown leaves are cast, are as if shedding tears.

नीत। 'सखी' लं तपीवनिवरहेण' श्राश्रमिवयोगेन 'कातरा'—न केवलम्' द्रित 'एव'। किन्तु 'लया उपस्थितवियोगस्य' श्रासन्निवरहस्य, उपस्थितलिदिरहस्य द्रियं (सापेचले ऽपि गमकलात् समासः) 'श्राश्रमस्यापि श्रवस्थां दशां तावत् प्रीचख'। तामवावस्थां वर्णयति।

चदमलिति। अन्वयः मगीचदगिलतदर्भकदला, मगृरी परित्यक्तनर्भना, लताः अपस्तपार्ष्ड् पता अस्रूण सुचनीव। व्याख्या—'स्गो स्गवधः 'उदगिलतः' सुखात् सप्टः दर्भकदलः' कुश्रग्रासी यस्याः ताहशो उर्जावसुखी आस्ते 'सग्री' सग्र्रवधः 'परित्यक्तं परिष्ठतं नर्भनं ृत्यं यया ताहशो तिष्ठति। 'लताः' व्रतत्यः 'अषस्तानि' असक्त्वां पार्ष्ड् पताः ये जीर्णपर्णान याभ्यः तथाभूतः सत्यः 'अस्रूणि' ने तन् जलानि 'सुचन्ति इव' लस्यन्ते। ["स्गी सग्री" (त-, न्या-)—"स्गाः सग्राः" (रा, वि, स)]।

चतुष्ठो ऽङ्गः

NOTES

- 1. (a) लया—हतीया owing to the word वियोग which is जनार्थ। त्वतीया in connection with जनार्थ words is indicated (जापित) by the rule 'पूर्व सहग्रममोनार्थ जलहिनपुणिम यस्त्र णैं:" which enjoins हतीयातत्—with जनार्थ words. लया and वियोग: are परस्परसापेच। Yet वियोग is compounded and लया left uncompounded, because the construction is obvious (गमक) in spite of the समास। See Tika. यहा—जहा सहग्रव्योगे ३था। (b) अवस्थाम्—अव + स्था + अङ भावे = अवस्था plight. The rule "स्था गा पा पचो भावे" attaches तिन् to स्था in the भाववाच्य and thus bars अङ्। Yet अवस्था is allowable because पाणिन writes 'व्यवस्थायाम संज्ञायाम with अङ् to स्था in the भाववाच्य।
- 2. (a) Compare नृतं मयूराः कुसुमानि इचा दर्भानुपात्तान् विज्ञहर्ष्ट्रिणाः तस्याः प्रपन्ने समदुःखभावम् अत्यन्तमासीद्र दितं वनेऽपि ॥ Raghu XIV. (b) मगी नयूरी खता are all in the feminine. This is natural, the speaker being a woman. See preceding pages,

शक्तत्वा (स्मृत्वा)—ताद, लताबहिणिअ' वणजोितणि' दाव आमन्तद्रस्मं (तात, जताभगिनीं वनज्योत्स्नां तावदामन्त्रयिष्रो)।

SAKUNTALA—(Recollecting) Father, I will bid adieu to my creeper sister Vanajyotsna.

काश्यप:—अवैभि ते तस्यां सोदर्खाक्ष हम्। इयं तावत् दिल्णिन।

KASYAPA—I know thy sisterly affection for it. Here it is to the right.

शकुन्तला—(उपेत्य लतामालिङ्ग्य)—वगजोसिणि, चूद-संगता वि मं पचालिंग इदोगदाहिं सो हावाहाहिं। अज्ञप्पहुदि दूरपरिवर्ष्टिणो दे क्लु भविस्सं (वनज्योत्त्र, च्तसंगतापि मां प्रत्यालिङ्ग इतोगताभिः श्राखावाहाभिः। अध्यस्ति दूरपरि-वर्त्तिनी ते खलु भविष्यामि]।

श्रभिज्ञानशकुन्तलम्

SAKUNTALA—(Approaching and embracing the creeper) Vanajyotsna, though joined to the mango-tree, embraceme back with thy arms of twigs that proceed this way. From to-day I shall indeed be roaming far from thee.

शकुन्तले ति। 'स्मृत्वा' प्रियंवदया ''लतां' श्रव्दोच्चारणात् स्मृतिः। लतारूपां 'भगिनौ' (शाकपार्थि बादि) 'श्रामन्त्रिष्टी' सभाष्य गमिष्यःमि ।

अब मीति। 'तस्यां' वनज्योत्सायां 'तं सीदर्यायाः' समानोदरे श्यितायाः भगिन्या यः 'से हः' ('समानादरे श्यितः' 'सीदराद यः' इति यप्रत्ययः, स्त्रियां टाप) तम् 'अब मि' जानामि। भगिन्यामिव वनज्योत्सायां ते से ह इति मे बिदितम्। 'इयं तावद दिचिणेन' अदूरे दिचिणभागे वर्त्ते। (सप्तस्यर्थे एनप्)। ['सोदर्यास्च हम्' (वि-)—'सोदर्य से हम्' (रा-, म-)—'सौहार्द्दम् (त-, न्या)॥

शकुन्यलं ति। ['उपेत्य लतामालिझ' (त-न्या-)—"लतामुपेत्य' (रा- वि-, म-)]॥ वनज्योत्से ति। 'चूतेन सङ्गता श्रिप' मिलिता श्रिप (भन्दे मंश्रेषशुखेन श्रम्यविस्मृति: शिक्षता श्रिपना) 'इतोगताभि:' लिन्नताभि: 'शाखाइपाभि: वाहाभि: वाहिभि: 'मां, प्रत्यालिङ्ग' मयालिङ्गिता प्रत्यालिङ्गनं क रु। कारणमाह—'श्रद्य' श्रिक्षन् श्रहिन 'प्रस्तिः' (प्रस्ति वा) श्रादिर्थिभन् कर्माण तत् तथा ते दूरे परिवर्त्त तेः विहरित या ताहशी 'खलु भविष्याम'। श्रतः परं दुर्कभदर्शनां मां प्रत्यालिङ्ग।

NOTES

- 1. तावत—Indicates श्रवधारण।
- 2, सोदर्थाम हम् समानोदर शियता इति समानोदर + य = सीदर्था lit. born of the same womb. Here a sister. समान becomes स optionally when a is to be attached and जदर follows. The rule is 'विभाषोदर'। Hence the forms—सोदर्था and समानोदर्था। तस्या: से ह:। With the reading सोदर्थ से ह derive समानोदर शियत सोद-र्था । सामान्य नपुंस्कम्। तस्यम्ने ह:। The Beng. reading सोहाई म् improves the style.
- 3. अदाप्रस्ति—प्रस्ति is usually [thought not necessarily]an अव्यय implying limit [अविध] or beginning (आदि)। In the 1st case, it enjoins पञ्चमो as in कात्तिकाः प्रस्ति। In the 2nd case सप्तमी is the विभक्ति, as here.

काभ्राग्यः--

सङ्घाति प्रथमभेव मया तवार्थे भर्तारमात्मसदृशें स्रक्षतेर्गता त्वम् । चृतेन संश्वितवती नवमालिकेयम् अस्यामहं त्विय च सम्प्रति वौतिचिन्तः ॥१५॥

द्तः प्रत्यानं प्रतिपद्यस्व ।

KASYAPA—Through good deeds you have resorted to, as indeed previously contemplated by me for your sake a hushand equal to yourself; this Navamalika has her union with mango tree. Now I am relieved of my anxiety for it and for you. This way go back to the road.

शकुन्तला (सख्रौ प्रति)—हला एषा दुवेण' वी हत्थेः णिक्ख बो [हला एषा द्वयोगु वयोहस्ते नित्तेप:]।

SAKUNTALA (To her friends)—Dear, this creeper is a trust into the hands of both of you.

डभे—अअ' जणो कस्स हृत्धे समप्पिदो (श्रयं कस्य इस्ते समर्पित:]। (वाष्पं विहरतः)।

BOTH—Into whose hands are ourselves entrusted? (Shed tears.)

सङ्गल्पितमित । अन्वयः स्मा तवार्षे प्रथममेव सङ्गल्पतम् आत्मसद्यं भर्तारं वं सुक्तर्वेगता । द्रथं नवमालिका चूतेन संश्वितवती । सम्प्रति श्रष्टम् श्रस्थां त्वाय च वीतिचन्तः । व्याख्या—'मया तवार्षे त्वाद्वमिन्तं 'प्रथममेव' दुष्यन्तमेव तपोवनागमनान् प्रागेव 'सङ्ग्पितं मनसा श्रभीप्सितम् 'श्वात्मनः' तव 'सद्दशं योग्यं 'भर्नार' पितं 'त्व' सक्ततैः' निजपुण्यः मत्प्रयासं विनेव 'गता' प्राप्ता । 'द्रथ' पुरोवन्ति नी 'नवमालिका' वनज्योत्सा 'चूतेन 'संश्वितं' संश्वयः [भावे कः] श्रस्त यस्याः तादृशी जाता [संश्वितश्वदान्मतुष्] । द्रत्य 'सम्प्रति' श्रभुना श्रहम् 'श्रस्था' नवमालिकायां

अभिज्ञानशकुन्तन्म्

'विधि च' विषयं 'बीता' विगता 'चिन्ता' उत्काखा यस्य तथा विध: संइतः । हे कन्ये मे त्वञ्च बनज्योत्सा च । हे अपि पावस्थे । तिविश्वन्तोऽहम् । [मूलम् (रा- वि- म-)— 'व्हर्थं स्वगुणैंगेतासि । अस्यास्तु सम्प्रति वरं विधि बीतिचन्तः कान्तं समीपसहकारिममं करिष्ये ॥'' (त- न्या-)॥

इति इति । 'इतः' अस्यां दिशि 'पत्यान' गन्तव्यं मार्ग 'प्रतिपद्मस्व' प्रतिगच्छ । हलेति । 'एषा' बनच्योत्म्ना युवयोईस्ते निचिपः न्यासः।

अयमिति। 'अयजनः' एष सखोजनः। आवां हे द्रत्यर्थः। (वाष्पम्' अश्रु 'विहरतः' सुचतः)।

NOTES

- 1. (a) अर्थ An अत्रय similar to तने in meaning. (b) संगित-वती Do not derive with तन्तु because the root being सक्त क we shall then have चृतम् कर्म णि द्वितीया instead of चृतन = सहार्थ ह्या। See Tika. (c) वीतचिन्त: वि विश्विण + द + ता कर्म र = बीता gone. See Tika. (d) The Beng. reading is evidently vicious. वनज्योत्सना is already married. See चूतसङ्गता above, Also see Act. I.
  - 2. बिहरत: = ह means प्रापण। विश्षेण हरत: वहि: प्रापयत: विहरत:।
- 3. Remark—The marriage of the mango-tree with a creeper reminds us the sloka ... ''। मधुन' परिकल्पित' लया सहकार: फलिनी च निवमों ''...Raghu.

काश्रापः—ग्रनसूये अलं रुदित्वा ननु भवतीभ्यामेव स्थिरी-कर्त्र व्या शकुन्तला। (सर्वे परिक्रामनित)।

KASYAPA...No weeping, Anasuya. Sakuntala has to be steadied indeed by you two. [They all go round].

शकुन्तला—ताद, एसा उडअपज्जन्तचारिणो गव्भमन्यरा मिअवह जदा अनघप्पसवा होद तदा में कंबि पिश्रणिवेदद्वत्तिअं विसज्जदस्सह [तात, एषा उटजपर्थन्तचारिणो गर्भमन्यरामृगवधूः यदा अनघप्रसवा भवति तदा में किमपि प्रियनिवेदियतारं विसर्जियष्रय]।

SAKUNTALA—Father, when this doe, slow because of feetus and reaming near the cottage, becomes safely delivered you will send to me some one—a reporter of the good news.

कश्राप:-नेदं विस्मरिष्यामः।

KASYAPA-I shall not forget this.

शकुन्तला (गतिभङ्ग' रूपियला)—को णु क्खु एसो णिवसणे मे सज्जद [को नु खुल्वेष निवसने मे सज्जते]। (परावर्त्तते)।

SAKUNTALA (Acting obstruction of motion)—Who indeed is this that clings to my robe? (Turns round).

अनुस्ये इति । 'रुदिला अलम्' [अलंघोगात् क्वा] । 'ननु' कुत्सने । 'भव-तीभामेव' नान्धे न 'शकुन्तला स्थिरोकत्तं व्या' रोदनात् वार्धितव्या । रोदननिषेधे नियुक्ता स्वयं रोदिषि इति कृत्सितमेतत् ।

तातित। 'एषा गर्भेण गर्भभारेण 'मत्यरा' मन्दगितः स्रतएव 'उटनख' पण'शासायाः 'पर्थं ने वु प्रान्तभू निषु 'चरित' या तथाविचा, स्रामनप्रमवा दत्यर्थः म्रगवधः
यदा स्रनचः' स्रव्यसनः सुख दत्यर्थः 'प्रस्वो' यस्याः ताद्यशी 'भवित तदा मे कमिप
प्रियनिवेद्यितार'' ग्रभवार्ताहरं 'विसर्जियध्य । सुखेन प्रम्ता दति वार्त्ता मे
प्रेरियतव्या।

शकुन्तलेति। 'गतेः' गमनस्य 'भङ्गः' वाधां 'हपियत्वा' श्रभिनीय। 'निवसने' वस्त्रे 'सज्जते' लगति ("यदभिप्रायेषु सज्जते" द्रति भाष्यप्रयोगादात्मनेपदम्)। 'परावत्तं ते' विलितनस्परा पञ्चात् श्रवलोकयति। ["सज्वते" (रा-, वि-) "सज्जति" (म-)—]।

NOTES

- 1. (a) चर्ल रदिला—Optionally चर्ल रोदर्ग न by the rule 'चर्ल' खल् नो: प्रतिषध्यो: प्राचां क्वा'—चल् and खल् implying prohibition give क्वा optionally, cp. 'चलमन्यथा सम्भाव्य' Act. 1 pp. 173. [b] ननु implies censure. The censure is—You have to comfort her, but you are weeping!
  - 2. डटन &c.—डटनपर्थन्त + चर + शिनि + कत्तं रि ताच्छी खो । It.

अभिन्नानशकुन्तलम्

cannot travel far because गर्भनत्यरा। (b) अनघ &c.—''अघं व्यसन-पापयोः''। अघ is here व्यसन calamity. अविद्यमानमघम् अस्मिन् अनघः safe &c. [b] etc.—प्रियं साधु निवेदयति इति प्रिय+नि+विद+णिच्+ हन् कत्तंरि साधुकारिण।

- 3. इदम्—कर्म विवचयां हितीया। षष्ठी is attached when there भेषबिवचा।
- 4. सज्जते—सज्ज + लट्ते। The root is उभयपदी, ''यदिभप्रायेषु सज्जते'' इति भाष्यप्रयोगात्।

काग्रापः—वत्से—

यस्य त्वया व्रण्विशेषण्यामङ्गदीनां तैलं न्यप्रिचात सुखे क्रश्रस्चिविद्धे । श्रामाकसृष्टिपरिवर्षि तको जहाति सोऽयं न पुत्रक्षतकः पदवां स्गस्ते ॥१६॥

KASYAPA—My child, that adopted child of yours, the fawn of whose mouth pricked by kusa points, the healing oil of Ingudi was poured by you, and who was reared by you with handfuls of Shyamaka grains, does not leave your track.

शकुन्तला — वच्छ किं सहवासपि चार्ण मं श्रणुसरि । अचिर् प्रस्टाए जण्णीए विणा विवहिटी एवा । दाणि वि मए विरिहरं तुमं तादो चिन्तद्रसादि । णिवत्ते हि दाव (वत्स, किं सहवासपि त्यागिनीं मामनुसरि । श्रिचरप्रस्तया जनन्या विना विविद्धित एव । इटानोमि मया विरिहतं त्वां तात- श्रिन्तियषप्रति । निवर्त्तस्त्व तावत्)। (क्दतो प्रस्थिता)।

SAKUNTALA—My child, why do you follow me who is leaving your company? Without the mother that was just delivered of you, you were indeed reared. Now too, forsaken as you are by me father will look after you. Do then go back [Proceeds weeping].

यस्येति। श्रन्यय: — यस्य कुश्रम्चिविद्धे सुखे तया अणविरोपणम् इङ्ग्हीनां तैलं न्यिव्यत, सः श्रयं स्थानाक सृष्टिपरिविद्धं तकः प्रवक्षतको स्माः ते पदवीं न जहाति। व्याख्या — 'यस्य कुशानां म्चिभिः' म्चितीच ्यः श्रयः 'विद्धे' विचते 'सुखे त्वया व्रणानां विरोपणं' शोधकं, चतशोषणम् 'इङ्गुदीनां तैलं न्यिवच्यते' निषिक्तम् सः श्रवं स्थानाकानां धान्यविश्येषणां सृष्टिभिः 'त्वह्तािमः' परिविद्धितकः श्रमुकम्पया पोषितः (श्रमुकम्पयां कः) चतेन सुखेन श्रमु मसमर्थो वराको सृष्टिशः स्थानाकं सुखे दत्त्वा विद्धं तः, 'कृतकः' कृतिनः 'पृवः' (मयूच्यं सकािदः) 'स्माः' ते पदवीं पत्यानं न 'जहाित' न सुखित। यव त्वं यासि सोऽपि स्नेष्टात् तवे व याति।

वत्सित । 'सहवास' संसर्ग 'परित्यजित' या तथा विधा 'मां किमनुसरिस'। 'श्रचिरं प्रस्ता' या 'जननो' निजमाता स्रगी, तथा 'बिना विविधि त एव' न च मृत:। 'इदानीमिप मथा' क्षित्तमया जनन्या 'विरिहतं त्वां तातिश्वन्तियध्यति । स्योजातोऽपि माता त्यक्तो न स्तः, श्रभुना विधि तस्य, उपमाता त्यक्तस्य, मातामहैन च चिन्तितस्य का चितः ? 'स्दती' ने विजलं सुधन्ती एव प्रस्थिता' चित्ता।

NOTES

- 1. (a) व्रणविरोपणम्—वि + क्ष्ण + लाट, करणे = विरोपणम् or विरोहणम् healing. See Tika. (b) न्यष्यत—नि + सिच् + लाङ त कम णि। In लाङ thisbecomes नि + असिच् &c.—Thus अ intervenes between इ and स yet we have a by the rule 'प्राक्सिताइड व्यवायेऽपि' which applies to roots सुनीत, सुवति &c.—up to सेव (Pan. 8. III. 70). This includes सिच। (c) कुश्यस्चिविड —This explains the necessity of feeding. With the mouth sore (विड) it was unable to eat so had to be nursed. (d) प्रव &c.—ज्ञतक is ज्ञावम् (ज्ञत एव) false. Compare ज्ञतककोपम्'Act I—Beng. Rec. ज्ञतक: प्रव: gives प्रवज्ञतक: instead of ज्ञतकपुत्र: (see Tika). Or प्रवशासी ज्ञतकष प्रवज्ञतक: कर्मच— See also our notes on अपत्यज्ञतिकाम्—Uttaracharit Act I.
- 2. सहवास—&c.—सह is similar सहय। सहवास: similar life, i.e. एकवावस्थानम्, संसर्गः। कर्मधा—। तं साधु परित्यनतीति सहवास + परि + यन + धिनुष् साधुकारिषि कर्तार। ताम्।

3. (a) বিৰম্ভি'ন एব—The force is—There was every likeliof your dying, but you grew. (b) বিলয়িছানি—Your own
mother left you when you were too young to help yourself.
You are now grown up and only your adoptive mother is
leaving you; besides, there is your grand-father to look after
you. So take heart.*

काशापः—वत्से, असं क्दितेन। स्थिरा भव। द्रतः पत्थान-मालोकय।

> उत्पन्न् मणीनयनयोग्पग्द्रष्ट्वति' वाष्यं कुरु स्थिरतया विरतानुबन्धम् । त्रस्मित्रलच्चितनतोत्रतभूमिभागे मार्गे पदानि खलु ते विषमीभवन्ति ॥ १७॥

KASYAPA—My child weeping is useless. Be steady-Watch the track. By firmness, have the flow of tears stopped—tears that have obstructed the operation of your eyes of which the eyelashes are turned up. Your steps are indeed getting irregular on this ground where you have not noticed the high and low places.

कथ्यप इति। 'क्दितेन' रोदनेन (भावे त्तः) 'श्रवं', मा रोदोः इत्यर्थः। 'इतः' श्रिक्षान् देशे 'पत्यानमालोकय मार्ग' प्रति सावधाना भव। कारणमाह्र—

उत्पच्चेति। अन्वयः — उत्पच्चणोर्गयनयोर्षपर्डवित्तं वाष्यं स्थिरतया विरतानु-बस्यं कुरु । अलचितनतोन्नतभूमिभागे अस्मिन् मार्गे ते पदानि विषमौभवन्ति खलु । व्याख्या— 'उद्गतानि पच्चाणि, लोमानि ययोः ताहण्योः' 'नयनयोः' सम्बस्ये 'उप-रुद्धा' व्याहता 'वृत्तिः' व्यापारो नेतव्यापार इत्यर्थः येन ताहणः 'वाष्यं' नेवजलं स्थिरतया' धौरतया (हेतौ ३या) 'विरतः' निवृत्तः 'अनुवन्धः' प्रवाहो यस्य तयाविधं कुरु । धैर्यमवलम्बा नेवजलं निवर्त्तय । 'अलचितः' अहष्टः 'नतः' निमः 'उन्नतः'

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

छञ्च 'भूमिभागः' यिक्षन् तादृशे 'श्रिक्षिन् मार्गे' वर्त्वां नि 'ते पदानि पादपाताः श्रवि-षमाणि 'विषमाणि' सम्पद्ममामानि 'भवन्ति खलु' तन्त्राया निषध्यते (खलु निष घे। "निष धवाक्यालङ्कारिजिज्ञासानुनये खलु" इत्यमरः)। निर्गतमिप जलं पच्चममु स्थितं सत् दृष्टिं कणिड्व। भूमिश्र नतोन्नता। तेन गतिवर्गाष्ट्रन्यते। तत् स्थिरा भव न व-जलं संहर पत्यानमालोक्य इति पूर्वेष सम्बन्धः। ["विरतानुवन्धं" (वि- म-)— "विहतानुवन्धं" (रा)—'शिथिलानुवन्धं (त- न्या-)]॥

NOTES

1. (a) उत्पर्सि:—Up-turned eyelashes are considered as enhancing beauty. Here Prof. Gajendragadkar objects—"…a reference to the enhanced beauty of Sakuntala is hardly proper in Kasyapa's speech." I do not say that Kasyapa did refer to her enhanced beauty. I merely state a fact—point of excellence furnished her by nature. But even if Kasyapa did refer to her beauty the reference would not be improper. All depends upon the motive. To a child its mother is the most handsome woman in the world; so is the child to its mother or the father. They would like to dwell upon this handsomeness. Thus the illustrious Sankarcharyya speaks of the aya, of Gauri, whom he regards as his mother, in this strain—

"मधीरशीभितचर्यं बलिशीभिमध्यं

भाराभिरामकुचमम्बु बहायताच्याः"।

Prof. G. takes Equal and to imply that the eyes were deliberately kept upon. Hence he says 'the eyes remain full of tears. For, unless the eyelashes come down...tears do not fall to the ground...eyes are not cleared of tears which consequently obstructed their operation."

When so saying Prof. G. overlooks two obvious difficulties.—(1) No reason is given in the text why Sakuntala deliberately kept her eyes open and did not wink. (2) The verse speaks of भनुबन्ध of tears. Hence, eyes open or closed,

the tears will fall down the cheeks in streams. (d) अलचित &c.—Tears prevent proper watching of the road (c) पदामि विषमीभवन्ति—Hence watch the road (पत्यानमालोकय)। विषम + च्व + भू + लट अन्ति। (d) खल्—अवधारणे or निषंधे। See Tika also.

2. Reading—The reading शिथिलानुवन्धम् as occurs in the Beng. Recn, is suported by भोज in the सरस्वतीक एडाभरण।

याङ्गेरव:—भगवन्नोदकान्तं स्निग्धो जनोऽनुगन्तव्य इति श्रूयते। तिददं सरस्तीरम्, अत्र सन्दिश्य प्रतिगन्तुमईसि।

SARNGARAVA—Venerable Father, it is enjoined that an affectionate person has to be followed up to the water's edge. Well, this is the edge of a lake. It behoves thee to return, having advised us here.

काश्रापः—तेन हि दमां चोरव्रचच्छायामश्रयामः। (सबै परिक्रम्य स्थिताः)।

काग्राप: (ग्रात्मगतम्)—िकं नु बन्नु तत्नभवतो दुष्यन्तस्य युक्तरूपमस्माभि: सन्देष्टव्यम् । (चिन्तयित)।

KASYAPA (Aside)—What message most suitable for his honour Dushyanta can indeed be sent by me? (Meditates.)

भगवित्रति । उदक्ष अन्तः सीमा 'उदकान्तः' जलप्रान्तः, आ उदकान्तात् 'श्रोदकान्तम्' मलप्रान्तपर्यन्तम् (अव्ययीभावः) 'सि्नग्धः' वत्सली 'जनः अनुगन्तव्य इति अयुवते' एति शास्त्रम् । 'तत्' तस्मात् 'इदं सरसः तीर' तर्टं जलप्रान्त इत्ययः । अतः परं भगवता न गन्तवाम् । 'अत सन्दिशाः सन्देशमुचार्थः प्रतिगस्तुमर्छसि [''श्रोदकान्तम् (त- न्या-)—श्रोदकान्तात्' (म)— "उदकान्तम्' (रा- वि-)] ।

तमे ति। चीरप्रहो वचः 'चीरवचः' बटभेदः (शाकपार्थिवादिः) तस्य 'क्वायाम् आश्रयामः श्राश्रित्य सन्दिशाम इत्यर्थः । 'सवे अभिने तारो जनाः 'परिक्रम्य' रङ्गमचे परितो सान्त् वा 'स्थिताः' गमनाद्विरताः ।

किमिति। दुष्यन्तस्य युक्तरूपं योग्यम् 'श्रम्याभिः' माद्दशैर्जनैः 'कि' न खलु सन्दे प्टबाम्'। वक्ता श्रष्टं काश्यपसगीवः' स्रोता पुरुकुलधुरस्वरो राजा दुष्यन्तः। तत् किञ्च डक्तं स्थात्। (चिन्तयित ध्यायित-युक्तायुक्तं विचारयित)।

NOTES

- 1. (a) श्रोदकान्तम्—The अवायीभाव is optional by the rule "श्राङ्मर्यादाभिविध्यो:"। Here the sense is मर्यादा (exclusion). Hence the forms श्रोदकान्तम् (compounded द्वितीयान्त, क्रिं विं) and श्रोदकान्तात् (uncompounded). The सन्ध is allowable because by the rule "निपात एकाजनाङ्" श्राङ् is not a प्रग्रह्म। Also श्रा meaning मर्यादा or श्रभविध is really श्राङ from which ङ has disappeared (ङित्)। Compare—ईषद्ये क्रियायोगे मर्यादाभिविधी चयः। एतमातं जितं विद्यादक्यसर्पर्योर्दाङ्ग् ॥"—Bhashya. (b) Monier-Williams reads श्रोदकान्तात् uncompounded. 'श्रोदकान्त' म्निग्धो जनोनुगन्तवाः' seems to be an old saying. The Bhashya perhaps refers to it when it says 'श्रा जदकान्तात् श्रोदकान्तात्'। This to a certain extent favour M. W. But all others have the मकरान्त reading.
- 2. युक्तरूपम्—श्रतिशयेन युक्तम् इति युक्त + रूपप् प्रशंसायाम्। Construe दुष्यन्तस्य युक्तरूपम् or दुष्यन्तस्य सन्दे एवाम्।

शकुन्तला (जनान्तिकम्) — इसा पेक्ख। णिसणीपतान्दिरं बि सइअरं अदेक्खन्तो श्रादुरा चक्कवाई आरडि । दुक्करं अहं करिम। [इसा प्रेच्छ। निस्तिनीपतान्तिरतमिष सइचर-मपश्रान्ती आतुरा चक्वाको श्रारटित। दुष्क्ररमहं करोिम]।

SAKUNTALA [Aside]—Dear, see,—The female Chakravaki shrieks distressed when not seeing her mate even hidden by lotus leaves. I am doing what is difficult to do.

त्रनस्या—सिंह, मा एवं मन्तिहि [सिंख, मा एवं मन्त्रयस्व]।

एसा बि पिएण बिना गमेद रश्रणिं विसाददी हुअर'। गरुश्रं बिरहदुक्खं आसाबन्धो सहाबेदि॥ १७॥

अभिन्नानशकुन्तलम्

[एषापि प्रियेण विना गमयित रजनीं विषाददीघ तराम्। गुव पि विरह्यु:खमाशावन्धः साहयित ॥२७॥]

ANASUYA—Friend, do not say so. She too, without her beloved, passes the night which becomes excessively long through grief. The tie of hope causes to support the sorrow of separation though heavy.

हलेति। निलनीपते: 'कमलदले: अन्तरितं वार्वाहतम् अपि सहचर' चक्र-वाकम् 'अपर्यन्ती', न तु प्रनष्टमपद्यन्ती आतुरा' चक्रवाकी आरटिति विरीति। अह' दष्करम् अतिकठोरं करोमि। चक्रवाकी प्रियस्य प्रवान्तरमपि न सहते अहन्तु वन-गियादिनामपि वावधानं गणयामि प्रियस्य। का एवमन्या कुर्यात्। एतत् दुष्करकरणं 'प्रचिखं'। [तथा च भास: — दुष्करं खल्बह करोमि—खप्रनाटकम्]।

श्रनसूयेति। साएवं सन्वयस्व भाषस्व [साश्रव्दोऽयं साङ्शब्दात् भिन्न। तेन न लुङ्; 'सागच्छ बक्तेभाः' द्रत्यवयथा]।

एषेति। अन्वय: —एषापि प्रियेण विना विषाददी चंतरां रजनीं गमयित।
भाषावन्धः गुरु श्रिप विरहदः खं साहयित। वाखाा — 'एषा' चक्रवाकी 'श्रिप प्रियेख' चक्रवाकीण 'विना' तिहयोगजेन 'विषादेन दीर्घंतरां प्रवते। दीर्घं त्वेन श्रमु- मिताम् [बुिं ख्यां पूर्वावस्थामपेत्त्य श्रितिश्यः। तेन तरप्] रजनीं गमयितं यापयित [निश्चि वियुक्ती चववाकी तिष्ठत इति प्रसिद्धिः]। एषा श्रिप दुष्करं करोति न त्वमेव केवलम्। श्रव कारणम् — 'श्राशाह्मपी यो 'वन्धः' वन्धनं स 'गुरु' दुर्वं हम् 'श्रिप विरहस्य दुःखं' पौड़ां' वियोगवाथां 'साहयित' विरह्मिवांह्यित। [हेतु- मिष्ण्च्। विरह्नी विरहदुः खं सहते — भाशावन्धः विरहिणा विरहदुः खं साहयित इति] यथा गुरु किञ्चित् वस्तु दुर्वं हं नागदन्तकादिषु वहुं भवित श्राश्या वही विरह्मारोऽपि तथा।

NOTES

1. प्रेचस—देचण is not necessarily to see. It may mean seeing or considering, or noting &c. as in समीत्यकारिन्, परीचण &c. The object of प्रेचस is the whole fact.—One does not tolerate

the intervention of even a leaf, the other minds not forests and hills. Or, no comparison is intended; ईचण is seeing; the कम is the आरटन of the चलवाकी।

- 2. (a) रजनीम—रजनी गक्कित इति रजमीं गमयित। अणिक कुं: कम संज्ञा by the rule 'गितवुडिप्रत्यवसनार्थश्रव्यक्तमीक में काणामणिक क्तां स णी'। (b) साइयित—The nominative is विरिष्टणा understood. See Tika (d) The words गृक् (heavy) and वस्व (knot) suggest that विर्दृद्ध is a weight. This is चत्रं चा। गृक् is श्रिष्ट meaning दू:सह when दू:ख is considered by itself, and दूव ह if thought of as a weight. Thus इपक and श्रेष here help the चत्रेचा। There is अर्थान्तरन्यास also.
  - 3. Remark—For paralell passages compare— 'मनोर्चन जीवामि' – Bhasa in Swapna.

'त्राशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो हाङ्गनानां

सदा:पाति प्रणयि इदयं विषयोगेरुणिड् '-Meghadutam.

'त्राशातन्तुर्ने च कद्यमप्यत्यन्तमुच्छे दनीय: प्राण-

वाण कथमपि करोत्यायताच्याः सः एकः'-Mal. IX,

काश्राप:—शाङ्गंरव, दृति त्वया मद्दचनात् स राजा शकुन्तलां पुरस्कृत्य वक्तव्य:।

KASYAPA—Sarnagarva the king has to be told by you this in my words, having placed Sakuntala in front.

शाङ्ग रवः—आज्ञापयतु भवान्। SARNAGARVA—Let your reverence command.

काश्राप: —

अस्मान् साधु विचिन्त्य संयमधनानुचै: कुलबात्मनम्-त्वय्यस्याः कथमप्यबान्धवक्ततां स्नेचप्रवृत्तिच्च ताम् । सामान्यप्रतिपत्तिपूर्व कमियं दारेषु दृश्या त्वया। भाग्यायत्तमतः परं न ख़लु तद्वाच्यं वधूबन्धुभिः ॥ १८॥

KASYAPA—Having well thought of us whose wealth is self-restraint, of the high family of yourself too, and of that flow

of affection of her towards you by no means brought about by relatives, she is to be ranked by you with equal honour among your wives, More than this depends on luck. That should not indeed be expressed by the wife's relatives.

काशाप इति । 'त्वया महचनात्' महचनमवलम्बा [ल्यव्लीपे कर्म णि पञ्चमी] स राजा शकुन्तलां पुरस्कृत्य' अग्नती निधाय 'इति वक्तव्यः' एवम् अभिधातव्यः ।

असाणिति। अन्वयः —संयमधनान् असान्, आतानः उद्यैः कुल्य, त्विय श्रस्या कथमपि श्रवान्धवक्षतां स्नैहप्रवृत्तिञ्च साधु विचिन्ता त्वया द्रयं दारेषु सामान्य-प्रतिपत्तिपूर्वे कं दृथ्या। अतः परं भाग्यायत्तम्। तत् खलु वधृवन्धुभिनं वाच्यम्। व्याख्या—'संयमः ऋत्मदमनमेव 'धन'' येषां तथाविधान् 'ऋस्मान्' महिधान् तापसान् ('अस्मान्' = माम् - इति पचितु 'सिविशेषणानां प्रतिषेधः' इति प्राप्नोति! अस्मान् संयमधनान् विचित्या इति विधेयत्व न वााखाय तत् परिहार्यम्) आतान: खस्य 'उच्चै: कुल इ'पौरव' व'श्रश्च 'त्विय भविद्वषये 'त्रस्याः' शकुन्तलयाः 'कथमपि अवान्धवक्ततां सर्वधा वन्धु जनप्रयासं विन व घटितां ताम्' ऋतिश्चितां 'स्नेहप्रवृत्तिश्च'भावानुवन्धञ्च 'साधु' समाक् 'विचिन्ता' ऋनुध्याय 'त्वयादय'' शकुन्तलाः 'दारेषु' पवीषु [दारशब्द: पुंसि वहुत्वे। अधिकरणे सप्तमी) 'सामान्या' साधारणी तुल्या द्रत्यर्थ: या 'प्रतिपत्तिः' गौरबम् ('प्रतिपत्तिस्तु गौरवे। प्राप्तौ प्रवृत्तौ प्रागल्भी वाधे' द्रति हैम:) तत् पूर्व कम्' त्रगौरवभेदेन इत्यर्थ: 'दृश्या' समाव्या। तथा क्वते सम संयसस्य तब वशोव्रते: ऋस्याः स्ने हप्रकर्षस्य च सदृशं भवति । 'श्रतः' श्रक्षात् श्रगौरवभेदेन दर्शनात् 'परम् श्रिकं गौरवाधिका न दर्श निमित्यर्थ:, 'भाग्याधीनम्। 'तत् खलु' गौरवाधिका न दर्शनं किल 'वध्वा बन्ध भिः' पिवादिभिः 'न वाच्य' न अंसनीयम्।

NOTES

1. (a) असान्—Refers to ascetics in general; hence plural. If taken to refer to काख alone, then the construction must be असान् संयमधनान् विचिन्ता—considering me as rich in self-restraint, and not संयमघनान् असान् विचिन्ता—thinking of me who is rich in selfrestraint. The reason is अस सद will not take the plural when refering to one object only, if there is a विशेषणपर

in the बाका ['सबिशेषणानां प्रतिषेधः']। Hence for the plural, संयम्धन has to be predicated (विधेय) of असार। सम् + यम + अप् भावे = यमः। स धनं येषाम्, वह। See Tika. (b) असाः—शेषे षष्ठो। Not करयोगे कर्तार षष्ठी। the कत् in प्रवृत्ति gives षष्ठी to म्हे which is then compounded. (c) ताम—that flow of affectinn—प्रसिद्धार्थ! Hence no यक्कट्ट is necessary. Comp—'तं केशपाशं प्रसमीचा कुर्श्वेषिप्रयत्नं शिथिलं चमर्याः"—Kumara. (d) सामान्या &c.—सामान्या प्रतिपत्तिः, कर्मं धा—। सा पूर्वा यिसान् कर्मं णि तत् सामान्याप्रतिपत्तिपूर्व कम्। तदेव इति खार्थे कन्। the समासान्त कप् will not give इस्त in पूर्वा because of the prohibition 'न कपि'"। (e) भाग्यायत्तम्—आ+ यत् + क्त कर्म णि = आयत्तम् Retricted. भाग्ये आयत्तम्। सहसुपेति समासः।

याङ्ग रव:- ग्टहीत: सन्दे श: ।

SARNAGARVA-The message is recieved.

काग्राप:—वत्मे, त्विमदानौमनुशासनीयामि । वनौकसोऽपि सन्तो लैकिकज्ञा वयम् ।

KASYAPA—My child, you have to be instructed now, though dwellers of the forest, we are acquainted with worldy matters.

शाङ्ग रवः — न खलु धीमतां कश्चिद्विषयी नाम।

SARNGARAVA—Nothing indeed can possibly be unknown to those that are of superior intelligence.

यद्गरव इति। 'सन्देशो' वाचिकः 'ग्रहीतः' मनसि क्रतः।

काश्राप इति । 'इदानीम्' अधुना भंत्तः भवनप्रविश्वकाले 'त्वम् अनुश्रासनीया' उपदेष्टव्या 'श्रसि' । 'वनम् श्रोकः' भवनं येषां तथाविधा जनाः 'लोकिकचा' लोक-इत्तान्ताभिचा त्रतः उपदेशनसमर्थाः ।

शक्त रवहति। न खलु'न नूनं धीमतां 'कश्चित् श्रविषयः' शक्ते यो 'नाम' (नाम इति समावित्र)। प्रार्श्वः ध्यानविद्धः सर्वभिव ज्ञायते।

NOTES

1. (a) इदानीम्—Now i.e. on the occasion of your entering a new life. (b) भनुशासनीया—The भनुशासन will relate to married

life. (c) लौकिकज्ञा = लेके विदितम् or भवम् इति लोक + ठञ् = लौकिकम् wordly. तत् जानन्त इति लौकिक + ज्ञा + क कर्णार। Or — लौकिकस्य ज्ञाः. ६तत्। (d) वयम् — For plural, take the whole of वनौकसोऽपि मन्ती न्यौकिकज्ञाः as the predicate; otherwise the Varttika 'सविश्षेषणानां प्रतिषेधः" will interfere.

काश्राप:—सा त्विमतः पितकुलं प्राप्य— शुत्र्ष्य गुरून् कुरु प्रियसस्वीवृत्तिः सपत्नोजने भक्तं वि प्रक्ततिपि रोषणतया मास्म प्रतीपं गमः। भृयिष्टं भव दिल्णा परिजने भोगेष्वनृत्सिकिनी यान्त्ये वं ग्रहिणीपदं युवतयो वामा कुलस्याध्यः ॥१८॥ कथं वा गौतमी मन्यते ?

KASYAPA—[Instructed by me] and having reached thy husband's residence from hence, thou shouldst always await upon thy superiors; shouldst adopt the behaviour of a loving friend towards the group of thy co-wives, shouldst not through peevishness go against thy husband even if insulted, shouldst be extremely courteous towards thy attendants; shouldst be without arrogance in enjoyments. Thus do young females rich the status of matrons. The perverse are the banes of their family. How does Gautami think?

गौतमी—एत्तिग्रो बहजणसा उबदेसो। जादे, एरं कखु सव्वं ग्रोधारेहि [एतावान् वधूजनस्योपदेश:। जाते, एतत् खलु सर्वं मवधारय]।

GAUTAMI—This much is the lesson for one who is a bride. My child, remember all this.

काशाप इति । 'सा' मया उपदिष्टा त्वम् इतः' श्रसात् स्थानात् 'पत्राः कुलं' ग्रहं भत्त्रभवनम् (''कुलं जनपदे ग्रहें' इति विश्वः) 'प्राप्य'—

युष्विति। अन्वय: —गुरुन् युश्वस्त, सपवीजने प्रियसखी हित्तं कुरु, विप्रक्तापि रोषणतया भर्तः प्रतीपं मास्य गमः,परिजने भूयिष्टं दिचिणा भन्, भोगेशु अनुत्-सेकिनी भव। एवं युवतयो ग्रिष्टणीपदं यान्ति। वामाः कुलस्य आधयः॥ यदा—

युवतयी वामा: एवं कुलस्य अध्यः (सत्यः) ग्रहिणीपदं यान्ति । वाख्या—'गुरून्' श्व प्रस्तोन् व्य प्रस्ते परिचर ("ग्रुय प्रापित्वर्या च"दित तिकाख्य घः। 'जाय स्र ह्यां सनः' द्रत्यात्मने पदं नित्यम्]। 'सपवीनां जने समूहे 'प्रियसख्याः इत्ति' व्यापारं 'क्तरे'। सपवीषु प्रियसखीव वर्त्तं स्व। 'विप्रकृता' पत्या अवमानिता 'अपि रोषणत्या कोधनत्या कुडभावेन द्रत्यथः 'भर्त्तुः' पत्युः 'प्रतीप' प्रतिकूलं 'मास्य गमः' मा गाः 'परिजने' सेवकेषु 'भूयिष्ट'' वाहुल्ये न 'द्रचिणा' स्वरारा 'भव', 'भौगेषृ' सम्हिषु अनुत्सितनी' अगवि ता भव। 'एवम्' अने न प्रकारेण 'युवत्यः' त्रक्त्यः 'ग्रह्रिणी-पदं ग्रह्मत्त्रां अधिकारं 'यान्ति' लभन्ते । 'वामाः' प्रतिकूलाः' विपरोत्तथारिख्यो वध्यः 'क् लख्य' ग्रह्स्य 'आध्यः' मनःपौड़ाखरूपः ['आधिर्मानसपौड़ायां प्रत्याणायास्य वन्यके व्यसने चार्याध्वशने' दित विश्वः] ॥ यदा—'युवतयो' नवे वयसि वर्त्तमानाः 'वामाः' स्त्रियः ['विद्याद्यामामपि स्त्रियाम्' द्रतिविश्वः] 'एवम्' अने न प्रकारेण कु लस्य' ग्रहस्य 'आध्यः' अधिष्ठानोन, कु लाखन्यभूताः सत्यः ['आधिः म्मिष्टाने' द्रति प्रागुक्तो विश्वः] 'ग्रहन्याः पदम्' अधिकारं 'यान्ति' ग्रहावखन्यनत्वात् अन्वर्थे न ग्रह्मिणीग्रन्दे न अभिषीयन्ते दिति भावः। * ['भोगेषु' (मो- तः, न्या-)—'भाग्येषु' (रा-, वि)]।

कथिमिति। 'गौतमी [वा द्रित विकल्पे] 'कथं 'केन प्रकार थे' मन्यते' श्रव-धारयति। मद्क्तं युक्तं न वा गौतमी वदत्। स्वयं जानन्निप दाचिख्यात् गौतम्या श्रीमतं जिज्ञासते।

गौतमौति 'वधू जनस्य एतावान्' एतन्यावम 'उपदेशः' परं ज्ञातव्यं किमप्यस्ति तासाम् ? 'श्रवधार्य' इदये करुषा।

NOTES

1. [a] अय्यक् — स्व + सन् + लोट् ख। The आत्मन पर is due to the rule 'जास्य ह्यां सनः' which bars the rule 'पूर्वं बत् सनः'। Thus though स्व is परका परो, the सज्ञन्त root is always आत्मन परी। [b] सपती जने — समान: पितः आसाम् gi des समान + पत्र by the rule 'नित्य' सपत्मादिषु'। Next we get ङीप् in the feminine because the word has become नकारान्त। This gives समानपत्नों। समान now becomes स by निपातन in the rule quoted—'समानादिषु

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

द्रित वक्तव्ये समानस्य सभावार्धं वचनम्'—Vritti. (c) प्रतीपम्—प्रितक्त्लमपाम् द्रित प्रित + अप् + अ (ससासाल) by the rule 'ऋकपूरवधः प्रथामानचे' This gives प्रित + अप। Now by the rule. 'इालक्पसमें भगोऽप ईत्' we get प्रित + ईप = प्रतीपम् against. (b)भोगेषु - This is the Bengali reading. Bhoja has the same; this ought to be enough to reject भाग्येष। Besides भाग्येषु i.e. अहप्टेषु is hardly intelligible here. (e) युवतयः—By the rule 'युनिस्तः' we get युवन् + ति = युवित in the feminine. this bars the form यूनी with ङीप्। the rule 'प्रयोगादाखायाम्' does not apply, so ङोप् is not available. युवती is a different word meaning-one having a husband, and is not at all related to युवन्। We are thus left with only one feminine form of युवन् viz, युवित।

काश्राप:-वर्से, परिष्वजस्व मां सखीजनञ्ज।

KASYAPA-My child, embrace me and the friends.

शकुन्तला—ताद द्वो एव्व कि' पिश्चंवदामिसात्रो सहौत्रो णिवत्तिसान्ति [तात दत दव कि' प्रिग्नंवदामिश्वाः सस्त्री निव-त्तिष्रान्ते]।

SAKUNTALA—Father, well should Priyamvada and other friends turn back from here?

काभ्राप: —वत्से इसे ऋषि प्रदेशे। न युक्तमनयोस्तव गन्तुम्। त्वया सह गौतमो यास्यति।

KASYAPA—They too, my child, have to be given away in marriage. It it not fit for them to go there, Gautami will go with thee.

शकुन्तला (पितरमाश्चिष्य)—कहं दाणिं तादस्स अङ्कादो पित्र महा मलअतटौन्मू लिआ चन्दणलदा विश्व देशन्तरे जीविश्वं धारदस्मं [कथमिदानीं तातस्य अङ्कात् पिरम्नष्टा मलय-तटोन्मू लिता चन्दनलतेव देशान्तरे जीवितं धारियथामि।

SAKUNTALA—Removed from my fathers's lap like a sandal-sapling uprooted from the side of the Malaya, how shall I now support life in another soil?

बत्से द्रसि । 'मां सखीजनच परिष्युजस्व' श्रालिह्य । श्रमान् निवर्त्ते थ दृत्यर्थ: ।

शकुन्तलेति। 'प्रिधंवदया मित्राः' [३तत्] युक्ताः, प्रियंवदाप्रभृतयः। काम्यप इति। 'प्रदेवे' प्रदात्व्ये, अनुद्धपाय वराय द्रत्यर्थः।

शक्ति। 'इदानीं तातस्य श्रद्धात्' क्रीड़ात् 'परिश्वष्टा' चाता श्रह' मलयस्य' तदाखास्य पर्वतस्य 'तटात्' प्रान्तभूमे: 'उन्मू लिता' उत्खाता 'चन्दनस्य' 'चन्दनहचस्य' 'लता इव' शाखा इव नवीदगतश्रन्दनहचक इव इत्यर्थ: ["लता ज्यौतिषाती दुर्वाशाखा-वक्षीप्रयङ्ग षु'' इति हैम:] कथ' केन प्रकारिण 'जीवितं जीवन' 'धारियष्यामि'।

NOTES

- 1. (a) प्रियं वदानिया—If निय is taken as प्रशंसावचन then say प्रियंवदा honoured by the company of प्रियंवदा। See also ante—शाङ्गेरविनयाः &c. (d) निवित्तं धन्तं—निवत् स्थन्ति is an optional form.
- 2. गन्तम्—By the maxim 'अव्यवक्षतो भावे' we have गन्तम् = गमनम्। Hence construe तव गन्त गमनम् अनयोः सम्बन्धं न युक्तम्। Do not say अनयोः गन्त गमनम् &c.—For, the षष्ठो in अनयोः is barred by the rule "न जीकाव्ययनिष ठाथलथे दनाम्"। This is after the भाष्यकार। According to the स्वकार we have 'शक्ष्य—' इति अहंथि उपपदे तुसन्।
- 3. (e) The reading मलयतस्म लिता—does not commend itself. A twig cut off from a tree (तर) cannot to the propriety be called उम्म लिता। Again if मलयतर is चन्द्रन then the second reference to चन्द्रन in चन्द्रनलता is superfluous. (b) चन्द्रनलता—A very young tree is not improperly called a लता। लता cannot be taken here as माला। It is sapling—लता इन इति लता by transference of epithets. Indeed when one wants to naturalise a foreign tree one does not think of cutting off branches from tree, but looks for saplings, On the whole तर seems preferable.

4. देशान्तरे—अन्तर means भिन्न, अन्य ; अन्यो देश: देशान्तरम्। मयूरवा सकादिततपुरुष:। A नित्यसमास of देश and अन्तर। Neuter owing to the rule 'परविज्ञाङ्ग' इन्ट्वतत्पुरुषयो:''। अधि ७मी।

काश्राप:—बत्से किमेवं कातरासि— श्राभिजनवतो भर्त्तु: श्लाच्ये स्थिता ग्रिहिणीपदे विभवगुरुभिः क्रत्ये स्तस्य प्रतिचणमाकुला। तनयमचिरात् प्राचीवार्कं प्रस्य च पावनं मम विरह्जां न त्वं वत्से शुचं गणियष्यसि॥ २१॥ (श्रकुन्तला पादयो: पर्तत)।

KASYAPA—Why art thou so distressed, my child? Placed in the proud position of the chief wife of thy husband of distinguished ancestry; busy with his affairs that are momentous through exuberance of wealth; and having soon brought forth a holy son as the East does the sun, thou shalt not, my child, mind the sorrow caused by separation from me. [Sakuntala falls at her father's feet].

काश्राप:-यदिच्छामि ते तदस्तु।

KASYAPA—Let that befall you what I wish.

काश्यप इति । हे 'वत्से कि' निमत्तम् 'एवं कातरा' आर्ता 'असि' । अकारणमेतत् ॥ अभिजनेति । अन्वयः — वत्से, तम् अभिजनवतो भत्तुंः आष्ये गटिषणीपदे स्थिता [सती], तस्य विभवगुक्षिः क्षत्यः प्रतिचणम् आकुला [सती], अचिरात् प्राचीवार्कः पावनं तनयं प्रम्य च, मम विरह्जां ग्रचं न गणियष्यसि । वााखाः — हे 'वत्से, तम्' प्रश्रसः 'अभिजनः' वृत्तं यस्यास्त, तस्य, महाकुलीनस्य इत्यथः ['कुलेष्वभिजनी जन्मभूस्यामपि' इत्यमरः] 'भत्तं: 'पत्रः 'श्राच्यं' संश्रव्दनार्षः 'गटिषणीपदे' गटिषणीस्थाने 'स्थिता' भत्तृ स्नेहगामिनी तद्गतहृद्या सती, 'तस्य' भर्त्तः 'विभवेन' समुद्या 'गुक्षिः' महद्धः' 'क्रत्यः' कार्यः 'अत्याः 'प्रतिचण' निरन्तरम् 'आकृला' वागा गुर्वा कार्याचिन्तया वासक्तहृदया सती, 'अचिरात्' शीन्नं 'प्राची' पूता पूर्वा दिक् अते पून्यं सूर्यम्'इव पावन' पुर्णः 'तनय' पुत्रं प्रस्य च'पुत्रस्नेहेन

श्राक्षष्टद्वया च सती 'मभ विरह्नां' वियोगजनितां 'ग्रुचं' शोकम् ["मनुश्योकौ सु श्रुक् स्त्रियाम्" इत्यमर:] 'न गणिषधिस' न चिक्तियधिस । श्रनुभूतामपि श्रुसं व्यासक्ततया न मुर्वी' समाविषधिस ।

काग्यपः इति। 'ते' तव सम्बन्धे 'यत् इच्छामि यत् अकथितमधुना मे मनसि वर्त्तते 'तत् अस्तु' फलतु। इति वस्तुनिगूहनम्। शापकारणं प्रत्याखानं दिवान अच्चा पग्यन् मेनकानुकन्यामीहमान आह—"यदिच्छामि ते तदस्तु", मयि दूरे दे मेनका लां रचतु, इति भावः।

NOTES

- 1. (a) अभिजनवत:—अभिजन्यते अधिन इति अभि + जन + घर्ञ् अधिकर्षः ; संज्ञायाम् = अभिजन : race. No इन्डि because of the prohibition "जनि-वध्योय"। अभिजन + मतुप् (वतुप्) प्रशंस्थाम्। (b) Kanva here refers to the diversion which will detract her attention from the separation—The love of the husband; (2) The numerous engagements. (3) affection for child. She will certainly feel the absence of her father when at ease. But this will leave her no time to think of it.
- 2. यदिन्द्वामि—Here he is anticipating future events. See Tika. Prof.Gajendragadkar is unwilling to believe that Kanva had prevision of future events at this stage. I think the pronouncement "द्याने नाहित तेनो" &c. coupled with the fact that Anasuya and Priyamvada had kept perfect silence in the matter was enough to rouse the sage's curiosity and make him think thus disclosing all details.

Prof. G. also asks "why did he [Kanva] not remove the scot cause of all by sending the ring to the king?" I answer, it may be said that this does not necessarily imply absence of all knowledge, For Prof. G concedes that the sage knew all after the pupils had gone back to the hermitage. But even then the sage did nothing in the matter. He could have at once got the ring back from the Raghu's belly and ended the misery of his daughter there and then.

The fact is, why Kanva, a renowned sage, stood apparently indifferent is more than we laymen can guess. To us it is enough that Kanva's indifference makes way for Sakuntala's atonement for the sin [of insulting Durvasas]; an atonement that purges hersoul of dross and helps in its onward march towards perfection. Besides, without this indifference of Kanva as without Durvasa's curse we should have missed the beautiful scene of reconciliation drawn in Act VII!

शकुन्तला (सस्त्राविषय) — हला दुवे बि मं समं एव परिस्मज [हला हे अपि मां सममेव परिष्वजेथाम्]।

SAKUNTALA (Approaching the friends) - Dear, embrace me both of you simultaneously.

सखारे (तथा काला)—महि, जद णाम सो राम्रा पच-भिसाणमन्थरो भवे तटा दमं अत्तणामहेअद्विम्नं अङ्गुलीम्नमं दंसेहि [अखि, यदि नाम स राजा प्रत्यभिन्नानमन्थरो भवेत्, ततः तस्मे ददम् मात्मनामध्याद्वितमङ्गुलीयकं दर्भय]।

FRIENDS (Doing the same)—Friend, if perchance that king becomes slow at recognition, then show him this ring stamped with his own name

प्रकुन्तना—इमिणा संदेहेण बो त्राकम्पिटम्हि [अनेन सन्देहन वामाकम्पिताम्मि]।

SAKUNTALA—I am startled by this suspicion of yours.

हलेति। 'सख्यो उपेत्य' तयो: समीवं गता उमयोख्तव्याद्रा इति हेतो: आह सम'युगपत् एव 'परिष्वजेथाम्' आलिङ्गतम्।

सखीतं। 'यदि नाम' यदि समाव्यमतत् 'स राजा प्रत्यभिज्ञाने' संख्नाती, जिल्पूर्वे यं मया इति ज्ञाने 'मत्यरः' शिथिलः, ज्ञलसः विसुख इति यावत् 'भवेत्' 'त्तः तस्मे इदम् ज्ञात्मनः' अस्वैव राजः 'नामध्येन' नासा 'अद्भितं' सुद्रितम् अङ्गलीयकं दर्थय।

े शकुन्तकेति । 'श्रनेन सन्देहेन' शङ्कया स्मृतिलोपशङ्कया 'श्राकम्पिता' भौता 'श्रक्षि',—इति भाविन्याः विपत्ते श्रकाया । ["मन्देहेन" (रान, म-)—"सन्देहेन" (तन, बि-, न्या-)]॥

चतुर्घो ऽङ्कः:

NOTES

- 1. तसा "कम ण यमभिष ति—" इति सम्प्रदाने चतुर्थी।
- 2. सन्दे हैन—The reading सन्देशोन also suits the context.

  अस् + दिश् + घञ कर्म णि = सन्देश: instruction. सन्दे ह is शङ्का suspicion;

  "यदि भवेन" in the speech above is शङ्का। Beside the speech following also refers to शङ्का (से ह: पापशङ्को)। I therefore prefer सन्दे हेन।

सख्यो मा भाआहि। सिणेहो पावशङ्गी [मा विभीहि।

स्त्रेष्ठः पापशङ्गो]।

FRIENDS-Be not alarmed. Affection suspects evil.

शार्झ रवः युगान्तरमारूढ़ः सविता । त्वरतामत्रभवती ।

SARNAGARVA—The sun has ascended another stage. Let her ladyship hasten.

शकुन्तला (आश्रमाभिमुखी स्थित्वा)—ताद कदा ग्र भुश्रो तबोवणं पेक्विसमं [तात कदा नु भूयस्तपोवनं प्रेक्तिष्ये]।

SAKUNTALA standing with her face towards the hermitage)—Father, when shall I again see the hermitage?

काश्राप: — श्रुयताम —

भुत्वा चिराय चतुरन्तमहौसपत्नी दौष्यान्तमप्रतिरथं तनयं निवंशप्र। भूती तद्वितकुटुम्बभरेण साड्

्र शान्ते करिषासि पदं पुनरासमेऽस्मिन् ॥१२॥

KASYAPA—Listen. Having long continued as co wife of the vast four sided Earth, having settled Daushyanti without a rival, you will again take residence in this tranquil hermitage with thy husband by whom the burden of relatives shall have been placed on him (Daushyanti).

सल्याविन्ति। 'मा विभीहि' माभेषी: | शक्ति यो मा-शब्द: तद्योगे न लुङ] 'स हः पापम्' यनिष्टम् 'शक्ति' से हात् यानष्ट' शक्तावहे न हि वस्तृतस्रत्व मूलमस्ति। शार्त्तं रविति । 'मिवता' मूर्यः 'त्रन्यत् युगं' भागयुगलं प्रहरमित्यर्थः ["युगं क्रतादी युगलं " इति विश्वः] 'त्रारुढः' प्राप्तः । दिनमानस्य प्रथमं प्रहरमतीत्य द्वितीयं प्रविष्टः दृत्यर्थः । 'त्रवभवती' मान्या शकुन्तला 'त्वरताम्' मत्वरा भवतु । ['युगान्तरमाद्दः' (रा-, वि-, म-)—'टूरमधिदृढः' (रा-, न्या)]॥

शकुन्तले ति । 'त्रायमस्य ऋभिमुखी' सती 'स्थिला' गमनात् निहत्य।

म्लेति। अन्वयः—चिराय चतुरन्तमहीसपत्नी मृला, अप्रतिरष्टं सनगं दौष्ठानीं निवेश्य तदिष्टं तकुटुम्बभरेण भन्नों सार्डं ग्रान्ने अस्मिन् आयभे पुनः पदं करिष्यसि। व्याख्या—'चिराय' चिरम् [अव्ययमेतिच्चरार्थकम्] 'चलारोऽन्ताः' प्रान्तभागा यस्यः तथाविधायाः समगाया इत्ययः 'मह्याः' विपुलाया धिरत्याः 'सपत्नी भूला', अविद्यमानः 'प्रतिरथो' विपचो यस्य तथाविधं 'तनगंदौष्यानः' दुष्यन्ताङ्गजम् [अजातलात् मामविमाः मामान्ये न दौष्यन्तिश्वस्टे न व्यपदेशः *] निवेशाः' राज्ये स्थापयिला, 'तिक्षम्' दौष्यनी 'मिराः' निचित्रः 'कुटुम्बानां वास्थवानां 'भरः' भारः पोषणकमं देन सधाविष्ठेन 'मर्या सह 'शान्तः' 'शमप्रधाने' विषयचिन्तारहिते 'षिद्यम् भाग्रम्भ पुनः' भूयोऽपि 'पदं करिष्यसि' स्थानं लप स्थसे ['पदं स्थाने विभक्तान्तः'' हैमः]। परिकते वयसि पुवाय राज्यं दत्त्वा भवां सष्ठ इन्हेव भारत्यकत्रतं चरिष्यसि इत्यर्थः। [मूसम् (रा-, व-, म-)—'मूला चिराय सदिगन्तमन्दीसपत्री दौषन्तिमप्रतिर्थं सनयं प्रसूष। तसमित्रविष्ठितसभरते थे सन्दैव भर्या शान्ताः करिष्यसि पदं पुनरात्रमिऽस्मिन् ॥' (स-, न्या)]

NOTES

- 1. विभी हि—भी + लोट हि। 'माङ्लुङ्' does not apply here. The मा here is different from माङ् and gives खोट् as in 'मा कुर धनजनयीवनगर्व म्' (see ante also).
- 2. युगानार &c*—युग is two. It is usual to divide the daytime into 8 equal parts and attach a specific virtue to each. Two of these here probably make a युग। Then from sun-rise to about 9 A.M. is the 1st युग; the second extends from about 9 A.M. to 12 noon; and so on. भन्यत् युग युगानारत् another युग i.e. the 1st युग is already over and the 2nd has commenced.

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

3. (a) चतुरन &o.---मही the vast one is the सपत्नी; she again not in part, but taken in her entirety. (b) दीर्थान्तम्—दूथनस्य . घपत्य पुमान् इति दूष्यन्त 🕂 इञ् = दौष्यन्ति: by the rule 'ष्रत: इञ्' । तम् । (c) चप्रति &c -- प्रतिरुद्ध: or प्रतिगती रथ: चस्य इति प्रतिरथ: an antagonist. चविद्यमान: प्रतिरधो यख, तम्। (d) निवैश्य-नि + विश्र + विश् + व्यप् having settled. राज्याभिषेचन is settling; in this sense निविश occurs in "स निवेशा कुशावत्यां रिधनागाङ्क शं कुशम्'—Raghu XV. 97. Again विवाह is also settling. निविश् has this sense in 'निवैची सनासी यदा हं कन्या-्सुपलप् स्वे'-Mahabh, also 'भवान् निवेशा: प्रथमं तनोऽयं भीम:' = Ibid. (c) तद्धित &c.—Having left the kinsmen in his care, i.e. You two only will come. If निवेशा means विवास then this epithet mentions, by implication, the coronation of the son. For unless he is the king he cannot support the kinsmen. But coronation is an important ceremony and should not be left to be inferred from a relatively insignificant affair which is honoured by direct mention. It seems better therefore to take निवैधा = राज्ये श्रभिष्य ।

गौतमी — जादे, परिष्ठीग्रदि गमणवे छ।। णिवत्ते हि पितरं। अहवा चिरेण वि पुणो पुणो एसा एवं मन्तद्रसादि। णिवत्ते दु भवं [जाते, परिष्ठीयते गमनवे ला। निवत्ते य पितरम्। अधवा चिरेणापि पुनः पुनः एषा एवं मन्त्रियत्रते। निवत्तेतां भवान्]।

GAUTAMI—My child, the time for starting is being spent. Send back your father. Or, even for long she will talk thus again and again. Let your reverence return.

काश्रापः -- वत्से उपरुध्यते तपोऽनुष्ठानम्।

KASYAPA-My child, the practice of penance is being obstructed.

शकुन्तला (भूय: पितरमाश्चिषा)—तबचरणिकसं ताद-सरीरं। तो मा अदिमेत्तं सम किदे उक्कर्ढे दु [तपचरणक्तर्यं तातशरीरम्। तना स्रतिमातं सम क्षते उत्कर्छस्व]।

अभिज्ञानश्रकुन्तलम्

SAKUNTALA (Again embracing her father)—Father's frame is emaciated by practice of penance. So do not pine for me excessively.

गौतिमिति। 'गमनस्य वेला' समय: 'परिहीयते' 'चीयते प्रांतरे व गमनस्य युक्त-लात्। 'पितर' निवर्त्य' आश्रम' प्रति प्रेषय—इत्राक्तो, लाणापं मंबीच्य श्राह—'श्रयवां पचान्तरे 'एषा' शक्तला चिरेणाप' कार्लन न विरता भविष्यति 'एवम्' ईट्ट श्रमेव-'पुन: पुनमन्विष्यते'। तत् भवान् निवर्त्तताम्' श्रात्मना एव प्रतिगच्छत्।

काश्यप इति । 'तपसः अनुष्ठानम्' आचरणम् उपक्छाते विश्वति भवति । तत् प्रतियागि । [उपपूर्वात् किः कर्मणि लट्]।

शकुन्तले ति । 'तातस्य' शरीर' तपश्चरणेन क्षश्न' जातम् । 'तन मम क्रन' मदर्थे [क्रते इत्यव्ययम्] 'श्रति मावम्' श्रत्यर्थः 'मा उत्कार्णस्व'मा उत्मुको भव ['उत्कार्णस्व' (म-)—'उत्कारिहतम् (रा-, बि-)॥

NOTES

- 1. परिहीयते—परि + हा + लट् न कर्म कर्ता। The cool morning is passing.
  - 2. उत्काखन—The reading उत्काखित्म seems bad in grammar..
    Here also मा is diff. from माङ्

काश्राप: (सिन:खासम्)—

श्रममेष्राति सम शोकः कथं नु बत्से त्वया रचितपूर्वम् । उटजद्वारि विरुद्धं नोबारविर्छं विलोकयतः ॥२२॥

गच्छ। शिवास्ते पन्थानः सन्तु। (निकान्ता शबुम्तला सहयाधिनश्व)।

KASYAPA—(With a sigh)—My child how possibly can my grief abate while beholding the offering of Nivara, previously made by thee, sprouted at the door of the cottage? Go, may the stages of thy journey be safe. (Exeunt Sakuntala and the attendants).

मख्री (शकुन्तलां विकोक्य)—इडी, इडी अन्तिरदा

सउन्दला वनराईए। [हा धिक, हा धिक् अन्तरिता शक्षुन्तला वनराज्या]।

FRIENDS (Watching Sakuntala)—Alas! Alas Sakuntala is hidden by the line of forests.

काश्यप दित । 'नि:श्वासेन' दू:खिनि:श्वासेन 'सह' बाह । श्रमीमित । चन्वयः —हे वतसे त्य्यारिचतपूर्वं स् उटजहारि विदृढं नीवारविलं विलोकयतः सम श्रोकः कथं न श्रमसेष्यति । त्याखाा—हे 'वतसे त्व्या पूर्वं स्' दतः प्राक् 'रिचत' विहितस् ["भूतपूर्वे चरट्" दित निह्ंशात् पूर्वं श्रव्दस्य परिनपातः] उटजस्य पर्यशालायाः' 'द्वारि' प्रवेशे एव 'विदृद्भ' श्रद्धुरितम् [श्रतः सदैव दर्धनपंचे स्थिता स्थारकम्] 'नीवारमय' विलं' पूजीपहारं 'विलोकयतः' षशाती 'मम शोकः' तापः 'कयं नुं कथमिष न [दित काकुः] 'श्रमं' शान्तिम् एष्यति' गिमष्यति [गमनार्थस्य द्वधातीः चट्]। द्यह्निं या मम बिलकमं िष साहाय्ये स्थितासीत् सा गता, दत्यनिशं सारितः कथं श्रोकं श्रमयेयम् । ["द्वारि विदृद्भ्" (वि-)—"द्वारिविदृद्भ्" (रा-, त-, न्या, म-)] ।

गच्छे ति। 'ते पर्यानः' दिने दिने गन्त्रयाः अध्वानः [प्रतिदिनं भिन्नः इति वहुवचनम्। चिववचिने भिन्नत्वे तु एक वचन भेव। "श्रान्तानुकूल प्रवन्ध शिवस्य पर्याः' इति यथा]॥ ('श्रकुन्तला निष्कृत्ना सहयायिनस्य' अनुचरास निष्कृत्नाः इति लिङ्कावचन विपरिणामेन योजनीयः)॥

सख्याविति। 'हा धिक्' इति कात्मनी भाग्यं निन्दतः। 'वनराच्या' कानन-श्रेष्या 'त्रन्तरिता' व्यवहिता अदर्थनीया जाता। ["त्रन्तरिता" (त-, न्या-)—
"त्रन्तहिता (रा-, वि- स-)]।

NOTES

1. उटजहारि—The force is that the grains have sprouted at the very threshhold of the hut. Whenever I enter, they remind me of you. So how can I cease to be sorry?* Thus दार requires emphasis. It should not therefore be in the middle of a compound as in the reading उटजहारविद्रम्। It

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

does not lose prominence when it is last in a तत्पुरुष, because 'उत्तरपदार्थ प्रधानस्तत्पुरुष:'—a तत्पुरुष has its last member prominent.

- 2. गच्छ-You go, I will manage my grief somehow. Indicates deep emotion.*
- 3. अन्तरिता—अन्तर here means अन्तर्ज्ञि screen. अन्तरं मञ्चातमस्या इति चन्तर + इतच् screened.

काश्रापः (सिनः खासम्) — अनसूये गतवतौ वां सङ्घमं -चारिगो। निग्टह्य शोकः मनुगच्छ माम् (सर्वे प्रस्थिताः)।

KASYAPA (With a sigh)—Anasuya, your fellow-worker in religion has left. Having checked your grief, follow me. (All start to go).

उभे—ताद, सउन्दलाविरहिदं सुमां विअ तबीवनं पविसामी [तात, शकुन्तनाविरहितं शून्यमिव तपोवनं प्रविशाम:]।

BOTH—Father, without Sakuntala we are entering as it were a vacant herm itage.

काशाप इति । 'सह' एकव धर्म' 'चरित या सा गतवती । 'श्रोक' निग्रहा'
नियम्य 'मामनुगच्छ' चिरमेव वयमव स्थिता: । तदेवि श्वाश्यमं याम: । 'प्रस्थिता:'
प्रस्थातुम। रस्था: श्वादिकर्माण क्तः । ['अनुगच्छ माम्' (वि)—"मामनुगच्छतम्"
(त-, न्या)— 'अनुगच्छतं मां प्रस्थितम्' (रा- म-)]॥

उभे इति। 'शकुल्तत्रा विरहितं' वियुक्तं 'तपोवनं श्र्न्यमिव' जनहीनिमिष्ठ 'प्रविश्वामः' ['तपोवनम्' (त- वि-, न्या-)— 'तपोवनं कथम्' (रा-, म-)]॥

NOTES

1. (a) गतवती—The emotion here reaches its climax.*
(b) सहधर्म &c.—धर्म चरित इति धर्म + चर + णिनि ताच्छी ल्यो = चर्म चारिसी।
सह धर्म चारियो। सहसुपेति समाप:। Refers to शकुन्तला। (c) अनुगच्छ—
Казуара generally ignores प्रियंवदा।* Compare अनस्ये, अन्तं इदिलाAnte. Also see Introduction.

^{*} Alopted by Prof. Gajendragadkar.

नागापः—म्बह्महतिरवंदिशिनो। (सविमर्शं पिरिक्रमा) इन्त भोः, गकुन्नलां पितिकुलं विस्टन्य सन्धमिदानीं स्वास्थ्यम्। कुतः—

त्रथीं हि नन्या परकीय एवं तामय सम्प्रेषा परिष्ठोतुः। जातो समायं विश्वदः प्रकासंप्रत्यपि तन्यास दवान्तराका ॥२३॥ (निष्क्रान्ताः सर्वे)

KASYAPA—The flow of the affection shows it thus. (Going round thoughtfully) Heigh Ho! Ease has now been attained by me after having sent Sakuntala to her husband's abode. (You ask) why! Because a daughter is indeed another's property. To-day having sent her to her husband, this inner self of mine has become perfectly serene like one who has restored a deposit. (Exeunt all).

काश्यप दति। 'से इस प्रकृतिः प्रवाहः 'एवं दर्शयित' या तथाविषा [श्वन्ताह-शेर्शिनः]। 'विमर्शेन' चिन्तया 'सह परिक्रस्य' भाह। 'हन्त इसे 'भोः' दत्या-भिसुखे।। 'शकुन्तलां प्रतिकृतं' प्रतिग्रहं 'विस्तृत्य' संप्रेष्ट 'ददानी' खास्य' स्वभावो 'ख्यम्'। दयन्तं कालं नाहं प्रकृती स्थितः अधुना तु प्रकृतिमापन्नः।

चर्ष इति । चन्त्यः — हि कन्या परकीय एव चर्यः । चर्यं मम चन्तरात्मा चरा तां परिग्रहीतः संप्रेष्य प्रत्यपि तन्यास इव प्रकामं विश्वदो जातः । वाख्या—'हि' यतः 'कन्या' दृहिता 'परकीय एव' परस्य चन्यस्य एव ["कुग्जनस्य परस्य च'' इति के कृक्] 'चर्यः' धनम् । कन्या हि परस्य चन्यस्य निचेपः [तथा च भवभृतिः— ''कन्यायाः परार्थता मतेव''] । 'चयम् एव "मम चन्तरात्मा' चास्यन्तरं स्वरूपम् चर् तां न्यासद्भां कन्यां परिग्रहीतः' परिणितः सम्बन्धे 'मग्नेष्य' विस्त्वा 'प्रत्यर्पितः' निर्यातितः 'न्यासः' निचेपो येन तथाविधः 'इव प्रकामम्' चत्यः विश्वदः' प्रसन्नी 'जातः' । परधनरचयिकन्या इयहिनमप्रमन्नं चेतः चर्या प्रसन्नं जातम् । [मूलम् (रा-, वि-, म-)—'जातोऽध्य स्यो विश्वदान्तरात्मा चिरस्य निचेपमिवार्थयता' (त-, न्या-)।

निष्कुन्ता इति। 'सर्वे' श्रामितारी सनाः 'निष्कान्ताः'।

श्रभिन्ना नशकुन्तलम्

NOTES

- 1. (a) खं ह: &c.—म्नेहस्य प्रवृत्ति: your affection for Sakuntala.
  (b) एवं दिशिनी—एवम् + हश्च + णिच + णिनि कत्तं रि exhibits in this light.
  There are people, plants, and every thing as before in the hermitage; Sakuntala alone has left. Yet you see it vacant.
  Your affection for the departed makes it so to you.
- 2 fe—Expresses eq | My mind is at ease because I have restored the trust property.

चतुर्थो ऽङ्कः—FOURTH ACT

पश्चमोऽङ्गः

(ततः प्रविश्वत्यासनस्थो राजा विद्वकञ्च)। विद्वकः (कणं दश्वा)—भो बन्नसा, सङ्गोदसालन्तरे अवहाणं देहि, कलिबसुडाए गौदीए सरसंजोओ सुणोन्नदि। जाणे तत्तहोदीः हंसवदीआ बण्णपिश्वअं करिद ति [भो वयस्य. सङ्गोतशाला-करि श्रवधानं देहि, कलिबशुडाया गोतेः स्वरमंयोगः श्रूयते। जाने तत्रभवती हंसपादिका वर्णपरिचयं करोतीति]।

(Then enter the king and Vidushaka on seats). VIDU-SHAKA (Listening)—O Friend, direct your attention to the interior of the music-hall. I think that Her Highness Hamsapadika is cultivating the acquaintance of melodies.

राजा-तृष्णीं भव यावदाकर्णयामि।

KING-Keep quiet while I listen.

पश्चमो ऽङ्गः

विद्षक इति । 'कर्ण' दत्तां अवर्णमभिनीय । 'सङ्गीतशालायाः' तीर्यावक-भवनस्य 'अन्तरे' मध्ये 'अवधानं देहि' मनः प्रेरय । 'कला' च 'विग्रुडा' अनवद्याः च या 'गीतः' तस्या स्वरेण' कर्णाध्विनना 'संयोगः' मध्रा विग्रुडा च गीतिः कर्णानः गीयमाना 'अयते' [प्रणीतेः वार्माण लट्] । 'जाने' मन्ये तसमवती इंसपादिका' तदाख्या राष्ट्री 'वर्षस्य' गानिक्रयायाः 'पिन्चयम्' अभ्यासं 'करोति'।

राजिति। 'यावत' यत्कालम् श्रहम् श्राक्षणयामि गीति श्रणोमि तावत् 'तृष्टीं -

NOTES

- 1. Summary.— अर्थेकदा कार्याचन्तया यानी दूष्यन एकाने विदूषकीण सह स्थित: सङ्गीतशालाया उच्चरनी कार्मापकलगीतिकामश्रणीत। स च गायिकार्य विदूषक प्रेषितवान्, शकुन्तलया च सह कल्लपर्जना: प्राप्ता: ; तैरावेदिततत्त्वाऽिप राजा शापीपहतचेता: शकन्तलावत्तान्तं नास्मरत्। सा तु भिष्णानं नाङ्गलीयकेन स्थारयामि इति यावत् इस्तं परार्श्वित ताबत् श्रुन्धा दृष्टा अङ्गलि:। तत: सा तं वीधियतुं रहस्यं किञ्चित तयीवं त्तमवर्णयत्। तदस्यसी शापमहिद्धा अपूर्वं मिव मेने। एवं अत्ते व तां परित्यजा आश्रमवासिकी निवत्ताः साप कदती भागसवं परिरच्चणयः परीहिताय समर्पिता राज्ञा। राजभवनात् सहपुरीधसा निर्मतान्तु तां कापि ज्ञीरित-मयो स्वीमूर्त्तं: सत्तिच्य विहायसा जगाम।
  - 2. वर्णपरिचयम्—वर्ण is गीतक्रम melody, "वर्ण: खर्णवर्न' दित प्रस्तत्य "भेदे गीतक्रमे चिवे" दत्यादि हैम:।
  - 3. (a) यावत्—अवधी। See Tika. Or भवधारणे। 'भाकणंयास्य वे इत्ययं:। (b) भाकणंयासि—भा सम्यक् कर्णं न रह्णांस इति भ + कर्ण + लिच् सट् मिप् = भा + कर्ण (नाम धातु) लट् मिप् = भक्त यामि। This is by the Varttika 'प्रातिपादिकात् धालयें बहुसम् इष्ठवच्च' as in भन्ने न गमयितः भन्नयति।

भाकाशे (गोयते)—

श्रीहणवमहुल्लुबो तुमं तष्ट परिचुम्विश चुत्रमस्तरि । कमल्यसद्मेसणिव्य दो महुश्रर विसुमिरिदोसि एं कहं ॥१॥

[अभिनवमधुलोलुपस्व' परिच्नवा सुतमस्त्रीम्। समलवमितमावनिव्तो मधुकर विस्स्तोऽस्य नां कथम्॥]

IN THE AIR (Song)—Ever longing after fresh honey, O Bee, having kissed the mango biossom like that, how have you forgotten her, being satisfied with a mere sojourn inside the lotus.

राजा-अही रागपरिवाहिणी गीतिः।

KING-O how overflowing with emotion is the song ?

विद्रूषकः—िकं टाब गोटीए अवगदो अक्खरह्यो [िकं तावत् गोत्या अवगत: अचरायः]।

VIDUSAKA—Has the meaning of the words of the song been really grasped by you?

अभिवित । श्रन्वयः — हे म५कर, श्रीमन व म५ लो लुपस्वं स्तम सरीं तथा परिनुष्या कमल व सतिमाव निवं त्तः सन् कथ मेनां विस्तृतोऽसि । व्याखाः — हे 'म ५ कर' समर [भी राजन् इति व्यङ्गम्] 'स्रीमन वस्यं नृतन स्व श्रनास्वादितर सस्व इत्यः धः 'म ५ नः' प्रथार समा [प्रण्यर समा इति व्यङ्गम् *] 'लो लुपः' श्रीमला श्री 'त्वं चृतसां' सहकार सा 'मञ्जरीं नव- व्यातम् श्रनास्व दितर स स्व लम् [नवयो वनां मास् इति व्यङ्गम् *] 'तथा' तन प्रकार स्व भावप्रक श्री पृष्ठं सित्य श्रीः 'परिचु स्वा' स्व पस्ता मिन त्रे प्रपृत्रं पद्मी [यतप्राययो वनायां दिवां सम्मत्याम् इति व्यङ्गम् *] 'वसितमावे स्व' वासमावे र्य' दिवी साहचर्यं मावे स्व इति वाङ्गम् * ॥ मयुरवं । स्वादि । 'नानेन समासः । श्रयन्तु सस्ताते एवं इति भो जो करीत्या समासः] 'निर्वं त्तः सुखितः सन् 'क्यं' किमर्यं म् 'एनां चृतमञ्जरोम्' [माम् इति वाङ्गाम् *] 'विस्तृतो ऽसि' न स्वरित [गौ एयहच्या गत्यर्थतात् कत्तं रिक्तः] ।

राजेति। 'रागमा' गीने: 'परिवाहः' निर्गमनम् श्रस्ति यस्या तादृशी, 'रामं' प्रीति 'परिवाहयति' समन्तात् नि:सारयति या तादृशी वा 'गीति:'। अत गायिकाया भाव: स्पष्टसुपलभाने दृत्यर्थः।

विदूषक इति। 'अचराणाम् अर्थः' गूढ़ोऽभिमन्धः 'अवगतः' ज्ञातः 'किम्'?

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

NOTES

1. (a) अभिनव &c.—गिरंतं लुम्पात लुप् + यङ् + अच् कर्तार = लोल्पः greedy. अभिनवं मधु fresh honey. कर्मधा---! तसा लोल्पः। (b) तथा—तन प्रकार प्, i.e, with such ardour. (c) कमल &c.—कमल is a full-blown lotus. It suggests dearth of honey.* कमले वसतः कमल-वसतः sojourn in a lotus. सहस्पेति समासः! सा एव कमलवसतिमावम् mere sojourn &c.—नित्यसमासः—मधूरव्यं सकादिः। तेन निर्वेतः। ३तत्—According to Bhoja, words of the तिष्ठदृगु and मधूरवा सक classmy lead in a compound. "भोजस्न न चानेन समास इति वसनात् अधमन्येन सस् समसात एव इत्याह मधूरवां सकप्रिय इति"—Vardhamana in the Ganaratnamahodadhi. (d) विस स्तः—वि + स्यू + ऋ कर्तार वर्त्तं माने । is मनसा यमनम्। Hence, गत्यथं लात् कर्तार ऋः।

राजा (स्मितं सत्वा)—सक्तत्कतप्रख्योयं जनः। तदस्याः देवीं वसुमतीमन्तरे च महदुपालकानं गतोऽस्मि। सखे माधवाः, महचनादुच्यतां हंसपादिका निपुणमुपालकोऽस्मीति।

KING (With a smile)—This person is one to whom love was made only once. Hence I have received her sharp rebuke with reference to queen Vasumati. Friend Madhavya, let Hamsapadika be told in my words that I am cleverly censured.

विदूषक:—जं भवं आणवेदि [यत्भवान् पाचापयि] (उत्याय) मो नयस्स गहीदस्स तह परकीपिहं दृत्येहिं सिह- उप ताही प्रमाणम्स प्रक्राए वीदराश्रम्स विभ पत्थि दाणि मे मोक्सो (भो वयस्य, ग्रहीतस्य तथा परकी वैहंस्तै: प्रक्रहके तास्मानस्य, अपरसा वीतरागस्य व, नास्तीदानीं मे मोक्सः)।

VIDUSHAKA—What Your Highness commands, (Rising) For me, O friend, held by the hair with other's grip and

^{*} Adopted by Prof. Gajeragadkar.

being beaten, there is no escape now, as of a passion-less person held by a nymph.

राजा - गच्छ नागरिक वस्था संज्ञापयैनाम्।

KING-Go tell her after the fashion of a jolly person.

राजेति। 'श्रयं जनः' एषा गायिका 'सक्तत्' एक वार क्षतः' मया दर्शितः 'प्रणयो'
यिक्षान् तथाविधः। 'तत्' तस्मान् प्रथमप्रणयात् परं विस्मृतत्वात् 'देवां वसुमतीम्
त्रान्तरेण' वसुमतीमभिलचा 'श्रमाः' इंसपादिकायाः [क्षदयोगा कर्त्तर षष्ठी | 'महत'
कठोरम् 'उपालकानं' तिरस्कारं 'गतोश्रिक्षा'। 'निपृणम्' श्रतिव दग्धे रन उपालक्षेऽस् मि
इति महचनात्' महचनमवलम्बा (त्यव लोपे कर्मण पश्चमी) 'उच्यतां इसपादिका'।'

विदूषक इति। 'तथा इंगपिदिक्या 'परकौरं:सखौपभतीनां 'इस्तें: शिखम्डके चुड़ायां ग्रहीतमा' धृतमा ततः 'ताडामानमा में इदानीम् अप्सरमा' [भाष्यप्रयोगात् एकत्वे ऽपि] ग्रहीतमा 'वीतरागमा' अनासङ्गमा' प्रशान्तगा इत्यर्थः 'इव मोची' मृत्तिः इस्तात् संसाराच निषक्तिः 'नास्ति'। यथा अप्सरमा ग्रहोतो योगो विपदाने तथा अहमपि तथा इत्यर्थः।*

राजेति। 'नागरिकसा' नगरवासिनो जनसा 'वृत्त्या' वावहारेण, विद्याचारेण मरमवाक्प्रयोगेण द्रत्यर्थः 'एना संज्ञापय'। मध्रगा वाचा अनुकृत्तिता एषा न कुष्येत्।

NOTES

- 1. (a) सितम्—Vidushaka's simplicity, as evinced by the question brought the smile. (b) सकृत् &c.—सकृत् is an अवाय meaning एकवारम् once. प्रणय is याच्ञा, i.e. love. (c) देवीम्—This is the form of speech for a क्षताभिषेका queen—'देवी क्षताभिस्तायाम् इतरासु च भिंदिनी।'—Darpana. 'अन्तरान्तरेण युक्ते' इति दितीया। (d) अन्तरेण—An अवाय meaning 'with reference to' as in 'भवन्त-मन्तरेण कीह्शोऽसा दृष्टरागः'—Act II.
  - 2. (a) ग्रह्रोतमा—ग्रह्नोत is seized, also ensuared (in the case of बोतराग). The ग्रहण is by attendants. By उपचार this is attributed

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

to इसपादिका herself. Hence there is no जिच्। Compare 'पश्चिक्षंक्ते: क्षंति ग्राम ग्रामणो:' when कर्षण though done by others is attributed to the ग्रामणो and there is no जिच्। (d) भ्राखण्डके—The construction is ग्रिखण्डके ग्रहोतमा not ग्रिखण्डके ताडामानमा। (e) अप्मरम — अप्मरम is usually feminine plural; but singular is also used आप: समनमो वर्षो अप्मरम मिकता ममा:। एते स्त्रियां वहत्वे सार कर्वे - ऽपृत्तत्वयम्।' एका अप्मरा एका सिकता—are seen in the Bhashya. (d) वीतरागमा—वीत: विगत: राग: विषयवासना यस्र तसा (e) मोच:—मोच + जिच् खार्थे (चरादि) + अच् or घल भावे—मोच: release also emancipation (in the case of वीतराग:)।

3. नागरिक &c —नगर नियुक्त: or भव इति नगर + उक् or उज = नागरिक: a citizen. Here the word implies 'cleverness' प्रावीष्णम्; The proper affix is then बुज् by the rule 'नगरात् कृत्मनप्रावीष्णयो:'। That would give नागरक। But all editions read नागरिक। Raghava seems to avoid the difficulty by taking नागरिक कि: as पारिमाधिक for a peculiar gesture in which the wrist is made to drop, the index and middle fingers are bent, and the hand is shaken in ridicule. Thus 'नागरिक हत्ता ति विपताक सा मध्यमत जेनी स्था वक्ता स्था मधी सुखं कि स्थितास्था मृद्ध दृश्य :'। This may save the grammar but it sacrifices the sense.

विदूषक:—का गई (का गितः)।

VIDUSHAKA—No help.

राजा (आतागतम्) विं नु खलु गीतार्थमाकार्थं द्रष्टजन-विरहादतेऽपि बलवदुत्कारिएतोऽस्मि। अर्थवा—

रम्याणि वोच्य मधुरां ख निश्रम्य शब्दान् पयु प्रत्यको भवति यत् सुखितोऽपि जन्तः । तच्च तसा समरति नूनमुबोधपूर्व

भावस्थिराणि जननान्तरसौद्वदानि ॥२॥

(पर्थाकुरुस्तिष्ठति)।

KING (Aside)—Why indeed, even without separation from my desired person, am I so powerfully moved on hearing what is sung? Or that a creature, though happy becomes agitated on beholding the beautiful, or hearing sweet sounds is nothing but that it unconsciously recalls with its mind likings of previous births that are permanent through association (i.e. Vasana). (Continues agitated).

राजेति। किं प्रश्नं। 'नु' वितर्के 'खलु' अवधार्यो। वितर्कर्मः प्रश्नः। उत्कारकं ग्रियं अवधार्यम्। 'गीतम् अर्थः' वस्तु 'गीतस्यगानस्य अर्थः' वस्तु वा आकर्यां वष्टलने न' प्रियं ने न 'विरद्वात्' वियोगात् 'ऋतेऽपि' विनैव 'किं' न खलु बलवत्' अत्ययं म् 'उत्कारकं प्रियं नियं किं विचलितेऽस् मि। अत्कारकं नियं । तत्कारकं प्रति वितर्कं गर्भः प्रश्नः। ग्रापेन विस् मृतश्चन्ताः न आह 'इष्टलनिवरहाहतेऽपि' दित । एति वचामायशोकोत्तम् 'अवीधपूर्व'' शकन्तलास् मर्यम्।

रम्याणीति । अन्वय: -- मनु: सुखितोऽपि रम्याणि वीचा मनुरान् मन्दान् निमस्य च पर्ध्यत्मको भवति इति यत् तत्रूनं भावस्थिराणि जननान्तरसीहदानि अवीषपूर्वं चैतसा स्मरति। वााखाः—'जन्तः' यः कश्वित् जीवः 'सुखितीऽपि' सञ्चातसुखीऽपि सुखमनुभवश्चपि [तारकादिलादितच् प्रत्ययः], रम्याणि ममोहराणि वस्तुमि [विश्वण-माधवयोगो विशेष्वप्रतिपनी] 'मधुरान्' इटान् 'शब्दान् मिश्स्य च' स्नुता च 'पर्यान्-सुकः' उन्त्रना भवति इति यत् तत् नूनम्' असंभयः 'भावेन' 'संस्कारे स, वासनया द्रस्यर्थं: 'स्थिराणि' अपरिष्ठार्थाणि / [यहा-- 'भावे' इदये 'स्थिराणि' वस्रमुखानि] 'जनमान्तरस्य' पूर्व जन्मम: सुद्रदयस्य भाषा: 'सीइदामि', प्रियाखि [प्रवि इदमाव: ; भादिहिहि:।। धनिष हृद्भावे तु सभयहद्या सीहार्ह्यानि।। त्रारो 'त्रिष परती **इदभावः', दितौ**ये 'सिस्टे हृद्भावे चय्' इति विवेवः ।। सुद्दत्सुद्दयगद्दी दावपिः वुवादिषु पठ्यते ; तत: भावे भण्] भवोधपूर्वम् भन्नातपूर्वे यथा तथा 'चेतसा'मनसा स्मरति, जनामन् 'स्मरति । स्नृतिमावं भवति स्नृतिविषयसा तु वीधी म जायते । मन्ये पूर्व जन्मनि मया मौतानुयायि किञ्चदनुभूतं नाधना तत्स्वरूपसुपलभ्यते। स्मृति-विषयमदुद्वाइमेवमुतकस्टितः ॥ वस्ततम्तु यकुन्नसात्रया प्रौतिस्त न स्मृता, यापान्न स श्रक नाचा ॥

["पर्युग्रत्सुको भवति" (तः, न्या-)—"पर्युत्सुकौभवति" (रा- वि, म-)] ।। 'पर्याकूल:' ভन्मना: 'तिष्ठति'।

NOTES

- 1. (a) त्राक्षणं त्रा सस्यक् कर्णेन ग्रहोत्वा इति त्रा + कर्णे + सिच् + लाप। कर्णेन ग्रह्णांत कर्षे यति is like त्रत्रोन गमयति त्रत्रयति &c.—See Ante. (b) *इष्टजन &c.—This उत्कर्णा is exactly like what one feels under इष्टजनविद्द । But दुष्यन्त does not recollect इष्टजनविद्द in the present life. Hence the explanation is sought in incidents of prior life in the verse following. Compare—"वामनात्रमपद' तत: परं पावनं त्रुतस्विवित्तोक्य स:। उत्राना प्रथमजन्मचेष्टितान्यस्यद्विप वभूव राघव:॥"—Raghu.
- 2 (a) •चेतसा—All सारण is चेतसा। Why then mention चेतसा ? Is देहेन स्मृति possible ? The poet seems to mean—तस्य चित्तं (खतः) सारति, स त्न सारति। (b) जननान्तर &c.—सुद्धदयस्य भावाः इति सुइदय + স্বৰ্। Here when we attach স্বৰ্থ we do not get হুন preceding. Hence the rule "हृदभगसिन्धन्ते पूर्वपदस्य च" does not apply. The স্বত্gives স্থাবিৱন্তি and ছব্য changes into ছুৱ by the rule "हृदयस्य हृत जेखयदणलामेषु"। If, however, we say सुहृदो भावा: we have सृहत + अण् in which अण् comes after हृत्। This will give उभयपदब्राह्य resulting in सीहार्द । The first differs from this in the fact that there ভূন appears after স্বৰ্ has come in. Both सृह्दय and सृह्त are of the युवाद class and अण् is available in the sense भाव or कर्म by the rule 'हायनान्तयुवादिभ्य: ऋण्"। The इतिकार does not however, recognise the form सौष्ट्द । जननान्तरम्, मधुरव्यं सकादि। तस्य सौहदानि। तानि। Words of the मयूर्वां सकादि class may lead in a कर्मधा—according to भोज supported by वड मान (see Ante). Hence जननान्तर may be compounded with सौहद। But the भाषा uses the compound भनद्यां in which त्रर्थान्तर does not lead. This seems to raise doubts as to whether समास with अन्तर should be treated as falling under मधुरव्य सकादि।

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

अभिज्ञानशकुन्तलम्

3. Reading.—The reading quintum half implies अमूततर्भाव by चि। But the person who is मुखित is undoubtedly अपयोग्स Hence मुखित gives all the meaning of चिव and something more. चि व is therefore not available—वाक्येन अर्थस्य उक्तालात् अभावः प्रत्यस्य। पर्श्वात्सको भवति is better. N. B.—The sloka seems to be an echo of "मनो हि जननान्तरमङ्गतिज्ञम्"—Raghu. VII.

(ततः प्रविश्वति कञ्चको)। कञ्चको—ग्रहो न खलु ईट्योमवस्थां प्रतिपन्नेऽस्मि।

> आचार द्रत्यधिक्षतेन मया ग्रहोता या वित्रयष्टिरवरोधग्रहेषु राज्ञः। काले गते बहुतिथे मम सैव जातो प्रस्थानविक्कवगतेरवलस्बनार्थो॥३॥

भोः कामं धर्मकार्थ्यमनितपात्यं देवस्य। तथापि इटानी-मैव धर्मासनादुत्थिताय पुनक्परोधकारि कर्ण्वाश्रषप्रगमनमस्मै नौत्सहे निवेदियितुम्। अथवा अविश्वमोऽयं लो अतन्त्वाधिकारः।

भानुः सक्तद्युक्ततुरङ्ग एव रात्निन्दिवं गन्धवहः प्रयाति। श्रेषः सदैवाहितभूमिभारः षष्ठांशवृत्तेरिय धर्म एषः॥॥॥ यावित्रयोगमनुतिष्ठामि। (परिक्रम्यावलोक्य च) एष देव—

प्रजाः प्रजाः स्वा दव तन्त्वयित्वा निषेवते श्रान्तमना विविक्तम् । युथानि सञ्चार्था रविप्रतप्तः शोतं दिवा स्थानमिव हिपेन्द्रः ॥५॥

(उपगमा) जयतु जयतु देवः। एते खङ्ग हिमगिरेरूपत्य-कारण्यवासिनः काश्रापसन्देशमादाय सस्तीकास्तपस्तिनः संप्राप्ताः। श्रुत्वा देवः प्रमाणम्।

(Then enters the Chamberlain). CHAMBERLAIN—Alas! Am I indeed reduced to such a state? Employed in the inner

apartments of the king that very cane-wand which was taken up by me as custom, has a long time having elapsed, now become useful for the support of me whose gait is unsteady when walking. Well it is true, religious matter must not be delayed by his majesty. But still I dare not repeat to him, who has just now left the judgmentseat, the arrival of Kanva's disciples which is sure to cause fresh bother. ceaseless is the task of protecting the world. The sun has his steeds yoked but once. Night and day, courses the wind. Sesha indeed has the burden of the world placed always on him. Of the enjoyer of the sixth part too this is the characteristic. Well I do my duty. (Walking round and beholding) Here is Sire enjoying solitude with his mind fatigued after having guarded his subjects as his own children like a majestic elephant enjoying a cool place, heated by the sun after having led his herds in the day-time. (Approaching) Prosper O Sire, Prosper! Here indeed have arrived with ladies, ascetics, living in forests in the valley of mount Himalya bearing Kasyapa's message. Having heard Sire will decide.

कर्षां कित। अन्त पुररचासु नियुक्ती वृद्धी ब्राह्मणः कश्चुकीति कथाते। 'अही' खेदे पृष्ट्यीमवस्थाम्' एवं विधां दशां 'प्रतिपत्नीऽिस' प्राप्तीस्म। जरायस द्रति खदः।

श्राचार इति । श्रन्वयः — राज्ञा श्रवराधग्रहेषु श्रिष्ठतेन मया श्राचार इति या विवयिष्णृहीता, सा एव बहतिथे काल गते प्रस्थानिक वगते में स्व श्राच्या निवयिष्णृहीता, सा एव बहतिथे काल गते प्रस्थानिक वगते में स्व श्राच्या निव्यत्ते ने नियुक्ती ने स्वा श्राचार इति श्राधकारिष्ठ मिति हेतीः (इति हेती श्रव्ययम्) "या विवयिष्टः" वितस् वर्षः 'गृहीता, स्वीक्तरा, रचाकर्माण नियुक्ती जनो देखः गृह्वीयात् इति हेती यो देखा नया गृहीतः, स्वा एवं श्राचारगृहीता यिष्टः, बह्नमां पूरणे 'बहुतिथे' ये देखा नया गृहीतः 'सा एवं श्राचारगृहीता यिष्टः, बह्ममां पूरणे 'बहुतिथे' [पूरणे छठ्। तिथुगागमञ्च] 'काल गनं भतीते सति श्रद्धा जरसा प्रस्थाने गमने विक्तवा, विह्वलाः गतः' पादचेपो यस्य तथाविषस् 'नम श्रवल्यन' धारण, पततः निवारणिक्यर्थः, 'श्रथः' प्रयोजनं यस्य तथाविष्यं 'नम श्रवल्यन' धारण, पततः निवारणिक्यर्थः, 'श्रथः' प्रयोजनं यस्य तथाविषा 'जाता'॥ प्राक् श्राचाराथां श्रय तु श्रवल्यनार्था इत्यायर्थं म्। [श्रिष्ठतंन" (त-, न्य-)—'श्रव'हतेन'' (र- वि-

(स-)॥ ''अवलम्बनार्था (रा-, वि)—'अवलम्बनार्थम्' (स)—"अवलम्बनार्थं' (त-, न्या-)]॥ 'सो' इति लह्यहीनं संबोधनम्। धर्मकार्थः देवस्य' राजः ('क्रत्यानां कत्तं रिवा'' इति षष्ठो) अतिपातेन कालचिपेण योज्ञियतुमशक्यम् 'अनित-पात्यं कामम्' इत्यसुप्रापगत्त्व्यम्। राजः सम्बन्धं धर्मकार्य्यं विलम्बं न सहते इति सत्यम्। 'तय।पि' अनितपात्यत्वेऽपि 'इदानीमेव अचिरमेव 'धर्मासनात्' विचारासनात् 'जित्याय अस्पेपनः जपरीधकारि' पौड़ाकरं कर्ण्वश्रिष्यागमनं निवेद्यतुं न 'जत्महें' न शक्तोमि। अथवा पचान्तरे 'अधं लीकस्य सुवनस्य तन्त्व' धारणं, रचा इत्यर्थः (तिव कुटुम्बधारणे इति चरादिष्) स एव 'अधिकारः' 'निषोगः', सः अविद्यमानो विश्वमो निर्व्यापारस्थितः यास्यन् तथाविधो भवति (''नोदात्तीपर्दशस्य मान्तस्यानाचमेः इति असे: घांञ बडाभावः)। ['आवश्वमः (रा-, वि-)—'अविश्वामः'' (स-)— ''कतो विश्वामो लोकपालानाम'' (त-, न्या,) ।॥

भानुरित । अन्वयः — भानुः सक्तयुक्ततुरङ एव । गत्थवहः राविन्दिवं प्रयाति।

श्रेषः सदैवाहितभूमिभारः । षष्टांशवत्ते रिष एष धर्मः । व्याख्या — 'भानुः' दिवाकरः

'सक्तत' एकवारं युक्ताः रिष्ये व्यापारिताः 'तुरङ्गा' श्रश्वा यस्य तादृश् 'एवं' भवित ।

सततं रथस्थ एव लोकान् प्रमाभिभोस्यित चणमपि न विश्वास्यित । 'गत्थवहः' वायुः

'राव्वौ च दिवा च' (''अचतुरिवचतुर—" इति निपातः) अविश्वान्तः 'प्रयाति' प्रवहित ।

'श्रेषः नागराजः 'सदैव अविरतमेव 'श्राहितः' स्थापितो 'भूमः पृथ्वित्या 'भारा' यस्मिन्

तादृशी भवित ! 'षष्ठांशः' षष्ठो भागः 'वितः' जोवनीपायो यस्य राजः 'श्रिप एषः

श्रमन्तरोक्तः भेषस्य 'धर्मः' । राजाःप 'सदैववाहितभूमिभारः' इत्यषः । (श्रव

गत्थवह्यव्दे न वायोः श्रष्टांशवृत्तिश्रव्दे न च राजो निर्देशः श्रकियित्करः' इत्यषः ।

(श्रव गत्थवह्यव्दे न वायोः श्रष्टांशवृत्तिश्रव्दे न च राजो निर्देशः श्रकियित्करः ।

गत्थवह दित कथिखिन्नोत्योत्वारप्रतीतिः स्थादा । षष्ठांशवृत्तिरिति तु श्राकोपकारः

स्मृद्र एव । तच लोकतन्त्विधिवारप्रसावे श्रप्राकरिणकम् । प्रचिप्तोऽयं श्लोकः ?)

'नियोगम्' श्रात्मकर्मं कर्ष्वाश्रष्टागमनिवेदनम् इत्यषः 'यावदनृतिष्ठामि' करोस्ये व (यावदन्वधार्षे))।

प्रजा इति । श्रन्वय: एष दंवः खाः प्रजाः दव प्रजाः तन्त्रियन्ता श्रान्तमनाः हिपेन्द्रः यूंष्यानि सञ्चार्या रिवप्रतप्तः (सन्) शोतं स्थानिमव विविक्तः निषेवते । व्याख्या — 'एष देवः' दतश्रायं खामौ 'खा प्रजा दव' निजानिव श्रपत्यानि 'प्रजाः' प्रकृतयः 'तन्त्व-

यिला' धारियला विवादशमनादिभि: संरचा 'श्रान्तमनः' क्वान्तचेता: सन् विपेन्दः' गजराजः 'दिवा' दिवसे (सप्तस्यर्थप्रधानस्व्ययम्) 'गृथानि' गजगणान् 'सञ्चार्थ' वृच्यर्थमितस्वतश्चारियला 'रिवणा' हेतृना 'प्रतप्तः' श्वतिपीड़ितः सन् 'श्रीतं' प्रच्छाय- श्रीतलं स्थानिमव 'विवित्तं' विजनंदेश 'निश्वतं' भजते। श्वान्तमना' (त-, वि-, स, न्या-)—'श्रशान्तमनाः' (रा-) ॥ 'दिवा' (रा-, वि-, स) 'गृहा' (त-, न्या-)] ॥

ज्यन्ति। 'जयत्' प्रकषं लभताम् (अयमकमं कः)। 'एते' इति असिन् इतिऽपि द्रवे कालसात्रिधा प्रयुक्तः अचिरप्राप् तिं व्यनिक्तः। इसप्रधानो गिरिः 'हिमगिरिः' (शाकपार्थि वादः) कस्य हिमालयस्य 'उपत्यकायाम्' आमत्रभूमौ (उपत्यकाद्रे रासन्ना भूमिक्ईमधित्यकः' इत्यमरः) यत 'अरणा' तद्र 'वासिनः' तपस्विनः 'काश्रापस्य सन्देशं वाचिकम् 'आदाय' ग्रहोत्वा 'सस्त्रीक्ताः' स्त्रीसमेताः 'संप्राप् ताः' आगता। 'अत्वा एतां विद्यप् तिमाकणा 'देवः प्रमाणं कर्त्तं व्यनिणे ता भवति। ['हिमगिरेः'(रा., त-, न्या-) 'हिमवती गिरेः' (वि- म-)]।।

NOTES

- 1. [a] कञ्च की—कञ्च कः वस्त्रमस्य श्रस्ति श्रितिश्चेन इति कञ्च क + इनि श्रितिश्च । It seems a कञ्च किन् has to wear extremely loose-fitting garments [श्रितश्च], so much so that in the रत्नवासी a dwarf hides himself in the ample folds of the Kanchukin's garments—'श्रनः कञ्चिकञ्च कमस्य विश्रित त्रासादयं वामनः'। 'श्रनः पुरचरो हन्दी विश्री गुणगणस्वतः। सर्वकाद्याधिकृष्णलः कन्तुकौत्यभिधीयते।।' Also 'ये निल्लं सलसम्पन्नः कामदोष्विविज्ञ ताः श्चानविज्ञानकृष्णलाः कांत्रकीयास्त् ते स्कृताः।' [b] श्रहो—Indicates खेद, न a प्रश्न [to himself] and खन् श्ववधारण। श्ववधा विषये श्रवधारणम्।
- 2. [a] भाचार—Compare 'तां मैव वेत्रग्रहणें निगुक्ता'—Raghu.
  [b] अधिक्रतेन—अधि + क्ष + क्ष + क्ष भि = अधिक्रतः employed. अधिकारित्व न निगुक्तः। His अधिकार (jurisdiction) being अवरोधगृह। Hence the latter has सप्तमी। Compare "नैवाध्यकारियाह वेद्दस्" (Bhatti. II) "प्रज्ञा त मन्त्रे धिक्कता न शौर्य ाम्' (Bhatti XII) &c. (c) * अवल्ल्बनार्था

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

अभिज्ञानशकुन्तलम्

- -Raghava takes it as meaning अवलम्बनाय। नित्यसमाम by the Varttika "अर्थेन सह नित्यसमाम: मर्व निङ्गता व बक्तव्या"। But that does not properly bring out the helplessness. It is better to say the only object (अर्थ-प्रयोजन) is to save the fall (अवलम्बन)। (d) Reading—*अधिक्षतेन is preferable because the आचार is for the अधिकृत only. Also the मपतमी in अवरोधग्रहेष is better explained with अधिकृत। For the readings अबलम्बनाय and अवलम्बनार्थम see note (c) above.
- 3. (a) अनितपात्यम्—अत्ति + पत + णिच् यत कर्म णि = अतिपात्यम् fit to be delayed न अतिपात्यम् । (b) कानम् तथापि—I admit religious duties brook no delay, yet &c.
- 4. अविश्रम:—On the reading अविश्राम, see notes on विश्रामम. Act II. But it should be noted that the Vrittikara does not recognise बृद्धि in the case of श्रम। He says—"म्थिविश्रामा भूमि: इत्ये वमादिक प्रयोगम् अन्याध्यमेव मन्यन्ते"।
- 5. (a) महाद &c—त्रेण वेगेन गच्छित इति त्र + गम् + खच् कर्त रि = त्र ङ्गः or त्र ङ्गमः by the Varttika "खच वा डिन्वक्त्रयः"। (b) राजिन्द्रियम— A दन्द is of words in the प्रथमाविभक्ति। Here the वाक्य has मद्तमी। Hence, and also to change राजि into राजिम् the necessity of निपातन। See Tika; also our notes under नक्तन्द्रियम in Kirata I sl. 9. and Pratima.
- 6. Remark.—In the Tika. I have commented adversely on षष्ठांश्वित। This is on the supposition that the अल्ङार is प्रतिवस्तपमा (see under गुडान्तद्वेभम &c. Act I) as stated by Raghava. A defence however, can be given if we reject Raghava's interpretation. Thus we have first the general statement—'अविश्वमोऽणं लोकतन्वाधिकार:'। This is established (माधन) by examples—(i) the case of भान (ii) that of गम्बन्ह, (iii) that of श्वेष। Next comes the application of the general proposition to the case of षष्ठांश्वित। Every अधिकार has a वृत्ति attached to it. लोकतन्वाधिकार has श्रष्टाश for the वृत्ति। So room is made for the application of the general proposition. Thus—(a) यस्त्र यस्य

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

लोकतन्त्राधिकार: तस्कृत य अविद्यत: । (b) तया — भानो:, गस्वहस्य, शेषस्य। (c) षष्ठांगृहत्ते: लोकतन्त्राधिकार: । (d) षष्ठांगृहत्ते: अविद्यमः । If this is allowed in the Tika for 'अनन्तरोक्तः शेषस्य धर्मः' read 'अविद्यमः' and omit 'राजापि…इत्यर्थः'। The proposition षष्ठांगृहत्ते: अविद्यमः of course leads to the conclusion दृष्यत्तस्य अविद्यमः which is not stated. As the matter is explained now, the अलङ्कार is अर्थान्तरन्यास। [See आ परितोषात् &c. Act. I],

7. [a] निष वते—''परिनिविध्य: मैबमित—'' इति षत्वम । [श्रान्तमना:— This is more expressive than the reading अशान्तमना:। [e] दिवा— In the day time.* This is necessary for in night feeding. रवि-प्रतदा: become out of place. Eleph ints graze usually at night.

8. [a] एने—'मिन्निहितमिदमी विषय: समीपतवर्त्त चैतदो द्पम्। अदसस्तु 'विप्रक्षष्टं तदिति परीचे विज्ञानीयात ' Here एतद expresses कालसःमोध्य and thus shows that the visitors have just come. Compare 'इदानीमेच—' above. [d] प्रमाणम्—Always neutor singular c.f. ''वेदा: प्रमाणम्''।

राजा (सविसायम्) — िकं काश्रापसन्दे श्रष्टारिणः सस्तीका-स्तपस्तिनः ?

KING [Surprised]—What! Ascetics with woman! Bear ing Kasyapa's message?

कञ्जूकी—अय किम् ?

CHAMBERLAIN-Yes.

राजा—तेन हि महचनाहिद्वाप्यतामुपाध्यायः मोमरातः अमूनाश्रमवासिनः श्रोतेन विधिना सत्क्षत्य स्वयमेव प्रवेशयितु-मईतौति। श्रहमपात्र तपस्विद्शंनोचिते प्रदेशे स्थितः प्रति-पालयामि।

KING-Well, then let Professor Somaratha be informed

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

श्रभिन्नानशकुन्तलम्

in my name that it behoves him personally to introduce those dwellers of the hermitage after having honoured them with Srauta rites. I too go to a spot here fit for visit of ascetics, and wait.

कञ्जुको—यदान्नापयति देवः। (निष्कान्तः)

CHAMBERLAIN—What Sire commands. [Exit].

राजा (उत्थाथ)—वेववित, अग्निशरणमार्गमादेशय।

KING-[Rising]-Vetravati, show me the way to the fireroom.

राजे ति। 'विकायेन सह'। सस्तौका इति विकाय:। 'काश्रापस्य सन्देशं साधु 'हरिन्त' वहन्ति ये ताहशा: (साधुकारिणि णिनि:)। 'सविकायम्' (त-, न्या-) "सादरम्' (रा-वि-क-)॥ काश्यपसन्देश (रा-वि-म-) काखसन्देशं (त-न्या-)॥ 'सस्तीकास्तपस्त्वनः' (त-न्या-) भट्टादिभिरपठितमितन्]॥

राजेति। 'तेन हि' यत: सस्तोका: तत: 'महचनात् उपाध्याय: आचार्यः' 'सोमरात: विज्ञाष्यताम् आवेदाताम्। कि' विज्ञाष्यताम् इत्याह—'अमूम्' [विप्रक्षष्टे अदम्शब्दप्रयोगः] 'आयमवासिनः' सस्तीकांसपस्तिनः' [स्तीसाहचर्यात् आयमवासिन इत्यक्तम् अन्यथा तपस्तिन इत्ये व ब्र्यात्] 'यौतेन' स्रुतिसमानेन 'विधिना' वेदविधिना 'सत्क्रत्य' संपूज्य 'स्वयमेन' न तु प्रतोहारोहारा 'प्रवेशियतुमहं ति इति विज्ञाष्यताम्। 'तपस्तिनां दर्शं नस्य उचिने' योग्ये 'प्रवेशे' पविवे स्थले 'स्थितः' सन् प्रतिपालयामि' तान् प्रतीचे।

राजेति। 'वेववती' इति प्रतीहारीनाम। 'श्रियशरणस्य' वे ताग्निग्रहस्य ('श्ररणं ग्रहरचिवी.'' दत्यमर:) 'मार्ग'' वर्का 'श्रादेशय' श्रगती गला मे दर्शय।

NOTES

- काश्यप &c.—This is more respectful than "कगवसन्देश—"।
- 2. [a] महचनात्—महचनम् अवलम्बा इति ल्यवलोपे कर्माण पश्चमो।
  [b] उपाध्याय:—उपेत्य अधीयते अस्मात् इति उप + अधि + इङ् + घञ अपादाने
  by the rule 'इङ्ख' which bars अच्। The feminine is उपाध्याया,
  उपाध्यायी, उपाध्यायानी।

3. স্থাম্থ্য &c.—The three sacred fires have to be kept constantly fed by householders of first three classes—

''दिचिषाग्रिगाईपन्ताहबनीयो वयोऽययः'' इत्यमरः

प्रतीहारी—इदो इदो देव [इत इतो देव:]। WARDER—This way, Sire, this way.

राजा—(परिक्रामित । अधिकारखेदं निरूप्र)—सर्वः प्रार्थिमर्थमिष्टगम्य मुखी सम्पद्यते जन्तुः। राज्ञान्तु चरितार्थता दुःखोत्तरैव ।

श्रीत् ख्यमात्रमवसाययित प्रतिष्ठा क्षिश्राति स्थपित्पास्तनष्ठित्तिरेव। नाति श्रमापनयनाय यथा श्रमाय राज्यं स्वहस्तध्तदग्डमिवातपत्रम् ॥५॥

KING [Goes round Acting fatigue from work]—Everyone becomes happy having attained the desired object. But the achievement of the King's end is mainly for trouble. Success removes anxiety merely. The effort to guard what is acquired indeed worries. A kingdom, like an umbrella is not so much for the removal of fatigue as for fatigue when the Danda is held in one's own hand.

राजेति। 'परिकामित' रङ्गमन्चं परिती अमितः (मन्ये अपोपाठोऽयम्। परिकास इति स्थपा निह्रं श्रः साधीयान्। 'राजकपस्य' पावस्य अभिनेतव्यक्तियायाः तदा अनिवृत्ते:।) 'अधिकारस्य' आत्मनियोगस्य राजकार्थस्य इत्यर्थः यः 'खेदः' क्तान्तिः तम् अधिकारगतकम् करणस्ये दं 'निक्ष्य' अभिनीय ॥ 'सवी जन्तः प्रार्थि तम् अर्थं' वस्तु 'अधिगस्य' प्रभूय 'सखी सन्पदाने'। 'राजान्तु' किन्तु भूपालानां 'चरितार्थता' श्रष्टनाभः राज्यप्राप्तिरिति यावन 'दःसम् उत्तरं' प्रभानं यस्य 'तथाविधा दःस्ववहृत्वा 'एव' अस्य' तव सुखं दुःखनेव भूरि इत्यथः।

त्रीत्सका ति। त्रन्वयः (राज्ञां तु) प्रतिष्ठा त्रीत्सुकामावस् व्यवसाययति। लब्ध-

परिपाल वृत्ति: क्षित्रात्येव। राज्यम् त्रातपविभव स्वहस्तभृतदग्रःं त्रमापनयनाय न अति यथा श्रमाय । व्याख्या—राज्ञां तु (इति प्रवेक्ति मस्वधाने) 'प्रतिष्ठा' प्रतिष्ठि-तत्वं ; राज्यलाभः दत्यर्थः स्रीतसुक्तामेवं (मध्रस्यं मकादिः । नित्यय समासः) 'स्रव-साययति विग्डयति अन्तयति (सो अन्तकर्माणि दिवादि: । आत्वस् । णिच् । युक् च) त्रौतसुक्तावसानमावं करोति इत्यर्थः 'लक्षर्ण' वापतस्य 'परिपालनवृत्तिः रचा-व्यापार: 'क्षित्रात्ये व' नुनंक्षे शंजनयति । या बदलुक्यं नावन कटा से राज्यं स्थान दृत्य तक गढ़ा। लब्धमार्वे मा उनक गढ़ा निवन ने ने। तत: परं पाननक्षेश:। तदाह— 'राङ्ये' राजलम ; স্থানদান वायने इति 'श्वातपविभव' (सुपोति योगविभागान क:) क्रविमव 'म्वहस्ते ृतः' रिचतः 'दण्डः' व्यवहाराधिकारो यिसान् स्वयं क्रातिचारम् इत्यर्थः । ऋवपचे 'स्वहम्ते न ५ तः दण्हो यस्य तथाविधं मत यमापनयनाय खेदनी-दनाय तादयाँ ४थीँ) 'न ऋति' न प्रशस्तः 'यथ। श्रमाय' खेदकरणायः प्रशंमायामतिः ('अतिश्वः: प्रशंमयां लङ्गनेऽपि च' इति विश्वमीदिन्यौ)। लन्धे राज्ये यदि मिलिष रचाभारोनिधीयने तटैव सुखं नान्यथा। अब दम्ख्याच्टो हार्थः। राजापचे दग्डौ दमनं दष्टदमनम्। ऋातपवपक्ते — दग्डः प्रकाग्डः ("दग्डी दमने मैन्ये इति हलायुध:। दर्षोऽस्त्री लग्ड़े युमान्। ब्राहमेटे प्रकार्ष्डे इतिमेदिनी) ['ऋवमाययति (रा-वि-) 'ऋवसादयति (त-, म, न्या)॥ 'वृत्तिरेव (त, वि न- न्या-)—"वृत्तिरेनन्" (रा-)॥ "ध्याश्रमाय" (त., वि- न्याः)—"न च **श्रमाय''(रा- म-)**]।।

NOTES

- 1. चरितार्थंता—चरित: क्षत: लुक्ष इत्यर्थ: प्रयोजनं येत स चरितार्थ: one who has atttined his object. तस्य भाव:।
- 2. [a] श्रीतस्त्रामावम्—This refers to the anxiety caused by the eagerness of expectation before one becomes a king. [b] प्रतिष्ठा—प्रति + स्था + श्रङ् भावे = प्रतिष्ठा, attainment of success. This refers to the candidate's establishment on the throne Raghava take प्रतिष्ठा = गौरव। (c) श्रात—Raghava compounds it. Others follow him. Thus 'श्रत्यन्त य: यम: तदपनग्रनाय'—Raghava. [d] दन्ड—Note the double sense. Both राजा and श्रातपत्र are स्वहस्तपृत-

दन्द्र। With the former, दण्ड = distribution of justice; and with आतपन it means the handle.* A राजा brings ease when the ministers look to the government (परहलध्तदण्ड) and an umbrella is comfortable when another man holds it over you.

(नेपथ्ये) वैतालिकी—विजयतां देव:।

(In the dressing room)—TWO BARDS—Let Sire prosper (or—be victorious),

प्रथमः—

स्यसुखिनिरभिलाषः स्वियमे लोकहेतोः प्रतिदिनमध्या ते वृत्तिरेवं विधेव। अनुभवित हि मूर्ड ना पादपस्तीव्रम्षां प्रमयित परितापं क्षायया संश्वितानाम् ॥६॥

FIRST—Thou toilest for the world every day, thoughtless of thy own comfort. Or, such is thy way indeed. Verily the tree feels with its head the fierce solar rays and relieves with the shade the agony of its refugees

मसुलित । खसुखनिरिभलाष प्रतिदनं लोकहें ने खिद्यसे । अधवा एवं विधेव ते इति । पादपो हि सूर्वं नाती बसुणामनुभवित, छायधा मंत्रितानां परिनापं शसयित । व्याखाा—'खय्यं भाव्यनः सुलि निरिभलाषः' निःम्पृष्टः त्वं लोकस्य' भूवनस्य 'हितोः' लोकार्यं मित्यर्थः 'खिद्यसे' खेदमनुभवित (देवादिकान् कर्णार लट) । 'अधवा' पचान्तरं 'एवं विधा' ईट्शी 'एवं ते इतिः' व्यापारः । 'पादपा हि' इचः किल 'सूर्भा' खिरसा ती बं कठोरम् 'उण्यम्' भातपम् ("उण्यः स्यादातपे योषों " इति विश्वः) 'अनुभवित' तदनुभवकाले एव 'छायया' करणेन 'सं श्वतानां' सस्यक्त श्वितानाम् आश्वितानासित्यर्थः 'परिताप' परिगतं तापम् भन्यव्व भातपत्वेदः 'शसयित' लघयित [घटादिलात् मित्ये इत्थः] । इति राज्यः भिक्तारखेदः प्रति प्रीत्माइनोक्तिः ।

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

NOTES

- 1. वैतालिकी—विविधासाला: बिताला: various measures of music वितालगान शिल्पमनयो: इति विताल + उक् = वैतालिको । Here विताल stands for वितालगान (लचणा) just as सदझ stands for सदझवादन in the compound मार्टेझिक । "सदझवादने वर्त्त मानो सदझण्डः प्रत्ययमुतपादयित । शिल्प तिज्ञत्वत्तावन्तर्भवित"—Vrittl. Bhanuji has 'विविध'न तालिन श्रन्थेन चर्तत इति उक् स प्रयोजनमस्य इति उक् वा' । But in the sutra referred to, चरित means "to eat" or 'to wander' 'चरितर्भचणे गती च वर्तते'—Vritti. In the other alternative the उक् is a slip for उज्। The word here means bards in general though Amara restricts वैतालिक to those only who rouse the king in the morning.
- 2. (a) खिद्यसे—खिद (दिवादि)+लट्से कर्ते रि। Raghava takes it कर्म कर्त्त । This is after Vamana "खिदाने इति च प्रयोगो दृश्यने मीऽपि कर्मकर्त्त योव द्रष्ट्य:, न कर्तार। अदैवदिकत्वान खेदे:"—Kavyalamkara. So the reason for taking it कम कति (, is स्वद he believes is not दिवादि। But Madhava has it in the दिवादि list. Kalapa, Mugdhabodha &c also read it there. It is therefore beeter taken as कर्नार । (b) लोक हतो: — लोककारणान् — Raghava हितौ भूमी। Compare—शकुन्तलाहितो: Act. IV—Ante. (c) अधवा—This introduces श्राचीप of the thought preceding. It is a pity "thou toilest.' Or (अथवा) why pity (आचीप), such is your duty or nature." The अलङार is defined by दन्डिन् as 'प्रतिषेधीक्तिराचे पः'। (d) স্থানুধাননি &c —Here the इत्ति of दुष्यन्त is explained by example (হুছাল)। The example ends in establishing resemblance of दुष्यन्त and पादप (उपमापर्या वसान)। Hence as Dandin does not recognise হুতাল as an স্বাস্থাৰ, his followers have to class this under उपमा (See प्रतिबस्तूपमा under गुडान्त दुर्नभम् &c.)

हितोय:-

नियमयसि विमागेप्रस्थितानात्तदग्रुः प्रशमयसि बिवादं कल्पसे रचणाय ।

त्रतनुषु विभवेषु ज्ञातयः सन्तु नाम लिय तु परिसमाप्तं बन्धुक्तत्यं प्रजानाम् ॥७॥

SECOND—Weilding justice, thou curbest those that have gone astray, allayest strife, and becomest bent on (or—becomest capable towards) protection. Be there kinsmen when means are not meagre but in thee are fully found the friendly services with regard to the subjects.

राजा-एते लान्तमनसः पुनन्वीक्तताः स्रः। (परिकामित)।

KING—Here wearied in mind as we were, we are become refreshed, (Goes round the stage).

नियमयसीति। अन्वयः = आत्तदण्ठः विमार्गप्रीस्थतान् नियमयसि, विवादं प्रशम-यसि, रचणाय कल्पसे। प्रजानां ऋतियो विभवेषु श्रतनुषु सन्तुनाम, बन्ध् क्रत्यं तु लीय परिसमाप्तम् । व्याख्या = श्रात्तः' ग्रहीतः 'दग्डः' दुष्टदमनव्यापारः वन तथा-विध: सन् [अच उपसर्गात तः' इति ददानसः] 'विपरोनन मार्गेण' वर्त्मना 'प्रस्थितान्' चः खतान्' विषयगामिना जनान्, 'नियमयसि' निरुष्य सुयोऽपि पथि स्थापयसि 'विवादम्' अर्थि प्रत्यर्थि नोर्वादप्रतिवादं 'प्रश्मयसि' ।नवारयसि, 'रचणाय रचितं पालिं यतु [कल्पत: प्रवर्तं नार्यं ले हि 'तुमार्थाच भाववचनात्' दूति चतुर्थी॥ श्रव उत्पत्तु त्रव्यमान। व अगम्यमाने 'क्तृपि सम्पद्यमानं' इति वार्त्तिक न युज्यने । यहा 🖚 क्रपेरव त्रलमर्थकले 'नम:खिंखखाहाखधाल वषड्यांगाच' इति ४थीं] 'कल्पसं' प्रवर्त्त से वा प्रभवसि, प्रजानां 'जननां 'ज्ञातयः' वान्धवाः 'विभवेषु' 'स्वतनुषु' अक्षशेषु प्रभूतेष सत्सु 'सन्तु' तिष्ठन्तु 'नाम' कुतिसतं किल तत् [नाम कुत्सायायाम्] 'नाम ('प्राकाश्वसभाव्यक्रोधोपगमकुन्सर्न' दत्यमर:) 'वस्वूनां क्रत्य' कर्म' तु' वास्वकार्याः पुनः 'लियि' भवति 'परितः' सर्वपः 'सम्यक् भाप्तम्' भिधगतम् । है नरेनाथ खहसी दर्खं धारियता त्राम्यसि सत्यं किन्तु भूरि तस्य फलम्। पश्रा, प्रजा विनीयन्ते, श्मेन वर्तन्ते, पालितास भवन्ति । किं बहुना सर्वे वात्ववकार्यं ताः त्विय एव प्राप्न वन्ति । तदेव' मा विषीदतु लोकोपाकारक' खेद' वहुमन्यतां भवान् इति भावः।

राजिति। 'क्षान्तमनसः' कार्यं चर्चाभिः खिद्यमाना वयम् (बङ्कविवच्या बहु-वचनम्। 'एकलेतु' सविशेषणानां प्रतिषेधः' दति प्राप्नोति) 'पुनन' वोक्तताः' एनेन उत्साह शका न श्रमरहिताः क्षताः।

- 1. (a) नियमयि We have इस्त in stead of यामि in connection with णिच by the rule 'मिना इस्तः'। यम परिवेषणे वेष्टने च णिचिमितः ति पचे नियमं ('नियमयुक्तः) करोमि इति नियमयिम ('तत्करोति—' इति णिचं)। (b) विसमे &c. विपरीतो विकर्ता वा मार्गः विमाने: wrong course, प्रादितत्—। तेन प्रस्थिताः। तान्। प्रसमयि See शमयित। The प्र is emphatic. It implies thoroughness (प्रकर्ष) of the श्रमनिक्रया। (c)* नाम— Implies कुन्सा। How disgusting (कुन्सा) that kinsmen crowd round one in affluence. (d) परिनमाप्तम्—परि means सस्यक्। You render the services of a friend in every way परि and thoroghly सम्। (e) वस्त क्रयम्— The services of a friend. These are well summarised in the sloka—'उन्मवे वामने चैव दिभंचे शतुः नियहे। राजहारि समशाने च यक्तिश्वत म वास्थवः॥''
- 2. कालमनस:—Here the king speaks of himself. The plural is inadmissible. The rule असदा द्योश is barred by the Varttika 'स्विशेषणानां प्रतिशेष:'। We have to say either that the poet does not recognise the Varttika, or that for some reason or other Dushyanta speaks of himself in plural.

प्रतीहारो—एसो अहिणवसमाज्ञणसिंसरीओ सिणणहिट-होमधेणु अगिमरणालिन्दो। आक्हदु देवो [एषः अभिनव-सम्माजनमञ्जोक: सिन्नहितहोमधेनु: श्रग्निशरणालिन्दः। श्रारो-हतु देव:]।

WARDER—Here is the entergate of the fire house beautiful with recent brushing and having the sacrifice-promoting cow close by. Let Sire ascend.

राजा (आरुद्धा परिजनांसावलम्बा तिष्ठन्)—वेत्रवित, किमृद्दिश्य भगवता काश्यपेन मत्त्वभागम्बयः प्रेषिताः स्युः ? किं तावदुव्यतिनामपोद्यप्तमां विव्यस्तिपो दूषितं धिम्भारण्यचरेषु केनचिद्य प्राणिष्वसचेष्टितम्।

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

त्राहो स्वित् प्रसवी ममापचिरितैर्विष्टिकातो वोरुघाम् इत्यारुढबहुप्रतके मपरिच्छे दाकुलं मे मनः ॥५॥

KING (Ascending and standing supported by the shoulder of the attendent) - Vetravati, with what object could the ascetics be sent to me by venerable Kasyapa? It is indeed that the penance of those who have taken some vow and commenced austerities, has been defiled by obstructors? Or is some evil attempted by some one on animals grazing in the holy forest? Or is the produce of the creepers stopped by my misconduct? Having thus entered several conjectures my mind remains perplexed through in-conclusion.

प्रतिष्टारोति। 'अभिनवेन' अचिरवर्तेन 'समार्जनेन' मार्जनवापार्ण 'समीकः मोभनः ('श्रीषादिभाषा' दति कप्) 'सिव्वहिता' आसवा 'होमार्था धेनुः यस्य तथा-विष्ठः 'अग्निश्रणस्य' वेताग्रिग्टइस्य 'अलिन्दः' बाह्रद्दीरः प्रकाष्ठः ('प्रचासप्रचनालिन्दा विष्टिः (प्रकाष्ठके' दत्यमरः)। 'आरोहतु' सीपानमार्गं ण अन्नास्य तिष्ठत् देवः'।

राजिति। 'परिजनस्य' वेतवत्याः 'श्रं सं' स्तन्धम् 'श्रवलम्बा तिष्ठन्' न तुलपविशन् स्वषीणां सस्त्रोकागमनात् विस्नित तदेव धायम् निर्वतुममर्थः वेत्रवतीपृच्छात किसु' इश्रा प्रेषिताः सुाः' द्रोत (मंप्रश्लेखिङ्)।

किमिति। भन्वयः—िकं तावत व्रितनाम् उपाद्वतपमां तपः विद्वः दूषितम्। उत धर्मारख्यचरं व किनिव स्थत् चिष्टितम्। आही खित् वीक्षां प्रसवः मम अपचरितः विष्टिक्वतः। इति आकृद्वदृप्रतकः मे मनः भपरिक्ये दाकुलम्। व्याख्या—िकं प्रश्चे, तावत् परिक्ये दे, मिलिते हे भपरिक्ये देगमियला प्रतकं मावशुत्य प्रयतः। किं प्रश्चे, तावत् परिक्ये दे, मिलिते हे भपरिक्ये देगमियला प्रतकं मावशुत्य प्रयतः। किं प्रश्चे, तावत् परिक्ये देवामित तेषां व्रतिनाम् अतएव उपोदः एतं 'तपः' व्रतमाधनयोग्य कक्षः देः तेषां 'तपः विद्वः' व्रतिष्वातकः राचमादिशः 'दृषित' विद्वितम् उतः अधवा 'धर्मारख्ये 'तपावने 'चरित्तं दे (ट-प्रत्यदः) तेषु 'प्राणिषु' हरिणादिषु (विषये स्व्यत्नी) 'किन चित् 'जनेन 'स्थत्' भसाधु 'चेष्टितम्' भाचरितम्। 'भादो' विकाल्ये। 'खित्रमे प्रश्चे। अधवा कि 'वोक्षां' लतानाम् (विक्षेः किपि सित 'न्यकःकादी नास्य' किं क्तारख्यकारः उपसर्गदीचं यः) प्रसवः' प्रथमित्रोः 'मन' राजः 'भपचरितः' सर्वे धाचरकः (भावेकः)। 'विष्यावरकः 'मन्यः 'स्थादेतः' विद्वानः 'मन्यः 'स्वानः 'भ्यादितः' सर्वे धाचरकः 'स्वानः 'स्वानः 'भ्यादितः' सर्वे धाचरकः 'स्वानः 'स्वानः 'भावितः स्थावः 'स्वानः 'स्वानः

ग्रभि**न्नान**शकुन्तलम्

'इति प्रकारेण आह्दाः' अधिगताः 'वहवः प्रतर्काः' जहा येन तथाविधं 'मे मनः अपिक् देन' अनिर्णयन 'आक्लं' चञ्चलं जातम्। चाञ्चल्याधिकारत् पृच्छायाः पावापावमिवचार्यां वप्रतिहार्थां प्रश्नः

NOTES

- 1. स्य:—The king deliberates and cannot decide. Hence संप्रश्री लिङ्।
- 2. (a) व्रतिनाम्—व्रत is मंकल्प vow—The making up of the mind to do a particular thing—say to perform अग्रिष्टीम or च्योतिष्टौम व्रत + इनि मलर्षे = व्रतीन: । (b) उपाढ्तपसाम् — उप + वह + क्र कर्म णि = उपोदम् commenced प्रारच्यम् । Raghava explains उपोद as अधिक excessive. But compare 'उपोद्रशन्दा न रथाङगरेमय:' (Act VII where उपाद = प्रारच । The तपस here is not penance in general as Raghava understands, but those particular observances that go to qualify the ascetic for the An he has then in view. This makes ज़न the principal and तपन the subordinate and not the reverse as Prof. Gajendragadkar has it. If the तपम् is defiled (दूषित) the ब्रती becomes disqualified for the ब्रत। (c) अपचरितै: - अप + चर + का भावे = अपचरितान failings. The king's misdeeds are supposed to affect the produce of the soil &c. 'राजी-ऽपचारात् पृथिवो खल्पशस्या भवेत् किल''—Raghava. अनुत्रो कर्त्तर ३था। (d) अपरिच्छे द &c —परि + किंद् + घञ् भावे = परिच्छे द: Separation of a part from the whole; hence, decision.

प्रतीहारी—सुअरिदणन्दिना इसोओ देवं सभाग्रइदुं आअ-देत्ति तक्कोम । [सुचरितनन्दिन: ऋषयो देवं सभाजयितुमा-गता इति तक्षयामि]।

WARDER—I guess that the sages who rejoice in good deeds, have come to congratulate Sire.

(ततः प्रविद्यन्ति गौतमीसहिती शक्तुन्तलां पुरस्कृत्य कण्विधिष्यौ पुरस्रोषां कञ्चकी पुरोहितञ्च)। कञ्चको—इत इतो भवन्तः। (Then enter the two disciples of Kanva with Gautami placing Sakuntala in front, preceding them, the chamberlain and the family priest). CHAMBERLAIN—This way, this way, your honours.

प्रतीष्ठारोति। सुचरितेन' सत्कार्येण नन्दन्ति' प्रीयन्ते ये ताङ्गा ऋषयः' भवतः सत्कार्यापरम्परया प्रीताः सन्तः 'देव' सभाजियतुम् 'त्रागताः दति तर्कायामि' जहि।

तत इति । ["प्रविश्वान्त" (रा-, वि , म-)— 'प्रविश्वतः' (त-, न्या-)॥ 'गौतमीसिइती' (त-, न्या-)— गौतमीसिइताः' (रा-, वि-, स-)॥ 'श्रकुन्तलां पुरस्तृत्य' (रा- वि-, स-)— 'श्रकुन्तलामादाय' (त- न्या-)॥ 'कखिश्रध्यी' (त- न्या-)— 'सुनयः' (रा- वि- क-)॥

'शकुन्तलां पुरस्तृत्य अये स्वापियता 'गौतमी महिती' कण्वशिष्यी, एषां चतुर्णा'
'पुर:' अयतः 'कङ्की पुरोहितअ' इति षट् 'प्रविशन्ति'। प्रथम कञ्चुकी, ततः पुरोहितः तत्य शकुन्तला, तदन शिष्यी पश्चात् गौतमी इत्येष प्रविशक्तमः—'अवगुण्डनवती
मित्रा तपीधनानाम्' इत्यनन्तरीक्तो रनुमीयते।

NOTES

- 1. सुचरित &c.—चर + क भावे—चरितानि deeds. सु शोभनानि चरितानि सुचरितानि geod deeds. तै: साधु नन्दन्ति इति सुचरित + नन्द् + शिनि साधु-कारिश कर्त्त र = सुचरितनन्दिन:। Those who rejoice at good deeds. The सुचरित is the king's. This is antithetic to अपचरित—misdeed of the sloka preceding. The king apprehends condemnation for misdeeds (अपचरित) the warder suggests commendation for good deeds (सुचरित)। (h) सभाजधितुम्—सभाज चरादि + शिच् साथे + तुम्न।
- 2. Note the order of entry—कञ्च की, पुरोहित, शकुन्तला शाङ्ग रव, शारहत, गौतमी। See also Tika.

यार्ज दव: यारहत,

महोभागः काम' नर्पतिर्भिन्निखितिर्सी

न किस्हर्णानामप्रथमप्रक्रष्टोऽपि भजते।

अभिज्ञानशकुन्तलम्

तथापोदं प्रश्वत्पितिवितिक्ते न मनसा जनाकीर्णं मन्ये हूतवहपरीतं ग्रहमिव ॥८॥

SARNGARVA—Saradvata, it is true that this king, who has never transgressed social limits is supremely gifted; that not even the meanest of any of the classes follow an evil course. Yet with my mind ever accustomed to solitude I deem this place, teeming with men, like a house enveloped in flames.

महाभागिति। अन्वय: — अभिन्नस्थिति: यसौ नरपित: महाभागः, वर्णानामपक्रष्ठीऽपि कथित् अपयं न भजते, कामम्। तथापि जनाकीर्णं मिदं श्वयत्परिचितिविविन्नं न
मनसा इतवहपरीतं ग्रहमिव मन्ये! व्याख्या— 'अभिन्ना स्थितः' मर्थादा येन तथाविधः स्थितरमेत्ता 'असौ नरपितः' राजा दुष्यन्तः 'नहाभागः अप्राक्षतस्वरुपः 'वर्णानां'
ब्राह्मणादीनां चतुर्णाम् (शेषे षष्ठी। अव निर्द्वाध्यमाणादिवित्यभावात् निर्द्वारपष्ठी न
युक्ता) 'अपक्रष्टोऽपि' हीनीपि 'कथित् जनः 'अपथः' विमागम् ['नञस्तत्पुरुषात्' द्वात
निषेधे 'पयो विभाषा' दित अप्रत्ययः समासान्ता वा। 'परविज्ञङ्गः हन्दतत्पुरुषयोः'
दित पुंस्वे प्राप्ते 'अपथं नपुंसकम्' दित नपुंसक्रलिङ्गम् । न भजते' न गच्छति 'कामः'
सर्व नितत् अनुसन्ये, सत्यमेवैतत्, 'तथापि' एवमित्, राजा च अप्राक्षतः प्रजाय सदः
वत्ताः द्रित स्थितेऽपि (गर्हायामिषः) 'जनः' मानवः 'आकीर्णः' व्याप्तम् 'द्रदं' दृष्यमानमितन्नगरम् [द्रदम्' दति हस्ताभिनयेन दर्श्वनम् । 'श्वत् ' सर्वदा परिचितं ' दृष्टः 'विविक्तः' निर्जनं येन तथाविधेन मनसः करणेण 'हतवहिन अग्निना 'परीत' व्याप्तं 'ग्रहांमव' सर्यसाज्यं 'मन्ये सम्भावयामि। ['स्थितिरसी' (त-, न्या- म-)— "स्थिति
रहो' (रा-, वि-]।।

NOTES

1. (a) महाभाग:—महान् भाग: औदार्थ्यादिगुणसमुदायो यस्य स:। This in inferredbecause the king is अभिन्नस्थिति । स्थित is the apportionment of dues according to merit. The king was supernaturally endowed [महाभाग], so he never erred in (अभिन्न) estimating the merits of the men under him. (b) कामम्—This indicates admission. काम नरपित: महाभाग:—I admit the king is supernaturally endowed. Raghava explains कामम् अत्रियेन महा-

भाग:। (c) अपथम्—पथिन् is मार्न track, course; i.e. the right course. न पत्था: &c. see Tika. obj. of भनते (d) इदम्—This. Here the speaker points at the city with his finger, (अंगुलिनिट्या:)। (e) असन्—Always. Qual. प्रिनित। Not necessarily compounded. (f) मनसा—कर्णे टतीया। करण of मननित्रया (मन्य)। (g) इतवहपरितम्—Not the propriety of an ascetic calling fire by the name इतवह in preference to अग्न. दहन, &c.

Remarks.—Sarnagarva deems the place a house in flames which has to be forthwith shunned. He gives two strong reasons against such a thought—(i) The king is an extraordinary personage which should create a liking for the place. (i) The people are all indeed very well behaved which is a great attraction. Yet the thought overpowers him, because (i)—His mind is परिचित्रविचित्र and (i)—The place is जनाकीण !

शारहत: — स्थाने भवान् पुरप्रवशादित्यम्भूतः संवृत्तः। अञ्चमितः

अभ्यक्तिमव स्नातः ग्राचिरग्राचिमिव प्रवुद्ध द्व सुप्तम्। बद्धमिव खैरगतिर्जनिम्ह सुखसङ्गिनमवै मि ॥ १०॥

SARADVATA—Rightly art thou become like that through entering the town, I too deem the pleasure seeking people here as the bathed deem the anointed; the pure deem the impure; the awake deem the asleep; one with free motion deems the fettered.

शकुन्तला (निमित्तं सूचियला)—श्रम्भहे किं मे वामेदरं णश्रणं विष्फुरदि [श्रहो किं मे वामेतरं नयनं विस्फूरित]।

SAKUNTALA - (Acting the feeling of an omen)—Oh! Why does my right eye quiver?

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

स्थाने इति । 'पुरप्रवेशात्' (हेतौ पश्चमौ) 'भवान् इत्यभातः एवमवस्थः' सहतः जात इति 'स्थाने' युक्तम् (युक्तोद्दो साम्प्रतः स्थानो' इत्यमरः)। ['स्थानी' (रान्यान, भ-)—'जान' (रा-, वि-)॥ अहभिष' (रा-वि- स-)—'अद्दं तु' (थ-, न्या-

अभ्यक्तमित । अन्वयः — अहमित इह सुखमङ्गिनं जनं सातः अभ्यक्तमित, ग्राचः अग्रुचिमित, प्रवुद्धः सुप्तमित, स्वरगितः बद्धमित, अवि । व्याख्या—'अहमित इहं नगरे सुखेन सजति' मिलति यसं 'सुखसङ्गिनं [सिनौ वाहुलकातकुल्लम् । न्यङ् न् कादिलात् वा] (यहा—सुखस्य सङ्गः, सः अस्ति यस्य तं) जनं 'स्नातः'मानेन चालित-देहमलः अभ्यक्तमित्रं तैलमहं नेन सम्पादितदेहमलमित्रं, ग्रुचः' अन्तःग्रुद्धो जनः 'अग्रुचिमित्रं' कलुषात्मानं पापिनमित्रं, 'प्रवुद्धः' जागरितः जाततत्त्वाववोधः 'सुप्तमित्रं' 'निद्वितमित्रं' मोहनिद्रां प्राप्तमित्रं, 'स्वरो' स्वाधीना ('स्वाद्दीरेरिणोः' इति बद्धः) 'गितः' यस्य ताद्धः, स्वच्छन्दचारौ वशो 'जनः' 'वहमित्र यन्तितमित्र 'अवै भि' जानाभि । अत्र वह जना वहवो देहेन अग्रुद्धाः, ग्रुद्धदेहास्य केचिदन्तरग्रुद्धा, स्वन्पा एव कायमनःग्रुद्धाः अपि अप्रवुद्धाः, प्रवुद्धोऽपि यदि किञ्चदित्त स नृनमःशः सुख-सङ्गीन । सम तृ क्रमेण देहग्रुद्धः, प्रवोधः, विश्वत्वज् ज्ञातम् । तत् सदृश्जना-भावात् समाप्यतावस्थानं न रुच्यं । अहमित्रं स्वराज्ञामेवेदं सन्ये । 'अहं तु' दिति पाठे 'तवेदं स्वर्ण्यःनं सम तृ प्रभिर्वराक्रेराक्षीणं करणास्थानम्' इत्येवं व्यास्थीयम् ।

शकुन्त तेति। 'निभिन्त' दिविणावित्यन्दनं 'सुचिवता' अभिनायं आकारे िन्तिः दिचिणाचि स्पन्दते इति दर्णिवता 'वामम् इतरत् यस्मात् तत् दिचिणिमत्यर्थः ['न वहु-ब्रीही' इति सर्व नामसं ज्ञानिषेधः, ततपुरुषं सर्व नामता अस्ति, परं तदापि भाष्यमते वामितरम् द्रत्ये व भवति) 'विस्कृरति' स्पन्दते । स्त्रोणां दिचिणाचित्यन्दनमग्रभम् ।

NOTES

- 1. इत्यम् त:—इत्यम् अने न प्रकार च भूत: विपरिणत: thus affected, सहमुपित समास:। Saradvata sympthises with Sarngarva—you are anxious to quit the place so am I (ममापि); but for a sightly different reason.
  - 2. (a) अभ्यक्तम् &c.—चिभ + अझ + क्त कर्म वि = अभ्यक्त: anointed

[†] Adopted by Prof. Gajendragadkar.

with oil. This refers of देहगुद्धि। (b) गुचि &c.—The reference, is to मन:गुद्धि। (c) प्रबुद्ध &c.—Refers to तत्त्वज्ञान। (द) बद्धमिव &c.—Refers to विश्वत्व। See Tika.

गौतमो—जाटे पिंड्हदं अमङ्गलं। सुहादं टे भत्तुकुल-दवदाओं वितरन्दु [जाते प्रतिहतममङ्गलम्। सुखानि ते भत्तुंकुलदवता वितरन्तु]। (परिक्रामित)।

GAUTAMI — My child, the evil is averted. May the deities of your husband's family grant you joy. (Walks round).

पुरोहितः (राजानं निदिश्य)—मो मोस्तपिखनः, असा-वत्रभवान् वर्णात्रमाणां रिच्ता प्रागीव मुक्तासनो वः प्रतिपाल-यति। पश्यतैनम्।

THE PRIEST (Pointing to the king)—O ye asetics, There, His Highness the protector of the castes and class having even before-hand quitted his seat, is awaiting you. Behold him.

ग्रङ्ग रव:—मो महाबाह्मण, काममेतदिमनन्दनौयं तथापि वयमत्र मध्यस्था:। कुत:— भवन्ति नस्त्रास्तरव: फलगमैर्नवाम्बुभिर्दू रिवलम्बिनो धना:। अनुद्धता: सत्पुरुषा: समृद्धिभिः स्वभाव एबैष प्रोपकारिणाम् ॥१॥

SARNAGARVA—O great Brahman, this iscertainly praiseworthy, yet in this matter we are indifferent. (You ask) why?—Trees become bent by the advent of fruits, clouds hang far down by new rain, good men become the reverse of haughty by riches. Such indeed is the nature of the benefactors of others.

गौतमीति। 'त्रमङ्गलम्' चाग्रभं, यस त्रग्रभस्य एतत् ते दिचणि। चिम्पन्दनं सूचक

ग्रभिन्नानग्रकुन्तलम्

तत्, 'प्रतिष्ठतं' निराक्षतं जानौष्ठि । ददञ्च त्रात्रामवाकां दुनि मित्ते जाते सुष्ठदूभि-राचारणीयम् । न हि वस्तुतसादमङ्गलं प्रतिष्ठतम्

पुरोहित इति। दूरस्थं 'राजानं निर्द्धिया' तपस्तिभाः प्रदर्श्व आहं 'असी अवभवान् वर्णानां वाह्मणादीनां चतुर्णाम् 'आयमाणां' ग्रहस्थादीञ्च चतुर्णाः 'रचिता अतएव महाभागी दुध्यन्तः, तपस्तिगौरवान् 'प्रागीव' भवतां प्रविशान पूर्वं मेव 'सुक्तासनः' आसर्न परित्यच्य स्थित एव 'वः प्रतिपालगिति' अपेचने। पुष्यमीदृशस्य दर्शनं तन् 'एनं पर्यत'।

याङ्गरविति। 'भो महान् ब्राह्मणः', तत्मस्वोधने। हे हिजवर राजपुरोहित [किञ्चित्व सोल्लग्छनमेतत्] राज्ञा अनुष्ठितिमदम 'अभिनन्दनीय' स्त्रस्य' काम'' तत्यम्। 'तथापि अत्र' अस्मिन् विषये 'वयम् ['अस्मदो ह्योय' इति वहवचनम्] 'मध्यस्याः' उदामीनाः। वयन्तु मन्यावहे नात काचित् स्तृतिः वा निन्दा। 'कृतः' कि' कारणिमिति पृक्किस चेत प्र्णु।

भवनीति। अन्वय:—तरवः फलगमैर्न्सा भवन्ति। घना नवास्व भिद्रं रिवलस्विती (भवन्ति)। सत्पुरुषाः समृडिभिर श्रेडताः (भवन्ति)। परोपकारिणां स्वभाव एव एषः। व्याख्या—'तरवो' बचाः 'फलागमैः' प्रसवोद्गमैः हित्भिः 'नसा' आनता 'भवन्ति' येन पिषकाः फलानि सुखेन ग्रहीत्वा ढप्ता भवेयः। 'घनाः मेघः 'नवास्वभिः' प्रथम-जलागमैः वर्षारमौः इत्यर्धः 'दूरे' गगनागात दूरे सृतलसमौपे 'विलिस्विनो' लस्वमाना भवन्ति येन वर्षणात् निदाघतप्तास्तृ प्ना भवेयः। 'सतपुरुषाः' सुजनाः समृडिमिः' ऐस्पर्यौत्कर्षः 'अनुद्वताः' उद्धतप्रतिहन्दिनः अभिगन्या इत्यर्धः [विरोधार्धे नञ] भवन्ति येन अथिन आगत्य प्रार्थितं लन्ध्वा ढप्ता भवेयः। 'परोपकारिणां' परार्थघटकानां 'स्वभाव एव एष' यत् ते सुखेन लभ्या भवन्ति। प्रक्तत्या यत् क्षतं तव का स्तृति-दृष्यन्तस्य इति भावः

- 1. प्रतिहतम् &c.—The quiver of the right eye portends evil. This frightend Sakuntala. Gautami comforts her. The evil won't come, it is averted (प्रतिहतम्); and, over and above that you may expect good instead (सुखानि वितरन्तु)। वितरन्तु इति प्राथिष लीट।
  - 2. [a] वर्गाम्यमानगाम-प्रीषे षष्ठी। [b] रचिता-माधु रचित इति रच

- + तन् साधुकारिणि कत्तं रि। Hence वणांत्रमाणाम् cannot have झद्योगे कमंणि षष्ठी because 'न लोकाव्ययनिष्ठाखल्यंत्रनाम्' prohibits षष्ठी with तन्।
- 3 [a] *महाब्राह्मण-महान् ब्राह्मण:—a great Brahman—it is slighly taunting here. You have not much of a Brahman in you! You see things in one light we in another. We are indifferent | मध्यस्य] to this humility of the king, though you take it as a great merit; of 'प्रसीदन महाब्रह्मण:'—in Swapna. [b] मध्यस्य:—मधा वादिषितिवादिनोमं धातिष्ठन्तीति सधा + स्था + क कर्ता र Lit, वा arbitrator; hence उदामीन indifferent. वयं न स्तुम: न वा निन्दास:।
  - 4. (a) फलागर्म:, नबाम्ब भि:, समृद्धिभ हेती तृतीया। (b) दूर &c. दूर' साध विलम्बन्ते दति दूर + वि + लम्ब + णिनि साधकारिणि वर्त्ते द टूर- विलम्बन: hanging low down. i e. near the horizon.
  - 5. (a) अनुदत्ता:—जर्ड गता दित उद् + हन गती + क कर्ष रि = जदता: puffed up. न उद्धता: not puffed up. i.e they come low. (b) एष:
    —This ie. accessibility. (c) परोपकारिकाम—परे धामुपकार: परोपकार:।
    स: अस्ति एधामिति परोपकार + दिन = परोपकारिका:। Or परे धामवश्यम् उपकुवै नि दित पर + उप + क्त + धिनि आवश्यके = परोपकारिक: those who are destined to come to the use of others.
  - 6. Remark.—The verse is a piece of condensed reasoning. Thus (Sarnagarva) दूष्यन is अनुद्धतः [Purohita] Why so? [S] Because दूष्यन is a सत्पृद्धवः कार्य अनुद्धतः सत्पृद्धाः सन् द्धिभः । [P] Is not this to the credit of a सत्पृद्धवः [S] Not so, because he is forced to this by खभाव—nature. If he could avoid it and yet did it of choice, that would be some credit. [P] That is bold statement. What proofs? [S] Look at the tree—भवन्ति नमास्त्राः फलाममे:। They are forced to this by nature. [P] But sastras say trees have life. This may be as much a case of choice with them [S] Take then the clouds—नवास्त्र भिद्रे दिल्लिन्ति चनाः। There can be no question of choice here. No, they are powerless. It is nature (खभाव) that rules them. खभाव एवँ ष परीपकारिणाम्। These

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

and everything else that is destined by nature to come to the use of other, are bound to be accessible. Otherwise nature's design will be frustrated. The figure is, therefore अर्थान्तरमास । Again भवन्ति has to be taken with all except the last line to complete the sense. So we have क्रियादीपक also "जातिक्रियागुणद्रच्याचिन क्रववर्ति ना । सर्व वाक्यापकारश्चेत् तमाइदी पक्तम्—" Dandin.

प्रतीहारी — देव पमणगमुह्वगणी दीमन्ति। जागामि विसादकज्जसो दसीओ [देव, प्रसन्नमुखवर्गी द्यारन्ते। जानामि विस्रक्षकार्था ऋषयः]।

WARDER—Sire, pleased expressions of faces are visible. I believe the sages have business of an assuring character.

राजा (शकुन्तलां दृष्टा)—अद्यात्रभवती— केयमवगुण्ठनवती नातिपरिस्मुटशरीरलावण्या। मध्ये तपोधनानां किसलयसिव पाण्डुपत्नाणाम्॥ १२॥

KING (Gazing at Sakuntala)—Well, among the hermits who could be this noble lady veiled, with the charm of her person not much disclosed; like a fresh bud among brown leaves?

प्रतीहारोति। 'प्रसन्नाः' प्रीता 'मुखवर्णा' मुखाकारा 'हृश्यन्ते'। 'विश्वसं' विश्वासयुक्तं 'कार्यं' येषां तथाविधाः। यन्त्रयोक्तं सुचरितनन्दिनः समाजयितुमागता चृषय इति नृनं तदेव ,

केति। अन्यः—अय तपोधनानां मया, पान्डपवाणां मधा किमलयिनव, अवगुण्डनवती नातिपरिस्तु ट्रश्रीरलावण्या अवभवती इयं का। व्याखाः—'अयं सं श्रि ।
शकुन्तलां दृष्टा सं श्र्यः ['अयायो संश्रि स्थाताम्" इति मेदिनी] 'तपोधनानां' तापसानां 'मधा' अग्रतः पुरोह्तिः पश्चात् श्रुंकं रवशारहती तन्मधा इत्यर्थः पाण्डूनां पत्नाणां श्रीणपणीनां 'मधा' 'किसलयिनव' नवपल्लिनव 'अवगुण्डनवती' श्रिरोवक्तावरणवती अतएव 'नातिपरिस्तु टम्' अनितप्रकटम् [नञ्चन क्रश्रव्दे न 'सहसुपा' इति समासः] 'श्रीरलावण्य' देहशोभा यस्याः तथाविधा 'अवभवती' मान्या 'इयं' दृश्यामाना 'का' इति संश्रथः। ['कियम्' ('त-, न्या-)—'का खित्' (रा वि-, म-)]॥

पञ्चमोऽङ्कः

- 1. (a) प्रसन्नमुख्वर्गाः वर्ण is इप appearance, "वर्णः स्रोद्रूपभेद्योः" इति शाश्रतः । सुखानां वर्णाः expression of their faces. प्रसन्ना सुखवर्णाः pleased expression &c. कर्मधा—। Here pleasure in the individual is attributed to the expression of his face. Or प्रसन्नानां सुख-वर्णाः expressions of face as are seen in pleased persons. (b) विश्वस्थकार्थाः वि + श्रम + त कर्ता र च्विश्वस्थम् assuring विश्वासकरम् i.e. श्रमुद्देगकरम्। तादृशं काय्यां येषाम् whose business is not of a disturbing character. They do not come to report anything unpleasant. Both विश्वस्थ and विस्तव स are correct.
- 2. तेयम्—The verse has to be construed with अधावनती preceding. The reading का खित thus introduces a difficulty. खित्implies deliberation' or 'question'. 'खित् प्रश्नवितकेयोः' इति हैम:। But प्रश्न is already expressed by का and वितक' by अध। One of the three अध, का, खित becomes redundant. Again अत-भनती seems to require इयम् for specification (निवंश)। I think का खित् must make room for क्यम्।

प्रतीहारी — देव, कुतूहलगव भो पहिदो ण मे तको पसरि । नं दंसणी श्रा उप से आकिदी लक्खी श्रदि [देव कुतूहलगर्भ: प्रहितो न मे तकः प्रसरित । ननु दर्श नीया पुनरस्था आकृति-र्लचाते]।

WARDER—Sire, my deliberation directed with curiosity does not advance. But her person indeed appears worth looking at.

राजा—भवतु। अनिवें ग्रं नीयं परकल्रवम्।

KING-Well another's wife is not to be scrutinised.

शकुन्तला (हस्तमुरिस काला आतमगतम्)—हिअअ कि' एव्व वेवसि। श्रक्काउत्तस्य भावं श्रीधारिश्र धीरं दांव होहि

[हृदय किमेवं बेपसे। आय्ये पुतस्य भावमवघार्यः धोरं तावदुभव]।

SAKUNTALA—(Laying her hand on her chest; aside)—O Heart, why does thou throb so? Be calm considering the affection of my husband.

प्रतीहारोति। 'कुत्हल' कौत्क 'गभें अभान्तर यस्य तथाविधः ["सप्तमी-विशेषके—" दति पूर्व निपातने प्राप्ते गड्वादेराक्वतिगणलात् परनिपातः] मे तर्कः छहः 'प्रहितः प्रीरतः कीयमिति निययकर्म णि नियोजितः 'न प्रसरति' नोपसप्ति। नियोजितः 'न प्रसरति' नोपसप्ति। नियोजितः 'न प्रसरति' नोपसप्ति। नियोजितः 'न प्रसरति' नोपसप्ति। जिस्के तुमसमर्थोहम् 'अस्या आक्रतिः पुनः' आक्रतिम्त् 'दश्नेनीया नन्' सुदर्शना एव 'लचाते'। ["प्रहितः", (वि)—'प्रतिहतः' (त- न्या-म)—प्रतिहितः (न)— "छपहितः" (रा-)॥ "नन् दर्शनीया" (र-, म-)—'दर्शनीया' (त- वि- न्या)॥

राजिति। 'परकलव परस्ती ['कलवं श्रीणिभार्यायो:' द्रत्यमर:] 'श्रिनिव ण नीय' निव ण ने निव ण ने निव ण नीय' क्षिने निव ण ने श्रिनिव ण नीय' क्षिने यम' (रा-, वि- म-)—'श्रिनिव ण में ग्रीम क्षिने व ण में प्रा निव ण ने श्रिनिव ण ने श्रिम क्षिण ने श्रिम क्षिण ने श्रिम क्षिण ने श्रिम क्षिण क्षेण क्षिण क्षेण क्षिण क्षेण क्षिण क्षिण क्षेण क्षिण क्षेण क्षेण क्षिण क्षेण क्ष

श्कुन्तनिति। 'उरिम क्रत्वा' वचिस निधाय [सर्वधात्वार्थानुवाद: करोतिना भवति]। 'वैपसे कम्पसे। 'भावं' प्रीतिम् 'चवधार्थ्य निश्चित्य 'धीरं तावत् भव'। तादृशी प्रीतिन विकल्पते, तत् का ते चिन्ता।

NOTES

- 1. (a) प्रहित:—The readings प्रतिहित: प्रतिहित:, उपहित:, do not give good sense. (b) नन्—Implies अवधारण। (c) पुन:—Implies मेद। I cannot say who (का) she (इयम्) is, but (पुनर्) this much I can say with certainty (नन्) that she has a fair presence.
- 2. भवत An अव्यय Implies disappoval (निषेध)। 'अन्त इति निषेधासूय।ङ्गीकारयो:। भवतु इत्यम्तुवत्'— Ganakara.

पुरोहितः—(पुरो गला) एते विधिवदर्चि तास्तपिबनः। कश्चिदेषामुपाध्यायसन्देशस्तं देवः श्रोतुमहित।

पञ्चमोऽङ्घः

PRIEST [Advancing]—Here are the ascetics duly honoured. [There is] some message from their preceptor. Please Sire, to hear it.

राजा—अवहितोऽस्मि ।

ING-I am attending.

ऋषयः (इस्तमुद्यम्य)—विजयस्व राजन् ।

SAGES- [Raising their hands]-Do you prosper, O King.

राजा-सर्वानभिवादये।

KING-I salute you all.

ऋषयः — दृष्टे न यु^{ज्}यस्व ।

SAGES-Be provided with the wished-for.

राजा - ऋषि निर्वि व्यतपसी मुनयः।

KING—Have the ascetics their penance unobstructed? **ऋषय:**—

कुतो धर्मिकयाविष्ठः सतां रिच्चति विधि । तमस्तपति धर्मा श्री कथमाविभविष्यति ॥१३॥

SAGE—You protecting whence is obstruction of the religious rites of the good? The sun shining, how will darkness appear?

पुरोहित इति । 'एने' उपस्थिता इमे 'विधिवदर्चितास्तपस्विनः'। 'उपाध्यायस्य' त्राचार्थ्यं कग्वस्य 'सन्देशो' विज्ञप्तिः 'कश्चित्' त्रास्त ।

च्छषय इति । 'विजयस्व' जययुक्तो भव, वर्डस्व । [मकर्मकोयं जयति: प्रकर्ष-प्राप्तौ वर्त्ते । "विपराभग्नं जे:' इत्यात्मनेपदम् ।

दृष्टेनित। 'दृष्टेन' प्रार्थितेन सद्घ [दित सहार्थे ३या] 'युज्यस्व' युक्ती भव [दैवादिकात् कर्त्तर सीठ्]।

राजेति। 'निर्गता विद्या: येभाः तथाविधानि 'तपांसि' येषां तथाविधाः कि' सुनयः। अपि प्रश्ने। प्रधानत्वादादी धर्म विषये एव प्रश्नः।

कुत इति। अन्वय:—लिय रचितरि सतां धर्म क्रियाबिन्न: कुत:। घर्मा शी तपति

तमः कथमाविमं विद्यति । व्याखाा—'त्विय' भवति धौरवे 'र्चितरि' माधु रचाकमं कुवं ति सित [साधुकारिण तन्] 'मतां' माधूनां 'धमं क्रियास्' तपोऽनृष्ठानेषु 'विष्ठः' अन्तरायः कुतः' कसाह्या स्थात । पश्य—'धर्मा श्रो' तीव्रतापे रवी (तीव्रतात् 'तमोः' रूपस्य श्रावोभंयम्) 'तपति' तापेन पोड्यिष सित | पोड्तित्वात श्रावोः पलायनम्] 'तमः' ध्वान्तरूपः श्रवः 'कथ' केन प्रकारेण 'श्राविभविष्यति' प्रकाशं गमिष्यति । न कथमपि द्रत्यर्थः ।

NOTES

1. [a] *मताम—Construe with धर्म क्रिया not with रचितरि, because that would imply the existence of असत also. But the spirit of the sloka seems to be that Dushyanta being रचिता, all धर्म क्रिया was free from molestations. Not that विश्व was removed but none appeared even (क्रुतो विश्व: ?)। The दृष्टान्त makes this clear. [b] तपति—He does not say धर्मा शौ स्थिते but तपति। By his उदयाचलस्थिति the sun removes the darkness that was. But when he is तपति darkness does not appear at all (क्यमा-विभेविष्यमि)? The अलङ्कार is दृष्टान्त according to the moderners but दिग्छन् calls it प्रतिवस्तूपमा।

राजा—अर्थवान् खलु मे राजग्रव्दः। अय भगवान् लोका-नुग्रहाय कुग्रली काग्रापः ?

KING—Verily my title Rajan has now become significant. Is his Reverence Kasyapa enjoying health to favour the world?

शार्ङ्गरबः—खाधीनकुश्रलाः सिद्धिमन्तः। म भवन्तमना-मयप्रश्रपूर्वकमिटमारः।

SARNAGARVA—The possesors of spiritual power have health at their command. He with the preliminary enquiry after thy welfare, says this to thee.

^{*} Adopted by Prof. Gajeragadkar.

राजा - किमाज्ञापयति भगवान्।

KING-What does his reverance command?

राजिति। 'राजशब्दः' राजा इति संजा। 'अर्थ वान्' अन्यर्थः एव। राजिते शोभते सुष्ठु राजकर्म करणात् इति राजा। अष्ठ व्य तथा। अथवा। "राजा प्रकृतिरञ्जनात्" इति राज्ञितेषु वधार्थमेवा इं राजा। 'लोकानामनुग्रहाय' सुन्नि स्थित्वा लोकान्- यहकरणाय कुश्रली' कल्याणवान् ['ब्रह्मणं कुश्रलं पृच्छेत्" इति कुश्रलप्रमः। 'अथ' प्रम्थे।

शार्क्ष रव द्रितः 'सिंडिमन्तः' अणिमादिसिंडिममन्विता योगोश्वराः 'खाधीनं' खायत्तं 'कुश्कं' येषां तथाविधा भवन्ति। तदसी कुश्की किसु वक्तव्यम्। 'श्रनामयस्य' अरोगस्य प्रश्नपूर्व कं' प्रथममनामयप्रश्ने काला ['चववन्धुमनामयम्' इति अनामयप्रश्नः]

NOTES

- 1. [a] अर्थ वान् &c.—From your description. I find, I am doing my work well, hence rightly am I called 'राजन्' [b] लोकानुग्रहाय—लोकानुग्रहं कर्जु म् इति "क्रियाधीपपदस्य च कर्म णि स्थाननः" इति चतुर्थी। This is in courtesy. Good souls all exist for परानुग्रह। Elewhers the poet says—"तथा हि सर्वे तस्थासन् परार्थेकफला गुणाः", "वसु तस्य विभानं केवलं गुणवत्तापि परप्रयोजना", 'विदितं वा यथास्वार्था म में काथित् प्रहत्तयः", &c.
- 2. সামাণ্যনি—সা + মা + আব্ + লত্নি commands. Note the humility of the king. He expects সাম।

श्रार्ङ्ग रवः—यन्मिथः समयादिमां मदौयां दुह्तिरं भवानु-पायंस्त तन्मया प्रीतिमता युवयोरनुज्ञातम् । कुतः— त्वमहेतां प्रायसरः स्मृतोऽसि नः

> शकुन्तना मृत्तिं मती च सत्क्रिया। समानयंखुच्यगुणं वधूवरं

चिरस्य वाच्यं न गतः प्रजापितः ॥१४॥ तिद्दानोमापस्रसत्वा प्रतिग्टश्चतां सङ्घमचरपायिति । SARNGARAVA - Through mutual agreement you married this daughter of mine. That act of you two is approved by me with pleasure. [You ask] Why? Thou art reckoned by us moving at the fore of the worthy, and Sakuntala is worship embodied. Bringing together a bride and a bridegroom of equal excellence, Prajapati has after a long time avoided censure. So let her, now quick with child be accepted for the practice of virtue together. This [is what he says]

यित्राय इति । 'मिषः' श्रन्योऽन्य 'समयात्' श्रपषाचारात् ['समयाः श्रपषाचार-कालसिद्धान्तसंवदः' दत्यसरः] गान्धर्वं य विवाहिन इत्यर्थः ['गन्धर्वः समयान्तिषः' इति याज्ञवन्काः] 'भवान् सदीयां दृष्टितरम् उपार्थस्त' उदवीदः "उपाद्यमः खकर्यो" इत्यात्मनेपदम्] इति 'यत् युवयोस्तत्' भिषः समयकर्यं प्रीतिमता मया श्रनुज्ञातम्'।

लिमित । अन्वयः — लं अर्हतां प्रायसरः स्तातोऽसि । शकुन्तला च सूर्त्तं मती सत्तिया । प्रजापितः तुल्यगुणं वहूवरं समानयन् चिरस्य वाच्यं नगतः । व्याख्या— 'लं नः' ('क्तस्य च वर्त्त मानं' इत्यनुक्तं कर्तार प्रष्टे । 'अर्हतां प्रश्चानां पाताणाम् प्रशंशायां श्रष्ट) 'प्रकर्षेण अयसरः' पुरोगामी 'स्तृतोऽसि' वयं लां सत्पाताणामयणीं मन्यामहे । शकुन्तला च सूर्त्त मती' पृतदेहां 'सत्तिया' सत्तारः, अर्हना नः स्तृता । 'प्रजापितः' ब्रह्मा, तृल्या गुणा यस्य तादृशं वधूञ्च च वर्श्व 'वधृवर' वरवध्वौ ["सर्वी इन्हों विभाषा एकवर्भवतीति वाच्यम्" इत्येकत्वम् । यहा—भाव्यमानं समाहारमा-श्रित्य एकत्वम् । समानयन्' समाहरन् एकत्व कुर्वन् चिरस्थं वहोः कालात् ('चिराय चिररावाय चिरस्थेति चिरार्थकाः' इत्यव्ययगणे अमरः) वाच्यं 'निन्दां न गतः' न प्रापतः उत्कृष्टया अपक्षष्टः पुमान्, उत्तभेन च अधमा स्त्रौ मिलति इत्येव निन्द्रा विधिव्यं वस्था । अद्यतु युवां मेलियत्वा विधिर्मिन्दा इति भावः । तदिति । यतोऽहमनु-भन्ये 'तत्' तस्यात् 'सल्वं' प्राणिनं गर्भस्थमित्यर्थः आपन्ना प्राप्ता गर्भिणीति यावत् ["प्राप्तापन्ये च हितीयया', इति समासः । वहुबौहिवां] इयं 'सह' एकत्व 'सर्मं-चरणाय' [तादस्यां चतुर्थीं] 'प्रतिग्रह्मताम्' इति सभावान आह । युक्सव यत् अर्हते सन्तिया । तत् अर्हन् भवान सत्रियां शकुन्तलां ग्रह्मतु ।

NOTES

1. (a) अर्हताम् — अर्ह + शत प्रशंशयाम् = अर्हन्त: the deserving तेषाम्

निर्द्विर षष्ठी। (b) प्रायसर:—अग्रे पुर: सर त गच्छित इति अग् + स् + ट कर्त रि वाइलकात् = अग्रसर: leader. प्रकर्षेण अग्रसर: the very first प्रादितत्। (c) स्तृत:—स्तृ is बुद्धार्थ। Hence स्तृ + क्त कर्त्तरे वर्त्त माने स्तृत:। (d) नः - कर्त रि षष्ठी। See tika. (e) सत्क्रिया—सत् + क्त + श्र भावे honour आदरकरणम्। सत् is a गित in this sense by the rule 'आदरानादरयोः सदसतो'। 'Honour' (सत्क्रिया) is done to the deserving (अईत्)। You are the best of the deserving and श्रकत्तला is 'Honour' presonified. Hence, I approve of your union.* (f) प्रजापित:—All credit (वाच्यं न गतः) is due to प्रजापित। Because, though प्रजापित presides over all matches he employs relatives of the parties as instruments. In this case, I did absolutely nothing, प्रजापित alone brought about the union.

2. सहधर्मचरणाय—धर्मस्य चरणम्। सह धर्मचरणम्, सुप्सुपा। 'सस्त्रीको धर्म माचरेत्' इति बचनात्। तादर्थ्ये ४थीं।

गौतमी—श्रज्ज किं वि वत्तुकाममृहि। ए में वश्रणावसरो त्यि। कहं ति श्राय्यं, किमपि वत्तुकामास्मि। न में वचनावसरोऽस्ति। कथमिति]?

GAUTAMI—Honoured Sir, I wish to say something, There is no scope for my say. (Do you ask) How?

णावेक् स्विदो गुरु श्रणो इसाए ण तुए वि पुष्किदो बन्धु। एककसा च चरिए भणादु कि एक एकसा ॥

[नापेचितो गुरूजनोनया नत्वयापि पृष्टो बन्धु:!

एकैकस्य च चिरते भणतु किमेक एकस्मिन्॥]

Superiors were not regarded by her, nor by you too were her kinsmen consulted. In a matter done singly by each what should another say to either?

शकुरतला (स्रात्मगतम्)—िकं यु क्ख स्रज्जजनो भणादि [किं नु खलु आर्थ्यपुत्रो भणित]।

^{*}From 'Honour' to 'union'—Adopted by Prof. Gajendragadkar.

SAKUNTALA—(Aside)—What indeed would my lord reply?

राजा—िकिसिद्मुन्यस्तम्।

KING-What is this presented?

गौतमीति। 'किमपि' यत् कि चित् 'वक्तुकामा' भाषणाभिला षणी 'ऋसि'। में बचनस्य अवसरः प्रसङ्गो नास्ति'। अहमत्र त्यतीयः पचः, तत् को वचनस्यावकाशः। 'कथम्' अप्रमङ्गः 'इति' चेत् प्रस्याः।

नितः अन्यः — अनया गुरुजनो नापिचितः, त्या अपि वस्तुनं पृष्ठः । एकेकस्य च चिरिने एकः एकिमन् किं भणत् । 'याखाा—'अनया' सकुन्तलया 'गुरुजनः' कण्यप्रसुखः न अपेचितः' गुरुजनापेचा न क्रताः स्वयमेव कर्त्तं यां निर्णीतम् । 'त्या अपि वस्तुः' वच बास्ववजनः 'न पृष्ठः' सकुन्तलार्थं न याचितः । दस्यम् इतरिन् पेचस्य 'एके कस्य च' एकस्य एकस्य एव चिरिने क्रिने कर्मे पि तादृशं कर्म अधिकृत्य एकः' अन्यः मादृश्कृतीयो जनः ('एकेसुख्यान्यकेवलाः' दत्यमरः) एकिमान् पचयोदं न् योरन्यतरिमान् किं भणत् कथ्यत् । न किमिषि । "अस्मिन् मे मनः सिद्यति तत् योजयत् भवाननेन माम्" इति न सकुन्तला गुरुजनं नापि त्या अस्या वस्त् जनो याचितः । अपि तु दाविष भवनौ दतीयमनावद्य कर्म क्रतवन्तौ । तद्धना दतीयस्य कथ्याया नाल्यवक्ताणः । [मूलम् (त- न्या-)—'…'न खलु पृष्ठस्यः परम्परिमान्ने व चिरिने भक्षामि किमीकेकम्' (रा-)—एकेकिमीवं चिरिने किमस्रत्वेक एकस्य' (म)—"…त्वया पृष्टो बस्तुः, एकेकिमीवं चिरिने भक्षामि किमीकिमक्तीवं प्रतिने भिषामि किमीकिमक्तीवं प्रतिने भक्षामि किमीकिमक्तीवं प्रतिने भक्षामि किमीकिमक्तीवं प्रतिने भक्षामि किमीकिमक्तीवं प्रतिने भक्षामि किमीकिमक्तीवं एकस्य' (म)—"ल्वया पृष्टो बस्तुः, एकेकिमीवं चिरिने भक्षामि किमीकिमक्तीवं (वि-)॥

शकुन्तलेति। उपन्यसं समोपे निचिप्तम् उपस्थापितम् शापेन नष्टसाृति: सर्वे मिदं दुरववीधं मन्यते ।

NOTES

1. वत्तुकामा—See वत्तुकाम:, Ante.

2. (a) एकैनस — एकस्य एकस्य implies कीएसा। The whole is treated as a बहुत्रोहि by the rule एक बहुत्रोहिवन्'। The word is सर्वेनाम because the prohibition न बहुत्राही' applies to बहुत्रोहि only

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

and not also to those that are बहुब्रोहिबन्। 'एकेंक्सें। न वहुब्रोही इति प्रतिषेधी न भवति'—Vritti. (b) Remark—In the other readings एकंक्स् = एकम एकम् भणामि in Raghava, in monier-Williams &c. it is क्रियाविशेषण, qualifying चरित which is hardly defensible.

3. विशिद्रम् &c.—This is not repudiation of marriage. It merely implies that something, unpleasant to the king has happened.

यकुन्तला (आत्मगतम्)—पावओ व्यु बग्रणोबरणासो [पावकः खलुवचनोपन्यासः]।

SAKUNTALA [Aside]—The presentation of the words is fire indeed.

यार्क्ष रवः — क्रथमिदं नाम। भवन्त एव स्रतेरां लोक-वृत्तान्तनिष्णाताः।

सतीमपि ज्ञातिकुळैकसंश्रयां जनोऽन्यथा भक्तृंमतीं विश्वद्वती। अतःसमोपे परिणेतुरिष्यते प्रियाप्रिया वा प्रमदा स्वबन्ध^भि:॥१६॥

SARNAGARVA—How is this? You are surely very well versed in the ways of the world. Though chaste, people deem otherwise one who, having the husband living has one's kinsmen's house as the only resort. Hence favourite or not favourite a woman is wanted by her relatives to be near her husband.

शकुन्तर्नेति। 'वचनस्य' किमिदमुपन्यस्तिमित वाकास्य 'उपन्यासः' उपस्थानम् उपस्थितमेतद्दाकामित्यर्थः 'पावकः खलुं श्रिशित्व मां दह्रत्ये व।

यार्ङ रव दति। 'द्रम्' एष विद्ययप्रकाशः 'क्षणं नाम' द्रति क्रोधोपगमे कुत्मने वा ['नाम प्राकाश्यवसाव्यक्रोधोपगमकुत्सने' द्रत्यमरः]। भवन्त एव, भवाहशा जना एव, न माहशाः सु'तराम्' त्र्रतिश्येन 'लोकहत्तान्ते जनचरिते 'निश्वाताः' कुश्रवाः। किसन् विषये लोकः कि वदित, भवन्त एव जानन्ति। तथापि प्रजानता द्रव कथसुच्यते किमिदसुपन्यस्ति।

स्थीमिति। अन्ययः — ज्ञातिकुलैंकसंश्रयां भन्ने मतौं स्तीमित जनः अन्ययाः विश्वद्धते। अतः सबस्य भिः प्रमदा प्रिया अप्रिया वा परिणेतः समीपे इष्यते। व्याख्याः — 'ज्ञातीनां' वान्धवानां 'कुलं' ग्टहम् ['कुलं जनपदे ग्टहे" इति विश्वः] 'एकः' केवलः संश्रयः ' आश्रयस्थानं यस्या तथाविधां 'भन्नृ मतौं' सधवाम् ['विशेषणमावप्रयोगो विशेष्यप्रातपन्ती'' इति वामनः] 'सतौमित' सध्योमिति भन्यते। अथ लोकहत्तान्तीः प्रकारेण असतौले न 'विश्वद्धते' सम्भावयित, असतौमिति मन्यते। अथ लोकहत्तान्तीः विदितस्ते। अतो हेतोः लोकवादभयात् 'स्वस्य वन्धुभिः' स्त्रिया ज्ञातिभिः 'प्रमदा' तक्षणे स्त्री 'प्रिया' भन्तु रिभमता वा 'अप्रिया' अनिभमता 'वा परिखेतुः' वोदः 'समीपेः द्रष्यते' प्रार्थाते। श्रकुल्तला तव प्रिया वा अप्रिया वा, तव व समीपे तिष्टतु। अन्ययाः लोकापवादः स्थात्। त्वमित् एतज्ञाणासि। तथापि किमास्य 'किमिदसुपन्यसमिति'। ['प्रियाप्रिया वा' (रा- त-, न्य-)—'तदाप्रियापि' (वि-, म-)]॥

NOTES

- 1. वचनोपन्यास:—उपन्यसं वचनमित्यर्थ:। भावानयने द्रव्यानयनम्। पावको वचनोपन्यास:—The utterance of words is fire i.e. words uttered burn me like fire.
- 2. लोकहत्तान्त &c.—िन महा + क्त कर्तार = निष्णाताः or निम्ताः।
  The former implies कौशल and takes षत्न by the rule 'निनदीभ्यां साने: कौशले'। The latter means क्षताभिषे क and has the dental स। लोकानां हत्तान्तः। तिसान् निष्णाताः।
- 3. (a) ज्ञात &c.— ज्ञा + तिच् कर्न रि = ज्ञाति: kinsmen (masculine) (b) प्रियाप्रिया वा The reading तदाप्रियापि has तद् superfluous. अप्रयापि implies परिणेतु: अप्रयापि। प्रियाप्रिया वा occurs in the Sahitya-darpana also. (c) Sarngarva takes it that the king does not like that his wife Sakuntala should be near him just now.

राजा—किञ्चात्रभवती मया परिणीतपूर्वा ।

KING—On the other hand has this lady been married by me previously?

प्रकुत्तला (सविषादमात्मगतम्)—हिअअ सम्पदं दे त्रासङ्घा [हृदय, साम्प्रतं ते त्राप्रङ्गा]।

SAKUNTALA (Sorrowfully—Aside)—O Heart, your apprehension is justified.

शाङ्ग रवः—

कि क्रतकार्यद्वेषाद्वमें प्रतिविमुखतोचिता राज्ञः।

SARNGARAVA—Is disinclination towards duty through dislike for deed done, proper for a king?

राजा कुतोऽयमसत्करूनाप्रसङ्गः।

KING-Whence is this occasion for this unfair assumption?

प्राङ्गरवः—

मुच्छं न्त्रमो विकाराः प्रायेणैश्वर्य प्रमत्ते षु ।

SARNGARVA—These perversities usually appear in those that are giddy with power.

राजिति। 'च' पचान्तरे ["च पादपूरणे पचान्तरे होतौ विनिश्वये" इति विकाख-शेष:]। पूर्वं परिणीता 'परिणीतपूर्वा' ['भूतपूर्वे चरट्' इति ज्ञापकात पूर्व शब्दस्य परिनपात:] 'किम्' ?

णकुन्तर्जति। 'ते त्रांशङा' किंवा स्थात् इति सन्देष्ठः 'साम्प्रतं' युक्ता ['युक्ते हे साम्प्रतं स्थाने' इत्यमरः]।

शार्त्र रव इति। अन्वय: —कतकार्यते वात धर्मं प्रति विमुखता राज्ञ: उचिता किम्। व्याख्या—'क्षतं' प्रथममनुष्ठितं यत् 'कार्य्यं तिसान् हे वात् अकिचक्यात् 'धर्मं' प्रति' कर्त्तं व्यं प्रति 'विमुखता' अकिचः राज्ञः' सम्बन्धं लोकश्चिकस्य इत्यर्थः उचिता किम्'। यदभवान् गूढ़मूढ़वान् इमां तव नाम्ति सन्दे हः। अधुना च भवानस्यां विद्याः। तथापि अस्या यहणं ते धर्मः। यदि राजा सन् इसां त्यक्वा स्वयमधर्भं चरिस धर्मं-विम्नवः प्राप्तः। [मूलम् (त-, वि-, न्या-, म-)—'किं क्वतकार्यां हे वी धर्मं' प्रति विमुखतः क्वतावज्ञा' (रा-)]।

राजेति। 'त्रसती' त्रसाध्वो त्रसङ्शो या कल्पना,' कार्य' कृतं, हे षश्च, विस्खता च द्रत्ये व रूपा, तस्याः 'प्रसङ्गः' प्रसावः कृतः। किन प्रसङ्गेन भवत एतदनुमानम्। शार्ङ् रव इति । अन्वय: — ऐथर्थ्य मने पू रायण अभी विकारा मूर्च्छ न्ति । व्याखा — ऐथर्थ्य ण प्रमृत्व न 'मने षु' सदम् द्विकायहोनेषु 'प्रायण अभी विकारा:' चंती-विक्ततय:, अनार्थकार्थ्य विषि आर्थ्यचि (त्राभिमानस्पा: 'मूर्च्छ न्ति' प्रमर्गन्त ['मने षु' (रा-, वि-, स-) — 'मनानाम्' (त-, न्या-)]॥

NOTES

- 1. असत्कल्पना &c.—The unfair assumption is that Sarngarava supposes (कल्पना) (i) that the king did marry Sakuntala (क्रातकार्था), (ii) that he now dislikes (इष) her (iii) and is therefore unwilling [विसुद्ध] to recognise her. With the reading असत्कल्पनाप्रग्न: explain असत्कल्पनास्टक: प्रग्न: a question [i.e. कि क्रातकार्था &c.] based upon wrong assumptions.
- 2. अमो विकारा:—Referes to perversities [विकार]—'feigning surprise when reminded' and such like. In the present instance we have a secret marriage, its repudiation, feigning surprise when told of it, and so forth. In a word विकार here is living a wicked life and yet professing piety.

राजा-विशेषेणाधिकिसोऽस्मि!

KING-I am seriously insulted.

गौतमी (शकुक्तलो प्रति)—जादे सुद्दृत्तग्रं मा लज्ज ग्रवण-इसां दाव दे श्रोउएठणं । तदो तुमं भट्टा श्रिह्मणिसादि [जाते मुह्नत्वां मा लज्जस्व । अपनेष्यामि ते अवगुण्ठनम् ततस्तां भत्तां अभिन्नास्यति]। (तथा करोति)।

GAUTAMI (Toward Sakuntala)—Child, for a moment, discard bashfulness. I will remove your veil, your lord will then recognise you. (Does the same).

राजा (शकुन्तलां निवं खाँ आत्मगतम्) दरमुपनतमेवं रूपमिक्तिष्टकान्ति प्रथमपरिग्टहोतं स्थानवे खव्यवस्थन्।

भ्रमर इव विभाते कुन्दमन्तस्तुषारं न खलु सपदि भोक्तुं नापि प्रक्तोमि मोक्तुम् ॥१७॥ (विचारयन् स्थित:)।

KING—(Having gazed at Sakuntala—Aside)—Notcoming to a decision whether previously accepted ornot, I am indeed unable at once to enjoy or again to renounce this beauty thus arrived with its charms unfaded, like a bee the Kunda at dawn with dew inside (Remains deliberating).

राजेति । 'विशेषेण' सुतराम् 'अधिचिप्तः भत सितः ['अधिचिप्तौ निष्टितभत्तं -सिती'' इति हैम:]॥

गौतमीति । 'त्रवगुण्डन' वक्त्रावरणम् । 'त्रभिद्धास्यति' स्वरिस्यति । ['तथा' तहत् त्रपनीतावगुण्डनामित्यर्थः 'कराति'] ''शकुन्तलां प्रति'' (त-, न्या)—राचवादय एतन्न पटन्ति)॥

राजेति। 'निर्वर्गां निपृणं हक्षा।

तदिमित । अन्वयः—प्रयमपिष्यद्वीतं स्थान्न वा इति अव्यवस्थन् [अहम्] एवम् लपनतम् इदम् अक्तिष्टकान्ति रूपं विभाते समरः अन्तस् षारं कुन्दिमव, सपिद खलु न भोक्तं नापि मोक्तं शक्तोमि । व्याख्या—'प्रयमं पूर्वं परिग्रहीतं पत्नीत्वेन स्वीकृतं [''पत्नी परिजनादानम्लशापाः परिग्रहाः" इत्यमरः] 'स्थात् न वा' स्थात् 'इति' एतत् अव्यवस्थन्' अन्यतरपचत्वेन निययम् अभजमानः अहम् 'एवम्' अनेन प्रकारेण, अन्तरपत्थावस्थ्या (सुर्विन इति प्राञ्चः) 'लपनतम्' लपस्थितम् 'इदम् अक्तिष्टकान्ति' अस्तानलावस्थ्या (सुर्विन इति प्राञ्चः) 'लपनतम्' लपस्थितम् 'इदम् अक्तिष्टकान्ति' नीहारगर्भे 'कुन्दिन्य' निश्च विज्ञाशि प्रथमेदिन्य, 'सपिद खलु' ततच्यासेव प्राप्तिन्मात्विन्यर्थः, 'न भोक्तु' स्वीकर्त्तुम् राजपचे सगर्भायाः प्राक्परिग्रहनिश्चामावात्— समरपचे अन्तस्त्र प्रारम् वित्यवावस्यन्' (स) – 'वित्यध्ववस्यन्' (त- न्वा-)—'विति वावस्यन्' (रा, वि) । 'विभाते'' (रा-, वि- म-)—'निश्चान्ते'' (त-, न्या-)॥ "न खलु सपिद भोक्तु' नािप स्रक्रोमि मोक्तुम्' (रा-, वि- म-)—'न च खलु परिभोक्त्रं ने व स्रक्रोमि हातुम्'' (रा-, वि) – "न खलु च" इत्यादि (म)॥

श्रभिज्ञानशकुन्तलम्

NOTES

- I. विशेषेण—वि+शष+घञ् कमंणि = विशेष: that which is singled out, special तेन। Specially i.e. severely. Qual अधि-चिपत:। टतीया कर्णे। क्रियाविशेषणानां कचित कर्णत्वम्"।
- 2. एवम्—Thus in this state, i.e. With child, This is necessary for the comparison with अन्तस्त्वारम्। Raghava explains एवम्पनतम्। But that the king is thinking of the child in the womb is clear from his reply 'कथिममाम् अभिवाक्त-सल्लचणां…प्रतिपतस्य।''—(See next page). She has come thus [एवम् i.e. सगर्भा], hence the supreme necessity of deciding प्रथमपरिग्रहीतं स्थान वा।

But I am unable to decide because the testimonies are conflicting. While I do not remember the marriage the sage testifies to it.

If wedded by me (परिग्रहोतम्) I must own her, it is my duty to do so. In this case 'नापि शक्रोमि मोक्तूम'।

If not wedded by me (न परिग्रहोतम्) the child in the womb declares that she is another's wife and I cannot accept her, for by accepting her I become a चे विष (See next page). In this case 'न खलु सपदि भोक्तु…शक्तोमि'

Hence I am in a fix; there is danger in both accepting and rejecting her. All this because उपनतमेत्रम्। If she were not उपनतमेत्रम् no difficulty would arise, because I could then treat the story of her marriage with one as originating in some misapprehension on the part of her relatives and could accept her just as I could any other acceptable virgin offered to me.

Later in the Act, king himself describes his predicament

 $ext{thus}$ —

"मूढ़: स्वाइमेषा वा बदेन्तियो ति मंश्ये। दारत्यागी भवाग्याही परस्तीम्पर्शपांगुल:॥"

King to Purohita]. (b) अवाबस्यन्—िवि+अव+सो+शर = वाबस्यन् making up the mind i.e. deciding. न वाबस्यन्।

3. [a] विभाते—In the morning; that is the only time

when अन्तस्त्वारकुन्द can be found. Also later in the day, कुन्द becomes क्रिष्टकान्ति by the sun. अन्तस्त्वारम्—अन्तः मध्र त्वारा यस्य तत् having dew inside. वहु—। Or अन्तर्गतः त्वारो यस्य तत्। कुन्द referring to the flower (प्रसव) is neuter. (c) भोत्त म्—Cannot enjoy because there is dew in the कुन्द and foetus in the रूप। (d) मोत्तूम्—cannot abandon because of the अक्तिष्टकान्तिल।

4. Remark—(a) With the reading व्यवस्थन् explain इति व्यवस्थन् विचारथन्—Thus deliberating. (b) "न खलु परिभोक्तं, नच शक्रोमि हातुम्" has च खलु एव which are not easily explained.

प्रतिहारी—(खगतम्)—ग्रहो धम्माबिक्खटा भिटिनो। द्रिसं णाम सहोवणदं रूवं देक्तिखअ को ग्रण्णो विआरेदि [अहो धर्मावे चिता भत्ते:। द्रेट्टग्रं नांम सुखोपनतं रूपं दृष्टा कः अन्यो विचारयित]।

WARDER (Aside)—Oh! our lord's regard for virtue! Who else indeed hesitates having noticed such beauty easily arrived

शाङ्गरव:-भो राजन्, किमिति जीवमास्यते।

SARNGARAVA-O king, why are you keeping silent thus?

राजा—भोस्तपोधनाः, चिन्तयत्रपि न खलु स्वीकरणमत्न-भवत्याः सारामि । तत् कथमिमामभिव्यक्तमस्वलचणां प्रत्यात्मानं चित्रियमाशङ्कमानः प्रतिपत्स्ये ।

KING-O sages, even though searching my memory, 'I do not recollect the wedding of this lady.' Tow then' can I accept her suspecting myself to be an adulterer as she bears manifest signs of being with child?

प्रतीहारीति। 'बहा आख्याँ। 'धर्म मवेचते' पालाले न अनुसरति इति 'धर्मावेची'। तस्य भाव:, धर्म परत्वम् इत्यर्थ:। 'ईहर्थ' सुखेन' अनायासेन 'छपनतं' आप्तं 'हपं हष्टा की नाम अन्यः' कः खलु अपरः 'विचारयति' यः किसदन्यः पूर्व भूढ़- अनूढ़ं वा इत्यविचारयत्ने व बाददीत।

NOTES

शाङ्ग व इति । 'किमिति' कयं 'जीष'' तुण्णोम् [अव्ययम् । 'तुण्णोमर्थे मुखे जीषम्' दत्यमर:] 'आस्यते' स्थीयते भवता ।

राजेति। चिन्तयद्गपि वहु ध्यायद्गपि 'अतभवन्या: खीकरणम्' उपयमनं 'न स्मर्गामि'। तत् अभिन्यत्तं 'प्रकटं स्त्वलचण 'गर्भ चिन्नं यस्यः तथाविधाम्' अतएव परपरिग्रहीतां 'प्रति' [इत्यम्यूनाख्याने कर्मप्रवचनीयत्वादृहितीया] आत्मानं मां 'चेतिग्रं परदारप्रकृत्तम् ['चेतियच् परचेते चित्तित्सः' इति घच् प्रत्ययः परशब्दलीपय निपात्यते] 'आश्रद्धमानः 'कथिसमां प्रतिपत्स्ये' ग्रहोष्यामि। मया जढ़ा इति नास्ति निश्चयः अथ च गर्भिणीयम्। एक्सत्या ग्रहणी परस्त्रीम्पर्शश्द्धा अस्ति, अतो न गरह्वामि दत्यर्थः। ["चेतियम्" (पि-)—'चेतियप् (रां-, वि- स-) = अचित्रयम्' (त- न्या-)॥ "आश्रद्धमानः" (रा- वि- स-) = 'मन्यमानः' (त- न्या-)]॥

- 1. (a) चिन्तग्रवि ... मारामि—So she is not my wife. (b) अभिन्यत्रमल्लेचणा—And as she is enciente, she is another's wife. Had she not been with child I could have assumed her to be a maiden accepted her even though she story of marriage seems suspicious. But now it is a different thing. (c) चित्रम् चित्र ं क क क के दार 'इति क ष:। परस्य च ते परच तम् another's wife. तत्र चित्रित्सः दग्डादिना निग्हीतस्य इति परचित्र + घच = च तियः। One deserving chastisement in the matter of another's wife. The word disappears by निपातन। 'घचप्रययः परमञ्ज्ञे पर्वित —Vritti.
- 2. Reading—चु तिय is the Bengali reading as given by Pischel. The कि. anugari reading is च तिगम, though Raghava recognises the variant च तियम्। 'च व पत्नीगरीरयोः' इत्यसरः। यन् इयं गिर्भिणो मया चेदधना प्रतिग्रह्मोत, अहं च तो स्थां न त् योजी। अतः तज्ञातापत्यं न चौरसम् अपि त् च तज्ञम् तच औरसात् हीनम् इति ग्रङ्का"। The reading is not worthy of Dushyanta. It supposes ग्रज्ञन्तला to be his wife seeking recognition after having publicity come with a child in the womb by another person, and Dushyanta hesitating.

whether to accept her or not!! Besides, in the first part of the speech the king openly repudiates marriage. He does not at all remember the marriage; the idea of becoming a च तिन् cannot therefore occur to him. Hence च तिन् cannot be the poets reading here. There now remains the other alternative, viz. Sakuntala is another's wife, but wants to be accepted by by him. च तिय suits this case admirably.

शकुन्तला (अपवार्धा) — श्राक्तस्म परिणए एव्य सन्दे हो। कुदो दाणि मे दूराहिरोहिणी आमा [आर्थ्यस्य परिणये एव सन्दे हः। कृतः इदानी से दूराधिरोहिणो आशा]।

SAKUNTALA (Aside)—Even in the marriage, the noble sir has his doubts. Where now is my high soaring hope?

प्राङ्गेरव:--मा तावत्।

क्ताभिमश्रीमनुमन्यमानः सतां त्वया नाम सनिर्विमान्यः। सृष्टं प्रतिप्राह्यता स्वमयं पात्रोक्ततो दस्प्रिविश्विम येन ॥१८॥

SARNGARAVA—Indeed dont do so! Approving the daughter unto whom dishonour was done (i.e. approving the dishonour done unto his daughter) the sage really deserves to be insulted—the sage by whom, urging to accept his own property that was stolen, you are, like a robber, converted into a worthy recipient.

शकुन्तनि । 'श्रार्थास्य' मान्यसा श्रमा 'परिणये एव सन्दे हः' [श्रतएव श्रार्थासा' दत्याह न च 'श्रार्थपुतसा' दति]। 'टूरम्' श्रत्याह्यम् 'श्रिष्ठोहति' या ताहशो 'मे श्रार्था' भर्त्तुंग्टहिणी भविष्यामि, चक्रवित्तं नं पुत्रं निवेश्य श्रनेन सह वन प्रत्यागिभ-ष्यामि, दत्ये वं विधा 'कुतः' कुत्र गता।

शार्क्षरव इति। 'मा तावत' प्रतिपद्मख। इयमप्रतिपत्तिः सहशी एव ते। अन्वयः — क्वताभिमश्री सुतामनुमन्यमानी सुनिः त्वया विमान्यो नाम, येन सृष्टं खमर्थं प्रतियाह्यता दसुरिव पावीक्वतोऽसि। व्याखाः—'क्वतः श्रभिमश्रंः' शामश्रंनं घर्षण-

ंमित्यर्थः यसा ताहशों 'सुतां शकूल्लाम् [सुतामिति कोपकारणोपन्यासः] 'अनुमन्यमानः' अनुमोदमानः, क्वतं सुताभिमर्शमनुमन्यमान दत्यर्थः 'सुनिः' कणः, महत्यपि
कोपकारणे न केवलमक्ष्यन्, अपि तदेव कोपस्थानं प्रशंसन् श्रितिस्ट्रसौ 'लया'
ध्रष्टेन 'विमान्यो नाम अवज्ञेय एव। 'धेन' सुनिना 'सुष्ट' चोरित' निजर्म् 'अयं'
वित्तं कन्याक्षपं 'प्रतियाह्यता' प्रतियाह्यत्वे न स्वीकार्ध्यत्वे न बोधयता सता 'दसुरिव'
चौर दव त्वत्र अयावं 'पावं' मन्पद्यमानः 'क्वतः असि'; यद्यधुना शकूल्लां प्रतिपद्यः
सुनिं सन्धावयसि तदा 'सुदुर्भ वत्यवज्ञातः' द्रित शास्त्वं मिथ्या भवति। तन्या तावत्
प्रतिपदस्त दत्यति वक्ना कोपकलुषोक्तिः। ['अभिमर्शाम्' (म)—'अभिमर्थाम् रान्,
वि-]—'अवमर्षाम्' [त-, न्याः]॥

NOTES

- 1. (a) आर्यसा—She does not say आर्थाप्त्रसा because the marriage is doubted. (d) जूत:- िक्स + सप्तस्यास्तम् खार्थे। आद्यादि। (c) दूराधिरोहिणी—दूर + अधि + रह + णिनि कर्त्तरि साधुकारिणि (स्त्रियाम्)।
- 2. मा तावत—This is an answer to the king's, न्यंप्रतिपत्ती''
  (How can I accept) above. For sooth (तावत) don't (मा) accept.
  This looks like approval. But it is ironical and is really strong condemnation of the king's non-acceptance. The irony continues throughout the verse following.* See Tika on the verse.
- 3. (a) ज्ञताभिमर्शम्—श्रभि + मृश् + घञ्भावे = श्रभमर्श outrage cf. 'पराभिमर्श न तवास्ति'—Kumara. Now see Tika. Avoid श्रभमर्थ with a cerebral. (d) नाम—Implies श्रभूप्रगम approval. 'नाम प्राक्षाश्रमभाव्यकोधासुप्रगमेषु च' इति विश्व: । The 'approval' is ironical, and becomes disapproval here. (c) विमान्य:—वि + मान + णिच् + यत् कम णि deserving insult. त्वया विमान्यो नाम is exactly like यक्त नाम ने later on. त्वया (by thee) is significant. This is just like you (त्वया)। By so doing you have proved yourself true to your character (ध्रष्ट as you are).
  - 4. [a] प्रतिगाह्यता—त्वं सुष्टं प्रतिग्रह्मा सि = सुनि: त्वां or त्या सुष्टं प्रति-

याइयति। The प्रणिकानी takes हतीया because ग्राह्म is not included in the rule 'गतिवृद्धिप्रत्यवसानार्थ = '। Or प्रणिकानी as कर्म takes हितीया supposing ग्राह्म to mean 'बीधन' (बुद्धार्थ)। (b) येन does not require the mention of तक्कव्द। "उत्तरवाक्यगतले नीपादानात् तक्कव्दस्य प्रार्थलम्"।

5. *Remarks—This is ironical. 'You are a robber; you have stolen the sages property. He takes no offence but on the contrary makes you a present of it. He deserves contempt and you have served him right by refusing to accept his gift.

शारद्वतः—शङ्गरव, विरम त्विमदानीम्। शकुन्तले. वत्तव्यमुत्तमसामिः। सोऽयमत्रभवानेवमाह। दोयतामस्रो प्रत्ययप्रतिवचनम्।

SARADVATA—Sarngarava, do you stop now. Sakuntala. what we had to say, has been said by us. This his respected self here, says this. Give him a reply of recognition.

शकुन्तलं (अपवार्थ)—इमं अवत्यन्तरं गरे तारिसे श्रण-राए किंवा समराविदेण। अत्ता दाणि में सोहणोग्नी त्ति वर्वासदं एदं [इदमवस्थान्तरं गते ताहग्रेऽनुरागे किं वा स्मारितेन। आत्मा इदानीं में श्रोधनीय इति व्यवसितमे त्]। (प्रकाशम्) अज्ञाउत्त—[आर्थ्य प्रतः—] (श्रधौतः) संसद्दे परिणए ए एसो समुदात्रारो। पौरव, युत्तं णाम दे तह पुरा अस्ममपदे सहाबु-त्तानहिजअं इमं श्रणं समअपुत्रं पदारिअ ईदिसेहिं श्रक्खरिहं पचाकखादुं [संश्रयित परिणये न एष समुदाचारः। पौरव, युत्तं नाम ते तथा पुरा श्राश्रमपदे स्वभावोत्तानहृदयम् इमं जनं समयपूर्वं प्रतायं ईद्श्ररचरै: प्रत्याख्यातुम्]।

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

SAKUNTALA (Aside)—Such a love having reached so different a state, what possible can be gained by reminding? The attempt is made because my own self has to be cleared. (Aloud) My husbaud—(Having half uttered) Marriage being doubted this is not the proper form. Paurava, it is (Or—is it) indeed proper for you after having previously deceived this naturally open hearted person with oaths in the hermitage, to disown her with such words.

शारहत इति । 'विरम' निवृत्तो भव, नातःपरं ते वक्तव्यमस्ति ['व्याङ्परिभी रमः' इति परकोपदम्]। 'वक्तव्यं यत् कर्णवेन वक्तुम् उपदिष्टा बयं तत् 'उक्तम-स्माभिः'। 'सः' असाहचनविषयः 'अयमत्रभवान्' मान्यो राजा 'एवमाह' असादक्ती विप्रतिपत्तः परिण्यमेव अपलपति । 'प्रव्ययकर'' प्रव्यभिज्ञानसाधन'' प्रत्यक्तरम् "असी दीयताम्'।

शकुललेति। 'ताइग्रे' अतिश्यिते 'अनुरागे ददम्' एतत् 'अवस्थालरं' अन्याम-वस्थां रूपविपर्य्ययम् [अन्तरशब्दी भिन्नवाची । नित्यसमामी मयुरव्यं मकादित्वादन्तर-शब्दस्य च पर्रानपातः] 'गते' प्राप्ते सति 'कारिनेत' स्थारणेन [भावे कः] 'वा किम्' न किर्माप फलम्। तथापि 'इदानीम् आत्मा' निजस्वरूपं में 'शोधनीयः' कलङ्कात् मोचनीय 'इति' हेतो: 'एतत् बाबि।तम्' प्रारखः सवा एष से उदान:। इति परिणेतुरेव सभ्वोधनम् । 'परिणायं संश्यिते' जातसन्दं हे सति ['तदस्य सञ्जातम्— द्रित दत्च्] एव ससुदाचार;'सम्यगाचार: 'न'न हि युक्तमेतत् सन्बोधनम्। 'पुरा' पूर्वम् 'श्रायमपदे खभावेन' प्रक्तत्या उत्तानम्' अगभीरम् अकपटिमत्यर्थः; 'हद्यं' यख तथा विधं निसर्गसरला शयम् 'इमं' जनं' सदूपं 'समयपूर्व के शपधैः (सम्बाः शपयाचारकालसिद्धान्तत विदः' इत्यमरः) 'तथा प्रतार्या' वञ्चयिता अधुना 'ईड्शै: अचरी: 'विस्मृतिव्याजवचरी: 'प्रत्याख्यातु' 'निराकर्चम् (अ्हार्थोपपदे तसुन्) 'युक्तं नाम' युक्तभेव। यदा—युक्तंनाम युक्तं किस् ? प्रतारको ब्याजमवलस्या प्रत्याचचीत इत्येव युज्यने। 'पौरव' इति गौतोल्लीखः ऋभिजनेनापि न सहश्मेतदिति दर्शयितुम् (शोध-नीय:'(त-, न्या,)—'शोचनीय:' (रा-, स-)—'मोचनीय:' (बि-)॥ "युक्तम्'" (त- बि-, न्या-)--- "न युक्तम् (रा- स-)।

- 1. (a) असा सम्प्रदाने चतुर्थों as in "खण्डिकोपाध्यायस्तस्ये चपेटां ददाति' Bhashyam. (b) प्रत्यय &c.—शाकपार्थि वादि। See Tika.
- *2 (a) इदम्—Implies the immensity of the change. (b) ताहमे—Refers to the intensity of the love.
- 3. शोधनीय: &c.—The treatment is so mean that it is beneath my dignity to take any notice of it at all. But a slur is caste in my character, and I condescend to say some thing in reply (प्रत्ययप्रतिवचनम्) only to clear my own self, not because I now care for the acceptance of me (कि वा सार्तिन) by such a wretch.
- 4. युक्त नाम &c.—An irony exactly like Sarnagarava's क्रवाभि-मर्शम् &c.—Ante.*She means this—You are a deceiver Your professions of love were false. I was a simpleton to be taken in. The dieclaimer now is quite in keeping with (युक्त नाम) the previous duplicity. Your apprehension of my being another's wife is a myth.

राजा (कर्णो पिधाय)—ग्रान्तं पापम्। व्यपदेशमाविलयितुं किमोहसे जनमिमञ्च पातयितुम्। कूलङ्कषेव सिन्धुः प्रसन्नमभस्तटतरू ॥ १८॥

KING—(Covering his ears)—Let sin stop. Why dost thou seek to sully your family and degrade this person too, as a stream, that rends its banks, does of her pure water and of the tree on the bank?

शकुन्तला—होड जद परमत्थदो परपरिगाहसङ्किणा तुए एवं पउत्तं ता अहिगणणाणेण दमिणा तुह आसङ्कं अवणद्रस्मं [भवतु, यदि परमार्थतः परपरिश्रहशङ्किना लया एवं प्रवृत्तं तदिमज्ञानेन अनेन तव आशङ्कामपनिष्रामि]।

Adopted by Prof. Gajendragadkar.

श्रभिन्नानशकुन्तलम्

SAKUNTALA—Well, if really deeming me as another's wife such a course is adopted by you, then I will remove your suspicion with this token of recognition.

राजेति। 'कणो पिधाय' इस्ताभ्यामाइत्य ('वष्टि भागुरिह्नोपमवाष्योत्तपसर्गेयोः" द्रित स्रकारलोप:। पर्चे अपिधाय)। पापस्रवणिनवारणाय वम्। राघवादिभिर-पिठतमितत्) 'पाप' दुष्कृतम्, लचणया पापीक्ति: 'शान्त' निवन्तं भवतु। भैवं वद द्रत्यर्थ:। स्रव्यथ:—िकं कुलङ्का सिन्धु: प्रसन्नम्भ: तटतकस्र द्रव, वापदेशया-विलियतुम दमं जनं पातियत्स्र ईहसे। वााखाा—'कि' किमथं 'कूलं' तट' 'कषिति भिनित्त या ताहशो (कूलोपपदात् किः खच्) तटप्रपातिनी 'सिन्धु:' नदो 'प्रसन्नम्' स्रनाविलम् 'स्रभः' प्रवाहं यथा स्राविलयित् 'तटतकस्र द्रव' तीरस्थं वचस्र यथा पात-यित तथा 'वापदेशं' कूलम् (करणे घञ्) 'स्राविलयित् कलुष्यित् 'दमं' मद्रपं जनं' पातियत्स्र' धर्मात् पिततं कर्त्तु 'दहसे'। पापा द्रयं चेष्टा श्रान्ता भवत्। ('किमीहसे जनिमस्र पातियत्म्' (रा- वि-, म-)—"समोहसे मास्र नाम पातियत्म्, त्म्, व्या-)। "स्रमः" (रा-, वि-, म-)—'स्रोधम्' (त-, न्या-)।

शक्तानित। 'भवत्' अस्तु तावत् प्रतारणा ते नाभिष्रे ता यदि परमार्थतः यथार्थ-मैव परपरिग्रहम्' अन्यक्तत्वं शङ्कते' यस्त्रधाविधं न त्वया एवं प्रकृत्तम् (भावे त्तः) परदारशङ्कया एव तेऽटाई हशी वृत्तिमे यि, न च वश्चनवुद्ध्या तत्' तदा अनेन' मद-ङ्कृत्तिस्थे न अभिज्ञानेन अङ्कृतीयक कृषेण तव आशङ्काम् अपनिष्यामि'। ["प्रवृत्तम्" (त- वि- न्या- म-)— "वक्तूं प्रवृत्तम्" (रा-)॥ "अभिज्ञाने न अने न (रा- म) — 'अभिज्ञाने न केनापि' (त-, न्या)]॥

NOTES

- 1. शान्तम् शम + णिच् + क्त कर्माण = शान्तम् or शमितम्।
- 2. (a) वापदेशम्—वापदिशाने अने न इति वि+ अप + दिश + घच ् करणे = वापदेश: designation, race, तम्। (b) अविलयित्म—आविल is कलुष stained (for कूल). muddy for (अभम्)। आविल कर्त्तं म् इति आविल + णिच् + तूमुन् = अविल (नामधात) + तूमुन् = आविलियित्म् to sully. (c) पात- यित्म—to degrade (जन), to cause to fall (तक्)। (d) क्लडषा— कूल + कष + खच् कर्त्तरि स्तियाम् by the rule 'सर्व क्लाभकरीपेषु कष:'। (e)

जन:-The Beng. Rec reads औधन् which agrees better with वापदेशम् in the masculine.

3 (a) भवत्—See भवत् अनिव चनीयम् &c,—Ante. Here it means अस्याङ्गीकार reluctant admission—admission for argument's sake.

राजा—खदार: कल्प: ।

KING-A good proposal.

शकुन्तला (मुद्रास्थान' परामृश्य)—हडी, हडी, अड्गुलीअ-श्रम्णा में अङ्गुली [हा धिक् हा धिक्, श्रङ्गुलीयकशून्या में अङ्गुलि:]। (सविषाद' गौतमीमुखमीचते)।

SAKUNTALA (Feeling the place of the ring)—Alas! Alas! my finger is void of the ring (Sorrowfully stares at Gautami's face).

गौतमी— ूणं दे सक्कावदारब भन्तरे सचौतौत्यसिललं वन्दमानाए पब भटं अङ्गुलोश्रयं [नूनं ते शक्कावताराभ्यन्तरे शचौ-तोर्थसिललं वन्दमानाया: प्रश्नष्टमङ गुलीयकम्]

GAUTAMI—Your ring must have slipped as you were doing obeisence to the waters at Sachi Tirtha in Sakravatara.

राजा (सिसातम्) इदं तत् प्रतुरत्पन्नमति स्त्रैणिमिति यदुचिते।

KING (Smiling)—Here it is what is called 'Women are ready-witted'.

राजेति। 'उदार: कल्पो' मुखाो न्याय: ('कल्प: सात् प्रखाये नारे' इति विश्व:) इति राधव:। यहा—'उदारो' सहान् उत्तम इत्यर्थ: कल्पः' सङ्कल्पः साध-रेव प्रसाव: यदभिज्ञाने न शङ्काम् अपने ध्वसि।

श्रुन्तलेति। सुद्राते अनया दति सुद्रा' छत्की ग वर्ण सङ्क लीयकम् (करणे अप्रत्ययः स्त्रियाम्)। 'तस्रा स्थानम्' अङ्क लिमूलं परास्थ्य स्पृष्टा (गोतमी सुखमीचते (तन्त्रा)—गौतमीमवेचते" (राविम)॥

गौतिमिति। अवतरणम् अवतारः' (प्रायानुहर्णरसं ज्ञायामपि घञ्भावे)। अक्षम् अवतारः शक्षावतारः लचणया तदुपलिचतो ईशः। तसा अभान्तरे' मधा शचोतीयेगा सलिलं वन्दमानायाः' तव अखिलं ददत्याः (हिती शानच्) ते अङ्गू लीयकं प्रसटं करात् चातम्। अञ्चलि हानं प्रसंशहेत्ः

राजेति। स्तैषं स्तिसमूहः स्त्रीजातिरित्यर्थः प्रत्रातपन्ना तिन्चणलभ्रा मितः यस्य तथाविधं भवति इति यत् उच्यते पण्डितेरित्यर्थः तत् इदम्। "तात्कालिको नु प्रतिभा प्रत्रातपन्नमितः स्तृता' इति राचवभद्दश्वसुधाकरवचनम्। स्त्रीजातिः प्रत्यातपन्नमिति इति गौतभीवचनात् प्रत्यचं ज्ञायतेश्रस्माभिः इति सोल्लाखनोत्तिः।

NOTES

1. (a) स्वं णम् — स्त्रीणां समूह: इति स्त्रो + नञ् = स्त्रेणम् स्त्रीसमूह, i.e. स्त्रीजाति: the woman-kind. (b) इदं तत् &c.—This is an instance of the saying 'women are ready witted.' This is a fling at Gautami. By your ready explanation, you furnish an illustration of the saying.

शकुन्तला—एत्थ दाव विहिणा दं सिदं पहुत्तगं। अवरं दे किहसां श्रित ताविद्विधिना दर्शितं प्रभुत्वम्। अपरं ते कथिषशासि]।

SAKUNTALA—Verily predominance has been shown by Fate here. Another (token of recognition) I will relate to you.

राजा-श्रोतव्यमिदानों संवत्तम्।

KING-Now has come (the turn of) what is to be heard.

शकुन्तला—णं एकिस्सं दिश्रहे वेदसलदासण्डवे णिलिणो पत्तमाञ्चलाम् उञ्जयं तुह हत्थे सणिणहिदं श्रासि [ननु एक-सिन् दिवसे बेतसलतामण्डपे नितनोपत्रभाजनगतमुदकं तव हस्ते सिन्हितम् आसीत्]।

SAKUNTALA—One day in the cane-bower water placed in a cup of lotus-leaf was taken up in your hand.

राजा—शृणुमस्तावत् ।

KING-We are listening indeed.

यकुन्ति । 'त्रव' त्रिवान् त्रङ्ग्रीयाभिज्ञानप्रदर्शनविषये 'विधिना प्रभुत्वं वसं तावत् दर्शितम्। विधिवैत्तवान् इति एतदभिज्ञानं मे अपगतम्। 'अपरम्' अभिज्ञानं 'ते कथियथामि'।

राजेति। 'इदानौं श्रोतव्यं संवत्तम्' पूर्वं तु द्रष्टव्यमासीत् श्रभिज्ञानम्। इास:। वस्तुतस्तु सर्वेमिय्या, नास्ये व किश्विदप्यभिज्ञानम् द्रति राज्ञोऽभिप्राय:।

शकुन्तलेति। 'ननु' वाक्यारको [''नन्वाकेपे परिप्रश्ने प्रत्यक्ताववधारणे। वाक्या-रके प्यत्नयामन्त्रयातुत्रयोरिष ॥" दूति हैम:] 'नि जिनीपविनिर्मतं भाजनं' पात 'गतम्' तवस्थमित्यर्थः उद्दर्भं तव इस्ते सिविहितं' सम्यक् निहितम् 'सासीत्'। पानाध लं इसे ज्ञतवान्। ['वितसलतामण्डपे'' (त-, न्या-)—"नवमालिकामण्डपे'' (रा-, वि-, म-)] ॥

NOTES

- 1. *श्रोतव्यम्—The proof could be seen at first; it is now to be heard. Presently it will vanish altogether! The whole story is false; hence it can leave no sort of proof behind, द्रष्टव्य 📭 श्रोतव्य ।
- 2. वेतसखता &c.—Refers to the bower वेतसपरिचिप्ते खतामखपे spoken of in Act III. This is the bower where the lovers used to meet. Compare ''खतावलय· • भामनाये लां भूयोऽपि परिमोगाय''—Act. III. So reject नवमाखिकामख्ये।
- 3. *अवनवावत्—The king's mind is a perfect blank owing to आप। He is naturally surprised at the opening words of the story, and exclaims, "Ah! what a fine story! are listening indeed! How can we not listen? It is so interesting !" SHEET CHIEF, THEE

Adopted by Prof. Gajendragadkar.

शकुन्तला—तक्खणं सो मे पुत्तकिदन्नो दोहापाङ गो गाम मिथपोदन्नो छपिहदो [तत्क्षणं स मे पुत्रकृतको दीर्घापाङ्गो नाम मृगपोतक उपस्थित:]। तुए अद्यादाव पढ़मं पिन्नाड त्ति अप्यादाव पढ़मं पिन्नाड ति अप्यादाव पढ़मं पिन्नाड ति अप्यादाव हित्या अयं ताबत् प्रथमं पिवतु इत्यनुकाम्पना उपछन्दित उदकेन, न पुनस्ते अपिश्चयात् हस्ताभ्यासम् उपगतः]। पचा तस्मिं एव्व मए गहिदे सिलिले णेण किदो पणत्रो। पश्चात्तस्मिन्न व मया गृहीते सिलिले अनेन कृतः प्रग्णयः]। तदा तुमं इत्यं पहिसदोसि—सव्वो सगन्धेषु विस्ससदि दुवे वि तुह्ये आरण्याचीत्ति [तदा त्विमत्थं प्रहिसतोऽसि—सर्बः सगन्धेषु विश्वसिति, द्वाविप युवाम् आरण्यकौ इति]।

SAKUNTALA—At that instant my adopted child, the awn named Dirghapanga, approached. He was entreated with water by thee pitying and saying—"Let him drink first, but through unfamiliarity he did not venture near your hand. Afterwards the same water being taken up by me approach was made by him. Then you taunted thus—All confide in relatives, both of you are foresters.

शकुन्तलेति। 'तत्त्रणं' तिसन् चणे 'मे पुनक्ततकः' कितमः पुनः [व्याख्यातं प्राक्] 'दीर्घापाङ्गी नाम स्गपोतकः' हरिणशिशः 'ठपिख्यतः' तनागतः। 'अयं तानत् एव स्गशिश्यरेन प्रथमं पिनतु इति' भनेन प्रकारिण 'अनुकिष्णना' दयमानेन लया छपच्छन्दितः' भभिषावानुरूपं प्राधि'तः। जलार्थमागतः, जलमेन लम् भदाः इति छन्दानुवर्त्तनम्। 'भपरिचयात्, परिचयाभावात् भज्ञातलात् 'न पुनक्ते हस्ताभ्यामं हस्तमीपम् 'उपगतः' प्राप्तः। 'पश्चात्' भनन्तरं 'तिस्मिन्ने सिल्ले मया गर्दौते' सित - 'भनेन' सगशिश्वना 'भणयः' याञ्चा 'कृतः'। 'तदा लम् इत्यम्' भनेन 'प्रकारिण' प्रष्टः

सितोऽसि' प्रष्टा सं क्षतवानिस [अकर्मकत्वात् कर्त्तरि कः]—'सर्वः सगस्वेषु' समानगस्वेषु [योगविभागात् समानस्य स-भावः] तुच्यसम्बन्धेषु [''गन्धः सम्बन्धेत्रयोः''
इति हैमः] आत्मीयेषु इत्यर्थः 'विश्वसिति' 'दाविप युवाम् आरण्यकौ' अरण्यसम्बन्धेन
तुष्यसम्बन्धौ [शकुन्तलापची "आरण्यान्यमुष्यों" इति बुष्ण्। सगपची अविके अणि
आरण्यः। ततः स्वार्थे अनुकम्पायां वा कन्]। [''द्वाविप बुवाम'' (त-, न्या-)—
''द्वावष्यव'' (रा-, वि-, म-)]॥

NOTES

- 1. (a) तत्चणम्—This is कर्म of उपस्थित: though स्था is सकर्मक। "देशकालाध्वगन्तव्याः कर्मसंत्रा हाकर्मणाम्"। (b) उपक्कन्दितः—उपक्कन्दन is प्रार्थना solicitation. Compare ''तसादुपच्छन्दयति प्रयोज्य' मयि त्वया न प्रतिषेधरौद्यम्''—Raghu. (c) प्रइसित:—इस is चक्रमैक here. Hence प्र+इस+क्र कर्तेरि। (d) सगस्येषु—गन्ध is सम्बन्ध relation, समान: गन्ध: एषाम् इति सगन्धाः equally related i. e. both related to अर्ग्य। Here समान becomes स by योगविभाग in the rule ''समानस छन्दसमूई-प्रचतुरदकेषु''। समानस्य इति योगविभागः इष्टसिद्धार्थः क्रियते''—Vritti The commentator Haradatta prefers to derive such cases from सह in the sense सदय and gives पद्मपदिवयह। Thus, समान: गन्धः पद्य is the बाका of a समास between सद्ध and गन्ध giving the forms सह-गन्ध and सगन्ध। ''समाना जातिरस्य वीपसर्जनस्य इति सभावः । समानशब्दस्य तु समानजातीय द्रत्यादि भवति । योगविभागे तुतस्य नित्यत्वात्, नैतत् सिध्यति । अतएव भाष्यवार्त्तिकयोयौँगविभागस्य नोपन्यासः"—Padamanjari. (c) आर्ण्यकौ — परण्यस्य पर्यं जन: इति परण्य + युज् = पारण्यकः refers to शकुनाला। Also चरणास्य चर्यं भूगः इति चरणा + चण = चारणाः! स एव इति चारणा + कन् सार्थे = पारखकः See Tika, पारखक्य पारखक्य पारखकौ two souls (जनौ) belonging to the forest. एकशिष:। विधिय to जनौ understood
- 2. Reading—युवान् ... स च लघ युवान् yon. Qualifies जनी understood. The Dev. Nag reading भन्न avoids a grammatical difficulty. The reference being to भग and श्रान्तला the common attributives should be in the neuter सामान्य नपु सकम् giving दे and भाराध्यव । But युवान् has the merit of referring pointedly to

अभिज्ञानशकुन्तलम्

शक्तनता at whom the joke is directed. The grammar is safe too if जनौ be understood. With अब [here, or in this matter] also we require जनौ।

राजा—एवमादिभिराज्ञमकार्ग्यनिर्वेत्तिनीनां मधुराभिरनृतवाग्-भिराकृष्यन्ते विषयिणः।

KING—By such sweet false words of women bent upon achieving their own ends are sensual people attracted.

गौतमी—महाभात्र, णारिहसि एव्वं मन्तिदुं। तबोबण-संवड्ढिदो त्र्याभण्णो श्रश्चं जगो कइदवस्म [महाभाग, नाईसि एवं मन्त्रियतुम्। तपोवनसंवर्द्धितः श्रनभिज्ञः श्रयं जनः कैत्वस्य]।

GAUTAMI—Great Sir, it behoves not thee to say so. Reared in a hermitage, this person is ignorant of deceit.

राजा—तापसृद्धे,

स्त्रीग्गामशिक्षितपटुत्वममानुषीग्गां सन्दृश्यते किमुत याः प्रतिबोधवत्यः। प्रागन्तिरिक्षगमनात् स्वमपत्यजातम् श्रान्यैद्वि जैः परभृताः किल पोषयन्ति ॥ २०॥

KING—Pious Matron, untaught skill is seen even of females other than human, what then of those that possess knowledge, The female cuckoo is known to get her offspring reared by other birds before flight in the air.

राजिति। 'श्रात्मकार्त्य' खकार्य्यम् श्रवश्यं 'निवर्त्तयन्ति यासासाम्' [श्रविश्यके ियनि:]। 'एवमादिभिः' ईट्योभिः 'मधुराभिः' मिष्यावचर्षेः 'विषयिषः' इन्द्रिय-परायणा जना 'श्राक्तष्यन्ते' विमार्गः नौयन्ते। ['मधुराभिरनृतवास्मः'' (त-, न्या-) — ह् 'श्रवृतमयवामधुभिः' (रा-, वि, म-)]॥

पञ्चमोऽङ्कः

गौतभीति। 'तपोवने संबर्धित: अयं' श्रक्तालारूप: 'जन:' 'कैवतस्य' वश्चनाया 'अनभिजः'।

राजिति। इद्घा तापसी 'तापसद्द्वा' इद्घतापसी वा (''कद्घारा: कर्मधारये'' इति विशेषणस्य परिनपातो वा)। तत्सं बुद्धौ । मन्वय:— मानुषीनाम् भ्रिप स्त्रीणाम् भ्रिषित्तपटुत्वम् सन्दृश्यते, या: प्रतिवोधवत्यः (तासां) किसुत। परस्ताः खम् भ्रपत्य- जातम् भन्तिस्थामनात् प्राक् भन्यै: द्विजै: पोषयन्ति किला। व्याख्या— 'श्रमानुषीणां' मानुषव्यतिरिक्तानामिष 'स्त्रीणाम् भ्रशिचितेषु भनुपदिष्टेषु विषयेषु 'पटुत्व'' नेपुत्यम्— यद्या— 'श्रिषित्ततम्' श्रनुपदिष्टं 'पटुत्व' सन्दृश्यते' लत्त्यते। 'याः' स्त्रियः 'प्रतिवोधवत्यः, विवेकवत्यः तासां 'किसुत' किं वक्तव्यम्। 'परैः' काकादिभिः स्रताः' प्रष्टाः 'परस्ताः' कोकिलाः 'खम् भपत्यजातम्' अभैकसमूहम् 'भन्तरिध्यगमनात् प्राक्' (श्रश्चूत्तरपद्योगे पद्यमौ) यावदाकाश्यगमनं न शक्यते तावत् 'श्रन्यैः' कोकिलाभिन्नेः दिजैः' पित्तिभः काकैरित्यर्थः (प्रथममण्डक्षेण ततोऽभैकक्ष्पेण जन्म तेन च पित्रणां दिजत्वम्)। 'पोषयन्ति किल्व' वर्ष्वयन्येव। यद्योव' तिर्दं भाग्रमवर्ष्वतापि इयं कैतव' जानाति इति किमव चिवम्। ['श्रमानुषोणाम्'' (त, न्या-)— 'श्रमानुषोषु'' (रा-, वि-, म-)॥ "किल्व' (त-, न्या)— "खल्व' (रा-, वि-, म-)॥ "किल्व' (त-, न्या)— "खल्व' (रा-, वि-, म-)॥

NOTES

- 1. Reading—अनृतमयवाङ्मधुभिः means "honey of speech full of lies." This requires विषयिन् to be taken as अमर। But then पात्मकार्यनिवर्त्तिनी remains disjoined. The metaphor becomes faulty. This reading is therefore avoided.
- 2. (a) जमानुषीणाम्—मनीरपत्यानि जाति: इति मनु + अञ् स्त्रियाम् मानुष्यः women. The womes in here by the rule "मनीर्जातावञ्यती युक् च" giving two forms मानुष (अञ्) and मनुष्य (यत्)। Fem. of मानुष is मानुषो and of मनुष्य is मनुषो। न मानुष्यः जमानुष्यः। तासाम्। Qual. स्त्रीणाम्। (b) प्रतिवोधवत्यः = प्रतिवुध्यते जनेन इति प्रति + वृध् + पञ् कर्णे प्रतिवोधः intellect. स जस्त्रासाम् इति प्रतिवोध + मनुष् स्त्रियाम् Those who are endowed with intellect, i. e. the females of Man.
  - 3. Reading—श्रमानुषीषु will have श्राधारे सप्तमी। श्रमानुषीयु मध्ये

या स्त्रियः तासाम् is then sense. But all are स्त्री among the भमानुषी। Hence the statement is meaningless. श्रमानुषेषु might do, but भमानुषोषु will not. श्रमानुषोणाम्—qualifying स्त्रीणाम्—is much better. For a similar idea compare—"स्त्रियो हि नाम खल्पेता निसर्गोदेव पण्डिता:।"—Mrichchhakatika.

- 4. (a) अनिरिच &c.—The usual form is अनिरीच। अनः यावापृथिव्योभेध्ये देत्यते इति अन्तर् + देच + घञ् कमैश्चि = अन्तरौचा। От अन्तर्भध्ये
  च्छाणि नचवाणि अस्य इति अन्तर ऋष = अन्तरिचम् (पृषोदरादि)। ांb) दिजैः
  —हिर्जाताः देति दि + जन + ड कर्त्तरि = दिजाः birds. See Tika. (c) परमृताः
  —The word is परभृता in the feminine. (d) किल-ऐतिह्ये such is the story.
- 5. *Remark—Here अमानुषी may mean अप्रस्। दिन also means त्राह्मण। परस्ता: is परे: पुरुषे: विषयिभिरित्यर्थ: स्ताः पालिता. maintained by others, i. e. गणिका: who are often mistresses of the rich किल refers to tradition. Thus Sakuntala might take it as a grossly rude reference to her own birth-story. भनिका is अमानुषी and a परस्ता। शकुन्तला is her खमपत्यम्। On leaving विश्वामित and before going back to her celestial abode प्रागन्तरिचगमनात् she left her अपत्य for पोषस with a दिन Kanva who was अन्य (विश्वामित्रव्यिति किता) i. e. पर to her. This is the story किला। Also herself a परस्ता the mother makes a परस्ता of her अपत्य too, might be taken as a broad hint at the suspected unchastity of शकुन्तला।

शकुन्तला (सरोषम्)—अग्राज्ञ, अत्तणो हिश्वश्राणमाणेण पेक्खितः को दाणि अण्णो ध्रमकञ्चुश्रप्पवेसिणो तिएण्छण्ण कूबोबमस्म तुह अग्राकिदिं पिड्डिंबिङ्जस्सिदि [अनाय्य, आत्मनो हृदयानुमानेन प्रेक्षसे। क इदानीम् अन्यो धर्मकञ्चुकप्रवेशि-नस्तृणच्छन्नकूपोपमस्य तत्र अनुकृतिं प्रतिपत्स्यते]।

Sakuntala—(angrily)—Ignoble man, judgest thou after the measure of thy own heart? Who else will undertake to

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

imitate thee that, wearing the cloak of virtue, resemblest a well, covered up with grass.

शकुनलित। हे 'सनाय' पार्याचारिवर्जित 'आतानो हृदयस मनु' हृदयानुरूपं यत् 'मानं' मिति: तेन 'प्रेचसे' जानासि (ईचणमत ज्ञानमाते) यथा ते हृद्धं तथा सर्वस्य मन्धि। 'क इदानोमन्धः लद्दातिरिक्तो जनः (इदानीमिति वाक्यालङ्कारे) 'धमस्य कञ्च कं' प्रावरक 'प्रवेष्टुं' शौलं यस्य तथाविधस्य भतएव 'द्धेः हृद्धः' ह्यादितः (इङ्विकलः'। अनिटपची णिलुक्) यः 'क्पः' तेन सञ्च 'उपमा' तोलनं यस्य ताह्यस्य 'तव अनुक्वतिम्' भनुकरणं 'प्रतिपत्स्यते' करिष्यति। यथा गभीरोऽपि क्पः वर्णराच्छादितसुद्धः समतल इव लत्यते, तथा पापात्मा त्वं धमकञ्च कं प्रविष्टी धार्मिक इव लत्यसे। नाहमीहशी। किं वहना, भवानिव शठी हितीयो नाले व।

NOTES

ा, हृद्यानुमानेन—अनुगतं मानम् अनुमानम् similar measure, प्रादिः तत्—हृद्यस्य अनुमानं ; तेन—with the standard of your own heart, इया कर्णे। Cf.—''शहश' पुरुषस्थात्मा ताहशं संप्रभाषते''—Mahabharata.

राजा (त्र्यातमगतम)—वनवासादविभूमः पुनरत्नभवत्याः कोपो उक्ष्यते । तथाहि—

> न तिय्यंगवलोकितं भवति चक्षुरालोहितं वचोऽपि परुषाक्षरं न च पदेषु संसङ्जते। हिमात्तं इब वेपते सकल एष विम्वाधरः स्वभावविनते भु, वौ युगपदेव भेदं गते॥ २१॥

सन्दिग्धवृद्धिं मां कुर्व्वन् अकैतव इवास्याः कोपो रुक्ष्यते। नथा द्यनया—

> मय्येव विस्मरणदारुणिचत्तृत्ती वृत्तं रहः प्रणयमत्रतिपद्यमाने । भेदाद्भूवाः कुटिलयोरितलाहिताक्ष्या भग्नं शरासनिमवातिरुषा स्मरस्य ॥ २२॥

(प्रकाशम्) श्राण्यें, प्रथितं दुष्यन्तस्य चरितम् । प्रजास्वपीदं न रूरयते ।

KING—(Aside) The anger of this lady seems unfeigned, but through residence in the forest. Thus there is no side-look; the eyes become deep red; the speech too has very harsh words, and does not falter in the periods; the whole of the Bimba-like lower lip quivers like one frost-bitten; the eyebrows, naturally arched, have become crooked even simultaneously. Her anger, making me undecided in mind, seems like unfeigned. Thus it is as if I, in fact with a terrible attitude of mind from the loss of recollection not acknowledging the love, that happened in secret, by her mightily incensed and excessively red in the eyes, Cupid's bow is snapped through the contraction of her bent eyebrows. (Aloud) Noble lady, Dushyanta's deeds are public. Such a thing is not seen even among the subjects.

राजिति। 'श्रवभवत्या:—श्रकुन्तलायाः 'कोप: वनवासात्' तपोवने स्थितलात, नागरिक वृत्तेरनभिज्ञानात् द्रत्यर्थः 'श्रविश्वमः' विलासविर्जितः तान्तिकस्तया सान्तिको सन्द्यते'। पापा दयमिति कोपकारणमस्या नास्ति, तथापौयमध्ना परमार्थतः कुपितेव यदालन्यते, तव कारणं क्रविमकोपः कथमभिनेयस्तदेषा न जानातौति।

षन्वयः — अवलोकितं तियं क् न । चत्तः शालीहितं भवति । वचोऽतिपर्वाचरं परेषु न मंसक्रते च । सकल एव किन्वाधरः हिमार्तं द्रव वेपते । स्वभाविवनते स् वौ युगपरेव भेटं गते । व्याख्या — 'अवलोकितम्' अवलोकनम् हिष्टः (भावे क्षः) तिरः वक्षम् अञ्चतीति 'तिर्यं क्' वक्षम् [अञ्चतेः कर्तार क्षिन्] 'न'। च्हक्रौ मदिभमुखी हिष्टरस्याः, कतककोपे तु हिष्ट्यां वत्ता भवति । 'चत्तुः आ' सम्यक् 'लोहितं रक्तं 'भवति क्षतककोपे नेवं विश्वदमेव तिष्ठति । 'वन्तः' मां प्रति प्रयुक्ता वाक् 'प्रतिपर्वाणि' प्रतिरुचाणि 'अचराणि यस्मिन् ताह्य' 'परेषु' वाक्यग्रटकेष् शब्देषु 'न संसक्रते च 'नापि स्विजितं भवति । मिष्याकोपे तु रुचभाषणे वाक् प्रतिष्टता भवति । 'सक्तः' समय एव लोभनीयो विश्वाकारः प्रधरः (शाक्पार्थिवादिः) 'हिमार्तः' शौतपीष्टितः

द्वव वेण्ते' कम्पते। क्रिविमकोपे प्रधरकस्यो नैव वाभवेत्, क्रिचित् कोपकर्त्तः निप्रणतया मध्ये वा कोणमावे वा स्थात्। 'स्वभावेन प्रक्रत्या 'बिनते' वक्रो 'भूवी युगपदेव'
समकालमेव 'भेदं गते' भग्ने। प्रव तु यौगपद्यो क्रतककोपात् भेदं स्चयत्ये वकारः।
एवं तात्त्विकलचणैलंचितोऽपि कोपो मिथ्या एवं, लचणानि तु बनवासात् चपस्थितानि।
['प्रतिप्रवाचरम्'' (न्या-)—"पपि पर्वषाचरम्'' (तः, पि)॥ ''संस्क्राते''
(पि-)—संगच्छते' (त-, न्या-)॥ ''स्वकल एव'' (पि-)—''स्वक्ल एव''
(त-, न्या-)॥ ''स्वभाविनते'' (पि-,)—''प्रकामिवनते'' (त-, न्या)॥ स्रोकोयं
राधवादिभिरपठितः]।

सन्दिश्वित । 'मां सन्दिग्धा संश्विता, अहं वा विस्तृतः इयं वा मिथ्यावादिनी इति जातसंश्वा 'बुद्धिः' यस्य तथाविधं कुर्वन् अस्याः कोपः' अविद्यमानं 'कैतवं' शाख्यं यिसान् तथाविध 'इव जद्यते'। (पूर्वीक्तिविरद्धमेतत्। अकेतवले तव वनवासी हेतुरुक्तः। तद्युक्तः सन्दे हः। वस्तुतस्तु इदं वा पूर्व वा प्रचिप्तम्। पूर्वमेव प्रामाणिकं प्रतिभाति।)

श्रात्यः—विसारणदारुणिचत्रवृत्तौ मिय एव रही वृत्तंप्रणयमप्रतिपद्यमाने, श्रित्रवा श्रात्वोहिताच्या श्रान्या स्वाभिदात् स्वरस्य ग्ररामनं भग्नमिव। व्याख्या—'विसारणेन' विस्तृत्या स्वृतिकोपात् इत्यर्थः 'दारुणा' श्रातिकर्तशा 'चित्तवृत्तिः' यस्य तिसान् 'मिय एव रहः, विजने 'वृत्ते' निष्यन्न' 'प्रण्यं' स्वेहम् 'श्रप्रतिपद्यमाने' श्रस्तौकुर्वेति श्रानङ्गीकुर्वेति स्रति 'श्रात्यवि प्रवर्तेन कोपेन 'श्रातिकोहिताच्या' श्रारक्तकोचनया 'श्रान्या स्वाभिदात्' भङ्गात्, भेदं विधाय इत्यर्थः (ल्यव्कोपे कर्माण पद्यमी) स्वरस्य श्ररासनं धनुः 'भग्नमिव मन्ये इयमेव सत्यं वदित श्रष्टमेव प्रण्यं विस्तृतः। तेन कोपादनया न हि स्रयुगम् श्राप्त कामस्येव धनुभैग्रम्। सद्गतस्य स्वेषस्य जलाञ्चिद्दितः इत्यर्थः। [मय्येव विस्तर्यः' (रा-, वि- स-)—''मय्येवमस्तर्यः' (त- न्या-)]॥

प्रकाशिमित । 'प्रकाशं' स्प्रष्टमाइ—'दुष्यन्तस्य चिति वत्तं वत्तं 'प्रिथितं' सर्वेत प्रकाशं रहस्यं तत्र किच्चिदपि नास्ति, श्रतस्तृणच्छन्नकूपस्थेष तस्य वृक्तिं वा इति लोको वदतु स्या तत्र किसुच्यताम्। परन्तु 'इदं त्यणच्छन्नकूपवृद्धं' 'प्रकाखिप' किं 'पुन: प्रजा-पालको न हंस्यते'। ['प्रकाखपौटं न हृश्यते'' (त-, न्या-)—''श्रथापौदं न लच्चये'' (त-, वि- स-)]।

श्रमिज्ञानशकुन्तल्रम्

NOTES

1. Remark—This passage is very obscure. The second verse plainly states that the king is almost convinced of Sakuntalas innocence and the truth of the story told by her. If so, it is difficult to explain what follows from आये प्रशितम् &c. to दारपरित्यागः।

Again "मकैतव द्रवाखाः कौपी जन्यते। तथाहि" is a poor paraphrase of 'अविसमः पुनरतभवत्याः कीपी जन्यते। तथाहि" with words repeated exactly in the same order. The same person, with any pretentions as a writer, would not have probably written both. Lastly, the plain पद्धाः as a substitute for अत्रभवत्याः seems to be a breach of decorum even though पात्मगत। This coupled with the incongruity of the verse, seems to raise grave suspicons about the authenticity of the text, from सन्दिग्धविद्यम् to सारस्य, notwithstanding that Bhoja quotes rhe verse मध्येव &c. in the Kanthabharana.

On the other hand, note how minutely and faithfully the working of anger are painted in the first verse how skilfully the metre is handled, how dignified the diction, and last though not least how happily मंसज्जते appears in the पात्मनेपद as is usual with Kalidasa, Vyasa, and Valmiki. (It is significant that an attempt has been made to alter संस्काते into सगच्छते)। This verse (न तिथेक &c.) cannot be spurious.

If then सन्दिग्धनुद्धिम्—स्वरस्य be omitted; the passage left has to be explained differently from what appears in the Tika. Thus—विश्वम is हाव or शोमा! "षण विश्वम:। शोभायां संश्वे हावे" इति हैम:। श्रविश्वम: unadorned i. e. plain, natural; without the softening features which society and etiquette impart. She makes no attempt to control or conceal her anger. This is due to forest life; she has not seen society. 'पापा इयम् = जानातीति" in the Tika has to be omitted. Also omit "एवं तास्विक ... उपस्थितानि"। The king believes that she is really offended;

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

but this does not lend colour to her story. She is angry not because she has been disbelieved; but owing to the unkind remark "स्त्रीणामशिचित—"।

शकुन्तला—सुद्ठु दाव श्रत सच्छन्दचारिणी किदम्हि जा श्रहं इमस्म पुरुवंसप्पद्यएण मुहमहुणो हिश्रश्रविसस्स हत्यब्-भासं छबगदा [सष्ठु ताबत् श्रत्र स्वच्छन्दचारिणी कृतास्मि, याहमस्य पुरुवंशपत्ययेन मुखमघोहं दयविषस्य हस्ताभ्यासमुप-गता]। (पटान्तेन मुखमावृत्य रोदिति)।

SAKUNTALA—Well am I here represented as a harlot—I who through confidence in Puru's line, had got into the clutches of this person, with honey in the mouth and poison in the heart. (Hides her face with her skrit and weeps).

शाङ्ग रवः—इत्थमात्मकृतमप्रतिहतं चापछं दहित । श्रातः परीक्ष्य कर्त्तं व्यं विशेषात् सङ्गतं रहः । श्रज्ञातहद्येष्वेवं वैरीभवति सीहदम् ॥ २३ ॥

SARNGAVA—Thus does unchecked rashness of one's self burn. Hence secret union has to be made after having specially tested (each other). Friendship does in this manner become enmity in those whose hearts are unknown (to each other).

शकुनलित। 'पत्र' इह देशे सुष्ठ, पित्रियोन 'स्वच्हन्देन' पात्ममत्या 'चरित या ताह्यो, यथेच्छाविहारिणी 'क्षताचा' प्रतिपन्ना भवामि 'या पह्मं [उत्तरवाक्यगत-ले नीपादानात् तच्छव्दव्यपेचा] 'पुरुवं श्रे' यः 'प्रत्ययः' विश्वासः तेन 'सुखे मध् यस्य ताह्यस्य च ['सप्तमीविश्वणे—'' द्रित ज्ञापकात् व्यधि-व्यप्पदो वहुन्नोहिः] 'पस्यन्नस्य' इसाध्यासं करसमीपम् 'उपगता प्राप्ता। पौरवो ऽयं पापं न कुर्यात् द्रव्ये न गता, सम्प्रति शोचाइमित्यधः। ['हृद्यविषस्य' (त., न्या-)—'हृद्यस्थितविषस्य' (रा., वि म)]।

'पटस' वसनस चन्तेन प्राप्तेन सुख्नाइत्य रोदिति'।

शाक ति। 'अप्रतिहतम्' अनियन्तितम् 'आत्मकत' निजानुष्ठितं 'चापलं' चपलता 'इय्यम् अनेन प्रकारिण 'दहति' परितापयित। अविस्यकारिता लया कता, ततफल-मधुना मुङ्च्। अन्वय:—अतः रहः सङ्गतं विशेषात् परीच्य कर्त्तेव्यम्। अज्ञात-हदयेषु सौहदम् एवं वेरोभवित। व्याख्या—'अतः' अस्मात् हितोः यतथापलं दहति ततः 'रहः' विजने यत 'सङ्गत' समागमः तत् 'विशेषात्' विशेषात्ययणेन न तु सामाय-हप्ट्या [विशेषमवलम्बा इति ल्यव्लोपे कर्मण पञ्चमो] 'परौद्यं विस्थ्यं 'कर्त्त्व्यम्'। अन्यथा अनिष्टमाह—'अज्ञातं हद्यं' मनो येषां तेषु जनेषु सुहृदयस्यमावः 'सौहृदं' मेवो [सृहृदयस्वत्यत् युवाद्यण्। हृद्भावः। आदिहृद्धः] 'एवम्' अनेन प्रकारिण शकुन्तला-दृष्यन्तगतरीत्या अदेव देवं सम्पद्यमानं भवित इति 'वैरोभवित' सत्तता सम्पद्यते। सामान्यतः पौरवोऽयम् इति न पर्याप्तम्, विशेषत आत्मना पुनर्यं कौदृश्य इत्यपि ते चिन्तनौयमामीत् इति भावः ['इत्यमात्मकतम्' (रा-, वि-, म-)— 'इय्यम्' (त-, न्या-) ॥ ''अप्रतिहतम्' (न-, न्या-म-)—'परिहतम्' (रा-, वि-)]॥

NOTES

- 1. हृदयविषय—In हृदयस्थितविषय the word स्थित is superfluous. Besides the compound does not harmonise with मुखमधी:।
- 2. इत्यम् etc.—Raghava reads परिचतम् and explains 'आत्मक्ततं चापलं कदाचित् दैवानुकल्ये न सम्यक् तया परिणमति (sometimes succeds by chance); परिचतं कैनचित् रूडं सत् दहति (but, obstructed, as it usnally is, it brings remorse).
- 3. श्रतः etc.—Raghava construes 'संगतं परीच्य कर्त्तव्यम्'' (Union should be made after test); रहः सङ्गतम् विशेषात् (secret union should be after special tests).
- 4. (a) एवम्—अनेन प्रकारिण i. e. as it has become in this case of दुष्यन्त and श्रकुन्तला। (b) सीहृदम्—See under जननान्तरसीहृदानि।

राजा— अयि भोः किमत्रभवतीप्रत्ययादेवास्मान संयुतदोषा-क्षरैः क्षिणुथ ।

KING-O, why do you, merely through trust in this lady, goad me with words, implying a host of sins.

शाङ्गंरवः (सासूयम्)—श्रुतं भवद्भिरधरोक्तरम्— श्राजनमनः शाट्यमशिक्षितो यस्तस्याप्रमाणं वचनं जनस्य। परातिसन्धानमधीयते यैविंद्येति ते सन्तु किलाप्तवबाचः॥ २४॥

SARNGARAVA—(With scorn)—Did you notice the preposterous suggestion? The statement of a person, who from birth has not practised deceit is no authority; and of creditable testimony, for sooth be those by whom the cheating of others is studied as a science!

रानिति। 'षवभवत्यां' शकुन्तनायां यः 'प्रत्ययः' श्रज्ञा तस्मात् 'एवं तन्मावमव-जन्म 'किमस्मान् संयुताः' सन्मिन्तिता 'दोषां' येषु तैः 'संयुतदो हैः' वहदोषारोपकैः 'श्रवरैः निणुषं पोड्यथ। क्षेतवेन श्रस्मा विश्वासीत्पादनभेको दोषः, ततस्तदपनापी दितीयः। दयमपि श्रस्मा एव वादपामास्मात् मिय श्रारोपितम्। श्रस्मा वाद एव-श्रादयः प्रतिवादो मे हिय द्रत्ययुक्तं वः।

शार्त्वेति। 'मस्यया' दोषोदघाटनेन सष्ठ, सकोपिनत्यर्थः। 'मघरम्' मनूर्द्धम् ['भनूष्ट्वे होनेऽधरोऽन्यवत्'' इति विश्वः]। 'उत्तरम्' ऊर्द्धम् [,'उत्तर' प्रवणोर्द्धयोः" इति हैमः]। यदेव भधर' तदेव उत्तरम् 'भधरोत्तरम्' भधः स्थायिनः अध्यं स्थितिः। तत्य गोण्या व्या—विपर्यासः। 'भधरोत्तर' विपर्यासः 'शुर्तं' किम् ? इति काकुः।

तदेव स्पष्टयति। भन्वयः—यः भा जन्मनः मास्यम् भमिष्वितः तस्य जमस्य वचननप्रमाणम्। यैः परातिसन्धानं विद्येति भधीयते ते किल भाषताभः सन्तु। व्याख्या—
'यः' मकुन्तलाक्ष्पो जनः 'भा जन्मनः' भवात् प्रश्वति भद्य यावत् 'माठां कैतवम् 'भमिष्वतः" भिष्वितुं न भारस्थवान् (भादिक्तमंथि कर्त्तरिक्तः) 'तस्य जनस्य वचनम् भप्रमा '' प्रमाणं न प्रत्ययान्धम् इति राजोक्तं भुतं भवद्भिः। 'परेषाम्' भन्ये वीम् 'भतिसन्धान' वच्चनं 'विद्या इति मत्वा 'यैः' दुष्यन्तादिभिः 'भधीयते' नियमपूर्वं क्त' गुरुसकामात् ग्रद्यते 'ते किल'। किल इत्यरुचो। 'भाषां' प्रत्ययिता 'वाक्" येषां ताद्याः प्रत्ययितवचनाः 'सन्तुं प्रत्यिप च तेनैवीक्तं भूतम्। विश्वासयीग्ये भप्रत्ययम् भवित्रसभीये च प्रत्ययम् भाकाङ्चता भधरोत्तरसुपस्थापितम्।

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

NOTES

- 1. संयुत &c.—सम् is एकत together. संयुत is सन्मिलित concurrent Hence it means—A speech that charges me with more than one offence. See Tika. Raghava has सम सम्यक् thoroughly "सम्यक् न तु ईषत्, युक्तः संयुक्तः नतु स्पष्टः"। He makes it mean—A speech directly accusing me with an offence.
- 2. षधरोत्तरम् Anything preposterous. See Tika. Or thus अधर is low. उत्तर is high. षधरस्य उत्तरञ्च अधरोत्तरम् or षधरोत्तरे high and low, इन्ह । The एकल is opitional by the rule 'विभाषा इच मृग दृष्ण धान्य व्यञ्चन पग्रश्चन्यश्च इवपुर्वापराधरोत्तराणाम्'। Here mark the low, means mark how what ought to be high is now low. Similarly high becomes noteworthy when what should be low is placed high. Hence Sarngarva wants the audience to note how the undeserving (दृष्णन) appears deserving and the deserving श्वनुत्तन्ता as undeserving.
- 2. किल-Implies diapproval. ते आप्तवाच: किल = That they are truthful is ridiculous. Raghava has संगावनायां किल।

राजा—भो सत्यवादिन, श्रभ्युपगतं तावदस्माभिरेवम्। किं पुनिरमामतिसन्धाय लम्यते।

KING-O! Truth-teller, all this is indeed admitted by us. But what is gained by deceiving this person?

शास्गंरवः-विनिपातः।

SARNAGARA-Down fall.

राजा-विनिपातः पौरवैः प्रार्थ्यते इति न श्रद्धेयमेतत् ।

KING—It is not an acceptable statement that down-fall is desired by the Pauravas.

शारद्वतः—शाङ्ग रवः किमुत्तरेण। अनुष्ठितो गुरुनियोगः। प्रतिनिवर्त्तामहे वयम्। (राजानं प्रति)—

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

तदेषा भवतः पत्नी त्यज वैनां गृहाण वा उपपन्नाहि दारेषु प्रभुता सवतोमुखी ॥ २५॥ गौतमि, गच्छाप्रतः । (प्रस्थिताः)।

SARADVATA—Sarngarava, no use replying. The preceptor's order is executed. We go back. To the king—Well then: This is your wife. Abandon her or accept. Authority over wives is indeed allowed to be all-embracing. Gautami, go you in front (They start).

रानिति। भवतु भवन्त एव सत्यवादिनः न पुनर्माद्याः एवं तावत् असाभिः 'अभुगपगतं' स्तौक्रतम्। किन्तु न हि निष्पृयोजना लोके काचित् प्रवृत्तिः। वृहि 'पुन-रेनाम् अतिसन्धाय' वञ्चयित्वा किं लभ्यते प्रयोजनं सिधाति नः।

शाकेति। 'विनिपातः' नरके पतनमेतेन लभ्यते।

राजेति। 'विनिपातः' नरके पतनं 'पौरवैः' राजभिः 'प्रार्थाते' इष्यते 'दति एतत् न यद्वेयं' न आदरगौयम्।

भारहत इति । 'छत्तरेण' प्रतिवचनेन किम्। राज्ञा सङ्घ वादप्रतिवादेन भलम्। 'गुरो: नियोगः' शासनम् 'अनुष्ठितः' श्रकुन्तला राजसकाभमानीता । वादाय नादिष्टा वयम्। सम्प्रति 'वयं प्रतिनिवर्त्तामहे' श्रात्रमं प्रतिगच्छामः। श्रन्वयः—तत् एषा भवतः पत्नौ । एनां त्यज वा ग्रहाण वा । हि दारेषु सुवैतोसुखौ प्रभुता छपपन्ना।

व्याख्या—'तत्' इतुप्रपंहारे इति राघवभद्दः। वितख्डासुपसंहरति। 'एवा' इयं सकुन्तला भवतः पत्नौ, यथाश्रास्त्रं परिणीता दाराः। 'एनाम्' [अन्तादेशे एनादेशः] 'त्यन वा' त्यनुं मिक्कृषि चेत् त्यन्न, 'ग्रहाण वा ग्रहीतुं यदि वाञ्कृषि ग्रहाण। 'हिं' यतः' दारेषु' कत्तते विषये [दारश्रदो वहुत्वे अस्त्रियाम्] सर्वतः सर्वासुदिचुसुखं जचण्या प्रवृत्तिः यसा तादृशी सर्वानारा इत्यर्थः [अत्र सुखंश्रद्धः स्वाङ्गशाचिलाभावे क्षीषभावः ग्रुक्तः। किन्तु एवंविधप्रयोगाः अभिग्रुक्तप्रयोगात् साधवः। यद्दा 'हि दारेषु (प्रभोः) सर्वतीसुखौ प्रभूता लपपन्ना' दत्यन्त्यदारा एवंविधस्यन्ते गौणवत्या सुखश्रद्धः स्वाङ्गवाचित्वं प्रकृत्या सर्वतःश्रद्धः दिग्वाचित्वं स्वीकृत्यः "दिक्पूर्वपदात्कीप्' इति क्षीप्] 'प्रभूता' सन्तन्तता 'लपपन्ना ग्रुक्ता। भन्ततन्त्वं पत्रा ग्रहणसग्रहणञ्च, वत् यथेष्कृसस्यं वर्त्तं स्व। ['पत्रीं' (त., न्या-)—'कान्ता' (रा., वि., म)॥ 'लपपन्ना' (रा., वि., स-)—'कान्ता' (रा., वि., स)॥ 'लपपन्ना' (रा., वि., स)॥ 'लपपन्ना' (रा., वि., स-)—'कान्ता' (रा., वि., स)—'क्षिश्रतोसुखौ' (त., न्या)॥ 'सर्वतोसुखौ' (र., वि., स)—'क्षिश्रतोसुखौ' (त., न्या)॥

NOTES

- 1. विनिपात:—&c.—"कि लभ्यते (what is the reward) is the kign's query. Sarnagarava retorts 'विनिपात:' (Ruin is your reward). The king rejoins—As 'Ruin' cannot be an object of desire, so 'I cheat her with a view to gain ruin' is ridiculous.
- 2. पत्नी—Duly wedded wife, 'प्रतानी यज्ञसंयोगे' दति पत्नभावे 'च्छनेथो क्षीप्' इति क्षीप्। कान्ता is प्रिया a darling. The epithet is unsuitable here, because the king has not shown any evidence of his affection towards her. (b) दार्षु—दारयन्ति भेदयन्ति भादम् दति ह + िषच् + घञ् कर्निर। घञ् is not available in the कर्नु वाच्य। But this case has been specially provided for by the Varttika 'दार- जारी कर्निर पिजुक च'। (c) प्रभुता—The प्रभुता is conferred by the sacrifice performed during marriage. It exists in case of a प्रवी—and not of that of mere कान्ता। Hence prefer the reading प्रवी।

शकुन्तला—कहं इमिणा किद्वेण विष्पलद्धंमृहि तुम्हे वि मं परिच्च हि कथमनेन कितवेन विष्रल्थास्मि यूयमपि मां परित्यजथ]। (अनुप्रतिष्ठते)।

SAKUNTALA—How is that, I have been cheated by this deceiver and you too forsake me? (Follows).

गौतमी (स्थित्वा)—बच्छ सङ्गरव, अणुगच्छिदि करूग्-परिदेइणी सडन्दला। पन्नादेसपरुसे भन्नणि कि' वा मे पुत्तिआ करेदु [वत्स शाङ्गीरव, अनुगच्छिति नः करूणपरिदेविनी शकुन्तला। प्रत्यादेशपरुषे भन्न रि किं वा पुत्रिका करोतु]।

GAUTAMI (stopping)—My son Sarngarava, Sakuntala is following us with piteous wails. What else could my poor child do, the husband becoming cruel by forsaking her?

अकुन्तलेति। 'भनेन' कितवेन भटेन 'विप्रलब्धा' विश्वता श्रस्थि, यूयमपि मां' परित्यज्ञव इति 'कथम्' एतत्। भनुप्रतिष्ठते पश्चात् गक्कृति [समवप्रविभ्यः स्थः इत्यात्मनेषदम्]।

गौतमौति। 'स्थिता' गमनादिरता भूता। 'करूणम्' चार्त्तं यथा तथा 'परि-देवयते' विलपति या तादृशी सती ['विलाप: परिदेवनम्'' इत्यमर:] 'नः' अखान् 'अनुगच्छति'। 'भर्त्तरि प्रत्यादिशेन' निराकरणेन पर्वे, छचे कठोरे सति इत्यर्थः 'िकं वा' अन्यत् 'मे पुविका' अनुकन्पिता दुष्टिता 'करोतु'। अखदनुगमनं विनाः किमन्यदस्थाः भरणम् ? तदस्यै मा कुप्य।

NOTES

करण &c.—करण+परि+दिव (कूनने-चुरादि) or (देव भ्वादि) + णिनि (or धिनुण्) साधुकारिणि कर्त्तर।

शाङ्गरवः (सरोषं निवृत्य)—िकं पुरोभागे, स्वातन्त्रग्रमव-लम्बसे। (शकुन्तला भीता वेपते)।

SARNGARAVA-(Turning back angrily)-What! wicked one, assumest thou independence? (Sakuntala is frightened and trembles).

शाङ्गरवः—शकुन्तले—

यदि यथा वदति क्षितिपस्तथा

त्वमसि किं पितुरुत्कुलया त्वया।

श्रथ तु बेत्सि शुचि व्रतमात्मनः

पतिकुले तव दास्यमिष क्षमम्॥ २६॥

तिष्ठ, साधयामो वयम्।

SARNGARAVA—Sakuntala, if thou art as the lord of the earth says, what has thy father to do with thee that transgressed the family-tie? But if thou knowest thy vow as pure even servitude suits thee in the house of thy husband. Do stay here and we retire.

शाङ्गीत । आः 'पुरोभागे' दोषैकदृक् [''दोषैकदृक् पुरोभागी'' द्रव्यामरः] दोष-मातदिशैनि, गुणविसुखि 'खातना'' स्विकाचारम् 'भवजन्वसे किम्' इति काकुः पुनः पुनर्दोषसेव तं भनसे। पूर्वं बस्यु जनमनावैदाइमं गता इत्येकी दोषः, अधुना अ स्त्री भूला कामाचारं प्रवर्षेस इति हितीयः। 'वेपते' कम्पते। अन्वयः चितिपो वधा वदित यदि तं तथा असि, डतकुलया लया पितुः किम् ? अथ तु आत्मनी वृतं ग्रांच वित्सि, पितकुले दास्यमि तव चमम्। व्याख्या—'चितिपो' भूपितदुं ध्यनः 'यथा वदित याद्यं भाषते 'यदि त्वं तथा' ताद्यशे 'असि' यदि त्वं तत्वत् एव अनूद्रा सगर्भा, तदा 'उत्जान्ता कुलं' या तथाविषया [प्रादितत्षुक्षः] कुलट्या 'त्वया पितुः' कष्यस्य 'किं प्रयोजनं सिधेत् न किमिप। तत् प्रत्यावत्तं नमयुक्तम्। 'अथ तु' पचान्तरे यदि 'आत्मनी व्रतं स्वधमें, पातिव्रत्यमित्यर्थः 'ग्रचि' अनघम् अख्वितितं वित्सि' मनसि जानासि तदा 'पितकले' भृत्वग्रहे 'दास्यमिप' दासीभावोऽपि 'तव चमम्' उचितम्। तत्य अयुक्तं प्रतिगमनम्। एवं पचद्ये प्रतिप्रयाणे अयुक्ते सित 'तिष्ठ' इहेव आम्स्व 'वयं' साध्यामी' गच्छामः। [''प्रायेण ख्यन्तकः साधिगंमीः स्थाने'' इति दर्पणः]।

NOTES

- 1. (a) पुरीभागि—पुर्न् is first. In a search after दीष and गुण in this world, we meet with दीष almost at every step. So few are the instances of गुण, that these are found out last, after those of दीष have been singled out. Thus दीष is पूर्व and गुण is पर। Hence पुर: पूर्व: दीषपच इत्यर्थ: भागी यस्या: सा पुरीभागा one who always chooses the first (i.e. दीष) तत्सम्बुद्धी। Cp. "श्रष्टी श्रस्य पुरीभागिता'—in Swapna. (b) स्वातन्त्राम्—तन्त्र is प्रधान prominent. "तन्त्र' प्रधान सिद्धान्त्रो स्त्रवाये परिच्छे दे" इत्यमर:। स्वः भातमा तन्त्र' यस्य तत् स्वतन्त्रम्। तस्य भावः। Cp. "न स्त्री स्वातन्त्रामर्श्वते" इति मनुः।
- 2. (a) उत्क्राच्या—उत्क्राच्या कुलाम् or उत्क्राच्या कुलान्। प्राहितन्—
  (b) *Remarks—(1) Two alternatives occur—(i) What the king says is true, (ii) You are speaking the truth. In the first case—you must not go back to you father, wherever else you like you may go. In the second case, you must not leave the hearth of your husband. In either case, it is useless to follow us. In the first half we have चितिप: instead of प्रति: and in the second half प्रतिकृति occurs and not चितिपकृति। This is as it should be. The first half assumes the truth of the king's

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

statement, so he cannot be referred to as the पति: of Sakun'tala. The second half assumes that Sakuntala is speaking
the truth; hence the चितिपकुच becomes her पतिकुच।

राजा—भोस्तपस्विन्, किमत्रभवतीं विप्रस्रभसे।

कुमुदान्येव शशाङ्कः सर्विता वोधयति पङ्कजान्येव ! विशनां हि परपरिग्रहसंश्लेषपरांमुखी वृक्तिः॥ २७॥

KING—O hermit! why do you delude this lady? The moon opens lilies only, the sun lotuses alone; the disposition of the self-restrained is indeed averse to contact with another's wife.

शाङ्कोरवः—राजन, श्रथ पूर्ववृत्तं व्यासङ्गाद्विस्गृतं भवेत तदा कथमधर्मभीरोर्दारपरित्यागः।

SARNGARAVA—King, if it be that what happened before is now forgotten through diverted attention, then apprehensive of sin as thou art, how is this renunciation of wife?

राजिति। 'किं' किमधें 'विप्रलभसे' छलयसि। चन्यः—ग्रशाहः कुसुदान्ये व सिवता पह्नजान्ये व वोधयित। विश्वनां वृत्तिः परपरिप्रष्टसंग्रं भपराङ्सुखी हि। व्याख्या — 'ग्रशाहः' चन्दः 'कुसुदान्ये व' न पुनः पद्मजानि, सविता स्थः 'पङ्गजान्ये व' पद्मान्ये व न तु कुसुदानि 'बोधयित' विकाशयित। हष्टान्ताभ्यां जानीहि 'विश्वनां' जितिन्दिः याणां 'वृत्तिः' व्यापारः परेषाम्, चन्ये वां 'परिग्रष्टाः' भार्याः ["पत्नीपरिजनादान-मूलग्रापाः परिग्रहः" इत्यमरः] तासां 'संग्रेषः संस्पर्गः [कर्त्तरि कर्मण वा क्रद्योगे षष्टी] तव 'पराङ्मुखी हि' चलसा एव। विश्वष्ठ मामपि गण्य, तन्नाष्ट्रमेनां युमाभि-रव त्यक्तामपि गण्य, तन्नाष्ट्रमेनां युमाभि-रव त्यक्तामपि गण्य, तन्नाष्ट्रमेनां युमाभि-रव त्यक्तामपि गण्य, तन्नाष्ट्रमेनां युमाभि-रव त्यक्तामपि गण्यः

यार्द्वि। 'मध' पचान्तरे 'पूर्वम्' इतः पूर्वम् माश्रमे यत् 'हत्त' जातं तत् 'व्यासङ्गात्' विषयान्तरव्याप्रतत्वात् 'विद्याृतं त्वया इति यदि 'भवेत्' तदा मधमंभीरोः' तव सम्प्रति शक्तन्तवायाः प्रत्यादेशात् 'दारपरित्यागः' प्राप्तः। एतत् 'कश्चं' कीहर्शं कथ्य। मद्य यदव वृत्तं तव सवान् सन्धते 'छत्कुला शक्कनाखा' इति, एका म सन्दिते

"कितवो भवान् दित । परन्तु जढा शकुन्तला पूर्वं व्यासङ्गाहिस्मृताऽधुनां दिति हितीयोऽपि पचः सम्भवति । यदि स एव ताच्चिकसृतौयः पचः तदा सम्मति दारत्यागैनः धर्मात् चुरतोऽसि इति शाङ्गेरवानुयोगतात्पर्येष्म् ।

NOTES

- 1. (a) परपरिग्रह &c.—Raghava takes सम् with पराङ्सुखा। Thus सम्यक् स्रोपपाङ्सुखी संस्रोपपराङ्सुखी। cp. "पराङ्सुखी विश्वसृज्ञः प्रवृत्तः"—K. III. (b) The अलङ्कार is अर्थान्तरन्यास। The general statement "विश्वनां हि &c."—is supported (साधन) by specific instances कुसुदान्योव &c. and स्विता &c. Lastly the general statement "विश्वनां हि &c." is applied to his own case by implication. For a similar sentiment, cp. "रम्नूणां विश्वनां सनः हि परस्त्रीवसुखप्रवृत्ति"—Raghu.
- 2. Sarangarava suggests that it is possible that Sakuntala was indeed married by the king; but the king has now forgotten all about the marriage. In that case, the repudiation becomes a sin. This places the king in a fix and herefers to Purohita in bewilderment.

राजा—भवन्तमेवात्र गुरुलाघबं पृच्छामि। मूढ़ः स्यामहमेषा वा वदेन्मिथ्येति संशये। दारत्यागी भवाम्याहो परस्त्रीस्पर्शपांशुलः॥ २८॥

KING—In this matter, to you I ask the greatness and lightness. Might I be dazed or could this lady be telling a lie—such being the doubt am I to be the renouncer of my wife or a sinner by touch of another's wife?

पुरोहितः—(विचार्य्य)—यदि तावत् एवंक्रियताम ।

PRIEST (Reflecting)—Well; let it be managed thus.

राजा—श्रनुशास्तु मां भवान्।

KING-Let your reverence command me.

पुरोहितः—अत्रभवती तावदाप्रसवादस्मद्गृहे तिष्ठतु ।

PRIEST-Let her ladyship stay in my house until delivery.

राजा—कुत इदम्। KING—Why this ?

राजिति। पुरोहितं प्रत्ये तत्। 'सव' सिस्मिन् विषये 'भवन्तभवगुक च लघु स 'गुक्लघु' ("विप्रतिषिद्धश्वानिषकरणवाचि" इति एकत्वविकत्यः) गुक्लघुनो भावः, 'गुक्लाघवम्' [स्रिण्यूवंपदद्वद्धी प्राप्तायां श्वाध्यप्रयोगप्रामाण्यान् उत्तरपद्वृद्धः इति दुवंद्वित्तः। "गुक्लघूनेकत्तरपदस्य" इति पद्मनाभः] को वा 'गुक्को वा लघुः इति 'पृच्छामि'। पचद्यमाष्ट—प्रत्ययः— "स्रृष्टं स्थाम्" वा "एषामिष्या वदित्" इति संग्रये, दारत्यागी भवामि, श्राहो परस्त्रीस्पर्शपांग्रजी भवामि। व्याख्या— 'श्रृष्टं मूदः' पूर्ववृत्तव्यरण्यमन्यरः 'स्थाम् वा' श्रष्टवा 'एषा' श्रकुन्तला 'मिष्या वदित् (संप्रश्ने लिङ्) 'इति' एविविधे 'मंग्रये' संप्रश्ने जाते, निजमूद्रत्वे एनां त्यक्ता 'दारत्यागी (दारोपपदात् त्यजीः चिनुण्) भवामि, 'श्राहो' श्रष्टवा श्रस्था मिष्यावादित्वे एनां ग्रष्टीत्वा 'प्रस्त्रीस्पर्यन्त पांग्रजः' कल्डने भवामि इत्यव निर्णयंभवान् वदत् ।

पुरीहितेति। 'यदि तावत्'। तावदिति वाक्या खङ्कारे। 'एः क्रियतां, इत्य' विधीयताम्।

राजेति। 'भवान्' माम् अनुशास्तु कर्त्तेव्यम् उपदिशतु।

प्रशेष्टित इति । 'भवभवतौ तावत्'। तावदित्यवधारणे। 'भा प्रसवात्' प्रसव-पर्यन्तम् (''पश्चम्यपाङ्परिभिः'' इति पश्चमौ)। ''भव्यदग्रहे'' मदभवने 'तिष्ठतु'। NOTES

1. *गुरुवाचवम्—An irregular form, because अग् should cause आदिश्रद्ध resulting in गुरुवाच + अग् = गोरुवाचव । But गुरुवाचव is common with the older writers such as वाजीकि, व्यास, मनु, चरक &c. The form however, is not inadmissible. In the Vritti we find 'काग्रज्ञतत्वसं गुरुवाचवम्''; the Bhashya has 'पर्यायग्रदामां गुरुवाचविन्ता नासि'' (See also Tika) । Some suppose गुरू = गौरव by transference of epithets (खज्ञणा), and then गुरू च खाचवच, दक्ष which is optionally singular—(see द्वचंदश्चि). Such defence are quite uncalled for; the adoption of the form by the भाषाकार etc. being defence enough.

[·] Adopted by prof. Gajendragadkar.

2. (a) मृद: स्थाम हम्—This is Sarngarva's suggestion (b) एषा वा इदेन्त्रिय्या—This is his own impression.

पुरोहितः—त्वं साधुभिरुह्छः प्रथममेव चक्रवर्त्तनं पुत्रं जनियष्यसीति। स चेन्मुनिदीहित्रस्तहक्षणोपपन्नो भविष्यति, ततः श्रभिनन्य शुद्धान्तमेनां प्रवेशयिष्यसि। विपर्यये तु पितु-रस्याः समीपनयनमवस्थितमेव।

PRIEST—You were declared by the sages that the very first you will beget, will be a son who will lord it over the circles. If that son of the Muni's daughter be endowed with those signs, having congratulated you will cause her to enter the royal apartments. The reverse happening taking her back to her father is of course understood.

राजा—यथा गुरुभ्थो रोचते।

KING-As pleases my preceptor.

पुरोहितः-वत्से, अनुगच्छ माम्।

PRIEST-My child, follow me.

शकुन्तला—भञ्जविद वसुहे देहि मे विवरं [भगवित वसुधे, देहि मे विवरम्]। (रुद्ती प्रस्थिता। निष्कान्ता सह पुरो-धसा तपस्विभिञ्च। राजो शापब्यविहतस्मृतिः शकुन्तलागतमेव विन्तयित)।

SAKUNTALA—O mighty Earth, allow me a hole. (Proceeds weeping. Exit with the Priest and the ascetics. The king with his recollection barred by the curse, continues musing about Sakuntala).

पुरोहित इति । 'प्रथममेव' त्वं 'चक्री' राजमण्डले अवस्यं वर्तस्यित इति 'चक्रव-क्तिनं' भाविससानं 'पुर्वं जनियम्यसिं उत्पादियम्यसि 'इति साधिभः' सत्पुर्वहैः 'क्टहिष्ठः' मभिद्यितोऽसि । प्रथममपत्यं ते पुर्वो भिवता स च सप्तससुद्रसुद्रितमहोधरः इति भमोषा साधू तिरिक्ता 'सः' अस्या जिनस्यानी 'सुनेदौ दिवः चेत् यदि 'तस्य खचणैः' चक्रवित्ति ज्ञेः 'छपपन्नः युक्तो 'भिवस्यित ततः भिमनन्दा सादः सत्क्रत्य 'एनां ग्रज्ञान्तम्' अवरोधं 'प्रवेशियस्यिते । 'विपर्यये तु अन्यया पुनः, यद्ये वा पुतं न जनयित, पुतं वा चक्रवित्तिं जचणक्षोनं तदा 'अस्वाः पितुः समोपनयनम् अवस्थितं निर्जीरितम् 'एवं।

शकुन्तलेति। 'भगवित वसुधे' एवं भन्नी शिद्धता कथं लोकलोचनगोचरा भवेंगं, तत् 'में मर्द्धां विवरं बिलं 'देहि' तत्रैवान्तर्हिता वसीयम्। 'क्दती' रोदनपरा 'प्रस्थिता' प्रस्थातुमारच्या [श्रादिकर्मणि क्षः]। 'क्दती निष्कान्ता सह पुरोधसा' द्रत्यादि नोक्तम्। जक्ते तु सहश्रव्दोन किं पुरोहिताद्योऽपि क्कदुः द्रति सन्देहः स्थात्॥ 'राजा श्रापेन' दुर्वाससः श्रापेन व्यवहितां तिरोधापिता 'स्नृतिः' यस्य ताद्दशः सन् शकुन्तलां गतं' तद्दिषयमेव चिन्तयितं ध्यायित।

NOTES

- 1. (a) चक्रवर्ति नम्—चक्रे भवश्यं वर्त्त ते इति चक्र + वृत + णिनि कर्त्त रि श्रावश्यके। (b) तज्ञचण &c.—Compare कथं चक्रवर्त्ति लचणम् &c. Act.VII.
  - 2. गुरुभ्य:—"रुचार्यानां प्रौथमाणः" द्रति सम्प्रदाने चतुर्थो ।

नेपथ्ये-श्राङ्गार्यमाश्चय्यम् ।

IN THE DRESSING ROOM—Strange! Strange!!

राजा (त्राकण्यं)—िकं नु खलु स्यात्।

KING-(Listening)-What indeed could have happened?

(प्रविण्य) पुरोहितः (सिबस्मयम्)—देव, ऋद्भुतं खिलु संवृत्तम्।

(Entering) PRIEST (In wonder)—Sire, a strange thing has indeed happened.

राजा-किमिव।

KING-Ay, what?

पुरोहितः—देव, परावृत्ते षुकण्वशिष्येषु—

श्रभिज्ञानशकुन्तलम्

सा निन्दन्सी स्वानि भाग्यानि वाला। वाहूत्रक्षेपं क्रन्दितुञ्च प्रवृत्ता॥

PRIEST—Sire, Kanva's disciples having turned back, she blaming her luck, began to wail by tossing up her arms—

राजा—किञ्च।

KING-and what?

पुरोहितः—

स्त्रीसंस्थानञ्चाप्सरस्तीर्थमारा-

दुतक्षिप्यैनांज्योतिरेकं जगाम ॥ २८ ॥

(सर्वे विस्मयं रूपयन्ति)।

PRIEST—And a light too in the shape of a woman, having lifted her up afar, went towards the Apsarastirtha.

(All act wonder).

निपध्ये इति । 'श्राश्चर्येत्रम्' षद्भुतं व्रत्तम् (''श्राश्चर्येत्रमनित्ये '' इति निपात: । सम्भूमे हिरुक्तम्) ।

राजिति। 'किंनु' इति वितर्केगर्भे: प्रश्नः। 'खलु' इति श्रवधारणे। हत्तमेव किञ्चित, किंवा तत्?

किमिति। 'किं' प्रश्नः। 'द्रव' द्रत्यनिश्चये। मिलितम् प्रज्ञातिज्ञासायाम्। "किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाक्ततीनाम्" द्रत्यादिषु यथा।

पुरोहित इति श्रन्वय:—हे देव काविश्रध्येषु पराव्यतेषु सा बाला स्वानि भाग्यानि निन्दन्ती बाहृत्चिपं क्रन्दितुं प्रवृत्ता च—

पुरोहित इति । अन्वयसमाप्ति: — स्त्रीसंस्थानम् एकं न्योति: आरात् एनामुन्दिस्य अपरस्तीर्थं जगाम च। व्याख्या — हे 'देव' राजन् 'कखिश्रष्ये वृ' शाङ्गेरवप्रसृतिषु 'परावृः वृ' अश्यमं प्रति प्रयातेषु 'सा वालां अप्रगल्भा शकुन्तला 'खानि भाग्यानि निकानि भागधेयानि 'निन्दती' सती 'वाहू उतिष्य्य' उर्द्धं चिप्ता इति 'वाहृतचेप' (खाङ्गे-धुवे' इति यमुल्) 'क्रन्दितुम' उर्द्धिवं लिपतुं 'प्रवृत्ता च' प्रवृत्तमावा तत्ष्वयभिव

स्तिया: संस्थानम्' श्वाक्तिरिव संस्थानं यस्य तथाविधम् 'एवं न्योति:' किश्वित् तेज:स्वरुपम् 'श्वारात्' दूरात् (''श्वाराददूरसमीपयीः' इति दूराये श्वय्यम्) 'एनां वालाम्
छत्चिष्यं उत्तीख्य 'श्वप्ररस्तीर्थं तदिभमुखं मत्यर्थः 'जगाम च'। 'सर्वे श्वभिनेतारः
• 'विस्तयं दुपर्यान्त' नाटयन्ति । विस्तिता इव तिष्ठन्ति ।

NOTES

1. (a) बाह्रत्चिपम्—बाह्र उत्चिप्य इति बाह्र + उद् + चिप + णमुल् भावे = बाह्रतचिपम् having thrown up her arms. The rule is 'खाङ्गेभृवे' णमुल् is attached to roots with a द्वितीयान्त word as उपपद that means a limb the loss of which does not necessarily cost life "यिद्यान्नङ्गे किन्नेऽपि प्राणी न स्थिते तत् प्रान्न वम"—Kasika. (b) स्त्रीकंस्थानम् — संस्थीयते प्रनेन इति सम + स्था + लाउ करणे = संस्थानम् shape पाक्तिः। 'संस्थानमाक्तती सती 'दित विश्वः! स्त्रियाः क्यानं स्त्रीसंस्थानम्। स्त्रीसंस्थानम् भिव संस्थानं यस तत्। 'सम्भापसानपूर्वपदस्थोत्तरपरलोपस्य कत्त्रचः' दित वहु—। (c) पारात्—She was lifted up from a distance (पारात्) hence the lifter could not be seen clearly but was noticed merely as a mass of light in the female form. (d) जगाम—Went towards the प्रमुरस्तीर्थ। The प्रप्रस्तीर्थ was near Dushyanta's capital (See Ante).

राजा—भगवन, प्रागिष सोऽस्माभिर्थः प्रत्यादिष्ट एव। किं वृथा तर्केणान्विष्यते। विश्राम्यतु भवान्।

KING-Mighty Sir, even before, that thing was indeed discarded by us. Why is it being uselessly pursued with conjectures? Do thou rest thyself.

पुरोहितः (विलोक्य)—विजयस्व । (निष्कान्तः)। PRIEST (Staring)—Do thou prosper. (Exit).

राजा—बेत्रवति, पर्याकुळोस्मि। शयनभूमिमार्गमादेशय।

KING—Vetravati, I am perplexed. Show me the way to the bed-chamber.

प्रतीहारी—इदो इदो देवो [इत इतो देव]। (प्रस्थिता)।

अभिज्ञानशकुन्तलम्

WARDER-This way, this way let sire proceed (Moves on).

राजिति। 'प्रागिप' इत: पूर्वमिप, यदासी सूलभ आसीत् तदापि 'स: अर्थ: कन्याकृपेण मन्सकाशमागतं किमिप मायामयंवस्तु असाभि: प्रत्यादिष्ट एवं निराक्तत: खलु ।
अप्रना प्रनष्ट: स 'तर्केण' कि' वासीत् तत्, कुत वा गतम् इत्ये वंविधेन विमर्शेन किमविष्यते। यातु तत्, अलं तिच्चिया श्रान्तो 'भवान् विश्वाग्यतु' (श्रमु दिवादि + लीट्)।
पुरोहित इति। 'विलोक्य' एतेन अलौकिकेन गामीयान विस्तितो राज्ञो मुखं दृष्टा
आह 'विजयखं जयौऽस्तु ते ("विपराभ्यां जे:" दृत्यात्मनेपदम)।

राजेति। 'पर्याकुलः' उनाना असा'। 'श्वनस्यभूमिः' स्थानं श्याग्रहमित्यर्थः तस्य 'मार्गे' पत्थानम् 'यादेशयं दर्शय मे अहं विश्वास्यामि।

NOTES

1. विलोश्य—The king's indifferent reply surprises the पुरीहित and he stares (विलोश्य) at him, and then utters "विजयख" to the king.

राजा (परिक्रम्य स्वगतत्)— कामं प्रत्यादिष्टां स्मर्गिम न परिष्रहं मुनेस्तनयाम्। वलवत्त्र द्यमानं प्रत्याययतीव मां हृदयम्॥ ३०॥ (निष्क्रान्ताः सर्वे)।

KING (Going round—Aside)—True, the discarded daughter of the sage I do not remember as wife. But my intensely aching heart as it were convinces me. (exeunt all).

पञ्चमोऽङ्गः।—FIFTH ACT

कामिति। अन्वय: — प्रत्यादिष्टां मुनेस्तनयां परिग्रष्टं न सारामि कामम्। ष्ट्रदं वलवत् दूयमानं (सत्) मां प्रत्याययतीव। व्याख्या— प्रत्यादिष्टां निराक्ततां मुने- मत्यां कावस्य कन्यकां 'परिग्रष्टं पतीं 'न सारामि कामम्' अभुगपगच्छास्येतत् यत् पूर्वं परिणीता पती द्रयं मे द्रति मया न सार्यते (अभुगपगमे कामिमित्यव्ययम्)। पचान्तरे ष्ट्रदं तु चेतः पुनः 'वलवत' अत्यर्थं 'दूयमानं सत् मां प्रत्याययतीव' पतीत्वे जात- प्रत्ययं करोतीव (द्रणो णिच्। वीधनार्थत्वात् ''णौ गमिरवोधने'' द्रति न गमिभावः)

सत्यिममां विवाहितां न सारामि, किन्तु गुवीँ हृदयवेदनां जात्वा मन्ये पत्नी एवं क्रूरिण नया प्रत्यादिष्टा। ['माम्''(त-, न्या- म-)—''में''(रा-, वि-)]। NOTES

1. (a) कामम्—Implies admission with disapprobation (मनिक्काङ्गोकार)। "काममित खाच्छान्द्र Isनिक्छाङ्गोकारे च" इति गणकारः। True
I do not remember (मङ्गोकार) but that does not matter (मनिक्छा)।
(b) परिग्रह्म—परिग्रह्मते इति पपि + ग्रह + अप् कर्मणि = परिग्रहः wife तम।
I do not remember her as wife (c) प्रत्याययति—प्रति + इ + णिष् +
ल्यू ति। The sense is वोधन to convince; hence इ does not become गम (see Tika). (d) माम्—अणिकर्तुः कर्मसंग्रा by the rule
"गतिबृद्धप्रत्यवसानार्थभ्रव्यक्षमंकर्मकाणामणिकर्ता स णी"। इ is बुद्धार्थ here
thus the rule applies. अहं प्रत्येमि (भणिच)—हृद्यं मां प्रत्याययति
(णिच)। (e) हृद्यम्—My heart convinces me. The heart
remembers what I have forgotten. This is like चेतसा सारितगुनमवोधपूर्वम्"—Ante.

षष्ठोऽङ्घः

प्रवेशकः।

(ततः प्रबिशति नागरिकः श्यातः पश्चाद्वद्धं पुरुषमादाय रक्षिणो च)। रक्षिणो (पुरुषं ताड्यित्वा)—अले कुम्भीलआ कहेहि किं तुए एशे महामिणभाशुले उक्तिणणणामाक्खले लाश्रकीए श्रङ्गलीश्रए शमाशादिए [श्ररे कुम्भीरक, कथय कुत्र त्वया एतत् महामिणभासुरम् उत्क्रीणनामाक्षरं राजकीयमङ्गलीयकं समासादितम्]।

(Then enter the Superintendent of the City Police—the king's brother-in-law—and behind him two guards leading a

अभिज्ञानशकुन्तलम्

man fettered) GUARDS (Striking the man)—Ah! You thief, answer where was intercepted by thee this royal ring, shining with great gems and having the name engraved on.

पुरुषः (भीतिनाटितकेन)—पशीदन्ते भाविमध्ये गा हगे ईदिशकम्मकाली प्रसीदन्तु भाविमश्राः। नाहमीदृशकम्भ-कारी]।

MAN (With the acting of fight)-Please your honours, I did not do such act.

तत इति । नगरे नियुक्तः रचाविधानार्थम् इति 'नागरिकः' । कोष्ठपाल इति राघवभटः । 'ख्यालः' राजः ख्यालः ।

श्ररे इति। 'कुमीरक' चौर [''कुमीरको गण्डपदस्तस्तर्य मलिक् चः'' इति भट्ट-धृता नाममाला)। 'महता' महार्घेण 'मणिना भासुरम्, 'उज्जलम्' 'उत्कीर्णं' चौदितं 'नामाचर'' राजनाम यिसन्, श्रतएव राजकीयमङ गुलीयकं समासदितं प्राप्तम्॥ रिचणोर्मागधी भाषा। ['कुमीरक' (रा,)—'कुमीसक'' (त-, न्या, वि-, म)]॥

पुरुष इति । 'भौते:' भयस्य 'नाटितम्' श्रभिनयः (भावे त्तः:)। तदेव 'भौति-नाठितकम् (स्वार्थेकन्)। तेन सद्दा 'भाविमश्राः' मान्या भवन्तः 'प्रसीदन्तु'। इंड्यं कर्म चौर्यं करोति यः सं, चौर इत्यर्थः। पुरुषस्यापि मागधी भाषा।

NOTES

- 1. Summary—ततो गच्छित काले शकुन्तलाइसचुरतं तदड्गुरीयकं रोहितमत्स्योदरे केनिचित् धीवरेण समासादितं राजसकाशश्च प्रापितं राजपुरुषेः। तद्दश्नात्
  ततचणमेव राज्ञी निवृत्तः शापः स्मृतिक्पजाता, श्वदद्यतः चासौ महता श्वन्तसापेन।
  गुरुणा तु श्रनुश्यदुःखेन विषयेषु विदृणः प्रनष्टप्रियजनस्य ध्यानेन श्वालेखनेन कथाः
  भिश्व कथश्चित् कालमनैषीत्। श्रथेकदा श्रकुन्तलाप्रसङ्गेन श्वात्मनः श्वनपत्यतया
  दूयमान तं मातलिरागत्य दिवीकसामसुरोपप्रवसावेदा द्यानवज्याय देवेन्द्रभवनं निनाय!
  - 2. नागरिक: -- नगरं रचिति U नगरे नियुक्त इति नगर + ठक ।
- 3. कुभीरक:—कुभी अस्य सः इति कुभ + इनि मलर्थे = कुभी an elephant, कुभिनम् ईरयति कुभिन् + ईर + अण् कर्त्तर = कुभीर: an alliga-

^{*}Adopted by Prof. Gajendragadkar.

tor. Elephants avoid drinking at places where alligatoes abound, कुमीर एव इति कुमीर + कन् खार्थ = कभीरकः । By transference of epithets this means a thief. तत्मखडी। The reading कुमीलक means the same, "कुमील: खालके चीरे श्लोकच्छायाहरे भर्ष" इति विश्वः । खार्थेकः । (b) महामणि &c.—भाम + घुरच् कर्नरी=भामुरम् resplendent महान् मणि: महामणि: brilliant gem. तेन भामुरम् । ३तत्—। (c) जत्कीर्थ &c.—नाम्नः अचराणि नामाचराणि । जत्कीर्थानि नामाचराणि यिमन् । (d) राजकीयम्—राज्ञ इदम् इति राजन् + क् = राजक + द्रेय = राजकीयम् royal. Here राजन् becomes राजक by the rule 'राज्ञः क च'। It is known to be royal because जत्कीर्थनामाधरम् ।

4. भाविमया:—भाव is बुध a sage, 'भाव: सत्ताखभावाभिप्रायिष्टेष्टाता' जन्मस्। क्रियाचीखापदार्थे षुविभूतिबुधजन्मषु॥'' इति मेदिनो। भावाय ते सियाय &c.—See also आर्थिमिय, Act. I.

पथमः — किं क्ख शोइणे ब्रह्मणेति कलिए रण्णा परिगाहे दिण्णे [किं खलु शोभनो ब्राह्मण इति कृत्वा राज्ञा प्रतिप्रहो दत्तः]।

FIRST—Was indeed a gift bestowed by the king taking thee for an auspicious Brahmana?

पुरुषः — शुणुध दाणि । हमे शकावदाळवाशी धीवले [शृणुत इदानीम् । श्रहं शकावतारवासी धीवरः] ।

MAN—Now listen. I am afisherman, living at Sakravatara. द्वितीय:—पाउचलां, कि अमृहेहि जादी पुच्छिदा [पाटचर, किमस्माभिजीतिः पृष्ठा]।

SECOND-Thief, was thy caste enquired into by us?

श्याल: सूत्राधा, कहेतु सव्वं अणुक्तमेण। मा गां श्रान्तला पड़िवन्धह [सूचक, कथयतु सर्वमनुक्रमेण। मा एनमन्तरा प्रतिवधान]। SUPERINTENDENT—Suchaka let him tell all in order. Do not interrupt him in the middle.

प्रथम इति । 'शोभनः' सन् 'त्राह्मणः' सत्पाविमिति यावत् 'इति क्रला' लां सत्पावं इत्यर्थः 'राज्ञा' खयं दुष्यक्तेन 'प्रतिग्रष्टः खलु' दानमेव 'दत्तः किम्'। यदि नैतत् चोरितं लया, मन्ये राज्ञा एव सत्पावाय दत्तं ते, इतुग्रपहासः।

पुरुष इति । 'द्रदानीम्' द्रित वाक्यभूषायाम् । 'शक्तावतारे" तदाख्ये प्रदेशे 'वस्रति' यस्तादशो 'धौवरः' मत्स्याजीवः । ['शक्रावतार'' (त-, न्या-)—'शक्रा-बताराभ्यन्तर'' (रा-, वि-, म-)]॥

हितीय इति । रे 'पाटचर' चौर ["चौरैकागारिक" इति प्रस्तुत्य "पाठचर-मिलम् चाः" इत्यमर:] असाभि: 'त्वदीया जाति: पृष्ठा 'कि' नैव पृष्ठा । तत् कि' जाति कथयसि ।

श्याल इति । 'मूचक' इति द्वितीयस्य नाम । 'श्रनुक्रमेण यथक्रमं सर्वे कथयतु' एषः । 'एनम् श्रन्तरा' मध्ये, कथामध्ये द्रत्यर्थः 'मा प्रतिवधान' मा रुस्थि (मा शब्दोऽयं तेन नलुङ्)। श्रस्य तुभाषा विदूषकादीनामिव शौरसेनी॥

NOTES

- 1. (a) शोभन:—शोभते इति शुभ + युच् कर्निर। Worthy. (b) लाला—An अध्यय। Or लाला = मला because क can take the meaning of all roots. सर्वं धालर्थानुवाद: करोतिना भवति। (c) प्रतिग्रह:—प्रतिग्रह्मते इति प्रति + ग्रह + अप् कर्मिश A gift.
- 2, शकावतार &c.— भवतरित असिन् इति अव + तृ + घष्ट्र भिष्ठ स्था == अवतारः a sacred place तीर्थम्। "भवतारस्तु नद्यादितीर्थे उवतरिषेऽपि च'' इति हैम:। भप् is barred by the rule "भवेतृस्तीर्धं घ्"। शक्तस्य भवतारः। A नित्यसमास because शकावतार is a संज्ञा। It has no विग्रहवाका। न हि वाका न संज्ञा गम्यते।
- 3. पाटचर—पाटयन् चरति व्यवहरति दति पाटयत् + चर + श्रच् कर्नरि should give पाटयचर: but we get पाटचर: (यलोप)। पृषोदरादि।

उभौ—जं श्राबुत्ते आणवेदि। कहेहि। [यदावृत्त श्राज्ञा-पयति। कथय]।

षष्ठोऽङ्कः

BOTH-As brother-in-law commands, Go on.

पुरुषः—श्रहके जालुग्गालदीहि' मच्छवन्धणोबाएहि' कुटु-म्वभलणं कलेमि [श्रह' जालोद्रालादिभिमेत्सवन्धनोपायैः कुटुम्वभरणं करोमि]।

MAN—With nets and other means of catching fish I achieve the maintenance of my family.

श्याल: (विहस्य)—विसुद्धो दाग्तिं श्राजीवो [विशुद्ध इदानीमाजीव:]।

SUPERINTENDENT-(Laughing)-A pure livelihood indeed.

पुरुषः—भट्टा, मा एववं भए [भर्तः, मा एवं भण]।
सहजे किल विनिन्दिए णहु दे कम्म विवज्जनीन्त्रए।
पशुपालणकम्मदालुणे अणुकश्पामिदुए वि शात्तिए॥१॥
[सहजं किल यदिनिन्दितं न हि तत्कर्म विवजंनीयम्।
पशुमारणकर्मदारुणोऽनुकम्पामृदुर्पि श्रोत्रियः॥]

MAN—Say not so, Master. The despised occupation which is indeed born with one is surely not to be discarded. The practice of vedic rites though tender with pity has to be heartless in the act of killing animals.

डमविति। 'बाबुत्तः' भगिनीपतिभैवान् (प्रसादनीतिरेवा। नासी वस्तुत एव तयोभैगिनीपति:। 'भगिनीपतिपरावुत्तः' इत्यमरः) 'यदाचापयति' तदेव कुढैः। नातः मध्ये प्रतिवसीव:। 'कथय' यथाक्चि वद इति पुक्षं प्रति।

पुरुष इति । छद्रिलति एतमिति 'छद्राल' बिष्मम् (ग इत्ये तस्य घित्र रूपम् । पचे छद्गारः) । 'जालम् छद्गालय षादि' येशं तैः 'छपायैः कुटम्बानाम्' षात्मोयानां 'भरण' वर्षनं 'करोमि'।

म्याख इति । 'इदानीं' वाक्यभुषायाम् । 'विग्रजः' हिंसादिदोषविने तः 'षानीवः नीवनोपायः ? सप्रास एषः । हिंसादिभिदं ए षानीव इत्यक्षिपायः । पुरुष इति । हि भक्तीः खामिन् नगरपाल 'एव मा भण' कथय । याजीवं मा निन्द । अन्वयः —यत् किल विनिन्दितं कमं सहजं, तत् न हि विवर्जनीयम् श्रीवयः अनुकम्पास्ट्रिप पश्रमारणकमंदारुणः । व्याख्या—यत् किल विनिन्दितं गद्यो कम सहजं जन्मना सह जातं, जातिनिष्ठमित्यर्थः 'तत् न हि' ने व विवर्जनीयं खाज्यम् । 'योवियो' देदिकः, वेदोक्तकमंनिरतो ब्राह्मण दत्यर्थः 'अनुकम्पया' कर्णया 'स्ट्रिप' कोमलोऽपि सन् 'पश्नां प्राणिनां' यत् 'मारण' घातः यज्ञी वधः तेन 'कन्णा' तदनुष्ठानेन 'दारुणः घोरो भवति । यथा योवियेण जातिगता पश्रस्त्या निन्दितापि न त्यज्यते तथा मथापि मत्स्यवन्धनम् । एतेन नाष्यसौ निन्दाः न चाहम् । ["स्ट्रिप" (त-, वि-, न्या-—"स्ट्रिव" (रा-, स-)] ॥

NOTES

- 1. जालौदगाल &c.—उद्+गृ+घञ् कर्मणि = उद्गाल:, or उद्गार:, a hook. अप् is barred by the rule "उन्नोर्गः"। र becomes ल optionally by the rule "अचि विभाषा"। जालानि च उदगालाश्व जालोदगालम् nets and hooks इन्हें कलम् by the rule "जातिरप्राणिनाम्"। जालोदगालम् जाम् आदिर्येषां तै:।
- 2. (a) सहजम्—सह एकव जातम् इति सह + जम् + ड कर्नर in born, (b) श्रोविय:—श्रोविय: is obtained as a substitute for the वाक्य ''छ्न्द: अधोते'' by निपातन in the rule 'श्रोवियम्हन्दोऽघीते'। No प्रत्यय is needed. Some however, interpret the rule as directing छन्दम् to be replaced by श्रोव and घन् attached to it... Thus छन्दम् घन् = श्रोव + घन्=श्रोविय: by the निपातने above. ''छन्दमी वा श्रोवोभाव: तदधीते इति घश्र प्रत्यय:' Vritti. (c) Remark—The Sloka is a defence of Vedic rites against the attacks of Buddhism. The Buddhists denounce (बिनिन्दित) sacrifices as horrid (पग्रमारणकनेदारूण)। But whatever they are, they must not be abandoned (विवर्जनीय) because this is the work altotted to them (श्रोविय) by nature (सहज)। Had it not been so the practice of such rites would have been heartless. Such however is not the fact. A श्रोविय is the kindest of kind beings living (भ्रमुकम्पास्टु)।

श्यालः—तदोतदो [तत्स्ततः]।

SUPERINTENDENT-Then what then?

पुरुषः— एकशिशं दिश्रशे खण्डशो छोहिश्रमच्छेमए कंप्पिदे [एकस्मिन दिवसे खएडशो रोहितमत्स्यो मया कल्पितः] श्रङ्गलीश्रए पेक्खिदे यावत् तस्य उद्राभ्यन्तरे प्रेक्षे तावत् एतत् महारत्नभासुरमङ्गळीयकं प्रेक्षितम्]। पच्छा अहके शे विक्रयार्थं दंशत्रन्त गहिदे भाविमश्शेहिं [पश्चादहम् अस्य बिक्रयार्थं दशंयन् गृहीतो भाविमश्रैः]। मारुध वा कुट्टेध वा श्रश्चं शे श्राश्चमवृत्तन्ते [मारयतं बा कुट्टयतं वा श्वयमस्य श्रागमवृत्तान्तः]।

MAN-One day I cut up a Rohita fish to pieces. NO sooner I looked into the inside of its belly than was seen this ring glittering with bright gems. Afterwards showing it for sale I was arrested by your honoured selves. Kill me or cut me up, this is the story of its acquisition.

एक सिनित । 'मया रोहितमत्यः खख्यः' खख् खख्म [खख्स एक लमा त्रित्य वीसायां शस्] 'कल्पितः' सम्पादितः। 'यावत् यत्काल' 'तस्य उदरस्य प्रभ्यन्तरे' मध्ये 'प्रेचे' पश्चामि [यावद्योगे भविष्यद्धे वत्त मानः] 'तावत्' तत्कालम् एतत् 'महारवे न' रबोत्तमेन 'भासर'' दौष्ठिमत् 'चङ्ग रौयकं प्रेचित' दृष्टम्। 'प्रयात्' चनन्तरम् 'विक्रयार्थं विनिसयार्थम् 'अस्य' यह दीयकस्य [गम्यमानगुणादापेचया वष्टी] 'दर्भयन' प्रयत बङ्गुरीयक शैन्दर्थं, चिन्तयत रवस्यतस्य बनर्षेत्ं, विभावयत रवरं स्थापन ने पुरायत इत्वेव' वर्षयन् 'भावभिक्षेः' सान्ये श्वद्भिर्षं 'ग्यक्षीतः' वद्धः। 'सार्यत' प्राणवियोजयस 'वा कुहयत' प्राणविस्तिः पर' खण्डमी 'वा' कुरुत सर्मगणियता व्रवीम 'श्रयमस्य' पद्म रीयक्स प्राग्नः' प्राप्तिः तस्य हत्तान्तः 'वात्ती। (तः, न्याः) प्रदानभास्यमक खोकं हष्टमः" (राः, विः, सः)॥ "कद्यत्" (त-, न्या) (संखताः (रा-) वि-) स-)] ॥

श्रभिज्ञानशकुन्तऌम्

NOTES

- 1. বন: নন:—The repetition shows the impatience of the superintendent to avoid the awkward retort, which is too much for his wit to meet.
- 2. अस्य—The construction is अस्य दर्भयन् which is elliptical for अस्य गुणान् दर्भयन्। See Tika. Or construe अस्य विक्रयार्थम् एतत् दर्भयन् showing it (एतत्) for its (अस्य) sale.

श्यालः—जाणुञ्ज, विस्सगन्धो गोहादी मच्छवन्धी एवव णिस्संसत्रां। श्रङ्गुलीश्रश्रदंसणं से विमरिसिद्व्वं। राश्रद्धं एव्व गच्छामो [जानुक, विस्नगन्धी गोधादी मत्स्यवन्ध एव निःसंशयम्। श्रङ्ग लीयकदर्शनमस्य विम्नश्रव्यम्। राजकुल-मेव गच्छामः]।

SUPERINTENDENT—Januka, this fellow smelling of raw meat, is surely a Godha-eating fish-catcher. His coming by of the ring has to be investigated. We will go to the king's residence.

श्याख इति। 'विस्रस्य' आसमांसस्य गन्धः श्विति यस्मिन् तथाविधः एव निःसश्यं नूनं गोधामित्त खादिति यः स 'गोधादी' गोधाभोजनशीलः 'मत्सं वधाति' यः स 'एव' धीवर एव। श्रन्यथा कथमस्य मांसगन्धः तदयं जात्वंशे सत्यमेवाहः! 'श्रस्य श्रङ्गु-रीयकदर्शन' विमुष्टव्य'' विचारणीयम् तदिप सत्यं न वा इत्यालोचनीयम्। 'राजकुल-मेव' राजभवनमेव 'गच्छामः'। खामिने निवेदयामि स एव विस्रशतु सत्यं न बेति।

NOTES

1. (a) विस्नान्धी—बिस्र is पामगन्धि, i. e., anything smelling like raw meat. "विस्न खादामगन्धि यत्" इत्यमर:। तस्य गन्धः विस्नान्धः i. e. पामगन्धः। सः पास्य असीति विस्नान्ध + इति मल्याः। This is round about in sense. ज्ञामगन्धी expresses the idea more simply. Perhaps in the days of Kalidasa विस्न meant पाम, and in time, by transference of epithets, came to mean ज्ञामगन्धि when Amara lived.

(b) गोधादि—गोधा (fem) is the iguans. गोधामम्तुं शोखनए इति गौधा + भद + विनि नर्स रिताच्छे छो। विट् is barred by विनि when habit (ताच्छी ख्ये) is implied. Hence we do not get गोधात् like क्रयात्। But there is another difficulty. The rule for विनि is "सुव्यनातौ विनि--साच्छोची।"। So we must not have a नातिवाचक word for उपपद with चिनि implying ताच्छोला। Yet here there is चिनि with गोधा (जाति-वाचका) as चपपद। (c) मत्सावन्धः — मत्स्याम् बन्नाति इति मत्स्य 🕂 बन्धः 🕂 घण् कर्त्तर। (d) विमुष्टव्यम्—वि + मृश् + तव्य कर्मणि = विमुष्टं व्यम् or विश्वष्टव्यम् । षम् comes in optionally by the rule "बनुदासस च चरुवधसान्यतर-न्द्रान्'। (e) *Remark—The gist is this—This fellow has spoken the truth about his profession. He is indeed a fisher-man who is an inveterate Godha-eater as is evident from the stench he is giving out. One part of his statement having turned out to be true, I cannot summarily reject the other part. It has to be scrutinised. But I shall leave the scrutiny with better hands than mine. I must see the king about it.

रक्षिणौ—तह। गच्छ अले गण्ठिमेद्र [तथा। गच्छ अरे प्रन्थिभेदक]। (सर्वे परिक्रामन्ति)।

GUARDS—As you say. Proceed you knot-cutter. (All go round the stage).

श्याळ: — सूत्रका, इध पुरदुकारे अप्पमत्ता पहिनालेह नं जान इमं त्रङ्गळी अश्रं जहागमणं भट्टिणो णिनेदिश्र तदो सासणं पिइन्छिश्र णिकमामि [सूत्रक, इह पुरद्वारे अगमतौ प्रतिपालयतं यानदिदम् अङ्गळीयकं यथागमनं भत्ते निनेश ततः शासनं प्रतीष्य निष्कामामि]।

SUPERINTENDEVT—Suchaka, here at the city gate you two wait for me without carelessness, until I come out

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

अभिज्ञानशकुन्तलम्

having reported to sire this ring exactly as it has come to us, and having obtaind orders from him.

डभी—पविशदु स्रावुत्ते शामिपशादृश्य [प्रविशतु स्रावुत्तः स्वामिप्रसादाय] । (निष्कान्तः) ।

BOTH—Let Brother-in-law enter to receive Sire's favours, (Exit Superintendent).

सूचकः—जाणुअ, चिलाद्यदि कखु त्राबुत्ते [जानुक, चिरायते खलु आवुत्तः]।

SUCHAKA—Jauuka, Brother in-law is indeed delaying.

रचिणाविति। 'ग्रस्योः' वस्त्रग्रस्योः 'भेदकः' क्वेदकः। कस्यचिदेतत् वसनाञ्चले वद्यमासीत्, वस्थनं क्विलापच्चतं लया इत्यभिप्रायः।

खाल इति । 'यावत्' यत्कालम् 'इमम् अङ्गुलीयकम्' आगमनस्य आगमन-व ान्तस्य अनितिक्रमो 'यथागमनम्' [अव्ययोभाव:]। तदस्ति यस्मिन् कर्भणि तत यथातथा [म्लर्थीय: अच्। निवेदनिक्रियाविशिषणम्] 'भवे' खामिने दुष्यन्ताय 'निवेद्य तत: 'भर्जः 'शासनम्' आज्ञां 'प्रतीष्य ग्रहीत्वा 'निष्कृामाभि' तावत् 'इह पुरहारे प्रमत्ती' अवहिती भूत्वा 'मां प्रतिपालयत' प्रतीचिषाम्।

छभाविति। 'खामिन: प्रसादः' अनुग्रहः तस्मै ['क्रियार्थापपदस्य च कर्मणि स्थानिन:'' द्रति चतुर्थी] 'प्रविशतु'।

मूचक इति । 'चिरायते' विलम्बते । चिर इति प्रातिपदिकं कालविष्ठकरें वर्तते । चपचारात् चिरयुक्तोऽपि चिरः, अर्थ श्राद्यच्वा । स इव श्राचरति इति कार्ङ्] । [''चिरायते'' (रा-, बि-)—''चिरायति'' (स-)—''चिरयति'' (त-, न्या-)] ॥

NOTES

ा. (a) अप्रमत्ती—प्र + मर् + त्र कर्त्तर = प्रमत्ती careless. The rule ''नच्या-ख्या- मूर्च्छ मदाम्' prohibits the form प्रमन्न। न प्रमत्ती not careless, i. e. watchful. (b) प्रतिपाचयतम्—प्रतिपाचि is सकर्मक and means प्रतीचा 'to wait.' (c) भन्ने — ''कर्मणा यमभिष्ठति स सम्प्रदानम्' इकि

सम्प्रदाने चतुर्थी। Here प्रमुखीयकेन (सर्मणा) भर्तारम् प्रभिष्ठेति; Hence the rule applies. The इत्ति here restricts the rule to दा धातु। But the भाष्य is opposed to it. The इत्ति must not be allowed to over rule the भाष्य। (d) प्रतीष्य—प्रति+इत्र means यहण्। Compare "प्रतीष्टनीबारहसाभिः"—Act IV. (e) निष्तु। मामि—निस्+क्रम्+खट् मिप चिष्तु। मामि—निस्+क्रम्+खट् मिप चिष्तु। मामि निष्कु। निष्तु। क्रम् becomes क्राम in the प्रस्थिद।

- 3. खामि &c—The sense is खामिप्रसाद' लम्बु' प्रविश्तु। Hence "क्रियार्थीप—" इति चतुर्थी। Sire will be pleased to see this rare gem restored to him by your efforts, and will certainly reward you.
- 4. चिरायते—चिर is long time. चिरम् पत्यस्य इति चिर+ पच् मलये चिर: one who makes delay. Or by transference of epithets, चिर means चिरयुक्त । चिर इव पाचरित इति चिर+काङ्+चट् ते। The reading चिरायति seems bad in grammar, चिरायति may be defended by तत्करोतिणिच।

जानुकः — गां श्रवशलोवशप्पणीया लाश्राणो [ननु श्रवसरोप-सर्पणीया राजानः]।

JANUKA—Well kings are to be approached at opportunities.

सूचकः—फुद्धन्ति मे हत्था इमश्श वहश्श शुमणो विण्द्ं [स्फुरतो मे हस्तौ अस्थ वधस्य सुमनसः विनद्धम्]। (पुरुषं निह्रिशति)।

SUCHAKA—My hands quiver to tie the garland for his death. (Points the fisherman).

पुरुषः—णालिहदि भावे अआलणमालणे भविदु' [नाईति भावः त्रकारणमारणो भवितुम्]।

MAN-It behoves not your honour to become a slayer without reason.

जानुकः (विछोकय)—एशे श्रमहाणं शामी पत्तहत्थे जाअशाशणं पिक्चिश्च इदोमुहो देक्बीश्रदि। गिद्धवछी हुविस्मिशि शुणो मुहं वा देव् खिश्शिशि [एषः ऋस्माकं स्वामीः पत्रहस्तः राजशासनं प्रतीष्य इतोमुखो दृश्यते। गृञ्जबिल-भविष्यसि शुनोमुखं वा द्रक्ष्यसि]।

JANUKA (Espying)—Here our master, having obtained royal orders, appears facing this way with letter in his hand. Thou wilt become an offering to the vultures or wilt see the jaws of a dog

जानुक इति। 'ननु' श्राचिपे। 'श्रवसरे' काले, योग्ये दत्यर्थ:, छपसर्पगीयाः' छपगन्तव्याः। श्रांश्चां लब्धा राजानं पश्चिति जनः न हि यथारुचि। श्रतो विलम्बः।

म्चक इति । 'बस्य' यो 'बधः' हननं, तस्य सुमनसः' पुष्पं पुष्पमालामित्यर्थः ["श्रापः सुमनसे वर्षा षट्सरस्थिकताः समाः । एते स्त्रियां बहुत्वे सुरेकत्वे ऽप्युत्तरः वयम् ॥''] "पिनन्धु" वन्धुं ["विष्टभागुरिरह्योपमवाष्योक्पसगयोः'' इत्यलोपः । चिष्रं प्रिमहुम्] 'मे इस्तौ स्पुरतः' स्पन्देते ।

पुरुष इति । 'भाषः' मान्धो भवान् 'अकारके' कारणाभावे 'मारणः' इन्ता 'भवितु' न अर्हति।।

नानुक इति। 'श्रमाकं खामीं नगरपालः 'पतं इस्ते' यस ताहशः सन् 'राज-शासनं' राजः शासनम् आजां 'प्रतीष्यं राष्ट्रीला 'इतः' श्रस्यां दिश्चि 'सुखं' यस ताहशो, हम्यते'। मन्ये त्वं 'राभ्ने भ्यो विलः उपहारो 'भविष्यसि' राष्ट्राः ते मांसं भचिष्यन्तिः 'वा' श्रथवा 'ग्रनः कुक रस्य 'सुखं' दंशनार्थं व्यात्तं सुखं 'द्रस्यसि'। राजाज्ञयाः श्रकस्थं सृतं वा त्वां राष्ट्राः, श्राक ग्रां भृवि 'निस्तातं नीवितं वा कुक्तुराः खादिष्यन्ति।

NOTES

- 1. सुमनस:—सुमनम् is usually plural. The Medini sanctions the singular also. "सुमना: पुष्पमालयो: स्त्रियां ना धीरदेवयो:" इति मेदिनी। The custom in those days was to garland with क्रवीर and other flowers the victim condemned to death. Compare "द्त्र-करवीदामा"—Mrichhakatika.
- 2. अकारण & c.—अविद्यमानं कारणं यिद्यान् तत् अकारणम् causeless. मारयति इति सृ 4 लु गट कर्रार वाहलकात् = मारणः destroyer. Now see Tika.

- 3. पवहत्तः—The सप्तयन्त word इस्ते does not lead. This is like गड़ काए, कमण्डलुपाणि &c.
- 4. (a) ग्रम्नवि: -ग्रम्भो वित्तः a चतुर्थों तत्-by the rule 'चतुर्थों तदर्थांथं वित्ति सुखरिचतेः''। This refers to death by the stake (ग्र्स)।
  (b) द्रस्यि Will see. Refers to execution in which the condemned man is buried up to the neck under ground and dogs are then let loose to tear him up. The victim can see (द्रस्यि) the dogs coming because he is not dead yet. But in the other case death is instantaneous and the dead man forthwith becomes meat for the vultures (ग्रम्बि)।*

(प्रविश्य) श्यालः—सूत्रक्र मुञ्चेदु एसो जालोबजीबी एवबएएो ब्रुषु खङ्गलीख्रअसम खाद्यमो [सूचक, मुञ्यतामेष जालोपजीवी। उपपन्नः खलु खङ्गुलीयकस्य खागमः]

(Entering) SUPERINTENDENT—Suchaka, let this fisher—man he realeased. The acquisition of the ring is indeed consistent.

सूचकः—जह आञ्चत्ते भणादि [यथा आञ्चतो भणति]। एसे जमसद्गां प्रविशिष्ठा पर्डिणिडते [एष यमसद्नं प्रविश्य प्रतिनिवृत्तः]। (पुरुषं मुक्तबन्धनं करोति)।

SUCHAKA—As brother-in law directs. This fellow has come back after having entered the abode of death. (Releases the man).

पुरुषः (श्यालं प्रणम्य)—भट्टा, अह कीलिशे मे आजीबे [भतः, अथ कीटशी मे आजीबः]।

MAN (Bowing the Superintendent)—Now, Master, how is to be my livelihood (to-day)?

श्याल इति । जालीन उपजीवित जीविकां वर्त्तेयति इति जालीपजीवी' भीवरः 'सृच्यताम्'। 'उपपन्नः' युक्तः। 'सागमः' प्राप्तिवृत्तान्त इत्यर्थः।

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

अभिज्ञानशकुन्तलम्

मूचन इति । 'यमस्य सदन'' ग्रहम् । 'प्रतिनिहत्तः' प्रत्यागतः [सृतः पुनर्जीवितः दवायम् दत्यर्थः] । 'सृक्तानि' पपनौतानि 'वन्धनानि' यस्य तथाविधं 'करोति' । पुरुष इति । हे 'भक्तः' खामिन् 'अय' पृच्छामि 'मे आजीवः' अय जीवनं 'कौड्यः' कि विधः । गतो मन्स्यो गतचाङ्ग्रीयकं तदय केनोपायेन जोविकां करोमि इति विद्यासागरपादाः ।

NOTES

1. की हश: - What shall I eat to day? The fish is gone, and I have lost the ring too. I do not know how to maintain myself to-day. This is Vidyasagara's explanation. Some iake this as a sarcastic retort to the Superintendent's 'ৰিমুদ্ৰ द्रहानीमाजीव:।" This is not consistent with the reply of the खाख following. Nor can such a taunt to the head of the Police be expected from simple folks like the fisherman. This is perhaps the reason why Pandit Vidyasagara rejects the explanation and suggests the one above. Prof. Gajendragadkar. however defends the old explanation thus :—(1) The following speech of the श्याल is not a reply to the fisherman at all; the श्याल simply ignores the fisherman's retort because he finds he has no suitable answer to it. The second speech of the खाल is a mere continuation of his first speech [2] In the verse सहजी किल &c. the fisherman has shown that he is not afraid ot the खाल and is quite capable of making a sarcastic retort like this.

As to [1] we observe—[a] If the आल had no words to say in reply to the taunt, he would have replied with a kick! [b] If the आल had not definitely finished his speech to स्वक then the latter would not have taken the speech as finished and replied आहती भगति। This sort of a reply from a subordinate suits only the conclusion of his superior's speech. (c) स्वक accepts the command, complements the fisherman saying एव यमसदनम् &c. and released him. The fisherman now bows to the आल and makes his remark.

It is absurd to suppose that all this while the खाल was waiting with his message unfinished.

Regarding [2] it should be remembered that सहजे किल &c. was uttered in defence of his profession; but the taunt is an attack, which is quite different. The grit of the fisherman is evident from the fact that a mere look [अस्यया पश्चित, below] from Janaka prostrates him and he buys his safety by parting with half the king's reward!!

Hence the defence of the old explanation is untenable.

Prof. G. also attacks Vidyasagara's explanation thus—
"The fish is not gone. He probably has sold it or it is lying at home" The fact is Vidyasagara's explanation has to be slightly modified; fish was not caught that day at all. The fisherman says unfun fact—on a certain occasion—not unto-day. We have therefore to suppose that the fisherman had not gone out with his net etc that day, but was wandering over the market place for a buyer for the ring. Thus if the ring is gone, he has nothing to live upon that day. Hence his query—un: un &c.—What shall I eat. The reply of the ungerfollows quite naturally.

श्यालः—एस भट्टिणा अङ्गुलीअअग्रमुहसिमदो पसादो बि दाविदो [एष भर्ता अङ्गलीयकमूल्यसंमितः प्रसादोऽपि दापितः]। (पुरुषाय अर्थ प्रयच्छति)।

SUPERINTENDENT—Here, a gift too commensurate to the value of the ring, is caused to be given by s re. [Gives money to the man].

पुष्पः (सप्रणामं प्रतिगृद्य)—भरा, अणुगाहिद्दि [भतृर्तः अनुगृद्दीनोऽस्मि]।

MAN—(Accepting with a bow)—Master, I am savoured. स्वक: —एशे णाम अगुगाहे जे शूलादो अवदालिअ हत्थि-

कन्धे पड़िष्ठाविदे [एष नाम अनुप्रहः यत् शुलादवतार्य हरित-स्कन्धे प्रतिष्ठापितः]।

SUCHAKA—Such indeed is the favour that, taken down-from the stake, you are seated on the neck of the elephant.

जानुकः—आबुत्ते पालिदोशिए कधेदि महालिहलअणेण तेण अङ्गुलीअएगा शामिणो बहुमदेण होदद्व' ति । आडुत्त, पारितोषिकः कथयति महाहरहोन तेन अङ्गुलीयकेन स्वामिनो वहुमतेन भवितव्यमिति]।

JANUKA—Brother-in-law, the gift shows that the ring: with its priceless gems must be very acceptable to Sir.

श्याल इति । 'श्रष्टुलीयकस्य मूल्ये न संमितः' तुल्यः 'प्रसादः' प्रीतिदानम् ।

सूचका दति। सरणंति भ्रुवसासीत् किन्तु राजानुग्रहेण न केंद्रलं प्रारेरिवयुक्तः व्यापितु वर्षेन पूजितः। तन्त्रान्ये ग्रुलागंगन्ता जनो इस्तिस्त्रस्थे वारोपितः।

जानुक इति। 'महार्हं महामूलां रवं यिखान् तथाविधेन 'तेन कङ्गुलीयकेन' खामिनी वहुमतेन सन्मतेन 'भवितव्यम्'। रवं दृशा भत्ती षड्गुलीयकम् काहृतवान् 'इति पारितीषिकः' पुरस्कारः 'कथयित'। पुरस्कारिणाह्मवं मन्ये।

NOTES

- 1. (a) श्रह्णलीयन &c.—हतत्—and इतत्—। See Tika. मूलिन भानास्यम् भीषकरणीयम् इति मूल + यत् = मूलाम् that from which the cost (मूल) is to be deducted to calculate the profit, i. e., the price.

  (b) प्रसाद प्र + सह + घल् भावे = प्रसाद: or प्रासाद:। The former means pleasure (प्रीति) and the latter a royal mansion. The gift is not pleasure (प्रीति) but only the sign of pleasure. By transference of epithets प्रसाद (प्रीति) is here used for प्रीतिदान।

  (c) दापित:—दा + णिच् + क्त कर्मणि।
- 2. प्रतिष्ठापित:— प्रति + स्था + विच् + क्ष कर्मेण। We have बल by the rule '' एप कोत् सुनीति सुवित स्थित स्त्रीति स्त्रोभित स्था सेनय सेध सिच् स्थिस स्थासन्य सेध सिच् स्थासन्य सेध सिच् स्थासन्य स्थासन्य सेध सिच् स्थासन्य स्थासन्य सेध सिच् स्थासन्य स्थासन्य सेध सिच्य स्थासन्य स्थास

3. पारितोषिक:-परितोष: प्रयोजनमस्य दति परितोष + ठञ् reward.

श्यालः—ण तस्मि महारिहं रदणं भट्टिणो वहुमदं ति तकं मि। तस्म दंसणेण भट्टिणो अभिमदो जणो सुमराविदो । सुहुत्तअं पिकदिगम्भीरो बि पञ्जस्सुणअणो आसि [न तस्मिन महाईं रल्लं भत्तुः बहुमतिमिति तर्कयामि। तस्य दशँनेन भत्तुं रिभमतो जनः स्मारितः। सुहूर्त्तं प्रकृतिगम्भीरोऽपि पर्यं-श्रुनयनः आसीत्]।

SUPERINTENDENT—I guess (it is) net the invalnable gems in it that are acceptable to Sire; some person dear to Sire was reminded by its sight. Though naturally self-possessed, for a moment he remained with tearful eyes.

सूचकः-शेविदं णाम श्राबुत्ते ए [सेवितं नाम श्रावृत्तेन]।

SUCHAKA—Service indeed has been rendered by Brother-in-law.

जानुकः—णं भणाहि इमश्श कए मच्छशत्तु गौ ति [ननुः भग अस्य कृते मत्स्यशन्नोरिति]। (पुरुषमसूयया तथा पश्यति)।

JANUKA—Well say that for the sake of this fish-killer. (Eyes the man with envy).

याल इति। 'तिसान्' चड्ड् लीये स्थितं महाहें रतं अतुः न वहुमतम् इति तर्ध-यामि मन्धे। किन्तु 'तस्थ' चड्र् गुरीयकस्य 'दर्भनेन चभिमतः' प्रियो जनः सारितः। ततः पारितोषिकः। प्रियजनसारणिष्क्रमपि ग्र्यु—'प्रक्तत्या' स्वभावेन 'गम्भरोऽपि' गद्भावीऽपि पर्थं प्रणी' सवाधे 'नयने' यस्य तथाविधो 'सुहूर्त्तं म् चासीत्'।

स्चक इति। 'श्रावुत्तेन सिवत' नाम यथार्थमेव भर्त्तसेवा कता।

नानुक इति । 'ननु' षार्चि । 'षस्य मत्स्यानां श्रवोः' धीवरस्य क्रते तद्र्यम् [क्रते इत्यव्ययं निमित्तारें] सेवितमावृत्ते न इति भण्'। सेवालक्षं धीवरस्य नाशं तत् वयं सेवा इति 'पुरुष' धीवरम् 'षस्यया' दोषाविष्वरणेन सङ् 'प्रस्थति'।

श्रभिज्ञानशकुन्तलम्

NOTES

- ा. (a) दर्भनेन—प्रयोजनकर्ता। Thus अभिनतो जन: सृत: (nonCausative) = दर्भनेन अभिनतो जन: स्मारित: (causative). [b] भर्तः—
  भर्त्ता is the कर्त्ता of मननक्रिया in अभिनत। ''त्रस्य च वर्त्त माने'' इति अनुक्ते
  कर्त्तर षष्ठी। [c] अभिनत:—अभि + मन + क्त कर्मणि। स्मृ + णिच् gives
  स्मारि or स्मरि। The latter means 'anxious recollection'' (आध्यान)
  [e] पर्यासु & परिगतानि अध्वायो: ते पर्या यूणी। See now Tika.
- 2. मत्स्यवो:—* With the reading मास्मिकानं; expound मत्स्थान् चित्त दित मत्स्य + उक् = मात्स्यिका; fish-killers, i. e., fisher-men.
  तेषां भर्ता खामी। Raghava explains "मत्स्य न जीवन्तीति मात्स्यिका; तेषां
  भर्तः"। But the sense "जोबित" goes with words of the वितनादि
  class and a few others only (Pan. 4. 12.—14). मत्स्य is not
  included therein. Besides for the word मत्स्य special provision
  is made by the rule "पचिमत्सम्गान् इन्ति" (Pan. 4. 4. 35).
  Raghava's explanation is therefore suspicious.

पुरुषः—भर्टास्के, इदो स्रद्धं तुम्हाणं शुमणोमुलस्रं होदु [भट्ठारक, इतः स्रद्धं युष्माकं सुमनोमूल्यं भवतु] ।

MAN-Master, let half of this be as price of flowers for you.

जानुकः-एत्तके जुङ्जइ (एताबद्युज्यते)।

JANUKA-This much is proper

श्यालः —धीवर, महत्तरो तुमं पिश्रवस्मश्रो दाणि में संबुत्तो कादम्बरीसिक्खश्रं श्रम्हाणं पड़मसोहिदं इच्छीश्रदि। ता सोधिडश्रावणं एव्त्र गच्छामा [धीवर महत्तरस्त्वं प्रिय-वयस्यक इदानों मे सहत्तः। कादम्बरीसाक्षिक्रमस्माकं प्रथम-सौहदिमिष्यते। तत् शोण्डिकापणमेव गच्छामः]। (निष्कान्ताः सर्वे)।

^{*}Adopted by Prof. Gajendragadkar.

SUPERINTENDENT—Fisher-man, you are noble and have become a dear friend to me. Our friendship is desired to have liquor for witness. So to a wine seller's shop we go. (Exeunt all).

प्रवेशकः—PRELUDE

पुरुष इति । है 'भट्टारक' खामिन् 'इत:' प्रसादप्राप्तात् अर्थात् 'अर्ड' युपाकं समनसाम्' अर्दनायीग्यानां प्रथाणां 'मूल्यं भवतु'। अद्य प्राणप्रदा भवन्त: अर्दनीया में न चात्र सिहितानि अर्दनपुष्पाणि । तत् पुष्पमूल्यमिद' मया वी दीयते । सास्यं दृष्टस्य भीतस्येय प्रसादनीक्तिः।

जानुक इति। 'एतावद्युच्येते' युक्तमेवैतत्।

श्वाल दति । महत्तरः' अतिश्रयेन महान् [द्रतरापेचया श्वतिश्रयः] 'तम् द्रदानीं 'मे' प्रियवयस्यकः' स्वार्थं कन् । स्वतः । ष्रकाकं प्रथमं सीहृदं सीहृदारभः नेत्रीस्थापनिमत्थयः [श्राण हृद्यस्य हृद् । श्रादिवृद्धिः । श्रनणि हृद्रभावे तु सीहृद्धं । सित्राभयपदवृद्धिः स्थात् । 'काद्म्वरी' मिद्रा 'साचिषी' प्रत्यचदिशिनी यिसान् तथाविधम् ['साचादद्रष्टिर संज्ञायाम" द्रित दृनिः । 'दृष्यते' प्रार्थाते मया। 'श्रुष्टा' मिद्रा पर्याः यस्य तस्य 'श्रापणं' पर्याशां गच्छामः'।

प्रवेशयति इति 'प्रवेशकः' नौचपावप्रयुक्तः भाविभूतार्थसूचकः अद्वसन्धिविश्रेषः। NOTES

- 1. भट्टारक—This is complementary. The epithet applies to the king. "राजा भट्टारको देव:"—Darpana.
- 2. [a] महत्तर:—There is mental comparison with other dear friends; hence the comparative degree. Or, the comparison need not be with friends only (See Tika). In this case this is an attributive and प्रियवयस्थ is predicative. The meaning is—Noble as you are I do not hesitate to call you a friend though your origin is low; you deserve my friendship by the large-heartedness so uncommon among people of your class.

भद्य ए० दीयते adopted by Prof. Gajendragadkar.

[b] कादम्बरी &c,—श्रम्बर is garment. कुत्सितमम्बरमस्य इति कदम्बर: a name of बलराम who wore blue garments (नीलाम्बर:)। तस्य इयम् इति कदम्बर + भण् + छोण् स्त्रियाम् = कादम्बरी wine मदिरा। "गन्धोत्तमाप्रस्त्रेराका-दम्बर्यः परिस्तृ ता। मदिरा—" इत्यमर:। सा साचिणी यस्मिन्। बहु—। In the बहु—the form should have been कादम्बरसाचिणीकम् because कादम्बरी should have पु बद्दभाव and पु बद्दभाव of साचिणो is not available. The difficulty may be avoided supposing साचिन् to be in the neuter (सामान्ये नपु सक्तम्)। Thus कादम्बरी साचि यस्मिन् तत्। खायक्तन्। [c] प्रथम &c.—for सौहद see Tika and जननान्तरसौहदानि, Act. V. [d] शोखिल्कापणम्—गुण्डा सुरा पण्यमस्य इति गुण्डा + ढक् = शौण्डिक: wine-seller. श्रा सम्यक् पणन्ते व्यवहरन्ति श्रसिन् इति श्रा + पण्य (व्यवहारे) + घ श्रिकरण संज्ञायाम् = श्रापणः a shop. Now see Tika.

3. प्रवेशक: — प्रवेशयित इति प्र + विश्व + खिल् कर्त रि। This differs from a विष्कासक in as much as it is acted by inferior characters only, "यत्रोचै: केवल' पात्रे भीविभूतार्थमूचनम्। श्रद्धयोग्धभयोगध्ये स विज्ञेयः प्रवेशक: ॥''— Sudhakara, quoted by Raghava See also our Swapna-vasavadattam Act II.

(ततः प्रदिशत्याकाशयानेन सातुमता नामाप्सराः)। सातुमती — गिञ्जित्दं मए पद्याश्रिणञ्जिक कणिद्यां अच्छरातित्थसग्गित् कां जाव साहुनगस्त अभितेश्रकाछोति संपदं इमस्स
राष्ट्रियो उद्देन्तं पत्रक् बोकरिस् सां [निवितितं मया पर्ध्यायनिवतं नीयम् अञ्चरपरतीर्थसान्निच्यं यावतः साधुजनस्याभिषेककाछः इति साम्प्रतमस्य राज्ञ इं उद्देन्तं प्रत्यक्षीकरिष्यामि]।
मेणआसम्बन्धेण सरीरभूदा मे सङ्दुछा! ताएअ दुहिदुणिमितं आदि्रद्युव्यम्हि [मेनकासम्बन्धेन शरीरभूता मे शकुन्तछा। तथा च दुहितृनिमित्तम् आदिष्टपूर्वास्मि]। (समनताद्वछोक्य) किं णुक्ष् उदुच्छवे वि णिष्ठच्चवारम्भं विश्वराञ्चउद्यं दोसइ। अत्थि मे विद्वो पणिधाणेण सव्वं परिण्णादु

किन्दु सहीए ऋदिरो मए माणहरूको िकिं नु खबु ऋतून्सकेऽपि निहन् तक रम्भमिक राजकुञ्चं द्रस्यते । ऋस्ति से विभवः प्रिण्-धानेन सर्वे परिज्ञातुम्। किन्तु सख्या आदरो मया मानयि-त्तव्यः।] होटु इमागां एव्व उज्जाणगळि प्राणं तिरक्वरिणी-यरिच्छग्गा पष्प्रपरिवर्गतिगो भविअ उब्रह्मिस् [भवतु अनयो-रेव उद्यानपाछि हयोः तिरस्करिणोपतिच्छन्ना पाश्वपरिवर्तिनी भूत्वा उपलप्स्ये ।] (नांड्ये नाबतीय्यं स्थिता) ।

[Then enters by aerial flight a nymph named Sanumati]

SANUMATI-Presence at Apsarstirtha, which has to be observed by me, by turns while it is bathing time for the sages, has been observed by me so I shall witness with my own eyes the facts of this royal sage. Through her connection with Menaka, Sakuntala has become like my own self. By her too for the sake of her daughter. 1 was previously requested. (Looking all round). Why indeed, even in the Spring festival does the royal house-hold appear as if without the commencement of festivities? I have the power to know all by meditation. But my affection for my friend has to be respected by me. Well, shrouded in the veil of disappearance, I will ascertain, having become a constant mover by the sides of these keepers of the garden themseves.

(Stands having acted descent).

ततः 'चाकाश्रिन' यत् 'यानं' गमन' तेन [भावे खाट्। भाष्यप्रयोगात् 'चप्सराः' र्वेत्वे कले ऽपि]।

सातुमतीति। 'यावत् यत्कालं 'साधुजनस्य' सतपुरुषाणाम् 'सभिषेककाखः' खानसमयः तावत् 'पर्थायेष' यथाक्रमेष 'निवं नोर्य' करणीयम् 'बप्सरसोर्थे' इसिना-पुरसमीपस्य तौर्थवित्रिषे यत् 'सामिध्यम्' उपस्थितिः तत् 'मया निवर्त्ति त' कतम् 'इति ' चयात् हतोः 'साम्प्रतम्' प्रथमा 'प्रस्य राज्यः छदन्तं वत्तान्तम् [''वात्ती प्रवृत्तिव ताना

चदन्तः स्थात्" द्रत्ययर:] 'प्रत्यचौकरिष्यामि' [श्रव्ययोभावे टच् समामान्त:। तत: प्रचः मत्यर्थीयः । तति श्वः] । 'मेनकाषां यः 'सम्बन्धः' शकुन्तलायाः तेन 'शाकुन्तला मे श्ररीर-मूता' अशरीर' शरीर' 'भूता' नाता [श्रो ग्यादिषु शरीरमित्यपिठतमपि कविना इष्यते] तदिस्त दुष्यन्तचरितपर्थ्वेवेचणे मदौय: खार्थः। न केवलं खार्षे एव—'तया' मेनकयाः 'च दुहिता' शक्तन्तला 'निमित्तं' प्रयोजनंयिसान् कर्मणि तत् यथा तथा 'पूर्वम् श्रादिष्टा' ["भूतपूर्वे चरट्" द्रति ज्ञापकात् पूर्वशब्दस्य परनिपात:] 'अस्मि'—दित मैनकायाः श्रादेशोऽपि त्रव कारणम्। 'समन्तात' सर्वासु दिन्नु 'त्रवलोका'। 'कि'' प्रश्ने ; 'नु' वितकी'। मिलिते बितर्कंग ६ प्रश्न:। 'खलु' श्रवधार छ। ऋतु: प्रधानतया वसन्तः। 'ऋतुपाप्ती य उत्सवः' तिसान् [शाकपार्धिवादिः] समागतेऽपि [भावे सप्तमी] 'राजकुल'' भुपतिभवनं 'निर्गत: उत्सवारको' यसात् ताष्ट्रशं 'दृश्यतं' [उत्सवारका-भावे निश्वयः। तत्कारणं प्रति वितर्कगर्भः प्रश्नः । प्रणिधानेन समाधिना 'सर्दे पित्रज्ञातुं से विभवः' सामर्थ्यम् अस्ति। अवस्थिता एव तवत्यं सर्वे ज्ञातुं शकाते मया 'किन्तु रुख्या: शकुन्तलाया: रुम्बन्धे यो ने आदर: स्ने ह: स 'मया मानियतव्य:' पूजियतव्य: सि इ।त् प्रत्यचं ज्ञातुमुचितं से। ध्यानेन ज्ञाते तु स्ने इस्य मदृशंन स्थात्। 'भवतु इति तत्चणक्तते सङ्कल्पे अव्ययम्। 'तिरस्तरिखा' अदर्भनविद्यया 'प्रतिस्छना" गूढ़ विग्रहा सती अनयो: ' दृश्यमानयोः 'खद्यानपालिकयो: ' प्रमद्वनरचिखो: 'पार्श्वे समीपे 'परिवर्धिनी सञ्चारिकी 'भूला तयो: मंलापात् 'उपलप्खे जासामि सर्वम्। 'नाध्यो न अवतीर्यो भूतलावतरण' नाटियत्वा इत्यर्थः 'स्थिता उद्यानपालिकयोः पार्श्वे स्थिता ।

1. [a] साधुजनस्य—जाताविकवचनम्। Or जन means समूह and gives the plural idea. [b] इति—This expresses हेतु।* Because (इति) I have done my duty and have leisure so now I will watch &c. [c] प्रत्यची &c.—अच्छोः प्रति = प्रति + अचि + टच् समासान्त by the गणम्व "प्रतिपर (?) समनुभ्योऽच्छः" = प्रत्यचम् direct vision, अव्ययो—। तत् अस्य इति प्रत्यच + अच् मत्वर्षे = प्रत्यचः that which is seen. Refers to चदन्त। अप्रत्यचं प्रत्यचं करिष्यामि इति प्रत्यच + च्वि + क्व + च्वट स्थामि। (d)

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

श्रीरभूता—By the rule 'श्रेग्धादयः क्रतादिभिः'' here श्रीर is compounded with भूत and gives the sense of चि to the compound, i, e. expresses चभूततद्भाव। "श्रेषादिषु च्वर्थवचनम्"—Katyayana. But though भूत is of the क्वतादि class, शरीर is not श्रोखादि। The Samasa strictly therefore seems unavailable. Mallinatha however in Kirat III under एकीचभूतम् takes श्रे खादि as चाक्रतिगण (an open list) on the authority of Sakatayana, and poets also seem te favour the view. See निवासभूता below and एकी चभूत above etc. The sense may also be got by taking मृत - सम। Thus शरीरेणभूता (सुपसुपा) [or —शरोरस्यभूता, श्रेषे ६तत्]। Or शरौरेण तुस्या or शरौरनिव इति नित्यतत् । [Cf —''माटभूत इत्यव भूतशब्दख उपमानार्थतम् नैयटकारेण प्रत्यपादि'' —चारिववद्यन], as dear to me as my own body ; or—गरोरख तत् भूतख etc. There are however instances in which this mode of procedure does not well apply. Witness निवासभूता in "सादेवकी सर्वजगित्र-वासमूता नितरां न रेने''—Bhagabata. I think the more reasonable way of dealing with such compounds is to treat them as ह्य-सपा or भिष्टप्रयोग। (e) Remark—Two reason are here given for going to the place-(i) Love for Sakuntala (ऋरोरभूता शकुनावा), (ii) Menaka's command (तया चादिष्टपूर्वा)।

2. [a] कि न खलु—We have here प्रश्न (किस्), (न), and नियय (खलु)। नियय is about the absence of festivities, and the वितर्कगर्भश्न relates to the cause for the absence. (b) सच्या:—
This is ambiguous. The बड़ी may be भेषे or कर्त र अद्योगे। See—
next. Note that the सखी is मज़नला not मनका। Comp. "जाने सखी प्रयतो में वसते", "यो यः प्रदेशः सख्या में प्रमिनतः" &c. infra.
[c] पादर:—पा+ह+पप् भावे। सख्या पादर:=Esteem for my friend (भेषे बड़ी), or Friend's request (कर्त्तर पड़ी)। The former is perferable, because she mentions only two reasons for going to the place. If Sakuntala had requested her, she would have referred to that too. [d] तिरस्तरियो &c.—ितरस्त-रीति दित तिरस्+क+पिन कर्तर स्त्रयाम्—तिरस्तरियो। We do not get निरस्तारियो because as Bhanuji remarks "निपातनादहबामानः।

श्रभिज्ञानशकुन्तल्म

संज्ञापूर्वेकलाहा"। Ihave not been able to verify the निपातन।
By संज्ञापूर्वेक &c, he refers to the परिभाषा—" ज्ञापूर्वेको विधिरनित्यः"।
Now हान्नि is a संज्ञा, hence rules prescribing हान्नि have violations.
This is an instance of such violation. Again by the rule "तिरसोऽन्यतरस्याम्" we get विसर्ग optionally giving the alternative from तिरःकरिणो। प्रति + छद + णिच् + क्ष कमिण = प्रतिच्छन्ना от प्रतिच्छादिता veiled i.e, rendered invisible. Now see Tika.

(ततः प्रविशति चूताङ्करमवलोकयन्ती चेटी। अपरा च पृष्ठतस्तस्याः)। प्रथमा—

आतम्महरिश्रपण्डुर वसन्तमासस्य जीश्रसव्वस्स। दिट्टोसि चृत्रकरोश्र उदुमङ्गल तुमं पसाएमि ॥ श्राताम्रहरितपाण्डुर वसन्तमासस्य जीवसवस्व। दृष्टोऽसि चूतकोरक श्रृतुमङ् ल त्वां प्रसादयामि ॥ श

(Then enters a maid-servant gazing at the mango-blossom and another behind her). FIRST—Copper-coloured, green and pale, each in a slight measure, the all-in-all of the life of the first spring month, O Mango-blossom, the auspicious opener of the season, thou art seen. I propitiate thee.

द्वितीया—परहुदिए किं एक्ट्राइग्गी मन्तेसि [परभृतिके किमेकाकिनी मन्त्रयसे]।

SECOND—Parabhritika, why (Or—what) art thou muttering alone?

प्रथमा—महुश्रिरिए, चूत्रकित्रं देक्षित्रं उन्मत्तिया पर-हिंदिए होदि [मधुकिरिके, चूतकित्रकां दृष्ट्वा उन्मत्ता परभृतिका भवति]।

FIRST-Madhukarika, Parabhritika becomes mad on see-ing the mango-blossom.

'चूताङ्ग रम् अवलोकयन्ती' नवीदगतत्वात् सादरं पर्यन्ती । 'चेटी' परिचारिका । 'इष्टतः' पश्चात् । ही चेठयी प्रविश्वतः द्रत्यर्थः । एते एव उद्यानपाखिके । षातास ति । षन्वयः — हे षातास हरितपाख्यः, वसन्तमासस्य जीवसर्वस्त, सृतु-मङ्गल चूतकीरक, दृष्टोऽसि, लां प्रसादयामि । न्याच्या — हे षा देषत् 'तास' तास-वर्षे 'हरित' स्नामल 'पाख्यः' ग्रथ, विभिरपि वर्षेः किश्वित् मिश्र द्रव्यर्थः 'वसन्तमासस्य' • प्रथमस्य वासन्तिकमासस्य फाल्गुनस्य 'जीवस्य' जीवनस्य 'सर्वस्व' सारमूत 'स्रतो' —

वसन्तस्य 'मञ्जल' प्रथमस्चकत्वात् मञ्जलारमभूतः 'चृतकीरक' षामुसुक्जलः, त्वं 'हष्टी • ऽसि । षतएव त्वां प्रसादयामि । प्रसन्नो भव यथा षस्मिन् वसन्तेऽष्टं सुखः वसेयम् ।

हितीयेति । है 'परभृतिके' [परभृतिका इति प्रथमाया नाम] 'कि' कथम् एका-किनो' पसद्वाया 'मन्त्रयसे' जल्पसि ।

प्रथमित । हे 'मधुकरिके' [मधुकरिका इति हितीयाया नाम] 'चृतकितिका' प्राम्यसमुक्त 'हृद्दा परस्थितिका' को किला छन्मत्ता 'भवित' । छन्मत्ता एकाकिनी मन्त्रयते एक, तम कारण न प्रष्टव्यम् । प्रथमां प्रति हितीयाया चरेजुः प्रश्नः । कौतुकप्रिया प्रथमा तु परस्थितका इति श्लेषमालका को किलापचे नीतवती ।

NOTES

- 1. पातास &c.—पाष्टु +र पद्मधं =पाष्टुर: grey. तामृ: गुण: पद्म पिता दित तामृ + मतुप = तामृ: । Copper—coloured. मतुप् disappears by the Varitika—''गुणवचनिभ्यो मतुपो लुगिष्ट:''। Similarly इतित + मतुप् = हितः green. हितसासी पाष्ट्रस हितपाष्ट्रर: । कर्मधा—। तामृश्वासी हितः पाष्टुरस तामृहितपाष्ट्रर: । कर्मधा—। We compound by parts to avoid a विषदतत्पुरुष which is not usually allowable. या देवत् तामृहितपाष्ट्रर: । सहसुपेति समास: । Qual. चृतकोरक ।
- 2, परमृतिकी—परेम् त: a cuckoo. स एव द्रति परमृत + कन् खार्च = परमृतक:। स्त्रियाम परमृतिका = a female cuckoo. Here, it is the proper name of the maid.
- 3. मधुकरिक मधुकर + कन् खार्च; तत: स्त्रियां टाप् as in प्रश्नतिका। मधुकरिका is a female bee. This is the name of the second maid.
- 4. Remark—The first maid puns on her own name. She pretends not to have understood the question as meant for her, but as addressed to female cuckoos in the garden. The reply is then evident—the cuckoo is mad with joy on seeing the nee in blossom. The lunatic talks to himself who ever asks him the reason?

द्वितीया (सहषं त्वरया उपगम्य)—कहं उवट्ठिदो महु-मास्रो [कथमुपस्थितो मधुमासः]।

SECOND (Hastily approaching with joy)—How so has the spring month come?

प्रथमा—महुऋरिए, तव दाणिंकाळो एसो मदिवव्भमगीदार्ण [मधुकरिके, तव इदानों काल एष मदिवभ्तमगीतानाम्]।

FIRST—Madhukarika, yours now the time for humorous songs through intoxication (or—intoxication and amorous songs).

द्वितीया—सहि, श्रवलम्ब मं जाव अगगपादिवृता भविश्व चूतकलिश्चं गेहिअ कामदेवबगं करेमि [सिख, श्रवलम्बस्व मां यावद्यपादिस्थिता भूत्वा चूतकलिकां गृहीत्वा कामदेवाचं नं करोमि]।

SECOND—Friend, support me while with balance on the forepart of the foot and having plucked the mango-blossom I perform the worship of Kamadeva.

हितीयेन । 'इर्षेण सङ्कत्या' द्रुतन्त 'उपगम्य' प्रथमायाः समीपस्था भूला। 'कथम्' इति भाष्यये। 'मधोः' वसन्तस्य [मधुश्रव्दो वसन्ते पुंसि] 'मासः' कालः 'उपस्थितः' प्राप्तः किम्?

प्रथमिति। 'इ मधुकरिके' [धमरि इति स्वेष:] 'एष इदानौं तव' समरकामिन्धाः 'मदेन' मत्ततया यानि 'विभूमगौतानि' विखासगानानि तेषां काखः' समयः चागतः वसन्ते कुसुमितासु वनराजिषु त्वं गायसि, स एष समयस्ते प्राप्तः।

हितीयिति। हे 'मखि यावत्' यत्कालम् 'श्रययोः पादयोः स्थिला' गुल्फे स्थितया दुरापत्वात् शब्र्गुलिषु स्थिता सती [''हस्तायायहस्तादयो गुणगुणिनोभेदाभेदाभ्याम्'' दित वामनः] प्रांग्रलभ्यां चुतकलिकां ग्रहीत्वा कामदेवस्य शर्चनं करोमि तावत् 'माम् श्रवस्वस्व थे धारय।

NOTES

1. मधुकारिक &c,—Another pun. Note the poet's choice of contrary character. The maids are of different tempera-

ment—one simple and the other full of fun. His 'disciples' (Sarangarav and Saradvata) his 'friends' (Anasuya and Priyamvada) are chosen on the same basis. (b) मद &c.— विसम is विज्ञास grace. विसमयुक्तानि गीतानि विसमगीतानि। शाकपाणि वादि। सद्जानि विसमगीतानि। शाकपाणि वादि। तेषाम्।

2. अग्रपादिस्थिता—The foot is here mentally divided into three portions अग, मध्य, पश्चात्। अगी च तौ पादौ च अग्रपादौ the forepart of the feet, i.e., the toes कर्मधा—। पादाग्र means the same, but is बष्ठौतत्—। See also Tika and Act IV ante, तयो: स्थिता।

प्रथमा—जइ मम वि कख्रु अद्धं अचनफलस्स [यदि ममापि खलु अद्धम् अचेनफलस्य]।

FIRST—Provided mine too is assuredly half the fruit of the worship.

द्वितीया—श्रकिद्दे वि एवं संवज्जइ। जदो एक्कं एव्व णो जीविदं दुधाठ्ठिटं सरीरं [श्रकिथितेऽपि एतत् संपद्यते। यत् एक्मेव नौ जीवितं द्विधास्थितं शरीरम्]। (सखीमवल्रम्वा चूतप्रसवं गृहीत्वा) श्रए श्रप्पबुद्धोऽपि चूश्रप्पसवो वन्धणभङ्ग-सुरभी होदि [श्रये श्रप्रबुद्धोऽपि च्तप्रसवो वन्धनभङ्गसूरभि-भवति]। (कपोत्तद्दस्तकंकृत्वा)।

श्रिरहिस में चश्रक्करोदिण्णो कमस्स गहीश्रधनुश्रस्स । पित्रं अज्ञानुश्रहलक्षो पञ्चव्भिहिश्रो सरो होदुं ॥ (अर्हसि मे चूताङ्कर दत्तः कामस्य गृहीतधनुषः । पिथकजनयुवितलक्ष्यः पञ्चाम्यधिकः शरो भवितुम् ॥) (चूताङ्कर क्षिपति) ।

SECOND-That is secured without being said; for, our life is but one, body stands in two places. (Having leant on

the friend and plucked the mango blossom). Ah! though not full-blown, the mango-blossom becomes fragrant by the severing of the stalk. (Joining the palms). Offered by me O mango blossom, it behoves thee to become, with the young mistresses of the travelling folk for your aim, the most excellent arrow of the five of Kama who has taken up his bow, (Tosses the mango-blossom).

प्रथमेति। 'यदि खलु' निश्चितं 'ममापि अञ्च नफलस्य अञ्च भवति' तदा अवलस्वे नान्यया।

हितीयते। 'अविधित' त्या मया वा अनुक्ते 'अपि एतन्' अर्डेलाभः 'सम्पदाते' सिध्यति। कारणमाह—'यतो यसात् 'नौ शरीरं हिधा स्थितं जोवितं' प्राणाः 'एक-मैव'। 'अये' इत्याश्रय्ये। 'चूतप्रसवः' प्रामुक्तिलका 'अप्रबुद्धोऽपि अविकस्तितेऽपि 'वत्यन-भक्किन' वन्तच्चे देन 'सुरभिः' प्राणते णो भवितः कपोतह्तः इति संज्ञाश्रद्धः करतल्योः सर्वाद्वसभ्रादे वन्तेते। तमेव [स्वाधे कन् नंकत्वा' अञ्चलि वद्धा दत्यथः। अन्वयः—हे चूताङ्कर, मे दत्तः (सन्) ग्रष्टीतधनुषः कामस्य पियकजनगुवतिलत्त्यः पञ्चास्यिकः शरो भवितुम्हितः। व्याख्या—हे 'चूताङ्कर' सहकारप्रस्व 'मे मया [अव्ययमेतत्] 'दत्तः' सन् 'ग्रहीतः धनुये न तस्य [धनुषयः' इति नित्योऽप्यनङ् कवि-विवचया अक्रतः। यहा—''ग्रहीतधनुकस्व' इत्ये व पाठः। तब धनुश्रद्धो न सकारानः किन्तु चकारानः। स्वार्थेकेन्] 'कामस्य पियक्तजनोनां' पात्यानां' या 'ग्रुवतयः' तक्ष्यो भार्याः प्रोषितपितका या रमग्यः ता एव 'लत्त्यः' श्ररत्यं तथाविधः 'पञ्चसु' प्रसिद्धेषु श्ररेषु अभ्यधिकः' श्रेष्ठः [नर्ज्वारणाभावात् षष्ठौस्नासो वा] 'शरो भवितुं अर्षेस ग्रन्थसे। इत्राक्षा कन्द्रं सुह्रिश्य 'चूताङ्करं' भूमौ 'चिपति'!

NOTES

1. (a) अप्रवृद्धोप—प्र+व्ध+क्ष कर्रा = प्रवृद्ध lit.—One who has awaked from sleep. The opening of the petals of aflower is likened to the opening of the eyes at the cessation of sleep. Hence प्रवृद्ध means here विकासित full blown. न प्रवृद्ध: (b) वस्थन etc.—वस्थन is बन्त the stalk. तस्य अक्ष्य: । तेन सुरक्षिः ।

- 2. कपोनइसकम्—This is the technical name of the usual salute by joining the palms कपोतीसी करी तब श्विष्ठमूलायपार्थं की । भगामगुरुसमाधे—"Sangita-retnakara quoted by Raghava.
- 3. (a) अहं सि मे-Raghava reads लमसि मया ;-also कामाय &c. —for कामस्य &c. and अव for भवितुम् l The construction is—ह चूताङ्कुर त्वं ग्रहीतघनुषे कामाय दत्तः ससि। पथिकननयुवितसत्यः पयाभाधिक-शरी भव। (b) कामस्य—The construction is not कामस्य दत्त: but कामस्य श्रर:। See Tika. (c) ग्टहीतधनुष: - ग्टहीतधन्वनः is expected with the भनड (समानान्त) attached. But धनुस् frequently appears without it. Compare ''खलावण्यार्यमा ध्रतधनुषमङ्गाय ष्टणवत्'', ''छतधनुषं रघुनन्दन' चारामि" &c. Or the Prakrit ग्टही पचनुषस्स = ग्टहीतधनुकस्य which is perfectly legitimate. In this धनु is उकारान meaning "bow" 'धनुश्रव्दः पियालाद्रौ राशिमेदे धनुष्यपि" दति हैम: । Compare, 'धनुवैश्रविश्रजीऽपि निर्धेष: निं करिष्यति'। (d) पश्चाभ्यधिक:—The five arrows of Cupid are अरविन्दमग्रीकच चूतच नवमक्षिका। नौलोत्पलच पद्येत पचनाणस ग्रायकाः ॥" त्तेषु or तेषाम् प्रभ्यधिक: There is no necessity for avoiding the षष्ठीतत्—because according to Kaiyyata there is no निर्दार् here. নিত্ৰাব্য is possible only when the object singled out, the class from which selected and the basis of selection are present. This is not the case here. Hence we may have पञ्चानाम् अभ्यधिक:— the prohibition "न निर्द्वार्थे being in applicable. Or expounding पद्मानामध्यिषक: call it a सुप्सुपा॥

(प्रविश्यापटीक्षेपेण कुपितः) कञ्च की—मा तावदनात्मज्ञो देवेन प्रतिषिद्धेऽपि मधुत्मवे चृतकिकाभक्कमारभसे।

(Entering without removing the curtain the enraged)

CHAMBERLAIN—That must not be, O thou that knowest not thyself. Commencest thou plucking mango-blossoms even though the spring festival is prohibited by Sire?

डमे (भीते)—प्रसीदतु अज्जो। अग्राहीदत्थाछो वर्छ' [प्रसीदतु आय्यः। अगहीताथे आवाम्]। BOTH—(Frightened)—Let noble sir be pleased we are uninformed of the matter.

पविद्येति। 'षपटौचेपेण' नेपच्यरङ्गमद्यगेरन्तराखे दत्तं पटम् व्यनपर्धार्थ देति प्राक् व्याख्यातम्। त्रात्मानं न जानाति तत् मंबुद्धौ है 'त्रमात्मज्ञो' व्यवस्थातिषि द्रत्यर्थः 'मा तावत्' एवं कार्षौः। देवेन 'दुष्यन्तेन मधूतसवे' वसन्तोत्सवे [भावे ७मौ] 'प्रतिषिद्धोऽपि' सित 'चूतक लिकाया भद्धम् प्रारभसे' प्रक्रमसे। अधुनैव दख्यसे मया उमे दति। ''त्रार्थः'' मान्यो भवान् 'प्रसीदतु' प्रसन्नो भवतु, कौपं त्यजत। 'न गटहोतः ज्ञातः 'प्रथः' उत्सवप्रतिषेधकृषं वस्तु याभ्यां तथाविधे 'प्रावाम्'। प्रज्ञानादः पराद्धः स्थ्यतामावयोदित्यर्थः।

NOTES

1. (a) अपटी &c.—Explained in Act IV. (b) पनात्मज्ञ— One that does not know himself (i. e., his position) is पनात्मज्ञ। One in the position of a servant cannot act against the orders of the king himself, If he does, he is पनात्मज्ञ—he does not know what he is.

कञ्चुकी—न किल श्रुतं युवाभ्यां यद्वासन्तिकैस्तरुभिरिप देवस्य शामनं प्रमाणीकृतं तदाश्रयिभिः पत्रिभिञ्च। तथाहि—

चूतानां चिरिनिर्गतापि कलिका बध्नाति न स्बं रजः सन्नद्धं यदिपि स्थितं कुरवकं तत् कोरकावस्थया। कण्ठेषु स्खलितं गतेऽपि शिशिरे पुंस्कोकिलानां रुतं शङ्कोसंहरति स्मरोऽपि चिकतस्तूणाद्धंकृष्टं शरम्॥

CHAMRELAIN—No! By you two (alone) has not indeed been heard Sire's command which has been obeyed even by the vernal trees and the birds that resort to them! Thus—the blossom of the mangoes, though issued long ago, does not show its own pollen; the Kuravaka, even that which is arrayed, stands in the state of the bud; the note of the

male Cuckoo, though the winter has passed, falters in the throat. Methinks, even Smara [cupid] startled, countermands the arrow halfdrawn from the quiver.

कखुकीति। 'यत् ग्रासनम्' श्राज्ञा वासन्तिकै: वसन्तकाली पुष्पाद्भि: [उज्] 'तक्भिरपि' पादपैरपि 'तान्' तक्न् 'श्राग्ययन्ते' ये ते: 'पित्रभिय' पिष्टिभिय 'प्रमाणी- क्षतं पालितं तत् ग्रासनं 'युवाभ्यां न किल श्रुतम्'। किल दत्यक्ची। नाष्टं ग्रद्धे श्रश्रुतं ग्रासनिति। तक्पिचिभि: प्रमाणीकरणं प्रपश्चयति 'तथाहि' दति—

अन्वयः - चूतामां कलिका चिरमिर्गतापि खंरजो न बभ्नाति । कुरवकं यदिप सम्बदंतत् कोरकावस्थया स्थितम्। पुंस्कोकिलानां कतं शिशिरे गतेऽपि कण्डेः क्वितिम्। शक्षे कारोऽपि चिकितः तृषार्डंक्षष्टं शरं न्हर्रात। व्याख्या—चूतानां किखका' षामुमञ्जरी [जाताविकवचनम्] 'चिरं निर्गता प्रकटिता 'चिप खम' षात्मीयं 'र्जः' पराग' 'न वभ्राप्ति' धत्ते कुरवकं' कुरुवककुसुमं 'यदपि' यच 'सन्न इं विकाशं' प्रति सज्जीभूतं 'तत् कोरकसः भवस्यया' सुकुलक्ष्पेणैव 'स्थितम्'। 'पु सां कोकिलानां' कोकिलयूनाम् [संयोगान्तलोप:। रूलमले। अनुनासिकले पुंक्लोकिलानां इत्यपि 'कतं' रवः 'शिशिरे' हिमे 'गतेऽपि' हिमावसानैऽपि 'काखेषु खिलितं' प्रतिहतं काखः पर्यन्तमायातं न तु विहिनै: सृतं सत् युतम्। शिशिरात्ययेऽपि, इत्यमप्रबुद्धे चूतकोरके पप्रपद्धे जुरवके, संयते च को कि खाखापे 'ग्रङ्के मन्ये 'सारोपि' भगवान् मन्यायोऽपि, किं पुन: पित्रण: पार्दपा वा 'चिकत:' दैवाज्यया विचलित: सन् 'तृणात् ऋडीक्रप्टं' शासनचीषणात् प्राक् निष्नाशितप्राय 'शरं सहरति श्वादेशस्तुणे प्रतिप्रवेशयति ॥ प्रहर्त्ते -मना एवासीत् स्वरः। कथमन्यथा निर्गता चूतक लिका, सन्नद्धं कुरवकं, क्तनिरतस कोकिसः। परन्तु देवादेशात न प्रहरति। ताहशोऽप्यादेशो युवाभ्यां न शुतः। युज्यते एवैतत् इति वक्रोक्ति: ["कुरुवकम्' (रा-)—'कुरवकम्' (त-, न्या-, म-)] ॥

NOTES

1. वासन्ति—वसन्ते पुष्पान्ति इति वसन्त + तञ् वासन्तिकाः those that flower in the spring. This is a वैदिक usage. In आषा the proper affix is षण् by the rule "सन्धिवेलादि चतु नचत्रेथः षण्" which bars उञ् । The उञ् comes in as a प्रतिप्रस्व in the Vedas only by

त्र**भिज्ञानशकुन्तलम्**

the rule "वसन्ताच" on which the Vritti remarks "कृन्द्सि इत्येव। वसन्तशब्दात् कृन्द्सि विषये ठञ्भवति शैषिक:—Kasika.

2. (a) कलिका, कुरवकम्, क्तम्—जानावेकवचनम्। (b) स्वम्—Their Hence what is natural, and therefore expected has not taken place. (c) मन्नहां यदिष &c.—As a rule they are not मन्नहा Even (श्रिप) those that (यदिप) are सन्नद्ध show no further development (b) Remark—The अलङ्कार is उत्पेचा as indicated by शही। It concerns three facts—(i) सारेण शरस्य ऋडी कर्षणमः; (ii) ततः शरसं हारः। (For iii see below). The bases of the उनप्रेचा are—(a) चूतक्रखिका-निर्गम:, कुरवनसन्नाद: पुंस्कोकिलरव: which lead to the surmise (i). (b) The second surmise also arises because चिर्निर्गतापि रजी न वन्नाति, सन्नज्ञमिप कोरकावस्थया स्थितम्, गतेऽपि शिशिरे कग्छेषु स्वलितम्। Facts (i) and (ii) being established, a third surmise follows, viz, (iii) देवादेशात् सारस्य चिकतव्यम्। Raghava has स्वभावीति and विशेषीति in the first three lines. The विशेषोित्त is, according to the modern view ''सित हैतौ फलाभावे विशेषोक्ति:''—Darpana. चिर्निर्गम &c. are हेतु and रनीवन्धन &c. are the फल which is here absent. Dandin, however would not allow the विशेषोक्ति । He defines—"गुणजातिक्रियादीनां यन् वैक ल्यदर्भेनम । विभ्रेषदर्भनायैव सा विभ्रेषोक्ति रिष्यते ॥'' Here वैक ल्या is फलंप्रति विकलता। Hence his definition applies to those cases only where the फल is there, but the usual हितु is insufficient (विकलां) the फल being brought about by something special (विशेष)। In our case रनसामवन्धनम् etc. are the फल we see, but without any हितुवैकल्य। Thus this is not a case of विश्वेषोित as Dandin defines it. (c) Reading—The reading क़रवक is here preferred, because though commentators of Amara recognise the variant क्राच्यक. the poet writes कुरवक elsewhere 'कुरवका रवकारणतां ययु:-Raghu.

सानुमती—ग्रात्थि सन्देहो महाप्पहावो राएसी [नास्ति सन्देहः। महाप्रभावो राजिषिः)

SANUMATI—There is no doubt. The royal sage is of great prowess.

प्रथमा—अज्ज कित दिश्रहाई अम्हागं मित्तावसुणा रहि-एग् भट्टिगो पाश्रमूल पेसिदागां [श्राय्यं कित दिवसानि आवयोर्भित्रावसुना राष्ट्रियेगा भर्त्यः पादमूलं प्रेषितयोः]। एत्थ श्र गो पमदवग्रस्म पालणकम्म समिष्पदं। ता श्राअन्तुश्रद्यए अस्सुद्युव्वो श्रमहेहिं एषो वृत्तान्तो [श्रत्र च नौ प्रमद्वनस्य पालनकर्भ समिपंतम्। तदागन्तुकतया अश्रुतपूर्व आवाभ्यामेष वृत्तान्तः]।

FIRST—Noble Sir, a few days only have passed unto us sent near the feet of Sire by Mitravasu the king's brother-in-law. And here the work of keeping the pleasure garden, was placed with us. Thus through our being strangers this matter was not heard by us before.

सामुमतीति। सारोऽपि चिकित इत्यादि यत् शक्यते तव 'सन्देष्टी नासि।'
'राजिषि:' दुष्यन्त: 'महाप्रभावः प्रवलप्रताप:। तत् चिकित एव सार: शासनलङ्क्षनशक्या [मूलम् (त-, न्या-)—। राघवादीनान्तु छद्यानपालिकयोरियसुक्ति:]॥

प्रथमित । हे 'चार्ट राष्ट्रियेण नगरपालेन राजध्यालेन 'मियावसुना भर्तुः' खानिन: 'पादमूलं चरणसमीप' 'प्रेषितयोः चावयोः कित" खल्पानि दिवसानि' [पुंच्ये वास्य भूरिप्रयोगः] गतानि । 'चव च' इह नगरे च नी प्रमदं मदजननम् [स्यन्तादच् कर्त्तार] 'वन' तस्य विद्वारविकाया इत्यर्थः 'पाचवकर्म ममपितम् । तत् तस्यात् 'चागन्तुकतया' चिरागमनेन हितुना 'एव हत्तान्तः' वकन्तोत्सवप्रतिषेधः 'चावाभ्याम् चस्रुतपूर्वः' इतः पूव न स्रुतः!

NOTES

1. नासि सन्दे ६: &c.—Raghava ascribes this to the maids. But then they would not have referred to the king as राजावि:। Besides, the tone is not that of frightened people, as they persumably were. Moreover, one of them (प्रयम्) continuing to speak, it seems queer that the other should cease. What pur-

pose is served by the two beginning the speech together and one alone finishing it?

2. (a) कति—किम्+क्ति। (b) दिवसानि is पर्धचिद्रि, hence both masculine and neuter. (c) राष्ट्र is राज्य। राष्ट्रे पिक्तत इति राष्ट्र + घ = राष्ट्रिय the guardian of the peace of the kingdom, the head of the police. The king's brother-in-law is usually appointed to this office. "राजध्यालस्तु राष्ट्रिय:" इत्यमर:। (d) पागन्तुकसया—घा + गम् + तुम् कत्तं रि (श्रीणा) = श्रगन्त: a guest, a newcomer. "स्वादाविधिक भागन्तुरतिथिनां ग्रहागते" इत्यमरः। भागन्त्रेव इति कन् स्वारे। The gist is—We are new comers here. Only other day the Superintendent of police procured us from the mofusil and made a present of us to Sire who kindly employed us to look after this garden

कञ्च की -- भवतु, न पुनरेवं प्रबर्त्तितव्यम्।

CHAMBERLAIN—Well, this must not be done again.

उभ—अज्ज कोदृहलं गां, जइ इमिणा जणेन सोद्वं कहेद् अज्ज किं णिमित्तं भद्विणा वसन्तुस्सवो पिड्सिद्धौ अंग्रार्थं कौतूहलं नो, यदि अनेन जनेन श्रोतव्यं, कययतु आयंः किं निमित्तं भर्ता वसन्तोत्सवः प्रतिषद्धः]।

BOTH—Noble Sir, curiosity (is excited); if it may be heard by people like us, let your honour tell us for what reason is the vernal festival prohibited by Sire.

सानुमती—इस्सविष्या क्ख् मणुस्सा। गुरुणा कारणेण होदव्वं चित्सविषयाः खलु मनुष्याः। गुरुणा कारणेन भवि-तव्यम्]।

SANUMATI—Men are indeed found of festivities. The reason has to be grave.

कब्चुकी— वहुछीभ्तमेतत् किं न कथ्यते। किमत्रभवत्योः क गण्थं नायातं शकुन्तलाप्रत्यादेशकौलीनम् ? CHAMBERLAIN—Itis as thoroughly spread, why can it not be told? Has not the scandal of Sakuutala's renunciation reached your ears here?

कञ्चकी । 'भवतु' यातु तत्। 'पुनः' भूयोऽपि 'एवं न प्रवर्त्तितव्य' चूतकित-काभङ्गादिभिकत्सवारभी न कर्त्तव्यः।

उमे इति । 'नौ' भावयोः 'कौतूहल' कुतूकम् 'भक्ति' भक्तिन् विषये । 'यदि भनेन जनेन नीचेन चेटौजनेन 'यवणयोग्य' तदा 'किं निमित्तं' कैन हितुना सर्वा वसनोत्सवः प्रतिषिद्धः' तत् भार्यः कथयतु ।

सानुमतीति। 'मनुष्या: फत्सवप्रियाः' प्रियोत्सवाः 'खलु', तथापि सत्सवः प्रितिषदः। तत् मन्ये 'गुरुणा कारणेन भवितव्यम्'।

कच्चकौति। 'वहुजोभूतं' वहुकर्णंगतम् 'एतत्' उत्सवप्रतिषेधनिमि ' किं न क्यते'। यत् सदै : यृतं तस्य यवणे को दोष:। 'भव' अस्मिम् नगरे इहागमनात् परिमत्यर्थ: 'शकुन्तलाया: प्रत्यादेशात् निराकरणात् यत् 'कौलीनं' राज्ञो लोकवाद: [''स्थात् कौलीनं खोकवादे' इत्यमर:] तत् 'कि' भवत्यो: कर्णप्यं न भायातम्' भवतीभ्यां न यतम ?

NOTES

- ा. किं निमित्त—Almost all the विमित्त are allowable in connection with निमित्त, कारण, इतु &c. Hence किं निमित्तम, कैन निमित्तन, किंचन किरित्तन &c. are correct. The Varttika is "निमित्त-कारणहेतुषु सर्वासं प्रायदर्शनम्"।
- 2. उत्सविषय: प्रिय: उत्सवी येयां ते। The पूर्वनिपात of प्रिय is optional by the rule वा प्रियस्य । Hence प्रियोत्सवा: is also correct.
- 3. (a) बहुलीभूतम्—भवहुलं वहुलं भूतम् इति वहुल + चि + भू + का कर्त्ति has become many, i. e., has spread. गिततम्—। C. f., "पौरेषु सोऽधं वहुलीभवन्तम्" etc. (b) शकुन्तला &c.—कुली भवः इति कुल + ख = कृलीनः noble. तस्य भावः इति कृलीन + भण् कौलीनम् primarily कुलीनतम् ; secondarily—That which has to be concealed (गुद्ध). i. e. a scandal, "कौलीनं स्थात् कृलीनत्वे गुद्धो—" इति विश्वः। Now see Tika.

अभिज्ञानशकुन्तळम्

उमे—सुदं गट्टिश्रमुहादो जाव श्रङ्ग्रलीश्रश्रदंसणं। श्रितः राष्ट्रियमुखात् यावदङ्गुलीयऋदर्शनम्]

BOTH—Heard from the mouth of the Governor up to the seeing of the ring.

'कञ्चुकी—तेन हि अल्पं कथयितव्यम् । यदैव अङ्गलीयक-दर्शनादनुस्मृतं देवेन सत्यमूढ्पूर्वा मे तत्रभवनीरहिस शकुन्तला मोहात् पत्यादिष्टे ति तदापभृत्येव पञ्चात्तापमुपगतो देवः। तथाहि —

> रम्यं द्व ष्टि यथा पुराप्रकृतिभिनं प्रत्यहं सेव्यते शय्याप्रान्तविबत्त ने विंगमयतुग्रन्निद्ग एव क्षपाः। दाक्षिएयेन ददाति वाचमुचितामन्तःपुरेभ्यो यदा गोत्रेषु स्खलितस्तदा भवति च ब्रीड़ाविलक्षिश्चरम्।।

CHAMBERLAIN—Then indeed little has to be told. When at the sight of the ring it was remembered by Sire that her ladyship Sakuntala was really married previously in secret and discarded through delusion, since that very moment Sire has been feeling remorse. Thus—He shuns the delightful; he is not attended by ministers daily as before. He passes the nights even without a wink by tossing about at the edge of the bed. And when through affability he gives a suitable reply to the inmates of the harem, then, making slips in the names he remains long perplexed through shame.

डभेद्रति। श्रङ्गुलीयकस्य "दर्भनं याबत्" तत्पर्यन्तं मर्वं 'राष्ट्रियस्य मुखात्' [श्रपादाने पञ्चमी] 'श्रुतम्'।

कञ्चकीति । 'यदैव अङ्गलोयकस्य' दर्भनात्—तवभवती मान्या शकुन्तला सत्यं तृत् एव [श्रव्ययमेतत्] 'मे' मया रहिंस' विजने पूर्वम् जढ़ा 'जढ़पूर्वा' विवाहिता मोहात्" मतिसमात् 'प्रत्यादिष्टा' निराक्तता—'इति देवेन श्रनुसृतम्' श्रभिज्ञातं 'तदा'तत्काली

'प्रस्तिः' चादिः चिन् कर्मेणि तत् यद्या तथा [यद्या—प्रसृति द्रत्यव्ययम्], 'देव: प्रयात् तापम् उपगतः' प्राप्तः । चन्वयः—रम्यं दे ष्ठि । यथा पुरा प्रक्रतिभिः प्रत्यष्ठं न सैव्यते । उन्निद्र एव श्रयाप्रान्तविवर्तनै: चपा विगमयति । यदा दाचित्यो न चन्तः पुरेभ्यः उचितां वाचं ददाति, तदा गोवेषु स्खलितः (सन्) चिरं व्रीड़ाविषचो भवति पा। व्याख्या— 'रम्य' काम्यं वस्तु यदितः पूर्वं प्रौतिकरमासीत् तत् सर्वमित्यर्थः 'हे ष्टि' प्रप्रौतिकरमिति त्यनित । रसेषु विरसो देवः । 'यथा पुरा प्रागिव 'प्रक्रतिभिः' चमात्यैः 'प्रत्यहं' प्रति-दिनं [अइनि अइनि इति बीपायाम् चव्ययोभाव:। ''नपुंसकादन्यतरस्याम्'' इति विकल्पे ठच् समासान्तः। पचे प्रत्यहः] 'न सिव्यते'। सम्प्रति कदाचित् प्रक्रतिभिः सेवामनुमोदते न प्रत्यहम्। उत्क्रान्ता 'निद्रा' यस्य ताह्य 'एव' नायदेव 'शय्यायाः प्रान्तयोः' यानि 'विवर्त्तनानि दक्षिणे पार्त्वे शयितः चणं दिचणप्रान्ते ततम विरक्तः वामपार्त्रेपरिवर्त्तनिमक्कन् बामप्रान्ते, भूयस दिचणप्रान्ते, ततीऽपि पुनर्वामप्रान्ते इत्येवं क्रमेण यानि परिवर्त्तं नानि तै: 'खपा: निशा: निशा निशि एवं वसत्वात् बहुवचनम्] 'विगमयति' श्वतिवाहयति। एवं विवत्तं नपरी मिं भौभि: प्रार्थित: 'यदा दाचिखीन' उदारत्या न तु कामित्या 'अन्तापुरिभ्यो' मिंद्रवीभ्यो [उपचारात् चन्तःपुर द्रति चन्तःपुरस्थवाचि] 'उचितां' प्रार्थनानुरूपां वाच ददाति. तदा गोवेष, नामसु 'खुलित:' सप्ट: सन शकुन्तलामयष्ट्रदय: शकुन्तलाशब्दमिव उचारयन् 'चिर' दीर्घकाल 'व्रीड्या' लज्जया 'विगतं' लचं लच्चे यस्य तथाविधी विश्वल इत्यर्थ: 'भवति च' तिष्ठत्यपि । ['श्याप्रान्त'—न्त्रीड़ाविलख'' (रा-, वि-, म-)-- "श्रय्योपान्त" -- "ब्रोड़ावनमु:" (त-, न्या-)] । NOTES

2. चपा: चिक्त तः वर्मसंज्ञा because वि + गम is अवसंक।

^{1.} तदा प्रश्नति—प्रश्नति as अवधिवाची gives पश्चमा as in देशवात् प्रश्नति ; if भारकाची it gives सप्तमी as here.

^{3.} खिलित:—खिलु + क्त कर्त रि having made a slip. गीव name.

^{4.} Readings.—(a) श्रयाप्रान्त means practically the same as श्रयोपान्त। (b) ब्रीड्रावनम्: is ब्रीड्रिया भवनम्:। But भवनम् applies better to one standing than to a person lying down. ब्रीड्राविज्ञचः is better.

सानुमती-पिद्यं मे [प्रियं मे]।

SANUMATI-Joy to me!

क्रञ्चुकी—श्रस्मात् प्रभवतो वैमनस्यादुत्सवः प्रत्याख्यातः।

CHAMBERLAIN—From this overpowering distraction the festival is prohibited.

उमे—जुज्जइ [युज्यते]।

BOTH-Quite proper.

नेपथ्ये —एदु एदु भवं [एतु एतु भवान्]।

IN THE DRESSING ROOM—Proceed, let Your Majesty proceed.

कञ्चुकी (कणें दत्वा)—श्रये इत एबाभिवत्ते देवः। स्बकर्मानुष्ठीयताम्।

CHAMBERLAIN (Listening)—Ah! Sire is coming this very way. Let your own work be attended to.

चभे—तह [तथा]। (निष्कान्ते)।

BOTH-As you say, Sire. [Exeunt].

श्राचादिति। प्रकर्षेण भवतः 'प्रभवतः' प्रवत्तात् 'श्रम्यात्' विमनसः श्रिभृतस्य भावः, ''वैमनस्रं'' मनस्तापः तस्मात् [हितौ ५मौ] छत्सवः प्रत्याख्यातः'।

अये इति । 'इत एव' अस्यामेव दिशि [सप्तम्यास्तिः । आदादिः] 'अभिवर्तते आगच्छति । 'स्वकर्म' आत्मकार्थम् 'अनुष्ठीयतां भवतीस्याम् ।

(ततः प्रवशित पश्चात्तापसदृशवेषो राजा विदृषकः प्रति-हारी च)। कञ्चकी (राजानमबलोक्य)—ग्रहो सर्वास्ववस्थासु रामणीयकमाकृतिविशेषणाम्। एवसुत्सुकोऽपि प्रियदृशंनो देवः। तथाहि—

> प्रत्यादिष्टविशेषमण्डनविधिर्वामप्रकोष्टापिंतं विभ्रत् काञ्चनमेकमेब बळयं श्वासोपरकाधरः।

चिन्ताजगरणप्रतान्तनयनस्तेजोगुणादात्मनः

संस्कारोक्षिवितो महामिणिरिव क्षीणोऽपि नाळक्ष्यते ॥ 😜 ॥

(Then enter the King, dressed as in remorse, the Vidhu-shaka and the Warder).

CHAMBERLAIN (Beholding the king)—Oh! the loveliness of excellent features in all circumstances. Hence sire, is lovely though agitated. Thus, with special decorations discarded, wearing only one golden bracelet placed on his left forearm, with the lower lip parched by sighs, with his eyes extremely distressed through care and vigil, he though wasted is not noticed as such owing to the virtue of his own lustre, like a great gem scratched by the polisher's file.

तत इति। पश्चात्तापस्य सहशः विषः सज्जा यस्य तथाविधः।

क्ष कौति। 'महो' विस्रये। 'मास्रतेविं शेष: चतिश्रय:। छपचारात् तहान्। 'बाक्कतिविश्रेषाणां' विशिष्टाक्वतीनां 'सर्वासु अवस्थासु रामणीयकं' रमणीयत्वम् [योपध-खचणो बुञ्]। [''रामणीयकम्'' (त∙, न्या-) ''रमणीयत्वम् (रा, वि-, स-,] ॥ 'एवम् इत्यम् 'उत्मुकोऽिव उन्मना भिष 'प्रियद्र्धनो देवः'। चन्वयः—प्रत्यादिष्ट-विश्रीषमख्नविधिः वामकोष्ठापि तम् एकमिव काञ्चन' वलयं विश्वत्, श्वासीपरक्ताधरः, चिन्ताजागरणप्रतान्तनथन: (देव:) चौणोऽपि संस्कारोज्ञिखितौ महामणिरिव पाता-नसेनोगुणात्-न त्रालत्यते। व्याख्या—'प्रत्यादिष्टः' परित्यक्तः 'विभेषेण मण्डनस्य' हारकैयूरे कुरू जादिभिर लङ्करणस्य 'विधि:' अनुष्ठानं येन ताह्य: अतएव वामे प्रकोष्ठे मणिबन्धादूर्ध्व प्रदेशे 'चपि तं' दत्तम् 'एकमेब काञ्चनं' सीवर्शे 'बल्यं विसत्ं धारयन् निराभरणते दोषं पश्यन् एकमाववलर्थं दधत् द्रत्यर्थः, 'श्वासेन' शोकीत्ये न निःश्वास-वायुना 'उपरक्तः' त्रतिरक्ततामापद्मः 'त्रधरो' यस्य ताह्नगः, 'चिन्तया' ग्रकुन्तलागतया यत् 'नागरणं' रावी श्रनिद्रा, तेन 'प्रतानों 'श्रतिखिन्ने [कर्त्तरिक्तः, 'नयने यस तथा-विधो देव: एवं प्रजागरादिभि: 'चौणोऽपि' संस्काराय' शक्तरागाय 'उन्निखितः' उत्-कीर्णः चतएव शाणघर्षणक्रशः 'महामणिरिव' मणिराज इव. हीरक इव इत्यर्थः 'प्रात्मनः स्वस्य 'तेनसो गुणात् प्रभावात तेनस्वितया इत्यर्थः 'न भावचाते' चौणतया न परि-चायते। [''प्रकोष्ठापि'त'' (रा-, चि-, स-)—''प्रकोष्ठे स्रघ'' (त-, न्या-)

अभिज्ञानशकुन्तलम्

"श्वासीपरक्तः" (रा-, त-, न्या-,)—"श्वासापरक्तः" (वि-, स्-)॥ "प्रतान्त" (रा-, वि-,)—"प्रतास्न" (त- स्या-, स-)॥ "तेजीगणात्" (रा-, वि-, स-,)— तेजीगणे: (त-, न्या-)]॥

NOTES

- ा. पश्चात्ताप &c.—पश्चात् means पश्चाज्ञात:। तादृश: तापी यस्य स पश्चत्तापः penitent. Or पश्चात् तापः पश्चातापः कर्मधा—। तेन or तस्य सदृश:। तादृशो विषो यस्य। वहु—।
- 2. दामणीयनम्—रम + णिच + अनीयर् कर्नरि वाइलकात् = रमणीय: lovely. अनीयर् is usually attached in the कर्म or भाववाचा। Here by the rule "झत्यलुउठो वहुलम्" we have it कर्नरि। Then रमणीयस्य भाव: इति रमणीय + क्ष्र्।
- े. (a) प्रत्यादिष्ट &c.—विशेषेण मण्डनं विशेषमण्डनम्। तस्य विधि: &c. See Tika. (b) वाम: प्रकोष्ठ:। तव अर्पित:। It is difficult to see why वाम and not दिचिण is chosen (c) एकम्—sakuntala too wears only one bracelet when love-sick (Act III) (d) श्वासीप &c.-उपरक्त is deep-red. अपरक्त means colourless. But hot breath is likely to deepen the colour. उपरक्त therefore seems better. Prof. Gajendragadkar prefers अपरक्त। Against उपरक्त and for अपरक्त he remarks-"Kalidasa does not believe that hot breath deepens the colour". In support he cites "निःश्वासानामशिशिरतथा भिन्नवर्णाधरोष्टम्'' from Meghaduta. This does not seem to offer much support. भिन्नवर्ण rendered विद्याय by Mallinath, is not necessarily अपरता। Even conceding that Kalidasa wants to have colourlessness here अपरक्त is not a happy word to express it. স্বৰ্ণন Primarily means bloodless. Colourlessness has to be inferred here from bloodiessness. This is against nature. It is colourlessnesss which people observe and thence they infer bloodlessness. But let that go. In a case like this any one would prefer a direct statement than inference. अपराग would serve the purpose very well. श्वासापरागाधर: keeps the metre intact improves the diction and avoids the word रत्न in the

sense of blood which is rare with Kalidasa. Indeed everything seems to go against and nothing in favour of the reading अपरता। (e) चिना &c—प्र+तम खानि+क कर्मार=प्रतास distressed. प्रतास deeply copper-coloured. Slightly copper-coloured eyes. are a महाप्रपावचाण—c. f. "रक्ताचो दुन्द्रभिखनः"—Ramayana. Prof G. mis-understands me. I do not reject the reading प्रतास। My 'slight' and deeply' simply note the change. Both प्रतास and प्रतास suit the context and are good.

सानुमती (रोजानं विलोक्य)—ठाणे क्खु पचारेसविमा-णिदा वि इमस्स किदे सडन्दला किलम्मिद [स्थाने खलुप्रत्या-देशविमानितापि अस्य कृते शकुन्तला क्लाम्यति]।

SANUMATI (Beholding the king)—Rightly indeed does Sakuntala though disgraced by rejection pine for this person.

राजा (ध्यानमन्दं परिक्रम्य)— प्रथमं सारङ्गाक्ष्या प्रियया प्रतिबोध्यमानमपि सुप्तम् । श्रनुशयदुःखायेदं हतहृद्यं सम्प्रति विवुद्धम् ॥ ७ ॥

KING (Going round the stage slowly in deep meditation)
—Previously asleep though being roused by my fawn-eyed darling for remorse has this wretched heart now awaken.

सातुमतिति । 'प्रत्यादेशिन' प्रत्याख्यानेन 'विमानिता' सवमानिता 'स्रिप शकुन्तसा स्य' दुष्यन्तस्य 'क्रते' दुष्यन्तार्थम् द्रत्यर्थः [क्रते द्रत्यव्ययम्] 'क्काम्यति' दुःखं भजते द्रति 'खाने खलु' युक्तमेव [''युक्ते दे साम्प्रतं स्थाने'' द्रत्यमरः]। सहो द्रपम् द्रति भावः।

रानिति। 'ध्यानेन' चिन्तया मन्द'' मत्यशं यथा तथा 'परिक्रस्य'। चन्तवः—प्रधनं सारक्षाच्या प्रियया प्रतिवोध्यमानमपि सुप्तन् दृदं इतद्वद्यं सम्प्रति चनुम्यदुःखाय विवृत्तम् ॥ व्याच्या—'प्रधनं' पूर्वं प्रस्यादेशकाले 'सारक्षस्य'सगस्य चित्रको दव 'चित्रको नयने यस्या तथाविध्या सगलोचनया ['सप्तसुप्रमान—'' इति चनुन्नोष्ठः । स्वाक्षात् वच् । विचात् कोष] प्रियवा' मतुन्तस्यया 'प्रतिवोध्यमानमपि' नागर्यमाचमपि 'सुप्त'' निद्रितम् 'द्रदं ने 'इत' निन्दि ' 'इद्यं' मानसं सम्प्रति' चनुन्यस्स्य' प्रयाचापस्य

['भवेदनुशयो हे यो पञ्चात्तापानुवस्थयोः' इति मेदिनी] यत् दुःखं तद्र्यें [ताद्र्याः ४थीं] विवृद्धं' नागरितम्। कत्तं व्ये नागर्गो नैव नागरितम्, अकर्त्तव्ये तियान् नागरितम् इति दुष्टता भ्रद्यस्य । तदा ह—इतम्बद्धयमिति।

NOTES

1. (a) सारङ्गाच्या—With such eyes she was incapable of guile. Hence उचित घासीत् । तिनीधः। (b) प्रियया—She was my darling घतः खापोऽनुचित घासीत्। (c) *प्रतिनीधामानम् &c—Slept though aroused. प्रिया सा तथापि सुप्तम् खयमनुद्धम् प्रतिनीधितमपि न निवुद्धम्। This is what happened in the first (प्रथम) instance. But the wretched thing does not continue to sleep. Now (सम्प्रति) it is निबुद्धम् and for what ? अनुश्यदुःखाय। This is the climax of perversity (इतहदयम्)।

सानुमती— गां ईदिसाणि तबस्सिगीए भात्रहेत्राणि [ननु ईदृशानि तपस्विन्या भागधेयानि | ।

SANUMATI-Well such is her destiny poor thing.

विदृषकः (अपवार्य्य)—लङ्कितो एसो भूओ बि सहत्दला-वाहिणा। ए आणं कहं चिकिच्छद्ब्बो भविस्सिद् त्ति [लङ्कित एष भूयोऽपि शकुन्तलाव्याधिना। न जाने कथं चिकित्सितब्यो भविष्यतीति]।

VIDUSHAKA (Aside)—Yet again he is overcome by the Sakuntala-sickness. I do not know how he is to be treated.

कञ्चुकी (उपसृत्य)—जयतु देवः। देवः प्रत्यवेक्षिताः प्रमद्वनभूमयः। यथाकाममध्यास्तां विनोदस्थानानि देवः।

CHAMBERLAIN (Advancing)—Prosper let sire prosper! Sir, the grounds of the pleasure-garden have been inspected. Let Sire occupy the sites of recreation at pleasure.

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

सानुमतौति। 'तपिस्वन्या' दौनाया: अनुकम्पाया वा शकुन्तखाया: ["तपस्वौ तापसे दौने' दति हैम: । 'अनुकम्पास्तपस्वौ स्यात्' दति विकाग्छभेष] 'भागधेयानि भाग्यानि 'ईष्टशानि ननु'। दौनां प्रति वामे विधौ एवमसदृशमभूत् द्रत्यर्थ:।

विद्वत इति। 'एव: भूयौऽपि श्रक्तन्तलाजनितेन श्रक्तन्तलानिमित्ते न वा व्याधिना' रोगेन [श्राकपाधि बादि:] 'लङ्कितः' श्रिभभूतः। 'कणं' कैनोपायेन 'चिक्रत्सितव्यः' प्रतिकर्त्तं व्यः 'भविष्यति इति न जाने' [कित इत्यस्मात व्याधिप्रतिकाराणें स्थितात् स्वाधे सन्, ततः तदाः कर्मणि]।

कचुकीति। 'प्रमदवनस्य भूमयः' ते ते प्रदेशाः 'प्रत्यविचिताः' निपुणदर्शनेन सनीपितापसारणात् शोधिताः [''कारयेद्दनविशोधनमादौ'' इत्युक्तेः]। 'विनोद-स्थानानि' रायासासा भूमयः 'यथाकामं' खेच्छ्या, निभैयम् इत्यर्थः अध्यासाम्' अधि-तिष्टतु 'देवः' [''अधिशोङ्स्थासं कर्म'' इत्याधारस्य कर्मता]।

NOTES

1. चिकित्सितव्य:—िकत व्याधिप्रतीकारे + सन्खार्थे + तव्य कर्मणि। The सन् is attached खार्थे not इच्छार्थे by the rule ''गित्रज्किद्भ्य: सन्'' on which the Vritti remarks—'निन्दाचमाव्याधिप्रतिकारेषु सिन्नध्यते; अन्यव व्याप्राद्तं प्रत्यया भवन्ति'। Hence when कित means 'to remedy a disease' (व्याधिप्रतिकार) it takes सन् खार्थे otherwise not. Here Bhattoji differs slightly and gives a few other sense also.

राजा—वेत्रवति, मद्वचनादमात्यमार्थ्यपिशुनं ब्रहि—चिर-प्रवोधात् न सम्भावितमस्माभिरद्य धर्मासनमध्यासितुम्। यत् प्रत्यवेक्षितं पौरकार्य्यमार्थणं तत् पत्रमारोप्य दीयतामिति।

KING—Vetravati tell my minister the noble Pisuna in my words this—"Through late rising it is not possible for me to occupy the judgment-seat to day. Let the affairs of the citizens that have been examined by his noble self be forwarded after they have been put on paper."

प्रतीहारी—जं देवो अणवेदि [यत् देव आज्ञापयित]। (निष्कान्ता)। WARDER-What sire commands. (Exit).

राजा-वातायन, त्वमपि स्वं नियोगमशून्यं कुरु

KING-Vatayana, you too do not vacate your place.

कब्चुकी-यदाज्ञापयति देवः। (निष्कान्तः)।

CHAMBERLAIN-As Sire commands. (Exit).

राजिति। 'महचनात्' महचनमलम्बा [ल्यबलोपे कर्मीण पद्ममौ] 'बार्थ मार्यः' पिश्नं' तदाख्यम् 'श्रमात्यं' मन्त्रिणं 'वृह्ति'—चिरेण' दोर्घकालेन 'श्रवोधात्' जागरणात्, वेलातिक्रमादित्यर्थ: 'बद्य श्रस्मामिः धर्मासनं' विचारासनम् 'बध्यासितुम्' बारोदः 'न सन्धावितं' धर्मासनारोष्ट्रण्यमसन्भवित्यर्थ: [श्रलमर्थयोगात् तुसुन्]। 'पत्रमारोष्य' पत्रस्थं क्रत्वा [श्रिणकर्त्तुः कर्मसंज्ञा] दीयताम्।

वातायनेति। 'खं नियोगम्' श्रात्माधिकरणम्, श्रन्तः पुररचाकर्मे द्रत्यर्थः 'श्रग्र्न्य' कुरु' खोपस्थित्या पूर्णं विधेष्टि।

NOTES

- ा. (a) समाबितम्—सम्—भू + णिच् + क्ष कमैणि। Primarily it means पूजित; thence युक्त, समर्थ &c. (b) अध्वासितुम्—तुसुन is in connection with समावित which is अर्हार्थ or अलमर्थ। Or after the भाष्यकार by the maxim "अव्ययक्षती भावे" we have अध्यासितुम् = अध्यास्मम् वर्षा धर्मासम् अध्यासितुम् अध्यास्मम् । The construction then is अस्याभि: धर्मासमस्य अध्यास्मम् न समावितम्।
- 2. बातायन &c.—Vatayana is the name of the कञ्चु किन्। त्वमिष &c. occurs also in Act. II.

विदृषकः—िकदं भवदा निम्मिच्छिद्यं। सम्पदं सिसिरा-दवच्छेत्ररमणीए इमस्सि पमदवणुद्देशे अत्ताणं रमइस्सिसि ृकृतं भवता निमक्षिकम्। साम्प्रतं शिशिरातपच्छेदरमणीये त्रस्मिनः प्रमदवनोद्देशे त्रात्मानं रमयिष्यसि]।

VIDUSHAKA—You have rendered the place free of flies even. You will now soothe thyself in this region of the

pleasure garden which is lovely in the interval between winter and summer.

राजा (निःश्वस्य)—वयस्य यदुच्यते रन्ध्रोपनिपातिनोऽनर्था इति तद्ब्यभिचारि वचः । पश्य –

मुनिमुताप्रणणस्मृतिगीधिना मम च मुक्तमिदं तमसा मनः। मनसिजेन सखे प्रहरिष्यता धनुषि चूतशरश्च निवेशितः॥ ८॥

KING—(Sighing)—Friend, that is an unfailing statement which is expressed by—'Unwelcome things crowd at loopholes.' Behold—O friend, this mind of mine too is left by the gloom that obstructed the recollection of the wooing of the sage's daughter, the shaft of the mango-blossm too is placed on the bow by Cupid about to strike.

विद्रवक इति । 'भवता निर्मेचिकं क्रतम्' इति व्याख्यातं प्राक् । इतरे जना लया व्यवसारिता इत्यर्थः । 'साम्प्रतम्' षधुना ["साम्प्रतन्तूचितेऽधुना" इति हैं मः] 'शिशिरः' श्रीतः, षातपो ग्रीषः इति ही चर्त् । तयोः 'छेदः' ष्यन्तारकं वसन्त इति यावत् । तिस्तन् 'रमणीये पुष्पपञ्चवोदगममनोहरे । यहा 'शिशिरस्य षातपस्य च छेदात् षभावात् 'रमणीये' मनोहरे 'षिश्चन् प्रमदवनस्य चहेशे' प्रदेशे ष्यात्मानं रमयिष्यसि'। रस्याणि क्षसुमानि रस्याणि च पञ्चवानि हृष्टा विनोदं स्त्रप्रसे इत्यर्थः ।

राजिति। 'चनर्था:' चिन्छानि 'रस्वे' छिद्रे दु:समये द्रवर्थ: 'उपनिपतन्ति' समीपस्था भवन्ति 'इति यदुच्यते' लोकै: 'तत् वचः' वाक्यम् चित्यमानी व्यभिचारः चिनत्यता यिद्यन् ताहम्म—[न व्यभिचरतीति चिनः]। सदैव सत्यं तद्यनम्। चन्यः—हे सखे सुनिसताप्रणयमृतिरोधिना तमसा मम इदं मनी सुक्षञ्च, प्रहरिष्यता मनस्जिन धनुषि चूतग्ररो निवीग्रतञ्च। व्याख्या—हे 'सखे पश्च तस्य वच्सो नित्यतामवलोक्य। 'सुनेः' कष्यस्य 'सुतायां ग्रञ्जन्तलायां यः 'प्रणयः' चभिलाषः तद्विषयिणी प्रार्थेना द्रवर्थः तस्य या 'स्नृतिः' तां 'क्षाञ्चि' यत् तेन स्नृतिलोपिना 'तमसा' मोहेन 'मम ददं मनः सुक्षञ्च त्यक्षञ्च, द्रतेन्रकोऽनर्थः, तत्वण्यनेव 'प्रहरिष्यता' प्रहर्त्वे मिन्छता 'मनस्विनेन' चात्रसुवा कामेन [वहुल्यहणात् चल्कि मनस्विनः।

श्रभिज्ञानशकुन्त**ऌम्**

किचिल्ल कि मनीन इत्यपि] 'धनुषि चूतशरः' श्राममुक्तलाख्याः पञ्चाभाधिको वाषः 'निविश्वितश्व' योनितश्व। ही चकारौ यौगपद्यं गमयतः। यदि मृद् एव तिष्ठे यं कीऽप्यनर्थो न स्थात्। प्रबुद्धोऽधना दुःखमनुभवामि इत्याकोऽनर्थः। तदेव दुःखं वर्षे यन् प्राप्तो वसन्त इति हितीयस्तवानर्थः। तद्ववीमि श्रव्यभिचारि वच इति। NOTES

- 1. (a) ज्ञतं भवता &c.—See Act II. (b) शिशिर &c.—We take केद = interval, Raghava explains "नाप्यत्यन्त' शिशिर नाप्यातपः" taking केद = cessation.
  - 2. रम् &c.—Compare "किंद्रे खनर्था बहुलीभवन्ति"।
- 3. सुनिसुता ६ त.—सुने:सुता। तस्यां प्रणयः। तस्य सृतिः। तां साधु क्षां द्वि द्वि साधुकारिणि णिनिः।

विदृषकः— चिट्ट दाव याब इमिणा दण्डकट्टेन कन्द्रप्वाणं णासेमि [तिष्ठ तावत् यावदनेन दण्डकाष्ट्रेन कन्द्रप्वाणंनाशयामि] (दण्डकाष्ट्रमुद्यम्य चृताङ्करं पातियतुमिच्छिति)

VIDUSHAKA—Well, wait till I destroy Cupid's arrow with this staff (Raising his staff wishes to bring down mango-blossoms).

राजा (सस्मितम्)—भवतु दृष्टं ब्रह्मवचंसम्। सर्वे कोपविष्टः प्रियायाः किञ्चिद्नुकारिग्गीषु स्रतासु दृष्टिं विस्रो-भयामि।

KING (With a smile)—Very well, the Brahmanical pro wess is seen. Friend, where seated shall I regale my sight among the creepers that slightly imitate my darling?

विदृषकः — णं श्रासग्ग्पिरिश्रारिश्रा चदुरिश्रा भवदा संदिष्टा माहवीमग्डने इमं वेलं श्रदिवाहिस्सं, तिहं मे चित्तफलअगदं सहत्थिलिहिदं तत्तहोदीए सडन्दलाए पिड्किदिं श्राग्रेहि ति [नतु श्रासन्नपिरचारिका चतुरिका भवता {संदिष्टा—माधवी- मण्डपे इमां नेलाम् अतिवाहयिष्ये, तत्र मे चित्रफलकगतां स्वहस्तिलिखतां तत्रभवत्याः शकुन्तलायाः प्रतिकृतिम् आनय इति]।

VIDUSHAKA—Weli, you have told your maid at hand Chaturika, this—I will pass this part of the day in the Madhavi-bower; bring there the portait of her ladyship Sakuntala which is on the painting-board drawn with my own hand

विदूषक इति । 'यावत्' यत्कालम् 'अष्टमनेन दख्ख्य' मदीयाया यष्टः 'काष्ठेन कन्द्रैस्य वाणं 'नाश्यामि तावत्' तत्कालं 'तिष्ठं' स्थिरो भव ।

राजिति। 'त्रह्मणी' 'त्राह्मणस्य' 'वर्चः' तेज: [''तेज: पुरीषयोवेषः'' इत्यमरः]
'त्रह्मवर्षस' ब्रह्मतेजः [अच् समासान्तः] तत् 'हष्ट' विदिहं में, तत्स्वापनेनासम्
इतुप्रसास:। सखे क 'स्पविष्टः' सन् प्रियायाः किस्तित् ईषत् न सम्यक् 'सनुकारिणीषु' तत्सहशीषु [ताच्छीस्ये फिनि:] 'स्तासु हिष्ट' विस्तोभयामि विमोद्यामि
दर्भ नसुखमनुभवामि। दर्भ नात् स्वृतिः ततः सुखमिति द्रष्टव्यम्।

विद्र्षक इति । 'ननु' षाचिपे । 'षासन्ना' समोपचारियो 'परिचारिका' चेटी । 'चतुरिका' इति परिचारिकानाम् । 'इमां वेलां' प्रात:कालम् 'षतिवाइधिष्ये । 'चित्रस्य 'फलकः पष्टः चिवलेखनपञ्च इत्यर्थः त' 'गता' चिवफलकस्यां 'स्वइस्तेन लिखिताम् । साहस्यदम् न' लतासु प्रतिकृतिदम् न' फलके, इति परम' विरहिरमण' माधवीमण्डपे भविता इतिभावः ।

NOTES

- 1. (a) यावत् तावत्—These here refer to the instant when the arrow is destroyed. Hence being असत्त्ववचन, they are अव्ययः । (d) नाश्यामि—Present for the future by the rule "यावत्पुरा निपातयोलंट" as seen before!
- 2. ब्रह्मवर्षस्—The चच as a समासान्त is guided here by the rule "ब्रह्महिन्धां वर्ष सः" giving ब्रह्मवर्ष सं instead of ब्रह्मवर्ष स्। (c) विलोभयामि—वि+सुभ (विमोहने)+ णिच् लड् मिप्। विमोहन is चाकुलीकरण to disturb. Sight (दृष्टि), being disturbed will be deceived by

the resemblance with Sakuntala and feel the pleasure of actually seeing her. Sanskrit writers mention four means of solace left to the बिरहिन् in the absence of the beloved, viz, (I) sight of objects that resemble the beloved. (2) sight of portrait of the beloved. (3) meeting in dreams. (4) touch of thing that approach after contact with the beloved. Thus the गुणप्रताका quoted by Mallinatha under Raghu VIII.92—"वियोगेऽयोगे वा पियजनसह्यानुभवन' ततिश्चवं कमें खपनसमये दर्शनमिष । तदङ्ग-स्मृष्टानामुपगतवतां स्पर्शनमिष प्रतीकारोऽनङ्गव्यथितमनसं कोऽपि गदित:॥" Here the first of these four is mentioned साहयदर्शन। See also Meghaduta, sl. 89.

3. प्रतिक्रतिम् आनय—This refers to the second means of solace—प्रतिक्रतिदर्शन।

राजा-ईदृशं हृद्यविनोद्स्थानम्। तत्तमेव मार्गमादेशय।

KING—Such now are the means of my heart's diversion. So show me that very way.

विदृषकः—इदो इदो भवं (इत इतो भवान्)। VIDUSHAKA—This way your Highness this way.

(उमौ पिकामतः—सिनुमत्यनुगच्छिति)। विद्षकः—एषो माणिशिलापृह्यसणाहो माहवीमगठवो उपहाररमणिङ्जदाए अस्मार्थण विश्र पिड्च्छिदि तुमं। ता पिविसिश्र गिसीददु भवं एष मणिशिलापृहकसनाथो माधवोमग्रहप उपहार-रमणीयतया च स्वागतेन इव प्रतीच्छिति त्वाम्। तत प्रविश्य निषीदतु भवान्]। (उमौ प्रविश्योपविष्टौ)।

(The two go round the stage-Sanumati follows).

VIDUSHAKA—Here the Madhavi-bower, being provided with a rock-crystal-slab and owing to the loveliness of its offerings recieves you with welcome as it were. So having entered, you sit down. (Both enter and are seated).

राजिति । 'र्रेड्स्य'ं साहस्यप्रतिक्वतिदशं नात्मकम् । 'हृदयस्यं तप्तम्वदयस्य 'विनीदः स्थानं खेदीपश्मीपाय: । 'तमिव मार्गं माधवीमण्डपमार्गम् 'श्रादेशय' दशं य ।

विद्रवक इति । 'एव माध्याः खतायाः 'मर्ख्यः मिखिशिलायाः मिखिमयशिलायाः 'पृथ्वेन' फखकेन 'सनाथः' युक्तः सन् 'छपहारस्य' छपायनीक्वतस्य आत्मनः कुशुमराशिः 'रमणीयतया च' माध्या च हेतुना 'खागतेन' शोभनमागमन' ते, इत आस्यताम् प्रव कुसुमसीरभमनुभूयताम्, इति स्मुटेन बचसा 'त्वां प्रतीच्छिति इव' प्रतादगमनेन सभावयति इव । 'तत्' तस्मात् 'प्रविश्य निषीदतु' छपविश्यतु भवाम्।

NOTES

1. *देह्णम्—The original (श्रवाना) is lost, and I have to divert myself with her resemblance in creepers and her image in the canvas. In such (देह्णम्) now lies my solace. Of the four ways of diverting one's attention in the absence of the beloved the poet here speaks of the first two only and ignores third and the fourth. The reasons are (i) The third—meeting in a dream—is not available because as he explains later he cannot sleep at all (प्रजागरान खिलोभूत: &c.) (ii) The fourth is not possible because he has no knowledge of her whereabouts.

Here Prof. Gajendragadkar takes इंद्रशम as referring to the माधवीमख्य। In that case इदम् is the right word not इंद्रशम। Besides that ignores the poet's art in such cases. Thus here two means are available and the poet speaks of two only. In the case of Aja after the loss of Indumati three are available and the poet mentions the three ("साइस्थ्रपतिकृतिद्रश'ने: प्रियाया: स्वप्नेष चिष्कसमागमोस्पर्वेष')! While speaking of the युच separated from his beloved, all the four are mentioned because all are available. Thus साइस्थ in "स्थामास्वन्न' चिकतक्षिणीप्रेषणे दृष्टिपातम्' etc.—(U. Megha 43), प्रतिकृति in "लामाखिख्य प्रण्यकृपिता धातुरागै: शिखायाम्' etc.—(U. Megha 44) स्वप्रसमागम in "मामाकाग्रपणिहतसुकां

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

निर्देशाञ्चेषहेती: (U. Megha 45), स्पृष्टस्पश्' in "भित्वा सदा: किसलय-पुठान् देवदारुद्रमाणाम्' etc, (U, Megha 46) and the four occur in four successive verses which is significant.

The तत् following ought not to present any difficulty and is easily explained thus—साह्य and प्रतिक्रति will comfort me and you say the प्रतिक्रति will be taken to the Madhavi bower so (तत्) lead me there. Some say wroot is averiety of Jasmine.

- 2. (a) मणिश्चला etc.—पट्ट एवपडकः। मणिमयो शिला मणिशिला। नाधेन सह सनाधः provived with a protector. Tha secondary sense is युक्त provided with. मणिशिलायाः पटकः। (b) तेन सनाधः &c.—The creeper is in blossoms. The blossoms are supposed to be so many bonquets presented (उपहार) to the king by the bower.
- 3. (a) खागतेन इव—करणे २या। The words "खागतं ते' are of course not heard but from the nice presents and the inviting crystal slab the bower seems as if it has actually pronuonced them. (b) प्रतीच्छति—प्रति + इष means here "to receive."

सानुमती—लदासंस्सिदा देकिखस्सं दाव सहीए परिकिदि' तदो मे भत्तुणो बहुमुहं ऋणुराऋ' निवेदइस्सं (लतासंश्रिता द्रक्ष्यामि तावत् सख्याः प्रतिकृतिम्। ततस्तस्यै भत्तु वंहुमुख-मनुरागं निवेदयिष्यामि) (तथा कृत्वा स्थिता)।

SANUMATI—Betaking to this creeper I will see my friend's picture, I will then report to her, husband's over-flowing affection. (Stands having done as described).

राजा—सखे, सर्वमिदानीं स्मरामि शकुन्तलायाः प्रथम-चृत्तान्तम्। कथितवानस्मि भवते च। स भवान प्रत्यादेश-समये मन्समीपगतो नासीत्। किन्तु पूर्वमिप न त्वया कदाचित् सङ्घीत्ति तं तत्रभवत्या नाम । कचिदहमिब विस्मृत-वानिस त्वम् ।

KING—Friend, I now remember the whole early history of Sakuntala. I related it to you also. That self of thine was not present with me at the time of her repudiation. But even before, her lapyship's name was never mentioned by you. Could it be, that, like me, you forgot it?

सानुमतौति। 'स्तां स्तायां वा संश्विता' श्वाश्विता स्ता भूत्वा। 'वह्नि सुखानि यस ताह्यं, शतधारं स्ववन्तमित्यर्थः 'श्रनुरागम्' देति।

राजिति। 'शकुन्ताखायाः प्रथमहत्तान्तम्' आश्रमी परिचयादिकम्। 'सः' विदितसर्वेहत्तान्तो 'भवान् प्रत्यादेशस्य' परित्यागस्य 'समये' इंसपादिकासकाशं प्रेषितः मत्सभीपगती नासीत्'। सभीपं यदि भवानभविष्यः नून्ं मामवीधिष्यः। 'किन्तुः पूर्वं मिष्' प्रत्यादेशात् प्रागपि 'लया कदाचित् तत्रभवत्याः' शकुन्ताखायाः 'नाम न संकौतितं' संशब्दितम् उश्वारितम्। 'किच्चत्' इह प्रश्नमाते। त्वमपि विद्युयवान् किम्
भन्यथा कथम् ईदृशं मीनम्।

NOTES

1. (a) मत्समीप &c.—Vidushaka was sent to Hamsapadika just before Sakuntala's arrival before the king (see Act V.). This assures प्रत्याख्यान and prepares for all these scenes. (b) भवते—इति सम्प्रदाने ४थीं।

विदृषकः—न विसुमरामि। किन्तु सर्व्वं किह्य अवसाने द्या तुए भणिदं परिहासविश्रप्पश्रा एसा न भूदत्थो ति। मए वि मिप्पिण्डवुद्धिना तह एव्व गहिदं। अयवा भविद्व्वदा क्खु वलवदी न विस्मरामि। किन्तु सर्वे कथयित्वा अवसाने पुनस्त्वया भणितं परिहासविज्ञलप एष न भूताथं इति। मया अपि मृत्पिण्डबुद्धिना तथा एव गृहीत्म। अथवा भवित्वयता खलु वलवती न

VIDUSHAKA—I do not forget. But having told all, it was again remarked by you, at the end, that this was a story in joke, not truth; and by me, with an intellect like a lump of clay, it was indeed taken as such. Or, verily, destiny is powerful.

सानुमर्ता—एव्वः ण्णेदः (एवः नु एतत्)।

SANUMATI—So it is indeed

राजा—(ध्यात्वा)—सखे त्रायस्व माम्।

KING-(Meditating)-Friend, save me!

विद्वत इति । 'श्रवसाने' वाकाशिषे । 'परिहासेन' परिहासस्य वा विजलाः, विविधो जलाः मिथ्यारचना 'एव न भूतः' सत्यः 'श्रथः । ''परिहासविजलातं स्वी परमार्थत न ग्रह्मतां वचः'' इति 'भिषातं' कथितम् लया (हितौयाङ्के)। 'स्टां पिष्डः' चयः इव तत्त्वदर्शं निवमूढ़ा 'बुद्धिः यस्य तथाविधेन जड़मितना 'मया श्रिप श्रथेवं परिहासविजल्परूपेणैव, 'ग्रहीत' ज्ञातम्। 'श्रथवा पचान्तरे किमनया पर्थाः लोचनया। श्रव विषये 'भिवतव्यता' श्रवश्वभावद्यपपदार्थस्य शक्तः 'वलवती खलु'। एवमेव भवितव्यमित्ये वं भूतम्।

सानुमतौति। 'एतत्' प्रवालोच्यमानं बस्तु एवं नु' द्रह्यमेव, भवितव्यतानि-वन्धनमेव।

NOTES

1. भिवतव्यता — भू + तव्य भावे = भिवतव्यम् sure happening. तस्य भावः inevitability, "क्रद्भिष्टितौ भावो द्रव्यवत् प्रकाशते"; hence भिवतव्य is द्रव्यवत् and as such; there is no incongruity in attaching a भावतिद्वत to it. This thing was predestined to happen, and it has happened. Cp.—"नियति: खलु प्रतीष्ठं गच्छति'।

विदृषकः—भो किं एदं। अनुववगणं क्ख इदिसं तुइ। कापि सप्पुरिसा सोअवत्तव्या ण होन्ति णं प्पवादे वि णिक्कम्पा गिरीश्रो भोः किमेतत्। अनुपपन्नः खळु इदृशं

षष्ठोऽङ्क:

त्वयि। कदोपि सत्पपुरुषा शोकवास्तव्या न भवन्ति। ननु प्रवातेऽपि निष्कम्पा गिरयः ।

VIDUSHAKA—Hullo; What is this? Such is really un-becoming in thee. Good (Wise) men never become the abode of grief. Monntains are certainly quiverless even in a high gale.

राजा -- वयस्य, निराकरणविष्ठवायाः प्रिययास्तामवस्था-मृतुस्मृत्य वलवदशरणोऽस्मि । सा हि—

इतः प्रत्यादेशात् स्वजनमनुगन्तुं व्यवसिता स्थिता तिष्ठे तुत्रचै वदिति गुरुशिष्यं गुरुसमे । पुनद्दे ष्टिं वाष्पप्रसरकलुषामपि तवतौ

मिय क्रूरे यत्तत् सावषिमव शस्यं दहित माम् ॥ ८ ॥

KING—Friend, recollecting that state of my darling distressed by repudiation, I have become utterly helpless,

Through disowning from hence, she indeed attempted to follow her own people, but stopped on her father's disciple—her father's equal—loudly shouting out "Stay"—and again cast on my cruel self her look disturbed by the flow of tears. It is all this that burns me like a poisoned shaft.

विद्रषक इति। 'द्रेह्यम्' एवं प्रकारकं वस्तु, कातरभावः इत्यर्थः 'त्विय द्यानुपपन्न' खलुं भयुक्तमेव। 'सत्पुरुषाः' साधवः 'कदापि' महत्यपि' व्यसने इति यावत् 'शोकस्य वासव्याः' वासस्यानानि [वाहुलकादिधकरणे तव्यत्। भादिहिक्षः] 'न भवन्ति'। 'प्रवातिपि' प्रक्षष्टे ऽपि वाति 'गिरयो निष्कपा नतु' स्थिरा एव।

राजेति। 'निराकरणेन' प्रत्याख्यानेन 'विक्तवाया: विक्वलाया: 'प्रियाया:' शकुन्तलाया: 'ताम्' षितदीनाम् इत्यर्थः 'षवस्थाम् षतुस्तृत्य' ध्यायन् 'वलवत्' षत्यर्थम्
'षश्रयः' निरालन्तः विक्वलः 'षित्य'। षन्ययः—इतः प्रत्यादेशात् हि सा खनमतुगन्तुं व्यवसिता, गुरुसमे गुरुशिष्ये तिष्ठ इति छत्ते । वदित सित स्थिता वाष्प्रसरकलुषां दृष्टिं पुनः क्रूरे मिय षित्वती—(इति) यत् तत् सविषम श्रद्यमिव मां दृष्टति । व्यास्था

— 'इतः' चचात् जनात्, मत्त इत्यर्थः यः 'प्रत्यादेशः' निराकरणं तचात् हेतोः हि सा स्वजनं' शार्क्षं रवादिकम् 'चनुगन्तुम्' चनुयातुं 'व्यवसितां चदुक्का। ततः 'गृक्षां' पिता कण्ये न समें तुन्ये 'गुरोः शिष्ये' काते शार्क्षं रवे [भावे ७मी] 'तिष्ठं विरम चनुगमनात् 'इति चच्चः' गभीरं 'वदित' सितं 'स्थिता' गमनात् विरता 'वाषाणां' नेवन्त्रमानां 'प्रसरः' प्रवृत्तिः तेन 'कलुषाम्' भाविलां 'दृष्टिं पुनः' भूयोऽपि 'क्रूरे' निष्ठुरे 'मिय भिषेतवती' मामश्ररणां प्रति सानुक्रीशा वाधुना इति जिन्नास्या दत्तवती। 'इति' सर्वे 'यत् तत् सविषं' विषदिग्धं 'श्रन्या' श्रद्धः इव 'मां दृष्टति' सन्तापयित। सत्तश्च गता, तैरिप त्यक्ता पुनर्मामेव प्राप्ता सा, क्रूरस्तृष्टं तथापि विमुख एवं भासम्। भय पुनस्तत्यर्थः स्तृत्वा भश्ररणोऽहम् इत्याश्यः। ["प्रत्यादिशात् (रान्, वि., म-)—"प्रत्यादिष्टा" (त-, न्या-)॥ ''स्थिता'' (त-, न्या-)—"मुहुः'' (रा-, वि., म-)॥ ''प्रसर'' (रा-, न्या-)— 'मुहुः'' (रा-, वि., म-)॥ ''प्रसर'' (रा-, न्या-)— 'प्रकर'' (रा-, न्या-) ॥ 'र्यापरिः स्तर्याः सन्तर्याः सन्तर्याः सन्तर्याः सन्तर्याः सन्तर्यः सन्तर्याः सन्तर्यः (रा-, न्या-) ॥ 'र्यास्तर्यः (रा-, न्या-) ॥ 'र्यासर्यः (रा-, न्या-) ॥ 'र्यासर्यः (रा-, न्या-) ॥ 'र्यासर्यः (रा-, न्या-) ॥ 'र्यासर्यः (रा-, न्या-) ॥ भारत्यः (रा-, न्या-, न्या-) ॥ भारत्यः (रा-, न्या-, म-) ॥ भारत्यः (रा-, न्या-, म-) ॥ भारत्यः (रा-, न्या-, न्या-) ॥ भारत्यः (रा-, न्या-, म-) ॥ भ

- 1. शोकवास्तव्याः—उष्यते एष इति वस+तव्यत् अधिकरणे बाहुलकात्— वास्तव्या: abode. We note that वास्तव्य is allowed in the कर्त्रवाचा only by the Varttika ''बसे:तब्यत् कत्तं रि णिच''—वस may take तब्यत् in the कत्त्वाच्य and then it will act as if it had dropped ण i. e. tt will cause आदिहाडि। But then वास्तवा will mean that which resides, i. e. resident. It thus becomes a বিমীৰ্থ of श्रोक and if we make a बहुनीहि with the वाका—शोको वास्तवारो येषु the compound will be वास्तव्यशोक instead of शोकवास्तव्य। It seems better to appeal to the rule "क्राव्यलुग्टी वहलम्" by which a form which is sanctioned in any given वाचा with a झात्य or लुग्र may be used in any other वाचा in accordance with शिष्टप्रयोग , ''क्षत्यसंज्ञकाः प्रत्यया लुग्ट ्च वहुलमर्थेषु भवन्ति यव विहितासतोऽन्यवापि भवन्ति"—Vritti. We may then have वास्तव्य in the अधिकरणवाच्य। श्रोकस्य बास्तव्याः। Raghava reads श्रोकवक्तव्या: and explains 'शिके जाते अन्येन बक्तव्यान भवन्ति' which is hardly satisfactory. Cf. "मुलभपयाँ वस्थानानि महापुरुषहृद्यानि"— Swapana Vasavadattam II.
- 2. (a) इत:—श्रपादाने पश्चमो। पश्चम्यासम्। (h) प्रत्यादेशात्—हिती पश्चमो। The reading—प्रत्यादिष्टा requires इतः to have तिस in द्वतीया।

इत: चनेन जनेन मया इत्यर्थ: प्रत्यादिष्टा निराक्तता । तिस in व्रतीया may be defended by classing इत: with आदादि words. But इत: already occurs in the list with तिस in the सप्तमी as in "प्रयुक्तमध्यस्त्रिमती इया स्थात्"। We may have it in ढतीया or सप्तमी but not with both. This is why प्रत्यादिष्टा is rejected, though otherwise it is an excellent reading that gives a perfect picture of the "पवस्था" in order of time. Thus first प्रत्यादिष्टा then व्यवसिता next श्थिता and lastly पर्पितवती। (c) व्यवसिता—वि + प्रव + सी + क्ष कर्त्तरि attempted. (d) स्थिता—सुद्ध: is not perhaps a happy reading. For गुरुसमे implies obedience and immediate attention to his commands. But सुद्ध: seems to indicate that his command had to be repeated several times before it was obeyed. The two are not consistent.

3. वाष्प &c.—प्रकार for प्रसार is sanctioned by Bhoja. प्रकारणस् रति प्र+कृ+ भए भावे ≕ प्रकर: scattering, collection; hence समूइः। बाष्पाणां प्रकर: a flood of tears &c. See Tika.

सानुमती--अम्मेहे ईदिशी सकजापरदा। इमस्स संदावेण श्रहं रमामि । श्रम्महे ईदशी स्वकाय्येपरता। श्रस्य सन्तापेन अहं रमे 🚹

SANUMATI-Ah! such is devotion to self-interest! I am pleased by his affliction.

विदृषक:-भो अत्थि मे तको केण बि तत्तहोदी आआस-चारिणा गीदेति भोः छस्ति मे तकः केनापि तत्रभवती श्राकाशचारिणा नीतेति 🗋 ।

VIDUSHAKA-Well. I have a guess that her ladyship was carried off by some aeronaut.

सामतौति। 'स्वकार्यं परता' स्वार्धनिष्ठता 'ई हभी' एताहभी भवति। तदेव दर्भयति—'श्रस्य' रामर्थै: 'सन्तापेम' दु:खिन 'श्रष्टं रमें' सुखमनुभवामि । श्रकुन्तलाक्षते षस्य दु:खमेव से तोषाय। 'षमाहे' द्रत्यास्थी। यदेकस्य दु:खं तदेवान्यस्य सुखः मित्याश्रयं म् ।

अभिज्ञानशकुन्तलम्

विदूषक इति। केनापि आकाशचारिणा' व्योमिक रिणा दैवयोगिना 'तत्र-भवती शकुन्तला नौता—इति में तर्कः' अनुमानम् 'अस्ति' इत्यहं तर्कयामि।

NOTES

1. कैनापि &c.—This is intended as a consolation. She is not dead, so you may hope for reunion. He is more explicit below "यद्यी वम् &c."

राजा —कः पितदेवतामन्यः परामष्टुं मुत्सहेत । मेनका किल सख्यास्ते जन्मप्रतिष्ठा इति श्रुतवानस्मि । तत्सहचारिग्गीभिः सखी ते हतेति मे हदयमाशङ्कते ।

KING—Who else could dare touch one to whom the husband is a god? I have heard that Menaka is your friend's place of birth. My heart suspects that your friend was carried off by her companions.

सानुमती—सम्मोहो कृखु विद्यात्राज्ञो ए पड़िवोहो सम्मोहः खलु विस्मयनीयः न प्रतिवोधः]।

SANUMATI—The delusion indeed is to be wondered at, not the awakening.

बिद्रुषकः—जइ एव्वं अत्थि क्खु समाश्रमो कालेण तत्तहोदीए। (यद्येवम् श्रस्ति खलुसमागमः कालेन तत्रभवत्या]।

VIDUSHAKA—If so, there is indeed union with her ladyship in time.

राजा-कथमिव।

KING—How so?

राजेति। 'मेनका किल' [किल इत्यैतिह्यो] 'ते सख्याः' शकुन्तलायाः 'जम्म-प्रतिष्ठा' जन्मस्थानम् ['प्रतिष्ठा स्थानमावके' इति विश्वः] 'इति सखीसुखात् श्रत-वानिका'। 'तस्याः' मेनकायाः सहचारिणीभिः सखीभिः सप्रोभिः 'ते सखी इता दित में इदयम् श्राग्रङ्कते । 'श्रन्यः' कः 'पतिदेवता' यखाः तथाविधां पतिव्रतां 'परामष्ट्रे' स्पर्धेन दूषितुम् 'छत्सद्देत' यतेत [श्रक्ति खिङ्]।

सानुमतीति। ईट्यस्य सप्रतिभस्य जनस्य 'सम्बोद्यः खलु' मतिसम एव विस्वय-नीयः विस्वययोग्यः 'न प्रतिबोधः'। प्रबुद्ध एवायं सदा, तदस्य इट्यी यथार्थे वोधि को विस्वयः ? किन्तु पुरायमप्रबुद्ध भासोत् इति विस्वयकरम् इति भावः।

NOTES

- (a) *पतिदेवताम्—It is supposed that by devotion to the husband a woman acquires a majesty that repels evil-doers.
   (b) जन्मप्रतिष्ठा—प्रति + स्था + पङ् अधिकरणे = प्रतिष्ठा seat स्थानम्। जन्मनः प्रतिष्ठा।
- 2. कालिन—अपवर्गे हतीया। Time can do anything with us it is always changing, cp.—"उद्दामेव किशोरो नियति: खलु प्रतीष्टं गच्छति" Mrichacha, and "चटयति विधिर्भिमतम् अभिमुखीभूतः"—Rat. etc. So union is possible in future.

विदृषकः—ण कृखु मादिपतरा भन्नुवियोगदुक्खिदं दुहिदरं चिरं देक्खिदुं पारन्ति [न खळु मातापितरो भन्नुं वियोगदुःखितां दुहितरं चिरं द्रष्टुं पारयतः]।

VIDUSHAKA—Gertainly the father and the mother are unable long to see their daughter grieved by separation from her husband:

राजा-वयस्य.

स्वप्नो नु माया नु मित्रभ्रसो नु क्लिष्ट' नु तावत्फ्लमेव पुर्यम् । असन्निवृत्त्ये तदतीतमेते मनोरथानामतटप्रपाताः ॥ १०॥

KING—Friend, that thing which has passed never to come back was a dream, or a spell of magic, or a hallucination, or again merit worn out with only that much of reward. These are the preceipices for my wishes to drop from.

[·] Adopted by Prof. Gajendrrgadkar.

अभिज्ञानशकुन्तलम्

विदूषक इति। 'माता' च 'पिता' च भर्वा पत्यासह 'वियोगन' विरहेण 'दु:खितां दुहितं द्रष्ट्ं न खल् पार्यतः तन्मन्ये मेनका ख्यमेव डभयोः युवयोयोंगं विधास्यति।

राजेति। अन्वयः—असिव्वर्षे अतीतं तत् खप्नी नु, माया नु, मतिसमी नु, ताबतफलमेब क्लिप्टं पुर्खान्। हे बयस्य, एते मनीरथानाम् अतटप्रपाताः। व्याख्या —'न सन्निवृत्तिः' पुनरागमनम् 'असन्निवृत्तिः । तस्यै, अपुनरावृत्तये 'अतौतं' गत' तत् पूर्वानुभूतं शकुन्तलासमागमरूपं वस्तु खप्नो नु' वा [नु इति विकल्पे]। प्रथवा नाहं तदा सुप्तः कुतः खप्नः ? तन्त्रान्ये 'माया नु' कैनचित् रिपुणा मिय प्रयुक्तम् ईन्ट्र-जालं वा. किन्तु सर्वजनिषयीऽइं नास्ति मे शवः तत् नेयं माया। भवतु तिई 'मतिथमी नु' वुद्धिविकारी बा, तेन भतत्त्वे शकुन्तलाख्ये पदार्थे तत्त्वभान्तिर्मे जाता। तथा चेत् स्थाम् अधना प्रसन्नायां मतौ मिथ्यारूपेण वोधी जायेत, न च पुनर्जायते। तत् अस्तु 'तावत्' तत्परिमाणं 'फलं यस्य तादृशमेव अतएव 'क्तिष्टं सम्प्रति चीणं 'पुर्णः' नु'। 'तेनाष्टं' तदा सत्यमेव शकुन्तलया मिलित: इदानौं प्रचौरी पुर्खे तया वियुक्त:। एवः चतुर्वे पि पचेषु तया पुनः समागमोऽसमावः। अतएवं हे 'वयस्य एते' चलारः पचा: 'मनोरथानाम्' श्रभिलाषाणां पुनः समागमाभिलाषाणामित्यर्थ: 'श्रतटरूपाः' तुङ्गः'-शैलागरूपा: 'प्रपाता:' ऋध:पतनस्थानानि । स्वप्नमायामतिस्रमेः क्वतानां मिय्यात्वात् तेषां पुनः प्राप्तिः असमावा। पुरायस्य च क्रिष्टलात् तद्यैव। तत् यद्या शैलाग्रात् पतिती न प्रत्यावर्त्तते तथैव ममाप्ययं पुनःसमागमाभिलाषो न सम्पत्स्वते। [''क्लिष्टम्'' (रा-, वि-, म-)—''क्नू प्तम्' (त- न्या-,)॥ ''पुर्ण्यम्'' (रा-, बि-, म-,)—''पुर्ण्यै:" (त-, न्या-,)॥ ''तदतीतमिते'' (रा-, वि-) ''तदतीव मन्ये'' (त-, न्या-,)— "तदतीतमेष" (म-)॥ "—प्रपाताः (रा-, वि-)—प्रपातम्" (त-, न्या-) —"प्रपात: (म·)] ॥

NOTES

1. मातापितरी—माता च पिता च = इन्ह। मात्र becomes माता by the rule "आनज्ञाती इन्ह"—In a इन्ह compound of ऋकारान्त words the पूर्वपद becomes आकारान्त when the words imply विन्हासम्बन्ध or योनि-सम्बन्ध। Again there are optional forms (i) मातरपितरी by निपातत

in the rule ''मातरापितराष्ठ्रदीभाम्'' (ii) पितरी by एक श्रेष by the rule ''पुमान् स्त्रिया''।

2. (a Remark-Here are four hypotheses each replaceing the previous one. (i) The Sakuntala affair was a dream. No, it could not be a dream because I was not asleep at the time, besides a dream leaves no impression of reality when the sleeper is awake. (ii) Possibly it was spell of magic. But who was the magician to direct it against me ? I have no enemy so it was not a magic. (iii) I suppose it was a delusion—a hallucination of mind. Well then my mind being clear now, it would not have produced in me the idea of actual experience, what was it then ? (iv) I must have really enjoyed her company, but the luck, that procured me the felicity having worn out, the thing has vanished. Whichever of these be true. I can not hope to see her again. Raghava construes differently thus—तत् असन्नवत्यै अतीतम् (That thing has gone never to come back), खप्नो नु मायानु मतिश्वमो नु, तावत्फलमेव क्रिष्टं पुस्यं नु (Was it a dream, or some magic, or a delusion, or merit exhausted bearing only that much of fruit?). एते मनोरणा नाम तटप्रपाता: (These are the wishes like erosions of river-banks) I leave it to the reader to make sense out of it. (b) क्रिप्टं नु &c.—I did some good work in a prior brith and through the merit thus acquired I was rewarded with the company of Sakuntala. But the merit is now exhausted (जिप्न)। एव emphasises the quantity. Only to that much of reward, and no more was my wretched self entitled. (c) असन्निहत्त्वे -- सम + नि + हत् + किन्भावे = सन्निहत्ति: return. न सन्निवित्तः। तस्ये। तादर्थों चतुर्थी। (a) एते—Refers to the four—सप्त &c. Raghava has एते मनोरण:। (e) मनोरणामाम्-रणा इव रणा like chariots (खचणा)। मनसी रथा मनीरथा: - wishes. Wish is the chariot on which the mind traverses. तेषाम्। Raghava breaks up the last line into मनोरधा नाम तटप्रपाताः and remarks "नाम द्रत्यजीके, पजीका मनोर्था द्रत्यधः"। (f) पत्रत्रपाताः—पत्र is भगु a precipice. प्रपतन्ति एभ्य: इति प्र+पत+षञ् षपादाने = प्रपाता: stations to leap from. When one leaps from a precipice one is killed. These four are so many precipices for my hopes to leap from i. e., they leave no room for hope to revive.

विदृषकः—मा एववं। गां श्रङ्गुलीअश्रं एवव गिदंसणं श्रवस्सम्भावी श्रवन्तणिज्जससागमो होदित्ति मा एवम्। ननु श्रङ्गुलीयमेव निदर्शनम् श्रवश्यम्भावी श्रविन्तनीयसमागमो भवतीति ।

VIDUSHAKA—Do not think so. Why, the ring Itself is an instance that what is sure to happen may be of inconceivable access [Or that of which the access is inconceivable, happens if destined to happen].

राजा (श्रङ्गलीयकं विलोक्य)—श्रये इदं तावदसुलभस्थान-भ्रंशि शीचनीयम् ।

तव सुचरितमङ्ग्लीय नूनं प्रतनु ममेव विभाव्यते फलेन । त्रमणनखमनोरमासु तस्याञ्च प्रतमसि खन्धपद' यदङ्गलीषु ॥ ११ ॥

KING—(Looking at the ring)—Ah! fallen from a non-easily accessible place, this has indeed to be pitied. Surely, by your reward, O Ring your merit too is inferred to be very small; for with a footing secured on her fingers, beautiful on account of the ruddy nails you have become dislodged.

विद्रवतः। 'एव मा' भण 'ननु' इति परमताचेपे 'अवध्यमावी' अवध्यमिव भिवता पदार्थः 'अखिलानीयः अप्रतर्क्यः 'समागमी' लाभी यस्य ताद्यो भवति इति' अस्मिन् विषये 'अङ्गुलीयकमेव निद्र्यंनं' दृष्ठान्तः। यदा—अचिलानीनसमागमः अवध्यमावी' पदार्थः भवति' घटते 'इति अब विषये 'अङ्गुलीयकमेव निद्र्यंनम्'। जली पतितस्य मत्मी न च गिलितस्य अङ्गुलीयकस्य पुनः प्राप्तिः अचिलानीया। किन्तुः अवध्यमाविनी सा घटिता एव। तेन मन्ये शकुन्तलापि लक्ष्या ते।

राजिति। 'चये इति खूती। विदूषतेण अङ्गुलीयक्यव्दे उच्चारिते सृतिः। चमुलमं दूष्प्रापं यत् 'स्थानं' यकुन्तलाङ्ग लिः तस्यात् भस्यतिं यत् ताद्यम् 'इद्म' अङ्गुलीयं 'योचनीय तावत् योच्यनिव। अन्वयः— हे अङ्गुलीय, फलिन विभाव्यते, तव सुचरितं नृनं मम इव प्रतन्। यत् अक्षणनखमनीरमास तस्याः अङ्गुलीषु लक्षपदं चुर्गतमित् । व्याख्या— हे 'अङ्गुलीय फलिन' लया अनुभूतेन फलिन 'विभाव्यते' अल्ञ अनुभौयते— 'तव सुचरितं पुख्यं 'मृन' निश्चितं 'मम इव प्रतनुं अव्यल्पम्। जुत एवमनुमानम् इत्याह—'यत्' यस्यात् 'अक्ष्येः आरक्तः 'नखः मनोरमा 'तस्याः' यकुम्तलाया 'अङ्गुलीकुं [प्रथममनामिकायां निविधितमासीद्राजा। ततो दिनेषु गच्छत्मस् विरह्कत्रय्या तया क्षमात् मध्यमां तर्जनीच नीतम्। इति वहुवचनमङ्गुली-धिति] 'लब्सं' प्राप्तं स्थान' येन तथाविधं सत् च्रातमितं सप्टमितं । पुख्यमासीत् ते चिति तेन तत्र पदमधाः। परन्तु खल्पं तत् पुख्यं ततत्र प्रतमितः। अहमिप पुख्ये न यकुन्तखया मिलितः, किन्तु खीणे पुख्ये लिमवाधुना तया हीनः गोचः। ['ममेव...मनीरमास्' (रा., विन्, म-)—'क्षियेन...मनोहरास्' (त-, म्याः)]॥

NOTES

- 1. (a) निदर्श नम्—निदर्श ते घनेन इति नि + ह्य + ल्वाट करणे an instance. (b) अवश्यकावी—घवश्यम् is a मान्त घव्यय meaning inevitable, inevitably &c. according to the context. घवश्यम भवन्तीति घवश्यम् + भू + णिनि कर्त रि घावश्यके that which inevitably happens, i. e., the inevitable. (c) अचिन्तनीय &c.—सम् + पा + गम् + पप् भावे = समागमः meeting, access. Now वहु See Tika. (d) भवति—is. That which is घवश्यकावी is (भवति) घिन्तनीयसमागम। Or भवति = Happens. That which is घविन्तनीयसमागम, and घवश्यकावी too, does happen (भवति), i. e., if a thing is घवश्यकावी, it surely happens notwithstanding that it is घविन्तनीयसमागम।
- 2. तव सुचरितम &c.—Here Raghava quotes from the सामुद्र— 'नातिद्रखा नातिदीर्घो न खूजा न छ्या पपि। प्रवक्षा: सरला रक्षनखा रक्षतखा पपि॥ कोमलाः मितविन्द खा भङ्गुरा दीप्तिमञ्जखा:। ताह्रगङ्गलयो यसा आ भवेद्राजवन्नमा॥"

श्रभिज्ञानशकुन्तलम्

सानुमती—जइ श्रण्णहत्थगदं भवे सचं एव्ब सोत्राणिङजं भवे [यदि अन्यहस्तगतं भवेत् सत्यमेव शौचनीयं भवेत्]।

SANUMATI—Had it become lodged in another's hand really it would have been miserable (Or to be pitied).

विद्षकः—भो इत्रं गाममुद्दा केन उद्देसेन तत्तहोदिए हत्थब्भासं पाविदा [भोः! इयं नाममुद्रा केन उद्देशेन यत्रभवत्या हस्ताभ्यासं प्रापिता]।

VIDUSHAKA—well, with what object was this signetring placed within the reach of that noble lady?

सानुमती—मम वि कौदूहलेन आआरिदो एसो [ममापि कौतूहलेन आकारित एषः]।

SANUMATI—This person too has been urged by my curiosity.

मानुमतीति। यथा शकुन्तला रमधीषु रूपेण, तथा दुष्यन्तोऽपि पुरुषेषु। तन्मन्ये दुष्यन्तस्य अ ्गुलीयकमधुनापिसुचरितफलं भुष्ठानम् नशोच्यम् एव इति भावः।

विद्षक: इति । सुद्यते अनया इति 'सुद्रा' [श्रङ् करणे] । 'नान्नो सुद्रा' डल्लो र्वनामा चरमङगुरीयकं केन छहे भ्रेन किसुिह्म्य [कर्मणि घर्ज्] 'तत्रभवत्याः इसस्य अभ्यासं समीपम् [''श्रभ्यासोऽभ्यसनेऽन्तिके'' इति विश्व] 'प्रापिता' नीता । केन प्रयोजनेन तस्यै एतदङ्गुरीयकं दत्तम् इत्यर्थः ।

मानुमतौति। 'एषः' विद्रूषकोऽपि 'मम कौतू इखेन भाकारितः प्रेरितः। अहमपि अङ्गुलीयकदानस्य कारणं ज्ञातुमिच्छामि इत्यर्थः।

NOTES

- (a) नामसुद्रा—सुद्राते घन्या इति सुद्र + घङ्करखे = सुद्रा seal. (b) चहि भेन—हिती तितीया।
- 2. (a) ममापि—चपि goes with एष: I (b) चाकारित:—चा + कारि means 'to urge'' प्रेरणे। Comp. 'चाकारय भोजनाय', , 'चाकारय वरक्षानाय' &c.

राजा—श्रूयताम् । स्वनगराय प्रस्थितं मां प्रिया सबाष्प-माह कियचिरेणार्थ्यपुत्रः प्रतिपत्तिं दास्यतीति ।

KING—Listen. This with tears darling asked me as I was about to start for my capital—'after what length of time will my hushand send me news"?

विदुषकः—तदो तदो [ततस्ततः]।

VIDUSH & KA-Then, what then?

राजा—पञ्चादिमां मुद्रां तदङ्गलौ निवेशयता मया प्रत्य-भिहिता—एकैकमत्र दिवसे दिवसे मदीयं

> नामाक्षरं गण्य गच्छिस यावदन्तम् । तावत् प्रिये मदवरोधगृहप्रबेशं नेता जनस्तवसमीपमुपेष्यनीति ॥ १२ ॥

तच दारुण।त्मना मया मोहान्नानुष्ठितम्।

KING—Then as this signet ring was being placed by me on her finger she was answered thus—Darling do you count the letters of my name here day by day one at a time. By the time you reach the end the person that will lead you to the entrance of my inner apartments will appear near you—And through delusion that was not done by this cruel-hearted self of mine.

राजिति। 'खनगराय' खनगरं इिलानापुरम् [पाखिकी चतुर्थी पर्च हितीया]। "प्रस्थितं मां प्रिया सवायं' सजखलोकनम् 'माइं स्ववाच [माइ इतुप्रवाचारे अव्ययम्] किमाइ?—िक्वित् कि परिमाणं चिरं 'कियिच्चरं तेन [भपवेगें हतीया] 'बार्थपुत्रः प्रतिपत्ति' प्रवृत्ति' वार्चामित्यथः ['प्रतिपत्तिः प्रवृत्ती च'' इति मिदिनी] 'दास्यति प्रविच्चित् 'इति' भाइ।

राजेति। 'पश्चात्' तदुक्ती: परम् 'इमां' सुद्रां तस्या चाड्गुकी निवेशयता' स्थापयता 'मया' सा प्रत्यमिष्टिता' प्रत्यक्ता। चन्वय:—हि प्रिये, चन्न दिवसे दिवसे एकेकं मदौर्यं नामाचर' गण्य। यावत् चन्तं गच्छसि तावत् सदवरोधग्यद्वप्रवेशं नेता जनसव समीपम् चरेष्यति इति। स्थास्या—हि 'प्रिये' शक्कनासे 'चन्न' चिक्कन् चक्क रोये 'दिवसे दिवसे

प्रतिदिनम् [वीप्सायां हिंवचनम्] ''एकम् एकम 'एकेंकमं एकमिव न हे तीथि बा ि खार्थं अवधार्थंमाणे हिर्वचनम् । वहुत्रीहिवदृभाव:] 'नाम्नः अवदं गण्य' । 'यावत' यत्कालम् 'अन्तम् अवदाणामवमानं 'गक्किमि [यावता योगे लट्] 'तावत' तत्कालं 'मम अवदोधग्रहस्य अन्तः पुरभवनस्य 'प्रवेशं' हारं 'नेता' प्रापकोजनः [ताक्किखं टन् । 'न लोक—' दित षष्ठीनिषेधः] 'तव ममीपम' अन्तिकम् 'उपैध्यति' अभिगिमधित 'इति" एतन् मग्भिहिता इति प्रवेण सम्बन्धः । भटित्ये व वात्ती लप्स्यसे इति भावः । [''गक्किम (त-. वि-, न्या-, म-)—'गक्किति" (रा-) ॥ ''गटहप्रवेशन्'' (रा-, वि-, म-)—''निदेशवते (त-, न्या-)]॥ 'तचं नेतृप्रेरणं 'दाक्णात्मना' क्रूरहदयेन 'मया मोहात् न अनुष्ठितम्' न क्रतम् !

NOTES

l. (a) एकैकम्—The sense is एक मेव प्रतिदिनम्। Hence there is बीप्सा in दिवस but not in एक । The rule "नित्यवी प्सयी:" applies to दिवस but not to एक। We refer to the Varttika "स्वाधे प्रव-धार्थमाणे एक सिन् हे भवत इति वक्तव्यम्"—repitition may be allowed even when speaking of one thing, if the meaning of the word repeated is emphasised. The sense of बीप्सा in both दिवस and एक is not very happy. (b) गच्छ सि—''या बत्पुरानिपात यो खेंट'' (P. 3. 3. 4.) इति स्ट्in a future sense. Against this Prof. Gajendragadkar remarks that बाषत् is not a निपात denoting certainty. It need not necessarily denote certainty; it is enough if it is a निपात-(Vide Kasika under 3. 3. 4)। It is a निपात implying अवधि। "यावत्तावच सावाल्ये वधी मानेऽवधारणे" इत्यमरः। The attempt to explain the लट by "वर्त्तमानसामीप्ये —" is futile, वर्त्तमानसामीप्य is out of place in 'ulaq खनित तावत् तासमधी भूमि:"-Panchatantra. ''यावत् निरीचते तावत् इंस:''—Hitopadesa &c. Bhattoji's remark "निपातवेती निश्वयं द्योतयत:" is with reference to examples given in सि: की:, and perhaps because in such cases यावत् and पुरा ultimately denote sure completion (পিষ্বয়) of action; and not that these to give লাত should invariably and primarily denote निश्वय। (c) अवरोध etc—अवरुध्यने अस्मिन् द्रति अव+रुध+घघ् अधिकरणे अवरोध: harem. प्रविश्वत्यनेनं देनि प्र + विश्व + घञ् कर्णे = अविशः entrance. अव्-रोधस्य ग्टहम्। तस्य प्रवेश:। तम्। Obj. of नेता। See Tika for gram.

सानुमती—रमगीओ कृखु, श्रवही बिहिगा विसंबादिदो [रमणीयः खलु श्रवधि: विधिना बिसंवादित:]।

SANUMATI—An appointment, charming indeed, was by the Ordainer, caused to clash.

विद्षकः—कह' धीवळकिप्पश्चम लोहिश्रमच्छ स्स उदलव्-भन्तले श्रासि [कथ' धीवरकिएतस्य रोहितमत्स्यस्य उदराभ्यन्तरे श्रासीत्]।

VIDUSHAKA.—How did it get inside the belly of the Rohita fish cut up by the fisher-man?

राजा—शचीतीर्थ' वन्द्रमानाया सख्यास्ते हस्ताद्रङ्गास्रोतिस परिभूष्ठम् ।

KING—It slipped into the current of the Ganges from the hand of your friend as she was doing obeisance to the Sachi Tirtha.

विद्षकः—जुङ्जइ [युज्यते]।

VIDUSHAKA—Quite possible.

सानुमती—ग्रदो एव्य तवस् सिणीए सडण्डलाए अधस्म-भीरुणो इमस्म राएसिणो परिणए संदेह ग्रासि ग्रहवा ईदिसो अणुरात्र्यो ग्रहिण्णाणं ग्रवेव् खदि कहं बिन्न एदं न्त्रितएव तपस्वित्याः शकुत्तलाया ग्रधमभीरोरस्य राजवः परिणये सन्देह त्रासीत्। ग्रथवा ईट्शः श्रनुरागः अभिज्ञानमपेक्षते कथमिवेतन्]।

SANUMATI—Hence indeed arose the doubt of this sinfearing royal sage about the marriage of poor Sakuntala. Or how is this that such an affection awaits a token? सानुमतौति। 'रमणीयः' प्रतिदिनम् द्रष्टजननामकौर्त्तने व्याप्रतत्वात् मनीरमः 'खल् अविधः' विरुद्ध्य अविधः सीमा 'विधिना' दैवेन 'विशंवादितः' विशंवादी विद्वादा नामाचराणाम् अन्तः नेत्यागमनम्, द्रत्यं विशंवादः—अव पुनः अन्तः प्राप्तः नेता तु नागतः द्रति विसंवादः।

विदूषक इति। 'धौवरेण कल्पितस्य' खण्डशः क्रतस्य इति विद्यासागरपादाः।

मानुमतौति। 'मतएव" अङ्गुलीयकप्रणाशादिव। 'मधर्मात्' पापात् 'भौरी:'
परस्त्रीस्पर्शं शिक्षनः 'राजर्षेंः, तस्याः परिणये सन्देह भासीत्'। नैतदलं सन्दे हाय इति
सत्वा अतुष्यन्ती आह—'अयवा' पचान्तरे ईटशः' सार्वभौमः 'अनुरागः अभिज्ञानं'
परिचा यकमङ्गुरीयादिकम् 'अपेचते' काङ्विति 'एतत् कथ्मिव' कौट्शम् ?
छत्कठोऽनुरागः असत्यभिज्ञाने नश्यति इति न बुध्यते मथा।

NOTES

ा. (a) विसंवादित:—वि+सम् +वद + णिच् +क्त कर्मण caused do disagree. Or वि + सम् +वद + घन भावे — विमंबाद: disagreement. विसंवादन योजित: इति विसंवाद + णिच +क्त कर्मण by the Varttika 'प्रातिपदिका-धालय वहुलमिष्ठवच''। अनुक्त कर्चा is विधिना। cp. नृशंसिन विसंवादित:— Swapna. (b) अविधः—पव + धा + कि भावे। A limit सीमा i. e., the limit pointed out by the king while giving the ring to Sakuntala.

राजा—उपालपुस्ये ताविद्दमङ्गूलीयकम्।

KING-I will surely rebuke this sing.

विद्षकः (स्रात्मगतम्)—गहीदो णेगा पन्था उम्मत्तआणं [गृहीतोऽनेन पन्था उन्मत्तानाम्] ।

VIDU-HAKA (To himself)—The course of the mad is now adopted by him.

राजा---

कथं नुतं वन्धुरकोमळाङ्गूळिं करं बिहायासि निमग्नमम्भसि।

श्रथवा---

अञ्चेतनं नाम गुणं न लक्ष्ययेन्मयैव कस्माद्वधीरिता प्रिया ॥ १३॥

KING—Why did you get immersed into water having left that hand with soft and beautiful fingers? Or it is possible the inanimate cannot recognise merit; why even by myself was my darling slighted?

राजिति। 'इदयङ्गुजीयकसुपाल्'्स्वे 'भत् सियष्ये 'तावत्'। मङ्गुरीयकमेव प्रमर्थवोनम्। यदा तत् नासं शिष्यत् शकुन्तजामे नानशिष्यत्, तदिदं तिरस्कारमप्ति। इतुम्मादलच्यम्।

विद्वक इति । 'भनेन उन्मत्तानां पत्या ग्रहीतः' उन्मत्तपदवीमाद्दरोऽयम् । चतः परं मूर्च्हा ततोमरणं भविता ।

राजिति। धन्तयः — वस्तरकोमलाख्गुलिं तं तरं विद्वाय तथ तु धम्मि निमग्नः मिछ। धथवा अचैतनं गुपं नाम न लचयित्। मया एव तस्मात् प्रिया धवधीरिता। स्माख्या— 'वस्तुरा' उद्गतानता पर्वेमु नताः तन्मध्ये उदरे उद्गता इत्यथः 'कोमला' धक्कंश्राय 'मङ्गुलयो' यिमन् धतप्त सुलचण 'तम्' धनुभूतस्पर्ध 'करं विद्वाय त्यक्ता 'तथं नु प्रच्छामि भोः केन निमित्तेन 'भक्षित्य' जले निमग्रमिष्ठ भात्मान' मञ्जयि खा [लोकोक्तिरियम्। संवधा विरक्तो हि भात्मिन धनादरी जले मञ्जति]। धकारपम् मयुक्तमाधिरतं ते। धथवा' पचान्तरे 'भचेतनं चेतनाहीन' वस्तु गुणम्' उत्वक्षे 'नाम' सम्भावनायाम् न लचयेत्' द्रष्टुं' नशक्तुयात् [शकिलिख्ः]। इत्यचेतनस्य विवेकत्विमुद्धता न ते दोषः। संध्या द्यथा मे लिय तिरस्तारः। 'मया एव चेतनेन 'कस्मात्' किं कार ''प्रया' दिवता 'भवधीरिता' भवजाय प्रत्याख्याता [भवधीर इति भवजायो चुरादिषु]। चेतने यदसम्भं तिष्ठ मया धाचरितम् ['वस्तु रकोमल'' (रा-, वि-, स-,)—'कौमलवस्तु र'' (त-, न्या,)॥ 'लचयेत्' (रा-, वि-, स-)—'वौचते' (त-, न्या-)]।

NOTES

i manual ad our outes

I. चन्यत्तानाम्-Perhaps there is reference here to the stage of love sickness. "चचूरागलदनु मनसः सङ्गतिभीवना च व्याव्यतिः स्वात् तदनु विषययामतये तसीऽपि । निद्राक्तिदस्यदनु तनुता निस्त्रपत्नं ततानूमादो मुक्की तदनु

मरण स्युदेशा: प्रकमिण ॥ The king has reached the stage of उत्पाद। Vidushaka has been watching the development with apperhension and says this with a shudder as he knows what will follow nex:

 (a) वन्धुर & c. — वन्ध्र is उन्नतानत। A well developed finger is on the in-side slighty bulged between the joints; the joints are slightly depressed. कोमल—soft—because not bony. When once lodged in such a finger, it is not easy to dislodge the ring. वन्धुराः कोमलाः श्रङ्गलयो यस्मिन्। विपदवहुवीहिः। Yet it is slipped, and dropped into water. How is that? (कथ न)-This is the purely physical side of the question. Again वन्ध्र is सुन्दर beautiful. ''वन्ध र' सुन्दरे राये'' इति विश्व:। Refers to the shape, कोमल soft, suggests agreeable sensation of touch which is mental. (b) *निमग्रम्—निमज्जन though weight (gravity) is taken as wilful drowning, this raises the उपमा that the slipping of the firmly lodged ring resembles the suicide by drowning of a person who with all enjoyments at hand becomes all on a sudden unaccountably (कथ नु) disguted with life. Hence the अलहार is समासोक्ति based to a certain extent upon स्थि। (c) अवधीरिता— Slighted. [d] प्रिया—The ring, which is आधेतन, slighted the कर only, I, a হাল, slighted even the possessor of the কাৰ who was at the same time प्रिया to me. How then उपालप्ये चङ्ग लीयकम्? It is myself that is महदुपालकापावम्।

विदूषकः (आत्मगतम्)—कहं बुभुक्खाए खाद्धदःवोक्ष्मि [कथं बुभुक्षया खादितन्योऽस्मि]।

VIDUSHAKA—How so! I am to be eaten up by hunger!

राजा—श्रकारणपरित्यक्ते, श्रनुशयतप्तहृदयस्तावदनुकम्पत्रता-मयं जनः पुनर्दर्शनेन ।

^{*} Adopted by Prof. Gajendrrgadkar.

KING-O. Wantonly-discarded-one, let this person, with his heart parched by remorse, be favoured by your sight again.

(प्रविश्यापटीक्षेपेण चित्रफळकहस्ता) चतुरिका—इस्र चित्तगदा भट्टिगी [इयं चित्रगता भट्टिनी]।

(चित्रफलकं दशयति)।

(Entering without raising the curtain with the picture board in her hand) CHATUNIKA—Here is mistress in the drawing,

(Points to the picture-board)

विदूषक । 'वुसुच्चया' चुधा 'खादितोऽस्मि'। भतिपौड़ितोऽहं चुधा। मन्ये सैव मां खादिष्यति ।

राजिति। 'सनारणे कारणाभावे 'परित्यक्ता' या ततसंबुद्धिः है 'सकारणपरित्यक्ते'
[एतेन कोपकारणम्] 'सनुश्रयेन' सनुतापेन तप्त' हृदयं' यस्य ताद्दशः [एतेन समायोग्यता] 'सयं जनः' सहमित्यर्थः 'पुनदंशैनेन' [करणे दृतौया] 'सनुकन्पातां करणया
योज्यताम्। परित्यागात् सापराषीऽयं लिय। सधुना तु तापेन दग्धं मां करणार्थः सन्यसे केत् दश्चेनं देहि, तेन यदि जीवेयम् इति भावः।

प्रविध्ये ति ! 'चित्रस्य' शकुन्तजाप्रतिक्षतेः पांचकं पष्टं 'इस्ते' यस्याः सा 'अपट्याः' जवनिकायाः 'चेपेण्' अपसारणेन——यहा 'पट्याः' जवनिकायाः 'चेपम्' अपसारणम् अक्रता—'प्रविध्यः ।

चतुरिकेति। भाइन्याः पुनर्देशैनं वाञ्छति भवान्। इयं चित्रगता भाकिखिता भाइनी [चनभिषिका राजदारा भटिनीति कथ्यन्ते] चासी। चत्रैव तस्याः पुनः छप-दर्शनं भवतः ते। इति चढ्गस्या चित्रपालकं तत्रस्यां शकुन्तखामूर्तिमित्यर्थः दर्शयति निर्देशित।

1. उभुष्या &c.—The king is mad [c. f., गरहीतोऽनेम &c. above]. I cannot leave him, #I cannot therefore get anything to eat.

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

Hunger wants something to eat and, nothing else being available, it will eat me.

- 2. चनारण &c.—Addressed to the absent Sakuntala.
- 3. [a] अपटोचेपेप &c.—See also act IV Ante. [b] इय चित्रगता &c.—The king prays for meeting. He is forthwith favoured, and sees her, though on canvas only. This is a happy augury and indicates speedy re-union. This is technically called पताकास्थान।

विद्वकः (विलोक्य)—साहु वयस्स, महुरावत्थाणद्य-गिज्जो भावाणुप्वेसो। स्वलदि विद्य मे दिट्टी गिम्नोण्णद्प्प-देसेसु। कि वहुणा, सत्ताणप्पवेससङ्काए आलवणकाद्हलं मे जणद्रदि सिधु वयस्य, मधुराबस्थानदशनीयो भावानुप्रवेशः। स्वलति इव मे द्वष्टिनि म्रोन्नतप्रदेशेषु। कि वहुना, सत्त्वानु-प्रवेशशङ्कया आलपनकौत्हलं मे जनयित्]।

VIDUSHAKA—(Seeing)—Excellect, my friend! The accession of emotion is visible [Or charming] through exquisite delineation [Or—beautiful postur]. My sight as if stumbles in the high and low places. Not to say much it creates my eagrness for conversation with the impression of infusion of life.

विद्रषक इति । 'भावीं मानसी भाव: भयादिक्तता चेतीविक्ततिः । तस्य यः 'अनुप्रवेश:' पाते आविर्भाव: सः अव चिते 'मधुरेण' मनोरमेण 'अवस्थानेन विन्यासेन, कुग्रलालिखनेन इति यावत् 'दर्भनीयः' सुस्पष्टमाल्द्यः । हष्टेव ज्ञायते एका भीता अपरे कौतुकवत्यौ इति । यहा—'भावानुप्रवेश:' भयादीनामाविर्भावः 'मधुरेण अवस्थानेन स्थित्या 'दर्भनीयो' मनीहरी जातः । आसाम अङ्गानां विन्यासविग्रेषेण अतिस्दर भयादीनां चित्रमालिखितं भवता । न केवलं मानसमासां निपुणमालिखितम् अपि तु कायोऽपि, इत्याह 'निस्तेष नीचेषु 'उन्नतेषु उच्चेषु च प्रदेशेषु' शरौरांग्रेषु मे हिटः खुलित इव अङ्गादङ चिलता हिटः उच्चेषु प्रतिहता निस्तेषु च अधःपति-तेन भवति । 'वहुना' उत्तेन 'किं' मंचेपती व्रवौमि चित्रमेतत् 'सच्चस्य' प्राणानां यः

'चनुप्रवेगः' चाविर्भावः तस्य 'शक्त्या' सकीवमितज्ञिवभिति मे मतिसुत्पादा द्रत्यर्थः 'पालपनस्य' सभाषणस्य कौतुइलम्' पाकाङ्चां 'जनयति [''निम्नोन्नत'' (रा-, वि-, म-)---"निम्दत" (त-, न्या-)॥ "विः वष्ट्रनां" प्रत्यादिमूलम् (रा- त-, न्या) —अन्येषामितन्नास्ति]॥

NOTES

1. (a) मधुरा &c.—भव + स्था + ल्याट् भावे = भवस्थानम् fixing, i. e. delineation. Or चबस्थीयते चनेन इति चव + स्था + ल्याट ्करणे = चबस्थानम् posture. Raghava makes it जाक्ति। सधूरमवस्थानम् exquisite delineation (लुाट, भावे) or beautiful posture (लुाट, करणे)। Raghava takes it=fine features, दर्भनीय: is द्रष्ट्रंशका: visible (लुाट् भावे) or मनोइर: charming (लाट् करणे)। (b) भावानु &c.--भवत्यनेन इति मू + घञ् करणे, or भवतीति मू + ण कर्त्तर = भाव: emotion. तस्य चनुप्रवेश:, i. e., प्रनिप्रविष्टी साव: the emotion that has gained accession. भावानयने द्रव्यानयनन्। * The sense is- (i). Your wonderful skill has rendered the emotion plainly visible (खार्—भावे)। Or— (ii) Owing to the beautiful posture, the picture of emotion is charming (लाट्—करणे). Or—(ii) The accession of emotion has become doubly charming owing to their (i.e., of the ladies). fine features (लाट् करणे—Raghava) 'सुन्दराकारतया भावाविर्भावी रम्यतर इत्यर्थ:"—Raghava, I do not think much of Raghava's meaning. It puts the artist's skill to the back-ground. (d) सत्तानु &c.—सत्व is प्राच life. श्रहा is surmise, impression. हितौद्रतीया।

सानुमती—श्रममो एषा राएसिणो णिउणदा। जाणे सही अगादो मे वठ्ठदि त्ति [अम्मो एषा राजर्षनिपुणतो । जाने सस्वी श्रमतो मे वर्त्तते इति ।

SANUMATI-Ha! Such is the royal sage's skill Methimks my friend is standing before me.

Adopted by Prof. Gajendrrgadkar.

राजा-

यदात् साधु न चित्रे स्यात् क्रियते तत्तदन्यथा । तथापि तस्या लावगयं रेखया ऋिच्चिदन्वितम् ॥ १३ ॥

KING—Whatever may not be right in the picture, all that is being altered. Yet her loveliness is but faintly imitated by the drawing.

सानुमती—सरिसं एदं पञ्चादावगरुणो सिणहस्स अणव-लेबस्स सिरशमेतत् पञ्चात्तापगुरोः स्नेहस्य अनवलेपस्य च

SANUNATI—Tois befits love, so deep through remorse and his absence of boasting.

सानुमतीनि। ''श्रमो द्रत्याश्रये' श्रव्यायम्। 'एषा' द्रेटशो 'निपुणता' महती निपुणता द्रति भाव:।

राजिति। अन्वयः—चिते यत् यत् साधु न स्रात् तत् तत् अन्यथा क्रियते। तथापि रेखया तस्या लावस्यं कि स्वित् अन्वितम्। व्याख्या—चिते मत्कते आलेख्ये 'यत् यत् यदेवाङ्गमवस्थानं वा 'साधुं सम्यक्, प्रक्तत्यानुयायि इत्यर्थः 'न स्थात्' चितितं न भवेत् [सम्भावनायां लिल्ः] 'तत् तत् तदेव, तत्सर्जंमित्यर्थः, 'अन्यथा' अन्यप्रकारेस्य विशोध्य इति यावत् 'क्रियते' विन्यस्यते [सर्वधात्वर्थानुवादः करोतिना भवित]। किन्तु अङ्गृतंशकुन्तलाया लावस्यं मनशास्यचिन्तनीयं किं पुनश्चिते करस्योयम्। तत् 'तथापि' क्रतेऽपि मद्यति अभी रेखया' आलेख्ये न 'तस्या लावस्यं कमनीयता 'किञ्चित् देषत् न न वाहुल्ये न अन्वतम्। या स्वयं ''विधिना चिते निवेश्य परिकल्पितसल्येगा मनसा वा द्योचयेन क्रता'' सा कथमशक्ते न मया मानुषेस सम्यगालिस्त्राते। तत् व्योक्तं ते ''साधु वयस्य' इत्यादि इति भावः ['रेखया'' (रा-, वि-, म-)— ''खेखया'' [त-, न्य-]॥

सानुमतीति। 'पश्चात्तापेन' 'गुरी:' प्रवलस्य सिष्ट्य प्रेम: 'बनवलेपस्य च' गर्वाभावस्य च 'एतत् एषा राजोितः: सदृशं" योग्यम् पश्चात्तापेनास्य शकुन्तलायां निरितशय: सिष्टो जात:। सिष्टाच प्रवलमात्मज्ञानम् तत: 'सिवं कान्तमात्मी'

प्रश्नित इत्ययं ग्रकुन्तखाया लावण्यम् पचिन्तनीयं मन्यते । किष्यदन्वतं न सम्यकः इत्यपि गर्वाभावात् विनयोक्तिमावम् ।

NOTES

- 1. रेख्या—रेखा is taken by Raghava in the sense of general harmony of the parts of body. "शिरोनेवकरादीनामझानां मेलने सित। कायस्थितियेतो नेवहरा रेखा प्रकीतिता॥"—Sangita-ratnakara quoted by Raghava. But रेखा and खेखा may be taken as identical by the maxim रखयोरभेदः। And खेखा is the same as पालिस्थ portrait. This is the sense Raghaua prefers—'रेख्या विवार त्रिकापिहितया" (depicted by the touches of the brush).
- 2. * सहस्रम् &b.—The king says that his drawing does not approach the original. Sanumati explains—The King's admiration of Sakuntala is so vastly enhanced by remorse that he now thinks too highly of her beauty. The canvas is an exact reproduction and Sakuntala is not more beautiful than she is painted here. Besides, the modesty of the king makes him speak deprecatingly of his own skill. Raghava has अनवस्थिय निर्देशिय खामाविक्य द्रावं: and construes एतत् पायाचापग्री: भनवस्थिय च च स्थ सहयम्—This befits his spontaneous (भनवस्थिय) affection for her which has now enhanced by remorse.

विदृषकः—भोः दाणिं तिरिएए तत्तहोदीक्यो दीसन्ति।
सववाक्यो अ दस्रणीआश्रो। .कदमा एत्थ तत्तहोदी सडन्दुछा
भो इदानीं तिरुरतत्रभवत्यो दृश्यन्ते। सर्वाश्च दुर्शनीयाः।
कतमा अत्र तत्रभवती शकुन्तछा]।

VIDUSHAKA—Well, now three ladies are here. All are worthseeing too. Which here is her ladyship Sakuntala?

सातुमती—श्रणभिण्णो क्खु, ईदिसस्स रुवस्स मोहदिट्टी अश्र' जनो [श्रनभिज्ञः खलु ईदृशस्य रुपस्य मोघदृष्टिरयं जनः]।

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

SANUMATI—Without experience of such beauty this-Person has his sight baffied.

राजा — त्वं तावत् ततमां तर्कयसि।

KING-Which of these indeed do vou guess?

विदृषकः (निर्वण्यं)—तक्केमि जा एसा सिद्छिबन्धणुब्वन्तकुसुमेणकेशान्तेण, इव्भिण्णस्सेश्रविन्दुणा वश्रणेण, विसेसतो
श्रोसिरश्राहिं वाहाहिं श्रवसेश्रसिणिद्धतरुणपष्टवस्म चुत्रपाश्रवस्स पासे इसिपरिस्सन्ता विश्र श्रालिहिदा सा सचन्दला
इदराश्रो सहीश्रो ति [तर्क्यामि या एषा शिथिलवन्धनोद्वान्तकुसुमेन केशान्तेन, उद्धिश्रखेदविन्दुना वद्नेन, विशेषतः
श्रपसृताभ्यां बाहुभ्याम्, श्रवसेकस्निग्धतरुणपञ्ज्वस्य च्तपादपस्य
पार्श्वे ईषत्परिश्रान्ता इव श्रालिखिता सा शकुन्तला, इत्रे
सङ्गे इति]।

VIDUSHAKA—(Scrutinising) I guess that she who, by the side of a mango tree, of which the fresh leaves are glossy through watering, is painted as if slightly fatigued, with the tips of her hair having the knot loosened and the flowers dropping, with the face having drops of perspiration formed on it, and with the arms drooping very much, that is Sakuntala the other two are her friends.

विदूषक इति। 'ददानीं वाक्यालङारे।

सानुमतीति। 'ईहशस्य' एवंविधस्य 'रूपस्य अनिभन्नः' अज्ञातस्वरूपः 'अयं जनः' एव विद्र्वकः 'मोधदृष्टः' विफलदर्भनप्रयासी जातः। अनुपनं सर्वासामेव काखाश्रमः कन्यकानां रूपम्। अव पुनिविशेषनिरूपणं निपृणेः रूपाभिन्ने रेव शक्यम्। विद्र्षकाल् अनिभन्नः सर्वा अपि समाः प्रस्रति इत्याश्रयः।

विदूषक इति। 'निवंखं' निपुणं दृष्टा। 'या एषा अवसेकेन' सेचनेन 'सिन्धाः'

मरुषा: 'तरुषपञ्चवा' नवपत्नाषि यस ताहमस्य 'चूतपादपस्य' मामृत्रचस्य 'पार्श्व' सिर्ध 'स्थ्य' 'वस्थनं' यस, मतएव 'इद्दान्तानि घृतानि कुसुमानि' यसात् ताहमिन 'केमान्तेन' [इत्यम्पूतलचणे द्वतीया], छित्रता: सञ्चाताः 'खेदिनन्दवः' समजलजालानि यसिन् ताहमेन 'वदनेन [इत्यभूतित द्वतीया] 'विभिषती' वाहल्येन 'स्रपस्ताभ्याम्' मानताभ्यां 'वाहभ्याम्' [इत्यभूतित द्वतीया] 'इषत्परित्रान्ता इव किखिदिव जातसमा [केमवन्ध-ग्रीधल्य' खेदोद्रमः, मुजापसरणम् इति वीणि समोपलचणानि] 'स्रालिखिता सा मकुन्तला इतरे सल्यो इति तर्कयामि, जहि। ['शिश्वलक्यन-'' (त-न्या-,)--'ग्रिधिलकेमवन्यन'' (ता-, म-)-'ग्रिधिलकेमवन्य' (वि-)]।

NOTES

- 1. मोघटि:—मोघा विवेकमूदा दृष्टियस स:। Refers to Vidushaka, because he is unable to distinguish between the three, and deems them all equally beautiful. The difference is plain to the expert.
- 2. शिथिल &c,—Comp. "सत्तांसावितमात्र—" (1. sl. 26.) In the reading शिथिलकेशवन्धन the word किश् is redundant.

राजा—निपुणो भवान्। अस्त्यत्र मे भाविचह्नम् स्विन्नाङ्ग छिविनिवेशो रेखाप्रान्तेषु दृश्यते मिळ्नः। अश्रु च कपोलपिततं दृश्यमिदं वर्णकोच्छ्वासात्॥१४॥ चतुरिके, अर्द्धलिखितमेतिहनोदस्थानम्। गच्छ वित्तिकां नावदानय।

KING—You are clever. There is here indication of my emotion. At the edges of the drawing is visible the dark imprint of my perspring finger, and here my tear that dropped on her cheek is noticeable from the puff (bloatedness?) of paint. Chaturika, this source of my solace is halfdrawn. Go and fetch me the brush.

राजेति। "महाम निम्रणः" अभिन्नः, विशेषवित् प्रत्यर्थः 'सत्र' शकुन्तला-

प्रतिक्वतौ 'मे भाविष्क्रम्' श्रनुरागलचणम् 'श्रस्त'। श्रन्वयः—रेखाप्रान्तेषु मिलनः खिन्नाङ्ग् लिविनिवेशौ दृश्यते, दृद्ध कपोलपितितम् श्रश्नु वर्णकोच्छ्वामात् दृश्यम् ॥ व्याख्या—'रेखायाः" तूलिकाङ्गस्य 'प्रान्तेषु पार्श्व दृश्येषु 'मिलनः कलुषः 'खिन्नायाः' भावोदयात् मखेदायाः 'श्रङ्गल्या विनिवेशः' संस्थापनं विन्यासः 'दृश्यते' लत्त्यते। भावात् खेदः, खेदान्मिलिनोऽद्धः। श्रतप्व श्रद्धस्य मालिन्यात् भावोदयानुमानम्। 'दृद्ध कपोले' गर्छे, चित्रस्थायाः श्रकुन्तलाया गर्छे दृत्यर्थः 'पितितम् श्रृशु' मदौयं नेव-जलं 'वर्णकस्य' चित्रोपयौगिकौमुभादिरागस्य 'छच्छासात्' छच्छूनतथा 'दृश्य' दृष्टुं श्रक्यम्। वर्णकोच्छ्वासात् जलसम्पर्कः। जलस्य मन्नेवात् पितितम्। तेनापि भावोदयानुमानम्। ["वर्णक—" (त-, न्या-)—"विण्वि—" (वि-, म-)——"वित्तिक—" (रा-)]॥

'एतत् इदं 'विनीदः' तप्तद्वदयस्य समाश्वासनम्, तस्य 'स्थानम्' छपायभ्रतम्, एत-चिनिमत्यर्थः 'श्रष्ठं लिखितम्' श्रसमाप्तमित्यर्थः। श्रतो 'गक्कवर्त्तंकां' तूलिकाम् ['पटलेपे पचिभेदे तूलिकायाच बर्त्तंकां' इति राघवतमनयवचनम्] 'श्रानय तावत्'। तावदित्यवधारणे [यथा ''कुरुष्व तावत् करभोरु'' इत्यादि रघौ]। NOTES

- 1. भाविद्धम्—These are two—(i) खिन्ना गुलीबिनविशः (भावीदयात् खेदः)। ८. र्र. 'सखेदरीमाश्चितकस्पिताङ्गी जाता प्रयम्पर्भमुखेन वत्सा'। (ii) अशु (भावादेव श्रश्रु)।
- 2. वर्णकोच्छ्यासात्—वर्णिकोच्छासात् requires वर्णिका in the feminine. Raghava reads वर्त्तिकोच्छासात् and explains "वर्त्तिका चिवपटे खेप-विशेष:"। हेती प्रभी।

चतुरिका—ग्र**डज माद्व्व, ग्रावलम्ब चित्तपल्यां जाव** श्राग्रच्छामि। श्रार्थ्य माध्व्य, श्रावलम्बस्व चित्रपलकं यावदा-गच्छामि ।

CHATURIKA—Noble Madhavya, hold the picture board till I return.

राजा—श्रहमेवैतदवलम्वे। (यथोक्तं करोति। निष्क्रान्ता चेटी)। KING-I hold it myself.

(Dose as said; exit the maid servant)

राजा—

साक्षात् प्रियामुपगतामपहाय पूर्वं चित्रापितामहिममां बहु मन्यमानः। स्रोतोबहां पथि निकामजलामतीत्य जातः सखे प्रणयवान् मृगतृष्णिकायाम्॥ १५॥

KING—Having previously abandoned my darling when she personally came near, and greatly esteeming her as transferred to the picture, I have become, O friend, solicitious of the mirage after having passed on my way a river with plenty of water.

अतुरकेति । 'यावदागक्कामि' [यावदोगे भिषयित सद्] तावत् 'अवसम्बस्त' धारय । यावदवधौ [''यावत्तावदिवावधौ' हैम:]।

राजेति। चन्त्रथः—हे सखे, पूर्वं साचात् छपगताम् इमां प्रियास् चपहाय चितापितां वह मन्यमानः निकामजलां स्रोतोवहां पथि चतीत्य स्वगटिष्णकायां प्रणयवान्
जातः। व्याख्या—हे 'सखे पूर्वं' प्रथमं 'साचात्' स्वयम् 'छपगतां' समीपं प्राप्ताम्
'इमां प्रियां वक्षभाम् 'चपहाय' छपेचया चितक्कस्य, पद्मात् चिते चिपं ताम्' चाखेख्ये
लिखितां 'वह मन्यमानः' तस्यां श्रद्धमत् 'चहं निकामजलां' भूरिसिललां' 'स्रोतोवहां'
नदीं पथि वर्त्वां नि 'चतीत्य' चितकस्य, मार्गवग्रादिव चनायासेन प्राप्तासुपेस्य
'स्वगाणां' पर्यूनां या 'टच्या' लोभः सा चित्र वस्यां तस्यों 'स्वगटिष्पकायां मरीचिकायाम् [घष्ठीसमासः। चर्थं-चाद्यच् । स्वार्थं कन् ॥ 'स्वगटच्या मरीचिका' इत्यमरः]
प्रण्यवान् साकाङ्चो 'जातः'। वत्मं न्ये व प्राप्तां सादूदकां नदीं त्यक्का मरीचिकातुसर्णं यथा हासकरं, स्वयमागतां शकुन्तलां विद्याय काल्पनिक तिचित्रे समादरीऽपि
तथेव इति भावः। [''राजा" (वि)—''राजा (निश्चस्य)'' ('त-, न्या-)—'राजाचर्चं हि' (रा-, म-)॥ 'च्यां समाम्'ं (त-, वि, न्या-)—'पुन्तिमाम्'' (रा-)
'सहरिमाम्' (स-)।

- 1. (a) वह मन्यमान:—वह is not compounded. (b) अहमिमाम्— Raghava reads पुनरिमाम्। पुनर् signifies भेद (difference). भेद is possible when something having been predicated a second predication is made to modify it. Thus साचादुपगता अपहीना, चिनािरता पुनर्वेष्टमता। The first predication is here absent. ल्यप does not complete predication. In fact लाप् here serves the purpose of पुनर्। Compare स्थम् अचि चालालीकत्य अश्रकारणं पृच्छिं weich is fully equivalent to अचि आलुलीकतवानिंस अश्रकारणं पुनः पृच्छिं। Raghava's reading is therefore defective.
- 2. (a) स्रोवोबहाम-बहतीति बह + अच् कर्त्तरि सियाम् = वहा bearer. स्रोतसां वहा, ताम्। Or स्रोतसा वहतीति स्रोतस् + वह + अच्कर्तरि। A river flows by its currents, so this derivation rather seems logical. (b) निकामजलाम्--निव्रत: काम: श्रसात् भनेन वा निकासम् plenty. निकासं जर्लयसांताम। (c) प्रणयवान—प्रणीयते अनीन इति प्र+नौ,+ अच्करणे = प्रणय: solicitation. स: अस्ति अस्य इति प्रणय + सतुप्। This is a Vedic usage. In भाषा the form is प्रणयो because प्रणय is of the सुखादि class and hence tskes इनि exclusively in the sense of मनुप् by the rule "सुखादिभ्यश्व।" Both प्रश्यम् and प्रणववत् however occur in the writtings of Kalidasa. c. t. "सा इ प्रणयवत्यासीत्-Raghu-'प्रणियनीव नखचतमण्डनम्'—ibid. (d) भृग—&c.—सृगाणां तृणा सगतृणा। सा असि असिन् इति सगढणा + अच् मलघे स्त्रियाम् सगढणा। सा एव इति सगढणा + क स्त्रियाम् = सगढणाका or सगढणाक, beacause सगढणा is not भाषितपु'स्क and in such cases, दकार is optional by the rule 'अभा-षितपुंस्कार्य । (e) Remark—The चल्हार is निदर्शना (see under इदं किलाव्याजमनो इरं वपु: Act I)

विदृषकः (आत्मगतम्) — एसो अत्तभवं गदिं अदिक्किमिश्र मिर्आतिह्विआए सकन्तो [एष अत्रभवान नदीमितक्रम्य मृष-नृष्णिकया संक्रान्तः]। (प्रकाशम्) भो अवरं किं एत्थ छिहिदल्वं [भोः अपरं किमत्र लेखितव्यम्]।

VIDUSHAKA (Within htmself)—His Highdess has indeed

met with a mirage after having crossed the river. (Aloud) well, what else has to be painted here?

सानुमती—जो जो परेसो सहीए मे अहिरूवो तं तं आिल-हितुकाभो भवे [यो यः प्रदेशः सख्याः मे अभिरूपस्तं तमाले-खितुकामो भवेत्]।

SANTMATI—Possibly he has the desire to paint all those places that are favourites of my friend.

विद्वत इति। सत्यमेव उक्तमवभवता । 'एवः चवभवान् नदीं' शकुन्तलाद्याम् 'चित्रस्य सगद्धिक्या' चित्रद्धप्या 'म्क्रान्तः सङ्गतः। एतत् तु राज्ञा गुतं चेत् तस्य तापो वहेत दत्यात्मगतस्क्रम्। [''लेखितव्यम्'' (वि) ''लिखितव्यम्'' (रा-, च-) ''चालिकितव्यम्'' (त-, न्या)]।

सानुमतीत। 'यो यः प्रदेश: स्थानं में 'सख्या' श्रमुन्तलायाः 'श्रभक्षः रम्यः [''श्रभक्षे वृत्ते दस्ये'' इति विश्वमिदिन्यो] तं तम् 'श्रालेखितुं' चिवयितुं 'कामः श्रभखाषी यस्य तथाविधः[''कर्त्तेरि क्वतः'' इत्यृत्सर्गात् समानाधिकरणपदी वहुव्रोहिः। ''श्रव्ययक्वतो भावे'' इति पचीतु व्यधिकरणपदः। 'तुष्टामसनसोरिप'' इति मकार-चौपः] 'भवेत्' [समावनायां खिङ]

NOTES

- I. चिखितव्यम्—Raghava reads चिखितव्यम्। There seems to be no reason why चिख should not take गुण with तव्य। we can not say चिख is of the कुटादि class for then चिखन becomes inadmissible. But पाचिखन is used by पाणिनि himself in the rule 'पपा-चतुष्पाच्छक्तनिव्याचिखने। Bhattoji says "विकेखितुम्" under the rule रेखरे तीसन्तस्नी"। I think चिखितव्यम् is not defensible.
- 2. पालिखितुं &c.—पा + लिख + तुमुन् कर्रीर = पालिखितुम् ; पालिखितुं कामोऽस्य। The म of पालिखितुम् disappears by the करिका—लुम्य दवस्यमः कृत्ये तुद्धाममनग्रीरिप। समी वा ततिहत्योमी सस्य पिचयुक घली: "The भाष्यकार has प्रव्ययक्रतो भावे, i. ., a कृत् affix producing an प्रव्यय is attached

in the भाववाचा। तुसुम् is thus in the भाववाचा। Hence पालेखितुम् means पालेखनम् painting. पालेखितुं कामी यस्य means पालेखने कामी यस्य means पालेखने कामी यस्य nd the वहन्नोहि is व्यधिकरणपद। Here again Raghava reads आलिखित्काम: which is not good. See लिखितव्यम् above.

राजा—श्र्यताम्,

कार्या सैकतलनी हंसि मथुना स्रोतोवहा मालिनी पादास्तामि भितो निषण्णहरिणा गौरी गुरोः पावनाः। शाखालि मेवतवलकलस्य च तरो निर्मातुमिच्छाम्यधः शृङ्गेकृष्णमृगस्य वामनयनं कण्ड्यमानां मृगीम्।। १६॥

KING—Listen. The stream Malini has to be shown with pairs of swans resting on its sandy banks on both sides of it the holy hillocks of the father of Gauri (Himalaya) with antelopes reclining on them. Also, I wish to represent a doe scratching her left eye on the horn of a black buck under a tree on the boughs of which are suspended bark-garments.

राजेति। अन्यः — मैकतलीन इंमिष्टुना खोतोव इत्त नार्या। तामभितः निषस इरिपा गौरी गुरोः पावना पादाः (कार्य्याः)। श्राखाल िव्यवल्कल खरारीः
अधः क्षणसगस्य ग्रङ्गे वामनयन कष्डुयमानां सृगीश्व निर्मातुमिच्छामि। व्याख्या—
'चैकते' पुलिने 'लीनं सुखासीनं 'इंमिष्युनं' मरालयुगलं यस्याः तादृशी 'खोतोव इत्र'
नदी 'सालिनी कार्यां' लेखितव्या। 'तां मालिनीम् 'भिनतः' पात्र्यंतः [भिनतीयोगेदितीया] 'निषणाः उपविष्टा 'इरिणा' येषु तथाविधा 'गौर्याः' शिवायाः' गुरोः'
पितुः [जगन्त्रातुः पिता इति पावनास्तत्पादाः] 'पावनाः पवित्राः 'पादाः
प्रत्यन्तपर्वताः कार्या इति लिङ्गवचनविपरिणामः। 'श्राखामु लिखतानि' भवसक्तानि 'वल्कलानि' यस्य तादृशस्य कस्यचित् तरोः वृत्तस्य भ्रषः तस्ति [असिप्रत्ययः। भत्रसर्थतान् वष्टौ] क्षणसगस्य क्षण्णारस्य ग्रङ्गे भात्राभी 'वामनयनं' वामास्वि
कर्ष्युयमानां' निकषन्तीं स्गीश्व निर्मातुं कर्म्म् 'इच्छामि' [निष्य इरिषाः—
(रा-, वि-, म-,)—"निषयचमरा" (त-, न्या-)]॥

NOTES

1. (a). सैकत &c.—सिकता: सन्यिम दित सिकता + अण् मलिशे = सैकतम्। सिकता: is nsually in the feminine plural. "आप: समनसी वर्षा
अग्रस् सिकता: समा:। एते सिव्यां वहुले स्वरेकले प्रात्तरवयम्"। (b) स्रोतो
वहा—See above. (c). निषण &c.—नि + सद + क्र कर्तर = नि + सन् + न
by the rule "रदाश्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः"। This gives निषन् न by
the rule 'सिद्रप्रतेः'। Next weget निष्ण्न by the rule 'रषाश्यां नो णः
समानपदें'। Lastly निष्ण्य by the sandhi-rule "स् ना सुः" i. e. तवर्गे
becomes द्वर्गे when joined to द्वर्गे। हरिष्णः here are other than क्रण्याः
स्वर्ग (b) * Remark—the king's object is so to paint the back—
grounds as to at once declare the place as hermitage. जीन
and निष्ण are significant. They suggest that the swans and
antelopes were at ease in presence of the girls. They are
not so when pecple from town are near. The hills are corroborative. The bark-garment and black antelopes are decisive.

विदृषकः (आत्मगतम्) जह अहं देक्खाभि, पूरिदव्वं गोगा चित्तफळआं सम्बकुञ्चाणं तादसाणं कद्भवेहिं [यथा अहं पश्यामि, पूर्यितव्यमनेन चित्रफलकं सम्बक्चानां तापसानां कद्भवैः]॥

VIDUSHAKA (Aside)—As I see, the picture board is going to be filled up byhim with multitudes of long bearded ascetics.

राजा—वयस्य श्रन्यच । शकुत्तलायाः प्रसाधनमभिप्रेतमत्र विस्मृतमस्माभिः।

KING—Yet another thing, my friend. Sakuntala's favou-[Or—intended] decoration is here forgotten by me.

विद्यकः किं विद्य िकिमिव ु ?

VIDUSHAKA—What can it be?

^{*} Adopted by Prof. Gajendrrgadkar.

सानुमती—वणवासस्म सोउमारस्य श्र जं सरिसं भविस्मिद् वनवासस्य सौकुमार्ग्यस्य च यत् सदृशं भविष्यति]।

SANUMATI-What will be appropriate to forest-residence and tenderness.

विद्वत इति। 'यथा अहं पर्छामि' मया एवमनुभीयते ["यथाशव्दस्तु निर्द्दं ए॰ स्तुलायोगानुमानयो:" इति विश्व:। अव अनुमाने]— 'अनेन राज्ञा 'लम्बकूचीनां दीघं रमणूणाम ['कूर्चमस्त्री भुवोर्ध्य रमणुकत्तवयोरिष' दिति विकार्छशेष:] 'ताप॰ सानी कदस्य: ममूहै: [इति करणे ३या] 'चिवफलकं पूरियतव्यम्' । अयमेतैश्विक फलकं पूरियद्यितव्यम्' ।

राजिति। हे 'बयस्य अन्यच' अपरमपि लेखितव्यमस्ति। 'शकुन्तलाया: अभिप्रेतं' प्रियं मया उद्दिष्टं वा प्रसाधनम्' अलङ्करणम् 'अव अस्मिन् चिते 'अस्माभि: विस्मृतं' विस्मरणात् अक्ततम् अधनातु कर्तव्यम्।

विदूषक इति। 'किमिव' तत् श्रभिप्रीतं प्रसाधनं विस्मृतं भवता [''इव इति
'इषदर्थीपमीत्प्रीचावाक्यालङ्कारेषु'' इति वर्डभान:। श्रव वाक्यालङ्कारी]।

सानुमतीति। 'यत् वस्तु शकुन्तलाथा यो वने वासः स्थितः तस्य, यच तस्याः यत् 'सौकुमाय्यं' मार्दंवम् (भावे ष्यञ्) तस्य 'च सदृश'' योग्यं भवेत्' तदेव विस्नृतम् अभिन्ने तं प्रसाधनम् अदा कर्तुमना अयम्। वनवासिभिः सुलभम् अतिकोमलच तत् द्रत्यर्थः। विदूषकक्षतपश्रस्य उत्तरभेतत्।

NOTES

Remark—After सीकुमार्थस्य Raghava reads श्रविनयस्य। I do not see the propriety.

राजा--

कृतं न कर्णार्षितबन्धनं सखे शिरीषमागण्डविल्लम्बिकेशरम्। न वा शरचन्द्रमरीचिकोमलं मृणालसूत्रं रचितं स्तनान्तरे॥१७॥

KING-Friend, neither is the Sirisha flower shown with

[षष्ठोऽङ्कः

its stalk attached to the ear and the filaments reaching down to the cheek, nor again is between the breasts the gar-land of lotus-shoots delicate like the autumnal moon-shine.

विदृषकः—भो किण्णु तत्तहोदीं रक्तकुवल्रश्रसोहिणा श्राग-हत्येण मुहं श्रवारिश्र चइदचइदा विश्र द्विदा [भोः किं नु तत्रभवती रक्तकुवल्यशोभिना श्रप्रहस्तेन मुखमावार्य्य चिकतचिकता इव स्थिता]। (सावधानं निरूप्य) श्राः एसो दासीए पुत्तो कुमुमरसपाडचरो तत्तहौदीए वश्रणकमलं श्रहिलङ्घदि महुअरो [श्राः एष दास्याः पुत्रः कुमुमरसपाठचरस्तत्रभवत्या वदनकमल-मभिलङ्घते मधुकरः]।

VIDUSHAKA—Well why has her ladyship stood as if very much frightened having caused her face to be covered by her hand which looks like a red-lotus? (Looking closely). Oh! this son of a slave, a bee the stealer of the honey of flowers, is rushing at her ladyship's lotus-face,

राजेति—भन्वयः—हे संखे कर्णापं तवत्वनम् भागख्विलान्विग्रशं ग्रिरीषं न क्वतं, सनान्तरे ग्ररचन्द्रमरीचिकोमलं स्वणालस्वं न रचितं वा । व्याख्या—हे 'संखे ग्रजन्त-लायाः 'कर्णे' [, जाताविकवचनम्] 'भपितं निविग्रितं 'वन्तनं' वन्तं यस्य तत् भतएव 'भागखं गख्यपर्यन्तं 'विखन्तिनो' लम्बमानाः 'केग्रराः' किञ्चल्काः यस्य तत् श्रिरीष्ठं श्रिरीष्ठं विद्यासम् (जाताविकवचनं) 'न क्वतं न विह्वतम् । चित्रे भमूषितः कर्णो गख्यभ्य श्रिरीषेण मृष्यिष्ये ते, तच तस्याः प्रियम् । 'सन्योः भन्तरे' भवकाग्रे 'ग्ररचन्द्रस्य मरोचिः क्योत्सा दव 'कोमलं' स्वग्धं ग्रुसच मृणालस्वं विसमालिका 'न रचितं वा' नालिखितमपि [वा द्रित कर्णभूषणसनालक्षरणिक्रययोः समुच्यः] ।

विद्रवक् इति। 'मोः इति सम्बोधने। किं प्रश्नी नु वितर्के। स्वितर्केः प्रश्नः।
ब्रिष्ट सम्बासि वितर्के 'त्वभवती' यकुनाका 'रत्तकुवक्यमिव' रत्तोत्पलिव 'शोभते' यः
तेन [रत्तकुवक्यं जवक्या तत्सहमे वर्त्तते। साधुकारिकि किनः] 'चयहसेन' हसा-

यो गमणिवन्धात अङ्गुलायपर्थन्तं यो वाद्दीरंशः तेन [''इसायायहसादयो गुणगुणिनोर्नेदामेदाभ्याम्'' इति वामनः। अत अभेदिविवचायां कर्मधारयः। प्रयोज्यो कर्त्तार हतीया] 'सुखम् आवार्या आच्छाद्य [णो लाप्] 'चिकतात् भीतादिप 'चिकता' भीता अतिभीता इत्यर्थः, 'इव स्थिता' [अनेन प्रकारस्य उक्तत्वात् हिं वचनम् अतिशयमावस्य वाचकम्]। [''रक्तजुवलयशोभिना'' (त, न्या-)—''रक्तजुवलयपञ्चवशोभिना'' (रा-, वि., म-)]॥ ''धावधानं' निपुणं निरुष्यं हद्रा। आः क्रोधे। 'दास्याः पुतः दुविनीतः [आक्रोशे षष्ट्याः अलुक्] कुस्मरसस्यं मधुनः 'पाठचरः' चौरः मधुन्करः' समरः 'तत्वभवत्याः वदनं कमलिमवं [उपित्तसमासः: कमलधर्मेण समरा-कर्षणम्] 'अभिलङ्घते' अभिलच्य धावति [सिंचर्गत्यर्थः आत्मनेपदं]। [''अभिलङ्कते (वि)—''अभिलङ्घति' (रा- स-)—''अभिलषिति'' (तः, न्या-)]॥

NOTES

- 1. (a) आगा &c.—आ is here exclusine (मर्यादायाम्)। आ
  गा हात् आगा हम्। अव्ययी—। आगा हं शांध विलान दित दित आगा हमिन स्वन्न स्वि दित आगा हिमा स्वाम स्वाम
- 2. (a). रक्त etc.—The reading रक्तज्ञबखयपञ्चवशोभिना is rejected because then पञ्चव is not red. (b) प्रावार्यः—प्रग्रहस्व: सुखम् प्रावणित (प्राचि) = इयम् प्रग्रहस्तेन सुखम् प्रावारयित (प्रिच)। (c). चिकतचिकता— Here the rule "प्रकार गुणवचनस्य" does not apply because प्रकार means साहद्य and the साहद्य is expressed already by इव। Hence we explain चिक भीतम्। सामान्य नपु सकम्। चिकतात् चिकता प्रकितचिकता frightened of the frightened, i. e. greatly frightened. सहस्रपित समास:। Bharavi's "भीतभीत देव शीतस्यूखः" is similar.
- 3. (a) दास्या: पुत्र:—A compound. षष्ठी is retained optinally with पुत्र: as उत्तरपद when abuse is implied. See "पष्ठ्या पाक्रीशे" (Pan, 6 3 21), "पुत्रेऽन्यतरस्थाम्" (6 3 22). (b). *Remark—here

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

षष्ठोऽङ्कः

the Vidushaka is misled bythe painting! he forgets that it is a mere picture, and takes it for real.

राजा—ननु वार्य्यतामेष धृष्टः।

KING-Pray, let this impudent fellow be stopped.

बिदृषकः—भवं एड्व अबिणीदाणं सासिदा इमस्स वारणे पहिवस्मिद [भवानेव अविनीतानां शासिता अस्यवारणे प्रभ-विष्यति]।

VIDUSHAKA—Thyself alone, the restrainer of the undisciplined will succeed in checking him,

राजा—युज्यते। श्रयि भोः कुसुमलताप्रियातिथे, किमत्र परिपतनलंदमनुभवसि।

एषा कुसुमनिषणणा तृषितापि सती भवन्तमनुरक्ता।

, प्रतिपालयति मधुकरी न खलु मधु विना त्वया पिवति ॥ १८ ॥

KIGG—Right. Heigh! Ho! The favourite-guest of creepers in flower, why dost thou undergo the fatigue of hovering about here? Here, thy devoted mate, though thirsty, is waiting for thee, seated on the flower, She does not indeed drink honey without thee.

राजिति। 'ननु' अनुनये। 'धृष्टः' मध करः त्या 'वार्यतां' प्रतिविध्यताम्। विदूषक इति। विकलाङ्गेन व्राष्ट्राणेन मया कथमेषः शिष्यते 'अविनीतानां' दुर्वं त्तानां 'श्रासितां विनेता 'भवानेव चस्य वारणे प्रभविष्यति' श्रक्तो भविष्यति नान्यः कोऽपि ताह्यः।

राजिति। 'एतत् युक्यते' युक्कमिव। चड्डमेव एनं वार्यिष्ये। 'षयि' इति कोमखामन्त्रथे। 'भो: कुसुमसमिताया खताया प्रिय चितिये भमर 'षव' षियान् अकुन्तखासुके 'कि' कथ' हथा 'परिपतनस्थ' एडडीय परिक्षमणस्य 'खेद' अमम् 'षमु-भवसि'। इष्ट्रैवलां, भौतेर्यं न लमस्याः प्रियः। या तु लया तुष्यति तासेव कुसुम- खतामनुषर, चिविखितां कुसुमस्यां धमरौ निह्निश्याह—। चन्यः—चनुरक्ता एषः मधकरौ द्रषिता कुसुमनिषणा सत्यपि भवनं प्रतिपालयित, त्या विना न खलु मधि पिवित । व्याख्या—'चनुरक्ता' भवित प्रेमवती 'एषा' इयं पुरौगता 'मधकरौ' भवत्पवौ 'द्रषिता' पिपासिता चतएव 'कुसुमे निषणा' छपविष्टा 'सत्यपि' [तदानौं प्रतीचादुष्परा इत्येर्थः] भवनं प्रतिपालयित' त्यामपेचते । कारणमाष्ट—त्या बिनां त्यां विहाय 'न खल' न नूनं मधि पवित । अस्याः से इस्त्या मानियत्यः, तत् तत्वैव गक्छः तेन रक्ता भार्यो च तुष्यित, कुसुमिता लता प्रियेणातिथिना भवता प्रीयते इत्याग्रयः।

NOTES

- 1. श्रविनीतानाम् &c.—Compare and see कः पौरवे बसुमतीं शासित श्रासितर द्विनीतानाम्—Act I क. This is a simple truth uttered in all sincerity. Vidushaka's delusion continues in the next two pages also (see प्रष्टस्थानागतम् &c., below) Raghava takes it as a taunt. विद्यक्त चिवगतस्य वार्यितुमशकालात् सोझएमाइ—Raghava.
- 2. (a) जुसुम etc.—जुसुमसमिता जता जुसुमजता। शाकपाथिवादि। प्रिय: श्रितिथ: प्रियातिथ: esteemed guest जुसुमजताया: प्रियातिथ:। तत् सम्बद्धी। (b) परिपतन etc.—पत् means 'to go'. परि means, सर्वत:। परिपतन is "hovering about." Raghava has परिपतनक्प: खेद:।
- 3. (a) जुसूम etc.—Sitting on the flower because thirsty. Raghava says thirsty because जुसूमनिषणा। द्वितलं जुसूमोपर उपनिश्चार मिं स्थानिष्या स्थान स्य

⁺ Adopted by Prof. Gajendragadkar.

the motive of the female bee, then the sitting still though only like waiting, is deliberataly taken by the king as the waiting itsslf. The figure is then समासी ित (See under वातिरित-पन्नवाङ्गुलीभि: &c.—& ct. I).

सानुमती—श्राङ्ज, श्राभिजादं क्ख् एसो वारिदो श्रिशर्यं श्रभिजातं खरवेष वारितः]।

SANUMATI-Noble Sir, he is very well and nobly stopped!

विदृषकः—पडिसिद्धा वि वामा एसा जादी [प्रतिबिद्धापि वामा एषा जातिः ।

VIDUSHAKA—This is a class that remains perverse though prohibited.

राजा-एवं भो न में शासने तिष्ठसि। श्रयतां तर्हि सम्प्रति ---

> **श्र**क्छिट्टवाळतरुपल्ळवळोभनीयं पीतं मया सद्यमेव रतोत्सवेषु। विम्वाधरं स्पृशसि चेद्भ्रमर प्रियाया-स्त्वां कारयामि कमलोद्रबन्धनस्थम् ॥ १६ ॥

KING-Ho! You do not attend to my injunction! Then be it known now-O Bee, if you touchest the Bimba-like lower-lip of my darling, attractive like the unfaded young leaf of a tree, drunk by me tenderly indeed in "love's banquets' I will have thee placed in bondage inside a lotus.

मानुमतीति। हे 'प्राय्ये, एष' समर: प्रभिनातं खलु न्यायं यथा तथैव ["न्याये कुलीमबुषयोरिमनातपदं विदुः'' दति याश्वतः] "वारितः" प्रतिषिदः । षार्यो भवाम् षाय्येष यंघा वायाः तथेदैनं वारयति, न तु पनार्थ इव कठोरं दण्डयति। वार्षप्रकार प्रति कटाचः । [cp "श्रक्षानातं खलुमन्तितम्" in swapna].

विदृषकः इति। 'एषा नातिः' तिर्देग्नातिः सुतराम् जनायां 'प्रतिविद्यापि'

वारितापि 'वामा' प्रतिकूला। नेयं वारणं गणयति ['वाम: प्रतिकूलेऽपि प्रोक्तः' दित दलावुध: ।

राजिति। 'एवम्' अनेन विधिना शकुन्तलामुखाभिमुखमेव धावन् 'मे शासने' निर्देशे 'न तिष्ठिष' न वर्त्तेसे। तेन आज्ञालङ्गनेनापि दण्डनोयोऽसि 'तिहं सम्प्रति श्रूयताम्'—। अन्वयः—हे समर, अक्तिष्टवालतरूपञ्चवलोभनीयं मया रतोत्सवेषु सदयमेव पौतं प्रियाया विम्वाधरं स्पर्शस चेत् तां कमलोदरवन्धनस्थं कार्यामि व्याख्या—हे 'समर' कामुक इति च 'अक्तिष्टः' अमृदितः अग्रुष्क इति वा यो 'वालः' नृतनः 'तरूपञ्चवः बचपत तदिव 'लोभनीयं' चित्ताकष्ठकं 'मया रतोत्सवेषु सदयमेव पौतं प्रियाया विम्वाकारम्' अधरम्' [शाकपार्ध्ववादिः] स्पृशिस चेत् यदि दशिस तदा 'त्वाम्' अपराधिनं 'कमलस्य' कस्यचित् पद्मस्य 'उदरहृष' यत् 'वन्धन' 'काराग्यहं तव' तिष्ठति यस्ताद्म्यं 'कार्यामि'। राजाहं त्वां परदारधर्षणापराधेन निरुष्णि घनेन तमसा, घोरमवातस्थारं पद्मोदरख ते कारा भविष्यति द्रति भावः।

NOTES

1. विम्वाधरम्—Avoid श्रधरः विम्वित्तव । That would give श्रधरविम्वम् । विदृषकः—एव्वं तिक्खण्द्रण्डस्स किं ग भाइस्सिद् [एवं तीक्षणद्रग्डस्य किं न भेव्यति]। (प्रहस्य आत्मगतम्) एसो दाव उन्मत्तो । आहं वि एदस्स सङ्गेन ईदिसवण्णो विश्र संवुत्तो [एष तावत् उन्मत्तः । अहमिप एतस्य सङ्गेन ईदशवणं इव संवृत्तः]। (प्रकाशम्)—भो चित्तं खु एदं [भोः चित्रं खल्वेतत्]।

VIDUSHAKA—Would he not de afrald of such istrict disciplinarian! (Laughing—Within himself) He is indeed mad. I too, through his companionship, have become as if of similar complexion. (Aloud)—Ho (friend), it is only a picture.

विद्वतः इति। 'एवं तीच्यः कठोरः 'दखों यस्य तस्य उग्रशासनस्य [प्रीष-विवचया षष्टी] 'किं न भेष्यति'। 'प्रइस्य' उपहासं क्रत्वा 'षात्मगतमाह'। हासस्तु राज्ञा गुत एव। 'एष' 'छन्मत्तस्वावत्' छन्मत्त इव [तावद्धार्णे]। षहमपि एतस्य' उन्मनस्य 'गड्गीष' गंगर्गात् 'ईहगो वर्षो' इप' यस्य तथाविध: [''वष: साट्र्पमेदयो:'' इति शाश्रतः] 'मंहत्ती' जात 'इव' । ''संसर्गना दोषगुषा भवन्ति'' इति मन्ये श्रहमपि उन्मत्तगड्गादुनमत्तो जात इत्यर्थ: ।

NOTES

1. ‡ एवं तीचा &c—This is a taunt uttered under the impression that the King has lost the power of discrimination because he is temporarily insane. Just then Vidushaka realises that the subject under discussion is but a picture. But simple-minded as he is, ye does not see that his own momentary spell was due to the king's supreme skill as a painter. On the contrary he believes that the king's malady is catching him and he also was about to lose reason through keeping company with an insane person. The thought of an insane taunting an insane brings on the laugh (प्रका)। The y intensifies the हास। The laugh is of course aloud; only the speech following is भारत्यस्त।

राजा-कथं चित्रम्।

KING-How so! A picture?

सानुमती—ग्रहं बि दाणिं श्रवगदत्था, किं उण जहािल-हिदाणुभावो एसो [श्रहमपि इदानीमवगतार्था, किं पुनर्थथा-लिखितानुभावी एषः]।

SANUMATI—I too have now realised the fact; what to say of this person who feels as he painted it!

राजा—वयस्य, किमिदमनुष्ठितं घौरोभाग्यम्। दर्शनसुखमनुभवतः साक्षादिव तत्मयेन हृद्येन स्मृतिकारिणा त्वया मे पुनरिष चित्रीकृता कान्सा॥२०॥

(वाष्पं विहरति)

[‡] Adopted dy Prof. Gajendragadkar

अभिज्ञानशकुन्तलम्

KING-Why is this mischief done, friend? To me with the heart full of her, enjoying the rapture of beholding her as if personally present, my darling is yet again threed into apicture by you recalling my memory. (Sheds tears).

सानुमतीति। 'श्रष्टमपि द्रदानीम्' ऋसिन्नेव चर्णे 'श्रवगतः' ज्ञातः 'ऋर्थः' वस्तुः चिवलमित्यर्थ:, यथा ताहशो सञ्चाता 'कि पुनर्धणालिखितं लिखितानुरूपम् 'त्रनुभवति' ध्यायति यस्ताइशः [णिनि:] 'एष' राजा। मयापि ज्ञातं सखोमेव पुर: पश्यामीति, शकुन्तलामय इदय एष राजा चिवस्थामिमां खयसुपिस्थितां मंस्रते इति न चिवम्। ['यथालिखिततानुभावी'' (रा-, वि-, म-)—''ययालिखितानुसारी'' (त-, न्या-)]॥

राजिति। हे 'वयस्य किं' किमर्थम् 'इदं पुरोभागिनो' दुष्तारं निरतस्य [''दोषैकः हक्पुरोभागो'' द्रत्यमर:] कार्य्यम्भकार्य्यमित्यर्थः [ष्यञ्प्रत्ययः] 'भनुष्ठितम्' भाच-रितम्। कुतो दुर्क्तमं द्रित चेत् ग्र्गु—अन्वय:—स्मृतिकारिणा वया तनायेन इदयेन साचादिव दर्भनसुखमनुभवतो मे कान्ता पुनरपि चिवौक्तता। व्याख्या—'स्रतिं' स्वरण् प्रक्रतसारणं करोति कारयति वा यसाधाविदेन 'लया तन्मयेन' शकुन्तलामयेन 'हृदयेन" चैतसा [करणे ३या] 'साचादिव' प्रत्यचिमव [''साचात् प्रत्यचतुल्ययोः'' इत्यमर:] 'दर्शनस्य' प्रत्यचह ष्टे: 'सुखम् भनुभवतः' उपलभमानस्य 'मे कान्ता शकुन्तला पुनरपि' भूयोऽपि 'चिवोक्तता' चिवरपेण परिणमिता। पूर्वं मया चितोक्तता अय तन्मयलात् पुन: प्राप्ता। सा सूयोऽपि लया चिवीक्वता। 'वाष्पं' नेवजलं विद्वरति सुचिति। प्राक् नष्टा पुन: प्राप्ता भुयोऽपि नष्टा इति रोदनकारणम्।

NOTES

1. यथालिखित &c.—लिखितस्य अनितिक्रमः यथालिखितम् agreement with what is painted. श्रव्ययो—। तत् श्रस्त्रासिन् इति यथालिखित + श्रच् मलधे = यथा लिखितम् that which agrees with &c.-Now see Tika.

2. पौरोभाग्यम्—भावे ष्यञ्। See Tika. Bhasa in Swapna uses

पुरोभागिता (with तल्)।

3. स्मृतिकारिणा—स्मृति is सार्ण recollection. तां करीति जनयति इति स्नाति + क्न + णिनि साधुकारिणि कर्तं रि = स्नातिकारी one who promotes recollection. तेन। Or we may derive from क्र + णिच्।

Adopted by Prof. Gajendragadkar.

सानुमती—पुव्वाबरिबरोही अपुट्यो एसो विरहमग्गो [पुर्वा-परविरोधी अपूर्व एष विरहमार्गः ।]

SANUMATI—Strange is the course of this love-sickness with a contradictory start and sequel.

राजा—वयस्य, कथमेवमविश्रान्तं दुःखमनुभवामि— प्रजागरात् खिळीभूतस्तस्याः स्वप्ने समागमः। वाष्पस्तु न ददात्येनां द्रष्टुं चित्रगतामपि॥ २१॥

KING—Friend, how can I undergo such ceaseless torture? Through wakefulneess is parred her vision in sleep, and tears, do not suffer me to see her drawn in a picture too.

सानमती । 'एव विरद्धस्य' इष्ठवियोगशोकस्य मार्गः पत्थाः रौतिरिन्यर्थः 'पूर्ध्सं प्रथमावस्थायाः 'त्रपरस्य, बन्यस्य, उत्तरावस्थायाश्य यो 'विरोधः' परस्परप्रतिषेधः तद्दान् भतएव 'त्रपूर्धः' षष्टप्टपृष्टः नूतन इत्यर्थः । चित्रस्य प्रथम चित्रत्वेन ज्ञानं ततः सत्य-त्वेन पुनय चित्रत्वेन इति पूर्वापरविरोधः इति राघवः । ['प्रविमान्तं दुःखम्' (वि)— 'प्रविश्रामं दुःखम्' (त-, न्या)— 'प्रविश्रान्तदुःखम्' (रा-, म-)]।

राजिति। श्रन्यः — प्रजागरात् तस्याः सप्ते समागमः स्विलीभूतः। वाष्यस्य विवगतामिष एनां द्रष्टुं न ददाति। व्याख्या— 'प्रजागरात्' राविजागरणात् तस्याः' शकुन्तलायाः [कर्रेरि क्रयोगा षष्ठो] 'स्वप्ते निद्रायां समागमः' मत्समीपागमनं 'स्विलोभूतः' निरुद्धः ["स्विलमप्रस्ते क्षौवम्'' इति मेदिनौ । ''श्रप्रस्तं एव उपचारात् निरुद्धं इति] प्रनष्टा सा जागता मया नैव दश्यते। स्वप्ते पश्चेयं यदि निद्रां लभेय नच लभे। तत् तस्याः चिव दर्धनं विना न मे श्ररणमन्यत्। तव 'वाष्यस्तु' तां तां पूर्वावस्यां स्वरतो मे दुःखात् जातं निवजलं पुनः 'चिवगतामिष' श्रास्त्रस्यः विश्विताच्य [श्रापः समुचये] द्रष्टुं न ददाति [भिन्नेऽपि वर्त्तोरे कविववचया तुमुन्] इत्यं विविधेऽपि विनोदनोपाये विद्यते कथ्य स्थास्य कथमविश्वान्तं दुःखमनुभवामि। श्रमुना तु मया श्रास्तिस्यात् चतुर्थोऽपि तस्या दर्शनोपायो खस्थोऽसूत्। लं पुनस्तव पौरोभाग्यमाचरन् मे स्रृति' कतवानिस [सप्ते समा—'' (रा-, वि- म-)— ''स्वप्रसमा—'' (त-, न्या-) ॥

NOTES.

- ा. अपूर्वः पूर्व is पुर्वदृष्ट by transferance of epithets. न पूर्वः। नञ्तत्—। विरहमार्गे is अपूर्व for it is पुर्वापर्गवरोधो (see Tika).
- 2. श्रविश्वान्तम्—वि+श्रम + ज्ञाक्तिर = विश्वान्तम्। न विश्वान्तम्। नञ्-नत्।—The emphasis is on the ceaselessnes of the torture. Hence श्रविश्वान्त should not be compounded. Besides the presence of एवम् is also a bar to समास। We have therefore rejected the reading श्रविश्वान्तदुः खम्।
- 3. (a). प्रजागरात्—See प्रजागरक्षण: in Act III. For a similar sense compare 'कयसुपलभे' निद्रां खप्ने समागमकारिणीम्—Vikramorvasi (b). खप्ने—The compounded खप्रममागम: is avoided becuse खप्न is emphasised. (c) *Remark—The verse explains how the दू:ख is अविद्यान्त। The दु:ख is—I cannot see her. When awake, she is not seen bodily because lost to me. She connot be seen on the canvas too for I am weeping (e.f. वाष्पं विद्यति, above). The only chance of seeing her is in a dream. But I cannot sleep (प्रजागर), so that chance too is lost. Just now through my temporary delusion, I was neither awake nor asleep and was enjoying har codany. My दु:ख ceased, but you have wickedly aroused me and brought meback to ceaseless (श्रविश्रान्त) misery (दु:ख)। How (क्षयम) can I bear it (श्रवुभवामि)।

सानुमतो—सब्बहा पमिज्जिदं तुए पश्चादेसदुक्थं सडन्दलाए [सर्बथा प्रमृष्टं त्वया प्रत्यादेशदुःखं शकुन्तलायाः]।

SANUMATI—Sakuntala's sorrow for repudiation is thorougly wiped off by you.

(प्रविश्य) चतुरिका—जंदु भट्टा। वट्टिश्राकरण्डश्रं गेणहिअ इदोमुह' पत्थिश्रम्ह ् जयतु भर्ता। वार्त्तिकाकरन्डकं गृहीत्वा इतोमुखं प्रस्थितास्मि—]।

CHATURIKA (Enterning)—Prosper. O Sire prosper. 1 was proceeding, this way having taken up the casket of brushes—

^{*} Adopted by prof. Gajendragadkar.

राजा--किं च ?

KING-What then?

चतुरिका—सो मे हत्थादो अन्दरा तरिक आदुदिआए देवीए वसुमदीए अहं एवव अज्जिलसम उक्णइस्मं ति सबलकारं गहीदो [स मे हस्तादन्तरा तरिलकाद्वितीयया देव्या वसुमत्या अहमेवार्य-पुत्रस्योपनेष्यामि इति सबलात्कारं गृहीतः]।

CHATURIKA—On my way it was forcibly taken away from my hand by Queen Vasumati with Taralika as her second, saying "I will myself carry it to my husband."

सानुमतीति। 'प्रत्यादिशात्' निराकरणात् यत् तस्या 'दु:खं तत् 'लया सर्वथा सर्वप्रकारेण 'प्रसृष्टं' चालितम्। एतत् शुला अण अपि दुःखं तस्या न स्थात्।

चतुरिकेति। 'वर्ष्टिकाया: तूलिकाया: 'करण्डकं भाजनं 'ग्टहीला इतोसुखं'
भवदिभसुखं प्रिष्टितास्मि गन्तुमारध्वास्मि [स्रादिकर्मणि कर्त्तरि क्तः]।

राजेति। प्रस्थितासि 'किंच' जातं ततः कथय।

चतुरिकेति। 'यन्तरा' मध्ये, वता नि इत्यर्थः, 'तरिलक्या तदाख्यया' परिचारिकया
या 'दितीया' तथाविधया 'देव्या वसुमत्या' परिचारिकासहायया तथा द्रत्यर्थः—'श्रहमेव
पार्थपुवस्य उपनेष्यामि' समीपे प्रापियष्यामि 'दति' एतदुक्त्वा—'वलात्कारेण' हिठकारितया 'सह [वलादिति हठाये ऽत्र्ययम्] 'स वित्त काकर् कः 'मे हलात् गटहोतः'।

NOTES

- I. (a). वार्त्तिका &c.—वर्त्तते इति इत + खुल् कर्त्तरि स्त्रियाम् = वर्त्तिका paint, or बर्त्तका a duck, See Tika (b) इतोमुखन्—इत: अस्यां दिशि मुखं यस्मिम् कर्मणि तत् यथा तथा। Qualifies प्रस्थानिक्तया।
- 2. (a). तरिचका &c.—तरिचका दितीया यया or यसाः supposing दितीया to mean सहाय। वह—। Or again तत्—(See Tika). (b) पार्थपुत्रस—श्रेषे वष्टी। Related to उप uncompounded; or उपनेष्यामि।

बिदृषक:--दिदृष्ट्या तुमं मुक्ता (दिष्ट्या त्वं मुक्ता)।

VIDUSHAKA-Luckily you are let off!

चतुरिका—जाव देवीए विड्वलगां उत्तरीद्यं तरिलया मोचेदि दाव मए णिव्वाहिदो श्रता [यावत् देव्या विटपलग्नमुत्तरीयं तरिलकाः मोचयित तावन्मया निर्वाहित श्रात्मा]।

CHATURIKA—While Taraiika was disengaging the queen's mantle whichwas caught in a twig my person was carried off by me.

राजा—वयस्य, डपस्थिता देवी बहुमानगर्विता च। भवान् इमां प्रतिकृतिं रक्षतु।

KING—Friend, the queen is at hand and she is sensitive through much attention (on my part) Do thou save this picture.

यावदिति। 'बिटपे' वृच्चशाखायां 'लग्न' संसत्तां 'देशाः उत्तरीठं' पूर्वतायां ग्रकं 'यावत् यत्कालं 'तरिलका मोचयितं [यावद्योगे भिबष्यित लट्] 'ताबत् तत्कालम्, जभयस्योरन्यास्त्रतत्या तिस्त्रतं बाबसरे 'मया आत्मा खदेहः ['आत्मा देहमनोत्रद्धा-स्वभावधृतिकृष्ठिष्' द्रति विश्वः] निर्वाहितः दूरे नीतः। तेनैवाहं स्ता न हि 'खेच्छ्या तयोः।

राजिति। 'देवो उपस्थिता' आगतप्राया। सा 'च वहुमानेन' दहिंद्नं मदीयेन आदरेण 'गर्टिता जातगर्वा, जातवहुमानगर्वा दत्यर्थः। अद्यमेवार्थ्युवस्य वहुमता दत्यभिमानवती देवी यदि प्रयविलिखितां में शकुन्तलाभूर्त्ति 'प्रस्थे तृरूनम् ईर्ष्यया एनां नाशयेत्। तत् 'भवानिमां प्रतिक्षतिं रचतु' एतां ग्टहौत्वा अपयातु दत्यर्थः।

NOTES

1. (a) क्ष्यावत् &c.—This is in reply to Vidushaka. I was not let off through kindness, but managed to run away while they were busy. (b). उत्तरीयम—उत्तरिक्षान् देहे भवम इति उत्तर + क — A loose garment worn on the upper part of the body. A wrapper. (c). निर्वाहत:—निर + वह (to lead) + णिच् + क्ष क्षेणि। Let off. For a similar use compare 'यदातु निर्वाहयतिका में पियम' — Buddhacharita.

[#]Adopaed by Prof. Gajendragadkr.

विदृषकः — अत्ताणंत्ति भणाहि [आत्मानमिति भण]। (चित्रफरुकमादायोत्थाय च) जइ भवं अन्तेष्ठरकूड्वागुरादो मुचीअदि तदो मं मेह्प्पड़िच्छन्दे पासादे सहाबेहि [यदि भवा-नन्तःपुरकूटवागुरातो मुच्यते ततो मां मेघप्रतिच्छन्दे प्रासादे शब्दाययतु]। (द्रुतपदं निष्कान्तः)।

VIDUSHAKA—Say "Save thyself'! [Taking the picture board and getting up.] If thou art released from the noose of perfidy of the harem, then shout for me at the house (palace) named Meghapratichhanda (Exit in quick steps).

सानुमती—ऋण्णसंकन्तिहिश्रश्चो वि पढ़मसंभावणं श्रवेक्खिद सिढिलसोहदो दाणिं एसा [श्रन्यसंक्रान्तहृदयोऽपि प्रथमसम्भा-वनामपेक्षते शिथिलसौहद इदानीभिषः]।

SANUMATI—This person with his affection less ardent, respects his first love though his heart is transferred to another.

विद्षक इति। किं मन्धसे प्रतिकृतिमातं नाध्येत्, मामिप इन्यात् यदि पश्येत् । तत् 'भण आत्मानं' रचतु भवान् 'इति'। 'श्रनः पुरस्थ' लचणया ततस्यायादेव्या या 'कूटवागुरा' मायाक्षं नालम् ["मायानिश्चलयन्त्रेषु" प्रस्तुत्य "सीराङ्गे कूटमस्त्रियाम् इति, 'वागुरा स्गवन्थनो' इति चामरः] तस्मान्' यदि मुच्चते' मुक्तो भवित [कर्म-कर्नां स्गवन्थनों इति चामरः] तस्मान् यदि मुच्चते' मुक्तो भवित [कर्म-कर्नां र लट्टे] 'ततो मां भेचप्रति च्छन्दे" तदाख्ये 'प्रासादे श्रव्हाययतु श्रव्दं कारयतु तत्र भवदाद्वानं श्रुता श्रदं करिष्वामि ["श्रव्हदेर—' इति क्यल् करणे। ततो विच्। श्रव्धिकर्तः कर्मसंज्ञा]। 'द्रतानि सत्वराणि 'पदानि यस्मिन् तत् यया तथा निष्णान्ता' [कूटवागुरा—'' (त-न्या-)—कालकूट'' (रा- वि-म-)॥ श्रव्हायख्यं (वि)—श्रव्हापयं (रा-)—श्रव्हयं (स-) श्रव्हा-यथते" (त-न्या-)]॥

सानुमतीति। इदानीं श्रिथिलं मन्दं सीइदं यस तथाविधः [सीइदिमिति प्रिया इदभावः इत्यादि व्याख्यातं प्राक्] एषः राजा प्रसा शकुन्तलायां संतान्तम् प्रासत्तं

अभिज्ञानशकुतलम्

'हृदयं' यस्य ताहणोऽपि 'प्रथमा प्राक्तता या समावना' सतिक्रया पूर्वप्रदर्शिता या वसुभत्यां प्रीति: इत्यर्थः तांम् 'श्रपचते मानयति। सर्वेश्वरोऽपि सन् यदयं देव्या वसुमत्याः शकुन्तलाप्रतिक्रतिं निगूहति तव कारणं प्रथमप्रदर्शितप्रण्यगौरवं न तु वसुमतीरेम।

NOTES

- 1. पात्मानम्—The meaning is—Instead of saying भवान् प्रति-क्रतिं रचतु' you should say भवान् त्रात्मान् रचतु"। चतुरिका has escaped somehow but she will not let me off so easily. We two have been helping you in this matter, but my offence is greater in her eyes.
- 2. कूटवागुरा—This seems to suit मुचाते better than कालकूट। (b) शब्दाययतु—शब्दं सुदैन्तं प्रेरयतु इति शब्द + क्यङ् + णिच + लोट् तु = श्व्याय (नाम धातु) + णिच् + लोट्तु शव्याययतु। Here शब्दाय is अकमक because the कमें i. e. शब्द is included in the धालधे (धालधेनीपमं-गहात्)। Thus अह शब्दाये (अणिचि) = भवान् मां शब्दाययतु the अणिकर्ता becoming कर्म by the rule "गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माककर्मकाणामिणकर्ता मणी'। The भाष्यकार however directs त्रतीया in the श्रणकर्ता of शव्दाय। Thus ''शव्दायते देवदत्तः। शव्दाययति देवदत्तेन''—Bhashya. 1.4.52. The poet disregards the Bhashya in Act. IV. c.f. "हिस्तिनापुरगामिनः ऋषयः शब्दाव्यन्ते")। We may note that there the Beng. Ed. reads शब्दायनी and here Vidvasagara's reading is श्रद्धायख। If these are adopted the grammatical diffculty in Act IV. is overcome. There न्दृषय: श्रव्दायन्ते means the sages are talking. But मां शब्दायस्व raises fresh difficulty, because शब्दाय being अकर्मक it cannot govern माम ''शब्दलचणस्थाव कर्मण: अन्तः-भीवात् कर्मान्तरायोगाच भक्तमैकत्वात्—Kaiyata. HaradattaBhottoji are also to the same effect. Nagesa differs. He believes that like पुत्रमाद्वयति we may have पुत्रं श्व्दायते ('विहर्भूत-पुनादि नर्म — Sabdendushekhara). On the whole, it seems better to suppose that Kalidasa does not strictly follow the Bhashya and has attached णिच् to शब्दाय। Nor is this the only instance of his disregard of Panini's teaching.

(प्रविश्य पत्रहस्ता)—प्रतीहारी—जेटु जेटु देवो (जयतु जयतु देवः)।

(Entering with a letter in hand) THE WARDER-Prosper, let Sire prosper.

राजा—वेत्रवति, न खल्वन्तरा दृष्टा त्वया देवी।

KING-Vetravati, was not the Queen noticed by you midway?

प्रतीहारी—अह इं। पत्तहत्थं मं देक्किअ पड़िणिउत्ता (स्रथ किम्। पत्रहस्तां मां दृष्ट्या प्रतिनिवृत्ता)।

WARDER-Yes, Seeing me with a letter in hand she has gone back.

राजा-कायंज्ञा कार्य्योपरोधं मे परिहरति।

KING-Knowing what is proper, she avoids interruption of my state-affairs.

प्रतीहारी — देव, अमचो विण्णवेदि अत्थजादस्स गणणावहुछदाए एकक एडव पौरकज्जं अबेक्खिदं देवो पत्तारुढ़ पचक्खीकरेदुत्ति [देव, अमात्यो विज्ञापयित — अर्थजातस्य गणनाबहुछतया एकमेव पौरकाय्यमबेक्षितमः। तहेवः पत्रारुढ़ प्रत्यक्षीकरोतु
इति]।

WARDER—Sire, the minister reports that owing to the length of the counting of the several receipts, only one case of the citizens has been investigated. Let Sire see the same put on paper.

राजिति। 'देवी' वसुमती 'त्वया चन्तरा' मध्ये वत्मैनि इत्यर्थः न खलु हरा' न किं हरा [खलु जिज्ञासायाम्। ''निषेधवाक्यालङ्कारजिज्ञासानुनयेन खलु'' देवसरः]। कार्यक्रीत। कार्यकरणीयं जानाति या तयाविधा कार्याकार्यविनेकवती देवी भी कार्यस्य राजकार्यस्य उपरोधं विद्रं 'परिहर्ति' त्यजति। राजकार्यस्य विद्रजननम् भकार्यम् इति मला निवर्तते देवी।

प्रतीहारीति। 'अर्थजातस्य' तेस्तेराधिकारिकै: प्रेषितस्य वित्तसमूहस्य [अर्थः प्रकारे विषये वित्तकारणवस्तुषु' इति ''जातं व्यक्त्योधजन्मसु'' इति च कोषः] 'गण-नायाः' मंख्यानस्य वहुलतयां वाहुल्योन [हेती हतीया] 'एकमेव पौरकार्यम् अविचितम् आलोचितं मया। पते आरुढ़ं पतस्यं 'तत् देवः प्रत्यचीकरोतुं खय-मालोचयतु।

NOTES

- 1. अधिकाम&c—The poet here very skilfully keeps Vasumati away. Up till now Sanumati has not disclosed the birth of Sarvadamana or that arrangements are being made by the gods for the re-union of Dushyanta and Sakuntala. Vasumati's presence would have prevented the discloure altogether, and this purpose of introducing Sanumati would have been defeated.
- 2. प्रत्यचीनरोतु—अच्छो: प्रति इति प्रति + श्रीच + टच् समासान्त = प्रत्यचम् ।
  Now प्रत्यच + च्व + क् + लीट तु; no समास for Bhattoji says "श्रीतिङ्गनाथायं समासः" (See प्रदक्षिणोक्षरुष्य, प्रत्यचीकरिष्याम, &c. Ante.)

राजा—इतः पत्रं दश्य । (प्रतीहारी उपनयति)।

KING-Here, show the letter. (The warder takes it up to him).

राजा (अनुवाच्य)—कथम्। समुद्रव्यवहारी सार्थवाही धनिमत्रो नाम नौक्यसने विपन्नः। अनपत्यश्च किल तपस्वी। राजगामी तस्यार्थसञ्चयः इत्येतदमात्थेन लिखितम्। कष्टं खल्वनपत्यता। बेत्रवति, बहुधनत्वाद्वहुपत्नीकेन तत्रभवता

भवितव्यम्। विचार्य्यतां यदि काचिदापन्नसत्वा तस्य भार्य्यासु स्यात्।

KING (Having read)—How so! A merchant named Dhanamitra trading by the sea died in ship-wreck and the poor fellow is childless; the wealth hoarded by him has to go to king. This is what is written by the Minister Childlessness is misery indeed! Vetravati, having great wealth, his good self must be one with many wives. Let it be ascertained if among his wives any one be quick with child.

राजिति। 'अनुवाचा' पिठला। 'कथम्' द्रत्यास्यें। 'ससुद्रोण व्यवहरति पणते क्रयविक्रयक्षमें कुरुते यस्त्रधाविधः ,सार्थान्' विणिकसमूहान् 'वाह्रयति' प्रापयित देशा-लराणि यस्त्रधाविधः विणक्पितः 'धनिभवो नाम नावां पोतानां व्यसने विपत्तिः, जसि-मञ्जनिस्त्रथः ['व्यसनं विपदि संग्रे' तित्रमरः] तत्र विपन्नः' सतः। 'तपस्तो' भनु-। कम्पाः स विणक् अनपत्यस्र निःसन्तानस्र। तस्य प्रधानां सञ्चयो वाहुलां प्रभूतमथं-जातिमिति भावः ; तद्दा 'पर्यसच्यो' वित्तसङ्घः [वहुत्वविवचायामच् न तु राशीकरणे। प्रप्राणिसंघे वा प्रच्] राजानम्' अवस्यं गच्छति' यसाद्दशः। 'धनपत्यता' सन्तति-होनता 'कष्ट' खलु' क्रोण एव। 'बहुधनत्वात्' पाद्यत्वात् 'बहुपत्रीकिन' भार्यावाहुला-वता [नदीत्वात् कर्] भवितव्यम्। विचार्यं तां धन्तिष्यं निर्जायं ताम् [कर्मणि लोट्] 'सत्वं' जीवम् भापन्ना, यद्दा भापन्न' सत्वं मया ताद्दशे गर्भणी द्रत्यथः।

NOTES

1. पर्यस्थय:—सम्+ चि+ पच् भावे = सञ्चयः plenty बाइलाम्। It. does not mean राशि a heap; for then the rule "निवास-चिति-यरौरोपसमाधानेषु पादेश्व कः" will require घञ, and च will change into क given सङ्घायः। The Vritti thus comments on निचय—"इह कसाझ भवति महान् काष्टनिचयः। वहुत्तमत्र विविच्यतम् न उपसमाधानम् (heaping—राशोकरण")। पर्याना सञ्चयः। This means सञ्चिता पर्याः। प्रतीहारी—देव, दाणिं एव्व साकेद्श्रस्स सेष्ठिणोद्धहित्रा प्रविहारी—देव, दाणिं एव्व साकेद्श्रस्स सेष्ठिणोद्धहित्रा णिव्वत्तपुंसवणा जात्रा से सुणीश्वदि [देव, इदानीमेव साकेत-कस्य श्रेष्ठिनो दुहिता निवृत्तपुंसवना जाता श्रस्य श्र्यते]।

श्रभिज्ञानशकुन्तल्रम्

WARDER—It is reported that his wife, the daughter of a merchant of Ayodhya, has her Pumsavana ceremony just performed.

राजा—ननु गर्भः पित्रंत्र रिक्थमहिति। गच्छ एवममात्यं ब्रुहि।

KING—Surely, the fœtus deserves (inherits) the paternal property. Go say this to the minister.

प्रतीहारी—जं देवो आणवेदि [यत् देव आज्ञापयति]। (प्रस्थिता)।

WARDER-What Sire commands. (Proceeds to go).

राजा-एहि तावत्।

KING-Do comeback.

प्रतीहारी-इअम्ह [इययस्मि]।

WARDER-Here I am.

राजा-किमनेन सन्ततिरस्ति नास्तीति।

येन येन वियुज्यन्ते प्रजाः स्निग्धेन बन्धुना। स स पापादृते तासां दुष्यन्त इति घुष्यताम्।। २२।।

KING—What is gained by considering if there is or is not progeny? With whomsoever loving kinsman the subjects are separated by death, that one, save the sinful, is Dushyanta unto them—Let this be proclaimed.

प्रती हारीति। 'अस्य जाया' पत्नी 'साकेतः' अयोध्या यस्य निवासः तस्य [साकेत-शब्दो धूमादिषु पठ्यते। ततः केषिको बुज्] 'शेष्ठिनः' वनिजः 'दुहिता इदानीमेव निब्रत्त'' सम्पन्नं 'पुंसवनं गर्भाधानात् वतीये मासि कर्त्तेव्यः संस्तारविशेषी यस्याः 'ताहृशो इति शूयते'।

राजेति। 'ननु' अवधारणे। 'गर्भः' गर्बस्थमपत्य' 'पित्रा' पितुरागठं 'रिक्षं' धनम् [''रिक्थस्वम् व्यं धनं वसु''] 'पर्हति।

राजिति । अपरमिप किञ्चित् वक्तुकामः 'एष्टि तावत्' इति प्रस्थितां प्रहीद्वारीं निवर्त्तेयति ।

राजिति। 'सन्तिः श्रस्ति द्वितं 'सन्तिः नासि' द्वित 'श्रनेन' वा 'किस्? विद्यमाने श्रपत्थे श्रविद्यमाने च फलं तुल्यम्। क्वत द्वत्याह—श्रन्वयः—प्रजाः येन येन सिग्धेन वत्थुना वियुज्यन्ते पापात् इते दुष्यन्तसासां स स इति घुष्यताम्। व्याख्या— 'प्रजा' जनाः येन येन सिग्धेन सेहयुक्तेन वत्थुना' वान्धवेन पिवादिस्वजनेन 'वियुज्यन्ते वियुक्ता भवन्ति 'पापात् पापनिरतात 'इते' विनाः, पापिनं स्वजनं वर्णयत्वा द्व्ययः 'दुष्यन्तः' [स्वनामग्रहणेन "दुष्यन्तो ने वत्थुः'' द्वित महतो गौरववार्त्ता स्चिता] 'तासां प्रजानां 'स स वन्धः', वत्य स्थाने स्थितः 'द्वित एतत् घृष्यतां' विज्ञास्यताम्। यो यतः दुष्यन्तसस्य तस्य स्थाने श्रास्ते। तत् सते वा स्थिते वा फलं तुल्यमेव। किन्तु यः पापो सियते तस्य स्थाने दुष्यन्तो न स्थास्थित।

NOTES

- 1. (3) सक्तिक्य—The Parkrita सक्ति प्रस् should not be rendered s स्कित्य as has been done by Raghava. सक्तिय श्रेष्ठों is an awkward phrase the पष्ठों in such eases being unusual. सक्ति जातः सक्ति भनः or सक्ति बस्ति इति सक्ति + बुञ् = सक्तिक of Saketal. न तस् । Qualifies श्रोष्ठनः । (b) श्रेष्ठनः श्रतिश्येन प्रश्रसानि इति प्रश्रस् + इप्टन् = श्रेष्ठानि, श्रेष्ठवसूनि इत्यर्थः, तानि यस्य सन्ति इति श्रेष्ठ + इनि मत्यर्थे = श्रेष्ठी merchant.
  - 2. (a) येन नियुक्त This is from युक्ति to join रुधादि। वियुक्त is to disjoin. य: प्रका: नियुनिक्त gives येन प्रका: वियुक्ति in the कर्म- नान्य। पापात पापम भीका भ्रस्य द्रति पाप + भन् मल्यं = पाप: wicked. क्रिते योगे प्रमी। (c) प्रध्यताम चित्र विश्वव्दने चुरादि + क्षोट ताम कर्मिण। विश्वव्दन is declaration of views, "भनित्योऽस्य णिन्"— Madhava. The भ्वादिगणीय root has a different sense.

प्रतीहारी—एब्बं णाम घोसइद्ब्बं [एवं नाम घोष्ट्रि-तन्यम्]। (निष्कम्य पुन: प्रविश्य) काले प्रवृद्दं विद्य अहि-* Adopted by Prof, Gajendrhgdkar.

णन्दिदं देवस्स सासणं । काले प्रवृष्टमिव श्रभिनन्दितं देवस्य शासनम्]

WARDER—It shall be so praclaimed. (Going out and com. ing back) Sire's command is welcomed like a time y shower.

राजा (दोघंमुष्णश्च निःश्बस्य)—एवं भो सन्उतिच्छेद्-निरवलम्बनां मूलपुरुषावसाने सम्पदः परमुपतिष्ठन्ते। ममात्यन्ते पुरुवशिश्रय एष वृत्तान्तः।

KING (sighing deep and warm,—Thus O do riches at the death of the original owner, being supportless by the lapse of progeny, pass to a stranger. After my demise too such will be the fare of the fortune of Puru's race.

प्रतीहारौति । 'काले' यथाकाले यत् 'प्रहरू' सुद्दृष्टिः [भावे कः] तत् द्रव देवस्य भासनसभिनन्दितं पूजितम् ।

राजिति। 'मोः' द्रित अलत्यामन्त्रणं प्रतीष्ठारौसंवोधनं वा। 'सन्त्रयाः छिटेन अभावेन निरवलम्बना निराश्रयाः 'सम्पदः विभवा 'मूलपुरुषस्थ' अर्जेशितुवेशधरस्य 'अवसाने' अन्ते, अभावे, नाशे द्रत्यर्थः 'एवम्' अनेन विधिना 'परम् अन्यं जनम् 'उपतिष्ठन्ते सगच्छन्ते [सङ्गतिकरणे आत्रानेपदम्। उपतिष्ठांन्त द्रित पाठे आश्रयन्ति द्रत्यर्थः]। 'ममापि अन्ते अवसाने, स्रते मिय द्रत्यर्थः पुरुवंशित्रयः पौरव- ख्याः 'एष इत्तान्तः एवप्रकारः, पराश्रयणं भविता द्रित वार्त्ता। ['—निरवलम्बना (त-, न्या-)—उपतिष्ठन्ति (रा-, व-, म-)॥ 'श्रिय एष इत्तान्तः (त-, न्या-)— "श्रीरकालद्रवोप्तवोजा भूरवंइत्ता' (रा-, मि-, म-)॥

NOTES

1. (a) उसम्—It is difficult to see how उष्णिन:श्वास has to be acted (b). सन्तिक्दे &c.—The reading निरवलम्बानां कुलानाम् makes कुल as निरवलम्ब। But if there is सन्तिक्दे where is the कुल; When कुल itself does exist, the question whether निरवलम्बन or

सावसम्बन does not arise. On the other hand निर्वसम्बना: qualifying सस्पद: is perfectly intelligible. There being no सन्ति the wealth amassed has no one to go to-becames निरवलभ्वन । (c). छप-तिष्ठन्ते—'उपाद्दे वपूजासङ्गतिकरणमैवीकरणपथिषु'' द्रति सङ्गतिकरणे पात्मानेपदम् । (d). Remark—Tne reading श्रीरकाल &c. gives no good sense,

प्रतीहारी-परिहदं अमङ्गलं [प्रतिहतममङ्गलम्]।

WARDER-Let the evil be averted !

राजा—धिड्मामुपस्थितश्रेयोऽवमानिनम्।

KING-Fie on me that disregarded the luck, that came to hand.

सानुमती—असंस्र सहीं एव्व हिअए करिश्र णिन्दिदो णेन ऋप्पा [असशयं सखीमेव हृदये कृत्वा निन्दितः अनेन श्रात्मा 🔃

SANUMATI—Undoubtedly his self is blamed by him having that very friend of mine in his mind.

राजा—

संरोपितेऽप्यात्मनि धर्मपत्नी त्यक्ता मया नाम कुलप्रतिष्ठा। कल्पिष्यमाणा महते फलाय वसुन्धरा काळ इवोप्तवीजा ॥ २३ ॥

KING-Though my own self was caused to germinate in her, the wife entitled to join me at sacrifices, the support of my famiy, was foolishly abandoned by me like a tract of land with seed sown in time and about to become fit for a great harvest.

प्रतीक्षारीति। 'चमञ्चल' भवद्रमाद्यप-पौरविश्रयः पराश्रयणच 'प्रतिकृतं' निराक्षतं

राजेति। 'कपिखतं स्थांप्राप्तं यत् 'श्रेयः' मङ्गलं सापत्यदारकपम्, तत् 'अवमन्यते यस्तवाविधम् [सधकारिणि णिनि:] 'मां धिक्'।

राजेति। श्रन्थः—काले उप्तवीं महते फलाय कल्पिष्यमाणा वसुन्धरा इव कुलप्रतिष्ठा धर्मपत्री श्रात्मिन संरोपितेऽपि मया त्यक्ता नाम। व्याख्या—'काले यथा- धमये 'उप्तम्' (वप + क्तः) श्राहित 'वीं ये य्यां ताहशो [पत्रोपचेऽपि यों क्यम्] श्रत्पव 'महते' प्रभूताय 'फलाय' श्रस्थाय [पत्रोपचे पुत्रफलाय] 'कल्पिष्यमाणा' प्रभविष्यनो [क्रिपियोगे सम्पद्यमाने चतुष्यों] 'वसुन्धरा रत्नधात्री धारिती 'इव कुलस्य' पुरुषवंशस्य 'प्रतिष्ठा श्रालम्बनस्वरूपा [वसुन्धरायामपि योज्यमितत्। ''हे प्रतिष्ठे कुलस्य मे। समुद्र-रश्मना चीवीं सखी च युवयोरयम्॥'' इति प्रागुक्तः] 'धर्मार्था' प्रजाप्रयोजना 'पत्नी' (श्राक्तपार्धिवादिः)। (यहा—तादधा ६तत्) श्रक्तन्तला 'भात्मिन' खरूपे संरोपितेऽपि' मत्पेरणया संस्कृदेऽपि ['श्रात्मा वेपुत्रनामासि' इत्यात्मनः प्रवत्वश्चतेः] मया त्यक्ता नाम' कुत्सितमेतन्त्रे [नाम कुतसायाम्। ''नाम प्राकाष्ट्रसम्माव्यक्रीधोपगमकुत्सने'' इत्यारः]।

NOTES

1. प्रतिष्ठतम् &c.—Act V प्रतिष्ठतं भवतु is the construction.

2. (a) चंरापिते—सम + रह + षिष् + का कर्मीष । * (b) नाम Implies censure. मया धर्मपत्नी त्यक्ता। This is reprehensible from consideration of afterlife (परकोक)। Again मया जुलप्रतिष्ठा त्यक्ता, भात्मिन संरोपितेऽपि त्यक्ता is censurable from wordly (इस्लोक) considerations directly, and indirectly from consideration of परलोक so far as it affects the Pitris by पिण्डलोप। (c) The root क्रम is भात्मनेपदी; but in लुट the forms are क्रम्स्यति—कल्पिथते &c. as in the case of हत anie.

सानुमती— त्रपरिच्छण्णा दाणिं दे संददी भिबस्सिदि [अपरिच्छिन्ना इदानों ते सन्तितिर्भविष्यति] ।

SANUMATI-Your progeny will now continue uniterrupted.

चतुरिका (जनान्तिकम्)—अए इमिणा सत्थवाहवृत्तन्तेण दिउग्विश्वो भट्टा। णं अस्सासिदुं मेहप्पडिच्छन्दादो अङ्जं माढव्वं गेग्रिहिअ आअच्छेहि। अये अनेन सार्थवाहवृत्तान्तेन

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

द्विगुणोद्धेगी भर्ता। एनमाश्वासयितुं मेघप्रतिच्छन्दात् आर्य-माधव्यं गृहीत्वा आगच्छ ।

CHATURIKA—(Aside)—Ah; By this story of the merchant, Sire has double the anxiety now. Go and come back fetching noble Madhavya from Meghapratichhands place to console him.

प्रतीहारी—सुट्ट भणासि [सुष्ठु भणसि] (निष्कान्ता)। WARDER—Thou sayest well. (Exit).

सानुमतौति। 'द्रदानौम्' त्रधुना, शकुन्तलायां नाते सर्वदमने द्रत्यर्थः 'ते सन्तिः कुलप्रवाष्टः 'त्रपरिक्किन्ना विक्के दरहिता भविष्यति'।

चतुरिकेति। 'सार्थवाइस्थ' [प्राक्वाख्यात:] विषाक्पतिर्धनिमवस्य 'हत्तान्तन' वार्त्तया 'दिगुण:' समिषक इत्यर्थ: उद्देग:' पौड़ा यस्य तथाविषी जाती 'भर्ता'। 'ए' भर्तारम 'प्राप्यासियतु' सान्त्वियतु 'मिषप्रतिच्छन्दात्' तन्नामकात् प्रासादात् 'माधव्य'' स्ट्हौला प्रागच्छ [माधव्यस्य यहणे प्रासादस्य ''भ्रुवमपाये—'' इत्यपादाने पद्यमी। भवत्वर्त्तृको माधव्यकरणक प्राप्यास इति समानकर्त्तकता नेया]। NOTES

- 1. अपरिक्षित्रा—परिक्षित्रा is दयत्तया निर्णीता । c. f.. "परिक्षित्रप्रभाविद्यनं मया न च विद्याना—Kumara. Hence अपरिक्षित्रा is endless.
- 2. पात्रासिंग्स्—Here the कत्त्रेल of पात्रासनिक्षण is attributed to प्रतीसारी। भाषव्य is only instrument. Otherwise पागमनिक्षण and पात्रासनिक्षण will have different कत्त्री and the तुसुन will be barred.

राज—श्रहो दुष्तस्य संशयमारुदा पिएहभाजः। कित श्रस्मात् परं वत यथाश्रुतिसम्मृतानि को नः कुले निवपनानि करिष्यतीति। न्नं प्रसूतिविकलेन मया प्रसिक्तं धौताश्रुशेषमुद्दकं पितरः पिवन्ति॥ २४॥

THE PERSON NAMED IN THE PE

(मोहसुपागतः)।

KING—Alas! The participators of the rice-cakes offered by Dushyanata here reach a dubious situation. For, surely of the water offered by me, destitute of progeny, the forefathers drink what is left after washing their tears brought forth by the thought—"Alas, who in our race, after this person, will do the libations. prepared according to the Srutis" (Goes into a swoon)

चतुरिका (ससम्भ्रमम् अवलम्ब्य)—समस्मसदु समस्ससदु भट्टा [समाश्वसितु समाश्वसितु भर्ता]।

CHATURIKA—(Hastily holding)—Take comfort, let Sire take comfort.

रानेति। 'श्रहो' खेदे। दुष्यन्तस्य' [नामग्रहणात् प्रख्यातिद्योतनम्। तेन प्रव्यातस्य ममाप्ये वं वृत्तम् इति महत् सिदकारणम्] ''पिएडं अजन्ते ये ते, पितर दृत्यर्थ: 'सश्यं' सङ्कटम् 'घाढ्ढाः' श्रापन्नाः । नूनमन्नक्रक्तसृत्पश्यन्ति पितर: । 'कुत:' अन्वय:---नूनं वत असात् परं न: कुले ययास्रुतिसभूतानि निवपनानि क: करिष्पति इति पितरः प्रसुतिविकालीन मया पसिक्त सुदकं धीता शुशेषंपिवन्ति । व्याख्या — 'नूनं निश्चितं 'वत खेदे [भव्यवम्] 'श्रस्मात्' दुष्यन्तात् 'परं' पश्चात् स्रते दुष्यन्ते द्रत्यर्थः 'नः' कुले पुरुवंशे 'यथाश्रति वेदोक्त विधानेन 'सम्भूतानि' सम्यक् चितानि 'निवपनानि पिट्टदानानि पिखोदककर्माणि 'क: करिष्यति' न कोऽपि। 'इति' एवं सिश्चन्य पितरः पूर्वे पौरवा: 'प्रसूत्या' मन्तत्या 'विकलीन रिहितेन, नि:सन्तानेन 'मया प्रसिक्त' दत्तम् 'उदकं' जलं 'धौतानि अयूनि' येन तसात् ''शेषम्" अवशिष्टं यथा तथा 'पिवन्ति'। पितरी हि प्रथमें मह्त्रेन जलेन अश्रपूर्ण नयनं प्रचालयन्ति पश्चात् अवशिष्टं जलं पिवन्ति। तेन मन्ये संश्रयं गतासे इति। [''सम्भूतानि'' (रा-, वि- म-)— "सहितानि" (त-, न्या-)॥ "करिष्यति" (त-, न्या-)— "नियक्कति" (रा-, वि-, स-)॥ "अपुशिषम्" (रा-, वि-, म)— "अयुरीकम्" (त-, न्या-) ।॥ 'मोइ' विसंज्ञतां मूर्च्छाम् 'छपगतः प्राप्तः ।

चतुरिकति। 'मभूमेण' त्वरया 'सह अवलम्वा' धारियता राजानमिति शेष:।

['भवलम्बा" (वि)—'भवलोक्य'' (रा-, म-)--वङ्गीयास्त्वितत् न पठन्ति]॥ 'भर्त्ता समाश्रसितु' माश्रस्तो भवतु । NOTES

1. (a). यथाश्रति—श्रुते: अनितक्रम: यथाश्रुति in accordance with the Vedas. अव्ययी—। तत् यथा तथा सभातानि सहस्पेति समास:। (b), निवपनानि—नि + वप means to offer, especially to the Pitris. नि + वप + लुाट् भावे = निवपनानि offering पित्रहानानि । (c) प्रमूति &c-प्र + सू + क्तिम् कर्मेणि = प्रस्ति progeny चपत्यम्। विगताः कखा भागाः अस्य दति विकल: one whose parts are gone, चीण: deficient वहु-। प्रस्त्या विकलः। ३तत्—तेन। (d). धौतात्र &c.—धाव ग्रुडौ + क्तकमेणि =धौतानि wiped. Here we have ৰ replaced by জাত by the rule "কা: যুক্ত-नुनासिने च''। This gives चाक + त। Now चाक becomes चौ by the rule "एत्येधत्यूट्सु"। शिष्यते द्रति शिष + घञ् कर्मणि = श्रेषम् remainder. धौतानि श्रश्रूणि येन तत् घौताश्रा तसात् श्रेषम् the remainder aftar what is used in wiping tears with. Raghava has घोताश्र च तत् शेषस्ति कर्मेषा —। Qualifies पिवन्ति or छदकम्। * The idea is—They do not get the benefit of all the water. I offer them—a part being used up in washing their faces with. Hence their thirst is unappeased. c' f. "न प्रकाशभुजः श्राह्य स्वधासंग्रहतत्पराः"—Raghava.(c).Reading—(i) नियच्छति is the Devanagari reading. But निवपन being आह & - निवपनानि करिष्यति like श्राइं करिष्यति sounds more natural. (ii) घौतात्र सेकम does not necessarily imply that they do not get enough for drink or that the water is polluted. भेव puts forth prominetly the fact—which is what Dushyanta deplores that a part of the water serves another purpose, hence the supply is insufficient.

NOTES

सानुमती—इद्धी, हद्वी सदि क्खु दीवे वबधाणदोसेण एसो अन्धश्रारदोसं श्रगुहोदि। अहं दाणिं एव्व निव्बुदं करेमि। [हा धिक्, हा धिक्, सित खलु दीपे व्यवधानदोषेगा एषः श्रन्थकारदोषम् श्रनुभवति। श्रहमिदानीमेव निवृतं करोमि]। अहवा सुदं मए सउन्दर्श समस्सासअन्तीए महेन्द्रजणोणए सुहादो जण्णभात्रोस्सूआ देवा एवव तह अणुचिहिस्सन्दि जह अइरेण धम्नपदिणि भट्टा अहिणन्दिस्सिदित्ति। ता ज्तं एदं कालं पिड्रपालिदुं। जाव इमिणा बृत्तन्तेण पिश्रसहों समास्सिमे (अथवा अतं मया शकुन्तलां समाश्वासयन्त्या महेन्द्र-जनन्या मुखात्—यज्ञभागोत् सुका देवाएव तथा अनुष्ठास्यन्ति यथा अचिरेण धर्मपत्नीं भर्ता अभिनन्दिष्यन्ति इति। तत् युक्तम् एतं कालं प्रतिपालियतुम्। यावदनेन वृत्तान्तेन प्रियसखीं समाश्वासयामि)। (उद्भान्तकेन निष्कान्ता)।

SANNUMATI—O Fte. O Fie the lamp being there to be sure he suffers the evil of the gloom through obstruction. I will even now make him happy. Or I have heard from the mouth of the mother of Mahendra who was comforting Sakuntala that the gods themselves, anxious for their share at sacrifices, will so arrange that the husband will without delay welcome his wife that is entitled to join him at holy rites. So it is proper to bide that time. Meanwhile I will console my dear friend with this news. (Exit dancing an Udbhrantaka).

सानुमतीत। 'दीप सित खलु' सत्येव 'व्यवधान' दूरता अन्तिखां, तद्रूपेण 'दीषेण एव अन्यकारहां दीषम् अनुभवति। आस्ते कुलदीपः सर्वदमनः, अयन्तु दूरस्थस्तमपद्यम् निराशान्यकारे मक्जन् सीदति । 'हाधिक्' एतत्। 'ददानीमेव अहम्' एनं निर्हंतं' सुखित' प्रहात्तप्रदानेन दति श्रीषः 'करोमि। 'अथवा' अयुक्तमितन्ते। 'यज्ञभागे उत्सुकाः' उत्कर्णाः' दुर्जयेन दानवग्रिके हतयज्ञभागाः पुनस्तक्तां व्यगा 'दिवा एव तथा अनुष्ठास्यन्ति' विधास्यन्ति 'यथा 'अचिरेण' सत्ते 'भर्त्ता' खामो धर्मपद्यौ शकुन्तवाम् 'अभिनन्दिष्यति दति मया शकुन्तवां समाश्वासयन्या महिन्द्रजनयाः' अदितेः 'सुखात् श्रतम्'। 'तत्' तस्यात् 'एतं कालं' यावता कालिन देवा एनं निर्हं तं कुर्वन्ति

तं कालिमित्यर्थः 'प्रतिपालियतु' प्रतीचितुं 'युक्तम्' यत्र कर्मण देवा नियुक्ता तत्र अयुक्तो में व्यापारः । 'यावत्' अवधी । तत्कालम् 'अनेन इत्तान्तेन राष्ट्रो वार्त्या अथवा 'यावत्' अवधारणे । 'प्रियसखीं समाश्वासयामि यावत्' इत्यन्वयः ['युक्त - मेतम्' (म-)—"न युक्तम्' (रा-, बि-, त-, न्या-)]॥ [कालं प्रतिपालियतुम्' (रा-, वि-, म-)—"मे अत्र विलिम्बतुम्" (त-, न्या-)]॥ चृद्धभ्रान्तकेन तदाख्येन वृत्यभेदेन 'निष्क्रान्ता'।

NOTES

- 1. (a). सति &c.—Here दीप is सर्वेद्रमन। व्यवधान means a screen and also distance प्रस्तार is the उपमान of the depair of the king. Hence the प्रवद्धार is समासीति:। (b). प्रथवा—Implies पाचिप। She makes up her mind to reveal everything to Dush—yanta (निर्वं तं करोमि) and then checksherself.
- 2. (a) यज्ञभाग &c.— यज्ञलब्ध: यज्ञदत्ती वा भाग: यज्ञभाग:, शाकपार्थिगादि। Or यज्ञभाग: सहमुदित समास। यज्ञभागे or यज्ञभागेन उत्पुक्ता:।
  सहमुदित समास:। This is suggested in the Tika. Prof. Gajendragadkar thinks this improbable. because the Durjayas were in
  heaven. But there was nothing to bar their way from heaven
  to earth. The demon Tadaka is supposed by Kalidass to
  have done this and seized the God's share's. Compare—

''यज्वभिः सम्भूतं इव्यं विततेष्वध्वरेषु यः। जातवेदीसुखान्यायो मिषतामाष्ट्रिनसि मः॥

—in Kumara. Prof. Gs own theory is that—The king had probably forbidden the performance of sacrifices like the celebration of the spring festival. But as prohibition is a greater evil than obstruction, this makes Dushyanta a greater enemy of the gods than even the Rakshasas who only obstruct. The text itself, however, furnishes evidence that there was no such prohibition. Thus (a) The performance पुंचन is spoken of in 'इंडानीसेन...नितं सपुंचना'। पुंचन requires यहा। (d). Dushyanta himself meant to continue performing याद &c.

as is implied by "श्वासात्परं वत् यथाश्वितसभृतानि" &c. यथाश्वित is a significant epithet in this connection (b). श्रविरेण—श्पवर्गे हतीया। (c). धर्मपवीम—धर्मार्था पत्नी धर्मपत्नी। शाकपार्थिवादि; or धर्मस्य पत्नी, तद्धा सश्चासादिवत् इतत्—। (d) उद्धान्तकेन—छद् + सम + क्त भावे + कन् खार्थ = छद्धान्तकम् literally going up in the air. Technically it is a kind of dance in which first the right foot is lifted, the left is then bent and the body turned rapidly in a direction opposite to the hands of a watch. But Raghava takes it in its literal sense.

नेपथ्ये — अब्वम्हणं अव्वम्मणं [अन्नह्मण्यम् अन्नह्मण्यम्]।

IN THE DRESSING ROOM—This must not be done to a Brahmana! Must not be done to a Brahmana! [Or murder Murder].

राजा—(प्रत्यागतः कण दत्त्वा)—-श्रये माधवस्येवार्तस्वरः। कः कोऽत्र भोः।

KING—(Recovering and listening)—Ha! The note of distress is like that of Madhavya. Who is here, Ho! Who is here.

(प्रविश्य) प्रतीहारी (ससम्भूमम्)—परित्ताश्चदु देवो संसन्नगदं वत्रसमं परित्रायतां देवः संशयगतं वयस्यम्]।

[Entering] WARDER (With alarm)—Let Sire save his friend who is in danger.

नेपध्ये इति। 'त्रह्मिण' त्राह्मणे वेदे वा हितं साधु वा 'ब्रह्माण्यम्' [अत् प्रत्ययः] न त्रह्माण्यं त्राह्मणविषये वेदे वा यत निषिहं तत, त्रह्महत्या इत्यर्थः हिंसा वा। यदा श्वाततायिनं प्रति उत्तं तदा त्रह्महत्या क्रियते त्वया, विरम पापादसात' इति श्वर्थः। यदा तु रिच्चतारसृद्धिय उच्यते तदा 'त्रह्महत्या जायते, निवार्थतां भोः' इत्यर्थः। हाविप सम्भवतः।

राजिति। 'प्रत्यागतः' लब्ध संज्ञः । एष 'चार्नस्य' भीतस्य खरः' नादः 'माधव्यस्य इव प्रतिभाति।

प्रतीहारीति। 'सम्भूमेण' त्वरया 'तह'। 'तंश्रयं' मङ्गटं 'गतं' 'प्राप्त' वयस्य' देवः परिवायतां रचतु।

राजा-केनात्तगन्धो माणवकः।

KING-By whom is the noor fellow humbled?

प्रतीहारी—अदिटुरूवेण केण वि सत्तेण अदिकमिश्र मेघ-प्याइन्चिन्दस्स पासादस्स अग्गमृप्तिआरोविदो [अदृष्टरूपेण केनापि सत्त्वेन अतिक्रम्य मेघप्रतिच्छन्दस्य प्रासादस्य अप्रभू-मिम् आरोपितः]।

WARDER—By some invisible being, after having been over-powered, he is placed on the top-floor (roof) of the Meghapratichhanda palace.

राजा (सहसोत्थाय)—मा तावत् ममापि सत्त्वैरभिभूयन्ते गृहाः। श्रथवा —

श्रहन्यहन्यातमन एव तावज् ज्ञातु प्रमादस्खिलतं न शक्यम् । प्रजासु कः केन पथा प्रयातीत्यशेषतो वेदितुमस्ति शक्तिः ॥ २५ ॥

KING—(Suddenly rising)—Indeed not [Or—This must not be]. Are my palaces too infe ted by evil beings? Or—Even my own lapses every day through carelessness are not possible to be known, is there the power exhaustively to perceive who among the subjects proceeds by which route?

राजिति। मनौः कुत्सितमपर्यं 'माणवकः माधव्यः [कुत्सितापर्यं पण्णतस्य। प्रमुक्तम्यायां कन्] 'कैन जनेन, केन विधिना वा 'स्राक्तो रहोतो 'गस्थो गर्वी यस्य ताह्यो जातः [''गस्थो गस्थक पामोदे सिग्ने सम्बन्धगर्वयोः देति विश्वः]।

प्रतीहारी। 'षष्टणं रूपम् श्राक्तिर्यस्य तथाविष्ठमं 'केनापि सत्त्वे न जीवेन 'पति-क्रम्य प्रभिभूय 'नेचप्रतिच्छन्दस्य प्रासादस्य 'पर्यो श्रिखरे या 'भूमि: ताम् 'पारोपितः प्रापितो माणवकः।

राजिति। 'मा तावत्' एवं ब्र्डि। 'ममापि विश्वतप्रतापस्य दुष्यन्तस्य 'ग्ट्डा: सलै: देवयोनिप्रश्वतिकिंजींटै: 'पक्षिप्रयन्ते पतिकास्यन्ते ? नैव पक्षिस्यन्ते इति

काकु:। तदयद्वेयं वचो मा तावत् ब्रूहि। यहा—सा तावत् विपद्यतां माध्यः।
ममापि ग्रष्टा श्रिभियूयने इत्याययं म्। 'श्रयवा पचानारे तदपि सक्षवेत्। श्रन्वयः—
श्रष्टिन श्रष्टिन भात्मन एव प्रमादस्वितितं तावत् ज्ञातुं न श्रन्व्यम्, प्रजासु कः केन पथा
प्रयाति श्रश्रेषतो वेदितुं शितारिख ? व्याख्या—'श्रहीन श्रष्टिन' प्रतिदिनम् 'श्रात्मनः एव स्वस्यापि 'प्रमादेन श्रनवधानतथा यत् 'स्वितितं धर्मप्रचुतिः तत् तावत् साकत्वेन ['यावत् तावच साकत्वे" इत्यमरः] ज्ञातुं न श्रन्थम्। श्रन्थया कथं मे श्रज्ञानाः दुर्मपद्योपरित्यागः। यदि सिन्नितितमे श्रात्मनग्रस्य वं भवेत्, तदा श्रगोचरासु 'प्रजासु जीवेषु मध्ये 'को जनः केन पथा सत्पथिन श्रस्त्पयेन वा प्रयाति चरित इति श्रिषतः साकत्व्येन 'वेदितुं ज्ञातुं 'श्रक्तः से श्रस्ति किं नास्येव इति काकुः।
श्रात्मसम्बन्धेऽपि यस्य सम्यक् ज्ञानं न स्थात्, स कथं ब्र्यात् प्रजासु से पापः कोऽपि नास्ति, स्थितोऽपि स मदीयेषु ग्रन्हेषु पापं नाचरेत्।

NOTES

- 1. नाणवक: मनौरपत्यं कुत्सितम् इति मनु + अण् = माणवः One deformed. न becomes ण by the कारिका = "भपत्यं कुत्सिते मूढ़े मनोरौत्सिंगिकः स्नृतः। नकारस्य च मूर्जं न्यक्तेन सिध्यति माणवः॥" अनुकन्पितो माणवः इति
  माणव + कन् = माणवकः। The Vidushaka was deformed and the
  pity is caused by his sad plight.
- 2. (a) प्रसाद &c.— खुल + ताभावे = खुलितम् slip. Here he hints at his own प्रसाद in discarding श्रुक्तला। (b). प्रशेषत:—प्रविद्यमान: शेषः असात् इति प्रशेष: without anything left. वहु—। अशिषेण इति प्रशेष + तिया निर्माणां । प्राद्यादि। दतीया करणे। 'क्रिया विशेषणांनां फलभावनां प्रतिकरणलात्'। Qual. विंदतुम्। * (c) Remark—The report is disbelived. 'Evil spirits dare not enter my palace, something else must have happened to poor Madhavya.'' [Or—Madhavya must be saved. Strange! My house too is infested by evil spirits.] The next moment he corrects himself "I cannot detect the failings of even my own self, how can I

^{*} Adopted cy Prof. Gajendragadkar.

hope to control my subjects?" He counts the spirits also among his nent. The whole of this is substantially adopted by Prof. Gajendragodkar with the remark, "Ray does not understand the proper meaning of the stanza"!!

नेपथ्ये—भो वश्चस्स, श्चविहा श्वविहा [भो वयस्य, श्वबिहा श्वविहा]।

IN THE DRESSING ROOM-Ah! Friend, Alas! Alas!

राजा (गतिभेदेन परिक्रामन्)—सखे, न भेतव्यं, न भेतव्यम्।

KING (Stepping in a different gait)—Nothing to fear, friend, nothing to fear,

नेपथ्ये (पुनस्तदेव पठिप्वा)—कहं ण भाइस्सं। एस मं को वि पचवणदिसरोहरं इक्खं विद्य तिण्णभङ्गं करेदि किथं न विभेमि। एष मां कोऽपि प्रत्यवनतिशरोधरम् इक्षुमिव त्रिभङ्गं करोति।

IN THE DRESSING ROOM (Repeating the same)—How can I not fear. Here, someone, with my neck bent backwards, is making me bent in three places like a sugar-cane.

राजा (सदृष्टिक्षेपम्)—धनुर्धनुः।

KING-(Costing his eyes round)-My bow! My bow!

(प्रविश्य शार्ङ्गहस्ता) यवनी—जञ्चदु जञ्चदु भट्टा, एदं हत्यावावसहिदं सरासणं [जयतु जयतु भर्ता। एतत् हस्ता-वापसहितं शरासनम्]। (राजा सशरं धनुरादत्ते)।

(Entering bow in hand) YAVANI—Be victorious, let Sire be victorious. Here is the bow with the hand-guard, (The king takes the bow with arrow).

नेपच्चे दति। 'त्रविहा' दत्यव्ययं खेदै। सम्भूमे हिक्तिः। राजिति। 'गतेर्भेंदः' पार्थक्यं तेन, भिन्नया गत्या, क्रोधोडतगत्या दति भावः।

नेपथ्ये इति। 'तदेव' अविहा अविहा द्रत्येव। 'कोऽपि' अज्ञातस्वरूपः 'एष' जनः 'मां प्रत्यवनता' पृष्टतो वका 'शिरोधरा' ग्रीवा यस्य तथाविधम् अतएव 'इज्ञामव विषु' स्थानेषु 'भङ्गों वक्षता यस्य तथाविधं करोति। मध्येनुग्रञः पृष्ठे कुल इति हिभङ्गोऽष्टं प्रागीवासम्। अधुना पुनः कोऽप्येष ग्रीवायां प्रत्युक्जं विधाय विभङ्गं करोति।

यवनोति। ग्रङ्गस्य महिषविषाणस्य विकारः 'शाईः' धनः 'इस्ते' यस्या ताहशी।
'इसम् श्रावपति' रचित ज्याचातात् इति इस्तावापः' वामइस्ते परिधेयश्चर्मविश्रेषः
[श्रनेकार्थत्वाद्वात्नां विपरत रचणार्थः]। यदा—'इस्तम् श्रवाप्नोति' लभते रस्यत्वेन
इति 'इस्तावापः' [कर्मण्यण्]। तेन 'सिइतं शरामनम्'।

NOTES

- 1. प्रत्यवनन &c.—प्रति against, i. e. the wrong way—back-wards. धरतीति ध+ अच् कर्त्तरि स्त्रियाम् = घरा holder. शिरमी घरा शिरोधरा neck. प्रत्यवनता शिरोधरा यस्य whose neck is pushed back so as to get a good bite at the throat (c. f. अभिनवकारुशोणिताथों below).
- 2. (a) इस्तावाप &c.—इस्त + आ + वप + अण् कर्मणि = इस्तावापः। Also see Tika. सम् + धा + का कर्मणि = सहित or संहित, the म or सम् disappearing optionally by the Karika—समो वा ततहितयो:। (b) शरासनम—शरा अस्यन्ते चिष्यन्ते अनेन इति शर + अस + लाट् करणे।

नेपध्ये—

एष त्वामभिनवकण्ठशोणिताथी शाहर्लः पशुमिव हिन्म चेष्टमानम् । आत्रात्तीनां भयमपनेतुमात्तधन्वा दुष्यत्तस्तव शरणं भवत्वदानीम् ॥ २६॥

IN THE DRESSINC ROOM—Here, thirsting after fresh

blood, I slay thee struggling, as a tiger slays a beast. Let Dushyanta, who takes up his bow to remove the fright of the distressed, be thy protector now.

राजा (सरोषम्)—कथं मामेवोद्धिशति। तिष्ठ कुण्पाशन त्विमदानों न भविष्यसि। (शाङ्कंमारोप्प)—वेत्रवित, सोपान-मार्गमादेशय।

KING (With fury)—How so! Hints at me! [Stay eater-of the dead (carrion-eater), thou salt not be now. (Stringing the bow) Vetravati, show me the way to the stair—case.

निषयो इति । चन्यः—क्रिभनवक्यस्योणितार्थों (चहं) याह्ं लः पग्रमिक चिष्मानं लाम् एष छान्य । क्यार्कानां भयमपनेतुम् क्याप्तम्ता दुष्यनः इदानीं तक ग्रयणं भवतु । व्याख्या—'क्रिभनवं नृतमम् छण्डामित्यर्थः यत् 'क्यस्त्रोखितं गलरक्तं प्रवाहिष भागतं धारोष्यं रक्तमिति यावत् । तत् 'क्षश्यते' काष्डचित यसाह्योऽष्टं 'ग्रह्ं लों व्याहाः 'पग्रमिव चेष्टमानं' मद्यासात्मुक्तये यतमानं लाम् एष इन्त्रि' एवाधुना । क्यार्तानां पीडितानां 'भयमपनेतु'' दूरीकर्तुम् 'क्याप्तम्तां ध्रयश्रसनः ['धनुषय'' इति चनष्ट्समासान्तः] क्याप्ताभयस्त्रेषु दीचितः क्रधुनापि क्यार्त्तस्य ते वाषाय ध्रतचापः 'दुष्यन्तः इदानीम्' क्यांम् मत्पराक्रमप्रकाशक्यणे 'तव ग्ररणं, रिचता 'भवतु' यदि तस्य ग्रक्तिर्स्त । क्यास्तां दुष्यन्तः प्रसुः प्राक्ततेषु, मत्समीपे को नाम सः । प्रथ्यतसस्य लां प्रित्रा इत्युद्दीपनम् ।

राजेति। 'कथम्' षाय्ये। 'छिइयितं प्रभिषस्य भाषते। जाभन्नयमपराध्यति तद्वध्य एव। 'कुण्पं श्रवम् प्रश्नाति' भच्चयित यस्तत्मबुद्धौ [कर्नरि युच्]। 'इदानौं लं न भविष्यसि भरिष्यसि इत्यर्थः। श्राङ्गे धनुः 'प्रारोप्य' प्रिष्यं क्रला।

^{1. (}a) एव—Implies here immediate execution एव इत्या—I frothwith kill you. (b) श्रापन—Always-neuter.

प्रतीहारी-इदो इदो देवो [इत इतो देवः]।

(सवं सत्वरमुपसर्पन्तिः)।

WARDER—This way, Sire, (All approach hastily).

राजा (समन्ताद्विलोक्य)—शून्यं खल्विद्म् ।

KING-(Looking round)-This is indeed vacant!

नेपथ्ये—अविहा, अविहा। अहं तुमं पेक्खामि तुमं मं ण पेक्खिस। बिड़ाल्प्रगहीदो मूष्त्रो विश्व णिरासो मिह जीविदे संबुत्तो अविहा अविहा। अहं त्वां पश्यामि (१ प्रेक्षे) त्वं मां न पश्यसि (१ प्रेक्षसे)। बिड़ालगृहीतो मूषक इव निराशोऽस्मि जीविते संवृत्तः]।

IN THE DRESSING ROOM—Alas! Alas! I see you, you do not see me. Like a mouse, seized by a cat, I have become hopeless of life

राजा—भोस्तिरस्करिणीगर्वित मदीयमस्त्रं त्वां द्रक्ष्यति। एष तमिषं सन्दर्ध—

यो हिनष्यति वध्यं त्वां रक्ष्यं रिक्षष्यति द्विजम् । हंसो हि क्षीरमादत्ते तन्मिश्रा वर्जयत्यपः ॥ २०॥

(श्रस्त्रं सन्धत्ते)।

KING—Oh! Thou proud in thy magic of invisibility, my weapon will see thee. Here I aim the shaft that will kill thee deserving death and protect the Brahmana, worthy of protection. The sawn indeed accepts milk and rejects the water mixed up with it (Fits the arrow).

नेपध्ये द्रति। 'विड्राखेन ग्टहीतो' धृतो 'मूषक: द्रव जौविते' प्राणेष 'निराशो' भवामि। तव कारणम् 'श्रह' त्वां पश्चामि त्वं मां न पश्चिस द्रति। प्रपश्चन् कर्षं वायात। राजिति। 'तिरस्तिरिखा' अद्यंनिवद्यया 'गवित' साइद्वार, मया षट्यरोऽपि तं ममास्त्रेण द्रस्यसे। तेन च इनिष्यसे। तत् षट्टोऽइमिति ते गवीं मा भूत। ["अस्त्रम्" (त-, न्या-, म-)— "शस्त्रम्" (रा-, वि-)]॥ अन्वयः—यः वध्यं तां इनिष्यति रस्यं दिजं रिचिष्यति तिमिषुम् एष (षष्टं) सन्दधे। हि इंसः चीरम् षादत्ते तिमाशा षपः वर्जेयति। व्याख्या— 'यः' 'वध्यं' पापकरणात् वधाई तां इनिष्यति रस्यं रचणाई 'दिजं' त्राह्म 'माधव्यं रिचिष्यति तम् 'इषुं' बाणम् 'एष सन्दधे' प्रयम् षष्टं प्रवासि विचानम् । तथा 'हि इसः चीरं दुन्धम् पादत्ते रह्माति 'तेन चौरेण् 'मिश्याः' सिभान्ना 'प्रपः' जल 'वर्जेयति' त्यजित । इस इव मे वाणः, चौरमिव तम्, प्रापद्दवायं त्राह्मणः। तत् त्यनेव बाणस्य मे याह्मः, त्राह्मणस्नाज्यः। ["रिच- स्वति" (त-, न्या-)— "रचित च" (रा-, वि-, म-)]॥

NOTES

- i. पविद्या &c.—A cry of despair because Dushyanta cannot see him.
- 2. (a) तिरक्षिरिणी &c.—For तिरक्षिरिणी see Ante. तिरक्षिरणी is more easily derived, thus:—तिरम्+क्ष+ लाट करणे स्त्रियाम्। तिर-क्षिरिणो requires णिनि and इद्याभाव:। (b) एव सन्दचे—This is the counterpart of एव इन्सि above.
- 3. रिविद्यति—The reading रचति च is not in accord with इति-ध्यति which is the future. It is better to have either both present or both fnture.

(ततः प्रविशति मातिस्विद्धिष्ठश्च) मातिसः— कृताः शरव्यं हरिगा तवासुराः शरासनं तेषु विकृष्यतामिदम्। प्रसादसौम्यानि सतां सुहुज्जने पतन्ति चक्षुंषि न दारुणाः शराः॥

(Then enter Matali and Vidushaka), MATALI—The Asuras are made your target by Hari, at them let this bow be drawn. Of the good, on friendly persons, fall eyes mild with pleasure, and not grim arrows.

राजा (ससम्भूममस्त्रमुपसंहरन) श्रये मातिलः ? स्वागतं महेन्द्रसारथे।

KING (Hastily withdrawing the arrow)—Ah! Matali! Welcome O Mahendra's charioteer

मातलिरिति। अन्वयः—हरिणा असुरास्तव शर्यं क्रताः तेषु इटं शरासनं विक्रध्यताम्। सतां सुष्ट्याने प्रसादसीन्यानि च लूंषि पतिन्तं, दाक्णाः शरा न। व्याख्याः — 'हरिणा' इन्द्रेण 'असुराः दानवाः 'तव शर्यं लत्यम् [शर्यमिति क्षीवैकत्वे नित्यम्] 'क्रताः' दानवास्त्र्या हन्यताम् इति हरेरिभलाषः इत्यर्थः। अतः 'तेषु असुरेषु 'इटं सन्यं शरासन' धनुः 'विक्रध्यतां सवाणमाक्रध्यताम् इत्यर्थः। स्वयमिन्द्रेण प्राधितो दानवान् जिहः, मास्तु ते मिय शरत्यागः। निय विषये तु 'सतां' साधूनां भवाहशां सुष्ट्यानें माहशे वान्धवजने 'प्रसादेन' प्रसन्नतया 'सौस्यानि' शोभनानि 'च लूंषि पतिन्त दाक्णाः' घोराः 'शराः न' पतिन्त। सुष्ट्यहं न ते वध्यः।

['भाति विद्विष्ठक्षय" (तः, न्या)—'विदूषकमुतस्र च माति विः'' (रा-, विः म-)]॥

राजेति। 'सम्भूमेण त्वरया 'श्रस्त्रम् उपसंहरन् तूणंप्रतिप्रेरयन्। 'श्रये' चित्रं 'मातिलः' एषः। हे 'महेन्द्रस्य' देवराजस्य 'सारधे' स्वागतं शोभनमागमनमस्तु ते।

NOTES

- 1. मातिलिदिष्ट्रवक्य—The reading विद्रूषकमृत्मृज्य मातिल: leaves विद्रूषक outside. But we find he too is on the stage (see below). Hence we prefer the first reading.
- 2. इदम्—This i. e. सज्य' बागामें हा। Your bow is already strung, and it is fitted with an arrow too. It remains now to draw and shoot. Let the last two actions be on demons and not on me.

विदृषकः—अहं जेण इष्टिपसुमारं मारिदो सो इमिणा आऋदेण ऋहिणन्दीऋदि [अहं येन इष्टिपशुमारं मारितः सः ऋनेन स्वागतेन अभिन्नद्यते]। VIDUSHAKA—He, by whom I was almost killed like a sacrificial animal, is being greeted by him with welcome!

मातिलः (सिस्मितम्)—आयुष्मन, श्रूयतां यद्थेमस्मि हरिणा भवत्सकारां प्रेषितः।

MATALI (With a smile)—O Long-lived One, hear why I am sent to your presence by Hari.

राजा-अवहितोस्मि।

KING-I am attentive.

मातिछः—श्रस्ति कालनेमिप्रसृतिदुर्जयो नाम दानबगगाः।

MATALI—There is arace of demons Durjaya by name, the descendants of Kalanemi.

राजा—श्रस्ति। श्रुतपूर्वं मया नारदात्।

KING-Tuere is, I heard this before from Narada.

विदुषक द्रति । 'येन' भनेन 'भहम् द्रष्टेः' यञ्चस्य यः 'पश्चः' स द्रव 'मारितः द्रषटून हतः [द्रति पश्चशब्दे कर्मणि छपपदे छपमाने मार्यतेर्णसुल्] 'सः भनेन राजाः 'स्वागतेन स्वागतशब्दोचारणेन 'भभिनन्द्राते'—विसहश्मीतत् वयस्यस्य ।

मार्ताखरिति। 'संस्थित'मिति विदूषकवचनात स्थितम्॥ श्रस्तीति। 'काखनेमीः' 'प्रस्तिः' सन्तिः 'दुर्जयः नाम' दुर्जय द्रित प्रसिद्धः 'दानवानां गणः समूहः 'श्रस्ति'। राजा। एतत्तु नारदात् मया पूर्वं श्रुतम् [''भूतपूर्वे चरट्'' द्रित ज्ञापकात् पूर्-शब्दस्य पर्रानपातः]।

- ा. द्रष्टि etc.—इष्टिपश्चरिव मारितः द्रित द्रष्टिपश्च + स्ट + विच् + वसुल् भावे = द्रिपश्चमारम्, by the rule "उपमाने कर्मवि च"।
- 2. पश्चि—construe प्रीवत: पश्चि or take पश्चि as an प्रव्यय meaning पद्म। Compare "प्रत्यव यूयं क्षस्मावचायं क्षर्यमद्राधि करोमि"—Rudrata.

First Rts. 42 into a residence of the second second

मातल्धः---

सख्युस्ते स किछ शतकतोर जय्यस् तस्य त्वं रणशिरसि स्मृतो निहन्ता। उच्छेत्रं प्रभवति यत्र सप्तसप्तिस्-तत्रेशं तिमिरमपाकरोति चन्द्रः॥ २६॥

स भवानात्तशस्त्र एव इदानी तमैन्द्ररथमारुह्य विजयाय प्रतिष्ठताम् ।

MATALI—That race is really not conquerable by your friend Satakratu, and you are thought of (by him) as its destroyer in the front of battle. The nocturnal gloom which Saptasapti (Sun) is not able to destroy, the moon removes. Let this self of thine even with arms taken up, proceed now for victory, having ascended that car of Indra.

राजा—अनुगृहीतोऽहमनया मघवतः सम्भावनया। श्रथ माधव्यं प्रति भवता किमेवं प्रयुक्तन् ।

KING—I am favoured by this consideration of Maghavat (Indra). Well, why was this procedure, adopted by you upon Madhavya?

माति विश्वित । अन्वयः स्व ते सख्युः शतक्रतोः अनयः किल । तं रणिशरिं तस्य निष्टना स्वृतः । सप्त स्वितः यत् वैश्वं ति मिरम उच्छे हुं न प्रभवित तत् चन्द्रः अपाकरोति । व्याख्या—'सः' दुजैयो नाम दानवगणः ते सख्युः' मितस्य 'शतक्रतोः' इन्द्रस्य [कर्त्तरि वैकल्पिको षष्ठो] 'अञ्च्यः किल' जेतुमश्रक्य एव [ज्य्यः इति श्रक्याधे निपाखते]। 'तं रणिशरिं युद्धायभागे 'तस्य' दानवगणस्य 'निष्टन्ता' घातकः स्वृतोऽसि स्वर्धसे इन्द्रेण । एष्टि भो भागत्य एतान् जिष्ट इति इन्द्रकृतं स्वर्तत इत्यर्थः । न च तेन शतक्रतोर्जाघवम् । 'सप्त सप्तयः' भन्ना यस्य स स्वर्थः 'यत् नैशं राविनातं 'तिमिरं' तमः 'स्वर्ष्के हुं नाश्चितुं 'न प्रभवित न शक्रोति 'तत् तिमिरं रात् तिमिरं तमः 'स्वर्ष्के हुं नाश्चितुं 'न प्रभवित न शक्रोति 'तत् तिमिरं

'चन्दः' षपाकरोति' निरस्यति । 'स भवान्' तथाविधस्त्वम्, षस्रसंद्वार्थमाष्ट्रतस्त-मित्यर्थः 'षात्तानि' ग्रहौतानि 'शस्त्राणि' षायुधानि येन तथाविध 'एव' एतद्वस्य 'एव' ष्रविखम्बिमिति यावत्, द्रदानीम्' षध्ना 'तं' प्रसिद्धम् [प्रसिद्धार्थत्वात् यच्छन्दोपादानं नापेष्यते]। ऐन्द्रं रथामारुद्धा विजयाय विजयं लक्ष्युं प्रतिष्ठतां प्रस्थितो भव [''समवप्रविभ्यः स्थः'' द्रत्यात्मनेपदम्]।

राजिति । 'मधवतः' इन्द्रख 'धनवा समावनवा' समावनेन 'धहम् धमुग्रहीतः । यदसी देवेन्द्रो मामव समर्थ' मन्यते तत् तत्व महाननुग्रहः । 'घण' इत्यारमे । प्रस्तुत-स्पष्टित्य प्रसावान्तरमारभते इत्यर्थः । 'किम् एवम ईहर्थ' 'प्रयुक्तम्' धनुष्ठितम् । NOTES

- 1. श्रज्ञथः जेतुं शकाः इति जि + यत् कर्भणि = जयाः capable of being conquered. This is by निपातन in the rule "चयजयौ शकार्थं'। The usual form is जि + यत् कर्मणि = जियः ought to be conquered जित्नण्डः। न ज्ञथः श्रज्ञयः unconquerable. Similarly श्रद्भथः as in 'तपषङ्भागमच्यं ददत्यारण्यका हि नः'—Act. 11 ante.
- 2. स भवान् &c.—The punctuation may be done differently thus—स भवानात्त्रास्त्र एव । इदानी तम् &c. Translate—That self of thine is armed already. Proceed now &c.
- 3. (a). सचनत:—The stem is सचन्। This optionally changes into 'सचन् by the rule 'सचना बहुजन्'। In the षष्टी we get सचीन: and सचनत: in the singular. For practical purpose सचन् and सचनत: in the singular. For practical purpose सचन् and सचन् are two different words declined of course differently (b) समानन्या—सम + भू + शिच् + युच् भावे स्त्रियाम् = सभावना। It is the same as सभावन which means ''कार्येषु योग्यताध्यवसानम्''— Vritti

मात्तिः—तद्पि कथ्यते। किश्विन्निमित्ताद्पि मनः-सन्तापादायुष्मान् मया विष्छवो दृष्टः। पश्चात् कोपयितुमायुष्मन्तं तथा क्रतवानस्मि। कुतः—

ज्वलति चलितेन्धनोऽग्रिक्पिकृतः पत्नगः फणं कुरुते । प्रायः म्वं महिमानं क्षोभात् प्रतिपद्यते हि जनः ॥ ३०॥ MATALI—That too is (being) explained. Your Long-lived Self was noticed by me dispirited through affection of mind from some reason or other. Then to provoke Your long-lived Self, I acted thus. For, fire blazes up when the fuel is stirred; the snake shows its hood when molested. Usually people attain their own greatness through provocation alone.

मातिलिरिति। 'किञ्चित् किमिप भन्नातं बस्तु 'निमिन्न' कारणं यस्य तस्मात् 'भिप मनसः सन्तापात्' हेतोः 'भायुभान् मया विद्वलो' 'इष्टः'। [भवद्रमनार्थ-मागतवान् मोष्टं गतञ्च भवन्तं हष्टवान् इति बुिज्यः समुचयः अपेर्थः]। भन्वयः —श्रिः चितितेश्वनी ज्वलित। पद्मगः विप्रक्षतः प्रणं कुक्ते। हि जनः प्रायः चौभात् स्वं मिष्टमानं प्रतिपद्यते। व्याख्या—'भ्रिः विद्वः 'चितितानि' घटितानि' 'इत्यनानि एषांसि यस्य [चलतिर्णेचा मिलम्] ताह्यः सन् 'ज्वलित निजस्वक्षं प्रकाशयित। 'पद्मगः प्रणी 'विप्रक्षतं चहे जितः' सन् 'प्रणं कुक्ते' दर्श्यति [करोतिः सर्वेधालयं वित्तः]। 'हि' तथाहि 'जनः' लीकः 'प्रायः' वाहुल्ये न [प्रायस् इति वाहुल्याये भव्ययम्] 'चोभात्' अभिघातात् परकुत्वधं प्रणात् 'स्वं' निजं महिमानं प्रभावं' प्रतिपद्यते ग्रह्याति धते। यहा—'हि' द्रव्यवधारणे चोभाद्धि प्रतिपद्यते—चीभात् प्रतिपद्यते हि—इति वा अन्वयः। वयस्यस्य माधव्यस्य निग्रहात धिक्तो भवान प्रक्रतिमापदः। एतदृह्य्ये व माधव्यं प्रति मया एवं प्रयुक्तम् इति।

NOTES

- 1. (a). अपि—I take it as implying समुचय (See Tika). We cannot say that it adds indefiniteness of the निमित्त because the चित् has already done this.
- 2. (a) चिलतिस्थन:—चल + णिच् + क्त कर्मणि = चिलतानि stirred. If the sense is 'to drag' the root is not of the घटादि class and the form is चालित with इडि। See the गणमूव "कम्पने चिल: (घटादि:)"।

राजा (जनान्तिकम्)—बयस्य, अनितकमणीया दिवस्पते-राज्ञा। तदत्र परिगतार्थ कृत्वा मद्वचनादमात्यिपशुनं ब्रहि—

त्वन्मतिः केवला ताबत् परिपालयतु प्रजाः ॥ अधिज्यमिदमन्यस्मिन् कर्मणि व्यापृतं धनुः ॥ ३१ ॥

KING (Aside)—Friend, the command of the Lord of the heaven is not to be transgressed. So, making him acquainted with facts in this matter, tell Minister Pisuna in my words—"This bow with the string on, is engaged in another work. Till then let your intellect alone protect the people.

बिदृषक:—जं भवं त्र्याणवेदि [यद्भवानाज्ञापयति] । (निषकान्तः)।

VIDUSHAKA-What Your Highness commands. (Exit).

मातिल्लः—आयुषमान् रथमारोहतु। (राजा रथारोहणं नाटयति)। (निष्कान्ताः सर्वे)।

MATALI-Let Your Long-lived Self a scend the car. (The king acts ascending the car). (Exeunt all).

पानित । 'दिवः खर्गस्य 'पत्यः' इन्द्रसेत्यर्थः, [कास्तादिषु दिवस्पतिश्रन्दः पद्यते । तेन सलं पाठसामर्थ्यात् चलुक् च] 'भाजा जनतिक्रमणीया' चलङ्वनीया इदनीमेव मया गन्तव्यम् 'तत्' तस्यात् 'भव' प्रसिम् विषये 'प्रमात्यिपग्रन' पिग्रना-व्यममात्यं 'पिरगतार्थः' विदितहतान्तं 'क्रला महचनात्' महचनमवलस्या [स्थम्ली पद्यमी] 'ब्रू हि । सल्वं गतीऽचं स्वयं वक्तमसमर्थः । लं गमनकारणमुक्ता वच्य-मानस्य ब्रू हि इत्थर्थः । चन्त्यः—केवला लन्मतिस्तावत् प्रजाः परिपालयत् । इदम-विच्यं धनुः चन्यस्मिन् कर्मस्य व्याप्रतम् । व्याख्या—'केवला' एका चमहाया लम्मतिस्तावत् लदीया सर्वद्रिकी वृद्धिते 'प्रजाः परिपालयत्' रचत् । तस्या भवद्वद्धः यः स्वद्याः तत् 'इदम् चिच्यं' दत्तगुणं 'धनुः चन्यस्मिन् राज्यरचाव्यतिरिक्ते 'कर्मस्य व्याप्रतं' नियुक्तम् । लदीया शास्त्रेषु चकुित्यता वृद्धः मम च सन्यं धनुः इति हे मिलिते राज्यं रचतः । धनुस्तु सम्प्रति कार्यान्तरे व्याप्रतं, वृद्धिरेव ते केवला राज्यं रचतु इति मानः ।

NOTES

1. (a). दिवस्पते:—दिवः पतिः दिवस्पतिः। The षष्ठो does not disappear and the विसगे is replaced by स। This the गणकार explains saying that दिवस्पति occurs in the कस्तादि list. Hence, because the list wants स for विसगे therefore the विसगे is not dropped as is usual in a समास (अलुक)। Nagesa first appeals to the rule "तत्पुक्षे क्रित वहुलम्"। वाचस्पत्यादौ तत्पुक्षे क्रित दित अलक्"—Sekhara. He has then to refer to the कस्तादि list for the स। The कस्तादि list is आक्रतिगण, but so far as given by पाणिन the word दिवस्पति does not appear in it. If however we take this as a Vedicusage we may refer to the rule "षष्ठाः पतिपुत्रपृष्ठपारपद्पयस्पोषेष्" which enjoins सत्त and perhaps by implication अल्क also. Comp—"कथं तिष्टे वाचस्पतिः इत्यादि ? उच्यते, क्रित क्रान्दमा अपि भाषायां प्रयुज्यकी। कस्तादिषु वा दुष्ट्यम्"—दिवेटहितः।

Remark—Throughout, Matali addresses the king as आयुद्मान as a सार्थि has to do towards the रिथन्।

षष्ठोऽङ्क:—The Sixth Act.

सप्तमोऽङ्गः

(तत: प्रविशत्याकाशयानेन रथाधिरूढ़ो राजा मातिस्विश्व)। राजा—मातले, अनुष्ठितिनदेशोऽपि मघवतः सत्रियाविशेषाद-नुपयुक्तमिवात्मानं समर्थये।

(Then enter by aerial flight the king seated on a cor with matali). KING—Matali, although I have executed the orders, I deem myself unworthy as it were owing to the profusion of honours (done to me) by Indra.

मातिल्धः (सस्मितम्)—ग्रायुष्मन् उभयमप्यपरितोषं समर्थये।

प्रथमोपकृतं मरुत्वनः वितपत्त्रा छघु मन्यते भवान् ।

गणयत्यवदानविस्मितो भवतः सोऽपि न सन्कियामिमाम् ॥१॥

MATALI—(With a smile)—O long-live one, I see both of you dis-satisfied. You from the honour, deem light the prior benefit conferred upon Indra. He too surprised at your feat, does not reckon this honour done unto you.

वत इति । 'श्राकाशिन विद्यायमा यत् 'यानं' खर्गात् भूतले प्रत्यावर्त्तनं तेन । राजिति । 'श्रनुष्टितः' क्रतः 'निदेशः' श्राज्ञा, दानववधरूपा येन सः, क्रतकर्मा इति यावत् । 'मधवतः इन्द्रस्य ''मत्क्रिया' पूजा, तस्या 'विशेषः' श्रातशय उत्कर्षे इति यावत् तस्यात् [मघवत् इति निदेशिन सत्क्रियया च सापेश्वम् । गमकत्वात् समासः । उभयसापेश्वत्वात् स्वयमसम्बन्धम] । 'श्रात्मानम्' ताम् 'श्रनुपय्क्तम्' श्रायोग्यम, श्रपावम् 'देव समर्थये' मन्ये ।

मातिलिस्ति। 'खितेन' ईषद्वासेन 'सहं। 'छभयं द्वयं भवत्तम् इ'द्रखाः 'षपिस्तिष' खद्धकत्या ष्रसन्तीषमः इ'न्द्रस्त् वां प्रपूज्य ष्रसन्तृष्टः भवांष्य महद्पि कर्में क्रांता ष्रसन्तृष्टः। कौतुककरसेनत् इति हासः। ष्रन्वयः...भवान् मरुत्वतः प्रतिपत्ताः प्रथमोपक्रतं लघु मन्यते। मोऽपि भवतः ष्रवदानविधितः इमां सत्क्रियां न गणयति। व्याख्या...'भवानं मरुत्वतः देवराजस्य 'प्रतिपत्ताः' गौरवेण, इ'द्रक्षतया पूज्या दिति यावतः ["प्रतिपतिस्तु गौरवे" इति हैमः] 'प्रथमं' प्राक्यत् छपक्रतं दानववधिन त्या छपकारः क्षतः 'तत् लघु' तुक्कं 'मन्यते' सम्भावयति। 'सोऽपि' इन्द्रश्च "ष्रवदानेन' कर्मेषा भवतक्रतेन दानववधकर्मेणा ["ष्रवदातं खुष्ट्रने स्यादितिष्ठत्ते च कर्मेणि" इति मेदिनौ] 'विधितः' सार्व्ययं मन् 'इमाम्' ष्रात्मक्रतां 'सत्क्रियां पूजां न गणयति' क्ष्यनयोग्यां न सन्यते। ष्रष्टी ष्रवदानं, तुक्कां मे सत्क्रियां दित मघवतः, ष्रहो सत्वारः, तुक्कं में कर्मे इति भवतो भावना। ['प्रथमीप...भवान्' (रा-, वि-, स-)

(रा-, बि-) "तोषित:' (स-)—॥ "सम्मितां" (त- न्या-) "द्रमाम्" (त, न्या-) — "गुणान्" (रा-, बि-, स-)]॥

NOTES

Summary—षण विजित्य देत्यान् प्रत्यावक्तमानी राजा हमकूटिशखरं प्राप ।
तव तपस्यनं मारीचं द्रष्ट्रमवातरत्। श्रवसरप्रतीचय स्थितः तपस्विनीस्थामनुगतं वालमिनं चक्रवितं लच्चणमैचिष्ट । तद्य चापलात् वारियतुं तापसीस्थामनुरुद्धः
स्पृ श्रम् स्पृश्रं सुखाद्विसिस्मिथे । ततः कथाप्रसङ्गेन पौरबीऽयं वालः पिता चास्य
दारत्यागौ श्रकुन्तलेति च मातुर्नाम, द्रति ज्ञाला यावित्रश्चयं नाधिगच्छिति तावदपश्चत्
स्पृपतितं वालस्य रचाकरस्थकम् । तदादाय राजा वालाय समिर्तितम् । सा तु श्रीषिः
पितरौ श्रात्मानश्च वर्कयिला भूपतिता यदि यद्यते ततौ ग्रह्मीतारं सपींभृता दशिव
दितिऽपि राजानमचतं दृष्ट्वा दुष्यन्त एवायमिति निश्चत्य तापसीस्था राजानं
वीधियला गला शकुन्तला विज्ञापिता । वालस्तु गन्तुमिच्छन् पुत्र दति श्राभाष्य निद्धः
''दुष्यन्तो भे पिता न लम्'' दति विप्रतिपेदे । दत्यं प्रतिवादात् निश्चयश्च जातः
शकुन्तला च तत्र प्राप्ता प्रत्यभिज्ञाता च राजा । एवं समागती दम्पती मारीचमस्युरेतौ ।
तेन च महर्षिणा तदा दुर्वाससा दत्तः श्रङ्कुरीयकदर्शनावसानः श्राप श्राख्यातः मनश्च
दम्पत्योः प्रससाद । ततो दारापत्यसंयोगात सिद्धार्थो राजा सुदा परमया खनगरं
प्रत्यागतः ।

NOTES

- 1. (a). भाकाश &c.—See Ante. (b). मधवत:—Connected with both निर्देश and सत्किया। (c) अनुपयुक्तम्—उप+युज+क्त कर्ति = उपयुक्त: worthy, serviceable क्वतकर्मा। अनुपयुक्तमिव as if I have done nothing adequate to the reward.
- 2. (a), मक्तत:—मक्त: सन्ति अस्य इति मक्त+मतुप=मक्तान।
  Here मक्त् is not a पर owing to the rule "तसी मलयें"। Hence
  we do not get मक्दान्। प्रतिपत्त्रा—हिती वतीया। (c) अवदान &c.—
  अव + दैप शोधने + लुाट् करणे = अवदानम् an achievement. Bhanuji
  has भावे लाट्। तेन विस्तित:।
  - 3. Reading—(a) The first half as given in the Beng-

सप्तमोऽङ्कः

Rec. is more compact if not more idiomatic. The only thing against it is उपस्रत अनु मन्यते which does not state cleary what is considered जन। But does it really sin against perspicuity to say उपस्रत जन्न मन्यते = उपस्रत तत् उपस्रतं जन्न मन्यते (The service itself is deemed insignificant)? (b) विद्यात better describes the character of the service rendered than तीषितः। (c) गुणान in the plural serves no special purpose; इसाम् draws special attention to recent honours and seems more appropriate.

राजा—मातले, मा मैबम्। स खलु मनोरथनामप्यभूमि-बिंसर्जनावसरसत्कारः। मम हि दिबीकसां समक्षमद्धांसनोप-वेशितस्य—

अन्तर्गतप्राथेनमन्तिकस्थं जयन्तमुद्वीक्ष्य कृतस्मितेन । आमृष्टबक्षोहरिचन्दनाङ्का मन्दारमाला हरिणा पिनद्वा ॥ २ ॥

KING—No, Matali, say not so. The honour at the time of dismissal is indeed not within the range of thought even. For by Hari, as he smiled looking up to Jayanta who stood near with an inward longing, was put on me, seated on half his seat in presence of the gods, the Mandara garland marked by the yellow sandal, rubbed off from his chest.

राजिति। 'सं इति अनुभूतार्थलात् यक्कव्दीपादाने नापेचते। 'विसर्जनस्य' राजधानीं प्रति देरग्रस्य 'अवसरे' समये यः 'सत्कारः स खलुं नूनं सनोरथानामपि इभीनः अविश्वः। ईट्यो से पूजा भविष्यति इत्यहं मनसापि नाकरक्म् । अभूसिलं द यित— अन्वयः—हि अन्तिकस्थम् अन्तर्गतप्रार्थनं जयन्तसुदीस्य क्षतिस्वतिन हरिणा अस्थितः अन्तर्भाक्षा मन्दारमाला दिक्षेकसां समचम् अर्ज्ञासनोपविध्यतस्य सम 'पिनह्या। व्याख्या…'हिं यतः अन्तिकस्थं समीपविद्यंतम् अतएव प्रौतिमन्तम् 'अन्तर्गता' हदयिख्यता 'प्रार्थना' मालाधिलाषी यस्य तथाविधम् अतएव द्यारहरं जयन्तं निजतनयम् अतएव अप्रत्याखेयम् 'उद्दीस्य' ऊदं दित्तेनिवेद् ए। [एतेन जयन्तस्य अत्य वाख देवानामनुपविधनं स्व्यते] 'कुतं स्थितम्' ईसःहासी येन तथाविधन

भन्तर्यामितया पुत्रस्य मनोगतं पद्यन् 'अही ईह्गी ते दुराशां' इति ई षड्सितवता 'हरिणां इन्द्रोण 'श्रास्टष्टं चालितं 'वचःस्थितं यत् हरिचन्द्रनं पीतचन्दनं तदेव 'भडः' यस्याः ताहशी 'मन्दारमाला' मन्दाराष्ट्रासुरपाद्रपपुष्प मालिका 'दिवीकसां' देवानां 'समचं' समीपे [श्रव्ययीभावः ! टच् समासान्तः] 'श्र्र्डासनें भात्मनाधि क्रितस्य तुल्ये भागे [''श्रुडं नपुंसकम्'' इत्येकदिशिसमासः] उपविशितस्य' स्वयमिव दत्तासनस्य इत्यर्थः सम् (सम्बन्धे) पिनडां श्रासिश्वता । यहा—'हरिणाहि' स्वयमिन्द्रोण 'पिनडां' । यच्च वा—मम हि न तु जयन्तस्य 'पिनडां' इत्यन्वयः । देवा स्थिता भहसुपविष्टः इत्येकः सतकारः उपविश्वनश्च हरिप्रयुक्तं हरिणेव एकासने इति हितीयः, प्रीतिमान् पुतः प्रार्थयमानः समीपे एव श्रास्ते तस्पेत्त्य ने मालादानम् इति हतीयः सा च माला स्वयसुपभुक्ता इति श्रतुर्थः । एषाम् एवैकमपि मनसाप्यचिन्तितम् इत्यिमप्रायः । *

NOTES

- 1. (a) मम—Construe with पिनडा in the verse following.
  (b). दिवीकमाम्—दिव is here चकारान्त meaning खर्ग। 'मन्दार: सेरिम: शक्तभवनं खदिवं नमः' दित विकार श्रेष: quoted by Bhanuji, दिवम् चौको येषां। (c) समचम—अच्छो: समीपे दित सम् + अवि + टच् समासान्त by the गणमूव—'प्रतिपर (?) समनुभ्यः अच्छाः"।
- 2. (a) अन्तर्गत etc—The force of ग्रन is प्रार्थनम् अन्तरेव गतं न तु वाग्रहत्ता वेदितम्। Also see Tika (b) अन्तिकस्थम्—for force see Tika (c). उद्दीन्य—उद् implies unward motion. Hence न्यन्त was standing and Indra was seated with Dushvanta (d) आमर्थ &c,—वस् implies that Indra took the garland off his own neck. Hence the magnitude of the honour.

मातिलः—िकिमिव नाम आयुष्मानमरेश्वरान्नाईति । पश्य -सुस्वपरस्य हरेरुभयै: कृतं त्रिदिवमुद्धतदानवकएठकम् । तब शरैरधनानतपर्वभि: पुरुषकेसरिणश्च पुरा नखैः ॥ ३ ॥

^{*} देवा: स्थिता:...चतुर्थ:-,adodted by Prot, Gijendragaikar.

MATALI—What possibly is that which Your Long-lived Self does not deserve of the Lord of the immortals. Behold the heaven rendered thoroughly weeded of the thorns of demons unto Hari, addicted to pleasure, by both these—now by the smooth-jointed arrows of thine, and previously by the claws of the Man-lion.

राजा—श्रत्र खलु शतक्रतोरेव महिमा स्तुत्यः।
सिध्यन्ति कम्सु महत्तस्विष यन्नियोज्याः
सम्भावनागुणमबेहि तमीश्वराणाम्।
किं वाभविष्यदरुणस्तमसां विभेत्ता
तश्चेत् सहस्रकिरणो धृरि नाकरिष्यत्॥ ४॥

KING—In this matter verily the majesty of Indra alone is to be lauded. That agents succeed even in great enterprises consider that as the effect of their estimation by the mighty. Could Aruna have become the piercer of darkness, had not the thousand-rayed Sun placed him in front of his car?

मातिविति॥ 'किं' प्रश्ने। 'इव' मिन्यि । 'नाम समार्यो। ममरियरात देवराजात् 'न महैति' लक्षुं न योग्यो भवति। 'प्रश्नं एतत् चिन्तय। किं तिद्त्याह —मन्यः—मधुना भानतपवैभिः तव धरैःपुरा च पुरुषकेसिरिणो नखैः—स्मेरैः विदिवं सुखपरस्य हरेः उड्डृतदानवकष्ठकं क्रतम्। व्याख्याः—'मधुना' सम्प्रति 'मानवानि' मनुन्नतानि, मस्प्रणानि हत्यथः 'पर्वाणिग्य्यः येषां तथाविषेः 'तव धरैः' वारैः। 'प्रा च क्रतयुगे च 'पुरुषकेसिरिणो' नरिनेहरूपस्य भगवती भारायणस्य 'नस्तैः' इति 'सम्येः हाम्यां गणाम्याम् [धराणां नखानाच प्रत्येकं वहुवचनम्] विविधं दौव्यति इति 'विदिवं' खगैः [इगुपषलचणः कः। दिवधव्देन समासी वा] 'मुखपरस्य भोगनिरतस्यसमर्थस्यापि 'हरेः' इन्द्रस्य सन्वसे 'उड्जृतानि' समृत्सादितानि 'दानवद्वपाणि क्रास्कानि सुखविधातकानि यसात् तथाविधं क्रतम् ; पूर्वे 'हरस्यक्विपोवैधात् या मान्तिः सगस्य भागीत् भद्य दुकंयज्ञयात सेव भवता स्थोऽपि विहिता। तत् इत्यसुप-क्रतवती भवतः किसदेयमित देवेन्द्रस्य इति भावः।

राजिति। 'श्रव' सियान् मच्छरैः कर्ण्यकोद्वारे 'खलु नून' 'श्रतक्रतोरेव'' न सम 'मिइमा' प्रभावः स्तुत्यः' [काप्प्रत्ययः] प्रशस्यः । सम विजयोऽपि इन्द्रस्यैव प्रसादात् तत् का मे स्तुति: इति भाव:। तदेव दर्भयति। चन्वय:—महत्खिप कर्ममु नियोज्या: सिध्यन्ति (इति) यत् तम् ई खराणां सम्भावनागुणम् अवेहि। अरुणः तमसां विभेत्ता किं वा अभविष्यत चेत् महस्रकिरण: तं धुरि न अकरिष्यत्। व्याख्या — 'महतस्विप' गुरुष अपि 'कर्मसु नियोज्या: नियोक्तं वा नियोजियतुं शक्या: भृत्या इत्यर्थ: शिक्यार्थे खिति कुलप्रतिषेधः] 'सिध्यन्ति मिज्ञिमन्तो भवन्ति फर्लं घटयन्ति इति 'यत्' मृत्यानां या क्रता-र्थता 'तम' [विधेयप्राधान्यात् पुलिङ्गता] 'ईश्वराणां' शक्तिमतां खामिनां समावनायाः' अयमव चमः दत्ये दंरुपाया: समर्थनाया: दति विद्यास।गरपादा: 'गुणं महिनानम् अवेहि जानी हि। 'श्रह्ण: श्रनूरु: गरुड़ागज: 'तमसां ध्वान्तानां 'विमेत्ता' निरासक: 'किं' वा अभिष्यत् नैव अभिविष्यत् 'चेत यदि सहस्रं किरणा यस्य अतएव शक्तिमान् अंग्रमाली 'तं धुरियानमुखेन अकरिष्यतन अस्थापिष्यत्। घुरि चैत अकरणं तमसाम-विभेद: तत् तमीविभेदे ध्रि करणरुपा समावना एव कारसम्। अतएव दानव-जये इन्द्रेण मदोयो नियोगः कारणं नाहम्। अकरणाविभेदरूपयो: क्रिययो: हेतुहित्-मङ्गावे सति एकस्य वैगुग्यात् अन्यस्य अनिष्यत्तिः । ततो लुङ्]॥ [सूनम् (रा-, वि-न-,)---''विं प्राभविष्यदरूणसमग्गं वधाय'' (त-, न्या-)]॥

NOTES

1. (a) * मुखपरस्य Indra was pleasure-loving. This does not imply that he was weak or timid, but only shows his aversion to make an effort. (b). उमरे: — उम + भयच् = उभयम् a group of two उभय is nsually singular. The plural may be defended as in, "उभये देवमनुष्याः" — Bhdshya. Also see Tika (c) विदिवम् — वि + दिक् + कं कर्री = विदिवम् । Or व्यवयवं दिवं विदिवम् शक्पार्थि वादि etc.

2. (a). विध्यन्ति—विध of the दिवादि class means निष्पत्ति as in चिद्यमत्रम्। Hence secondarily it means to succeed which is the sense here. Comp. स्वयमिश्वः कथसन्यान् साध्येत्। (b) समावना

o Adopt Adopted by Prof Gajendragadkar.

&c.—सम + मू + णिच् + युच् भावे = सम्भावना estimation. 'सम्भावनं क्रियासु योग्यताध्यवसानम् ... Vriti. योग्यताध्यवसानम् = 'a surmise of one's ability thinking that so and so is able to do such and such work. This thought (सभावना) on the part of the Mighty (देशर) actually gives his agent the power to do the work (सभावनागुण)। Dushyanta wants to say—I have succeeded simply because Iudra thought I should succeed, such is Indra's greatness that his mere thought has endowed me with the power necessary to succeed. Hence. 'पव खलु शतक्रतोरेव महिमा स्त्रत्यः'। This is somewhat like" "ऋषीयां पुनराद्यानां वाचमघोऽनुधावति" For an exactly similar idea compare... 'ननु विज्य एव वीर्थमेत-दिनयने दिषतो यदस्य पद्याः"... Vikra m,(c) तमसां विभेता...वि + भिद् + हच कर्त्तर - विभेत्ता। We cannot have तम so to say, for that would bar the वष्ठी in तमसाम्। Besides, no habit in it is implied here but simply success through specially favourable circumstances. Hence बन् should be out of the question.

3. Rhetoric = From अब खल to नाकरिष्यत we have a complete syllogism. The object is to establish the particular case "अव यतक्रतीमंहिमा स्त्रयः।" Towards this is cited the general proposition चिडनि...तमी यरापाम्"। This much cansitutes an अर्थान्तरमास The portion "नि वा...नाकरिष्यत्" is only an illustration of the general proposition, hence it fuinishes a दशना।

मातिलः—सदृशं तवैतत्। (स्तोकमन्तरमतीत्य।) श्रायु-ष्मन्, इतः पश्य नाकपृष्ठप्रतिष्ठितस्य सीभाग्यमात्मयशसः।

> विच्छित्तिशेषेः सुरसुन्दरीणां वर्णेरमी कल्पलतांशुकेषु । विचिन्त्य गीतक्षममर्थजातं दिवोकसस्त्वचरितं छिखन्ति ॥५॥

MATALI—This is worthy of you. (Passing o short distance) O Long-lived One, in this way behold the good luck of your fame that has established itself on the surface of the heaven. Yonder denizens of the heaven, with paints left over after the decoration of the heavenly beauties, and on their garments, obtained from the kalpa-creeper, are depicting your (recent)

exploits, having thought out materials capable of being set to music (Or... worthy of divine melody).

मातलिरिति। 'एतत् विनयवचन ''तव सहशं' योगाम्। ग्र्रा भविकत्यना भवन्ति इति भाव:। [''तव'' (त-, न्या-)—''एव'' (रा-, वि-, म-)]! स्तीकं कि चित् 'अन्तरं' दूरम् 'अतीत्यं गला! 'इत: अस्यां, दिशि इत्यङ्ग स्था निर्देशः 'नाकस्यं खर्भस्य 'पृष्ठे' उपरि 'प्रतिष्ठितस्य' क्रताधिपत्यस्य 'त्रात्मनो यशसः'—दानवः जयजाताया: कीर्ने: 'सीभाम्य' ग्रभाद्द 'पश्य'। तदेव दर्शयति—अन्वयः—अमी दिवीकसः गौतचमम् अर्थजातं विचिन्ता सुरसन्दरीणां कल्पलतां श्रकेष् विच्छत्ति शेषेवेणैः लचरित' लिखन्ति। व्याख्या—'अमी' दूरे दृश्यमाना 'दिवं" खर्गः 'श्रोको' निवासी येषां ते देवा इत्यर्थः 'गीतस्य' गानस्य "चम" योगंत्र सुरसुन्दरीभिर्गानार्षम् 'अर्थानां' वस्नां 'जातं समूहं पदावलीमित्यर्थः [''अर्थः प्रकारे विषये वित्तकारणवस्तुः'' द्रति ''जातंजात्योघजनासु'' दति च विश्व:] ''बिचिन्ता ध्यायं ध्यायं निरुष्य 'सुरसुन्दरीणां' देवस्त्रीणां प्रत्येकां पदाविलं रचियता स्वर्वे नितानां कल्पलतायाः यानि अंग्रकानि वस्त्राणि तेषु कल्पपादपलव्येषु निजवनितावसनेषु इत्यर्थः 'विक्कित्तः' श्रङ्गरागात्' [' विक्कित्तिरङ्गरागेऽपि' इति विশ्वः] 'शेषेः भवशिष्टैः' 'वर्णैः' तत उद्घृत्य इति भाव: तव चरित' दुर्जयजयावदानं लिखन्ति'] प्रियजनेन गैयं प्रियसाधनवर्णेन प्रियपरिहितवसने इस्तिन लिखितं ते यशः। अही सीभागाम् इति भावः।*

NOTES.

- 1. तव-The Devangari reading एव entirely misses the meaning.
- 2. (a) विच्छित्त &c.—वि+िक्ट्र + तिन् भावे = विच्छित्तिः painting.

  शिष्म च ज्वर्म गि = श्रेष: residue. विच्छिते: (पञ्चमी) श्रेषा:। सृप्सुपा।

  (b) विचिन्ता...वि ind cates effort on the part of the thinkers.

  They wanted the composition to be worthy of the subjectmatter. Hence the effort. (c) गीतचमम्...गीठं चमते इति गीत + चम न किश्। Or गीतस्य चमं योयम। The female voice is sweet,

^{*} प्रियजनेन &c. adopted by Prof, Gajendaragdker.

सप्तमोऽहुः

hence सरमुन्दरीणाम् not सुराणाम् । Comp, 'इक्क्झायनिवादिन्यसस्य गीप्त गुँ णी-दयम् । त्राकुमारकयोद्धातं शालिगोय्यो जगुर्थशः ॥ '...Raghu.]

राजा—मातले, श्रमुरसम्प्रहारोत्सुकेन पूर्वेद्युर्दिवमधिरो-हता न लक्षितोऽयं प्रदेशो मया। कतमस्मिन मरुतां पथि वर्त्तामहे।

KING—Matali yesterday this region was not noticed by me while ascending the heaven eager as I was for the fight with the demons. In which course of the winds are we?

मात्रलि:---

त्रिस्रोतसं वहित यो गगनप्रतिष्ठां ज्योतीषि वर्त्तयतिच प्रविभत्तरिम। तस्य व्यपेतरजसः प्रवहस्य वायोर-मार्गो द्वितीयहरिविक्रमपृत एषः॥

MATALI—This is the region, sanctified by the second foot-step of Hari, free from the operation of the quality of Rajas, the region of the wind Pravaha which bears the tripple-streamed river that is in heaven and causes the duminaries to revolve with their rays duly apportioned.

राजित। 'पूर्वेद्यु: पूर्वेद्यिन् दिने [''सदापरुत्...'' इति निपात:] 'दिवमिधरोइता असुरै:' सह य: 'सम्प्रहार: टुड तव 'उत्भुक्षेन मया अयं प्रदेशो न खितः'।
सप्त मरुतां पन्यानः सन्ति । तव 'कतमिधान् पथि' अधुना 'वर्षामक्षे' तिष्ठामः। अव
हि राजा विनयात् कथान्तरावतारणया आत्मस्तिप्रसावं परिहरति।

माति दिति। चन्यः । गगनप्रतिष्ठां विस्ति व वहित न्योती व प्रविभक्तराम वर्ष्यति च, तस्वयपेतरन्त प्रवहस्य वायोः एव दितीयहरिविक्रमपूरी मार्गः।
व्याख्या । । गगने 'प्रतिष्ठा' स्थितियस्याः तथाविधां 'तिस्रोतसं' विमार्गगाम् चाकामग्रामित्ययः 'वहित' धारयति वितनीति वा 'न्योती वि' तारकादौनि 'प्रविभक्ताः यथामागं व्यवस्थापिता 'रम्मयो' भासः यस्मिन् कर्भेष्य यत् यथा तथा वर्षेयति व' मण्डलमो समग्रति च 'तस्य, चतपव खर्वाहिनीसस्यकात् 'व्योते' दूरीसूर्व 'रनो' रनीगुणो यसात् तस्य—प्रवहस्य तद्वासीस् वायौरनन्तरस्य 'वायोः एवः' दितीयन हरेः

वामनावतारे विविक्षमकृषस्य श्रीविष्णोः विक्षमेन पादन्यासेन 'पूतः' पविवः ग्रुडसच्चमय द्रत्यथं मार्गः' पत्याः । श्रावहप्रवहादिषु द्वितीयस्य प्रवहस्य वायोरयमधिकारः । खरं न्योतिविभागकर्त्तुं रस्य तमसः कथे व नास्ति । परन्तु श्रयं पूतां मन्दाकिनीं वहन् रजसी ऽपि सुक्तः । ततश्च हरिपादपातिन पुनः परमे सन्त्वे स्थित एव पत्याः । * ['प्रविभक्त-विक्रम' (रा॰) ॰॰ 'प्रविभक्तरिसः'' (वि॰, म॰, त॰, व्या॰) । स्लम् (त॰ व्या॰) ०० 'तस्य द्वितीयहरिविक्रमनिस्तमल्क' वायोरिमं परिवहस्य वद्नि मार्गम्' (रा॰, वि॰, म॰)]।

NOTES

- 1. (a) असुर...सुरा + अच् मलयं = सुर: one having a share of the nectar. न सुर: सुरविरोधो an opponent to the gods. विरोधायं नञ्। "तत्साह्यसम्भावय तदन्यलं तदल्पता। अप्राश्नस्ता विरोधयं नञ्यां: षट् प्रकोत्तिता:। सम implies reciprocity व्यतिहार। सम्प्रहरने अस्मिन् इति सम् + प्र + च अधिकरणे = सम्प्रहार: battle. Or च आने meaning fight. असुरै: सम्प्रहार:। सुद्सुपा। तिसान् तेन वा उत्सुक्त:। सुप्सुपा। (b) कतमस्मिन् रिट... Seven courses of the wind are enumerated. These are आवह, प्रवह, उद्दह सुवह, परिवह, परावह, in order of distance from the earth. But the names are differently given by different authorities. (c) Remark—Raghava thinks that the king introduces a now subject purposely to stop Matali's laudatory remarks.
- 2. (a) विद्यातसम्...वोशि द्यातांति यदा: सा विद्याताः the three-streamed i. e., the Ganges which is supposed to have one stream in the heaven (the Millky way), one on earth, and a third in the nether regins (b) प्रविभव्य &c...रश्रम conveysa pun. It also means the reins of a horse. Just as a trainer turns the horse round and round catching hold of the reins, so does प्रवृद्ध with regard to the heavenly bodies.
- 3. (a) * व्यपेत &c. रजस् has a pun. It means धूलि also. The मार्ग is devoid of dust, because it is above भूवायु which alone con-

[#]Adopaed by Prof. Gajendragadkr.

tains dust. (b) fedia &c.—The allusion is to the analytic of Hari. This was to relieve Indra of the oppression of the demon Bali, Vishnu appeared before him in the form of a Brahmana dwarf and asked for the grant of such space as he could cover in three steps. He said he wanted this for then he would be able to practise penance on his own land; asceticism observed on another's soil brings no merit. Bali agreed. But lo! No sooner he pronounced the formula of gift than the manikin assumed gigantic proportions and covered the entire earth with one step, and the heavens with another. The demon, who was a devout Vaishnava, saw that it was his own Lord that had come to treat with him, and in ecstasy he put forth his head to the Lord to place his third foot on.

4. (a) प्रविभक्तरिया—This is a क्रियाविश्रेषण refers prominently to the manner of spinning, and is threfore preferable to the attributive प्रविभक्तरिया: qualifying य: ।* (b) तस्य दितीय ... मार्गम्—This refers to परिवद्ध the sixth course. But Mahamahopadhyaya Nyayapanchanana has the following quotations—'भचक च्रायो-नंद्धमास्ति' प्रवद्दानिसे:। पर्यत्यजसं तम्रद्धा यहकचा यघाक्रमम्।'—Suryasiddhant, ''भपस्य: खिचरचक्रयुक्ता: समत्यज्ञम्' प्रवद्द्धानिसेन''—Siddhantasiromoni. ''यसाज्ञीतीषि वद्दति प्रवद्दस्तेन सम्यतः''—Vishnu-purana. This leaves ino doubt that ''जातिषि वर्षयित च प्रविभक्तरिया' applies to प्रवद्ध and not to परिवद्ध। The Bengali reading is therefore peferable. This is confirmed by the king's remark—स्वपद्वी-मवतीर्थी स्व: (see below).

राजा—अतः खल सवाह्यान्तःकरणो ममान्तरात्मा प्रसी-दति। (रथाङ्गमबलोक्य) मेघपदवीमवतीणौ स्वः।

KING—Hence, surely, my innerself with the internal and external senses, enjoys tranquility. (Looking at the wheels) We have descended to the reign of clouds.

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

मात्रि:--कथमवगम्यते।

MATALI-How is that known!

राजा---

श्रयमरिववरेम्यश्चातकैर्निष्पतिद्वर् -हरिभिरिचरभासां तेजसा चानुलिप्तैः। गतमुपरि घनानां वारिगभोदराणां पिशुनयति रथस्ते शीकरिक्लन्ननेभिः॥ ७॥

KING—This chariot of yours with the rims of its wheels wet with sprays, with Chatakas rushing out of the interstices of the spokes, and with the horses, tinged with the glow of lightning, indicates passage over clouds having water inside their cavities.

राजिति। 'मत: खलुं भतएव कारणात्ं सलमये मागे स्थितलात् इत्यर्थः। 'वाह्यः श्रोवनेवादिभिः 'करणैः इन्द्रियः 'भन्तः' अन्तःस्थितेन 'करणेन' अध्यन्तरेण मनसा [अन्तः शब्दोऽयं लचणश्रा अन्तःस्थवाची] 'सह सम अन्तरात्मा हृत् 'प्रसीदितं' स्वृत्तस्यकंजमात्मप्रसादं लभते। 'रथाङ्कं' रथचक्रम्। 'सेघानां पदवीं स्थानं समन-न्तरस्य भूवायोरावहस्य मार्गम् 'अवतीणीं म्वः'।

राजिति। अन्वयः—अयं ते शौकरिक्षत्रनेमिः रथः अरिविवरेभो नियति द्वियाति । अन्वयः—अयं ते शौकरिक्षत्रनेमिः रथः अरिविवरेभो नियति द्वियानि । अपियान्यित । आख्या—'अय ते' तव, त्वत्परिचालित द्व्ययः 'शौकरैः' जलकणैः किन्ना' आर्द्रा 'नेमयः चक्रधारा यस्य ताहशो 'रथः' । इदं तावत् प्रथमं सूचकम्] 'कराणां' चक्राज्य-विशेषाणां विवरेभ्यः' अन्तरालेभ्यः 'निष्यतद्भिः चड्डोय विष्टरागच्छिः 'चातकः' मेष-प्रियेः पिचिभिः (दितीयमेतत् सूचकम्] 'अधिरा' चिणका 'भाः' दीप्तः यासां तासां, विद्रातामित्यर्थः 'तेजसा' दीप्ता 'अनुलितः रिश्चतः 'इरिभिश्च' त्वदीयेरश्चे य [एतच्चतीयं लिक्कम्] 'वारियभे जलपूर्णम् 'चदरम्' 'अभ्यन्तर' येषां तथाविधानां 'धनानां' मेधानाम् 'चपरि पृष्टेगतं गमनं 'पिश्वयित सूचयित । इष्टिपातप्रत्याश्या स्विष्टिता-

यातकाः चक्राङ्गाणामवकाशैनि:सरन्ति। अयाख ते विद्युत्प्रभारश्चिताः। पाद्रै ख चक्राङ्गम्। तन्त्रन्ये समतीत्य सुरवत्यं मेघमार्गमवतीर्णा वयमिति। NOTES

- 1. सवाह्य &c.—वाह्यानि चत्रन्तश्च वाह्यान्तः external and internal हन्द। The whole is an श्रव्यथ। बाह्यान्तः करणानि वाह्यान्तः करणानि वाह्यान्तः करणानि वाह्यान्तः करणानि वाह्यान्तः करणानि कर्नधा—। तैः सह वर्त्तमानः । बहु—।
- 2. *भेष &c.—This shows transition to the course immediately below. Now भेषपद्दी is in the course of भूषायु। 'मूमेवेह्डां-द्ययोजनानि भूषायुरबाख्दिबद्धादाद्यम्—Siddhanta siromoni quoted by Nayapanchanana. Hence the subject matter, of the previous remark must be the course immediately above भूषायु, i.e. प्रवद्द and not परिवद्द ; Cf. भूषायुराबद्दः प्रवहसद्धः। We say immediately, because "भन्तरात्मा प्रसीदित and "भेषपद्दीमवतीयौँ सः" are spoken of in the same breath.
- 3. चित्र &c. —िचर is चिरस्यायिनी by सचणा। न चिरा चित्रा चित्रा चित्रा चित्रा चित्रा चित्रा चित्रा चित्रा चित्रा प्राविद्रा प्राविद्रा । विद्रा । टिर्ट. "चित्रा युविस्राविष्ठ चित्रा । टिर्ट. "चित्रा युविस्राविष्ठ चित्रा । प्राविद्रा युविस्राविष्ठ चित्रा । प्राविद्रा युविस्राविष्ठ चित्रा । युविस्राविष्ठ चित्राविष्ठ चित्रा । युविस्राविष्ठ चित्राविष्ठ चित्र चित्राविष्ठ चित्राविष्ठ चित्राविष्ठ चित्राविष्ठ चित्राविष्ठ चित्राविष्ठ चित्र चित्राविष्ठ चित्र चित्र चित्राविष्ठ चित्र चित्राविष्ठ चित्र चि
- 4. वारि & वारि गर्में यस तत् वारिगर्मम्, व्यधिकरण वहु of the गड्डांद class like कमण्डलुपाणि। Now see Tika.

मातिलः -क्षणादायुष्मान् स्वाधिकारभूमौ वर्त्तिष्यते।

MATALI—In a moment the Long-lied One will be in the regions owned by himself.

राजा—(अधोऽवलोक्य)—मातले, बेगावतरणादाश्चर्यदर्शनः संदक्ष्यते मनुष्यलीकः । तथाहि—

शैळानामवरोहतीव शिखरादुत्मज्जतां मेदिनी
पर्णाभ्यन्तरळीनतां विजहति स्कन्धोदयात् पादपाः।
सन्तानात्त्त्रभावनष्टसळिळा व्यक्तिं भजन्त्यापगाः

केनाप्युत्धिपतेव पश्य भुवनं मत्पार्श्वमानीयते ॥ ८॥

KING-(Looking below)-Matali the region of men

Adopted by Prof. Gajendragadkar.

appears of (or present) a strange spectacle through descent with speed. Thus—Behold the land descends as it were from the summit of up-rising mountains; trees leave their concealment within leaves through the exhibition of their trunks; rivers whose waters had disappeared through thinness, undergo manifestation from expansion; the world is being brought to my side as it were by some one throwing it up.

मातिलिरिति। 'चणात्' चणमितवाद्य [ल्यव्सोरे पञ्चमी, कारकमध्ये वा]ः 'स्वस्य अधिकारस्य' नियोगस्य 'भूभी' स्थाने भृष्ट 'वित्तिंध्यते' स्थास्यति ।

राजेति। 'वैशेन अवतरणात्' हितो: 'मनुष्याणां लौक: भुवनं पृथिवी इत्यर्थः 'श्रासर्थं' विचितं 'दर्शनं' यस्य तथाविधः '÷लच्छतेभाति। तदेव वर्णयति। अन्वय:—पश्य मेदिनी चनाज्ञतां केलानां शिखरादवरोहतीव । पादपा: खन्धोदयात् पर्णाभ्यन्तरलीनतां विज्ञहति । तनुभावनष्ठमलिला आपगाः सन्तानात् व्यक्तिं भजन्ति ; भवनम् उत्चिपता कीनापि मत्पार्श्वम् यानीयते इव । व्याख्या—'पश्य त्राश्चर्यमव-स्रोकय [वस्यमाणवाक्यार्थ: कर्म]। 'मेदिनो' भूमि: 'डन्मज्जतां' महसा उत्य्व त्य द्रव प्रकटीभवतां 'ग्रेखानां' परैतानां 'शिखरात्' ग्रङ्गात् 'खवरोष्टतीव' खधःपततीव । न हि शैला उन्मज्जन्ति, नापि मेदिनी अवरोष्टति। किन्तु वेगात् शैलानाभुमाज्जनं मेदिन्याय भवरोहणं इयमेतदाय्यं दश्यते। 'पादापाः' वृत्ताः 'स्तन्धस्यं प्रकार्ष्टस्य 'उद्यात्' चाविर्भावात् 'पर्णानां पवाणाम् 'अभ्यन्तरे' मध्ये ये 'लीनाः' गुप्ताः, तङ्गावं 'विजहित' त्यजन्ति । पूर्वे पवपुञ्जमावाणि इव दृष्टाः पादपाः सहसा काग्डादिमन्तो द्रश्यन्ते। एतचाश्रया वेगाज्ञातम्। 'तनुभावेन' चौणतया 'नष्टानि' अलचितानि 'सिल्लानि' जलानि यासां तथाविधा 'श्रापगाः' स्रोतस्वत्यः 'सन्तानात्' विस्तारात् ततु-भाषविगमात् द्रत्यर्थः 'व्यक्तिं' प्रकटतां 'भजन्तिं गच्छन्ति। यत्र यत दूरात् सूचातया जलंनदृष्टं सहसा सजला नदास्तव दृश्यन्ते। इत्ययाश्र्यं वेगादेव। 'भ्वनं मनुष्य-लोक: 'उत्चिपता' ऊर्ड प्रेरयता 'केनापि' श्रतिसुरासुरसलेन सलेन 'मत्पाश्च मम ससीपम् 'श्रानीयते द्रव' उपस्थाप्यते दव। वस्तुतस्त श्रहमेवाधः पतामि।-वेगात् पुनर्भवनमुतपततीव भाति । यिद्व दूरात् एकपृष्ठमेकवर्णेश्व श्राभात्, तदेव भुवनं सहसा गिरितक्सरिदादिक्पेण विभक्तपृष्ठभागमुतपततीव द्रत्यही त्राव्यं म् । ["सन्तानात्"

सप्तमोऽङ्कः

(म-)—सन्वानै: (रा-, वि-)—''सन्धान' (त., न्या-) ॥ मूलम् (रा-, वि-, म-) । ''तनुभागनष्टसल्वित्यक्ता व्रजन्तापगाः'' (त-,न्या-)] ॥

NOTES

- 1. चणात—ख्यवलीपे पश्चमी (See Tika) or पश्चमी by the rule ''सप्तमीपश्चमी कारकमध्ये"। The latter allows alternative खणे। खिम्म सृष्ट्री मेचपद्यां वर्त्तमुनी भवान् चणात् खणे वा खाधिकारभूमी वित्रधते is the contraction.
- 2. तनु &c—तनुन: भाव: तनुभाव: । सामान्ये नपु सकम्। We avoid the feminine तन्त्रा भाव: because that gives तन्त्रभाव:। A similar description occurs in Bhasa's चिमारक।
- 3. Reading—सन्ताः has the plural needlessly, सन्धानं तनुभागनष्टसंखिलव्यक्ता ब्रजन्तापगाः of the Beng. Rec, may be explained thus 'भापगाः नदाः 'तनुभागेषु' स्चांभेषु 'नष्ट' दूरत्वात् षष्टष्टं वत् 'सखिलं' तस्य 'व्यक्ता' भाविभविन दर्भनेन इत्यर्थः 'सन्धानं व्रजन्ति क्षतसन्धाना द्रव भान्ति । Comp "यदद्य विच्छिन्नं भवति क्षतसन्धानभिव तत्" Act. I

मातिलः—त्रायुष्यन् साधु दृष्ठम् (सवहुमानं विलोक्य)— त्रहो उदाररमणीया पृथिबी।

MATAL!—Well observed. O Long-lived One. (Watching with great appreciation) Oh! How grand and charming is the earth!

राजा—मातले, कतमोऽयं पूर्वापरसमुद्रावगादः कनकरस-निस्यन्दी सान्ध्य इव मेघपरिघः सानुमानालोक्यते ।

KING—Matali, what mountain is this that has descended into the eastern and the western seas and pouring liquid gold, eppears like bar of evening clouds?

मातिष्ठः—श्रायुष्मन्, एष खलु हेमकूठो नाम किम्पुरुष-पर्वतः परं तपस्विनां क्षेत्रम्! पश्य—

स्वायम्भुवान्मरीचेर्यः प्रबमूव प्रजापितः । सुरासुरगुरुः सोऽत्र सपत्नीकस्तपस्यति ॥ ८ ॥ MATALI—O Long-lived One, this is the mountain of the Kimpurushas, Hemakuta by name, the great resort (for the success) of ascetics. Behold, that progenitor of gods and demons, the Lord of Creation, that was born of Marichi, the son of the Self-progenitor, here practises penance with his wife.

माति सिति। 'छदारा' महती च 'रमणीया' दर्शनीया च इति विस्नयोक्तिः। राजेति। 'षयं' कतमः सानुमान्' पट्तः 'पूषे' च अपरं पश्चिमञ्च 'समुद्रम् अवगादः' प्रविष्टः 'कनकरस्य स्वर्णद्रवस्य 'निस्वन्दः स्वः'। तहान्, द्रवसुवर्णोदगारी हत्यथः भतएव 'सन्धाकालीनः 'सेघपरिषः' सेघमाला 'इव आलीकाते'।

ा. (a). पूर्वापर &c.— भव + गाह + क्ष कर्तर = भवगाद। पूर्वश्व भपरश्व पूर्वापरी। ती च ती ससुद्री च पूर्वापरससुद्री। ती भवगादः। (b) कनक &c.— नि + स्वन्द + घर्ञ् भावे := निस्वन्द: or निष्यन्द: the ष being optional by the rule 'भनुविपर्यभिनिभ्य: स्वन्दिरप्राणिष्,' (P. 8 3 72). We have मलर्थ इनि (See Tika) and not णिनि because स्वन्द is rather अक्षमंक। (b). सान्धाः सन्धायां भव इति सन्धा + भण् = सान्धाः। सान्धा though कालवाची takes भण

instead of टक् by the rule 'सन्धिबेखाच्हतुनचतेथः अण्' (P. 4 3 16)' It is of the सन्धिवेखादि class. (c)परिघ:—परिहन्यते भनेन इति परि + हन + अप् करणे = परिघ: or पिंचः the ल being optional by the rule 'परिश्व घाड्योः' (P. 8. 2. 22).

2. किम्पु रुष &c.—कुत्सितः प्रस्थः किम्पु रुषः a kind of demi-god. तत्पुरुष by the rule "किं चेपे" (P 2. 1. 64.) "कुत्सा च कस्यचित्ररसुखाः

यकायतात् कस्यचित् प्रयमुखनरश्ररीरतात्"—Bhanuji.

3. (a). खायमा वात्—खयम् आताना भवति इति खयम् + भू + किप् कर्ति —खयमा : a name of Brahman. खयमा व: भपत्यम् इति खयमा + भण् = खायमा व: । We do not get खायमा : because the गण enjoined by the rule भोगण: (P. 6. 4, 145) has exceptions, and this is one of them. Thus "भोगण:" being barred, the rule "भिष्म भागामा एवीरियङ्गक्की' applies and भू becomes भुन्। (b) सुरामुर &c.—मुराम भम्राम मुरामुरा: सुरामुराम्। इन्दः। मुर and भम्र are antagonists. If the antagonism is emphasised and somehow deemed eternal we get मुरामुरम् by the rule "येषाभ्य विरोधः शाश्चितकः" (P. 2. 4. 9), otherwise these being प्राणिजाति, we have श्वरामुरा: as in 'पूजितो यः मुरामुरः"।

राजा—तेन हि अनितकमणीयानि श्रेयांसि। प्रदक्षिणीकृत्य भगवन्तं गन्तुमिच्छामि।

KING—Then surely here are blessings not to be passed by. I wish to go after having circumambulated the reverend sage.

मातिष्ठः-प्रथमः कल्पः । (नाटेत्रनावतीणौ)।

MATALI-An excellent resolve. (They act alighting).

राजा—(सविस्मयम्)—

हपोद्रशब्दा न रथाङ्गनेमयः प्रवर्त्तमानं न च दृश्यते रजः।

श्रभूतळस्पशंतया निरुद्धतिस्तवावतीर्णोऽपि रथो न ळक्ष्यते ॥१०॥

KING-(With surprise)-Not being in contact with the

ground, the rims of the wheels have made no noise no dust too is seen rising, upward shock is absent. Your car though descended, is not noticed as such.

राजिति। तेन हि निमित्ते न, यतोऽत प्रजापितरास्ते ततः इत्यर्थः 'सनितिसमणी-यानि' स्रितिसम्य गन्तुमनर्छानि 'स्रे यांसि' ग्रुभानि स्रत सन्ति। तदेव स्पष्टयित। भग-वन्तं कश्यपं प्रदिचणीक्तत्य प्रदिचणिक्तियया प्रपूच्य [स्रव्ययीभावस्तिष्ठदुग्वादिः। तती गतिसमासः। 'नानेन समासः स्रयन्तु ससस्यत एव'" इदि भोजवचमात् साधः। प्रादिसमासादगतिसमासो वा] 'गन्तुमिच्छामि' ततस्य स्रेयो भविता। भगवत्प्रदिखणं महते हि ग्रुभाय, तच्चग्रुभं न छपेन्यम् इति भावः।

माति जिरिति। 'प्रथमी' मुख्य: उत्तम दूर्लार्थः 'कल्पः' म 'कल्पः। 'नाठ्ये न द्राभि-नयकर्मणां 'द्रवतीणी द्रवतरणमभिनीय स्थिती द्रत्यर्थः।

राजिति। अन्वयः — अभूतलस्पर्धतया रथाङ्वनिमयः उपोद्शब्दा न। रजय प्रवर्त्तमानं न दृश्यते। निरुद्धतिस्व रथः अवतीसो ऽपि न लत्यते। व्याख्या — अविद्यन्मानः भूतलस्पर्थः भूमिसम्पर्को यस्य तस्य भावेन, भूमिसम्पर्के विरद्धात् दृत्यर्थः रथाङ्गानां चक्राणां 'नेमयः' प्रान्ताः 'उपोद्राः' प्रारच्याः 'श्रव्दां येस्तथाविधा 'न' येनाष्ट श्रव्द्विरामात् क्रान्तः पत्या द्रति वक्तं श्रक्तः स्याम्। 'रजयः' धुलययः [जाताविस्वचनम्] 'प्रवर्त्तमान चकत्रस्युर्थः उत्चिप्तं सत् प्रस्पत् 'न दृश्यते' येन रजसामप्रवृत्ति दृष्ट्या गमनिवृत्तिः जानीयाम्। एतयोद्धपरि पुनः निर्गता उद्धतिः प्रतिचातजः चौभः यसात् तथाविधा 'तव रथः अवतीर्णोऽपि हैमकूटश्चित्वरे पतितोपि 'न लत्त्यते, षति-तत्वेन न ज्ञायते। यद्या— गिरिशिखरे पतितोऽपि रथः संस्पर्शश्चातया स्थितत्वात् चक्रसम्पातश्रव्दो न जातः, न च धूलिरुस्थितः नाष्यनुभूतो रथचोभः। तत्पतित दृति न ज्ञातो मया रथ दृति भावः।

NOTES

1. प्रदिचणीक्तत्य—प्रक्षष्टलं दिचणस्य प्रदिचणम् preference of the 'right side. श्रव्यथीभाव of the तिष्ठत्यादि class. तत् श्रस्त्रास्य इति प्रदिचण + अच् मलधे = प्रदिचण: one placed preferably to the right. Or प्रगती दिचणं प्रदिचणं placed to the right, प्रादितत्—। श्रप्रदिचणं प्रदिच ं क्रवा इति प्रदिचणं + चिव + क्र + स्थ्यः, गिततत्—। प्रथमः कत्यः—An excellent idea or resolve, or primary duty Cf. "प्रथमः कत्यः" in Swapna IVetc.

- 3, चपोड़ &c. छप + बह + ता कर्माण = छपोड़ाः commenced.
- 4. Reading—Raghava reads अभूतलस्तर्भत्यानिक्षतः and dissolves अभृतलस्पर्भत्या निक्षतः अरोधात्। So he first obtains अनि-क्ष्यत् with भावे सा meaning अनिरोधः and then attaches तसि। Vidyasagara reads निक्सतः with the construction निक्सतः तव &e. Neither of these seems to give a clear idea. निक्षति is the Bengali reading, and is evidently, much better than either of the above.

मातिलः-एताबानेव शतकतोरायुष्मतञ्च विशेषः।

MATALI-Just this much is the difference between Indra and Your Long-lived Self.

राआ—मातले, कतमस्मिन् प्रदेशे मारीचाश्रमः।

KING-Matali, in which quarter is the hermitage of Maricha?

मार्तालः— (हस्तेन दर्शयन)— वल्मीकाद्ध निमग्नमूत्तिरुरसा सन्दष्टसर्पत्वचा करिं जीर्णलताप्रतानवलयेनात्यथसम्पीडितः । श्र सन्यापि शकुन्तनीडिनिचतं विभ्रष्ठजटामर्एडलं यत्र स्थागुरिवाचलो मुनिरसावभ्यकेविम्वं स्थितः ॥ ११ ॥

MATALI (Pointing with his hand) Where stands, motionless like a tree-trunk yonder ascetic facing the solar orb, with his body half-buried in an ant-hill, with his chest having a snake-skin adhering on to it, the neck excessively pressed by a coil of withered tendrils of creepers, bearing a mass of clotted hair spreading over his shoulders and filled with bird's nests.

माति जिसित। 'एतावाम्' एतत्परिमाणः एव 'विशेषः' भेदः माधिकः ! भृति विचरणे शतक्रतोः रथः चस्पृष्टो गच्छति तव तु स्पृष्टः। एतन्यावं युवयोभे दः। चथवा स दव भवानम्बानाकरथवत्मी द्रति भावः। मातिलिरित '— अन्वयः — यत असी वल्मीका है निमग्रमू तिं:, सन्दृष्टम एंतचा उरसा जी फेंलता प्रतानवल येन कर्छ अत्यर्थ सम्पीड़ित: अं स्व्यापि शकुन्तनी ड़िनिचतं जटा-मण्डलं विभत स्थाणुरिव अचलः सुनिः अस्यक् विस्तः स्थित:। व्यास्था— 'यत असी' टूरे हस्यमान: 'वल्मीके पिपीलिका विशेषक्रतस्तू पे 'अर्ड यथा तथा 'निमग्रा' निहिता 'मूत्ति:' यस्या तया विध: 'सन्दृष्टा' सम्यक् लग्ना 'सपत्वक्' निर्मोकी यिमान् तथा विधेन 'उरसा' वचसा [अचलतोपलचणम्। उपलच्चणे हतीया] 'जोर्णानां' ग्रुष्ताणां लता प्रतानानां बन्नीतन्तूनां 'वलयेनं विष्टनेन, बल्यितलतातन्तु भिरित्यथः [भावानयने द्रव्यानयनम्] 'कण्डे अत्यर्थः' यथा तथा सम्पीडितः, अंसी स्तस्यी 'व्याप्रीति' यत् ताहणं 'शकुन्तानां पिचणां 'नीड़े: कुलाये: [बहुवचनेन जटामण्डलस्य महत्त्वम्] 'निचितं' परिव्याप्तं 'जटामण्डलं विभत्' धारयन्, अतएष 'स्थाणुरिव काण्डभेषो बच इव 'अचलः' स्थिरः सुनिः, अर्कस्य' सूर्यस्य विस्तं' मण्डलम् तत् 'अभि' [अव्ययीभावः] सूर्यमण्डलमभिलत्त्य इत्यर्थः 'स्थितः' तिष्टित। तत्र मारीचाश्रम इति वाक्यभेषः।

NOTES

1. (a) वल्मीक etc.—This indicates motionlessness for a great length of time, अर्ड निमग्ना अर्डनिमग्ना। वल्मीके अर्डनिमग्ना वल्मीकार्डनिमग्ना। सुएसपा। ताहशी मूर्तिर्धस्य। वडु—। От अर्डनिमग्ना मूर्ति यस सः अर्डनिमग्रमूर्तिः वडु—। वल्मीके अर्डनिमग्रमूर्तिः सुप्सपा। (b) जरसा सन्दष्ठ &c.—This implies अचलता। Hence इत्यम्भूतलचणे हतीया। (c) अभ्यकं etc—अर्कस्य विस्वम् अर्कविस्वम्। तत अभि इति अभ्यकं विस्वम्। अव्ययोभाव by the rule "लच्चणेनाभिप्रती आभिमुख्या" (P. 2. 1 14). Or we may have अभि and अर्कविस्वम् uncompounded the letter taking दितीया owing to अभि which is a अर्मप्रवचनीय here in the sense of ज्ञाचण (indicator).

राजा — नमस्ते कष्टतपसे।

KING—Salutation to thee of severe Penance.

मात्तिलः—(संयतप्रप्रहं रथं कृत्वा)—एतावदितिपरिवर्द्धित-मन्दारवृक्षं प्रजापतेराश्रमं प्रतिष्ठो स्वः ।

MATALI—(Restraining the reins of the chariot)—Here we have entered the hermitage of the Lord of creation where Mandara trees have been reared by Aditi.

राजा—स्वर्गादिधकतरं निवृ तिस्थानम्। श्रमृतह्दिमवा-वगाढीऽस्मि।

KING—An abode of bliss greater than Heaven. I am as if immersed in a lake of nectar.

मातिलः (रथं स्थापियत्वा)—श्रवतरत्वायुष्मान्।

MATALI-(Having fixed the chariot)-Let Your Long-lixed Self alight.

राजा—(अवतीर्घ्य)—मातले, भवान् कथमिदानीम् ।

KING—(Having alighted)—Matali, how art thou disposed now?

मातिल्लः—संयन्त्रितो मया रथः। वयमप्यवतरामः। (तथा कृत्वा)। इत त्र्रायुष्मन्॥ (परिक्रम्य) दृश्यन्तामत्रभवतामृषीएां वपोवनभूमयः।

MATALI—The chariot is secured by me. I am alighting too. (Doing so) This way, O Long-lived One. (Going round the stage) Let the sites of hermitages of the noble sages be observed.

राजिति। 'कष्टं कढीर' 'तपी' यस तस्वी नमः।

साति सिंदित। 'संयता: प्रयद्याः' रश्मय: यस तम। 'एती' इसी भावाम् 'भदित्या' इन्द्रजनन्या 'परिवर्षि'ता' लालिता 'मन्दारहचा' यिमान् ताहर्श्व 'प्रजापते:' कथ्यपस्य 'भायमं प्रविष्टी स्वः'।

राञेति। 'निह'ते: सुखस्य 'स्थानम्' आस्पदम् एष मारीचाश्रमः। 'असृतस्य क्रिटं' कुर्ष्डम् 'अवगादः: प्रविष्ट 'इव अस्मि'। नेद्दशं स्वगे ऽपि लक्ष्वं सुखं मे इति भावः।

मातलिरिति। 'स्थापियता' सुसंयतं क्रता।

राजेति। 'इदानों' सम्प्रति 'भवान् कयं' केन प्रकारिय आर्त्मानं व्यापारियथित। मातिलिरिति। 'संयन्वितः' सम्यक् यन्वितः स्थापित इत्यर्थः। 'तपोवनानां भूमयः' स्थानानि दृश्यन्तां भवता। दर्भनयोग्या हि ताः।

NOTES

- 1. शदित &c.—Shows the sanctity of the place. Indra's mother here rears the Mandara saplings.
- 2. भवान् कथम् &c.—He inquires if Matali will stay in the chariot or get down.*

राजा--ननु विस्मयादवलोकयामि ।

प्राणानामनिलेन वृत्तिरुचिता सत्कल्पवृक्षे वने तोये काञ्च तपद्यरेण्कपिशे पुरायाभिषेकिकिया। ध्यानं रत्नशिलागृहेषु बिबुधस्त्रीसन्निधौ संयमो

यद्वाञ्छन्ति तपोभिरन्यमुनयस्तस्मिंस्तपत्यन्त्यमी ॥१२॥

KING—I am indeed observing with wonder. In a forest where Kalpa trees abound, the necessary sustenances of life is secured with air; in water that is brown with the pollens of golden lotuses, is done the holy act of abtution for merit; in house of rocks of gems, is performed meditation; in the presence of heavenly maidens, is practised self-restraint. These are practising penance scorning all that to which other sages aspire by their austerities.

^{*} Adopted by prof. Gajendragadkar.

राजेति। भन्वय:-- सर्वेन्संवर्षे वने उचिता प्राणानां वृत्ति: भनिलेन (भवति)। काचनपद्मरेग्रकपित्रे तोये पुर्णा प्रभिवेकिकिया। रविश्वागरहेषु ध्यानम्। विव्वस्त्री-सिन्नधी संयम:। षम्यसुनयस्तपोभिः यदाञ्छन्ति तिसान् षमी तपस्यन्ति। व्याख्या—'सन्ती' विद्यामाना: 'कल्पवृद्या यिखन् ताद्यरी 'वने' कल्पतरुकानने इत्यर्थ: 'छचिता'तपश्चरण-योग्या 'प्राणानां इत्तिः' 'जीवनधारणम् 'चनिलेन' वायुना भवति [एकोऽपि कल्पपादपो षष्ठभोगाय प्रभवति । अत कल्पपादपकाननमेव वर्षते, तथापि एते बार्भचा जीवन्ति तदिप तपसे यत् पर्याप्तं तन्मावसेव भवति । इति भाग्यमस्य तापसानाच उत्कर्षः]। 'काञ्चनपद्मानां सुवर्णेकमलानां 'रेणुभिः' परागैः 'कपिशे' पिङ्गलवर्णे 'तोये' जले पुर्णाः पावनी 'श्रभिषेक्ष क्रिया' नियमसानक में क्रियते । [सुचारू पङ्कलं जलमलं विद्वार प्रवृत्तिं जनियतुम्। तच पद्धजमव सीवर्णम्। तथाप्यमी नितरां विद्वारिवसुखा निय-मस्नानमावपरायणा द्रत्यही उत्कर्षसापसानामात्रमस्य च] । 'रवविकारा' या: 'शिला:' तिव्विमितेषु 'ग्रहेषु ध्यानम्' पात्मसाचात्कारो भवति शिलाग्रहमेकमेव भोगायः अव च बह्रनि। तानि पुनरही रवमयानि। अभी तुतेषु ध्यानम-भ्यसन्ति इति भूतिप्रकर्षसापसानामात्रमस्य च]। 'विबुधस्त्रियः' सुरमार्थः। तासां 'सिन्निधीं समीपे 'संयम:' पश्चे न्द्रियनियष्टः अभ्यस्यते [स्त्रीस्निधानमेव तपसी बिन्न:। अव तु सुरस्त्रीणां सिविधिः। तथाप्ये ते जितेन्द्रिया वर्त्तं ने। असी ऐश्वर्ये तापसमामा-म्रमस्य च]। विं वहुना 'भन्ये सुनयः' विश्वामिवादयः 'तपीक्षः तपश्वर्षः 'यत्' वस्तु 'बाञ्कल्ति' लब्धुं काङ्चन्ति 'तिसान' स्थितमपि तदनाहत्य [सनादरे भावलच्यो सप्तमी] श्रमी ह्यूयमाना मारीचाश्रमगता 'सुनयः तपस्यन्ति [क्यङ् परस्रोपदञ्च]। [पुर्णा...ग्रहेषु वाञ्कति (भो, त-, न्या-) "—धर्मा तसेषु...काङ्चन्ति" (रा-, वि-, म-)] ॥

NOTES

1. (a) डिचिता—येग्या, i. e. enough to keep body and soul together. Some explain डिचिता—ष्यस्ता and construe—पनिसेन प्रयानां इति: डिचिता have practised to live upon air (b) सत् etc.—

Adopted by Prof Gajendragadkar.

There is here quite a forest of Kalpavrikshas, any amount of luxuries can be got from them for the mere asking. But they eat air. This indicates contempt of luxuries. (c) नाचन ctc,—कपिश indicates abundance of golden lotuses also their constant presence. (d) तिसान्—Raghava renders तिसान् स्थाने। In that case यत् means स्थानम्। But do ascetics practise penance to go to Hemakuta?

मातिलः—उत्सिर्पणी खलु महतां प्रार्थना। (परिक्रम्य आकाशे) वृद्धशाकल्य, किमनुतिष्टित भगवान् मारीचः। (आकएयं) विं व्रबीषि दक्षायएया पतिष्रताधर्ममधिकृत्य पृष्टस्तस्य महर्षिपत्नीसहितायै कथयतीति।

MATALI—High-soaring indeed is the aspiration of the great. (Going round—in the air) Vriddha Sakalya, what is His Holiness Maricha doing? (Aeting hearing) Do you say that questioned by Dakshayani with reference to the duties of those, that are devoted to their husband, he is telling her along with the wives of other great sages!

राजा (कर्णां दत्वा)—अये प्रतिपाल्यावसरः प्रस्तावः ।

KING—(Listening) Ha! the subject deserves waiting for an apportunity.

मातिलिदिति। 'महतां प्रार्थना' आशंचा 'उत्सिपंणी' जहाँगामिनी 'खलु'। 'आकर्णं' क्ला, श्रवणमिनीय द्रत्यर्थः। 'दाचायण्या' दचकन्यकया पदित्या 'प्रति- ब्रतानां' भर्त्तिनिदतानां 'धमें' सतीत्विमत्यर्थः 'प्रधिक्तत्य पृष्ठः' सन् सतीत्वमाहात्मा- विषयके पृश्रे क्रते सति 'महषींणां पृत्रीभः सहिताये तस्यें उत्तरं कथयति इति 'व्रवीषि किम्'।

राजिति। 'प्रतिपाल्यः' प्रतीचायोगाः 'चवसरः विरामो यस्य ताद्यः पर्य प्रसावः पित्रताधर्मकायनप्रसावः। विरति प्रसावे उपसर्पावः प्रयुक्तः चन्तरा प्रतिवन्धः। NOTES

'1. (a) हद्यशाकला—This is some attendant of मारीच। (b)

तस्ये—सम्प्रदाने चतुर्थों। The complete sentence is तस्ये पतिव्रताधमें नियात। Hence the नमं of न्यायति is पतिव्रताधमें, and is intended for सा। Hence the rule "नमणा यमभिष्ठित स सम्प्रदानम्" applies. The followers of the Vritti restrict this rule to the नमं of दा। They have therefore to cite नियायांगे ४थीं, or 'नियायोंपपदस्य च नमंणि स्थानिनः' which gives नमंणि चतुर्थों, with the construction तां वीषयितुं न्यायति। But सम्प्रदाने चतुर्थों being the view of the Bhashyakara must be allowed to overrule the Vritti and taken as the more correct explanation. (c) इति—This refers to the whole sentence "दाचाय्या—न्यायति। It is the नमं of व्रवीषि।

2. अहे etc.—He means to wait till the discourse is finished.

मातिलः—(राजानमवलोक्य)—ग्रास्मिन्नशोकवृक्षभूले ताव-दास्तामायुष्मान् यावत्वामिन्द्रगुरबे निवेदियतुमन्तरान्वेषी भवामि।

MATALI—(Looking at the king)—Let your Long-lived Self stay at the toot of this asoka tree whilst I continue on the look out for an opportunity to report you to Indra's father.

राजा—यथा भवान् मन्यते। स्थितः। माति छ-निं कान्तः]।

KING-As you deem proper. (Stays-Exit Matali)

राजा [निमित्तं सूचियत्वा]—

मनोरथाय नाशंसे कि वाहो स्पन्दसे मुधा। पूर्वावधीरितं अया दुःखं हि परिवर्त्तते॥ १३॥

KING (Acting an omen)—I hope not for (the object of) my desire; why, O Arm, dost thou throb needlessly. My bliss has been slighted before; misery alone surrounds me (now) [Or—For bliss, previously slighted, turns into misery].

माति चिति । 'इन्द्रस्य गुकः' पिता कम्मपः । तस्य 'निवेद्यितु' विद्यापयितुम् [चतुर्यो चम्पदाने] 'अन्तरम्' अवकामम् साधु 'अन्यिष्यति' यः ताह्यो 'भवामि' ।

राजेति। 'निम्म' दिचणवाहुस्स रणं 'मूचियला' सिम्नाय। "अन्वय: —मनी-रणाय न आशसे। है वाहो सुधा किं स्पन्दसे। श्रेय: पूर्वावधीरितम्। दुःखं हि परिवर्त्तते—। व्याख्या—'मनोरणाय' खाभिलिषताय, शकुन्तलाक्ष्पाय, मनोर्धं लख्यू-मित्यथं: [''क्रियाथींपपदस्य''—इति चतुर्थों] 'न आशंसे न प्रार्थ्ये। हे 'वाही' मद्भुज 'सुधा' हथा [श्रव्ययमेतत्] 'किं स्पन्दसे' स्मृर्रामः 'श्रेय:' मङ्गलं 'पूर्वे प्राक् "अवधीरितम्' अवज्ञातं लया [''ज्ञापकिसाइं न स्वेतं दित पूर्वेशव्दस्य पर्वावाती न]। 'दुःखं हि दुःखमेव अधुना 'परिवर्त्तते मां परिवत्य तिष्ठति। यहा—'श्रेयो हि पूर्वम् अवधीरितं सत् 'दुःखं परिपर्वते दुःखक्ष्पेण परिसमित। प्रागीव श्रक्तालां त्यक्वा दुःखं: परिवर्तोऽिखा। तस्या लाभे निराभीऽहम्। तत् किमधं हथा मे वाहु: स्मृरित दित वितर्कः।

NOTES

- 1. इन्द्रगुरवे—सम्प्रदाने चतुथों। For reasons see तस्यै above. Remember "क्रियाग्रहणमपि कर्नेव्यम् ' also gives सम्प्रदाने चतुथों; but accto some it applies only to चक्रमेंक roots.
- 2. पूर्शन &c.—अवधीर is a नुरादि धातु। अवधीर + का कर्मणि = अवधीरितम्। पूर्म अवधीरितम्। मुप्सपा। In such cases पूर्व usually appears last in the compound. This is by implication (ज्ञापक) in the rule ''भूतपूर्व चरट'' in which पाणिनि writes भूतपूर्व instead of पूर्वभूत। But what is inferred by implication (ज्ञापकसिद्धम्) is not universal (न सर्वत)। Hence we get पूर्वावधीरित also.

नेपथ्ये — मा क्खु चावलं करेहि। कधं गदो एब्व अत्तणो पिकदिं [मा खलु चापलं कुरु। कथं गत एव आत्मनः प्रकृतिम्]।

IN THE DRESSING-ROOM—You must not indeed practise haughtiness. How! have you already gone back to your nature!

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

राजा (कर्गां दस्वा)—अभूमिरिदर्भावनयस्य। को नु खल्वेष निषिध्यते। (शब्दानुसारेणावलोक्य सविस्मयम्) श्रये को नु खल्वयम् श्रनुवध्यमान [श्रवरुध्यमान-] स्तपस्विनीभ्याम् श्रवालसत्त्वो वाल:—

> अद्धेपीतस्तनं मातुरामदेक्छिष्ठकेसरम् । प्रकीड़ितुं सिंहशिशुं बळात्कारेण कषेति ॥ १४॥

KING—(Lending his ear)—This is no place for turbulence. Who could he possibly be that is being checked? (Looking in the direction of the voice—With amazement) Ha! Who indeed could be this boy, attended by two female ascetics,—this boy of un-boy-like-strength that for sport is forcibly dragging away from its mother a lion cub that has half-sucked its mother's teat, its manes disordered by the rough encounter.

नेपयो इति । 'चापलं' चपलतां खलु मा कुर्'। इति निषेध:। प्रमणिते निषेधे 'कथम् इत्याथयों, 'प्रात्मन: प्रकृतिं खभावं चपलभावमित्यर्थ: गत एव।

राजिति। 'प्रविनयस्य' प्रौद्धत्यस्य 'इयम् प्रभूमिः' प्रस्थानम्। प्रव नारीचायमे प्रविनयस्य प्रवकायो नास्ति इति भावः। 'निविध्यते प्रविनयात् वार्य्येते। यदस्य प्रमुसारः प्रमुसरणम्। तेनं। यतः शब्द प्रायातः तं देशं प्रति नेवं प्रेयेंग्र प्राप्तः। 'प्रये' इति विद्यये। 'बुं वितर्वेः 'खलुं प्रवधारणे। 'तपस्तिनीभ्याम् प्रमुवध्यमानः' प्रमुगम्यमानः 'प्रवासस्य कियोरस्य 'सत्तं बलिनव 'सत्तं' यस्य ताह्यः 'खलुं' को मु प्रयं वालः 'सिंह्यियः' कर्षति इति परेण सम्बन्धः। प्रन्वयः—प्रकौष्टितुम् प्रामहं क्षिष्टविश्वरम् पर्वं पीतस्तनं सिंह्थियः वलात्कारेण मातः कर्षति। व्याख्या— 'प्रकौष्टितु' क्षोष्टां प्रकर्तुं म् 'प्रामदे न स्वक्षतिविश्वभेषेण 'क्षिष्टा' विक्षीर्थाः' क्षेतः। प्रकृति प्रमान्ते स्वस्या प्रवासा सस्य तत् 'प्रवं म्' प्रसम्य' यथा तथा 'पीतः' सानी येन ताह्यम् प्रतएव स्वे व्यया प्रनायानां 'सिंहस्य' कस्यचित् पात्रमक्षिरिणः 'श्रियः' यावकः 'वलात् प्रसस्य [प्रव्ययमितत्] यः 'कारः' कर्णं तेन 'मातः' जनन्याः सिंहकोपमितः प्रगणियलाः

. श्रभिज्ञानशकु~~न्त~~ स्रम्

दल्यर्थ: [अपाययोगात् पञ्चमो] 'कर्षति अपनयति। यदा—'मातु: स्तनम्' दति सम्बन्धः।

NOTES

- 1. श्रवाल शक्तो वालः—Compare "वालोऽप्यवालप्रतिभौ वभूवं'—Buddha-charita, 1: 23.
- 2. (a) चर्ड &c.—अर्ड पोतः अर्ड पोतः सुप्सुपा। Next वहु—। Or पोतसनः, वहु—। अर्ड पोतसनः सुप्सुपा। (d) मातुः— क The construction is मातुः कर्षत draws away from the mother. Hence there is अपाय and we get अपादाने पद्ममो। Raghava takes it with स्तन and makes a श्रेष्ठश्री। But in that case मातुः is well-nigh superfluous—को हि नाम पितुः स्तनं पिवेत् ? (c) वलात् &c.—क्त + घञ् भावे = लासः। वलात् is an स्वय्य in the sense of हठ। "वलादिति हठाये"—Ganakara. वलात्कारः forcible performance. कर्मधा—। तेन; त्रतीया कर्णे। See Swapna IV. also.

(ततः प्रविशति यथानिहिष्टकर्मा तपस्विनीभ्यां बालः) वालः—जिह्य सिङ्क दन्ताइं दे गणइस्मं [जृम्भस्व सिंह, दन्तांस्ते गण्यिष्यामि]।

(Then enter the child engaged as described with two female asceties). BOY—Yawn, Lion, I will count thy teeth.

प्रथमा—अविणीद, किं णो अपचणि बिसेसाणि सत्ताणि विष्पअरेसि। इन्त वड्ढइ दे संरम्भो। द्वाणे पखु इसिजणेस सब्बद्मसोति किद्गामहे आसि [अविनीत, किं नः अपत्यनिविं-शेषाि सत्त्वानि विप्रकरोषि। हन्त, वर्द्धते ते संरम्भः। स्थाने खलु अधिजनेन सर्वदमन इति क्रतनामधेयोऽसि]।

FIRST HERMIT—Undisciplined child, why do you tease the animals, that are not different from our own children.

^{*} Adopted by prof. Gajendragadkar.

Ha! your turbulence increases. Rightly are you named Sarvadamana by the sages.

राजा—कि नु खळु वालेऽस्मिन औरस इव पुत्रे स्निहाति मे मनः। नुनमनपत्यता मां वत्सळयति।

KING—Why indeed does my mind soften towards this boy as towards a heart-begotten son. Surely, childlessness makes me affectionate.

तत इति । 'यथानिहिष्ठ' निर्देशानुद्धपं 'कर्मे' यख सः यथोक्तव्यापारी 'बाखः' विहिश्यां कर्वित्रयर्थः ।

वाल इति। 'जुमाख जुमानं क्वरः। यदा जुमा ते मुखं व्यादास्रति तदा ते दन्तान् गणियस्यामि'।

प्रथमित । हे 'सवनीत दौ:शील 'न: सपत्ये भ्यः सन्ततेः 'निर्विशेषाणि' सभिन्नानि सन्तानि' प्राणिनः 'किं विप्रकरोषि' प्रथमें यसि । मा एवं कर । एतेन सनिवारिते वाले—'हन्त' विषादे (स्वययम्) । 'ते संस्थः' कोपः 'वर्षं ते' । 'स्थाने खलु युक्तमेव 'सर्वदमन' इति क्रतं नामधेयं' नाम [स्वाधे धियप्रत्ययः] यस्य तथाविधोऽसि ।

राजिति। 'किं नु' वितर्भगर्भः प्रमः। खलु' भवधारणे। से इ' प्रत्य मारणम्। 'उरसी' इदयात् जाते 'इव प्रते [''श्रद्धादिनिष्कान्तो इदयादिभि जायसे। भातमा वे प्रवनामासि जीवस्व श्ररदां श्रतम्॥'' इत्युक्तः] सिद्धाति समे इंभवति। स्वयमेवोत्तरमाइ—'श्रनपन्यता' सन्तिश्रून्यता मां 'वत्सकं सस्व इंभवति। त्त्वरोत्यथे 'श्रिष्क्]।

NOTES.

1. (a) अपत्य &c.—वि + शिष + घञ् भावे = विश्वेष: difference, निर्मतः विश्वेष एथः निर्देशेषाणि without difference. वहु—। अपत्रिश्वोणिविश्वेषाणि। सुप्सपा। (b) स्थाने—An अध्यय meaning युक्तम्।

द्वितीया एसा तुमं केसिरणी उद्घेदि जह से पुत्तका ण मुक्षेसि [एषा त्वां केसिरिणी उद्घेयित यद्यस्याः पुत्रकं न मुक्षिसि]। SECOND HERMIT—This lioness will surely hurt you if you do not release her whelp.

वालः (सिंस्मतम्)—ग्रम्हहे, बलिग्रं क्ख् भीदोमहि [ग्रम्हहे, बलीयः खलु भीतोऽस्सि]। [ग्रधरं दर्शयति)।

BOY-(Smiling)-HO! HO! Iam terribly frightened indeed. (Shows his lower lip.)

राजा (सविस्मयम्)—

महतस्तेजसो बीजं बालोऽयं प्रतिभाति मे।

ं स्फुलिङ्गावस्थया विद्विरेधापेक्ष हव स्थितः ॥ १५ ॥

KING—(With astonishment)—This boy, the germ of mighty energy, appears to me like fire remaning in the state of a spark and awaiting fuel.

हितीयिति। 'एषा कैशरिणी सिंहो 'लां' लङ्गयति' सभिमवति [समीपे भवि-ष्यति वर्त्तं मानम्। ''वर्त्तं मानमामीप्ये वर्त्तं मानवद्दा'' इति सूत्रेण]!

वाल इति । 'षद्महें' इति विद्याये । उपहासार्थं विद्यायाभिनयः । 'वलीयः' श्रत्यर्थं यथा तथा 'भौतोऽस्मि, नैव भौतः इत्यर्थः । श्राधरं दर्शयति' इत्यवज्ञाप्रकाशः ।

राजिति। 'चन्वयः — महतसेजमो वीजम् चयं वालः स्पुलिङ्गावस्थया एघापेचः स्थितो विद्विदिव मे प्रतिभाति। व्याख्या— 'महतः' प्रवलस्य 'तेजमः' प्रतापस्य 'वीजं' निदानम् 'चयं वालः स्पुलिङ्गस्य चित्रकायय या 'चवस्या' रूपं तया [हितौ ढतौया] चत्रत्य 'एधान्' काष्ठानि 'चपेचते' स्वरूपलाभार्थं यसाहमः [कर्मस्युपपदे पः कर्निरि] 'विद्विदिव' ज्वलन इव 'मे मम 'प्रतिभाति' प्रकाशते। चित्रदेव 'तेजमा जाज्वल्य-मानो जगदयमभिमविष्यति दत्य हं मन्ये इति भावः [ऐधापेचः'' (राः, वि-, म-)— 'एधोपेचः'' (त, न्या)]।

NOTES

1. श्रमहि—An श्रव्यय implying विस्तय ? "विस्तये श्रमाहे श्रमा नित्य' स्त्रीभिः प्रयुच्यते'' इति कोष:।

2. महत:—This is differently construed thus—षयं वालः महतलं नि वीनम्। स्पुलिङ्गावस्थ्या स्थितः एथापेचः विद्विति में प्रतिभाति—Raghava. ऐथापेचः स्पुलिङ्गावस्थ्या स्थितः विद्विति पर्यं वालः महतलं निवीनं में प्रतिभाति—Vidyasagara, Nyaya-Panchanana. Raghava wants a nominative to प्रतिभाति। He has disconnected वालः from it. In the second construction में प्रतिभाति is superfluous; because, that this वालः is महतले निशे वीनम् is undoubted—every one will admit this after witnessing his treatment of the lion-cub. में प्रतिभाति better suits cases where difference of opinion is very likely. In our construction में प्रतिभाति goes with एथापेचः स्थितः admitting the बाल to be महतलो निशे वीनम् one may doubt the एथापेचता। But the king does not doubt it, hence he ought to say में प्रतिभाति। The king's surmise is true as will be seen from Maricha's remark "रिश्नानुइति" &c.—Infra.

प्रथमा—वच्छ, एदं बालिमिद्यन्दश्चं मुश्च, श्रवरं दे कील्णाश्चं दाइस्मं [वत्स, एतं वालमृगेन्द्रकं मुश्च, अपरं ते क्रीड़नकं दास्यामि]

FIRST. H.—My child, let this poor lion-whelp go, I will give you something else to play with.

बालः—किं देहि णं [कुत्र । देह्ये नत्]

BOY-Where? Give it.

राजा—कथं चक्वर्ति छक्षणमप्यनेन धार्य्यते। तथाह्यस्य— प्रलोभ्यवस्तुप्रणयप्रसारितो विभाति जाल्य्यथिताङ्गिलिः करः। अलक्ष्यपत्रान्तरमिद्धरागया नवोषसा भिन्नमिवैकपङ्कजम् ॥ १६ ॥

KING—How so! The sign of mastery over the whole circle of kings is also borne by him! Thus, his hand, opened from his longing for a desired object, having the fingers arrayed in contact seems like a beautiful lotus tinged [Or—

अभिज्ञानशकुन्तलम्

प्रयमिति। 'बालो स्गेन्द्र:' मिंहः 'बालस्गेन्द्रः। त्वया पौडामानत्वाटनुकल्पितम् [अनुकम्पायां कन्] तं 'सुच्च' 'क्रीड़नक' क्रीड़ार्थ' द्रव्यम्।

राजिति। 'कथम्' इत्यायर्थे। 'अनेन चक्के राजमण्डले 'वक्तेते' प्रभुभावेन यः तस्य 'लघणं' चिक्कम् 'अपि धार्थते'। 'तदेव दश्येति'। अन्वयः—प्रलोभवस्तुप्रणय-प्रसारितः जालगिथताङ्गलिः अस्य करः इद्वरागया नवीषसा भिन्नम् अलच्यपद्भान्तरम् एकपङ्कजिमव विभाति। व्याख्या—'प्रलोभ्ये' लोभयोग्ये 'वस्तुनि' यः 'प्रणयः प्रार्थना अभिलाषो वा तेन 'प्रसारितः' उन्मौलितः 'जालिमव ग्रथिताः संश्चिष्ठाः अङ्गुलयोग्यस्मिन् ताष्ट्यः अस्य करः' पाणिः 'इद्धः' दौपितः वर्ष्वित इत्यर्थः 'रागः' पद्मस्य लोष्टित्यं यया तथाविषया 'नवया' अचिरप्रवृत्तया 'उषसा' प्रभातेन 'भिन्न' निम्नं विकासितं वा 'अलच्याणि अष्टस्थानि 'प्रवाणां दलानाम् 'अन्तराणि' अवकाशः यस्मिन् तथाविधं 'एक' सुख्यं पङ्कलं पद्मम् 'इव विभाति' प्रकाशते। रक्ततलः पाणिरित्यर्थः। [''नवो-षसा' (रा-, वि- स-)—'नवोषया' (त ,न्य-)]॥

NOTES

- 1. चक्रवर्षि ४.c.—Raghava quotes—"श्रतिरक्तः कयो यस्य ग्रथिता-ङ्गुलिको मृदुः। चापाङ्गशङ्कितः सोऽयं चक्रवर्त्ती भवेद ध्रुवम्॥"
- 2. (a) जाल &c.—Comp. "जालावनद्वाङ्ग लिपाणिपादम्—"Buddha charita. I 65. "सुजातजालावतताङ्गुली सदु"—Ibid VIII, 55. (b) * इद्धरागया—Commentators all take राग here as belonging to उपस्। This represents उपस् as beautifully red, excessively red. This serves no purpose. We want excessive redness in the lotus to compare with the excessively red (भितरक्त) कर of the चक्रवित्ति लिचणान्ति boy (see note preceding) The reason why they adopt this undesirable construction is that root इस is taken by them as अक्सेंक and therefore the exposition इन्हों रागो यया is considered by them as grammatically indefensible. They all

o Adopted by Prof Gajendragadkar.

derive इन्न with कत्ति का Thus—"इन्न समृद्धः रागो लीहित्यं यस्या तया"
—Raghava, Nyapanchanana. इन्नः दीप्तः &c.—Vidyasagara.
To the contrary we say that कर्भण का may be had also, supposing the root to be अन्तर्भावित्यर्थः। The root however is often seen as सक्षमेक। Westergard quotes—'इन्यते ह्व्यवाहम्'—Rigveda. 'यवागिनित्यमिध्यते"—Mahabharata. "समिन्यानीऽस्त्रकीश्रलम्—Bhatti, 6. 37. &c. Hence इन्नः दौपितः रागः पञ्चललीहित्यं यथा as in the Tika is perfectly legitimate. (c' नवीषसा—नवा छषा नवोषाः कर्मधा—। तथा। छष्म is neuter according to Amara but the लिङ्गानुशासन of पाणिनि has it in the feminine. The rule is प्रतिपदापिदपतः संपच्छरत्परिषद्धःसवित्नुद्धास्म तसिधः' (Ling 27).

द्वितीया—सुब्बदे, ता सक्को एसो वाञ्रामेत्तेण विरमाविदुं [सुब्रते न शक्य एष वाचामात्रेण विरमयितुम्]। ता गच्छ ममकेरए डड़ए मक्कण्डे अस्स इसिकुमारस्स वण्णचित्तिदो मित्ति-श्रामोरओ चिट्टदि तं से डवहर [तत् गच्छ। मदीये उटजे मार्कण्डेयस्य श्रृषिकुमारस्य वर्णचित्रितो मृत्तिकामय्रस्तिष्ठति। तमस्योपहर]।

SECOND H.—Suvrata, he cannot be stopped by mere words. So you go. In my cottage there is a colour-painted clay-peacock belonging to the hermit-boy Markandeya. Present him with that.

प्रथमा—तह [तथा]। (निष्क्रान्ता)।

FIRSTH,—So be it (Exit).

बालः—दाव इमिणा एव्य कीलिस्सं [तावदनेनैव क्रीड़िष्यामि] । (तापसी विलोक्य हसति) ।

BOY—Till then it is with this that I shall play. (Laughs looking at the female ascetic).

हितीयित । 'मूब्रता' इति प्रथमाया नाम । 'वाचा' वाक्यमेव इति 'वाचामाव'" तेन, केवलेन वचमा इत्यर्थ: [नित्यसमास: । मयूरव्यं सकादि: । वाचा इति भावनः ''भापचापि इलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा" इति निहे भात] 'विरम्धितुं, निवर्र-ियतुम् । 'वर्णैं: विविधेवैगैः 'चिवितः' श्रालिपितः । मृत्तिकानिर्मितः मयूरः' [शाक-प्राणिवादिः] । 'त' मयूरम् 'श्रस्थ' [सम्बन्धसामान्ये षष्टी] 'छपहर' प्रापय ।

वाल इति। 'तावत्' यावत् सम्मग्रूरो नानीतः अवधी तावत्]। 'इसित' इति वालखभाव: इइ तपिखन्या क्रते निषेधवाक्ये अवज्ञाया: सूचकः।

NOTES

े वाचामाविष...वाच् produces the stem वाचा by the maxim
'विष्ट भागुरिरह्मोपमवाष्योक्षपसर्गयोः । आपञ्चापि इलन्तानां यथा वाचा निशा
दिशा॥ So वाच् + आप् or टाए् = वाचा word, speech. See Tika also.

राजा—स्पृह्यामि दुर्ललितायास्मै।

आलक्ष्यदन्तमुकुलाननिमित्तहासैर् अञ्चलकर्णरमणीयवचःप्रवृत्तीन । अङ्गाश्रयप्रणियनस्तनयान वहन्तो धन्यास्तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति ॥ १७॥

KING—I really long for this naughtily disposed boy. The blessed alone carrying their sons—whose buds of teeth are slightly visible by causeless laughs—whose flow of speech is charming by indistinct syllables—who long to cling to their lap, become soiled with the dust of their body.

तापसी—भो, ण मं गणेसि [भो, न मां गणयसि]। (पार्व-मवलोक्य) को एत्थ इसिकुमाराणां [कः श्रत्र भृषिकुमाराणाम्]। (राजानमवलोक्य) भद्दमुह, एहि दाव मोत्राबेहि इमिणा दुस्मो-श्रहत्थागहेण डिम्भलीलाए बाहीस्रमाणं बालिमस्रन्दसं [भद्रमुख,

एहि तावत् मोचय अनेन दुर्मोचहस्तप्रहेण डिम्भलीलया बाध्यमाणं बालमृगेन्द्रकम्]।

HERMIT—What ho! You do not heed me! (Looking to one side). Who is here of the hermit-boys? (Seeing the king) Gentle Sir, do come and release this poor young lion which is being teased in boyish play by this boy the grasp of whose hand is hard to unloose.

रानितः [लड़ विलासे मृदिषु । भावे तः । उलयोरभेदः] 'ललितं विलासः । 'दुष्टं लितं यस्य तस्य 'मस्य दुर्धिलासाय वालाय [''स्पृहेरीप्सितः'' इति सम्प्रदाने चतुर्थीं ज्ञां 'स्प्रह्मान खलु' । सत्यपि दुर्धिनीतत्वे एतदर्धे मे मिनलामे वर्तते एव । मन्यः—धन्या भनिनित्तहाः भालन्यदन्तसुकुलान् भव्यक्तवर्धरमणीयवचः प्रवृत्तीन् भदाग्यप्रप्रियनः तनयान् वहन्तः तदङ्गरत्तसा मिलनोभवन्ति । व्याख्या—'धन्याः' सुक्रतिनो जना 'भनिनित्ता' भकारणा ये हासाः तैः कारगैः 'भालन्या' ईषदृष्टस्या 'दन्तानां सुकुलाः' कोरकाः, नवोद्गता दन्ता इत्यर्थः, येषां तान् 'भव्यक्तेः' भपरिस्क टैः 'वर्षेः भचरेः 'रमणीयाः' मनोष्टारिखः 'वषसा प्रवृत्तयो वाक्योचारणानि येषां तान् 'भक्षे भाग्यः' निवासः, तस्मिन् यः 'प्रणयः' प्रार्थना तद्दतः 'तनयान् वहन्तः' क्रोष्ट्रे कुर्धन्तः 'तेषां' तनयानाम् 'भक्षे यत् रजः धूलिः [जातावेकवधनम्] तेन भमिलना 'मिलना भवन्ति' । भप्रयावधूलिना या मिलनता धन्यता नाम सा, सम तु भधन्यस्य नास्ति, भत्यत्व परप्रवाय स्मृह्यामि इति भावः ।

तापसीति। 'न गणयसि' त्याय मन्यसे। 'ऋषिकुमाराणां कः भव भासे इति
तर्जं नम् [मूलम् (त-, ग्य-)—'भवतु न मामयं गणयति'' (रा-, वि-, म-)॥
''भवलोक्य" (त- न्या-)—'भवलोकयित'' (रा-,वि-, म-)]। 'भद्रं मङ्गलं मुखं'
यस्य तत्वं बुद्धिः। हे 'भद्रमुख सीम्य 'एह् तावत्' भागत्य 'दुमों चः दुष्परिष्ठरः 'इस्ते न ग्रहः' ग्रहणं सृष्टिरित्यर्थः यस्य तथाविधेन 'भनेन (हम्मानां' बालानां 'खोलया' विलासिन वालसुलभया क्रीड्या'वाध्यमानं पौडामानं 'वालस्वीन्द्रकं मोचय'। यहा—
'भनेन' कर्त्ता 'दुमों चेन इस्त्यहेण करणेन 'वाध्यमानम्'इत्यन्वयः। [मूलम् (वि-)—
दुमों क' (रा-)—''दुमों ध्र' (ल-न्या)—''ग्राहेण'' (म)}॥

^{*} Aadopted by Prof, Gajendaragdker.

NOTES.

- 1. (a) अनिमित्त &c.—अविद्यमानं निमित्तं येषां ते अनिमित्ताः। वहु—। ताद्या हासाः। हितौ द्वतीया। The boy has laughed for no cause (c. f.—''तापसीं विलोक्य हमित'' above).
- 2. Reading—(a) भवतु &c.—This evidently is the style of an आत्मगत remark. But the speech is not स्वगत। (b) अवलोकयित —The लट is used at the termination of a speech, लाप is usual in the middle. Hence अवलोक्य is better.
- 3. दुर्मोच &c.—दु:खेन मुचित परिहरति एतम् इति दुर् + मुच + खन्कर्मणि = दुर्मोच:। यह + अप् भावे = यह:। Now see Tika. Raghava reads दुर्मोक। There is no reason to change च into क। Monier. William has ग्राहण for ग्रहण। But ग्रह does not take चल् and. cannot give ग्राह in the भाववाचा। The rule is 'ग्रहहटनिश्चिगमय'' (P. 3. 3. 58). The defence— ग्रह एव ग्राह: is unnecessary here.

राजा—(उपगम्य—सस्मितम्)—अयि भोः महर्षिपुत्रक— एवमाश्रमविरुद्धवृत्तिना संयमः किमिति जन्मनस्त् वया सत्त्वसंश्रयगुणोऽपि दृष्थते कृष्णसर्पशिशुनेव चन्दनः ॥१८॥

KING—(Approaching—With a smile)—O thou child of a great sage, why is thy progenitor's self-restraint—even that from which comes the virtue of being the resort of all creatures—being thus defiled by thee with a disposition opposed to a hermitage, as a Sandal-tree is by the young black-serpant (cobra).

तापसो—भइमुह, न हु अअं इसिकुमारओ [भट्टमुख, न हि अयम् ऋषिकुमारः]।

HERMIT—Gentle Sii, he is in fact not the son of a sage.

राजिति। श्रियं इति कोमलासन्तिणे। श्रन्वयः—एवम् श्राश्रमविरुद्धहत्तिना लया जन्मनः स्तृसंश्रयगुणोऽपि संयमः क्षणसर्पशिश्रना चन्दन एव किमिति दूष्यते। व्याख्या—'एवम् श्रनेन प्रकारिण 'श्राश्रमस्य विरुद्धा' विसंवादिनौ 'हत्तिः व्यापारो यस्य तादृशेन 'लया जन्मनः' महर्षेः पितुः [श्रपादाने मनिन्] 'स्तृानां प्राणिनां संश्रयः सग्यगाश्रयणं तदेव 'गूणो' धर्मो यस तथाविधोऽपि 'सयमः' धात्मदमन येनात्मदमनेन स हि सर्वप्राणिश्ररणं, तदिप 'ल्लासपेस्य शिशुना 'चन्दनः' तदास्यो वृच्च 'द्रव किमिति क्यां दृष्यते' कलुषीक्रियते । यथा सुभगोऽपि चन्दनः सपैव्वे तत्वात् लोकेस्त्राच्यते, तथा सर्वाश्रयोऽपि ते पिता त्वत् सर्गात् सत्वे स्त्राच्यते दित भावः [''सयमः'' (रा-, वि-, म-)—''संयमी'' (त-, न्या-)॥ जन्मनः'' (म-)—''जन्मतः'' (रा-, वि-)— जन्मदः" (त-, न्या-)॥ 'गुणः (त-, न्या)—''सखः' (रा- वि- म-)॥ "चन्दनः'' (त- न्या रांधी) = ''चन्दनम्'' (रा- वि- म-)॥

NOTES

- - 1. Readings—(a) संयमी for संयम: and जनाद: for जनान: refer to the father. The construction being जनाद: द्थते। (b) Raghava's readings are adopted by Vidyasagara and thus explained.

"श्राश्रमिविद्धा तपीवनविद्धादिनी इत्तिव्यापारी यस तथीक्षेन त्या सत्तानां संश्रयेस श्रभरत्त्रणेन सुखं प्रीतिः यसात् ताहश्रोऽपि संयमः तपीवनवासिनां सहजः सर्विद्धानिहत्तिहृप श्राचारः क्षणस्पैश्रिश्चना चन्दनिमव किमिति किमर्थं जन्मतः जन्मतः श्रारथ श्राश्रश्चवादित्यर्थः एवम उक्तप्रकारेण दूष्यते सदीषः क्षियते"। Raghava explains सत्तसंश्रयसुखः as ''सुख्यतीति सुसः। सुख्यश्चययासीस्त्रभे"।

Prof. Gajendragadkar rightly objects that जन्मन् in the sense of father is not expected from Kalidasa. This is undoubtedly a blemish in our explanation. But Raghava's which the prof. adopts seems still more fautly. For (a) जन्मत: from the very birth—is superfluous. किमिति संयमोद्र्यते answers equally well. (b) It implies that it would not be so serious if the boy did it later in more advanced years. This is absurd, because such pranks are possible with thoughtlessness of childhood alone.

It will thus be seen that I have adopted the less objectionable of the two faulty interpretations. Indeed I have grave doubts about the authenticity of the verse. The verse preaches a sermon and that to a mere infant. Kalidas'as sense of proprietey perhaps would not have allowed the verse here. After having addressed the boy as महिंदेषुवन the comparison with a ज्ञास्पर्वशिश्च heigtens the contrast no doubt; but is utterly lost to the child who wants a lion-cub to yawn so that he might count its teeth!

राजा—आकारसदृशं चेष्टितमेवास्य कथयति। स्थानप्रत्य-यात्तु वयम् एवंतिविनः। (यथाभ्यर्थितमनुतिष्ठन वालकस्य स्पर्शमुपलभ्य आत्मगतम्)—

अनेन कस्यापि कुलाङ्करेण स्पृष्टस्य गात्रेषु सुखं ममेवम् । कां निवृतिं चेतसि तस्य कुर्याद् यस्यायमङ्गात् कृतिनः

प्ररुद्धः ॥ १६ ॥

KING—His action, which befits his body, indeed declares it. But from our reliance in the place we guess thus. (Aside—on feeling the touch of the boy while doing as requested). Such is my joy on being touched in the limbs by this shoot of the race of some one, what rapture then must be produce in the heart of the lucky person from whose body he has sprung!

तापसी (उभौ निर्वगर्य)—श्रन्छरिअं श्रन्छरिश्रं [श्राश्चर्य-माश्चर्यम्]।

सप्तमोऽङ्कः

HERMITS (Marking)-Strange! Strange!

राजा--आय्ये, किमिव।

KING-What is it, noble lady,

राजिति । 'आकारिण पाकारस्य वा 'सहमम्' पनुद्दं 'विष्टितं' कमें 'एवं कथयित, यत् प्रथम् ऋषिकुमारको न । पाकारिण कमेंणा प कथते नायसृषिकुमारक
दित । 'स्थाने' प्रवायमे यः 'प्रत्ययः' विश्वासः, ऋषिकुष्टमिटं स्थानमिति या मे मितः
तत एव 'एवम्' देहम 'तर्कयितं' यसाहशोऽष्टं जातः ऋषिकुमारकमेनं मन्ये द्रत्यर्थः
[''एवंतिर्किनः'' इति तु विधीयते । तेन "प्रस्यदी हयोश्व" इति बहुवचनम्] । 'यथाः
यहत् 'प्रभ्यिषं तं प्रार्थितं तथा, प्रार्थि तानुद्रपनित्यर्थः 'प्रनुतिष्ठन्' कुवैन् सिष्ट्रश्चिमस्य
मुष्टेमो चयन् इति भावः । 'स्प्रमे' गावसम्पर्कम् 'खपलभ्य' प्राप्य । प्रन्वयः—कस्यापि
कुलाङ् कुरिण प्रनेन गावेषु स्पृष्टस्य मन एवं सुखम्, प्रयं क्रतिनः यस्य पङ्गात् प्रदृदः
तस्य चेतिस कां निर्वं तिं कुर्य्यात् । व्याख्या— कस्यापि' मया निःसम्पर्कस्य जनस्य
'कुलस्य वंश्रस्य 'प्रदृर्वा' व'श्रसन्तानवौजिन 'प्रनेन' वालेन 'गावेषु' केष्विप प्रत्यङ्केषु
'स्पृष्टस्य न तु पालिंगितस्य 'मम एवम्' प्रनिवैचनौ ' 'सुख' यदि जातं तदा प्रयं
कृतिनः' कतकत्वस्य, प्रन्यस्य यस्य प्रागात् देहात् 'प्रदृदः 'तस्य चेतिसं 'काम्' प्रवाङमनसगोचरां 'निर्वं तिं सुखं ' कुर्यात्' विद्ध्यात् । न कोऽप्यष्टमस्य, तथाष्टस्य स्पर्शमावेषापि एवमभावनीयं मे सुखम् । योऽस्य पिता स एनं निर्भरमालिङ्गा किं सुखं
खभेत वद, मम तु मनसाप्यश्रक्यं चिन्तियतुम् इत्याग्रयः ।

NOTES

- 1. एवं तर्किनः-एवम् तर्केशति इति एवम् + तर्के + णिच + णिमि कर्त्तर।
- 2. (a). क्रालांक्रिया—अक्ट्र speaks of the continuity of the race. Hence it hints at the exitnction of the पुरुवंश। (b). क्रातिन:—Indirectly deplores his own अक्रतिल।

ताषसी—इमस्म बालअस्म रूबसंवादिणी दे आकिदिति। विम्हिदमहि अपरिइदस्म वि ते अपपिड़िलोमो संबुत्तो ति [अस्य बालकस्य रूपसंवादिनी ते आकृतिरिति। विस्मितास्मि अपरि-चितस्यापि अप्रतिलोमः संवृत्त इति ।।

HERMIT—It is that your appearance resembles the features of this boy. I am surprised that he has proved not untractable to you, though a stranger.

राजा—(वालकमुपलालयन्)—न चेन्मुनिकुमारोऽयम् अथ कोऽस्य व्यपदेशः

KING (Fondling the boy)—If he is not a hermit-boy, then what is his race.

तापसी--पुरुवंसो [पुरुबंशः]।

HERMIT-Puru's race.

तापसीति। 'अस्य वालकस्य' यत् रूपं तेन साधु 'संवदित' संगच्छते या ताहशी 'तु आक्तांत: रूपम् 'द्रात' एतदाश्र्य्यम्। ''किसिव'' द्रात राज्ञ: प्रश्रस्य प्रतिवचन-सेतत्। 'अपरिचितस्यं अहण्पूर्वस्य 'ते अप्रतिलोमः अविरुद्धः [प्रादितत्—। अच् समासान्तः। ततो नञ्जत्त्—॥ अव्ययीभावपचि तु टच् समासान्तः तती मत्यथीयी-ऽच्। नञ्समासः] संवत्ती' जातः द्रति अनेन हेतुना 'विस्मितास्मि'। ['विस्मिता (त-, न्या-)—''विस्मापिता'' (रा-, वि-, म-)]॥

राजिति। 'वालम् डपलालयन्' छपलालयमानम्' इच्छानुरूपं प्रवैत्तमा बालकं प्रेरयन् [ईप्सार्थे वर्त्तमानात् चौरादिकात् ललधातोः हेतुमसिच्]। अथ प्रश्ने। 'अस्य व्यपदेशः' कुलं 'कः'।

NOTES

1. (a). रूपसंवादिनी—रूपेण साधु मंबदति द्रति रूप + सम् + बद् + णिनि क्तिरि साधुकारिणि। (b). अप्रतिलोम:—*प्रतिगतो लोमानि द्रति प्रतिखोमन् + अच् समासान्त = प्रतिलोम: against the hair, i. e, refractory, प्रादि-तन्। The अच् is attached by the rule अच् प्रत्ववपूर्वात् साम-

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

सप्तमोऽङ्कः

लोन:। An अव्ययोभाव is not easily available here. If allowed, the form will he प्रतिलोग + अच्मलर्थ = प्रतिलोग: opposed. न तथा। (c). विद्याला—विद्यापिता supposes इति to be the agent (हेतु) that causes विद्याय। This is unecessarily round-about.

2. उपलालयन्—The root लल् is चुरादि भात्मनेपदो giving उपलालय-मान:। The परसीपद however is seen in cases like "लालयेत पश्च-वर्षाण"—Chanakyalok "उपलालयन्तमपि ते सखो न लचिष्यतिं— Malavikagnimitra. The defence is that in these examples a प्रियार्थकिषिच् is attached to the चुरादि root. Hence अकर्त्तमिप्राये क्रिया-फले परसीपदम्। Thus वालक: उपलालयते with खार्थिक पिच् only; उप-लालयमानं वालकं प्रेरयन् = उपलालयन् with additional णिच् in the sense of प्रेरण।

राजा (आत्मगतम)—कथमकान्वयो मम। अतः खलु मदनुकारिणमनमत्रभवती मन्यते। अस्त्येतत् पौरवाणामन्त्यं कुलब्रतम्—

भवनेषु रसाधिकेषु पूर्व क्षितिरक्षाथमुर्शान्त ये निवासम्। नियतेकयतिव्रतानि पश्चात् तरुमुळानि गृहीभवन्ति तेषाम्।। २०॥ (प्रकाशम्) न पुनरात्मगत्या मानुषाणामेष विषयः॥

KING—(Aside)—How so! My collineal! Hence surely does this noble lady consider him as resembling me. There exists this final family vow to the descendants of Puru, that of those who for the protection of the world, wish residence in houses, abounding in pleasures in early life, in later days the roots of trees, with solely the vow of hermits attached to them become their homes. (Aloud) But this is not a place for mortals (to come to) through their own motion.

तापसी—जह भद्महो भणादि। श्रन्छरासम्बन्धेण खण इमस्स जणणी एत्थ देवगुरुण तबोवणेप्ससूदा यथा भद्रमुखो

भणति । श्रप्सरःसम्बन्धेन पुनरस्य जननी श्रत्र देवगुरोस्तवपोवने प्रस्ता]।

HERMIT—As gentle sir says. But this boy's mother owing to her relationship with the Apsaras, was delivered here in the hermitage of the Progenitor of the gods.

राजिति। 'क्यम्' इत्याचये । 'मम' [सम्बन्धसानये षष्ठो] एक: षण्वयो' वंशो 'यस्य स:। 'श्रत: खलु श्रवभवती एन' वालकं 'माम् श्रनुकरोति' मथा सह संवदितं रूपेण यसाद्दर्भ 'मन्यते'। 'श्रते' वयसि कर्त्तेयां 'कुलव्रव्र, कुलाचारः। तदेव स्मुट्यित। श्रन्वयः—पूर्वे ये चितिरचार्थं रसाधिकेषु भवनेषु निवासम् उश्रति पश्चात् तेषां नियतैक्वयितव्रतानि तक्ष्मूलानि ग्रष्टाभवन्ति। व्याग्या—पूर्वेम् श्राद्यो वयसि 'ये चितेः' धराया 'रचार्थं' रचणाय, न तु इन्द्रियसेवार्थं 'रसेः' भोगद्रव्यैः 'श्रिषिकेषु' वहुलेषु भोगाद्येषु इत्यर्थः 'भवनेषु' 'निवास' स्थितिम् 'उश्रन्ति' वाञ्कन्ति ['वश्रकान्ती' इति धातुः] 'पश्चात्' श्रन्तेवयसि 'तेषां नियतं' व्यवस्थितम् 'एकं' केवल 'यतिव्रतं वाणप्रस्थो येषु तथ्याविधानि 'तक्ष्मूलानि' श्रग्यहाणि 'ग्रष्टाणि भवन्ति' सम्प्रदाते। सदा धर्मोत्तराः पौरवा धर्मार्थमेव यौवने ग्रष्टिणः बार्डके सुनिव्रतास्तक्तलं भजन्ते। यस्र त्रापसी पुक्तवंश्र इत्याष्ट् तव पृच्छति 'एष पुनः', श्रयन्तु मारीचाश्रमः 'श्रात्मनी गत्या स्त्रेच्छ्या 'मानुषाणां न विषयः' सभूमिः॥ श्रव मानुषा देवयोनिभिदं वैवीपेरिताः श्रामच्छे युः न हि स्त्रेच्छ्या। तत् कथिमष्ट पौरवा प्राप्ता इति पृच्छामि इति भावः।

तापभौति। 'भद्रमुखो यथा भवति' तथै व एतत्। सत्यमेव मानुषाः खयमव भागन्तु मशक्ताः। अपारोभि' यः 'सम्बन्धः सम्पर्कः तेन 'पुनः [पुनरिति भेदे] 'अस्य जननौ धव देवानां गुरोः पितुः कथ्यपस्य 'तपोवने प्रभूता'।

NOTES

1. रसाधिकेपु—रखन्ते इति रस (अदन्त चुरादि) + णिच् + अच् or घञ कर्मणि = रसा: enjoyments. Now सुप्सुपा (see Tika).

राजा (अपवार्य्य)—हन्त द्वितीयमिद्माशाजननम् । (प्रका-शम्) अथ सा तत्रभवती किमारूयस्य राजर्षैः पत्नी । KING (Aside)—Ha! Here is a second creator of hope. (Aloud) Well, of what royal sage (by name) is she, the noble lady, the wife.

तापरी—को तस्म धम्मदारपरिचाइणो णाम सङ्कीत्तिदुं चिन्तिस्मदि [कस्तस्य धर्मदारपरित्यागिनो नाम संकीर्त्तियतुं चिन्तियिष्यति]।

HERMIT—Who will think of pronouncing the name of that deserter of his lawful wife?

राजा (स्वगतम्)—इयं खलु कथा मामेव लक्ष्यीकरोति। यदि तावदस्य शिशोर्मातरं नामतः पृच्छामि। श्रथबा श्रनार्घः परदारव्यवहारः।

KING (Aside)—Surely this story points to me alone. Suppose I do ask to know the mother of this boy by name; or reference to anothers wife is ignoble.

(प्रविश्य मून्मयूरहस्ता) तापसी—सञ्बद्गण सउन्तलाबएएां पेक्ख [सर्बद्गन, शकुन्तलावएयं प्रेक्षस्व]।

FIRST HERMIT (Entering with a clay peacock in hand)—
Sarvadamana, see the Sakunta-lavanya (bird's beauty).

राजेति। 'इन्त' हवें। 'इद'' तापसीवचनं हितीयम् पाशाया जनमं हेतुः। भजस्पन्दनं एकान्वयतादि च प्रथमम्, इदन्तु हितीयम्। 'षथ' इति प्रश्ने। 'सा' तक-भवती षस्य जननी 'का पास्या' नाम यस्य तस्य 'पत्नी'। यस्य सा पत्नी तस्य का पास्या इत्यर्थः।

तापमीति। 'धर्मार्था धर्मप्रयोजना धर्मसहाया वा 'दाराः' [श्राकपार्थिवादिः।] यहा—'धर्मस्य दाराः' [तदार्थ्यं षष्ठीसमासः । तान् यः साध् 'परित्यक्तवान्' [इति विण्न्] तस्य 'नाम कः संकोर्भयितुम् छश्चार्यातुं 'चिन्तियव्यति'। पापकारणे पापिनामोद्यारणम् इति भाषः।

राजेति। 'इंग कथा' दारत्यागकथा। 'माम्' पल्त्यं खर्ण विषयीभूतं करोति। पर शिशोर्भातरं यदि तावत् नामतः [ढतीयाथै तिषः] 'पृच्हामि। पथवा परस्थ

अभिज्ञानशकुत्रस्

दाराणां व्यवद्वारः त्रालोचना तत्मम्बन्धी कथा 'बनार्थः' त्रार्थजनविगिहितः। 'मन्मयःमदूरो इस्ते यस्याः। ['मन्मयूरः'' (म-)—मृण्मयूरः''(रा. वि., त., न्या-]॥ तापसीति। 'शकुन्तस्य' मयूरस्यास्य 'लावर्णः' माधुरीः 'प्रेचस्व'। दर्भनीयमस्य रूपमित्यर्थः।

- 1. सङ्गीर्त विन्तियध्यति—Even the thought (चिन्तियध्यति) to utter is sinful, let alone actual utterance, Cp. "कथापि खलु पापानामलमश्रयसे यतः।
- 2. (a) यदि तावत्—Highly idiomatic. Indicates torming a resolve, making a suggession &c. Compare 'यदि तावदेव' क्रियताम्" —Act. V. (b), अनायं अर्था तेगस्यते आश्वीयते दति स्म + एवत् कर्मणि = आर्थः anything good or noble. न आर्थः। Or taking भायं to mean the महत् great men, we have by लच्चणा here आर्थं = pertaining to the great, (c) परदार &c.—वि+अव+इ+घञ् भावे = व्यवहारः। 'वि नानाये दिव सन्दे हे हार उच्यते। नानासन्दे हहरणाद व्यवहार दित स्मृतः॥—Katyayana.
- 3. सनायूर &c,—मृदो मयूर: or मृनायो मयूर: मृनायूर: । The reading मृण्मयूर is very common. But it is faulty, मृद + मयूर changes द into न by the rule "यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको ना (P. 8. 4. 45) giving सन्मयूर or सदमयूर। Now the rule रसायां नो णः समानपदि (P. 8. 4. 1) does not apply to सन्मयूर owing to the injunction 'पूर्वतासिडम् (P. 8. 4. 1). Even if it did apply, the न here would not become ण because of the prohibition पदानस्य (p. 8, 4. 57) as सन् has न at the end of the पद।

वारुः (सदृष्टिक्षेपम्)—किहं वा मे अम्वा [कुत्र वा मे अन्वा]।

BOY (Casting his locks about)-Where could my mother be?

हमे—णामसारिस्सेण विश्वदो माडवच्छळो [नामसादृश्येन वश्वितो मातृवत्सळ:]।

सप्तमोऽङ्कः

BOTH—Devoted to his mother, he is deceived by the imitation of the name.

द्वितीया—वच्छ, इमस्म मित्तिश्चामोरस्स रम्मत्तगं 'देक्केत्ति भणिदो सि वत्स, अस्य मृत्तिकामयूरस्य रम्यत्बं पश्य इति भणितोऽसि]।

SECOND HERMIT—my child "See the beauty of this clay-peacock—' this is what you have been told.

राजा (त्रात्मगतम्)—िकं वा शकुन्तलेत्यस्य मातुराख्या। सन्ति पुनर्नामघेयसादृश्यानि । त्रापि नाम मृगतृष्णिकेव नाम-मात्रप्रतावो मे विषादाय करूपते।

KING (Within himself)—Really, is Sakuntala his mother's name? Or, there are resemblances in names. It is possible that the mention of the mere name, like a mirege, is developing for my distress?

बाल इति । मातुद®श्रनार्थं 'दृष्टि' पातियत्वा तास्त्र श्रहण्या साह 'कुत्र वा मे सम्बा' माता स्थात् या मया न दृश्यते ।

उभे द्रति । 'नामः साह्य्यं' तुस्यता तेन भातिर बत्सलः प्रेमवान् प्ययं वास्रो 'वश्वितः' प्रतारितः । "सजन्दसाव '' द्रत्यव 'श्कुन्तलावणे' श्कुन्तलाया वर्णे प्रस्थं द्रति वश्वितः ।

रानिति। विं वा अस्य मातुः शकुन्तका इति आख्या। इति द्वतीयमाशाननम्'
विधूय चाह 'नामधेयेषु' नामसु 'साहस्यानि' तुष्यता 'पुनः सन्ति' तेन शकुन्तलिति
मादनाम भैव सुतराम् आशानननम्; सगद्यश्चिता' यथा जलसाहस्य प्रदेश्य विषादाय
काल्पते' तथा अपि नाम' किमेतत् समावितं यत् 'नाममावस्य' विवाद्य शकुन्तलानाद्यः
'प्रसावः अवतारणा अधुना आशां जनयिता विषादं घटियतु' प्रदत्तः ।

NOTES

1. ज्ञव वा—वा implies परिप्रश्न inquiry. ज्ञव in भाषा was sparingly used by early writers. They used क्ष instead. Nowadays both का and ज्ञव are used in भाषा। Cp.—''सप्त्यन्तात् किमः पत्वा स्थात् पचे वल्''। See also Swapna II.

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

अभिज्ञानशकुन्तलम्

- 2. भणित:—भग + क्त कर्मणि। The root has the sense of न्रू। Hence it is दिकमैक। Here अप्रधाने कर्मणि क्त by the maxim "अप्रधाने दुहादीनाम्"।
  - 3. सगढिणाका ⇒ See सगढिणाकायाम, Act VI.

बालः—श्रन्तिए रोश्रदि मे एसो भव्दमोरश्रो [श्रन्तिके, रोचते मे एष भद्रमयूरः] ् (क्रीड़नकमादत्ते)।

BOY-Sister, this nice peacock pleases me. (Takes the toy).

प्रथमा (विलोक्य सोद्वेगम्)—ग्रम्हहे, रक्षाकरएडअं से मणिबन्धे ण दीसदि [ग्रम्महे, रक्षाकरएडकम् अस्य मणिबन्धे न दृश्यते]।

FIRST (Having noticed.—With alarm)—Oh! the amulet of protection is not seen on his wrist.

राजा—श्रलमावेगेन । ननु इदमस्य सिंहशावविमर्दात् परिभ्रष्टमू (आदातुमिच्छति) ।

KING—Away with anxiety. Here, indeed it is, slipped through his tussle with the lion-cub. (Wants to pick it up).

हभे—मा क्खु मा खु। एदं अबलम्बिअ—। कहं गहिदं णेण [मा खलु, मा खलु। एतदबलम्बा—। कथं गृहीतमनेन]। (विस्मयादुरोनिहितहस्ते परस्परमव-लोकयक्तः)।

BOTH—O don't O don't, Having touched it:—How so! Taken by him! (Through amazement they stare at each other with hands placed on their chest.)

बाख इति। हे 'अन्तिके' भगिनो 'एष भद्रः' शोभनौ' मयूरः में महाम् [प्रीय-माणलात् सम्प्रदाने चतुर्थों] 'रोचते'। ध्रेप्रौतोऽहमनेन इत्यर्थः ['अन्तिके'' (त-, न्याः) —''मातः'' (रा-,वि-)—''आर्थके'' (म-)]। 'आदत्ते' ग्रह्वाति [कार्वभिप्रध्री क्रियाफले अव आत्मनेपदम्]।

सप्तमोऽङ्कः

प्रथमित । 'चहे गिन' सम्भूमेण सह । 'करण्डः' पुष्पपतादिक्रती यत्थिवन्धः । चुद्रः करण्डः करण्डकम्') [घल्पारे कन्] 'रचार्थ' दत्त' 'करण्डकं मणिवन्धे न न्याते,। तददर्भनादुहे गः।

राजिति। 'ननु इदभस्य' इति श्रङ्गुल्या निह्"शः। 'सिंहशावेन' यो विसह":' सङ्घर्ष:। तसात् 'परिक्षष्टं' चातं सत् भूमी पतितम्।

उसे इति। 'मा खलुं भादत्ख इति भादाननिषेधः। [भावेगे हिरुक्तम्]।
निषेधकारणमाद-'एतत्'रखाकरण्डकम् 'भवलम्बा भादाय-सियते इति वाकाशेषः।
भसमाप्ते एव वाक्ये राजा तदादत्ते न तु मृतः इतिविध्ययात् ते भाइतः 'कथम्'
भावय्ये। 'उरिस' वचिस 'निहितः' स्थापितः 'इसी' ययोः राजा एवायमिति प्रत्यये
जाते विद्ययाधिक्यात् वचिस निरुद्धे परस्परावलोकनमात्रं क्रतं न च किस्चिद्क्तम्।

NOTES

- 1. अन्तिके—अन्तिका is used in Dramas for the elder sister.
  चुन्नां जेरप्रभगिन्याञ्च नाय्योक्षी कौर्त्रातेऽन्तिका'' इति विश्वमेदिन्धी ।
- 2. (a) चसाई—Indicates विसाय surprise. "विसाय पदाई चहा नित्य' स्त्रीभि: प्रयुक्यते" इति कोष:। (b) न हश्यते—She noticed this when the boy put his hand to take the toy,

राजा-किमर्थं प्रतिषिद्धाः स्मः।

KING-For what purpose have I been prohibited?

प्रथमा—मुणादु महाराश्रो। एसा श्रवराजिदाणाम श्रोसही इमस्स जादकम्मसमए भश्रवदा मारीएण दिण्णा। एदं किल मादापितरो श्रण्पाणं विज्ञिश्र श्रवरो भूमिपिइंदं ण गेण्हादि श्रणोतु महाराजः। एषा श्रपराजिता नाम श्रोषधिः श्रस्य जातकमंसमये भगवता मारीचेण दत्ता। एतां किल मातापितरौ श्रात्मानं च वजेयित्वा अपरो भूमिपिततां न गृहाति]।

FIRST HERMIT-Listen, mighty king. This is the herb

named Aparajita given by his Sublime Highness Maricha at the time of his natal ceremony. No one indeed, excepting the father, the mother, and self takes it up if dropped on the ground.

राजा — अथ गृह्णाति ।

KING-If he does take up?

प्रथमा—तदो तं सप्पो भविश्व दंश हिततस्तं सपी भूत्वा दशित]।

FIRST HERMIT—Then, becoming a snake, it bites him.
पयमिति। 'मातापितरौ पात्मानच वर्जीयला अपर: किल भूमी पतिताम् एतां न
ग्रष्टाति' अकर्त्तेव्य' बुद्धा ग्रहणात् निवर्त्तेते।

राजेति। 'षथ' थिकल्पे। श्रपरो भूपिततां 'ग्रह्वाति' इति विकल्पे किम् इत्यर्थः [''षथायो संश्रये स्थातामधिकारे च मङ्कते। विकल्पानन्तरप्रश्नकात् स्वारमासमुचये॥'' इति मेदिनौ]।

NOTES

1. महाराज:—They know it now for certain that he is the king.

राजा-भवतीभ्यां कदाचिद्स्याः प्रत्यक्षीकृताविकिया।

KING——Has its transformation ever been seen by your Honoured Selves;

डभे-अणेश्रसो [अनेकशः ।।

BOTH-Several times.

राजा (सहर्षमात्मगतम्)—कथमिव सम्पूर्णमपि मे मनोरथं नाभिनन्दामि (बालं परिष्वजते)।

KING—(Within himself with joy)—How is it I do not greet my desire though fulfilled.

सप्तमोऽङ्कः

द्वितीया—सुव्वदे, एहि इमं बुत्तन्तं णिअमव्वाबुताए सड-न्दलाए निवेदेम्ह [सुत्रते. एहि इमं वृत्तान्तं नियमव्यापृतायै शकुन्तलायै निवेदयामि]। (निष्कान्ते)।

SECOND HERMIT—Subrata, come; we shall report this fact to Sakuntala engaged in austerities.

बाल:—मुश्व मं जाव श्रम्वाए सत्रासं गमिस्सं [मुश्व मां यावदम्वायाः सकाशं गमिष्यामि]।

Boy-Release me I will go to my mother.

भवतीभ्यासित । 'षस्या', श्रीषघे : विक्रिया विकार: सपौभवनम् 'कदाचित् प्रत्यचीक्रता साचाददृष्टा किम् ?

उभे देति। 'चनिकमः' बष्टमः वहुषु कालिषु विक्रिया प्रत्यचीक्तता [कालाधि-करणे मस्]।

राजेति। 'सम्पूर्णंमिप से मनोरधम्' चनुरूपपुत्रलाभरूपं 'कथिमव' किसिव कारणं 'न श्रीभनन्दामि सभावयामि। चनुचितमेतत्, तदेषः चिभनन्दामि। 'परि-धनते' श्रीलिङ्गति।

हितीयिति। 'एहि इत, भागक्क 'नियमे' तपश्वरणे 'व्याप्रताये' नियुक्ताये शकुन्तलावे [''क्रमेणा यमभिष्रे ति—'' इति सम्प्रदानलात् चतुर्थों] निवेदयामि ।

वाल इति । 'यावत्' दत्यवधारणे । ["भवाया'' (त. न्या-, म-)—'मातु:'' (रा-, वि-)] ।

NOTES

- 1. भनेकश:—न एक: भनेक: which is a संबनाम। भनेकिसान् काखे द्रित भनेक + श्रम् भिकरणे भनेकश: by the rule 'बहुत्यार्थात् श्रम् कारका- इन्यतरस्थाम्" (P. 5. 4. 42), See also भनेकश: in our Bh, II.
  - 2. सम्पूर्णमि He has no doubt that this is his boy.
- 3. नियम etc. नि + यम + चप् भावे = नियम: vow त्रतम्। "नियमी यन्त्रचायाच प्रतिज्ञानिस्ये त्रते" इति मेहिनौ। यम is expected to take चज् , but it has चप् optionally by the rule "यम: समुपनिविषु च"। नियाम

श्रभिज्ञानशकुन्तल्रम्

is also correct and has the same sense. वि+ षा + प् + ता कर्तरि = व्यापृता engaged. Now see Tika.

4. सकाशम्—समानं काशते द्रति समान + काश + षच् कर्ता द = सकाशम्।
., मान becomes स by योगविभाग in the rule 'समानस्य क्रन्दस्यमूर्ड' व्यद्वेष (P. 6. 2.84).

राजा—पुत्रक, मया सहैव मातरमभिनन्दिष्यसि।

KING-My son, even with me you will congratulate your mother.

बालः—मम कृखुतादी दुस्सन्दो ण तुमं [मम खलू तातो दुष्यन्तः न त्वम्]।

BOY-Dushynanta indeed in my father, ot you.

राजा (सस्मितम्)—एष विवाद एव प्रत्याययति।

KING (Smiling)—The contradiction itself convinces.

(ततः प्रविशत्येकवेणीधरा शकुन्तला)। शकुन्तला— विचारकाले वि पिकिद्दिश्यं सव्वद्मणस्स स्रोसिहं सुणिस्र णमे स्रासा स्रासि अत्तणो भास्रहेश्रमु। श्रह्वा जह साणुमदीए स्राचक्खिदं तह सम्भावीस्रदि एदं [विकारकालेऽपि प्रकृतिस्थां सर्वदमनस्य स्रोषिधं श्रद्या न मे आशा स्रासीत् आत्मनो भाग-धेयेषु। स्रथवा यथा सानुमत्या स्राख्यातं तथा सम्भाव्यते एतत्]।

(Then enters Sakuntala with her hair twisted into a single braid) SAKUNTALA—Even having heard Sarvadaman's herb to be in its natural state when there was an occasion for transformation, I placed no hope in my luck. Or from what is related by Sanumati, this seems possible.

राजेति। 'विवादः' पुत्रक इति सन्भाषणस्य प्रतिवादः। 'प्रत्याययति' प्रत्यय

सप्तमोऽङ्कः

जनयित [वोधनार्थत्वात् न गम्यादेश:]। 'मम तातौ दुष्यन्तः" इति स्प्टोक्षे प्रत्ययः।
तत इति । 'एकस्या विण्या धरा' एकामिव विणीं धारयन्तौ इत्यर्थः। प्रोषितपतिकाया
'एकविणीधारणमाचारः।

शकुन्तलेति। 'सर्वेदमनस्य श्रीषिं' रचाकरण्डकविर्तिनीमपराजितां 'विकारस्य' समीभावस्य 'काली प्रक्रती' श्रीषिंभावि या तिष्ठति ताद्दशौं 'श्रत्वा श्रिपं शार्थपुत एव प्राप्त द्रत्यसंश्वितिऽपि 'श्रात्मनः' स्वस्य 'भागचेयेषु' भाग्येषु विषये 'मे श्राशा न शासीत्' प्रसन्नं मे भाग्यमिति प्रत्ययो मे न जातः। 'श्रयवा' पचान्तरे मे श्राशास्त्रानमस्ति। 'सानुमत्या यथा' यद्दत् 'शाख्यातं' कथितं मे 'तथा' तद्दत् 'एतत् सन्धाव्यते'। सानु-सत्य, क्षां चेत् नैतद्रसम्भवम् [यथा तथा द्रत्यनुमाने श्रव्ययम्]।

NOTES

- 1. विवाद एव—The conviction comes after all from the contradiction.
- 2. एक विणी &c. एक विणी। तस्याधरा। If we attach कर्म ख्यण् with the वाका एक विणी धरति या सा, we get ऐक विणी धारी।
- 3. विकार &c. भिष is misplaced. It should be taken with

राजा (शकुन्तढां विलोक्य)—श्रये सेयमत्रभवती शकुन्तला थैषा—

वसने परिधूसरे वसाना नियमक्षाममुखी धृतैकवेणिः। अतिनिष्करुणस्य शुद्धशीला मम दोघ' विरहन्नतं विभक्ति ॥ २१ ।

KING (Seeing Sakuntala)—Ha! Here is her Ladyship Sakuntala—She who, with a pure conduct, wearing two pieces of very good garments, with her face wasted by penances bearing a single braid of hair, undergoes the long observance of separation from me who was excessively unkind (cruel) to her.

शकुन्तला (पश्चात्तापविवर्णं राजानं दृष्ट्र)—नं क्लू अङ्ज— उत्तो विद्य। तदो को एसो दाणिं किद्रकूखामङ्गलं दारश्चं मे गत्तसंसगोण दूसेदि [न खलु ऋार्य्यपुत्र इव । ततः क एष इदानी कृतरक्षामङ्गलं दारकं मे गात्रसंसगेण दूषयति]।

SAKUNTALA—(Seeing the king pale with remorse)— Certainly not like my husband! Who then is this with the contact of his body defiling my boy unto whom auspicious guard was provided?

राजेति। अन्वय:—अये या अवभवती एषा परिधू सरे वसने बसाना नियमचाम-सुखो घतैकविणि: सा द्रयं ग्रुडिशीला शकुन्तला अतिनिष्कारुणस्य मम दोघ बिरइव्रतं विभित्ति। व्याख्या-- 'त्रये' सार्गे। 'या अवभवतो' मान्या 'एषा' दृश्यमाना परिधृसरे' श्रतिमलिने 'वसने बस्त्रे 'वसाना' परिद्धाना 'नियमेन' ब्रतीपवासादिना 'चामं ग्रुष्क' 'सुख' यस्या: ताहशी, छता एका विणि:' यया ताहशी द्रतोसुखमागच्छति 'सा दयं ग्रुड'' निष्ल दुः'' 'शील' स्वभावी यस्याः तादृशी शक्तन्तला प्रतिनिष्करूषस्य सुतरां क्रूरस्य 'ममदौर्घं' विरहस्य विरहोचितं वा 'व्रतम् ऋचार' 'विभक्ति धारयति। *गुरुशोकीन रूपे विक्वते प्रथमं मलिनवसना रमणीमाविमिति ज्ञातम्। ततो नातिदूरे चामेण कपोलेन कठोरं तपश्वरन्ती काचित् तापसीति। ततश्व ममीपे एकमावया वेण्या नेयं तापमी किन्तु विरिष्टिणीति। अनन्तरं प्रत्यभिज्ञा अये सेयं ग्रुड्यशैला श्कु-न्तला इति ऋषि च क्रुरस्य ममैव विरष्टव्रतम् इति—तेन ऋविगातिशय:। अन्येतु— परिधृसरे वसने वसाना नियमचाससुखी छतेकवेणि: (अतएव) ग्रह्मशैला या एषा अतिनिष्करुणस्य मम दीर्घ विरम्नव्यतं विभक्ति मा द्रयमवभवती शकुन्तला दत्यं व्याच-चते। अवसाद्यं श्कुन्तला दत्यभिज्ञानात् प्राक् मम विर्इवतं विभत्ति इत्यनुप-पत्तिः स्पष्टैव ।

शकुन्तलेति। पश्चात्तापेन विश्वशे विरूपम्। न खलु नूनम भार्थपुत इत भयं लत्त्यते। यदि नायमार्थपुत ततः क एष इदानीम् [वाक्यालङारे] क्रतं विद्वितं रचारूपं मङ्गलं ग्रुभं यस्य तादृशं मे दारकं पुतं गातस्य स्वगरीरस्य संसर्गेण सम्पर्केण 'दुषयित' कलुषीकरोति। श्रपराजितामप्यभिभूय 'वालं मे लङ्घयत्ययं क इति शङ्कागभौ वितर्कः। दूरत्वादश्वतमेतद्राज्ञा।

^{*}गुरुशोकीन... श्राविगातिशय: Adopted by prof Gajendragadkar.

सप्तमोऽङ्गः

NOTES

- 1 (a) वसने—The upper and the lower garments. (b) परिधूसरे—धूसर is पाछु grey. परि is intensive. Indicates the absence of all care after toilet. (c) नियम &c.—चि + का कत्तरि = चामम् wane. नियमन (See नियमव्यापृता, above) चामम्। सुपसुपा। ताह्यां सुखं यहाः। वहु—। नियमचामसुखा is an optional form by the rule "साङ्गाचोपसर्जनादसंयोगोपधात्" (P. 4. 1. 54). (d) हतेक &c.—एका विणिः एकविणिः। Both विण and विणी are correct (See एकविणीधरा above), the क्षीष being optional by the Ganasutra "क्षदिकारादिक्तनः। (e) विरम्भतस्य—See Tika. The ब्रत consists of several observations of which विधाइनस्कारवर्जन is prominent.
- 2. क्रतरचा & रत्त्यते प्रनया द्रति रच + प्रङ्करणे स्थियाम् = रचा guard. Now see Tika.

वालः (मातरमुपेत्य)—ग्राम्व, एसो को वि पुरिसो में पुत्रेत्ति ग्रालिङ्गदि जिम्ब, एष कोऽपि पुरुषो मां पुत्र इत्या-लिङ्गिति]।

BOY (Approaching his mother)—Mother, here is a man who embaces me as his son.

राजा—प्रिये, कौर्यमपि त्वयि प्रयुक्तमनुकूलपरिणामं संवृत्तं यदहमिदानी त्वया प्रत्यभिज्ञातमात्मानं पश्यामि ।

KING—My darling, even the crueltly inflicted by me on you has turned out to be of a favourable termination, since I see myself recognised by you.

शकुन्तला (श्रात्मगतम्) — हिश्रअ ; समस्सस समस्सस । पिश्चत्त-मच्छरण श्रणुअम्पिदम्हि देव्वेण । श्रज्जाउत्तो कृखु एसो [हृद्य, समाश्वसिहि समाश्वसिहि । परित्यत्तमत्सरेण अनुकम्पितास्मि दैवेन । श्राय्यपुत्रः खल्वेष]।

SAKUNTALA (Within herselj)—Take courage, take courage

my heart. I am pitied by destiny that has renounced its spite. This is indeed my husband.

राजिति। 'लिय लां प्रति 'प्रयुक्तम्' माचिरितं 'क्रौर्यंमिप' क्रुरतापि 'मनुकूलः' सरसः 'परिणामो' विपाको यस्य तथाविधं 'संहत्त' जातम्। कुत एविमत्याष्ट—यत् यसात् 'महम् श्रात्मानं' मत्स्वरूपं लया प्रत्यभिद्यातं संस्मृतं 'प्रस्थासि'। साधु ते श्रील यत् विमानितापि विरसासि न मे। पाठान्तरे—'श्रनुकुलपरिणामं संहत्तं' सुत-स्पर्भसुखलाभात्। 'तत्' तसात् 'इदानौमहमात्मानं लया प्रत्यभिद्यातमिच्छामि' तेन पूर्णता स्थादानन्दस्य। [''यत्...प्रस्थामि'' (रा-, वि-, म-)—''तत्... प्रच्छामि'' (तः, न्याः)]।

शकुन्तलेति। 'परित्यक्तः' परिष्टतः 'मत्सरी' मच्छु भहेषो येन तथाविधेन दैवेन' विधिना 'अनुकस्पितासि'। पुरा बामो यो हि विधिरार्थपुत्रेण मे सङ्गतिं न सिहे, स एवाय सदय इह तं समानीय मया योजितवानिति भावः।

NOTES

- 1. पुत इति—This is elliptical for पुत इति आभाय।
- 9. परित्यक्त &c.—मत्सर is अन्यग्रभद्देष spite; परश्रीकातरता। See Tika.

राजा—प्रिये,

स्मृतिभिन्नमोहतमसो दिष्ठ्या श्रमुखे स्थितासि मे सुमुखि । उपरागान्ते शशिनः समुपगता रोहिणी योगम् ॥ २२॥

KING—My darling, O thou with fine face (Or—with a gracious expression of face)—Through luck thou standest before me whose gloom of delusion is dispelled by recollection. Rohini has approached union affer the eclipse of the moon.

शकुन्तला—जेदृ जेदृ ऋष्ठजउत्तो [जयतु जयत्वाय्येपुत्रः]। [श्रद्धोक्ते वाष्पकण्ठी विरमति]।

SAKUNTALA—Prosper, let my husband prosper. (Stops with tears in her throat when half uttered).

राजा-सुन्द्रि,

वाष्पेण प्रतिषिद्धेऽपि जयशब्दे जितं मया । यत्ते रष्टमसंस्कारपाटलोष्टपुटं मुखम् ॥ २३ ॥

KING-O fair one, I have prospered though the pronouncement of prosperity was checked by tears. Because I have seen your face with lips pale-red through absence of decoration (Or-red though without decoration).

राजेति। चन्यः—ह सुसुखि, दिष्ट्या चृतिभिन्नमोहतमसो मे प्रमुखे स्थितासि।
ग्रिम हपरागाने रोहिषो योगं समुपगता। व्यास्था—ह 'सुसुखि' प्रसन्नवदने,
ग्रोभनानने वा 'दिष्ट्या' भाग्येन [चव्ययमेतत्] 'स्नृत्या' प्रतिप्राप्तेन स्थरपेन 'भिन्न''
निरस्तं 'मोहरूपं तमः' चन्यस्तारः हपचारात् चावरपं यस्य तस्य मे प्रमुखे' चये
स्थितासि तिष्ठसि। भाग्यमेव मे प्रसन्नं सत् त्वामानीय पुरो निद्धे। कीट्यमेतत् तदाह—'ग्रिशनः' चन्द्रस्य यः 'हपरागः' राह्यासः तस्य 'चन्ते' चवसाने 'रोहिषो' प्रयाग्रियनः पन्नो 'योगं' भन्धिनिधिं 'ससुपगता' सम्प्राप्ता। एतदपि कालात्यये भाग्येनेव घटते [''ग्रिश्चनः'' (रा-, त-, न्या-, म-) ''ग्रिश्चना' (वि-)]।

शकुन्तस्ति। 'वाषाः' दु:खजं उषा 'कण्डे' यसाः तादशी सती [व्यधिरकरणपदी वहुब्रीहि:—गङ्वादि:]।

राजिति। चन्यः—जयमन् वाष्ये प्रतिषिद्धेऽपि मया जितम्। यत् ष्रमंस्कारपाटलोष्टपुटं ते मुखं दृष्टम्। व्याख्या—'जयस्य मन्दे' राजसिन्नधौ स्वारणीये 'जयतुः जयतु' इत्यादि मन्दे वाष्ये प दुःखजेन जमाणा 'प्रतिषिद्धेऽपिनिक्रद्धेपिस्पष्टमनुद्यारितेऽपि 'मया जितं मया च्हिद्धः प्राप्ता [मनमंनौऽयं जयितः प्रकर्षलाभे वन्तेते]। कुत
प्वित्याह—'यत् यस्यात् 'मसंस्कारात् संस्काराभावात् 'पाटलम्' ईत्वद्रक्तम् यद्या—
पर्वस्वारिऽपि 'पाटलं' रक्तं स्वभाकरक्तम् 'भोष्ठथोः पुटं यस्मिन् तत् 'ते' तव 'मुखं
हृष्टम्। भूयोऽपि तां दृत्त्यामि इत्यामा नासीत्, तथापि यत् त्वमदा दृष्टा, परा हिसा
में च्हेद्धेः काष्टा इति भावः।

NOTES

ा. (a) प्रमुखि—प्रगतं, सुखम्। प्रादितत्—। तिवान्। (b) सुसुखि— सुसुखी and सुमुखा are option forms (See नियमचासुमुखी above).

- (c) उपराग &c.—उपरञ्जनम् or उपरज्यते अनेन इति उप + रञ्ज + घञ् भावे वा = उपरागः। This is restricted to mean राष्ट्रगाम (eclipse) perhaps because the sun and moon become copper-coloured (उपरञ्जन) at the time of eclipse, तस्य अन्त:। तिमन्। (d) शशिन:—this agrees better than शिशना with मे।
- 2. Remark—Raghava eonstrues प्रमुख स्थितानि इति यत् तत् रोहिणो योगं समुपगता। Hence he takes this as an instance of निर्धाना or निर्धानम् (See under "ग्रुडान्तर्लंभ—", Act 1) "प्रणीशां यत्तद्वाम् एक-वाक्यवात् सभावडस्तुसन्वसा निर्धाना"—Raghava. The printed text of Ragnava is here very unreliable. I have made obvious corrections. If we take the first half as one complete sentence and the second half another, then it becomes an instance of प्रति-वस्तूपमा (See under "ग्रुडान्तर्लंभ—", Act 1). दृष्टान्त is not recognised by Dandin as a separate अलङ्कार। Note, however the दृष्टान्त of later writers is "दृष्टान्त: पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिविध्वनम"। But in the present case the तृष्टाभमें is not reflected (प्रतिविध्वनम्)। Hence we should not call it a दृष्टान्त।
- 3. (a) वष्यकारही—ङीष् is optionally attached in the feminiue by the Varttika "श्रङ्गावकारहेभ्यश्र"। (b) विरमति—"व्याङपरिभ्यो रमः" इति परस्रोपदम्।
- 4. अमंस्कार &c.—This gives a विभावना (See इद' किला = Act 1) if पाटल is bright red. Others make their lips red by संस्कार, yours are ruddy without संस्कार। It seems better to take पाटल as pale red. संस्कार makes it bright red.

बालः—ग्रम्व को एस्रो [श्रम्व क एषः]।

BOY-Mother, who is this?

शकुन्तला—वच्छ दे भात्राहेश्राइं पुच्छेहि [वत्स, ते भाग-धेर्यानि पुच्छ े। (रोदिति)।

SAKUNTALA-My child, ask thy destiny (Weeps).

राजा—सुतनु हृदयात् प्रत्यादेशव्यलीकमणैतु ते किमपि मनसः संम्मोहो मे तदा बलवानभूत्।

प्रबलतमसामेवंप्रायाः शुभेषु हि वृत्तयः

स्रजमिप शिरस्यन्धः क्षिप्तां धुनोत्यहिशङ्कया ॥ २४ ॥ (पादयोः पतित)॥

KING—O fair one, let the grief of repudiation disappear from thy heart. Somehow a powerful delusion of my mind occurred at the time. Of those in whom Tamas is supreme, such indeed is generally the disposition towards blessings. Even a garland placed on his head the blind man tossess off taking it for a snake (Falls at her feet).

*शकुन्तचिति। 'ते' तव 'भागध्यानि' भाग्यानि 'पृक्कं । ''क एव' इत्यस्य उत्तरं ते भाग्यमेव दातुं प्रभवति । प्रत्यादिष्टाष्ठं कथं ब्र्यां क एवः । यदि समाद्- सुत्यक्रवन्तौ भवेः इति ते भागां तदा "षयं ते पिता' इति वक्तं न्याय्यम् । षय ईदृशं ते भागां यदिष्ठेव वने वसन् तपश्चरिष्यसि तदा "घराधिपौऽयं दुष्यन्तः" इत्ये वास्य पर्याप्तः परिचयः । इति मनसा प्राग्वत्तमाखोचयन्तौ दुःखदग्धा 'रोदिति' ।

राजेति। इत्यं नविनव प्रत्यादेशदु:खं भूयोप्यनुभवनौमेनां वीद्याह। अन्वयः—
हे सुतनु, ते ष्टद्यात् प्रत्यादेशव्यलीकम् अपेतु। तदा किमिप मे वलवान् मनसः
सम्भोहः अभृत्। ग्रभेषु प्रवलतमसां इत्तयः एवंप्राया हि। अन्थः शिरसि विप्तां सजमिप अहिश्रक्षया धुनोति। व्याख्या—हे 'सुतनु' चाक्वपुः श्रकुन्तले 'ते' तव 'इद्यात्' मनसः 'प्रत्यादेशात्' मत्कतात् प्रत्याख्यानात् जातं वत् 'व्यखीकं" दुःखं तत् 'अपेतु' दूरियातु दुख त्यज इत्यनुनयः। 'तदा प्रत्याख्यानकाले 'किमिप' कुतोऽपि अनिर्वचनीयात् कारणात् 'मे वलवान्' गुकः 'मनसः सम्मोहः' चेतोविक्कतिः 'अभूत' जातः। प्रत्याख्यानस्य अन्नानक्षतम् इत्यनुनयानुकूला युक्तिः। 'श्रभेषु मक्क्षेषु विषये 'प्रवलं घोरं 'तमः' सोहः अन्यकारस्य येषां तेषां 'हत्तयः' व्यापाराः 'प्रायेण' वाहुल्योन

[#]Adopted by Prof. Gajendaragdker.

['प्राययानयने ग्रुखी तुल्यवाइल्ययोरिय' इति बिन्नः] 'एवम् हिं ईद्र्यो एव [तत्पुरुषपचे मरूरव्यं सकादि:। यन्यया सुर्सुपा इति समासः। प्राययव्दस्य पूर्व-निपातफलकोपसर्जनवाभावात् परिनपातः] इतुग्रक्तायाः युक्तेः समर्थनम्। 'यन्धः' सदा तमसा यभिभूतः सन् 'शिरिस' निजमलके 'चिप्ताम्' यनेन स्थापितां सजमियं मालामिप ग्राच्यतमाम् 'यहः सपस्य ग्रुद्ध्या' भान्ताा 'धुनीति कम्पयति, शिरसो व्यस्यति। इति समर्थनं प्रति दृष्टान्तः। ['राजा' (त., न्या-) 'राजा शकुन्तलायः पादयोः प्रणिपत्य' (रा., वि-, म.)] 'पादयोः पतित' इति प्रसादनम् [राघवाः दौनामितन्नास्ति]।

NOTES

- 1. रोदिति—the pathos is very deep here (See Tika).
- 2. (a) * स्तनु &c.—Sakuntala avoids replying to the boy's question and she weeps. The king sees what is passing in her mind (See Tika on भागधियानि पृच्छ) and is anxious to appease her. (b) स्तनु—शोभना तनु: इति स्तनूः, कर्मधा—with जङ् attached in the feminine; here तनुश्रद्ध is कान्तावाची। See our 'व्याक्तष्टस स्तनु'—Uttar. III. sl. 15. Hence the vocative singular is स्तनु and not स्तनी। (c), प्रवादिश etc.—"व्यतीकं लिप्रियेऽन्ते" इत्यमर। The renunciation stil rankles in your heart, or you would not have wept and avoided the answer to the boy.
- 3. एवं प्राया:—प्रायेण एवम् एवन्प्राया: usually such मयून्यं सकादि or सुप्सुपा। To account for the प्रनिपात of प्राय in such cases, take the example प्रायेण जिता श्रववः। This gives जितप्राया- श्रववः। The compound will take different case-endings according to the compound. Thus जितप्रायाः श्रववः प्रणिपेतः; जितप्रायान् श्रवन् श्रयष्टीत्, जितप्रायः श्रविभः उचे etc If we had not compounded we shou!d have said प्रायेण जिता श्रववः प्रणिपेतः प्रायेण जित्तान् श्रवन् श्रयद्दीत, प्रायेण जितेः श्रव भः जचे etc,— In these प्रायेण does not changes its विभित्ति, it is एकविभित्ति । Its पूर्वनिपात् is prohibited by the rule "एकविभित्ति चापूर्वनिपाते ।
  - 4. पादयो: पतित-Raghava etc. make the king fall at her feet

^{*} Partially adopted by Prof. Gajendragadkar.

before the speech. But the repetition $\exists \xi \exists \xi \exists \xi$ shows how shocked Sakuntala was at this movement of the king. It is therefore impossible for her to wait for him to finish his speech lying prostrate at her teet, The king fell at her feet after uttering the verse and was immediately raised by Sakuntala.

शकुन्तला—षट्टें दु खट्टें दु अज्ञाङकतो। णुगं मे सुम्रारिम्रण्य-दिवन्थअं पुरा किंदं तंतु दिम्रहेसु परिणाममुहं म्रासि। जेग्र साण्वकासो वि अञ्जाङको मह बिरसा संबुक्तो [उक्तिष्ठतु उक्तिष्ठतु म्राय्यपुत्रः। ननंम सुचरितप्रतिबन्धकं पुरा कृतं तेषु दिवसेषु परिणाममुखम् म्रासीत्। येन सानुक्राशाऽपि म्रार्थ्यपुत्रो मिर्यावरसः संवृक्तः]। (राजािक्षष्ठित)।

SAKUNTALA—Rise, let my husband rise; surely something formerly done by me obstructing my good work (merit), was by these days about to bear its fruit (mature) through which my husband though kindly disposed towards me, became pitiless.

(The King rises).

शकुन्तलेति। 'में मया 'पुरा क्रतम्' षतृष्ठित 'सुचरितस्य' पुर्णकर्मणः 'प्रति-वस्यक प्रतिनेधक पुर्ण्णकरोधकमित्यर्थः तेषु दिवसेषु' प्रत्याख्यानवेखासु 'परिणामे' परिणानी 'सुखं यस्य ताह्यं, पाकाभिसुखमिति यावत् षासीत्। 'येन' हेतुना सातु-क्रीशोऽपि सद्योऽपि सातुरागोऽपि' षार्थ्ययुवः मयि 'विमतो रसो'रागः षतुरागः प्रत्यंः 'श्रुक्षारादौ विवे वीय्ये गुणे द्रवे रसः' इति कोषः] यस्य तथाविधः, निर्तुरागः इतियावत् संहत्तः। पुरा पुर्ण्णमाचरितं मया तेन त्या सङ्गता। पापधापि क्रतं यस्य प्रत्याख्यानवेखायां विपक्तमासीत। तेन पुर्ण्यक्तलं निर्द्धम् षद्ध प्रत्याः स्थात। इत्यं ममेव पापस्थायं विपाकः न ते दोषः।

शकुन्तला—ग्रह कहं श्रज्जिंचतेन सुमिरिदो दुक्त्वभाई श्रयं जनो [श्रथ कथमार्थ्यपुत्रण स्मृता दुःखभागी श्रयं जनः]।

SAKUNTALA—How was this miserable personremembered by my husband?

राजा—उद्घृह्णविषादशल्यः कथिष्यामि । मोहान्मया सुतनु पूर्वमुपेक्षितस्ते यो वाष्पविन्दुरधरं पारबाधमानः । तं तावदार्ङ्घाटलपक्ष्मिवलग्नमञ्च कान्ते प्रमृज्य विगतानुशयो भवामि ॥ २५ ॥

(यथोक्तमनुतिष्ठति)।

KING—With the dart of grief extracted, I will tell you. O fine-framed One, having wiped off the tear-drop sticking in your slight-curved eye-leshes to-day—that tear-drop which through delusion, was formerly disregarded by me (though) paining your lower lip—O my darling, I shall indeed [Or—I shall first] be free from remorse. (Does as said),

'अथ' दति प्रश्रे। 'दु:खं भनते प्राप्नाति यसाहशः [द्रित भनतेः चिनुण्] 'अथं' ननः [द्रत्यात्मनिष्ट्रेशः] अहमित्यर्थः 'कथ' स्मृतः'।

राजिति। 'डब्रुतम् उत्खात 'विवादरूपं शक्य' शब्दुः येन तादृशो भूवा 'कर्णाम कर्ण स्मृत इति। शक्योद्धरणप्रकारं वर्णयति। श्रन्वथः—हं सुनतु कान्ते, यो वाध्यिन्दूः पूर्वे तं श्रधरं परिवाधमानः मया भोहात् उपेचितः तमय श्राकुटिलपण्ण विक्तः प्रमृज्व विगतानुश्यो भवााम तावत्। व्याख्या—हे 'सृतनु' वरगावि 'कान्ते' प्रिये शकुन्तले 'या वाध्यः' नेवजलस्य विन्दूः पूर्वे प्रत्याख्यानकाले 'ते' तव 'ध्रधर' परितो 'वाधमानः' पोड्यन् नेवयोनिर्गत्य, कर्णाली चित्तकस्य, श्रधरं न केवलं स्थितं किन्त् एकेकश्य इवद्द्रसागत्य उपचयेन चिरावस्थानेन च ध्रधरं पौड्यद्रपि'मया मोहात् चित्तवेकल्यात् उपेचितः भौदासीन्येन दृष्टः श्रतएव यो विधादश्वाभूतो में दृदयमनुविन द्रार्थात 'तं' तथाविधं वाध्यम् मदृद्धद्रयग्रस्थम् 'भया श्राकुटिलिङ्, ईपद्रको ६'पन्तस् नवलोमस् 'विक्यं स्थितं न तु ततः श्रस्तं प्रमृत्वयः श्राध्यत्वा 'विगतः श्रनुश्यः' पश्चात्तापो यस्य तथाविधो 'भवामि तावत्' भवास्ये व िताबदवधारणे तद्यद्विधा नेयम्। वाष्यं प्रमृत्वयः एव नान्यथा। श्रथमा भवास्ये व ततः कथ्याम्। पूर्वं चिरोपेच्या श्रस्तविधः स्थादेष्ट एव सप्टे श्रस्तोद्धारः इति तात्पर्यम्। ['वार्षावन्दुः (रा ति-

न्य ?-, म-)—'बद्धविन्दः' (वि) ॥ 'कान्ते' (त-, न्या-)—'वाष्पम्' (रा-, म-)] ययोक्त' वाष्पविन्दुप्रमार्जनम् इत्यर्थः।

NOTES.

- 1. उड़्त &c.—The विवाद here is the same as the चनुश्य in the verse tollowing.
- 2. Reading—(a) वाष्पविन्द —वद्यविन्द is rare and has no special recommendation, We have retained the more common reading. (b). कान्ते—Here वाष्पम् becomes a repetition and should be avoided.

शकुन्तला (नाममुद्रां दृष्ट ।)—श्रज्जनत, एदं तं श्रङ्कालीयमः [श्राय्यपुत्र एतत्तदङ्कलीयकम्]

SAKUNTALA—(Seeing the signet-ring)—My husband, this is that ring.

राजा—श्रस्मादङ्कलीयोपलम्भात् खलु स्मृतिरुपल्ज्ञा ।

KING—From the recovery of this ring, was indeed memory recovered.

शकुन्तला—विसमं किदं णोण जं तदा अज्ञानतसम पद्या-अणकाले दृह्य आसि [विषमं कृतमनेन यत तदा आर्थ्यपुत्रस्य अत्यायनकाले दुर्लभमासोत्]।

SAKUNTALA—It did what was not proper for it—became scarce at the time of convincing my huspand.

राजा—तेन हि भृतुसमबायचि**ह**ं प्रतिपद्यतां स्ता कुसुमम्।

KING—Then let the creeper do bear flewer as a token (witness) of its union with the season.

राजिति। 'चङ्गलीयस्य चपलकाः' प्राप्तिः तसः ह् 'ख्युतत एव स्तिः'' सार्वस् 'चपलका' प्राप्ता।

अभिज्ञानशकुन्तलम्

शकुन्तस्ति। 'भनेन चङ्ग्रियकेन 'बिषम विसष्टश्र' क्वतम्'। 'यत् यसात् 'तदा प्रत्यायनस्य' प्रत्ययोत्पादनस्य काले दुर्लमनासोत्'।

रजेति। तेन तसात् यदि ऐतेनैव प्रत्यायनं तत इत्यर्थः 'खता खतेव तन्त्री तम् 'स्तृना' वसन्तेन, मया इति गृद्म, यः समवाय 'समागमः पुनःसमागम इति भावः तस्य 'चिह्न' स्चक्रम् इदं' 'कुसुमम भङ्ग, रौयकमित्याशयः प्रतिपद्यतां ग्रह्णातु। इत्यङ्गखीयक' भूयोऽपि दातुमिच्छति।

NOTES

- 1. नामसूद्रां द्वष्टा—She notices it while the king wipes off the tear from her eyes.
- 2. तन हि—The flower in the creeper bears testimony to the advent of the season, so let the ring be witness of our reunion. The flower is in the creeper, let the ring be with you.

शकुन्तला—ण से विस्मसिमि। अङ्जडता एब्ब धारेदु [नास्य विश्वसिमि। भार्यपुत्र एब एतत् धारयतु]।

SAKUNTALA—I do not trust it, Let my husband do wear it.

(ततः प्रविशति मातिलः)। मातिलः—िद्घ्या धर्मपत्नी-समागमेन पुत्रमुखदर्शनेन च श्रायुष्मान बद्धते।

(Then enters Matali) MATALI—O joy; The Long-livel One thrives by union with his lawful wife and by seeing his son's face,

राजा—श्रभूत् सम्पादितस्वादुफ्छो मे मनोरथः। मातले, न खल् विदितोऽयमाखण्डलेन वृत्तान्तः स्यात्।

KING—My desire appears with a sweet fruit developed.

Matali, I guess this event is not known by Indra.

मातिल्छः (सिस्मितम्)—िकमीश्बराणां परोक्षम्। एह्या-युष्मन, भगवान् मारीचस्ते दर्शनं वितरित । MATALI (Smiltng)—What is out of sight of the omnipotent? Come, O Long-lived One. Maricha the Perfect, grants you a visit.

शकुन्तलेति। 'षस्य' अङ्ग्रलीयकस्य [सम्बन्धमाविषवचया षष्ठी प्रन्यथा सप्तमी स्थात] न विश्वसिमि पूर्व प्रत्यायनकालि श्रात्मनः पराक्षिध्ये न विषमाचरणादिति भावः।

मातिविदिति । 'दिष्ठाा' इति इदि श्रव्ययम् ['दिष्टा इद्वे मङ्गले च' इति मेदिनी] श्रही श्रानन्दे 'श्रायुषान् धर्मपद्या' यः 'समागमः' तेन 'पुत्रसुखस्य' यत् 'दशैनं' तेन च 'वर्डते' । भवद्व द्वा इषो मे इति भावः ।

राजिति। 'में मनोरण: सस्पादितं' विधिना विपाचितं 'खादु मध्र' 'फलं' यस्य ताह्य: प्रभूत । प्रयं इत्तान्तः' पुवपवीसमागमो से इत्यर्थः 'प्राखण्डलेन' इन्द्रेण 'न खलु' [खलु बाक्यालङारे] 'विदितः स्थात' [सम्भावनायां लिङ् । विदित इति यथाप्राप्तं भृते तः । तेन पाखण्डलेन इति न षष्ठी]।

मातिलिरिति। देवेन्द्रेऽपि राज्ञा अज्ञानारोपात 'स्मितं' क्रत्वा आह—'द्रैश्वराणां' प्रभूषां 'परोचम्' अगोचरं 'किं वस्तु अस्ति, न किमिपि। विज्ञातमेवैतदिन्द्रस्य।

NOTES

- ा. धर्मपत्नी &c.—धर्मार्था पत्नी धर्मपत्नी। शासपार्थिवादि etc. तया समागम:। पत्नी in connection with धर्म is more appropriate than भाष्यी, कान्ता &c., because पत्नी impliee यद्मसंयोग by the rnle 'पर्त्युनी यद्मसंयोग''- (P. 4.1).
  - 2. त्रभूत्-भृतसामान्ये लुङ्।
  - 3. सिंदातम्-Smiles at the king's simplicity.
  - 4. वितरति—वर्षमानसामीय भिष्यति सट्।

राजा—शकुन्तले, त्रवलम्ब्यतां पुत्रः । त्वां पुरस्कृत्य भगवन्तं द्रष्टुमिच्छामि ।

KING—Sakuntala, ler the boy be supported by you. I wish to see the perfect One having placed thee in front.

शकुन्सला—हिरिश्चामि श्राष्ठजाउत्तेन सह गुरुसमीवं गन्तुं । [जिह्न्सि श्राय्यपुत्रेण सह गुरुसमीपं गन्तुम्]।

अभिज्ञानशकुन्तलम्

SAKUNTALA—I feel shame (bashful) to go with my husband near my superiors.

राजा—श्राप्याचि रित्व्यमभ्युद्यकालेषु । एहा हि।

KING—This may be done on auspicious occasions. Come, do Come.

(सर्वे परिकामन्ति। ततः प्रविशति अदित्या सार्द्धमास-नस्थो मारीचः)। मारीचः (राजानमबलाक्य)—दाक्षायणि, पुत्रस्य ते रणशिरस्ययमप्रयायी

दुष्यन्त इत्यभिहितो भुबनस्य भर्ता ।

चापेन यस्य विनिवर्त्तितकर्म जातं तत् कोटिमत् कुल्शिमाभरणं मघोनः॥ २६॥

(All go round the stage. Theu enters Marieha with Aditi seated.) MARICHA (seeing the king)—Dakshayani, this is the one that marches in front at the head of thy son's battles called as Dushyanta, the sustainer of the world—the one by whose bow with the work fully performed that keen-edged thunder-bolt has become a piece of jewellery (only) to Indra.

शकुन्तलेति। 'गुरु समीपं गन्तुं' जिन्ने मि' लक्की। आर्थ्ययुवसाइचर्यात् लक्का [गन्तुम् इति ''कर्त्तरि क्वत्'' इति पश्ची 'गन्ती सर्हं 'जिन्ने मि' इत्यर्थः। ''स्वययक्वती भावे'' इति पश्चेतु 'गन्तुं' गमनं तस्मात् 'जिन्ने मि' इति]।

राजेति। 'षभ्युदयस्य' समृद्धीः कालाः पष्ठाः तेषु 'षाचरितव्यमपि' कत्तव्यमिषि। त्राभ्युदियकेषु गुक्साचात्कारे यहेष्टं भर्का स्व वा यायात्, तव न दीषः
[षिपि कामचारकरणे]। यहा—'प्रभ्युदयकालेषु प्राचरितव्यमपि' प्राचारोऽिष प्रमुक्तं व्यः। भर्का सह गुक्साचात्कार आचारः। तमाचारं प्रतिपद्यस्व [पिप् समुद्यये]ः

मारीच इति । चन्वय:—चग्रं दुष्यन्त इत्यक्षिष्टितः भुवनस्य भर्ता ते पुवस्य रण-शिरिस अययायी । यस्य चारेण विश्विर्त्तितकर्भ (सत्) कीटिसत तत् कुलियंसस्घ बाभरणं जातम्। व्याख्या—'बायम' एव ह्य्यमानो जनः 'दुष्यन्त द्रित श्रिक्तः' खातः, दुष्यन्त दित नामा लोके प्रसिद्धः 'भ्वनस्य' सुवः 'भन्ती' पालकः, 'ते' तव 'पुतस्य दृन्द्रस्य ये 'रणाः' समराः तेषां 'धिरिम' समरमूर्ष्ठं न 'ब्रययायी' पुरीगामी। साचात सूवो भन्ता, परीचतो दिबोऽपि दति भावः। नद्यस्य श्रयोगमनमात समरेषु, किन्त स एवायं 'यस्य चापेन' धनुषा 'विनिवित्ति' ते' ससम्प्रादितं 'कमें' श्रवष्टननद्दः' यस्य तया-विच सत् 'कोटिमत्' प्रश्रस्थकोटियृक्तं 'तत्' प्रसिद्धं 'कुखिशं' वन्तुं मचीनः दन्द्रस्य "ब्राभरणं'' सूष्यमात्रं 'जातम्'। सत्यं कोटिमता वर्जे ण दन्द्रस्य सुजो सूष्यंत, श्रवु-पातस्तु श्रस्य चापेन क्रियते द्रित भावः।

NOTES

- 1. गन्। जिह मि—The तुसन् may be here explained in two ways. In the प्रषाध्यायों it is not specifically stated in what बाच्य it is attached. It is natural to say then that the general rule "कर्नि जन्" applies, not being barred by special injunction. This requires तुसन् to be in the कर्नवाच्य। गन्तम् then means गन्तो। The Bhashyakara simplifies the matter by leying down that a जन् producing an प्रव्य word is to be in the भाववाच्य। गन्तम् then means गमनम्। गन्ते जिहि मि = गमनात् जिहि मि ।
  - 2. भपि भाचरितव्यम्—&c. (a) भपि implies option कामचार, (b) भाचरितव्यम् has एतत (i.c., भन्ती सह गुरुवाचात्कार:) for its कम understood. In the alternative exposition (See Tika) भाचरितव्यम् = भाचारेण वर्षितव्यम् । यथाभाचारः तथा कर्त्तव्यम् । (c) एडि एडि—The repetition implies impatience. See also Pratima I. 29 note 8.
  - 3. (a) दाचायि ... देखस्य चपत्यं स्त्री इति दच + फक् स्त्रियाम् = दाचायणी तत्सं वृद्धी। इदित was Daksha's daughter. (b) ते—Yours, hence you should feel interested in him. (c) तत्—That thunderbolt i.e., that one which in days of yore had done such service. प्रसिद्धार्थत्वात् यक्कव्दीपादनं नापेचने। (d) मधीन:—See मचवत:. Ante.

अदितिः—सम्भावणीत्राणभावा से त्राकिदी [सम्भावनी-यानुभावा अस्य ऋकितः]। ADITI—His form (frame) is one from which prowess is capable of being inferred.

मातिलः—आयुष्मन्, एतौ पुत्रप्रीतिपिशुनेन चक्षुषा दिवौकसां पितराबायुष्मन्तमवलोकयतः। तदुपसपे।

राजा—मातले,

प्राहुर्द्रादशधा स्थितस्य मुनयो यत्तंज्ञसः कारगां भक्तारं भुवनत्रयस्य स्षुवे यद्यज्ञभागेश्वरम् । यस्मित्रात्मभु (भ) वः परोऽपि पुरुषश्चक्रे भवायास्पदं द्वन्द्व दक्षमरीचिसम्भविमदं तत् स्रष्टुरेकान्तरम् ॥ २८॥

MATALI—O Long-lived One, these parents of the denizens of heaven are beholding you with eyes that speak of affection as towards a son. So approach.

KING—Matali, with Daksha and Marichi for its origin, screened from the Creator by a single generation, is this the pair which sages call the Source (Parents) of the energy that exists in twelve forms,—(the pair) which brought forth the sustainer of the three words, the disposer of the share at sacrifices,—the pair in which the Soul higher than even the self-existent [Or—even the self-born Soul Supreme] took up abode for birth?

श्रदितिरिति। 'श्रस्य श्राक्ततिः' श्ररीर' 'सक्यावनीयः' श्रनुसेयः 'श्रनुभावः' प्रभावः सामध्ये दानवजययोग्यता दत्यर्थः यस्याः ताहशी। देहं हृष्टा एव सामध्ये मस्य श्रनु- सीयते दति भावः।

मातिलिरिति। एतौ दिवीकसां देवानां 'पितरी मदितिकथ्यपौ 'पुवे' या 'प्रौतिः' तस्या यत 'पिग्रन' सुचकम् िपिग्रनी खलम्चकौ' इत्यमर:] तेन 'चचुषा' जिता वेकवचनम्] 'म्रायुमन्तं' लाम् 'भवलोकयतः। इन्द्रतुलग्रोऽसि इत्यर्थः। प्रौतौ भग-वन्तौ लियः; 'तत्' तस्यात् उपसर्प' समोपे गच्छ।

राजिति। अन्वय:-- है मातले, इदं तत् दचमरी चिसमावं सष्ट्रीकान्तरं इन्दं यत्

सुनयो हादशक्ष स्थितस्य तंजसः कारणं प्राष्ट्रः, यत् सुवनवयस्य भर्तारं यज्ञभागेश्वरं सुषुवे, यस्मिन् कात्मभवः परः पुरुषोऽपि भवाध कास्पटं चक्री । व्याख्या—'हे मातले' ननु पृच्छामि इद' दृश्यमानं तत् 'दचय मरीचिय समावः' उत्पत्तिस्थानम् [भपादाने चर्] यस्य भत्रव 'सप्टः' ब्रह्मणः 'एकम्' एकमावम् 'अन्तरम् 'अन्तर्धिः व्यवधायक-मिलार्थः यस्य ततः एकपुरुषव्यविह्तमिलार्थः 'दन्द' मिणुन किम्। दद वि तत् दन्दम् इति काकुमु ऐन प्रयः। कतमत् इन्हमित्या ह—'यत इन्हं मुनयः' बेदानिणाता महर्षयो द्वारश्वां द्वादशसु भागेषु द्वादशाकाना स्थितस्य तेजसः' श्रादित्यस्य द्रत्यर्थः कारण जनक पाइः वदन्ति। पुनः कतमत् इन्हम्— यत् इन्हं भुवनानां वयस्य विभुवनस्य भर्तार पालकं यद्भीषु ये 'भागाः' तेषाम् 'ईश्वर'' प्राधान्येन ग्रहणात् स्वामनम्। यहा—यज्ञभागाः मन्ति येषां तेषां देवानामित्यर्थः [मलर्थीयोऽच्] 'इश्वर स्वामिनम् इन्द्रमिति यावत् 'सुषुवै' जनयामास । पुनश्च कतमत् इन्हम्—'यस्मिन् इन्हें 'बात्मनो भवी जना यस्थताहण: खंग्रं जातः यज इत्यर्थ: 'पर: परम: सर्गतिशायौ 'पुरुषोऽिं पुरुषोत्तमो विणारिं भवाय' जन्मने श्रास्पदं स्थानं चक्ते यत् भवाय समुपस्थितमित्यर्थः । 'मात्मभुवः' द्रतिपाठे 'मात्मभुवो ब्रह्मणोऽपि 'परः' अधिकः न्यीविश्वरित्यर्थ: विश्वमनावतारे विलेक्छलनार्थं कथ्यपाददिती जातो इरि:)। ['भात्मभवः''(रा-, वि-, म-) — ''भ्रात्मभुवः" (त-, न्या-)]।

NOTES

- 1. (a) दादश्या—दादशस भागेषु दति दादश + धाच्। Refers to the Sun. The sun changes its character apparently in different months. The summer-sun is supposed not to be the same as the mid-winter-sun. This leads to the assumption of the existence of twelve suns. (b) यज्ञ &c.—यज्ञस्य भागः यज्ञसागः। सः भित्त एषाम् दति यज्ञसाग + भच मलर्थ = यज्ञसागः those who enjoy a share in sacrifices i. e, the-gods. तेषाम् देशाः। तम् Also, see Tika.
- 2. (a) चात्मभव:—Quai. पुरुष:। Refers to Vishnu. See Tika. चत्मभुव: is पद्मस्य । चात्मभू: is Brahman. "व्रह्मात्मभू: सुरुष्धे छः" इत्यमर:।
  (b) चाप—Even the चात्मभवः (Self-horn) went to him for the sake of भव (birth) = द्रित पर दि विश्वान्तविरोधं स्थानम्। (c) भनाय = भू + चच

अभिज्ञानशकुन्तलम्

कर्त्तरि पा च करणे = भवः birth. तस्मै । ताद्ये चतुर्थो। (d) भास्पदम् = भा समन्तात् पदाते भस्मिन् इति भा + पद + च अधिकरणे = भास्पदम् residence, abode, प्रतिष्ठा। The सुट् comes in by निपातन in the rule 'श्रास्पद' प्रतिष्ठायाम्'। (e) इन्हम्—हयम् अभिव्यज्यते इति हि हि = हन्हम् by निपातन in the rule 'हन्ह' रहस्यमर्थं दावचन-व्यत्क्रमण यञ्चपावप्रयोग-भभिव्यित्तषु' (P. 8. 1 1:). 'हिशब्दस्य हिवेचन' पूर्वपदस्य अभावः, अल्बोत्तरपदस्य निपात्यते" — Vriti (f) सृष्टः—From the Creator. वौद्धमपादानमाश्रित्यपञ्चमो। (g) एकान्तरम्—Each separated by one step. Thus (1) Brahman Marichi, Kasyapa. (2) Brahman Daksha, Aditi.

3. Remark—† आत्मभव: seems to be the better reading. It brings out the विरोधाभास more prominently. Thus—It is absurd to speak of भव of one who is आत्मभवः (आत्मभवो भूत इति विरोध:)। But the majesty of the Lord Snpreme (पर: पुरुष:) is incomprehensible. Everything is possible with him (परोऽसौ पुरुष: अचिन्तामहिमा महिन्ने व आस्पदं चक्रो इति विरोधपरिहार:)। Hence the अलङ्कार is विरोधाभास:।

मातलिः—अथ किम्।

MATALI-What else (yes)?

राजा (प्रिगापत्य)—उभाभ्यामिष वासवनियोज्यो दुष्यन्तः प्रणमित ।

KING (Prostrating himself)—Dushyanta, Indra's servant salutes both of you.

मारीचः - वत्स, चिरं जीव। पृथिवीं पालय।

MARICHA-My son live long. Protect the earth.

श्रदितिः—वच्छ श्रप्पडिरहो होहि [वत्स, श्रप्रतिरथो भव]।

ADITI-My son be you without a rival car.

(शकुन्तला पुत्रसहिता पादयोः पति)।

सप्तमोऽङ्कः

(Sakuntala with her child prostrates herself at their feet).
मारीचः—वतसे,

श्राखण्डलसमो भर्ता जयन्तविमः सुतः । श्राशीरन्या न योग्या पौद्धोमीसदृशी भव ॥ २८॥

MARICHA—My child, thy husband is Indra's equal, thy son resembles Jayanta. No other benedication is suitable to you—Be you like Paulomi (i. e. Sachi).

श्रदितिः—जादे, भत्तुणो बहुमहा होहि। श्रश्रम्ब होहाऊ. बच्छश्रो उहुश्रकुलनन्दनो होटु। उबविसह जाते भत्तु र्वहु-भता भव। श्रयं दीर्घायुवंत्सक उभयकुलनन्दनो भवतु। उपविशतम् ।

ADITI—My child, mayest thou be much esteemed by the husband; and may this little darling be long-lived and be the delighter of both (paternal and maternal) families. Sit down.

राजेति। 'नियोज्य:' भृत्य: [श्रकार्थे खित कुलाभावः]। 'नासवस्य' इन्द्रस्यः नियोज्य:'। 'उभाभ्याम्' उभे भिप अनुकूर्लायतु' 'प्रणमित' इत्यर्थः ['क्रियार्थोप- पदस्य—'' इति कमैणि चतुर्थो]।

चिंदितिश्ति। प्रतिकृती रथः 'प्रतिरथः' उपचारात् प्रतिहन्ही। 'चविद्यमानः प्रतिरथो' यस्य ताह्यो 'भव'।

मारोच इति । चन्वयः—भर्ता चाख्छलसमः, सृतः नयन्तर्गतिसः ; वत्से पौलोमी— सहश्रो भवः । चन्या चाश्रीः ते योग्या न । व्याख्या—'भर्ता' पितः दुष्यनः 'चाख्छलिन' इन्हेण 'समः' तुलाः । ततः 'सृतः' पुत्रः सर्वदमनः 'नयन्तेन' इन्द्रपृत्रेण तुलाः 'जयन्त-प्रतिमः' [नित्यसमासः । यहा—प्रतिमाति इति प्रतिमः सहग्रः । जयन्तस्य प्रतिमः] । चत्रप्त हे 'वत्से पौलम्या' इन्द्रपद्या श्रच्या 'सहश्रो' तुला चिवधा इत्यर्थः 'भव' । भर्तः सृतस्य च तथाविधत्वात् 'चन्या चाश्रोः ते योगाा' चनुक्पा 'न' । [पौलमी-निःहशी'' (रा-, वि-, म-)—"पौलमीमङ्गलां (त-, न्या-)]॥

ऋभिज्ञानशकुन्तऌम्

अदितिरिति। 'भर्तः' वहमता पूजिता 'भव'। अयश्च वत्सकः' [अल्पार्धे कन्] 'दौर्घं मायुः यस्य तथाविधः सन 'डभयोः' इयोरिप पैटकस्य माटकस्य च कुलयोः' वंश्ययोः 'नन्दनः' प्रोतिप्रदः 'भवतु'।

NOTES

- ा जभाभ्याम कर्मणि चतुर्थी (See Tika), Or treating प्रणमति as अविविचितकर्मा we get सम्प्रदाने चतुर्थी by the Varttika ''क्रियाग्रहणमपि कर्त्तेत्र्यम''।
- 2 (a) जयन्तप्रतिम:—Amara has 'छ्त्रत्रपट्टिमी! निभस्दाधनीकाधप्रतीकाधोपमादयः॥'' Bv भादि several other words are included.

  If प्रतिम is one of these, then it can mean equal only when final in a compound (उत्तरपट)। So the बाक्य—जयन्तस्य प्रतिमः does not mean Jayanta's equal. The बाक्य thus should not contain प्रतिम i. e., the समास is obligatory (नित्यसमास)। If however प्रतिम is not included, or if some derivation may be given to make it mean सम then of course an ordinary समास becomes possible (See Tika). (b) पौलोमो &c.—पौलमो is पुलोमजा, i. e. श्रची, Indra's wife "पुलोमजा श्रचीन्द्रासी'' इत्यमरः। पौलोम्या सङ्गी Sachi's equal. किThis also implies श्रवेषव्य and luck which the sage thought was the best benediction he could pronounce. See Swapna. VI
- 3. Reading—The Beng. reading, पौलोभीमङ्गला means the same. मङ्गलम् is an auspicious thing. पौलम्या मङ्गलम् इति auspicious luck of Paulomi, i. e., अवैधव्यम्। तत् अस्ति अस्याः इति पौलमी-मङ्गल + अच् मत्यर्थे स्त्रियाम्।
- 4. * बहुमता—As a woman, she prizes the husband's favour more than प्रवेषवा। Besides, her benediction seems to have reference to Sakuntala's repudiation by Dushyanta. Be thou the husband's favourite so that repudiation may not occur again.

(सर्वेप्रजापतिमभितः उपविशन्ति)।

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

सप्तमोऽङ्कः

(All sit down round the Progenitor),

मारीचः (एकैकं निर्ह्शिन्)—

दिष्ट्रा शकुन्तला साध्वी सद्दपत्यिमदं भवान । श्रद्धा वित्तं विधिश्चेति त्रितयं तत् समागतम् ॥ २६॥

MARICHA—(Pointing to each one at a time)—How auspicious! Virtuous Sakuntala, this noble child, and thyself—indeed the celebrated triad, viz., Faith, Wealth. Action—have come together!

राजा—भगवन्, प्रागभिप्रेतिसिद्धिः पश्चाहर्शनिमत्यपूर्वः खळुः बोऽनुप्रहः। कुतः—

> उदेति पूर्वे कुसुमं ततः फलं घनादयः प्राक् तदनन्तरं पयः । निमित्तनैमित्तिकमोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥३०॥

KING-O Perfect One, first the fulfilment of wish afterwards your sight! Thus the favour is strange indeed! For, flower appears first, then the fruit. The rise of clouds happens first, after that the shower. This is the order of the cause and the caused. But of your favour the prosperity is in advance.

मातिलः--एवं विधातारः प्रसीदन्ति।

MATALI-Thus do ordainers show favour.

'प्रजापति' कम्यपम् 'सभितः त' परिवार्यः दूर्यर्थः।

नारीच इति । 'एकम् एकम् इति वीसा [द्विचनम् । बहुव्रीहिवद्भावः]
'निर्द्धि अन्' षद्भु ल्या दर्भयम् । षन्वथः—दिष्ट्या साध्वो शकुन्तला, इदं सदपत्यं भवान्
— यहा वित्तं विधः दति तत् च वितयं—समागतम् । व्याग्या—'दिष्ट्यां मद्भले षव्ययम् । षहो मङ्गलम् । यहा—'दिष्ट्यां हवे । षहो षानन्दः । साध्वो पतिव्रता 'शकुन्तलां इदं 'सत् साध 'षपत्यं सन्तिः द्रत्यर्थः, 'भवान्' त्वं सनोत्तमो दुष्णनः— 'यहां शास्त्रीता भिताः, 'वित्तं शास्त्रीयक्रियायहं द्रव्यसंग्रहोषितं धनं, 'विधः'

शास्त्रीयकर्मानुष्ठाभम् 'इति तत् च तदिव प्रसिद्धं वितयं व्यवधवं वस्तु समागतम्' एकविमिलितम् [भाविनमवयवसमागमसुद्धिय तयप्रत्ययः]। मङ्गलमेतत् [म्रानन्दो मे इति वा] यत् श्रद्धाद्धपा शकुन्तला, वित्तद्यः स्टेंद्सनः विधिद्धपो भवान् इति वयमद्य युक्तम् ।

राजिति। हे 'भगवन्' एष ममागभो भवदनुग्रहस्य फलम्। भनुग्रहस्य मे पुर्खे न स्वात्। पुर्ख्य भवह् शनमेव मदिभमतफलप्रमवे समर्थम्। किन्तु भद्य दर्शनात् 'प्राक् भभिप्रेतस्य' अभिलिषितस्य फलस्य 'सिडि:' नियासिर्जाता। पश्चात् दर्शनं जातम् इति भपूर्वे: नृतनो 'हि अनुग्रहः' प्राक्फलं पश्चात् दर्शनम् इत्यपूर्वेता। 'कुतः' इति चेत् प्रस्य— भन्वयः—पूर्वे कुसुमम् उदिति ततः फलम्। प्राक् घनोदयः तदनन्तरं पद्यः। अग्रं निमत्तनैमित्तिकयोः क्रमः। तव प्रसादस्य तु पुरः सम्पदः। व्याख्या— 'पूर्वे' प्रथमं कुसुममुदिति पुष्पमाविभवति 'ततः' तदनन्तरं तत्कमं 'फलं हस्यते। 'प्राक् 'श्वादौ 'घनोदयः' मेघसज्जा 'तदनन्तरं' ततः परं तत्कतं 'पद्यः' जलम्। 'भयम् एष 'निमत्तस्य' कार्यस्य निमत्तेन संस्वस्य नैमित्तकस्य' कार्यस्य च 'क्रमः' निग्रमः भानुपूर्वौ। 'प्रथमं कार्यं प्रयात् कार्ये दत्ये व कार्यकारययोः क्रमः। भवतु, कि तेन इत्याह— 'तव प्रसादस्य तु भवतोऽनुग्रहस्य पुनः 'पुरा' पूर्व तत्कार्ये 'सम्पदः' प्रसादपावस्य श्वियः। प्रस्त्रो भविष्यति भवानमुक्तिन् इति जानत्यः सम्पदः प्रगित्व प्रसादपावस्य श्वियः। प्रस्त्रो भविष्यति भवानमुक्तिन् इति जानत्यः सम्पदः प्रगित्व प्रसादपावस्य स्वयः। यहा—मिय सानुग्रहो भगवान् इति जानात् प्रभित्त श्वगरहोतस्य सम्पदः सम्पदान्त इति भावः।

माति लिशित। 'विधातार:' कर्तार: ईशा: इत्यर्थ: एवम् अनेन विधिना प्रसीदिन्त अनुग्देशन्त । भवतायं लीकिक: कार्यं कारणक्रम छक्त: । अलीकिके तु क्रमी
भिन्न एव । इच्छासिख्य ईशा यदिवेच्छन्ति तत्चणं तदिव सम्पद्यते । इष्ट मगवानिच्छिति
दुष्यन्तस्य पुवक्तवसमागमी भवतु इति । यदि तत्चणमसम्पन्ना सा इच्छा भवत्क्रतं
भगवद्श्रीनमपेचते तिष्टं अनीश्रता भगवत आपद्यते ।

NOTES

ा. वितयम्—वावयवं वस्तु इति वि + तयप् = वितयम् a triad. But we cannot speak of a group before the contituents become समागत: वीण संमागतानि वितयं भवति। वितयं समागतम् is defended saying that

the language is used with an eve to the future concurrence. See Tika 'भाविनम्' &c.

2. निमित्त &c--निमित्त is cause कारणम्। निमित्तेन संस्टम् इति

राजा—अगवन् इमामाज्ञाकरों वो गान्धंबेगा विवाह-विधिना उपयम्य कस्यचित कालस्य बन्ध्भिरानीतां स्मृतिशेथि-स्यात् प्रत्यादिशन्नपराद्वोऽस्मि तत्र भवतो युष्मत्सगोत्रस्य कण्वस्य । परचादङ्ग लीयकदर्शनादृढ्पूर्वां तद्दृहितरमवगतोऽहम् । तचित्रमिव म प्रतिभाति ।

यथा गजो नेश्त समक्षरूपे तस्मिन्नपक्षामित संशयः स्यात् । पदानि दृष्ट्वा तु भवेत् प्रतीतिस्तथाविधो मे मनसो विकारः ॥ ३१ ॥

KING—O Perfect One, having wedded this handmaid of thine by the Gandharva rites of marriage and rejecting through laxity of memory when brought by friends after some time, I had become an offender to your kinsman, the Revered Kanva. Afterwards through seeing the ring I knew his daughter as previously married by me. This appears strange to me. The preversion of my mind is of that kind by which, with the form before the eyes, the belief can be "It is not an elephant", (then) doubt can arise when it is passing out of sight, but conviction can come after seeing the foot-prints.

राक्ति। 'वः चाक्रां करीति या तां परिचारिकां शकुन्तकाम् [चङ्गुक्ता निह्न्यः]
'कस्वित् कालस्य परसात् [गन्धमानातसंधप्रव्यययोगात षष्ठो]। 'चानीतां' मत्समीपसुपस्थापिताम्। 'खूते: श्रेषिका' दुवेखता, तथात् 'प्रत्यादशन्' निराक्षवेन्।
गोतवान सगीतः। 'युद्धाक्तः' भवता 'सगीवस्थ' गीतवतः भवदंशीयस्य प्रत्यर्थः 'ततःभवतः' पूज्यस्य 'कस्वस्थ' [सन्वत्यसामान्ये षष्ठो] चपराद्योऽस्थि' क्रतापराधोऽस्म्।
पद्यात्' प्रत्यास्थानकतादपराधात् परं पूर्वम् कदाम्' [भूतपूर्वचरद्' द्वति निपातनात्

पूर्वशब्दस्य परनिपातः] 'षवगतोऽहम्' [कर्त्त कि कः]। 'तत्' एतत्, साचादुदृष्टायामः ज्ञानम श्रङ्ग्रोयकदर्शनात् ज्ञानम् 'चिवसिव' आश्रय्ये 'प्रतिभाति ।

ष्यन्यः — यथा ममचक्ष्ये गजी न इति. भितितामितितिमान् सम्यः स्यात्, पदानि हण्या तु प्रतीतिः भवेत मं मनमा विकारस्तथाविधः । व्याख्या — 'यथा येन प्रकारिण याहभेन विकारेण इत्यर्थः 'समस्तं प्रत्यस्त 'रूप यथ्य ताहभ किंदिन सत्ते प्रयंगजीन इति मिथ्यास्तानं ततः 'भपक्रामित हरे गस्कृति 'तिसान् जीवे गजो वा स्थात् इति 'संग्रयः स्थात प्रयात् 'तु पदानि' भूमी पदिचिह्यानि 'हण्यां सत्यं गज एव इति 'प्रतीतिः सम्प्रत्ययो भवेत्' — 'से मम 'मनमो विकारः चित्तसमः 'तथाविधः ताहगः। प्रथमं सम्प्रत्ययो भवेत्' — 'से मम 'मनमो विकारः चित्तसमः 'तथाविधः ताहगः। प्रथमं सम्प्रत्ययो प्रकृत्तलायां नियं मत्परियहः इति मे सानमामोत्। ततः प्ररोधसा हरे नीयमानायां तस्यां द्रथमानेन हृदयेन सन्दे होऽभूत्। प्रथात् प्रङ्गुलीयकदर्धनेन परिग्रहः एव इति प्रतीतिजीता। सङ्गुलीयकदर्धनमाध्या प्रतीतिः मास्राहर्थं नान्न जायेतः इति किमीतत् चित्र न बुध्यते स्था।

NOTES

- 1. (त) भाजानरोम भाजां नरीति दित भाजां मह + ट कर रि ताच्छीली स्तियाम् = भाजां करी व maid-servant ताम्। (b) अपराज भप + राभ + ता कंतिर। (c) युभत् ६८—सगोव is well-known in the seuse of समानं गांवमस्य where समान becomes स by the rule 'ज्यातिजनपदराविनाभिनाभगांवद्धपस्थानवर्णवयोवचनवस्य पुं (P, 5. 8. 85). युभाभिः सगोवः having the same गोव with thyself. But this sounds improper because कश्यप himself is the orginator of the गोव [स्वरंगोवप्रवर्त्तकस्य पुनः किं गोवम्]। We therefore propose to expound गोवण सह सगोवः having a gotra veruse of thee i. e. you have given him his gotra; he derives this gotra from you
- 2. (a) समचहपे—सामीप्यमन् यो: इति सम + अचि + टच् समासान = समचम् vicnity of the eyes, अव्यथी—। The टच् comes in by the Ganasutra 'प्रति (पर!) समनुभ्योऽच्य:। समचम् अस्ति अस्य इति समच + अच मलये (अर्थ आदि) = समचम् before the eyes. ताह्यं रूपं यस्य तिसान्

पदानि—पदिच्छानि। The strangeness lies in this—समचढ्पे गजी न

[N. B.—'we therefore &c." in notes (c) above is adopted by Prot. Gajendragadkar.]

मारीच:—वत्स, अलमात्मापराधशङ्क्या । सम्मोहोऽपि त्वय्युपपन्नः श्रूयताम्—

MARICHA—My son, away with suspicion of your own offence. Delusion too in you is accountable. Listen—

राजा—श्रवहितोऽस्मि ।

KING-I am attentive.

मारीचः —यदैव श्रप्सरस्तीर्थावतरणात् प्रत्यक्षवैक्छव्यां शकु-न्तळामादाय मेनका दाक्षायणीमुपागता, तदैव ध्यानादबगतो-ऽस्मि दुर्बाससः शापादियं तपस्विनी सहधमेचारिणी त्वया प्रत्या-दिष्टेति। स चायमङ्गळीयकदशंभावसानः।

MARICHA—When Menaka came to Dakshayani carrying Sakuntaia whose distress was personally witnessed by her owing to her descent to Apsarastirtha, at that very moment I learnt from meditation that through the curse of Durvasas this poor co-worker in the path of virtue (wife) had been disowned by you. And that curse had its termination at the sight of the ring.

मारीच इति । 'चात्मनः चपराधः' । तस्य 'ग्रङ्का' चपराखोऽषं कणस्य इति ज्ञानम् । 'विधि' यसदा 'सच्चोष्ठः' चेतोविक्रतिरभूत् सोऽपि 'चपपन्नः' युक्त एवकारचा-धीन इत्यर्थः [''चपपन्नः'' (त-, दि-, न्या-) 'चनुपपन्नः'' (रा- स-)]।

यदैविति। 'पप्सरसीयो यत् 'पवतरणं' पर्यायप्राप्तं साम्रिध्यं कर्त्तं गमनं तसात् हितोः 'प्रत्यचं' साचादद्दष्टं 'वैक्तव्यं' कातरता यसाः तथाभूतां यक्तनसानादायमनका दाचायणो दचकासकामदितिम् 'चपगता' प्राप्ता। स्थं कान्तायाः शोकं प्रस्तनी पत्त-काम्पमाना तां ग्रहीला प्राप्ता दत्यथः। 'तपस्तिनौ दीना [एतेन तथा एव प्राप्तः शाप दति स्वते]। ["प्रत्यादिष्टा" (त-, न्या-)—प्रत्यादिष्टा मान्यवा" (रा-, वि-,

म-)]॥ 'स च चर्य शाप:। अयसीयते अनेन इति 'अवसानम्' अन्तकरणम् [करणे लाट्य]। 'अङ्गुलीयकदर्शनम् अवसानं यस्य ताद्यः। यदा—अङ्गुलीयकदर्शनात् अवसानं यस्य ताद्यः [भावे ल्य ट्]।

NOTES

1. उपपन्न:—The reading अनुपपन्न: contradicts सम्मोहः। But समोहः is a fact and cannot be denied. The sage only explains how the ममोह was caused.

राजा (सोच्छ्वासम्)—एव वचनीयान्मुक्तोस्मि ।

KING—(With a sigh of relief)—Here, I am cleared of infamy.

शकुन्तला (स्वगतम्)—दिष्टिश्रा अकारणप्चादेसो ण अज्जिडतो। ण डण सत्तं अत्ताणं सुमरिम। अहवा पत्तो मए स हि सावो विरहसुण्णहिअआए ण बिदिदा। जही सही हिं सन्दिष्टम्हि भन्नणो अङ्गलीअअं दंसइदब्बं ति [दिष्ट्रा अकारण-प्रत्यादेशी न आय्यपुत्रः। न पुनः शप्तमात्मानं स्मरामि। अथवा प्राप्तो मया स हि शापा विरहशून्यहृदयया न विदितः। यतः सखीभिः सन्दिष्टास्मि भत्रं अङ्गलीयकं दशेयितव्यमिति।

SAKUNTALA (To herself)—O Joy! It is not that my husband disowned me without reason. But I do not remember myself as cursed. Or, I must have come by the curse which was not known by me with my heart, a blank through separation. For I was told by the friends that the ring had to be shown to my husband.

'उच्छासेन' छत्साइजनितश्वसित्यागेन सह। 'एषः श्रयमष्टं बचनौयात् निन्दायाः 'सुन्नोऽस्मि'। धर्मदारत्यागी अष्टं दुष्यन्तः, अस्य नाम न कर्न्त्रयम्, इति या मि निन्दासोत् सा अपगता।

शकुन्तलित (दिष्ट्रा' इषे । अही आनन्द: 'आर्थ्युवो मे अविद्यमान'

कारण' यस्मिन् तत् यथा तथा 'प्रत्यादिश्रति' निराकरोति यसाहशो 'न'। श्रप्ताइ ततः प्रत्यादिष्टा, कोऽस्य दोष:। 'न पुन:' किन्तु नाइम् 'म्रात्मानं श्रप्त' स्मरासि'। स्मृत्य-भावे कारणमाइ—'म्रथवा'पचान्तरे 'श्राप: प्राप्तः' मिप तु 'विरहेण श्रून्य' हृद्यं यस्याः तथाविषया मया 'न विदितः' ज्ञातः। तवापि प्रमाणम्—'यतः' यसात् 'भवे' प्रत्यभि-ज्ञानमन्यराय मार्थपुताय 'मङ्गुलीयकं दर्शयतव्यमिति सस्तीभः' मात्रमत्यागकास्त्र सन्दिष्टास्मि। मसति शापे ताभिरेवसुक्तं न स्थात्।

NOTES

- I. वचनीयात्—वच + भनीयर् कर्मणि = वचनीयम् that which has to be said. The say here is a censure. Hence वचनीय means that for which one is censured, निन्दा। तम्मात्। भपादाने भूमी।
- 2. चनारण &c—चनारख is a बहुनीहि (See Tika). चनारण + प्रति + चा + दिश् + णिनि कर्त्तीर साधकारिण। She was under the impression that the king had wantonly repudiated her. Now she sees, what happended was not without reason. This gives her great relief and her mind is now perfectly clear towards her husband.

मारीचः —वत्से, विदिवार्थासि। तदिदानीं सहधमेचारिणं प्रति न त्वया मन्युः काय्यः। पश्य—

> शापादिस प्रतिहता स्मृतिरोधरूक्षे भत्तंथ्यंपेततमसि प्रभुता तवैव। छाया न मुच्छेति मछोपहतप्रसादे शुद्धे तु दपणतले सुलभावकाशा॥ ३२॥

MARICHA—My child, thou are now informed of the facts. So now no resentment must be cherished by thee towards thy co-worker in the path of virtue. Know that your were baffled in (had a rebuff from) your husband on his becoming rough by obstruction of memory through the curse; the obstruction having departed from him, yours surely is the ascen-

dancy. The image appears not on the surface of a mirror with its polish marred by dirt, but finds room or access easily when it is clear.

भारीच इति । 'विदितः ज्ञातः 'मथः' वस्तु, वृत्तान इति यावत् यया ताह्यो 'मिसं'। 'तत्' तस्यात् 'सद्द' लया एकत 'धर्मं चरति' यस्तं प्रति प्रति इत्यंषः 'मन्यः' कोपः 'न कार्यः'। मन्यः—ग्रापात् स्मृतिरोधक्चे भर्त्तरि प्रतिहता मिस । मिस्ति (भरंदि) तव प्रभूता एव। क्षाया मस्तोपहतप्रसादे द्रंणतस्ति न सूर्ष्कं ति, ग्रुक्के तु सुस्त्रावरामाः। व्याख्या—स्मृति रूपिक्षं यत् तत् 'स्मृतिरोधं स्परणावरपकं तम इत्यर्थः। 'ग्रापात्' दुर्वाससा दत्तात् जातं यत् तत् 'स्मृतिरोधं तमः तेन [यहा—स्मृतः 'रोधेन' विस्तिपेन हेतुना] 'क्कि' कर्कंग्रे ममस्ये इत्यर्थः 'भर्त्त दि'पत्यौ 'प्रतिहता' प्राप्तपतिघाता 'मिसं' 'मितं दूरे यातं 'तमो यस्यात् तस्मिन् पत्यौ 'तव प्रभूता प्रसर 'ए'। यथा चित्ततमयोगीसकसुद्यावचेषु प्रतिहतं सत् गमनात् विरमति, सस्ययेषु पृष्ठे षु च चलित, तथा लमिप क्ष्णे पत्यौ प्रतिहता, मस्ये तस्मिन्नधुना प्राप्तप्रसर एव। द्रष्टान्तमाह—'क्षाया' प्रतिविद्यं 'मस्तिन' य्यामिकया 'सप्तन्तः' नष्टः प्रसादो' निर्मेखता यस्य तस्मिन् 'द्रग्रनस्य' सुकुरस्य 'तस्ते' पृष्टे 'न सूर्क्केति न प्रसरित 'ग्रुक्केते' विसेखी पुनस्तिम न् 'सुस्तिः' सुखुरस्य 'तस्ते' पृष्टे 'न सूर्क्केति न प्रसरित 'ग्रुक्केते' निर्मेखी पुनस्तिम न 'सुस्तिः' सुखुरस्य 'तस्ते' एष्टे 'न सूर्क्केति न प्रसरित 'ग्रुक्केते' निर्मेखी पुनस्तिम न 'सुस्तिः' सुखुरस्य 'तस्ति' पृष्टे 'च यया ताह्यौ भवित ।

NOTES

- 1. विदित: विद्+त कर्मणि। The त्त is श्रतीते not वर्त्तमाने। The rule 'मितविद्वपूनार्थभ्यश' altows वर्तमाने त्त but does not bar श्रतीते त्ता। Hence we get here हतीया कर्त्तरि in मया।
- 2. शापात् &c—(a) प्रतिष्ठता—suggests collusion against a hard thing. (b) स्मृतिरोध &c.—सृते: रोध: स्मृतिरोध:—Raghava. But see below. Also see Tika. रूच is harsh also rugged. (c) भने रि— अधिकरण अभी। (d) अपेत &c.—तमस् is मौह। The mention of तमस् here seems to support the explanation of स्मृतिरोध in the sense of तमस् as given in the Tika. (e) मलोप &c.—मल here also supports स्मृतिरोध in the sense of तमस्। (f) Remark—The sloka ends in उपसा। The अलक्षार is प्रतिवस्त्रप्सा according to दिखन्। The counter-parts in the two halves are—(1) भन्ने and दर्भणतस्, (2) स्मृतिरोध and सस् (3) रूच and उपहत्रसाद, (4) प्रतिष्ठता असि and

सप्तमोऽङ्कः

न मूर्च्ह ति, (5) अपेततमस् and शुद्ध, (6) प्रभूता and सुखभावकाशल, (7) त्वम् (understood) and काया।

राजा-यथाह भगवान ।

KING——As the Perfect One says.

मारीचः—वत्स. कचिद्भिनन्दित्स्तवया विधिवदस्माभिरनु-ष्टितजातकर्मा पुत्र एष शाकुन्तहेयः।

MARICHA—My son, I hope, this your boy born of Sakuntala, with his natal ceremony duly performed by me, has been greeted by you.

राजा—भगवन, श्रत्र खलु मे वंशप्रतिष्ठा। (वालं इस्तेन गृह्याति)।

KING—O Worshipful Sage, in him indeed lies the permanence of my race. (Takes the boy by the hand).

मारीचः—तथाभाबिनं चक्रवर्त्तिनमेनमवगच्छतु भवान्। परय—

> रथेनानुद्घातिस्तिमितगितना तीर्गाजळिधः पुरा सप्तद्वीपां जयित वसुधामप्रतिरथः। इहायं सत्बानां प्रसभदमनात् सर्वदमनः पुनर्यास्यत्याख्यां भरत इति छोकस्य भरणात्॥ ३३॥

MARICHA—Let your noble self know him as destined to become so, and to rule over the circle of kings. Note that, without a rival car, this boy, having crossed the seas in a car with a gliding motion through the absence of obstruction, will very soon conquer the earth with the seven islands. Here known as Sarvadamana through forcible taming of animals, he will again acquire the name Bharata from sustaining the world.

श्रभिज्ञानशकुन्त्र स

बत्सेति। 'कचित्' इति कामप्रटने अव्ययम्। 'चमाभिविधि वत्' यथाविधि 'चनुष्ठित' जातकमे यस्य तथाविधः एष पृतः शाकुन्तलेयः पृत्र इति मामान्यतीभि नन्दनहेतुः। असाभिरनुष्ठित इति तु विशेषोक्तिः] 'त्वया कचिद्भिनन्दितः' ; अभि नन्दितो भवतु इति कामो मे।

राजेति। श्रव खलुं अस्मिन् शाकुन्तलेये एव मे वंशस्य प्रतिष्ठां स्थिति:। पुरुवंशसन्वतेरयं निदानम्। तत् श्रभिनन्दित इति किसुवक्तव्यम्।

मारीच इति । खबस्यं 'तथा भिवष्यति' वंशप्रतिष्ठारुपो भिवष्यति यसाहस्म अपि च 'चलवित्तंनं' समाजम् 'एनमबगच्छत् भवान्'। खन्वयः — भयम् अप्रतिरथः अनुद्वातिस्तिमितगितना रथेन तीर्यंजलिधः पुरा सप्तदीपां वस्थां जयित, इह सत्तानां प्रसम्दमनात् सर्वदमनः पुनलों कस्य भरणात भरत इति आख्यां यास्यति । व्याख्या— 'खयम्' एष श्राकुन्तलेथः खिवद्यमानः प्रतिरथः प्रतियोज्ञा यस्य ताहशो भूत्वा 'खनु-द्वातेन उद्घाताभावात्,श्रवक्ततप्रतिरोधिषर्हात् इत्यर्थः 'स्तिमिता' स्थिरा, भिवत्नुस्थाइति यावत् 'गितः' यस्य ताहशेन 'रथेन तीर्णा लिङ्गता "जल्पयः' सप्तदीपपरिखाभूताः सप्तमागराः येन तथाविषः सन् 'पुरा' भिटितेष 'म्पतदोपां जम्ब्यचादिसप्तसमितां 'वस्यां रवचावों धिरवौं 'जयितं जिष्यति (पुरा इवि भिष्वद्वासन्ती खव्यम्। तदोगे 'यावतपुरानिपातयोर्जट्' इति भविष्यति लट्]। 'इह' सम्मिन्नाश्रमे 'सन्तानां' प्राणानां 'प्रसभ' वलात् ['क्लीवेतु प्रसभं इंडम्।'') 'दमनात् शासना- खेतीः सर्दमनः' सब्दमननामा खर्य 'पुनः' भूयोऽपि 'स्नोकस्य भरणात् पृथिव्याः पोषणात् 'भरत इति भाव्यां नाम [इतिना सभिष्ठितवात् प्रथमा] यास्यति' लम्पाते।

- 1. कचित् &c.—Welcome him because he is your son (प्रतः) also congratulate him because he had the good fortune of having his natal ceremonies done by myself. (b) शाकुन्तलिय:—शकुन्तला was really not a मानुषी, hence ''श्रष्टाभ्यो नदीमानुषीभ्यलन्नामिकाभ्य:'' does not apply and we have ढक्। Comp. ''मानुषीष कण' वा स्थात्'' etc. etc. Act. I,
- 2. (a) तथाभाविनम्—भवश्यं तथा भविष्यति इति तथा + भू + णिनि कर्तं रि भावश्यके = तथाभावी। तम्। (b) प्रय—there is nothing to see here; हम here means 'to note.'

सप्तमोऽङ्कः

राजा-भगवता कृतसंस्कारे सर्वमस्मिन् वयमाशास्महे।

KING-We except all this in this boy whose purification has been performed by Thy Worshipful Self.

श्रदितिः—भश्रबं इमाए दुहिदिमणोरहसम्पत्तीए कार्वो वि दाव सूद्बित्थारो करी श्रहु। दुहिदिवच्छला मेनआ इह एव्व उबचरन्ती चिट्टइ [भगवन, श्रस्या दुहितृमनोरथसम्पत्तेः कण्वोऽपि तावत् श्रुतविस्तरः क्रियताम्। दुहितृवत्सला मेनका इहैव उपचरन्ती तिष्ठति]।

ADITI—Worshipful Sir, let Kanva too be made informed of the details of the fulfilment of his daughter's wish. Menaka attached to her daugater, is indeed staying here, in attendance.

राजिति। 'भगवता क्रतः मंस्कारो' जातकमीदि यस्य तस्मिन् 'भस्मिन्' शाकुन्तलेये 'मव वयम् श्राथासहे' कामयामहे। मर्वाः सम्पदीऽस्य भगवत् मंस्कारशिक्तमूलाः यस्य-तस्य देत्याययः।

अदितिरिति । 'अस्याः' एतस्याः [सम्पत्तिविश्रेषणमेतत] 'दुहितुः' यो 'मनोरणः' भिन्ता भर्त्तो प्रतिग्रहणस्यः तस्य या 'सम्पत्तिः' सिद्धिः तस्याः [विस्तरापेषया षष्ठी] श्रुतः विस्तरः' व्यासौक्तिः, आभूजवर्णनिमत्यर्थः येन ताह्यः [विस्तर इत्यस्य सम्पत्ताा मापचत्वे ऽपि गमकत्वात् समासः] 'क्रियताम्' सर्वे मेतदामुलं कणाय निवेदातामिति भावः । 'दुहितरि' शकुन्तलायां 'वत्सला स्रोहवती 'भेनका इहैव उपनरन्ती मां सेवमाना 'तिष्ठति' । श्रुतविस्तरा एव सा इत्याश्रयः ।

NOTES

1. (a) दुष्टितमनोर्थसम्यत्ते: गृतविसार;—This is equivalent to युतदुष्टितमनोर्थसम्यत्तिविसार: । (b) दुष्टित &c:—वत्स + खच ्यसार्थ स्त्रियाम् = वत्सला affectionate. Hence, she too ought to be informed. But we are relieved of that duty, as she is here present and knows everything already.

अभिज्ञानशकुत्रस्य

शकुन्तला (आत्मगतम्)—मणोगदं मे भणिदं भन्नवदीए [मनोगतं मे भणितं भगवत्या]।

SAKUNTALA—(Within herself)—What is in my mind is said by her Worshipful self.

मारीचः—तपःप्रभावात् प्रत्यक्षं सवेमेव तत्रभवतः।

MARICHA—Through the power of penance everything is indeed present to his noble self.

राजा—श्रतः खळु ममानतिक्रुद्धो मुनिः।

KING—Then [Or—hence] surely the sage is not very angry with me.

मारीचः—तथाप्यसौ वियमस्माभिराष्ट्रह्वयः। कः कोऽत्र भोः।

MARICHA—Nevertheless we have to report the good news to him. Who is here Ho! Who is here?

(प्रविश्य) शिष्यः—भगवन्नयमस्मि ।

(Entering) DISCIPLE—Worshipful Sir, here I am.

मारीचः—गाळव, इदानीमेव विहायसा गत्वा मम वचनात् तत्र भवते कण्वाय प्रियमावेदय, यथा पुत्रवती शकुनतला तच्छापनिवृत्तौ स्मृतिमता दृष्यन्तेन प्रतिगृहीतेति।

MARICHA—Galava, even now having gone by the sky in my words report the good news to nobie Kanva that Sakuntala with her son has been accepted by Dushyanta who has recovered his recollection at the expiry of her curse.

शिष्यः--यदाज्ञापयति भगवन् (निष्कान्तः)।

DISCIPLE—What the Worshipfui Sage commands. (Exit).

शकुन्तलिति। [''मनोगतम्'' (वि-, त-, न्या-)—"मनोरमः" (रा-, म-)॥
''भषितम्''। (वि-)—'भषितः'' (रा- म-)—व्याष्ट्रतम्'' (त- न्या-,)]॥

सप्तमोऽहः

राजेति। 'चतः' चयाद्वेतोः विदितस्वैष्टमान्ततादित्यर्थः 'सम' सम्वन्धे 'चनति-इत् ईः खलुं खप्तकोप एव ।

मारीच इति । 'तद्यापि' विदितहत्तान्तोऽपि 'चसी चस्याभिः प्रियम् चाप्रष्टव्यः' 'प्रियमेतद्वृत्तं विदितं किं ते'' देखाभाषितव्यः । 'कः कोऽव दितं न कस्कादिः । तेन सत्वाभावः इति प्राग्व्याख्यातम्] ।

मारीच दृति । 'इदानीमेव [ऋविलान्वार्थम्] 'विष्ठायसा' श्वाकाशिन [एतेन श्रीष्रगमनम्] । 'मम वचनात सम बचनमवलम्बा [ल्यव लोपे पश्चमी] । 'तस्याः 'शापः' तया प्राप्तलात् । तस्य 'निवृत्ती' श्ववसाने 'स्नृतिमता' लक्षस्यृतिना दुष्यन्ते न ।

NOTES

ा. (a) तप:प्रशावात—भू + चल् भावे = भावः। प्रकृष्टो भावः प्रभावः। प्रादितम्—। तपषः प्रभावः। तसात्। (b) प्रत्यचम्—प्रतिमुखलमच्छाम् इति प्रति + भवि + टच् समासान्त = प्रत्यचम् cognizance of the senses. चव्ययो—। The टच् is by Ganasutia—''प्रति (पर?) समनुग्योऽच्यः''। प्रत्यचम् चित्र पस्य पश्चिन् वा इति प्रत्यच + अच् मल्चं=प्रत्यचम् cognizable by the senses. Or take चच्च as the word here, meaning इन्द्रिय। प्रतिगतम् चचाणि प्रत्यचम्। प्रादितत्—।

मारीचः—बत्स, त्वमपि सापत्यदारः सख्युराखण्डलस्य रथमारुद्य राजधानी प्रतिष्ठस्व ।

MARICHA—My son, you too with child and wife riding the car of your friend Indra proceed to your capital.

राजा-यदाज्ञापयति भगवान्।

KING-What the Worshipful Sage commands.

मारीचः -- श्राप च,

तव भवतु विङ्गैजाः प्राज्यवृष्टिः प्रजासु,
त्व मपि विततयज्ञः स्वर्गिणः प्रीणयस्व ।
युगशतपरिवर्तानेवमन्योऽन्यकृन्यैर्नयतसुभग्रस्त्रेकानुप्रहुन्साघनीयैः ॥ ३४ ॥

MARICHA—Moreover, Let Indra be pouring heavily on your subjects; you too with protracted sacrfices gratify the denizens of the heaven. May you two thus pass cycles of a hundred Yugas with mutual acts laudable because benefiting both the worlds.

मारीच इति । 'श्रपत्ये न' शाकुन्तसीयेन दारै:' शकुन्तसाया च [दारशब्दो वहुत्वे पुंचि] 'सह राजधानीं' प्रतिष्ठख, प्रतिगक्क ['सापत्यदारः' (त-, न्या-)— भापत्यः— दारसहितः (व-)—'खापत्यदारसहितः' (रा- म-)]॥

श्रिप चेति—श्रम्वय:—विड़ीजाः तब प्रजास प्राज्यहृष्टिभैवतु, त्वमपि विततयज्ञः खर्गिष: प्रीसयख । एवम् उभयलीकानुग्रहृष्णाघनीय: अन्योन्यक्तत्य: युग्रातपरिवर्त्तान् नयतम्। व्याख्या— 'विट् व्यापकम् 'श्रोजः' प्रतापो यस्य स 'विड़ौजाः' द्रन्दः [पृषो-दरादि:] 'तब प्रजासु' विषये 'प्राज्या प्रभूता 'इष्टि: ब पा यख ताहको 'भवतु' [एतत् इन्द्रस्य क्रत्यं मनुष्यलोकानुग्रहः । 'त्वमपि वितता' श्रजसं प्रकान्ता 'यज्ञा' येन तथाभूत: सन् 'सर्गिण: स्वर्गस्थान्, सुरानित्यर्थ: 'प्रीणयस्व' तर्पयस्व' [एतद्दृश्यन्तस्य क्तत्यं देवलोकानुग्रहः। श्रात्मंकत्यं प्राक् दुष्यन्तः करिष्यते। तत्सदिन्द्रक्तत्यं इष्टि-पाटः। एवं न हि मुख्यतो देवानुग्रहबुद्धा यागः किन्तु यागेनत्रप्तेषु देवेषु वृष्टिभैविता तेन आत्मोपकार इति । ततः कत्तं गामिनि क्रियाफले णिचि प्रौचयतेरात्मनेपदम्]। ,एवम्' श्रनेन विधिना 'उभयोर्लोकयी: देवमानवलोक**यो: यनुग्रहेणश्चाघनौर्य: प्रश्**ये: [हत्तिविषये सभगव्दात् शित्यमयच्प्रत्ययः] 'त्रम्योऽन्यस्य' परस्परस्य 'क्रत्यैः' कर्त्तव्यैः कर्मभः 'युगानां सत्यवेतादीनां 'शतपरिवर्त्तान्' शतमंख्यकानि पावर्त्तनानि 'नयतम्' अतिवाह्यतम । परस्परोपकारेण शतयुगं जीवतम् इत्यर्थः । [मूलम् (वि-)—'वज्जिणः प्रीणयालम् ' (त , न्या)—'खिगिंगः प्रीणयालम्" (म-)॥ 'परिव्रक्तेः (त-, न्य-) राथबस्तु एतं श्लोकं न पठित]।

NOTES

1. (a) ग्रापत्यदार:—चपत्यञ्च दाराञ्च चपत्यदारी। इन्ह। Here we do not get चपत्यदारा: in the plural because only two things being mentioned we get dual by the rule 'दीक्योहिं वचनेक वचने'!

The Lexicons direct बहुल of दार, no doubt ''भार्था नायाय प' मृद्धि दाराः—इत्यमरः। But they say no hing of compounds, ending in दार। Hence in the absence of special provisions the general principle ''द्धों क्योद्धि वचनेकवचने'' applies. This is the view of Nagesa who cities the example 'भन्ते द्धीयोः अप्रतेनशीः' in support. The compound is in the masculine owing to the rule 'परवित्रक्त' दन्दतत्पुरुषयोः। अपत्यदाराभ्यां सह। वह-। सापत्यदारसहितः and खापत्यदारसहितः are necessary circumlocutions. (b) प्रतिष्टख- 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यात्मनेपदम्।

2. विड़ीजा: — वेवेष्ठि इति विष (हादि) + क्विप कर्ति = विष् व्यापकम all-pervading. Now see Tika. The form expected is विद्रोजा: but पृषोदरादित्वात् विड़ौजा इति । Or विड़ित भिनत्ति रिपून् इति विड़ + क कर्त्तरि = विड्म the cleaver of enemies. ताहशम् श्रोजी यस्य विड्रोजा:no irregularity. A name of Indra. (b) प्राज्य &c.—पा समन्तात् मञ्जनीयम् इति चा + चञ्ज + काप् कर्मण = चान्यम् clarified butter छतम्। प्रक्रप्टम चाज्यमस्मिन् प्राज्यम् very creamy. Primarily this applies to milk which is very rich. Next we have a double transference. First from quality we pass on to quantity; next, from milk we transfer to water. Hence प्राज्य applied to rain, means abundance. प्राज्या दृष्टिर्थस्य । Vidyasagara has प्राज्या दृष्टिः यसात । (c) युग &c.—परि + इत् + घर्घ् भावे परिवत्तः revolution. * शतसंख्याकाः परिवर्त्ताः शाकपार्थिवादि । युगानां शतपरिवर्त्ताः । तान् । (d) चन्योऽन्य &c.— कर्त्तेव्यानि इति क्र ने काप् कर्मणि क्रत्यानि duties. चन्यस्य चन्यस्य क्रत्यानि has षान्यस्य repeated owing to ब्यातिहार (reciprocity) by the Varttikas 'कर्रेव्यतिष्ठारे सर्वेनास्त्री हे वाच्ये समासवश्च वष्टुलम्' and 'श्रम्यपरयोर्न समा-सवत्'। Next we get चन्यस्य चन्यस्य जन्यस्य जन्यान the घष्ठी in the first प्रवास becoming म् by the Varttika 'पसमासवद्भावे पूर्वपदस्यस्य सुप: सर्व क्षव्य:। Lastly compounding with क्षत्रानि we have प्रन्योऽन्य-क्रतग्रानि। In this अन्यम् does not drop स। This is an irregularity suggested by the word वहुस्तम् [वहुस्तग्रहणात् पूर्वंपदस्थाया विमत्तीर्गसूका)। (c) चभय &c.— सभी सीकी सभयसोकी the two worlds.

^{*} Adopted by Prof. Gajendragadkar.

- i. e., heaven and earth. उभ become उभय when compounded (See Tika). Also see our Notes under 'उभयखोकदूषणी' in Kirat. XIII. तथी: अमुग्रह: उभयलोकानुग्रह:। तेन श्लावनीयानि। तै:।
- 3. Readings—In विज्ञण: प्रीणयालम् the भलम् is superfluous, and the षष्ठो in विज्ञण: is rather awkward to explain. खिंगेण: प्रीणयालम् gets rid of the षष्टी no doubt but the भलम् is still there. These seem to illustrate attempts on the part of scribes to avoid the भारमनेपद in प्रीणयख। But that ought to present no difficulty and does not justify interference with the text. As explained in the Tika, the भारमनेपद is quite legitimate.

राजा-भगवन् यथाशक्ति श्रेयसे यतिष्ये।

K.NG—I shall try for the good to the utmost of my power, O Worshipful Sage.

मारीचः--वत्स किं ते भूयः प्रिचमुपहरामि ।

MARICHA-My son, what further good can I bring unto you?

राजा—श्रतः परमपि प्रियमस्ति ? तथाप्येतदस्तु (भरत-

प्रवततां प्रकृतिहिताय पाथिवः सरस्वती श्रृतिमहतां महीयताम् । ममापि च क्षपयतु नीळळोहितः पुनर्भवं परिगतशक्तिरात्मभूः ॥ ३६ ॥

(निष्कान्ताः सर्वे) ।

KING—Does a favour exist greater than even this? However let this be, (The principal actor's benedictory speech)—May the Lord of the earth endeavour for the good of the subjects. May the declaration of those that are eminent in the Vedas receive honour. And may the self-born Nila-Lohita (Siva) whose power is manifest all round, cancel my re-birth. (Execut all).

सप्तमोऽङ्कः

राजिति। 'श्रेयसी' श्रेयो लब्धुमित्यर्थः। मत्कत्यकरणात् मे श्रेयः तदर्थः 'यथाशक्तिः यतिष्ये यवं करिष्यामि।

मारीच इति। 'ते तुभ्यं, तव वा 'भूयः पुनरपि 'किं प्रियम् उपहराभि' समी-पर्यः वरोमि।

राजेति। 'यतः' प्रसात् मनोर्थसिक्टेः पात्रिषय 'परम' पश्चिम 'प्रिय-मस्ति किं—नास्ये व देति काकु:। यदापि नास्ति 'तथापि ददमस्तु'। प्रतेवाभिनय-समाप्ति:। 'इदमस्तु' इतिइससञ्चाललेन एकौ राजरूपो नटो विरमति। 'भरतस्य' नटस, विरते राजरूपे नटे तदैव प्रविष्टस नटान्तरस इत्यर्थः 'वाकाम्' समाजिकेभः षाशीवैचनम्। पन्वय:—पार्धिवः प्रक्वतिह्निताय प्रवर्त्तताम्, श्रुतिमस्तां सरस्वती महीयताम्, ममापि च परिगतशक्तिराताभुनौंखलोहितः पुनर्भवं चपयतु । व्याख्या-'पार्दियः' पृथिवीपतिः 'प्रक्रतीनां प्रजानां 'हिताय' न त्वात्मतुष्टये प्रवर्कतां यतताम् राजभि: प्रजा: प्रीयानाम्। 'स्रत्या' वेदज्ञानेन ये महान्त: तेषाम, अनूचानानां वाह्मणांनाभित्यर्थ: सरस्वतीं वाणी 'मडीयतां पूजां समताम् [मडीङ् पूजायां कर्ष्डादिरकर्मेक: । प्रजानाच ब्राह्मणवाक्येषु श्रद्धा वर्द्धताम् । एवं राज्ञे प्रजाभ्यस्र. षाशिषसुक्का पात्मन: पात्रास्ते — 'ममापि च परिगता' प्रष्ठाभिमू तिभि: परिती हाया-माना 'श्रक्तिः' यस तार्रशः, सर्वेषा पासिकाबुद्धिविधायकः इति यावत् 'पातानौ भवति यः ताहमः। भतएव ततोऽष्यिकोऽस्ति इति बुह्देनिरासकः; कण्डे भर्दे भाताभागे 'नौलां इतराहें देवीभागे 'लोहिता' रक्त: 'अर्ह्दनारीश्वर: शिवः पुनर्भवं पुनर्जनाः 'वपयतुं चिक्कनत् ['श्रुतिमहतां' (स-)—श्रुतिमहतां (रा·, वि-)—'श्रुति-महती (त-, न्य)॥ 'महीयताम्' (य)---'महीय्यताम्' (वि-,)---'महीयसाम्-(रा-)—'न हीयताम्' (त न्या)] ॥ and go that a table of

NOTES

1. भरतवाकाम्—The acting is over. The stage Manager now pronounces benediction upon the audience—वरप्रदानसमाप्तिः काव्यसंदार दित नटवाकाम् भरतवाक्यम् । नाटकाभिनयसमाप्तिः, समाजिकेशः नटेन मागीदौ यसे दत्यथः—Raghava. The word नट is avoided and भरत substituted for it, because the नट is not supposed to speak after the प्रसावना is over. The speech gives out the poet's own wishes (See Introduction).

2. (a) प्रवत्त ताम Let him busy himself. (b) प्रक्राति &c.— प्रक्रतिनां हितं प्रक्रतिहितम्। तस्रो । ताद्घाँ चतुर्थौ । प्रक्रतिहितं कत्त्रैम् इति 'क्रियाचौंपपदस्य च कर्मीय स्थानिनः' इति कर्मीण चतुर्घौ। (c) Remark— This line refers to the adoption of measures by prior kings detrimental to the welfare of the people (See Introduction). It is an आशिम् to the ruling king, (d) श्रति &c .-- श्रत्या ा युतौ महान्त: युतिमहान्त:। तेषाम्। (e) सरखतो &c.-Hints at the scepticism and current unbelief in the Vedas. This is intended as a benediction to the people. Do you follow the Vedas, and you all prosper. (f) चपयतु—चप (चुरादि+लोट ति = तु)। The root चप् does not appear in the धातुपाउ। It is however seen in authoritative writings (शिष्टायोग)। Comp. 'चपितचमरीबालभारी दवाग्नि:'। Vamana says मिलिक्काविवपिप्रभृतीना धातुलं धातुगणस्यासमाप्तिः *। The धातुपाठ is only illustrative and not exhaustive. New roots are constantly being introduced along with the development of the language. 'वर्ड तेष्टि धातुगण इति शब्दिषद श्राचचते। तत एषां गणपाठौऽतुमत: शिष्टप्रयोगात्'—Kavyalamakra Sutra-Vritti. Or से चये (भादि) + णिच् + लोट तु = चपयतु। घटादिलात् इसः। Bhaitoji says 'चै चये द्रति वत्यमाणस्य क्रतालस्य पुका निर्देश: चपयति।' (g) पुनर्भवम्—भवतीति भवः (भू+ अच्कर्तार) birth (See आताभवः' Ante) पुन: भुयो भव: पुनर्भव:। सुद्सुपा। तम्। (h) परिगत &c.-परितो गता परिगता encompassing all round, प्रदितत्—। तादशौ शक्तियंसा, i. e., His majesty is manifest all round, i. e., His existence is provided by direct perception. Or by His all-embracing (परि-गत) power, let him frustrate the operation of my कमें and cancel my rebirth. [i] आवानु:—Amara gives this as a proper name of ब्रह्मन्। Kalidass here applies it to Siva. This is evident from the word नीललोडित:। At the time of Kalidasa therefore the word was still an ordinary attributive. The poet flourished long before the loxicographer [See Introduction]. *

^{*} Remarks on this verse adopted by Prof. Gajendragadkar.

See our Introduction].

3. Readings-[a] 'श्रुतमहताम्' means श्रुतेन शास्त्रेण महताम् [Raghava], and is almost the same as अ तिमहताम्। 'अ तिमहती' mighty because of the support of the Vedas. [b] 'महोव्यताम्' requires a विच after महोङ्। Sense is not much altered. 'न इीयताम्' is about the same. With 'मझीयसाम्' construte—श्रतिमहतां महीयसाम् उत्क्षष्टानां कवीनां सरस्तती प्रतिताम्—Raghaoa. The construction is evidently faulty. First because a wanting. Secondly because with च supplied प्रक्रतिहिताय will have to be taken with both पार्थि ब and सरखती। It is doubtful if the poet means it. If he does the meaning becomes पाणि व: श्रीतसहतां सरस्तती च प्रकृतिहिताय प्रवत्तं तार्—A good deal of mischief is being done by the pernicious preaching of the learned who induce kings to adopt measures calculated to work great evil with the people. Let these cease and let the learned hence-torth counsel salutary measures and the king adopt them. Remark -the metre is बचिरा [चतुगहैरिह बचिरा जमस्जगा:] with scheme_

न	भ	₹	ঙ্গ	ग्
~ ~ '-		~ <u>~</u>		_

सप्तमाङ्क । The Seventh Act [समाप्तमिद्मभिज्ञानशकुन्तलं नाम नाटकम्]

Here ends the Lrama named the Abhijnana-Sakuntalam

Important Slokas Here.

Read the following slokas for examination purposes—Act I—1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 14, 16, 17, 19, 20, 25, 26, 27, 28, 29.

- Act II—Opening speech of Vidhualaka, and slokas—1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 12, 15, 17;
- Aet III—Sloka, 2, 3, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 16, 25, 26,
- Act IV—(with significance of दुर्वागाप) 2, 3, 4, 5, 7, 8, 11, 13, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 23
- Act. V.—2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 15, 19, 20, 21, 22, 24. 25,
- Act. VI.—3, 4, 5, 6, 9, 10, 12, 14, 15, 16, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30,
- Act. VII.—3, 4, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 16, 17, 18, 20, 22, 24, 25, 26, 27, 30, 31, 32, 33, 34, 35,

Test and University Questions on Sakuntalam

- 1. Q. Sakuntala is the masterpiece of Kalidasa. State reasons. (C. U. 1909).
- Ans It is best owing to delineation of love matters and characters in the light of true natures, owing to his true observation of fatherly affection, social and political handling of intricate problems of life (e g. effect of friendship and association etc.), his decision when our feelings are in collision; his language, his style, his similes and his mode of describing beauties of nature. Indeed Sakuntala extracted praise even from European scholars like Hamboldt, Goethe etc.
- 2. Give substance of the plot of Sakuntala, describing its sources as well. Ans. See Intro. under the sources of the story. (C. U. 1912).
- 3 How the king arranges matter when invitation from his mother came Ans. See end of Act. II सत्यमाकुलितोसि &c.
- 4. Give the substance of Act III of Sak. describing the गान्धर्विववाइ of Sakuntala and Dushysnta.

Ans. See summary at the beginning of Act. III.

5. Quote passages, showing merits of hunting and that painting was in existence during our poet. (C. U. 1914.).

- Ans. अनवरतधनुर्ज्यास्त्रालन and मेदच्छेदक्कशोदरम् in Act II, speak of hunting merits. चिवकमंपरिचयेन etc. in Act. IV. pp. 405 and 'कार्या सैकतलीनइंसिम्युना' Sl. 16 in Act VI. also Sl. 20, there, support painting in Kalidasa's time.
- 6. What was Kanva's advice to Sakuntala when was being sent to Dushyanta and what was his advice, despatched to the king through Sarngarva? (C. U. 1911-16 etc.)

- Ans. See गुत्र षस्तगुरूम् etc. Act. IV.
- 7. What was Durvasa's curse to Sakuntala and give its dramatic significance. (C U. 1917)
- Ans. See Act IV. beginning.

The curse was introduced to continue the drama for the final union of Sakuntala and the King. The drama ends with the sending of Sakuntala to her husband. Now to continue the plot, the drama is continued by the introduction of this curse. It also shows the sorrow, Sakuntala is to undergo for she contracted love and marriage without her father's permission. This is also to make her atone for it by living in the hermitage in Hemagiri. And this is introduced to purify her morally and bodily, so that she may be the most dignified lady of the king's harem. See also *Intro*. under "source of the drama" beginning with "Kalidasa's Sakuntala on the other hand was standing before a king.....for the beautiful scene of restoration in Act VII".

- 8. Give a sketch of Act V showing the conversation of the king and Kanva's disciple etc. C U 1918).
  - Ans. See 'summary' at the beginning of Notes in Act V.
    - [N. B.—विद्षक: is away here to make the curse, stand on the king].
- 9. Describe how Kalidasa arranges for the union of Sakuntala, and Dushyanta (C. U. 1919).
  - Ans. See substance of Act VII. in Notes under Act VII.
- to. Why Sanumati is introduced in Act VI.
- Ans. This is to show the king's remorse which will enliven.
  Sakuntala to carry on her विरह्नत and to show the interest she and perhaps भेनका were taking in the maturity of restoration.
  - Q. How the ring was got?
  - Ans See प्रसावना in Act VI.

- 12. Why Attack on Madhavya was introduced in Act VI.
- Ans. This is to rouse the king from remorse and to bring him to heroic spirit so that he may go to help Indra in subjugating the Danavas.
- 13. Give a substance of Act IV. describing the effect of Sakuntala's departure on all there. See Act IV.
- 14. Give the characters of Sakuntala and Dushyanta (see Intro). Compare them with Sita and Rama of Uttarcharitam.

  Ans. See these character-sketches here and in Uttarcharit.
- 14A. Mark the characters of Knava, Anasuya. Priyamvada Sarngarava, Saradvata as well
- 15. Compare Kalidasa and Bhavabhuti with ref. to Sak and Uttara.
  - Ans. See Intro. of Uttar. under "comparison of Kalidasa and Bhavabhuti."
- 16. What are the lessons, got in Sakuntalam?

  Ans. See Intro. under "lessons of Sak"—
- 17 What do you understand by ie. define—नान्दी (See Act I). कञ्चकी (Act V), विदूषक (Act II), प्रसावना (Act I), विञ्चमाक (Act III & IV), प्रवेशक (VI), जनान्तिक (Act IV) भाकाशमाधित (pp. 418, (C. U. 1908, 10, 11, 14 etc).
- N. B—Note that Kavyas (नाका रसात्मकं काव्यम्) are divided in इश्वकाठ्य and अव्यकाव्य। अव्यकाव्य is subdivided in महाकाव्य (e. g., रष्ठवंश, किरातानु नीय, शिग्रपाल etc.)—and खण्डकाव्य (मेघटूत etc.); and इश्वकाव्य are divided into 10 varieties of इपक (Drama).

In every কাত্ৰ there is one hero (নায়ক) as Dushyanta here, and a heroine (নায়কা) as Sakuntala here. Some one sentiment (বৰ) eg. মুদ্ধাৰ্থৰ here, predominates. Round this main matter other plots develop.

18. Mark the following Slokas with context, translation and grammar etc. in these :—

Act I Slokas 1, 2, 4 (noticing the *Prakrit* form of the sloka) sloka) 6, 7, 14, 15, 16, 17, 19, 23, 26, 29 and 30.

Act II Sls. 5, 5, 7, 9, 13, 14, and 15.

Act III Sls 2, 3, 9, 12, 13, 19 (mark allusion here) and 26.

Act IV Sls. 1, 2, 7, 8, 11, 13, 18, 19, 20, and 23.

Act V Sls 2, 3 5, 6, 7, 8, 11, 14, 15, (mark Prakit), 18 19,?
20, 24 and 30.

Act VII Sls 4, 6, 7, 8, 11, 17, 18, 24, 27, 31, 32, 34, and 35.

- 19. Define कुलपति। Who is कुलपति in श्रकुन्तला? [कख is here the कुलपति]।
- 26 (a) Write notes on—विदितभित्तम्। See Act I under 'सा खलु विदितभित्तां मां महर्षें: कथयति"।
  - (b) On कुसुमावचायम् (Act IV beginning)
  - (c) सीहद and सीहाद (see Addendum just after "Intro.")
  - (d) गौतमीवर्जम् (see Act IV)
  - (e) भव (Act VII)
  - (f) गन्तुं जिहिं मि (Act VII)

